

NO. XIX / 2016

ISSN 1301-2746

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

ADALYA
Vehbi Koç Vakfı
Suna-İnan KIRAÇ Akdeniz Medeniyetleri
Araştırma Enstitüsü Yıllık Dergisi
Yönetim Yeri: Barbaros Mh. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 Antalya Tel: +90 242 243 42 74
Faks: +90 242 243 80 13 E-posta: akmed@akmed.org.tr
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın **Sayı:** XIX - 2016
Yayıncı Sertifika No: 25840

Sahibi: Vehbi Koç Vakfı Adına Erdal YILDIRIM
Sorumlu Müdür: Kayhan DÖRTLÜK
Yapım: Zero Prodüksiyon Ltd.
Abdullah Sokak No. 17 Taksim 34433 İstanbul
Tel: +90 212 244 75 21 www.zerobooksonline.com
Baskı: Oksijen Basım ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
100. Yıl Mah. Matbaacılar Sit. 2. Cad. No: 202/A Bağcılar-İstanbul
Tel: +90 (212) 325 71 25 Fax: +90 (212) 325 61 99
Sertifika No: 29487

ISSN 1301-2746

Bilim Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Hâluk ABBASOĞLU	Gönül ÖNEY
Ara ALTUN	Mehmet ÖZDOĞAN
Oluş ARIK	Mehmet ÖZSAİT
Jürgen BORCHHARDT	Urs PESCHLOW
Thomas CORSTEN	Felix PIRSON
Jacques DES COURTILS	Scott REDFORD
Vedat ÇELGİN	Denis ROUSSET
Nevzat ÇEVİK	Martin Ferguson SMITH
İnci DELEMEN	R. R. R. SMITH
Refik DURU	Oğuz TEKİN
Serra DURUGÖNÜL	Gülsün UMURTAK
Hansgerd HELLENKEMPER	Burhan VARKIVANÇ
Frank KOLB	Michael WÖRRLE
Wolfram MARTINI	Martin ZIMMERMAN

Adalya, **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) ve **CC/A&H** (Current Contents / Arts & Humanities) tarafından taranmaktadır.

Adalya is indexed in the **A&HCI** (Arts & Humanities Citation Index) and **CC/A&H** (Current Contents / Arts & Humanities).

Hakemli bir dergidir / A peer reviewed Publication

Editörler / Editors

Kayhan DÖRTLÜK
Tarkan KAHYA
Remziye BOYRAZ SEYHAN
Tuba ERTEKİN

İngilizce Editörleri / English Editors

İnci TÜRKOĞLU
Mark WILSON

Yazışma Adresi / Mailing Address

Barbaros Mah. Kocatepe Sk. No. 25
Kaleiçi 07100 ANTALYA-TURKEY
Tel: +90 242 243 42 74 • Fax: +90 242 243 80 13
akmed@akmed.org.tr
www.akmed.org.tr

İçindekiler

Hande Bulut <i>Karain Mağarası Örnekleri Işığında Bark Extractor (Ağaç Kabuğu Soyucu): Yeni Bir Öneri</i>	1
Emma L. Baysal <i>Beadwork in a Basket: An Ornamental Item from the Final Halaf Level of Mersin Yumuktepe</i>	17
Gonca Dardeniz <i>Cultic Symbolism at the City Gates: Two Metal Foundation Pegs from Tell Atchana, Alalakh (Turkey)</i>	31
S. Gökhan Tiryaki <i>Demir Çağ Milyas Mezarlıkları ve Ölü-Gömme Gelenekleri Üzerine Bir Ön-Değerlendirme</i>	51
Pınar Bursa Sturtevant <i>Eskiçağ'da Anadolu'nun Güney ve Batısında Yer Alan Bölgelerde Balık ve Balıkçılık</i>	75
Laura Slatkin <i>Sophocles' Antigone and the Paradoxes of Language</i>	95
Hüseyin Sami Öztürk <i>Myra'dan Lykia Birliği Rabibi Platon ile Ailesinin Onurlandırılması</i>	103
Ebru N. Akdoğu Arca <i>Lykia'ya Özgü Bir Kavram Olarak Sitometroumenoi Andres'i Plinius'un X, 116/117. Mektupları Işığında Yeniden Değerlendirme</i>	115
Murat Tozan <i>Some Remarks on the Date of Caesar's Capture by Cilician Pirates</i>	133
Hakan Öniz <i>Demre Beymelek Gölü'nde Sualtında Kalmış Liman ve Yapı Formları</i>	151
Işıl R. Işıklıkaya-Laubscher <i>Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri</i>	169
Mark Wilson <i>Saint Paul in Pamphylia: Intention, Arrival, Departure</i>	229
Hatice Pamir – Nilüfer Sezgin <i>The Sundial and Convivium Scene on the Mosaic from the Rescue Excavation in a Late Antique House of Antioch</i>	251

Elmon Hañer	
<i>Kilikya Ermeni Prensiği'nin İkinci Başkenti Anavarza</i>	281
Cemal Bali Akal	
<i>Rencontres Méditerranéennes autour de Spinoza.</i>	
<i>Asaf Hâlet, Pessoa, Calvino... et l'inconnue Maria Barbas</i>	313
Marko Kiessel – Sevinç Kurt – Yasemin Mesda	
<i>The Abandoned Khan of Louroujina, Cyprus: A Case Study of a Vanishing Building Type</i>	323
Erin L. Thompson	
<i>J. Paul Getty's Motivations for Collecting Antiquities</i>	349
Kemal Reha Kavas	
<i>Akdeniz Yaylalarında Transbümant Mekân Örüntülerinin Karşılaştırmalı Analizi:</i>	
<i>Belgeler Işığında Antalya (Türkiye) ve Abruzzo (İtalya)</i>	367
François Hartog	
<i>La présence du témoin</i>	397

Karain Mağarası Örnekleri Işığında Bark Extractor (Ağaç Kabuğu Soyucu): Yeni Bir Öneri

Hande BULUT*

Giriş

Karain Mağarası; Batı Toros Dağ silsilesi üzerinde, Katran Dağı eteklerinde yer alan ve 7 gözden oluşan bir mağara yerleşimidir. 1946 yılında Prof. Dr. İ. K. Kökten tarafından mağaranın keşfedilmesiyle kazılara başlanmıştır ve I. Dönem kazıları Prof. Dr. İ. K. Kökten başkanlığında 1974 yılına kadar sürdürülmüştür¹. II. Dönem kazıları 1985-2015 yılları arasında Prof. Dr. I. Yalçınkaya başkanlığında gerçekleştirilmiştir². 2015 yılı itibari ile de Prof. Dr. H. Taşkiran başkanlığında kazı çalışmalarına devam edilmektedir. Karain Mağarası'nda yapılan arkeolojik kazı çalışmaları E ve B olmak üzere 2 farklı gözde yürütülmektedir. E Gözü tamamen Pleistosen dolgulara sahip iken B Gözü gerek Pleistosen gerekse Holosen Dönem dolgularını barındırmaktadır³. Makalemize konu edilen kemik alet örneklerinin tamamı B Gözü'nün Holosen Dönem tabakalarına aittir.

Anadolu'da kazısı yapılan birçok yerleşimde selektif kazı yöntemlerinin benimsenmesinin bir sonucu olarak küçük boyutlara sahip arkeolojik materyalin ele geçemiyor olması bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Buna ek olarak hammaddesi kemik olan arkeolojik materyalin birkaç cümle ile "Küçük Buluntular" adı altında değerlendirilmesi kemikten yapılmış olan arkeolojik materyale gereken önemin verilmediğinin bir diğer kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa kemik alet endüstrisi, sadece kemik aletlerin üretim teknolojileri ile ilgili bilgi vermekle kalmayacak, aynı zamanda hafirinin birikimi ve konteksti okuyabilme yetisiyle çok daha fazla veriye ulaşmayı sağlayacak bir yol haritası ortaya koyacaktır. Bu çerçeveden bakıldığında Anadolu'da kesintisiz bir Paleolitik tabakalanma barındıran Karain Mağarası gerek teknolojik gerekse kültürel gelişimi tüm detaylarıyla ortaya koyan son derece önemli bir mağara yerleşimidir. Karain kazıları başlangıcından bugüne değin sistemli ve bilimsel yöntemlerle kazılmış, uygulanan üç farklı boyuttaki eleme sistemi ile milimetrelilik boncukların dahi değerlendirildiği ve literatüre kazandırıldığı bir mağara kazısı özelliğine sahip olmuştur. Benzer şekilde hammaddesi kemik olan arkeolojik materyal, diğer hiçbir endüstriden ayrı tutulmayarak son derece ayrıntılı şekilde

* Hande Bulut (M.A.), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, TR-06100 – Ankara. E-posta: hbulut@ankara.edu.tr

¹ Kökten 1947, 232.

² Yalçınkaya 1986, 201; 1987, 21.

³ Otte v.d. 1998, 415.

incelenmiştir. Bu sayede elimize geçen ve makalemize konu olan “Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımladığımız kemik alet, gerek Anadolu Arkeolojisi için gerek kemik alet teknolojisi için yeni bir pencere açmamıza olanak sağlamıştır. Söz konusu kemik alet tipi Anadolu’da kazısı yapılan hemen hemen tüm yerleşim yerlerinde karşımıza çıkar. Buna karşın aletin ortak bir adının ve fonksiyonuna ilişkin ortak bir görüşün bulunmaması literatürde farklı isimler ve fonksiyonlarla anılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu durum gerek literatürde gerekse aletin kazı sırasında ele geçmesinin ardından tanımlanması noktasında ciddi sorunlara ve tam bir karmaşaya neden olmaktadır. Esasen aynı tipolojik özelliklere sahip olan bu aletin tanımlanmasında çok sayıda farklı terimin kullanılması ve söz konusu alete farklı fonksiyonlar yüklenmesi bu karmaşanın en büyük sebebidir. Karain Mağarası kazılarında ele geçen örnekler ile bu alet tipinin tekno-tipolojik değerlendirmesinin yapılması mümkün olabilmektedir. Bu sayede bu kemik aletin hangi sebeple ve ne şekilde üretildiği, ne amaçla kullanıldığı gibi sorulara olası cevaplar bulunabilmektedir. Böylelikle sözü edilen tekno-tipolojik eksikliğin giderilmesi ve literatür karmaşasına bir son verilerek yeni bir bakış açısı kazandırılabilmesi amaçlanmıştır.

Tanım ve Öneriler

“Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak Türkçeleştirilebilecek olan “Bark Extractor” daha önce de sözü edildiği gibi literatürde yer almayan bir tanımlamadır. Standart bir forma sahip olan bu alet tipini temsil eden örnekler, birçok kazıdan ele geçmekle birlikte fonksiyonlarının tam olarak anlaşılabilmesi nedeniyle farklı şekillerde tanımlanmışlardır. Karain B Gözü kemik alet buluntu topluluğu içerisinde de % 2’lik bir yere sahip olan bu aletin fonksiyonuna yönelik farklı bir yaklaşımın olması gerektiği düşüncesindeyiz. Bu doğrultuda deneysel arkeoloji çalışmalarına ilişkin çok sayıda araştırma ve değerlendirme yapılmak suretiyle söz konusu alet formunun ne amaçla kullanıldığı konusunda farklı bir görüş elde edilebilmiştir. 2005 yılında gerçekleştirilen bir deneysel arkeoloji projesi olan “A Lejre Experimental Centre Project 2005 Denmark⁴” projesi kapsamında yapılan denemeler sonucunda elde edilen bu görüş öncesinde, bu alet formunun kullanım şekline ilişkin önerilere değinmek yerinde olacaktır.

Sözü edilen alet tipine yönelik olarak yapılmış çok sayıdaki ve birbirinden farklı tanımlamalardan biri “kazıyıcı”dır. Yabancı literatürde “scraper” olarak karşımıza çıkan bu kazıyıcıların, kemik üzerindeki etin sıyrılmasında yardımcı bir araç olarak kullanıldığı öne sürülmektedir⁵. Bu noktadaki karışıklık, yabancı literatürde “kazıyıcı” olarak tanımlanmış olan kemik alet tipinin Türkiye’de yapılan kazılar sonucunda ele geçen ve aynı şekilde “kazıyıcı” olarak tanımlanan kemik alet tipi ile aynı olmamasıdır. “Bone Scraper” / “Kemik Kazıyıcı” tanımlamasını karşılayan ve deri üzerindeki kılları deriden kazımada kullanılan bir alet tipi olduğu bilinmektedir. Bone Scraper / Kemik Kazıyıcı olarak tanımlanan bu alet tipi ile Türkçe literatürde kullanılan “kazıyıcı” örnekleri birbiri ile gerek tipolojik gerekse fonksiyonel olarak benzeşmeyen iki farklı kemik alet tipini temsil eder. Bu sebeple kazılardan sıklıkla ele geçen bu aletin “scraper” olarak tanımlanması yanlışlığa ve karışıklığa yol açmaktadır. Yine aynı fonksiyona sahip olduğu öne sürülen fakat farklı bir terim kullanılarak yapılan bir diğer tanımlama ise “Flesher”dir⁶. “Kazıyıcı” ya da “sıyrıcı” anlamına gelen bu terim, yanlışlığı ve karmaşa yaratan bir diğer tanımlama şeklidir. Bu terim yabancı literatürde deriden eti kazımak amacıyla kullanılan ucu dişlemeli, tırtıklı

⁴ David v.d. 2005; David v.d. 2006; David 2007.

⁵ Frederick 1920, fig. 155.

⁶ Steinbring 1966, 576, fig. 2.

kazıyıcı/sıyırıcı olarak tanımlanmaktadır⁷. Açıkça anlaşılmaktadır ki “flesher” fonksiyon yanında tipolojik olarak da farklı özelliklere sahiptir. Bu durumda “flesher” terimi “Bark Extractor” / “Ağaç Kabuğu Soyucu” tipolojisindeki hiçbir kemik alet örneği için kullanılamaz. Buna karşın çalışmamıza konu olan ağaç kabuğu soyucunun zaman zaman literatürde “flesher” olarak karşımıza çıktığını söylemekte yarar vardır. Farklı tipolojiye ve farklı fonksiyona sahip iki aleti aynı terimle ifade etmenin anlam kargaşası yaratacağına şüphe yoktur. Ağaç Kabuğu Soyucu olarak tanımlanmasını önerdiğimiz bu kemik aletin “kaşık” olarak kullanılmış olabileceği de ileri sürülmüştür⁸. Kabuk soyucunun yoğun olarak ele geçtiği Neolitik ve Kalkolitik çağlarda bugün kullandığımız forma yakın tipolojiye sahip kaşık örnekleri bulunması, bu görüşü desteklemektedir.

Bir diğer karışıklık, aynı alet tipinin “Spatula veya Mablak” olarak tanımlanması sonucunda karşımıza çıkar. “*Mablak; hamur, merbem, boya vb maddeleri ezip karıştırarak yoğurmak için kullanılan ve bir ucu ele alınacak biçimde saplı, öbür ucu yassı olan alet ya da aşure kazanlarını karıştırmakta kullanılan, uzun saplı ve yayvan uçlu tabta kepçe*” olarak tanımlanmaktadır⁹. Spatula ise “*Ev işleri, duvarcılık, boyacılık gibi alanlarda kullanılan, bir maddeyi kazımaya, yaymaya yarayan, küçük bir kürek veya ucu keskin olmayan, bükülebilen bir bıçak biçiminde metal, ağaç, kemik vb. maddelerden yapılmış araç*” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁰. Anlaşılacağı üzere mablak ve spatula birbirinden tamamen farklı iki alet tipidir. Ek olarak mablakın söz konusu kemik aletten çok daha uzun ve farklı bir tipolojiye sahip olduğunu söylemekte yarar vardır. Bu tanımlamalardan yola çıkılacak olursa bir aletin “spatula veya mablak” olarak tanımlanması mümkün görünmemektedir. Bu durumu arkeolojik materyaller ile de desteklemek gerekirse; Karain Mağarası kazılarında kemik alet endüstrisinin % 5’ini temsil eden 18 adet spatula ele geçtiği bilinmektedir¹¹. Spatula tanımına tamamıyla uyan bu aletlerin “Spatula veya Mablak” olarak tanımlanmasının yanlış bir değerlendirme olacağı da böylelikle anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Ağaç Kabuğu Soyucu olarak tanımlanmasını önerdiğimiz bu form spatula veya mablak tipinden çok ayrı, tamamıyla farklı fonksiyonlara yönelik olarak üretilmiş bir kemik alet tipidir. Bu durum da yine literatürde karmaşa yaratmaktadır. Araştırmacılar tarafından bu aletin farklı fonksiyonlarla kullanılmış olabileceğine ilişkin olarak öne sürülen bir diğer görüş ise “*kemikten iliğın çıkarılmasını sağlamak amacıyla kullanılan bir araç*” olduğudur¹². Terimsel olarak bu fonksiyona ilişkin herhangi bir tanımlama bulunmamaktadır.

İngilizce literatürde de bir fikir birliğine varılamamış olup söz konusu alete özgü çeşitli fonksiyonel yaklaşımlar ortaya atılmıştır. Bu yaklaşımlardan birine göre; bu alet bir usturadır ve “*Katran benzeri bir madde kullanılmak suretiyle kemiğin içi doldurularak bu alana bir dilgi yapıştirilmesi sonucunda ustura şeklinde kullanılıyor olmalıdır*”¹³. Bir diğer farklı görüş ise literatürde “Digging Stick” veya “Digging Stick Tip” olarak tanımlanan “Kazıma Ucu” ya da “Kazıma Ucu” şeklinde bir öneridir. Aletin kendisinin “Digger” olarak tanımlanması gerektiğine dair görüşler de vardır¹⁴. Buna göre sözü edilen kemik alet, toprağı kazmak için

⁷ Steinbring 1966, 579.

⁸ Özkan 2002, 509-525; Efe 1998, 289-303.

⁹ TDK 1979, 545.

¹⁰ TDK 1979.

¹¹ Bulut 2014, 216.

¹² Prof. Dr. I. Yalçınkaya ile kişisel görüşme sonucu bu bilgiye ulaşılmıştır.

¹³ Mulvaney, 1975, fig. 39.

¹⁴ Le Dosseur 2003, 130.

kullanılmaktadır¹⁵. Önerilen farklı fonksiyonel tanımlardan bir diğeri ise “Chisel” veya “Bone Gouge”dır. “Kemik Keski” olarak isimlendirilebilecek bu alet tipi; ahşap işçiliğinde kullanılmaktadır. Bunlar, boyları son derece uzun aletlerdir ve ahşap tekne yapımında keski görevi görmektedir. Genel olarak ahşap oyma işinde kullanılan “Bone Gouge” tekne yanında ahşap kap yapımında da kullanılmaktaydı¹⁶. Söz konusu kemik keski, dip kısımlarına darbe uygulanarak kullanıldıklarından ezik bir görünüme sahip olmaktadır. Tüm bu farklı tanımlamalara ek olarak bir başka tanımlama da “Polisher / Perdah Aleti” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tip bir tanımlama Çatalhöyük kemik endüstrisi içerisinde yer alan bir kemik alet tipi için kullanılmıştır¹⁷. Çatalhöyük kemik endüstrisi içinde bu alet tipi, Doğu Çatalhöyük’te V. yapı katı öncesinde görülmemektedir¹⁸. Seramik perdahlamada kullanıldığı öne sürülen bu alet tipinin V. yapı katı öncesinde bulunmadığı buna karşın seramik üretimi ile özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda bu alet formunun V. yapı katı öncesine ait olan çanak çömleğin açıklanmasında kullanılmamış olması ya da böyle bir gerece gerek duyulmamış olması düşündürücüdür. Zira V. yapı katı öncesinde de açıklanmış seramik örnekleri olduğu ifade edilmektedir¹⁹.

Diğer tüm tanımlamalardan farklı olarak Olsen tarafından öne sürülen görüşe göre ise söz konusu aletler “mızrak ucu” olarak kullanılmış olmalıdır²⁰. Üst Paleolitik Dönem’e ait bir avlanma faaliyeti söz konusu olduğunda, şüphesiz mızraklar temel silahları oluşturacaktır. Genellikle bir savurga aracılığı ile fırlatıldığı düşünülen mızrak uçları “*Kemik, boynuz ya da fildişinden yapılmış; bir ucu sivri, taban ya da alt ucu bir sapa tutturulacak şekilde işlenmiş olan aletler*” olarak tanımlanmaktadır. “*Uzunlukları 5 – 40 cm arasında değişen mızrak uçlarının orta kısımları daireden ovale ya da yassı bir dörtgene doğru giden bir kesite sahiptir. Bazı örnekler, üzerlerinde bir veya birden fazla olukçuk taşımaktadır*”²¹. Tanımdan da anlaşılacağı gibi söz konusu kemik alet tipolojik açıdan mızrak ucu olmaya elverişli görünmemektedir.

Kullanım Alanları

Gerek Batı Toroslar’da gerekse Anadolu’nun diğer bölgelerinde kazısı yapılan yerleşimlerden ele geçen bu kemik aletler için dile getirilmiş olan kullanım önerileri bu şekildedir. 2005 yılında gerçekleştirilen bir deneysel arkeoloji projesi olan “A Lejre Experimental Centre Project 2005 Denmark”²² projesi kapsamında söz konusu alet formu çeşitli deneysel çalışmalara konu edilmiş ve bizce de en akla yatkın kullanım şekli olan “Bark Extractor” “Kabuk Soyucu” olarak kullanımı gerçekleştirilmiştir. Farklı ve çok sayıdaki ağaç türünün kabukları bu alet yardımıyla soyulmuş ve ince bir tabaka halinde kaldırılmıştır. Bu aletler, ağaç kabuğu soymada kullanılan soyucu fonksiyona sahip aletler gibi görünmektedir. Aletin uç kısmının sahip olduğu açısı sayesinde ağaç kabuğu kırılmadan, tek bir parça olarak ve ince bir tabaka halinde soyulabilmektedir. Elde edilen bu kabuk, bir bız yardımıyla delinmek ve kirşlerle dikilmek suretiyle sepet veya kap olarak şekillendirilmekte ve kullanılmaktadır. Bu kullanım şekli ile sıvı malzemenin

¹⁵ Efe 1998, 293.

¹⁶ Thomson 1936, 73, pl. IX-no. 1; pl. X-No. 3; Dart 1958, 717.

¹⁷ Mellaart 1964, fig. 49-2.

¹⁸ Mellaart 1964, 100.

¹⁹ Mellaart 1964, 100.

²⁰ Olsen 2003, 92-111.

²¹ Desruisseaux 1986, 215

²² David v.d. 2005; David v.d. 2006; David 2007.

dışarıya sızması gibi bir sorun da önlenmiş olur. İngilizce literatürde “Bark Container” olarak tanımlanan bu buluntulara bir örnek Rusya’da Nizhneye-Veretye yerleşiminden ele geçmiştir²³. Yaklaşık 10.000 yıl öncesine ait olduğu düşünülen bu buluntu, *Bos primigenius*’a ait metapod kemiğinden (Res. 1) yapılmış bir kabuk soyucu ile aynı periyod içerisinde ele geçmiştir. Aynı şekilde kullanılan bir başka örnek ise Danimarka Barmose yerleşiminden bilinmektedir²⁴.

Çıkarılan ağaç kabuklarının diğer bir kullanım şekli ise “Zemin Örtüsü” / “Bark Floor” olarak kullanımındadır. Elde edilen kabuğun oturma tabanına serilecek olması nedeniyle kabuğun geniş parçalar halinde çıkarılması önem taşıyor olmalıdır. Ağaç kabuklarının mekânların oturma tabanlarına serilerek kilim veya örtü şeklinde kullanıldığına ilişkin bir arkeolojik kanıtı, Danimarka’da Ulkestrup I yerleşiminden ele geçen kalıntılar temsil etmektedir²⁵. Ağaç kabuğunun zemine örtü olarak serilmesi ıslaklık ya da nem gibi problemleri ortadan kaldıracak ve mekân içini sıcak tutacaktır. Yapılan araştırmalara göre ağaç kabukları, kullanım alanlarına göre yiyeceklerin korunması ve saklanması için son derece uygun organik bir malzemedir²⁶. Ayrıca mekân içerisinde kullanıldığında ses izolasyonu, ısı yalıtımı, nemin ve sıcaklığın dengelenmesi gibi fonksiyonları da yerine getirdiği tespit edilmiştir²⁷. Dönemin ekolojik özelliklerine baktığımızda bölgenin ağaç bakımından son derece zengin bir görünüme sahip olduğu göze çarpmaktadır. Ekolojik verilerin de söz konusu buluntuları ve kullanım şekillerini destekliyor olması önem taşımaktadır.

Üretim ve Tekno-Tipolojik Değerlendirme

“Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımlanmasını önermiş olduğumuz bu kemik aletin üretimi yaklaşık olarak beş aşamada tamamlanmaktadır. İlk aşamasında tercihen her iki ucunda epifiz tabana sahip olan bir metapodial kemik bagetin epifiz tabanlarından biri bagetten ayrılır (Res. 2a-b). Sonrasında kemik bagetin mesial alanı bir kenar kazıyıcı ya da dilgi benzeri bir taş alet yardımıyla kazıma/scraping tekniği uygulanarak inceltir (Res. 2c). Böylelikle bagetin mesial alanında alt epifiz uca doğru inen bir kanal oluşturacak şekilde oyma/carving işlemi uygulanır. Bu işlem sonucunda aletin uç kısmından gövdeye doğru gidildikçe 30 derecelik bir açı oluşturulduğu görülmektedir (Res. 2d-e). Sonraki aşamada alt epifiz, bir taş dilgi vb ile kesilerek son bir darbe uygulaması ile taban bagetten ayrılır (Res. 2f). Son olarak epifiz tabanlardan tamamen temizlenmiş olan bagetin şekillendirilmiş uç kısmı bir taşkalem kullanılarak düzeltilir (Res. 2g).

“Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımlanmasını önermiş olduğumuz bu kemik alet, kuzeyde Maglemosien kültüre atfedilmiş²⁸, 10.000 yıl ile tarihlendirilen, Mezolitik karakterli bir alet tipi olarak karşımıza çıkmaktadır²⁹. Aletin üretiminde metapodial kemiklerin tercih edildiği yapılan kemik tür analizleri sonucunda anlaşılmıştır³⁰.

²³ Oshibkina 1990.

²⁴ David 2004.

²⁵ Andersen v.d. 1982.

²⁶ Dönmez – Dönmez 2013, 158.

²⁷ Dönmez – Dönmez 2013, 159.

²⁸ David 2005.

²⁹ Bagnievski 1992.

³⁰ Mathiassen 1948.

Karain Mağarası Örnekleri

Karain Mağarası B Gözü kemik aletleri içerisinde 8 adet ile temsil edilen kabuk soyucuların üretiminde hangi hayvan türünün tercih edildiği ve hangi kemiğin kullanıldığına ilişkin değerlendirmeler sonucunda da birtakım verilere ulaşılabilmektedir. Bunlardan biri tanımlanamamış olmakla birlikte 2 adet keçi, 5 adet koyun veya keçi kemiği tanımlanabilmektedir. Koyun ve keçilere ait olan bu kemiklerin 5 adedi metapodial kemikten üretilirken 2 adedinin üretiminde tibia tercih edilmiştir. Metapodial kemiklerin sayıca tibiaya göre fazla olması ve Avrupa örneklerinin de üretiminde metapodial kemiklerin tercih edilmiş olması sıklıkla metapodların bu aletin üretiminde birinci planda olduğuna kanıt teşkil etmektedir. Ek olarak sadece metapodial kemiklerin kullanılmadığı, tibia gibi uzun kemiklerin de kullanılabileceği ele geçen 2 örnek ile ortaya konulmuştur. Bu açıdan tibiadan yapılmış olan örnekler önem taşımaktadır. Bu farklılığı faunal kaynaklara da bağlamak mümkündür. Söz konusu alet formunun tipolojik tanımlamalarına ilişkin olarak “belirsiz” tanımlaması yapılan 1, epifiz tabanlı tanımı yapılabilen 7 örnek tespit edilmiştir. Kabuk soyucuların çoğunlukla metapodial kemiklerden üretiliyor olması, esasen bunların epifiz tabanlı olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. 8 örnek içerisinde 7 kabuk soyucunun epifiz taban taşıdığı görülmüştür. Hemen hemen tamamına yakınının epifiz taban taşıması, taban kaldırılmadan da aletin kullanımının mümkün olmasıyla açıklanabilir. “Belirsiz” tanımlaması yapılan diğer örneğin alt kısmının kırık olması nedeniyle bu şekilde tanımlandığını ve olasılıkla bunun da bir epifiz tabana sahip olduğunu belirtmekte yarar vardır. Epifiz tabanın kesilerek kaldırılması ve aletin bir sapa tutturularak daha uzun bir forma dönüştürülmesi de mümkündür fakat tespit edilen sonuç, Karain Mağarası B Gözü insanların kabuk soyucuyu bir sapa tutturmadan epifiz tabanı elde tutmak suretiyle kullandığını göstermektedir. Tanımlanamamış olan diğer bir örnek üzerinde de epifiz kısmın kesildiği ya da herhangi bir şekilde bilinçli olarak kaldırıldığına dair bir iz rastlanmamıştır. Olasılıkla var olan epifiz taban bir nedenle kırılmıştır.

Kabuk soyucuların tamamı Holosen Dönem seviyelerinden ele geçmiştir. Pleistosen Dönem’e tarihlenmiş olan herhangi bir örnek henüz bulunmamaktadır. Holosen Dönem’e ait 8 örneğin 1 adedi H II’den, 2 adedi H III’den, 4 adedi H IV’den ve 1 adedi H V’den ele geçmiştir³¹. H IV evresi, % 50 oran ile kabuk soyucunun en fazla kullanıldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. H III ve H II seviyelerinde söz konusu aletin kullanımı devam etmiştir. Buna karşın Kalkolitik Çağ’a oranla daha az sayılarda üretildiği ve kullanıldığı görülmektedir. H II jeolojik seviyesinden ele geçmiş olan kabuk soyucu, keçiye ait metatarsal kemikten üretilmiştir. 2010 yılında J11 plan karesinin 3. arkeolojik seviyesinden ele geçen ağaç kabuğu soyucu 14,1 cm. uzunluğa, 2 cm. genişliğe, 2,5 cm. kalınlığa ve 19,89 g. ağırlığa sahiptir. Yer yer mesial alan üzerinde kırıklar saptanmıştır. Bezeme veya yanma/yakılma izleri bulunmamaktadır. Üretiminde kullanılan teknik, kesme tekniğidir. Üretime ilişkin izler, tüm mesial alan boyunca izlenebilmektedir. H III jeolojik seviyesine ait 2 adet kabuk soyucu ele geçtiği daha önce de dile getirilmiştir. I10 plan karesinin 3. arkeolojik seviyesinden ve K14 plânkaresinin 9. arkeolojik seviyesinden ele geçmiş olan 2 kabuk soyucunun 1’i keçi diğeri ise koyun ya da keçi kemiğinden üretilmiştir. Üretimde tercih edilen kemik türlerine ilişkin değerlendirmeler sonucunda 1 kabuk soyucunun keçi metacarpından diğerinin ise koyun ya da keçiye ait uzun bacak kemiğinden üretildiği anlaşılmıştır. 2 kabuk soyucudan biri epifiz tabana sahipken diğeri belirsizdir.

³¹ Karain Mağarası Holosen Dönem jeolojik seviyeleri olan HV, Geç Neolitik/Erken Kalkolitik; HIV, Kalkolitik; HIII, Geç Kalkolitik; HII, Erken Tunç Çağı’na tarihlenmektedir (Yaman 2011, 246).

Her iki örnek üzerinde de bezeme, yanma ya da yakılma izine rastlanmamıştır. 1 ağaç kabuğu soyucu, distal ve proximalinde kırıklar taşırken diğeri kırıksızdır. Sözü edilen kırıksız ağaç kabuğu soyucunun uzunluğu 14,6 cm., genişliği 2,1 cm., kalınlığı 1,2 cm. ve ağırlığı 26,01 g.'dir. Bunlardan 2 örnek üzerinde aşındırma tekniği ile şekillendirme söz konusuysen, 1 örnek üzerinde kesme ve düzleştirme teknikleri uygulanmıştır.

H IV jeolojik seviyesine ait I10 plan karesinin 6. arkeolojik seviyesinden 1 adet, I14 plan karesinin 10. arkeolojik seviyesinden 1 adet, K11 plan karesinin 15. arkeolojik seviyesinden 2 adet olmak üzere adet 4 adet kabuk soyucu ele geçmiştir. 4'ü de koyun ya da keçi kemiğinden üretilmiştir. 2'sinin üretiminde metatarsal kemikler diğeri ikisinde ise tibia kemikleri kullanılmıştır. 4 kabuk soyucu da epifiz tabana sahiptir. Hiçbir örnek üzerinde bezeme, yanma ya da yakılma izine rastlanmamıştır. 2 ağaç kabuğu soyucu, distal ucunda kırıklar taşırken diğeri 2'si kırıksızdır. Sözü edilen kırıksız örnekler temel alınarak belirlenen ortalama uzunluk 14,9 cm., ortalama genişlik 2,4 cm., ortalama kalınlık 1,7 cm. ve ortalama ağırlık 29,2 g.'dir. Üretimlerinde kullanılan teknikler, 3 örnekte aşındırma, 3 örnekte kesme ve 1 örnekte düzleştirme tekniğidir. Üretime dayalı izler, 2 kabuk soyucunun distal ucunda, 1 kabuk soyucunun distal ve mesialinde, 1 kabuk soyucunun ise korunan kısımlarında izlenebilmektedir. H V jeolojik ünitesinden ele geçen 1 adet ağaç kabuğu soyucu, 2003 yılında K 13 plan karesinin 17. arkeolojik seviyesinden ele geçmiştir. Hayvan ve kemik türüne ilişkin bir tespitte bulunulamamıştır. Epifiz tabanlı olan örneğin kırık ve bezeme taşımadığı, yanma ya da yakılmaya maruz kalmadığı tespit edilmiştir. Sözü edilen kemik aletin uzunluğu 12,9 cm., genişliği 4,1 cm., kalınlığı 3,1 cm., ağırlığı ise 25 g.'dir. Üretiminde kesme ve aşındırma teknikleri uygulanmıştır. Üretime dayalı izler, aletin distal ucunda net olarak izlenebilmektedir.

Karain Mağarası B Gözü kemik aletleri içerisinde yer alan tüm kabuk soyuculara ait tespit edilen ortalama uzunluk 12,9 cm.'dir. Ortalama genişlik 2,4 cm. iken ortalama kalınlık 1,7 cm.'dir. Bunun yanında ortalama ağırlık değeri 22,8 g.'dir. Aletlerin üretimi sırasında uygulanan teknikler ile ilgili olarak yapılan değerlendirmeler sonucunda şaşırtıcı olmayan sonuçlar elde edilmiştir. Buna göre; Kesme/Cutting (6 adet - % 43 oran), Aşındırma/Rasp (6 adet - % 43 oran) ve Düzleştirme/Smoothing (2 adet - % 14 oran) gibi teknikler sıkça başvurulan teknikler olmuştur. Kabuk soyucular üzerinde üretim izlerinin görüldüğü alanlara bakıldığında ise distal ve mesial kısımların yoğun halde bu izleri taşıdığı tespit edilmiştir. Aletin aktif kullanım alanının distal ve mesial alanlar olduğu düşünülürse bu son derece normal bir sonuçtur. Sadece mesialinde iz taşıyan 1 örneğin kullanımdan kaynaklanan aşınma izleri üretime dair izleri yok etmiş olabilir. Korunan kısmının tamamında izler bulunduran 1 kabuk soyucu tespit edilmiştir. Ele geçen örneklerin sayıca çok olmaması, elde edilen verilerin net şekilde ortaya konmasına engel teşkil edebilir. Buna karşın söz konusu 8 örnek üzerinde yapılan değerlendirmelerin tatmin edici sonuçlar verdiği de göz ardı edilmemelidir.

Örneklerle Karşılaştırmalı Değerlendirme

Ağaç Kabuğu Soyucu / Bark Extractor, birçok kazı yerinden ele geçen esasen son derece yaygın kullanımı olan bir alet tipini temsil etmektedir. Buna karşın alete ilişkin literatür taramaları sonucunda bu aletin oldukça az sayıda ele geçtiğini rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu çelişkili durum, aleti tanımlamada kullanılan farklı terimlerin ve aletin fonksiyonu ile ilgili farklı yaklaşımların öne sürülmesinden kaynaklanmaktadır. Aletin farklı şekillerde tanımlanması ve fonksiyonuna yönelik farklı yaklaşımların bulunması, gerçekte daha çok olmasına karşın yanlış bir şekilde daha az olduğu algısını yaratmaktadır. Bu algı da araştırmacıları yanıltmakta ve bu kemik alete ilişkin doğru değerlendirmelerin yapılmasına engel teşkil etmektedir. Bu terimsel kargaşa

ve anlaşılabilir fonksiyonel özellikler sebebiyle aynı alet tipinden bahsedildiği halde farklı terimler ve tanımlamalar kullanılması araştırmacı için zor ve karmaşık bir literatür çalışmasını kaçınılmaz kılarken söz konusu kemik alet için ise doğruluktan uzak, reel verileri barındırmayan bir değerlendirmeyi beraberinde getirmektedir. Kazıyıcı, ilik çıkarıcı, ustura, kazıyıcı ucu, kazıcı, spatula, mablak, sıyrıcı, oyma keski / oyma kalemi, perdahlayıcı, mızrak ucu gibi birbirinden farklı fonksiyonlara işaret eden tüm tanımlamalar sözü edilen bu alet tipi için yapılmıştır. Bu sebeptendir ki bu kemik alete ilişkin varılacak bir fikir birliğine acilen ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bu aletin ele geçtiği arkeolojik kontekstler ve dönem florası da dikkate alınmalı ve ele geçtiği tabakanın işaret ettiği dönemdeki ekolojik veriler özenle incelenmelidir. Ortaya çıkacak sonuç büyük olasılıkla ağaç bakımından zengin bir ekolojik çevrenin resmi olacaktır.

Daha önce de sözü edildiği gibi bu alet örneklerine birçok yerleşimde rastlamak mümkündür. Bunlar şimdilik kaydıyla Neolitik Dönem itibarı ile karşımıza çıkmaktadır. Farklı tanımlamalarla literatürde yer alması, birbirlerinden farklı aletler şeklinde algılanmasına yol açsa da esasen mablak, perdahlayıcı, kazıyıcı vb olarak tanımlanan tüm bu kemik aletler, sözünü etmiş olduğumuz “Ağaç Kabuğu Soyucu”yu işaret etmektedir. Bunlara çok sayıda örnek vermek mümkündür. Buna karşın yayınlarda çoğunlukla görsel verilerine yer verilmemesi sebebiyle tamamı değerlendirmeye alınamamıştır. Zira bu durum şüpheli bir yaklaşım ortaya çıkaracaktır. Bunun yanında karşılaştırma yapmaya olanak veren bazı istasyonlar tespit edilebilmiştir. Bunlara örnek olarak Barcın Höyük gösterilebilir. Bursa ilinde bulunan Barcın Höyük, Neolitik Çağ’dan Bizans Dönemi’ne kadar yerleşim görmüş bir höyüktür. Barcın’ın erken dönem yerleşim izlerinin ortaya çıkarıldığı L 13 açması, kemik alet açısından son derece zengin buluntular vermiştir. Bunlar arasında mablak olarak tanımlanmış olan örnekler de bulunmaktadır³². Söz konusu kemik alet, Karain Mağarası’ndan da bildiğimiz ve “Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımlanmasını önerdiğimiz aletin birebir benzeridir. Aynı şekilde 2012 yılı Barcın kazısı sonucunda da mablak olarak tanımlanan çok sayıda örnek ele geçtiği görülmektedir³³.

Bursa’da ortaya çıkarılan bir başka yerleşim olan Aktopraklık, Marmara Bölgesi’nde yer alan diğer 2 höyük yerleşimi, Fikirtepe ve Pendik ile gerek mimari açıdan gerekse arkeolojik buluntular açısından benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde benzer olan kemik alet endüstrisi de gelişkin bir teknolojik seviyeye işaret etmektedir. Aktopraklık kemik alet buluntuları arasında “mablaklar” en çok ele geçen kemik alet grupları arasında yer almaktadır³⁴. Yine Marmara Bölgesi’nde yer alan Hocaçeşme ve Fikirtepe yerleşimleri, kemik alet bakımından zengin buluntulara sahip diğer iki höyük yerleşimidir. Hocaçeşme’den ele geçen bu tip kemik aletler, “Smoother” “Perdah Aleti” olarak tanımlanmıştır³⁵. Fikirtepe kültürüne ait kemik aletler arasında deri tabaklamada kullanıldığı düşünülen ve mablak olarak tanımlanan kemik alet örneği³⁶, sözünü ettiğimiz “Ağaç Kabuğu Soyucu” ile birebir aynı özelliklere sahiptir. Hocaçeşme’den ele geçen söz konusu kemik alet Özdoğan tarafından “Smoother” olarak tanımlanırken Fikirtepe örneği “Mablak” olarak tanımlanmıştır.

Aksaray’da bulunan Güvercinkayası, Orta Kalkolitik Çağ’a tarihlenmiş bir yerleşimdir³⁷. Aksaray’ın kuzeydoğusunda, Mamasın Barajı göl alanı içinde, aynı adlı kayalık yükseltinin

³² Özbal – Gerritsen 2013, 161, 167, res. 4.

³³ Gerritsen – Özbal 2014, 483, res. 9.

³⁴ Karul 2009, 4.

³⁵ Özdoğan 1999, 183, fig. 23.

³⁶ Özdoğan 2002, 102.

³⁷ Gülçür – Fırat 2005, 41-52.

üzerinde yer almaktadır³⁸. Güvercinkayası, zengin kemik alet buluntuları ile ön plana çıkmış olan yerleşimlerden biridir³⁹. Çok sayıdaki kemik alet örnekleri içerisinde tarafımızdan “Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımlanan kemik alet örnekleri de bulunmaktadır⁴⁰. Karain Mağarası kazıları ile ele geçen Ağaç Kabuğu Soyucu örneklerinin Kalkolitik Çağ’da sayıca fazla olduğu ve bu noktada Güvercinkayası ile dönemsel benzerliğinin de olduğu göz ardı edilmemelidir. Yerleşmeden yapılan C 14 analiz sonuçları ile M.Ö. 5200-4800 yılları arasına yerleştirilen Güvercinkayası’nın Köşk Höyük’ün I. tabakasıyla eş zamanlı olduğu bilinmektedir⁴¹. Niğde İli, Bor İlçesi’ne bağlı Bahçeli Beldesi’nin kuzeydoğusunda, doğal bir yükseltinin kuzey yamacında yer alan Köşkhöyük⁴², gerek buluntu gerekse dönemsel açılarından Güvercinkayası ile benzer özelliklere göstermektedir. Köşkhöyük’te ele geçen kemik aletler arasında “Kazıyıcı” olarak tanımlanmış olanlar, kazıma ve sıyırma gereci olarak sınıflanmıştır. “*Kemiğin kırılan bir ucu yassı olarak kaşık ağzı haline getirilmiştir. Yapımlarında bir itina görülmeyen bu tür aletler, etlerin kemiklerden sıyırılmasında kullanıldıkları gibi kaşık olarak da kullanılmış olabilirler*”⁴³. Bunlara ek olarak Niğde İli’nde yer alan Tepecik-Çiftlik 2006 yılı kazıları sonucunda ele geçen çok sayıdaki kemik alet arasında mablakların da bulunduğu dile getirilmiştir⁴⁴.

Tüm bu yerleşimlere ek olarak birçok yerleşim vardır ki ilgili yayınlarda birer cümle ile mablak olarak tanımlanan kemik aletlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu örneklerle ilişkin herhangi bir görsel veri bulunmadığından karşılaştırma yapmak mümkün olamamıştır. Bu nedenle çalışmamız çerçevesinde söz konusu lokasyonlara değinilmiş ve araştırmacıları tarafından mablak olarak tanımlanan bu tip kemik aletlere görsel verileri olmaksızın yer verilmiştir. Bunlara örnek olarak Fikirtepe’ye nazaran çok daha zengin kemik alet örneklerinin ele geçtiği dile getirilen Pendik kazıları gösterilebilir. Bu kazılar ile çok sayıda mablak ele geçtiği ifade edilmektedir⁴⁵. Mablak olarak tanımlanan kemik aletlerin bolca ele geçtiği bir başka yerleşim ise Gökçeada-Yenibademli Höyük’tür. II. mimari tabakaya ait kemik buluntular arasında mablakların da yer aldığı dile getirilmiştir⁴⁶. Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik kazı çalışmaları sonucunda Bina 1 olarak tanımlanan yapının tabanından in situ halde kemik mablak ele geçtiği belirtilmektedir⁴⁷.

Gerek Karain Mağarası kazıları ile ele geçen gerekse çalışmamız çerçevesinde karşılaştırmaya konu edilmiş olan örneklerin daha önce sözü edilen yöntemler kullanılarak üretilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Değerlendirilen kemik aletlerin tamamı üretim şekilleri yanında tipolojik olarak da Karain Mağarası örnekleri ile birebir benzer özellikler göstermektedir (Res. 3-10).

Sonuç

Çalışmamıza konu olan kemik alet tipi için birbirinden farklı birçok fonksiyonel tanımlama yapıldığı aynı zamanda bu aletin birbirinden farklı terimlerle isimlendirildiği görülmektedir. Bu sebeptendir ki söz konusu kemik alete ilişkin ne niteliksel ne de niceliksel bir sonuca varmak

³⁸ Gülçur – Endoğru 1999, 77

³⁹ Gülçur v.d. 2014, 454, res. 10.

⁴⁰ Christidou 2002, 110, fig. 3-3.

⁴¹ Gülçur – Kiper 2004, 428.

⁴² Öztan 2007, 223.

⁴³ Özkan 2002, 523, res. 18.

⁴⁴ Bıçakçı v.d. 2008, 490; 2009, 209.

⁴⁵ Harmankaya 1983, 29.

⁴⁶ Hüryılmaz 2005, 13; Hüryılmaz 2006, 263, 264; Hüryılmaz 2007, 344, 346.

⁴⁷ Erdoğan 2012, 367.

mümkün olabilmektedir. Yapılan literatür çalışmaları sonucunda kemik aletin çoğunlukla “mablak” olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmalar bize göstermiştir ki terim olarak tercih edilen “mablak” tanımlaması dahi kendi içinde çelişmektedir. Tüm bu literatür karmaşasının var olması, söz konusu kemik alete ilişkin bir değerlendirme yapılmasını da neredeyse imkânsız hale getirmektedir.

Yapılan deneysel arkeoloji çalışmaları, elde edilen ilgili arkeolojik materyal ile örtüşmekte ve akla yatkın sonuçlar ortaya koymaktadır. Gerek “bark container” olarak tanımlanan taşıyıcı kapların gerekse “bark floor” olarak tanımlanan taban örtülerinin hammaddesi olan ağaç kabuklarının parçalanmadan çıkarılmasını sağlayan bir araç mutlak suretle bulunmalıdır. Adeta birbirinin sağlaması niteliğinde olan ağaç kabuklarına ve kabukların elde edilmesini sağlayan kemik alet örneklerine, çalışmamız çerçevesinde mümkün olduğunca yer verilmiştir. Ağaç kabuğu parçalarının ve bu kemik aletin Avrupa Mezolitik konteksti içinde bir arada bulunması bu veriyi destekleyen bir diğer unsurdur. Bu alete ilişkin böyle bir fonksiyonun olabileceği başka bir deyişle bu aletin ağaç kabuğu soyucu olarak tanımlanması, var olan literatür karmaşasına da bir son verecektir. Böylelikle aletin nicel verileri de kolaylıkla ortaya konabilecektir.

Sonuç olarak böylesi bir tanımlama yapmakla bu kemik alete farklı bir işlev yüklendiğinin farkında olarak ve bilimsel verilere dayanarak söz konusu aletin “Bark Extractor / Ağaç Kabuğu Soyucu” olarak tanımlanmasının yerinde olacağı düşüncesindeyiz. Tüm bunlara ek olarak üzerinde çalışılan materyalin kemik olması, fonksiyonuna ilişkin kesin bir tanımlama yapılmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle söz konusu kemik alete ilişkin kullanım izi analizlerinin yapılması sonucunda ortaya koyulacak işlevsel sonuçlar alete ilişkin son sözü söyleyecektir. Bu tip mikro analizler ile daha kesin tanımlamalar yapılacak olmakla birlikte literatürde var olan karmaşık tanımlamaları ortadan kaldırmak mikro analizler olmaksızın mümkün görünmektedir. Tüm bu nedenler göz önüne alındığında ortak bir terimsel tanımlama kullanılması gereği kaçınılmazdır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Andersen v.d. 1982 K. Andersen – S. Jørgensen – J. Richter, *Maglemosehytterne ved Ulkestrup Lyng*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab (1982).
- Bagniewski 1992 Z. Bagniewski, “Slady Osadnictwa Schyłkowopaleolitycznego na Pojezierzu Drawskim”, *Śl. Spraw. Archeol.* 1992, 33, 223-225.
- Bıçakçı v.d. 2008 E. Bıçakçı – F. Açıkgöz – S. Yıldırım Balcı – Ç. Altunbilek Algül, “Tepecik-Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları”, *KST* 29.1 (2008) 483-496.
- Bıçakçı v.d. 2009 E. Bıçakçı – S. Balcı – Ç. Altunbilek Algül, *Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları*”, *KST* 30.4 (2009) 205-218.
- Bulut 2014 H. Bulut, *Batı Toros Mağaraları Kemik Aletleri* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2014).
- Christidou 2002 R. Christidou, “The Güvercinkayası Project. The Bone Industry”, *KST* 23.2 (2002) 106-110.
- Dart 1958 R. A. Dart, “Bone Tools and Porcupine Gnawing”, *American Anthropologist* 60.4, 1958, 715-724.
- David 2004 E. David, “Fiche Transformation des matières d’origine animale dans le Méolithique de l’Europe du Nord”, bk.: R. Ramseyer (ed.), *Fiches de la Commission de Nomenclature de l’Industrie Osseuse, Chaier XI, Matières et Techniques, Industrie de l’Os Préhistorique* (2004) 113-149.
- David 2005 E. David, “Preliminary Results on the Recent Technological Study of the Early Mesolithic - Bone and Antler Industry of Estonia, with Special Emphasis on the Site of Puli”, bk.: H. Luik – M. A. Choyke – C. Batey – L. Lougas (ed.), *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth – Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present – Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26.-31. August 2003* (2005) 67-74.
- David 2007 E. David, “Technology on Bone and Antler Industries: A Relevant Methodology for Characterizing Early Post-Glacial Societies (9th-8th Millennium BC)”, bk.: St.-P. Gates – C. Pierre – B. R. Walker (ed.), *Bones as Tools: Current Methods and Interpretations in Worked Bone Studies*, *British Archaeological Reports International Series* 1622 (2007) 35-50.
- David v.d. 2005 E. David – J. Seppä – J. Pelegrin – L. Hansen – L. Gustavson, *The Bone Tools of 10.000 Years Ago. Maglemosian Bone Adzes: The 2005 Experiments (Denmark)* (2005).
- David v.d. 2006 E. David – J. Seppä – J. Pelegrin – L. Gustavson, *The Bone Tools of 10.000 Years Ago. Maglemosian Bone Adzes: Last Results* (2006).
- Dönmez – Dönmez 2013 İ. E. Dönmez – Ş. Dönmez, “Ağaç Kabuğunun Yapısı ve Yararlanma İmkânları”, *SDU Faculty of Forestry Journal* 14, 2013, 156-162.
- Efe 1998 T. Efe, “Çayönü Kemik Aletleri – Genel Bir Değerlendirme”, bk.: G. Arsebük v.d. (ed.), *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel / Karatepe’deki Işık Halet Çambel’e Sunulan Yazılar* (1998) 289-303.
- Erdoğan 2012 B. Erdoğan, “2010 Yılı Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik Kazı Çalışmaları”, *KST* 33.1 (2011) 365-374.
- Frederick 1920 H. Frederick, “Hawikuh Bonework”, *Indian Notes and Monographs* 3.3, 1920, 61-151.
- Gerritsen – Özbal 2014 F. Gerritsen – R. Özbal, “2012 Yılı Barcın Höyük Kazıları”, *KST* 5.1 (2014) 471-485.

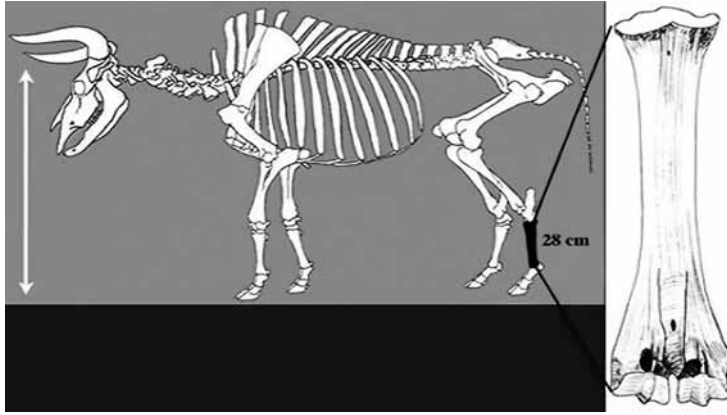
- Gülçur – Endoğru 1999 S. Gülçur – M. Endoğru, “Güvercinkayası 1997 Kazısı”, KST 20.1 (1999) 77-100.
- Gülçur – Fırat 2005 S. Gülçur – C. Fırat, “Spatial Analysis of Güvercinkayası, a Middle Chalcolithic Hilltop Settlement in Northwestern Cappadocia: A Preliminary Report”, *Anatolia Antiqua* XIII, 2005, 41-52.
- Gülçur – Kiper 2004 S. Gülçur – Y. Kiper, “Güvercinkayası 2002 Yılı Kazıları”, KST 25.1, (2004) 425-440.
- Gülçur v.d. 2014 S. Gülçur – Y. Yılmaz – P. Çaylı – I. Demirtaş, “Güvercinkayası 2012 Kazısı Ön Rapor”, KST 35.2 (2014) 443-455.
- Harmankaya 1983 S. Harmankaya, “Pendik Kazısı 1981”, KST 4 (1983) 25-30.
- Hüryılmaz 2005 H. Hüryılmaz, “2003 Yılı Gökçeada-Yenibademli Höyük Kazıları”, KST 36.1 (2005) 11-20.
- Hüryılmaz 2006 H. Hüryılmaz, “Gökçeada-Yenibademli Höyük 2004 Yılı Kazıları”, KST 37.1 (2006) 261-272.
- Hüryılmaz 2007 H. Hüryılmaz, “Gökçeada-Yenibademli Höyük 2005 Yılı Kazıları”, KST 38.1 (2007) 341-356.
- Karul 2009 N. Karul, “Kuzeybatı Anadolu’da Anahatlarıyla Neolitik-Kalkolitik Dönemler”, *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 28, 2009, 1-6.
- Kökten 1947 İ. K. Kökten, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *DTCFD* V.2, 1947, 223-236.
- Le Dosseur 2003 G. Le Dosseur, “Bone Objects in the Southern Levant from the Thirteenth to the Fourt Millennia”, *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jérusalem* 12, 2003, 110-132.
- Mathiassen 1948 T. Mathiassen, *Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse*, Nationalmuseets Skrifter, Arkaeologisk-Historisk Raekke VII (1948).
- Mellaart 1964 J. Mellaart, “Excavations at Catal Huyuk 1963, Third Preliminary Report”, *Anatolian Studies* 14, 1964, 39-119.
- Mulvaney 1975 D. J. Mulvaney, *Ancient Peoples and Places - The Prehistory of Australia* (1975).
- Olsen 2003 S. L. Olsen, “The Bone and Antler Artefacts: Their Manufacture and Use”, bk.: N. Field – P. Parker – M. Pearson (ed.), *Fiskerton: An Iron Age and Timber Causeway with Iron Age and Roman Votive Offerings: The 1981 Excavations* (2003) 92-111.
- Oshibkina 1990 S. V. Oshibkina, “The Material Culture of the Veretye-type Sites in the Region to East of Lake Onega”, bk.: C. Bonsall (ed.), *The Mesolithic in Europe* (1990) 402-413.
- Otte v.d. 1998 M. Otte – I. Yalçinkaya – J. Kozlowsky – O. Bar-Yosef – B. Lopez – H. Taşkiran, “Long-Term Technical Evolution and Human Remains in the Anatolian Palaeolithic”, *Journal of Human Evolution* 34-4, 1998, 413-431.
- Özbal – Gerritsen 2013 R. Özbal – F. Gerritsen, “2011 Yılı Barcın Höyük Kazıları”, KST 34.1 (2013) 159-168.
- Özdoğan 1999 M. Özdoğan, “Hocaçeşme”, *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization New Discoveries* 1999, 197-203.
- Özdoğan 2002 M. Özdoğan, “Fikirtepe Kültürü”, *ArkeoAtlas* 1, 2002, 102.
- Özkan 2002 S. Özkan, “Köşk Höyük Kemik Eserleri”, *Anadolu Araştırmaları* XVI, 2002, 509-525.

- Öztan 2007 A. Öztan, "Köşk Höyük: Niğde-Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", bk.: Türkiye'de Neolitik Dönem, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular (2007) 223-235.
- Piel-Desruisseaux 1986 J. L. Piel-Desruisseaux, Outils Préhistoriques Forme, Fabrication, Utilisation (1986).
- Steinbring 1966 J. Steinbring, "The Manufacture and Use of Bone Defleshing Tools", American Antiquity 31.4 , 1966, 575-581.
- TDK 1979 Türk Dil Kurumu Yayınları, Sayı: 403 Türkçe Sözlük (1979) / Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük (www.tdk.gov.tr).
- Thomson 1936 D. F. Thomson, "Notes on Some Bone and Stone Implements from North Queensland", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland 66, Jan-Jun 1936 (1936) 71-74.
- Yalçinkaya 1986 I. Yalçinkaya, "Karain Cave, 1985", Anatolian Studies 36, 1986, 201-203.
- Yalçinkaya 1987 I. Yalçinkaya, "1985 Yılı Karain Kazıları", KST 8.1 (1987) 21-37.
- Yaman 2011 İ. D. Yaman, "Karain Mağarası B Gözü'nün Jeolojik ve Arkeolojik Stratigrafisi", bk.: H. Taşkiran v.d. (ed.), Işın Yalçinkaya'ya Armağan / Studies in Honour of Işın Yalçinkaya (2011) 235-264.

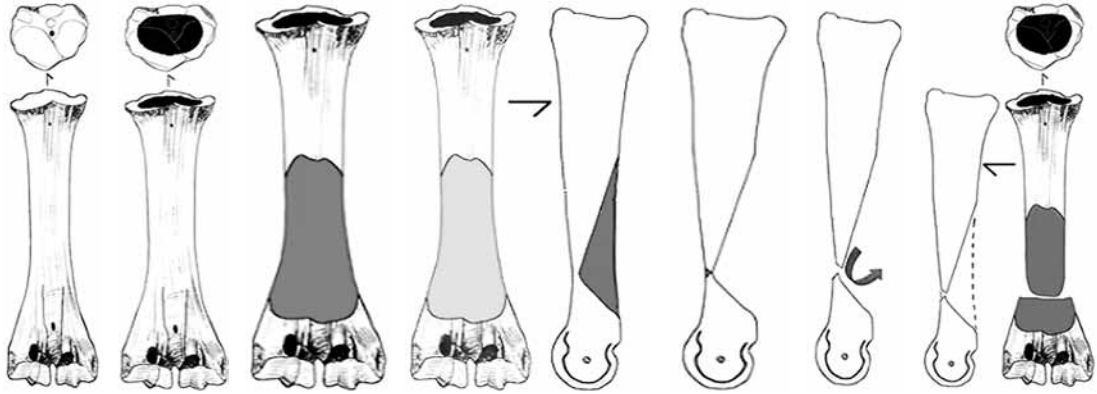
Abstract

Bark Extractor in Light of Examples from Karain Cave: A New Proposal

Karain Cave, which has a key role in setting the Anatolian Prehistoric Chronology, is a highly important settlement that presents the findings of both the Pleistocene and Holocene periods through excavations in Chambers E and B. Chamber B, with its Pleistocene and Holocene stratigraphy, has a repertory of rich finds repertory related to the bone industry. One of the bone tool types within this industry, it was realized, has not evinced common views on its definition and function. As a result its techno-typological analyses have been the subject matter of this study. Additionally, varying views on the tool's definition and function have been gathered and compared with findings obtained from other settlements. An evaluation was then made related to various denominations and functions included in this study. As experimental archaeology studies have gained in importance, data about a group of uses of the bone tools, which also includes the bone tool upon which this study focuses, could be reached through producing similar ones. As a result of these studies, the tool at issue can be definitively defined as a 'Bark Extractor' in terms of functional features. The use of the bark extractor was widespread in many settlements including Karain Cave by the Neolithic period. It is an inevitable necessity to reach a consensus on the denomination and functional features of this tool. How often this bone tool was produced and used in Anatolia can be revealed only in this case. This study offers a category for the tool that is based on the findings from Karain Cave. In so doing, it is expected that using a category that signals its function could put an end to the confusion in the literature, and a better evaluation of the tool can be made.

Res. 1
Üretimde tercih edilen kemiğin anatomik yapı içindeki yeri (Bagnievski, 1992)

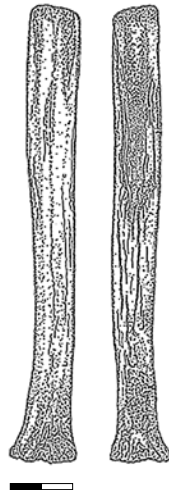

Res. 2 (a-g) Ağaç Kabuğu Soyucu/Bark Extractor üretim aşamaları (Bagnievski 1992)

Res. 3 a) Karain kazıları ile ele geçen Ağaç Kabuğu Soyucu/Bark Extractor örneği (Karain Kazı Arşivi; Bulut 2014, Lev. 14.

b) Karain kazıları ile ele geçen Ağaç Kabuğu Soyucu/Bark Extractor örneği (Bulut 2014, Çiz. 14)

Res. 4 Karain kazıları ile ele geçen Ağaç Kabuğu Soyucu/Bark Extractor örneği (Karain Kazı Arşivi)

Res. 5 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Res. 6 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Res. 7 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Res. 8 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Res. 9 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Res. 10 Karain kazıları ile
ele geçen Ağaç Kabuğu
Soyucu/Bark Extractor örneği
(Karain Kazı Arşivi)

Beadwork in a Basket: An Ornamental Item from the Final Halaf Level of Mersin Yumuktepe

Emma L. BAYSAL*

Introduction

In the summer excavation season of 2014 a total of nearly 1500 beads were recovered from inside a shallow circular basket in the final Halaf levels of the site of Yumuktepe in Mersin. The discovery has been provisionally dated to around 5800 B.C. When found, the beads were still arranged in the rows in which they had been threaded and it was clear that they had once been a single item of beadwork, perhaps a complex necklace or item of clothing. The beadwork consisted of small red and white stone beads that were threaded in patterns. This find gives us a rare opportunity to analyse a complete beadwork item that was recovered from a non-burial context. The find raises questions about what the artefact might originally have looked like, how the beads were made and why they were deposited in a basket, not in a burial. The large quantity of beads that were deposited also raises questions about the time used for bead production, whether it might have been specialised at a household or workshop level and the value attributed to bead products. This article explores what we can discover about this intricate piece of beadwork from the archaeological evidence, and whether it is comparable to other finds of the same period.

The Halaf Levels of Yumuktepe

The late Neolithic phase of Yumuktepe is dated to 6000-5800 B.C. and at its very end is a short Halaf horizon dated to 5800 B.C. cal.¹ The late Neolithic phase is characterised by north-south-oriented rectilinear architecture with internal hearths and fireplaces. The latest phase also includes monumental walls that might have been defensive in purpose. The walls were plastered and pottery was found within the structures, indicating that these buildings were inhabited. This phase of settlement seems to have been terraced up the slope². Graves and silos both

* Yrd. Doç. Dr. Emma L. Baysal, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Edirne.
E-mail: emmabaysal@trakya.edu.tr

The author would like to thank I. Caneva, Director of the Yumuktepe excavation, for permission to study the beads and E. Belcher for comments on an earlier draft of this paper and useful discussions about the Halaf culture.

¹ Thissen 2002; Balossi 2004. There is a single radiocarbon date (R1345) for the very latest Neolithic phase giving a calibrated date of 5890±80 B.C. Caneva has dated the Halaf/Final Neolithic horizon to 5800 B.C. cal. in her interpretations (Caneva 2010, 35; see also Caneva 2012).

² Caneva 2010, 26.

appear in the habitation area during the Late Neolithic phase. Unlike in earlier phases at the site, the graves often contained beads with the interments as well as pots. The silos were frequently rebuilt, and it has been suggested they were used for a variety of different foodstuffs. Sometimes contracted burials were found inside the silos. There was a proliferation of ornamentation during this phase, in contrast to the preceding early and middle Neolithic phases where ornamentation was not present. Ornamentation continued to be widely used in the following Halaf phase. It has already been suggested that there were probably on-site workshops in the Late Neolithic³. The presence and use of seals of stone and bone and in a variety of forms may have been connected to the increase in storage structures, although they are not thought to have been related to prestige⁴.

The stratigraphy of these levels is complex because of later terracing that has cut through both the Neolithic and Chalcolithic phases of the site. However, it is possible to say with some certainty on the basis of artefact similarity that it was in the last Halaf level that a shallow round basket, of fairly coarse weave and about 80 cm. in diameter, set into a cutting lined with a layer of earth, was recovered (Fig. 1). The basket sits in the last Halaf architectural level, below the floor of the Level XVI citadel. The citadel floor and the underlying basket were both cut first by the Early Bronze Age fortification wall and later by a terraced medieval settlement. The basket itself would normally be interpreted as a storage vessel used for grains or pulses, however, it contained an *in situ* beadwork artefact composed of around 1450 small stone disc beads (Fig. 2). The item itself is exceptional, and its deposition in a non-burial context raises a number of questions about why it was placed there as well as the value and purpose of the item. The beads, arranged in rows and densely packed in a small area, make it clear that they originally constituted a single item. The nature of the item and reason for deposition are discussed in more detail in the following sections.

The Beadwork Item

The beadwork artefact was made from two distinct types of stone disc bead. The first type is a pale-coloured disc bead with bevelled sides and small flat ends (Fig. 3); the second are discs of shades from dark red to beige (Fig. 4) and shapes varying from circular to square (Tab. 1, Figs. 5, 6). The use of the term “disc” bead here is broadly based on Beck’s bead typology⁵, although conflating “disc” and “short” beads on the grounds that there is no statistically identifiable distinction in length within this assemblage. The red beads have been divided into four different types according to form (Fig. 6). A random sample of 500 of the total assemblage of beads (381 red, all forms, 119 white) was measured and recorded in detail and the results presented here derive from these measurements.

³ Caneva 2010, 27.

⁴ Caneva 2010, 33.

⁵ Beck 1928.

Complete assemblage				
Colour	Form	Number	Percentage	
White	Disc bevelled	423	29.2	
Red	Disc round	237	16.36	
	Disc large round	34	2.35	
	Disc square	80	5.52	
	Disc uneven	659	45.5	
	Broken	15.5	1.07	
Total		1448.5	100	

Analysed sample (500 beads)				
Colour	Number	Diameter mm. (average)	Thickness mm. (average)	Piercing diameter mm. (average)
White	119	4.3	2	1.8
Red	381	4.3	2	1.9

Tab. 1 Beads of the Yumuktepe composite bead artefact by type

Besides the differences in material and colour, the two different beads types – red and white – have a distinctly different form, and therefore also a different manufacturing technique. The white beads fall into Beck groups IA.2.f and IB.2.f⁶ with an average diameter of 4.3 mm. and thickness of 2 mm. On the basis of an exposed area of the inside of a bead (Fig. 3, right), the white beads have been provisionally identified as heat-treated serpentinite⁷. The original colour of the stone was dark greyish green, and the heating has resulted in the white surface colour with fine surface cracking visible under low magnification. The white beads have bevelled sides creating a pointed profile that contrasts with that of the red beads (Figs. 7, 5, 6). The level of standardization is relatively low, with variations in all dimensions of beads (Fig. 8), but particularly in the degree of bevelling which varies from very pointed with no flat end areas (Figs. 7, 5) to almost standard straight-sided disc bead (Figs. 7, 6). The piercings are mostly straight and neat⁸; however, some are clearly bi-directional⁹. There are infrequent examples of mono-directional piercings with punch through to the opposite surface¹⁰. The smooth and generally straight piercings are indicative of mechanical drilling, probably using a bow drill¹¹. As there are no unfinished examples the full *chaîne opératoire* is not known but the beads were certainly individually manufactured. This contrasts with examples from other sites where it is known that beads were manufactured in cylinder form and then sliced into discs, or in some

⁶ Beck 1928, pls. II-III; for further discussion of the importance of disc bead morphology see Bar-Yosef Mayer 2013.

⁷ Serpentinite is one of the most common stone materials used in prehistoric Anatolia, and artefacts are often found at a considerable distance from sources (A. Nazaroff and A. Baysal pers comm. 2014).

⁸ Beck 1928, Type IV.

⁹ Beck 1928, Type I.

¹⁰ Beck 1928, Type III.

¹¹ As described by Coşkunsu 2008, 34.

cases the discs were made and then abraded in groups¹². The abrasion marks from shaping, clearly visible on all outer surfaces, indicate that the abrasive used was relatively rough, probably a material like sandstone. Further smoothing was not carried out subsequent to final shaping. There are no polished examples of these beads.

The red beads, although all made from the same raw material, show variation both in colour and form. The colour range can be seen in detail in Fig. 4, they are all referred to here as “red” for convenience. Many of these beads are in poor condition, they break very easily and it is likely that a number of them were lost to complete disintegration. Their material has not been identified, but it is likely that, like the white beads, they were heat treated prior to use¹³. The red beads are remarkably similar in size to the white beads, with the same average diameter of 4.3 mm. and thickness of 2 mm. This means that when strung, although their forms are slightly different, they would sit evenly together. The piercings of the red beads are slightly larger on average than those of the white, and are generally straight and smooth, with no sign of drilling marks at 10x magnification. Although the red beads share a similar form, they can be divided into four distinct types. The most common is the uneven disc, which is the lowest quality of the four types and is distinguished by the irregular shape caused by uneven abrasion of the sides of the bead (Figs. 6.3, 7.2). Higher quality finishing resulted in a circular bead (Figs. 6.1, 7.1). The square disc form (Figs. 6.4, 7.3) is a probable result of the abrasion of a number of beads simultaneously that produced pronounced facets¹⁴. The final type is very similar to the round disc but slightly larger and with a considerably more polished surface finish (Figs. 6.2, 7.4). There are differences in piercing according to bead type; the large round beads all have hourglass piercings¹⁵ and the square beads all have straight piercings¹⁶. The round and uneven discs are less consistent in their piercing type with the majority of both types having straight piercings. However, the round beads have a higher proportion of bi-directional hourglass piercings. This may suggest that although the unevenly shaped beads were carelessly shaped, they might have been produced at a higher speed in a more specialized environment on the basis that more expertise can be seen in their piercings. All of the red types have a better surface finish than the white coloured beads, and the large round red discs are very well finished, polished and apparently worn. It is possible that these large red beads were recycled from another item for use in this larger artefact as their surface wear is considerably different from that of the other red beads.

The variation in form of the red coloured stone beads indicates both that they were made by individuals who produced slightly varying results and that the variance in form was also caused by slight methodological variations in manufacture. The individual hand of the craftsperson can be detected in the quality of finish, the final shape, the material selected and the piercing of the bead. Fig. 6 shows how these variations can be recognised. The different quantities of the various forms indicate that there was a considerable number of each type, although the large discs are slightly less common (Tab. 1, Fig. 9). The different production techniques and different materials of the red and white bead types suggest either that they were manufactured using a slightly different methodology in the same locale or that they did not originate

¹² For detailed diagrams of this process see Bains et al. 2013; for examples of group abrasion see Baysal 2014b.

¹³ Analyses of both the red stone and serpentinite are currently underway as part of a wider project by the author on the heat-related technologies of prehistoric beads in Anatolia with results forthcoming.

¹⁴ See also Baysal 2014b.

¹⁵ Beck 1928, Type I.

¹⁶ Beck 1928, Type IV.

from the same place. This may mean that different people within the same settlement made them or that they originated from different sites. Given that there are obvious differences in manufacturing technique within the red bead assemblage, it is also likely that these were either the work of a number of different individuals within households or that they originated from different workshop areas within the settlement or elsewhere. It is even possible that this was a standard type of the period that was widely manufactured. This suggestion is discussed further in the following section.

If it is estimated that each bead would have taken a conservative minimum of 15 minutes to produce from raw material to finished product (roughing out, shaping, drilling, finishing), and probably considerably longer given that the white beads and perhaps also the red beads also had to undergo heat treatment after they were shaped, then the almost 1500 beads would have taken a minimum of 375 hours of work. The implication of this level of time investment for the value of the artefact that was created is that, at the very least, the item would have been difficult to replace¹⁷. The deliberate deposition of the item and its removal from circulation would therefore have been a considerable investment choice.

Although not all the beads could be recorded *in situ*, those that remained intact have revealed at least part of the pattern that the beads were used to make. A total of 13 distinct rows of beads were distinguished, containing a total of 217 beads. Fig. 2 shows the beads as they were recovered and Fig. 10 as they can be reconstructed from their find positions. Surrounding clusters of beads further helped to indicate the original extent of the artefact, which was found in an area approximately 25 cm. long, 20 cm. wide and 6 cm. deep. On the basis of the visible surface area when strung, the total of around 1450 beads would have covered a total area of 181 cm², of which approximately 15 % (27 cm²) remained intact in the excavated context. The positioning of the beads within the fill of the basket, raised perhaps 2 cm. above the base of the basket (although this will have changed through the processes of decomposition) and in a relatively compact formation, may indicate one of two things. Either they were contained at the time of deposition in a bag or a box, or they did not belong to a necklace or belt but were attached to a fabric or leather item of clothing or other organic item as an elaborate decoration. Some red ochre was noticed in patches around the beads suggesting that they might have been deposited with ochre around them or that the now-decayed surrounding materials might have been coated or decorated with ochre.

What Can the Bead Group Tell Us?

Although we know that since the early Neolithic period very large numbers of stone beads were manufactured and deposited in burial contexts¹⁸, the deposition of such an elaborate item of ornamentation in a non-burial context is unusual in a Halaf context. Evidence from previous years' excavations at Yumuktepe tells us that the beads themselves are not unique. A bracelet made from a smaller number of very similar beads, including the colour, form and technological variations, and also dating to the Halaf occupation of the site, is now on display in the Mersin Museum. This suggests that these beads might have been a standard of the period at the site.

¹⁷ For detailed discussion of the organization of production and the identification of early craft specializations see Baysal 2013b and Baysal et al. 2015.

¹⁸ For example at Körtik Tepe, Özkaya – Coşkun 2011, 100.

Given the lack of comparable published examples from other sites of this period that might help with the interpretation of this find, its meaning remains open to debate. A beadwork item from Stratum IX of Tepe Gawra is the only plausible parallel for the item in question here; however, the Tepe Gawra example is much later in date. It is described as being made from beads and located at the waist of a skeleton. The beads were arranged in alternate black and white columns in a herringbone pattern. Traces of cloth backing were found with these beads and indicate that the beadwork was a girdle of about 8.5 cm. wide. This skeleton was accompanied by a total of more than 8500 beads with the others located at its head, neck and wrists¹⁹. While the Tepe Gawra example strongly supports the idea of bichrome beadwork use in clothing as well as jewellery, it is in a burial context so does not give any clues about the reason for the deposition of the Yumuktepe beadwork. Meanwhile, a necklace from a non-burial context at Çukuriçi Höyük shows the earlier use of a bichrome colour scheme, albeit in a much simpler single-strand format²⁰. Going back even further in time, from the Epipalaeolithic period onwards red ochre was used to colour marine shells, while some were heated to produce a dark grey/black colour, thereby giving a combination of shades quite similar to the ones seen here²¹. This suggests that the white/red colour scheme is very long lived in prehistory. Evidence from sites such as Canhasan I has already suggested that ornamentation practices became more complex at some stage around the end of the Neolithic and the beginning of Chalcolithic periods, with an increase in large and visually striking items made of materials such as mother of pearl²².

It is tempting to hypothesise that the Yumuktepe item was either left hidden temporarily and its owner never returned, or that this was some sort of ritual deposition intended to fulfil a specific purpose now unknown. Given the time that would have been used in the production of the item it is reasonable to assume that the beadwork had both social and economic value that would have precluded its thoughtless disposal. If this is to be considered as an example of structured deposition then reasons for its occurrence can be considered. It is possible that this was intended as a closing practice for a building or area, that it was intended to bring luck in the growing of crops or the storage of grain, or that the item might have been hidden to prevent it from being taken by others. Although somewhat distant in both space and time, an example of a child burial in a circular basket with a lid, located in Çatalhöyük BACH Building 3 under the north central floor that contained considerable numbers of tiny clay beads as well as red ochre, a bone point and powdered malachite, is reminiscent of the Yumuktepe example²³. The association of baskets with burial again raises the question of whether the Yumuktepe example was an empty burial or even a symbolic burial. The purpose remains open to conjecture.

The sparse evidence for Halaf ornamentation indicates that other Halaf period sites in the region have considerable bead assemblages, although none that directly parallel the examples found at Yumuktepe. Similar materials to those of the Yumuktepe beads have been reported at Domuztepe. Heated serpentinite was used at the latter site to make disc beads²⁴, and it

¹⁹ Tobler 1950, 88.

²⁰ Barbara Horejs pers comm. 2014.

²¹ Baysal 2013a; Lange et al. 2008.

²² French 1967, 170; see also French 2010 and Baysal forthcoming.

²³ Wright 2012, 439.

²⁴ Belcher 2011, 138. Although known during the Neolithic period (for example, Baysal 2014a), from the Chalcolithic onwards the use of transformative heat technology in the manufacture of beads becomes common. See, for

is possible that a somewhat similar production methodology might have been employed at Yumuktepe. However, the size and final shape of the Domuztepe disc beads indicates that they are not directly related to those at Yumuktepe. At Arpachiyah, "...black steatite and glazed white steatite, mostly small ring beads, limestone, calcite, quartz, frit, obsidian, shell, terra-cotta, serpentine, carnelian, lapis lazuli and small dentalium shells..." are reported²⁵, although it is not clear in what numbers or exact forms they occurred, or indeed if the material identifications are correct. These "black steatite" and "glazed white steatite" discs may be counterparts to the Yumuktepe examples. Beads of both the Hassuna and Halaf periods are reported at Yarım Tepe, with small numbers from the former and much greater quantities from the latter, including an assemblage of more than 500 beads of a mixture of materials recovered from a burial²⁶. Meanwhile, the burial evidence from the slightly earlier "pre-Halaf" levels of Hakemi Use show an extremely infrequent use of beads. Only eight of 31 burials have beads and only singly or in small numbers²⁷. It is not, however, clear how representative the deposition of beads in burials is of their general use in daily life.

Conclusion

Although there are many questions that remain unanswered with regard to the large composite beadwork item found at Yumuktepe, it is possible to draw a few conclusions about its manufacture and deposition. The item required a significant investment of time to produce and can therefore be assumed to have had value based on its economic status, regardless of how its social value was constructed. The probable heat treatment of the white beads seems to be paralleled at other Halaf period sites and may be associated with wider transformative practices that were employed during this period and which may also relate to the imitation of one material using another. Ethnographic examples provide tantalising clues about the possible importance of colours and colour combinations in beaded items²⁸, particularly the perceived properties of the beads. There are examples of both the importance of the bead as an individual item and of the use of very large quantities of beads in combination²⁹. The variety of meanings that might belong to beads is clear from these ethnographic examples. Although these cannot be transposed directly onto archaeological examples they are a reminder of the social constructs and beliefs that might have been signified by bead manufacture and use.

The high number of beads and the slight differences in the technologies used and their finished form is also indicative of their manufacture by a number of individuals. Whether those individuals were working at a number of locations or in a single workshop area is not yet clear, although it is possible that there was a degree of specialization in craft during this period³⁰, an idea that is supported by the incipient sealing practices that are contemporary with this find. The deposition of an item on which so much effort had been expended in manufacture leaves us asking why the beadwork was in a basket.

example, Pickard – Schoop 2013. Healey – Campbell (2014) also report craft specialization at Domuztepe in the form of manufacturing areas.

²⁵ Mallowan – Rose 1935, 97.

²⁶ Merpert – Munchaev 1987, 26.

²⁷ Erdal 2013, 218.

²⁸ Özdemir 2014.

²⁹ For example, Popper-Giveon et al. 2014; Williams 1987. Also on the use of ethnographic data see Baysal – Miller forthcoming.

³⁰ For discussion of the significance of the presence or absence of craft specialization, see Baysal 2013b.

Abbreviations and Bibliography

- Bains et al. 2013 R. Bains – M. Vasić – D. Bar-Yosef Mayer – N. Russell – K. Wright – C. Doherty, “A Technological Approach to the Study of Personal Ornamentation and Social Expression at Çatalhöyük”, in: I. Hodder (ed.), *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons, Volume 9* (2013) 331-363.
- Balossi 2004 F. Balossi, “New Data for the Definition of the DFBW Horizon and Its Internal Developments”, *The Earliest Phases of the Amuq Sequence Revisited*, *Anatolica* 30, 2004, 109-149.
- Bar-Yosef Mayer 2013 D. Bar-Yosef Mayer, “Towards a Typology of Stone Beads in the Neolithic Levant”, *JFA* 38.2, 2013, 129-142.
- Baysal 2013a E. Baysal, “A Tale of Two Assemblages: Early Neolithic Manufacture and Use of Beads in the Konya Plain”, *AnatSt* 63, 2013, 1-15.
- Baysal 2013b E. Baysal, “Will the Real Specialist Please Stand up? Characterising Early Craft Specialization, a Comparative Methodology for Neolithic Anatolia”, *Documenta Praehistorica* 40, 2013, 233-246.
- Baysal 2014a E. Baysal, “A Preliminary Typology of the Neolithic and Chalcolithic Beads of Barcın Höyük”, *Anatolia Antiqua* 22, 2014, 1-11.
- Baysal 2014b E. Baysal, “Findings Relating to the Manufacture and Use of Stone Beads at Neolithic Boncuklu Höyük”, *Colloquium Anatolicum* 13, 2014, 57-79.
- Baysal – Miller forthcoming E. Baysal – H. Miller, “Teoride Süs Eşyaları: Arkeolojik Kontekstlerinde Prehistorik Boncukların Yorumu”, *APAD II*, forthcoming.
- Beck 1928 H. Beck, “Classification and Nomenclature of Beads and Pendants”, *Archaeologia* 77, 1928, 1-76.
- Belcher 2011 E. Belcher, “Halaf Bead, Pendant and Seal ‘Workshops’ at Domuztepe: Technological and Reductive Strategies”, in: E. Healey et al. (eds.), *The State of the Stone: Terminologies, Continuities and Contexts in Near Eastern Lithics. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment* 13 (2011) 135-143.
- Caneva 2012 I. Caneva, “Mersin-Yumuktepe in the 7th Millennium BC: An Updated View”, in: M. Özdoğan et al. (eds.), *The Neolithic in Turkey, Central Turkey* (2012) 1-29.
- Caneva 2010 I. Caneva, “The Early Prehistoric Occupation: The Neolithic (7000-5800 BC)”, in: I. Caneva – G. Köroğlu (eds.), *Yumuktepe, a Journey through Nine Thousand Years* (2010) 17-36.
- Coşkunsu 2008 G. Coşkunsu, “Hole-making Tools of Mezraa Teleilat with Special Attention to Micro-Borers and Cylindrical Polished Drills and Bead Production”, *Neo-Lithics* 1/08, 2008, 25-36.
- Erdal 2013 Y. S. Erdal, “Life and Death at Hakemi Use”, in: O. Nieuwenhuys et al. (eds.), *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia* (2013) 213-223.
- French 1967 D. French, “Excavations at Can Hasan, 1966: Sixth Preliminary Report”, *AnatSt* 17, 1967, 165-178.
- French 2010 D. French, *Canhasan Sites 3, Canhasan I: The Small Finds* (2010).
- Healey – Campbell E. Healey – S. Campbell, “Producing Adornment: Evidence of Different Levels of Expertise in the Production of Obsidian Items of Adornment at Two Late Neolithic Communities in Northern Mesopotamia”, *Journal of Lithic Studies*, 1.2, 2014, 79-99.

- Lange et al. 2008 K. Lange – D. Perlès – M. Vanhaeren – I. Reiche, “Heat-induced Modification of Marine Shells Used as Personal Ornaments at the Prehistoric Site of Franchthi Cave, Greece: First Results of a Multi- Analytical Approach”, in: Ninth International Conference on NDT of Art, Jerusalem, Israel, 25-30 May 2008. <http://www.ndt.net/article/art2008/papers/191Lange.pdf> (accessed June 2015) (2008).
- Mallowan – Rose M. Mallowan – J. Rose, “Excavations at Tall Arpachiyah 1933”, *Iraq* 2.1, 1935, 1-178.
- Merpert – Munchaev 1987 N. Ya. Merpert – R. M. Munchaev, “The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern Iraq”, *Iraq* 49, 1987, 1-36.
- Özdemir 2014 M. Özdemir, “Kozluören Köyü (Manisa İli Soma İlçesi) Tahtacı Kadın Giyimi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 69, 2014, 167-180.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtik Tepe”, in: M. Özdoğan et al. (eds.), *The Neolithic in Turkey, the Tigris Basin* (2011) 89-127.
- Pickard – Schoop 2013 C. Pickard – Schoop, “Characterization of Late Chalcolithic Micro-beads from Çamlıbel Tarlası, North-Central Anatolia”, *Archaeometry* 55.1, 2013, 14-32.
- Popper-Giveon et al. 2014 A. Popper-Giveon – A. Abu-Rabia – J. Ventura, “From White Stone to Blue Bead: Materialized Beliefs and Sacred Beads Among the Bedouin in Israel”, *Material Religion* 10.2, 2014, 132-153.
- Thissen 2002 L. Thissen, “Appendix 1, CANew 14C Databases and 14C charts, Anatolia, 10,000 – 5000 cal BC”, in: F. Gérard – L. Thissen (eds.), *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th - 6th Millennia cal BC. Proceedings of the CANew Table Ronde, Istanbul 23-24 November 2001* (2002) 299-337.
- Tobler 1950 A. Tobler, *Excavations at Tepe Gawra: Joint Expedition of the Baghdad School and the University Museum to Mesopotamia* (1950).
- Williams 1987 S. Williams, “An Archae-logy of Turkana Beads”, *The Archaeology of Contextual Meaning* (1987) 31-38.
- Wright 2012 K. Wright, “Beads and the Body: Ornament Technologies of the BACH Area Buildings”, in: R. Tringham – M. Stevanović (eds.), *Last House on the Hill, BACH Area Reports from Çatalhöyük, Turkey* (2012) 423-446.

Özet

Sepet Dolusu Boncuk: Mersin Yumuktepe Höyüğü Son Halaf Seviyesinden Süs Malzemesi

Mersin Yumuktepe Höyüğü'nün Halaf seviyesinde ele geçen büyük yuvarlak bir sepet içinde yer alan yaklaşık 1500 adet taş boncuk yak. M.Ö. 5800'e tarihlendirilmiştir. Söz konusu sepet, höyüğün hem Tunç Çağı teraslaması hem de Ortaçağ faaliyetleri sırasında kesilen kontekst içinde açığa çıkartılmıştır. Kırmızı ve beyaz renkli boncuklar yak. 25x20 cm.'lik bir alanda ve desen oluşturacak şekilde düzenlenmiş olarak orijinal konumlarında bulunmuştur. Aslında bu yörede, bu dönemde, tek bir kontekst içinde bu kadar çok sayıda boncuk ele geçmesi sıra dışı bir durumdur. Halaf Dönemi bezeme uygulamaları üzerine yayımlanmış çok az veri bulunduğundan bu münferit buluntu, mevcut kanıtlara önemli bir katkı yapmaktadır.

Tüm boncuklar hemen hemen aynı ebattadır fakat beyaz boncukların formu kırmızılardan biraz daha farklıdır. Boncuklar şekillendirildikten sonra büyük olasılıkla taş, ısıl işleme tabi tutulmuş olmalıdır. Delikler, el matkabıyla değil, mekanik olarak değişik ustalık seviyelerinde açılmıştır. Boncukların üretiminde kullanılan teknolojiler hakkında bir miktar fikir sahibi olunabiliyor. Ayrıca tek bir kişinin elinden çıkmamış olup, muhtemelen değişik ustalık seviyelerine ve teknolojilere sahip bir grup tarafından yapılmışlardır. Kırmızı boncukların dört değişik formu olup bazıları ustaca yapılmışken, diğerleri çok daha hızlıca yapılmışlardır. Boncukların bu form farklılıkları değişik usta ellerinden çıktıklarının işareti olarak düşünülebilir.

Domuztepe gibi başka merkezlerden de ele geçen kanıtlar, Halaf Dönemi'nde küçük boncukların oldukça yaygın olduğunu ve takı ve süs eşyası yapımında ısıl işleme tabi tutulmuş taş kullanıldığını göstermektedir. Ne var ki, bu kadar çok sayıda kullanılan boncuk ve kayda geçmiş eser sayısı da azdır. Yumuktepe'de ele geçen buluntular bu merkezde boncukların yaygın şekilde kullanıldığına ve belki de buraya özgü ve yerel üretim olduğuna işaret edebilir.

Bu çok komplike ve muhtemelen de çok değerli eserin neden bir sepet içinde bırakılmış olduğu bilinmiyor. Bunun yapımı için harcanan vakit dikkate değer miktarda olup, yaklaşık 375 saatlik bir emek gerektirdiği tahmin edilmektedir. Bu emeğe karşılık ciddiye bir şekilde saklanması beklenemez. Olasılıkla, saklanmıştı ve sahibi geri gelip almayı planlıyordu. Belki bir gömüt yerinde bırakılmıştı veya sahibi bir daha asla eve dönmedi. Her durumda bu boncuk işçiliği, süsler için çok emek ve zaman harcanabildiğini ve bir bezeme ögesinin nispeten basit malzeme, teknoloji ve bileşenlerle yapılabildiğini göstermektedir. Bu eserin kolye mi, işli giysi parçası mı veya başka bezeyici bir eser mi olduğu bilinmese de yak. 180 cm²'lik alan kapayan büyük bir şey olduğu kesindir. Her ne amaçla kullanıldı ise, görsel olarak çarpıcı bir eserdire desenleri muhtemelen onu daha da çekici kılıyordu. Neye benzediğini ne yazık ki hiç bilemeyeceğimiz bu orijinal boncuklu eser, bize Halaf Dönemi'nin estetik ve ekonomik değerleri hakkında bazı ipuçları vermektedir.

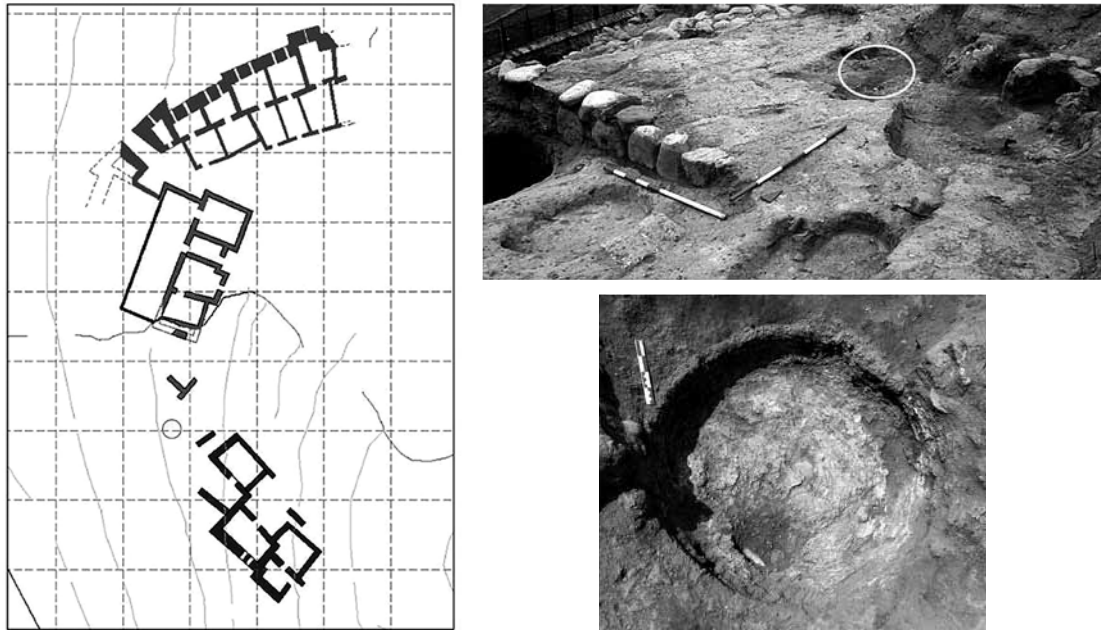

Fig. 1 Location of basket at Yumuktepe

Fig. 2 Beads in basket during excavation

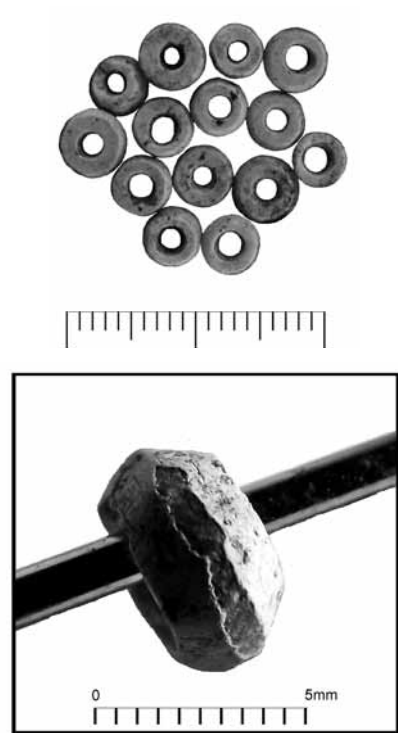

Fig. 3 Pale-coloured disc beads

Fig. 4 “Red” disc beads of various shades

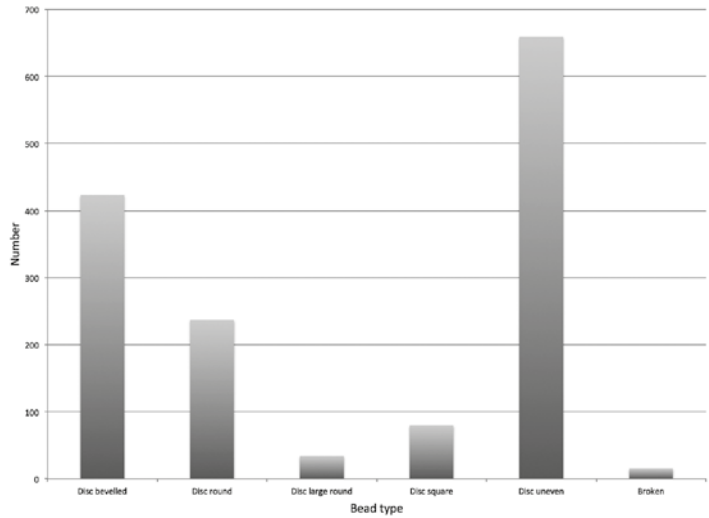

Fig. 5 Frequencies of various bead types

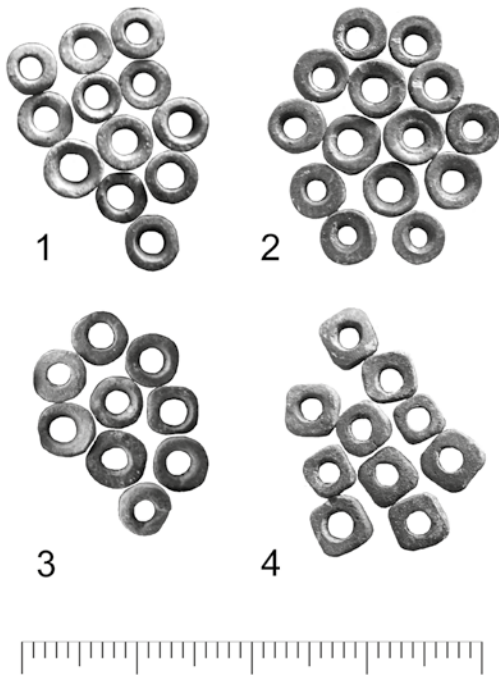

Fig. 6 Four distinct types of “red” disc bead:
 (1) Disc round, (2) Disc large round,
 (3) Disc uneven, (4) Disc square

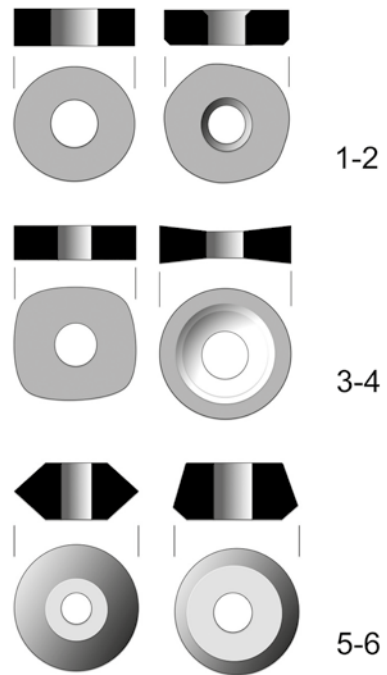

Fig. 7 Schematic diagram of bead types:
 (1) Disc round, (2) Disc uneven,
 (3) Disc square, (4) Disc large round,
 (5) Disc bevelled, (6) Disc bevelled uneven

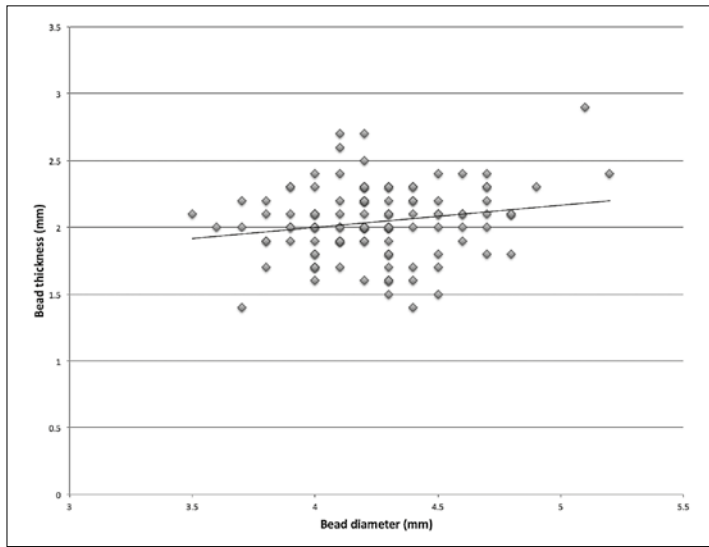

Fig. 8
Diameter and thickness of "white" disc beads

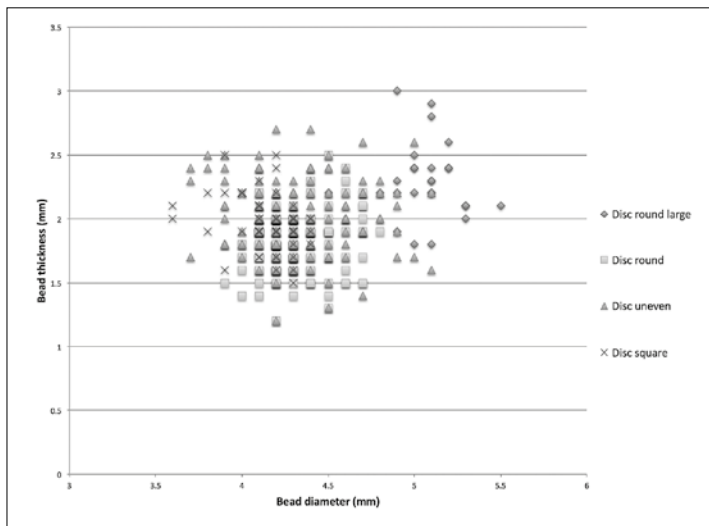
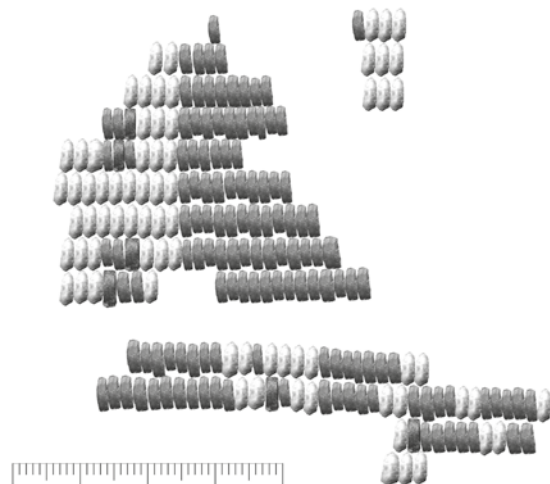

Fig. 9
Diameter and thickness of four "red" bead types

Fig. 10
Reconstruction of original appearance of composite beadwork artefact

Cultic Symbolism at the City Gates: Two Metal Foundation Pegs from Tell Atchana, Alalakh (Turkey)

Gonca DARDENİZ*

Introduction

Foundation pegs – also known as dedication nails, foundation nails or cones – were objects of sacred function pinned on the walls of religious or administrative buildings. These objects were also hidden through burial in the foundations of structures to mark them as divine properties of deities or of a deified king/ruler of the society.

The practice of placing such ritual objects in the foundations of temples or high-status buildings became a long tradition starting in the third millennium B.C. Cuneiform inscribed nails or figurines representing gods and goddesses, lion- and bull-shaped figurines¹, inscribed bricks, beads, even tablets were used as foundation deposits². It has become apparent from archaeological contexts that, during the deposition of pegs and tablets, certain rules had been observed. Metal and wood were used for the figurines, whereas stone and metal were preferred for the tablets. Frit and/or gold beads were thought to emphasise different ritual functions, though the ceremonies and rituals related to the foundations are unknown except some archaeological artefacts may be associated with these. Additionally, a limited amount of Hittite texts provides information on foundation rituals³.

This article examines the significance of metal foundation pegs in the second millennium B.C. by using two examples found at Tell Atchana, Alalakh. These objects come from two different levels of the ancient settlement: one dated to the Middle Bronze Age (MBA) and the other to the Late Bronze Age (LBA). By comparing these two foundation pegs as representatives of different periods and examining similar finds from the region, this study reviews the ritual attributions, the change in stylistic trends, and the symbolic as well as social meaning of these objects within their archaeological contexts.

* Gonca Dardeniz (M.A.), Koç University, Archaeology and History of Art Department, Istanbul.
E-mail: gdardeniz@ku.edu.tr

¹ Rashid 1983, 132.

² Braun-Holzinger 1999.

³ Süel 1990; Haas 1994.

Description of the Site, Excavation History, and Chronology

Tell Atchana, Alalakh is located in Turkish province of Hatay on the plain of Antioch, today called the Amuq valley. The site is almost 2 km. from the Turkish-Syrian border and situated near a major branch of the Asi (Orontes) River⁴.

It was the capital city of the territory often referred to as Mukish in the Middle and Late Bronze Ages (ca. 2000-1300 B.C.), which controlled the territory of the Amuq Valley and the lower Orontes Valley⁵. In the 1930s R. Braidwood surveyed Tell Atchana as a part of the Oriental Institute's Syro-Hittite survey⁶. Sir C. L. Woolley, on behalf of the British Museum and Oxford University, initiated the first rounds of excavations at Tell Atchana. Eight seasons of excavations conducted in 1936-1939 and 1946-1949 revealed eighteen occupational levels, which are now known to correspond to the Middle and Late Bronze and the Iron I-II Ages⁷.

Following the completion of the Woolley expedition, the inconsistencies and discrepancies in the final publication⁸ led immediately to a discussion about the stratigraphy, chronology, and political history of the settlement⁹ that continues today. Focusing on the later second millennium B.C. chronological problems, a new round of excavations at the site by K. A. Yener started in 2000 with a site survey¹⁰.

Excavations at Tell Atchana have exposed the architectural remains of fortresses, palaces, temples and residential areas together with a wide range of artefacts including two royal archives containing approximately one thousand tablets and tablet fragments¹¹. Among the assemblage of rich and unique materials, two metal foundation pegs have been chosen as the subject of this research to be re-evaluated in their social and ritual context. This will hopefully contribute new perspectives to our understanding of the use of city gates during the Middle and Late Bronze Ages.

Archaeological Material: Alalakh Metal Foundation Nails

The two metal foundation nails – the subject of this research – are from Woolley's first excavation campaign at Alalakh. Both of these artefacts are archived today in the British Museum in the Alalakh showcases in the Levantine Gallery.

The MBA foundation nail (AT/38/277; Museum inventory: 126126) was made of copper or copper alloy. It comes from Level VII, which consisted mainly of the tripartite city gate, ramparts, temple and so-called Yarim-Lim Palace. The foundation nail, which depicts a god or deity with extended arms, is 7.1 cm. tall and wearing a high, pointed headdress (Fig. 1). The figure sits on a bird with extended wings indicating it is in full flight. Woolley refers to this object as "a god borne by an eagle"¹². A socket protrudes from the bottom of the bird.

⁴ Yener et al. 2000; Yener 2005, 2010.

⁵ Serangeli 1978; Magness-Gardiner 1994; Yener et al. 2000; Yener 2010, 2013a; von Dassow 2008.

⁶ Braidwood 1937.

⁷ Woolley 1955; Yener 2013b.

⁸ Woolley 1955.

⁹ E.g. Albright 1957; Mellink 1957.

¹⁰ Yener et al. 2000; Yener 2005.

¹¹ Smith 1949; Wiseman 1953; Woolley 1955; von Dassow 2008; Yener 2010, 2013a, 2013b.

¹² Woolley 1955, 276.

The object was found on the floor of the Level VII town gate that provided access to the north-western quarter of the city. Lateral towers that flanked the tri-compartment entrance created a rampart or glacis where the foundation nail was uncovered¹³. Woolley identified the find-spot of the artefact: “In the hole by the central pier from which the door-socket had been removed, was found the small bronze figurine of a god seated upon an eagle”¹⁴.

Based on this definition, the foundation nail must have been found somewhere around the middle of the tripartite gate, probably in the hole which was faintly visible in Woolley’s drawing (Fig. 2). The associated assemblage included a hematite weight, a broken dagger-blade of uncertain type (no AT number), and a bronze lance-head (AT/38/262-Type Sp. 12) found at the ground level of the gate. Together with these artefacts on the floor coming out of the wall-foundations, a bronze dagger (AT/38/282), fragments of a human skull, a bronze bodkin (no AT number), and a star-headed nail (AT/38/274) were recovered¹⁵.

The LBA foundation nail (AT/39/67; Museum inventory: 1939,0613.101.a) was found in Level V around the town gate, though Woolley does not provide any detail for the exact find-spot. This foundation nail is 11.4 cm. long and 2.5 cm. wide¹⁶ (Fig. 3). The figure on the nail depicts a god with an elongated head or a sharp cone together with extended arms similar to AT/38/277. Woolley refers to the headdress as a “high pointed crown”¹⁷. The ears are pierced, and one copper-wire earring is shown in Woolley’s drawing¹⁸. However, during this author’s research in the depots of the British Museum in February-March 2014, this copper earring was found to be missing.

Woolley did not provide detailed information either on the context or the associated assemblage of the Level V foundation peg, which might be due to the poor level of conservation of the Level V gateway. By examining the remains, Woolley showed that the passageway of the tripartite gate of Level VII was changed to two right-angled turns, and the wall foundations of Level V ran across the passageway of the Level VII gate¹⁹. The Level V “castle” that was adjacent to the gate might have served as an administrative building, though detailed reinvestigation is now ongoing²⁰.

According to British Museum records, there is another peg figurine described as a “Bronze peg figurine; seated figure of Idrimi, King of Alalakh, wearing a crown”. The records, museum number, find location, dimensions and registration number of this peg are the same as the Level V figurine AT/39/67 except for the acquisition date and the definition of the object. The online British Museum records refer to the “Annual Report of the General Progress of the Museums for the year 1936” for the details of acquisition of this mysterious peg²¹. On the other hand, a detailed examination of the aforementioned annual reports failed to reveal such an acquisition neither in 1936 nor in 1937 or 1939. Thus, it is important to clarify the confusion in the British Museum records as it seems there are only two foundation pegs recovered from

¹³ Woolley 1955, pl. 2; Yener 2005, 106.

¹⁴ Woolley 1955, 150.

¹⁵ Woolley 1955, 150-151.

¹⁶ Woolley recorded it as 12 cm. in Woolley 1955, 276.

¹⁷ Woolley 1955, 276.

¹⁸ Woolley 1955, 276, pl. LXX.

¹⁹ Woolley 1955, 151.

²⁰ Yener 2005, 107.

²¹ BM Natural History 1937, 10-11.

the Woolley excavations. The record belonging to the “seated figure of Idrimi, King of Alalakh, wearing a crown” is actually AT/39/67 from Level V.

Alalakh Levels VII to V

Both foundation pegs, besides being metal objects with similar iconography such as extended arms and pointed headdresses, come from the context of the city gates. Thus, it is crucial to understand the socio-cultural role of city gates in the Level VII and Level V of Alalakh.

Level VII of Alalakh was thought to have been founded by king Yarim-Lim during the 18th century B.C. (MBA). During his reign Alalakh was subservient to the Amorite kingdom of Yamhad based at Halab (modern Aleppo). The Level VII palace archives yielded 175 tablets spanning two rulers, Yarim-Lim and Ammitaqum of Alalakh, who coincided with at least five rulers at Yamhad covering approximately 50-75 years²². Throughout the MBA, regional powers dominated northern Syria. The kingdom of Yamhad, based in Aleppo, dominated the northern part of Syria through a chain of subservient states expanding from the Euphrates River to the Mediterranean coast. The names Alalah, Ugarit, Ebla, Emar, Carchemish, Urshu, Hassu and Tunip were mentioned in the tablets found in the Level VII palatial archive of Alalakh. These cities were referred to as subservient or ally states and connected to Yamhad²³. The construction of massive city walls and gates could be thought as the result of this unstable and insecure portrait of political relations and struggles of dominance around the region.

Our knowledge of the social and political aspects of Level V is vague. Due to the paucity of textual records from Levels VI to V, Woolley refer to these periods as “dark ages”. Several scholars use imported Cypriot or Syro-Mesopotamian wares to date these levels between MBIIc and LBI periods (ca. 1575-1460 B.C.)²⁴. However, to rely solely on imported wares as chronological markers is dangerous without synchronising them with a fine-tuned local ceramic seriation and radiocarbon dating²⁵.

Subsequent to Levels VI and V, Level IV emerged with its famous palace known as Niqme-pa Palace and its palatial archives. This palace most probably originated earlier in the reign of Idrimi, the father of Niqme-pa, at the time when Alalakh became a vassal to the Mitanni Empire in the 15th-14th centuries²⁶. The allegiance of Alalakh shifted to the Hittite Empire later in the 14th century B.C. as the materials from later levels (Levels III-I) at Alalakh have suggested²⁷.

Peripheral to the kingdoms of the Middle Bronze Age and empires of the Late Bronze Age, Alalakh was a marginal actor in the political arena due to its strategic and commanding location. Alalakh became a battlefield; and sandwiched between the empires, both of its palaces (Level VII Palace and IV Palace) were destroyed. Alalakh survived more than six hundred years as a regional kingdom, serving as a buffer zone between the more powerful and expansionist empires of the era²⁸. This might partially explain the importance of defence systems such as the city gates for the kingdom of Alalakh. The city needed security and protection: deities and sacred artefacts like foundation pegs could have played a vital role in achieving that.

²² Bryce 2005; Yener 2005.

²³ Wiseman 1953; Bryce 2005, 70.

²⁴ Gates 1987; Stein 1997.

²⁵ Yener 2005, 102.

²⁶ Woolley 1955; Yener 2005; von Dassow 2008.

²⁷ Woolley 1955; Yener 2005, 2010.

²⁸ Yener 2005.

The foundation nails must have been loaded with many apotropaic attributions, one of which might be the perpetuity of the city. In order to appreciate the ritual significance of foundation nails within the town gate context, it is crucial to understand how the use of foundation pegs became a tradition.

The Tradition of Foundation Nails

In the ancient Near East, the construction of a palace, temple or other socially significant structures was a major political and religious activity. Starting from the selection of a proper location, such construction work was completely intertwined with ritual and symbolism. The Sumerian Flood story provides a good example: “Let them build many cities... let them lay the bricks of many cities in pure places, let them establish places of divination in pure places, and... I (Enki, god of fresh waters) will establish well-being there²⁹”.

According to these textual references, the cities must have been built in ritually pure places so that gods (here the god Enki) would bless the cities. Royal inscription(s) deposited in the foundations or walls of the buildings precisely described building materials such as baked bricks, bitumen, cedar, juniper or boxwood³⁰. Such specifications were necessary indicators of care and control while erecting monumental structures, since they reflected royal power and authority.

Rituals are another aspect of the construction business. Textual records demonstrate symbolic activities like mixing aromatic oils or honey into the mortar, spilling oil, salt, fruit and vegetable seeds or pouring beer and/or wine as well as placing bronze figurines in the foundations³¹. It is clear at this point that the foundation pegs played a part during these rituals. Inscribed and non-inscribed examples and associated artefacts like a tablet offer invaluable information on the founder and function of the buildings, which have enabled scholars not only to determine the date of the buildings but also to understand the social and religious attributions of the excavated remains³².

By the beginning of the Early Dynastic Period (ca. 2900-2350 B.C.) in Mesopotamia, it was ordinary to equip important public buildings with a deposit of objects carrying inscriptions. The alabaster foundation figurine of the king Lugalkisalsi inscribed as: “For (the goddess) Nanna wife of (the god) An, Lugalkisalsi, king of Uruk and king of Ur erected this temple of Nanna”. This is a clear example demonstrating both the function and the founder of the building³³. These inscribed depository artefacts were placed in hidden spots with an expectation of magical protection.

The foundation objects are generally made out of valuable materials, and certain types of stone and metals are especially favoured. This study focuses solely on metal foundation nails in chronological order to provide a background and reasonable framework to understand the Alalakh foundation nails.

²⁹ As cited in Aruz – Wallenfels 2003, 9.

³⁰ Roaf 1995, 431.

³¹ Darga 1985, 48; Boosan-Dietrich 1987, 67; Klinger 1996, 638.

³² Marzahn 2003, 64-65.

³³ Ellis 1968.

Metal Foundation Nails

The earliest and the simplest metal foundation pegs were found in the Nippur Level VIIa Temple of Inanna (2600-2400 B.C.) as deposited in the walls near a door³⁴. Two foundation pegs recovered in the Nippur strata 7N 223 (Metropolitan Museum of Art no. 62.70.79) and 7N 222 (Metropolitan Museum of Art no. 62.79.80a) were made out of flat and thin copper/bronze plate with one end curving out to represent horns³⁵.

It is not clear exactly when and where the practice of depositing nails in foundations became a regular practice, but the site of Tello, ancient Girsu, in southern Mesopotamia is one of the candidates due to its assemblage of forty pegs. Dated to the Early Dynastic IIIB Period (ca. 2400-2250 B.C.), one of these pegs depicts Enmetena (or Entemena?). It is still on exhibit at the Eski Şark Eserleri Museum, Istanbul (Museum inventory: 1521, 1531). The torso of the figurine has clasped hands, from which a long peg extends below. The figurine has a smiling gesture, curly hair and a pair of horns, which indicate the deified nature of the foundation nail. The articles associated with this peg include a tablet mentioning the duties of Mesopotamian kings for building temples for their gods³⁶.

Girsu foundation pegs have various styles. In a different typological assemblage, now in the British Museum collections (Museum inventory: 966565), a torso figurine has been inserted through a copper or copper alloy disc. The flat surface around the disc is inscribed as: "Ur-Nanshe, King of Lagash, has built the shrine of Girsu"³⁷.

A bronze peg similar to the Girsu foundation nails was recovered at the foundation of the Ninhursag Temple at Mari City II dated to ca. 2550-2220 B.C.³⁸. In later periods of Mari (2200-1760 B.C.), foundation nails and foundation bricks were recovered at the Temple of Lions³⁹.

Animals, especially lions were favourite elements for foundation pegs. Two examples include one (ca. 2200-2100 B.C.) from the Metropolitan Museum of Art (museum inventory: 48.180) and the other (ca. end of the third millennium) from the Louvre Museum (museum inventory: Urkish Lion); both depict lions. The peg at the Louvre Museum had a tablet in association upon which is written: "Tišatal, king of Urkish, built the temple of Pirigal [or Nergal?]" . The lion in the Metropolitan Museum of Art was inscribed as: "Tišatal, king of Urkish"⁴⁰.

Foundation pegs known as basket carriers (canephore) were excavated at Nippur. These canephore figurines were generally inscribed. A total of seven of them were excavated in brick foundation boxes covered with bitumen under the foundations of the É-dur-an-ki temple of Inanna built by Shulgi (ca. 2094-2047 B.C.), who was the second king of the Third Ur Dynasty. The inscriptions varied from "Shulgi at Ur" to "To Inanna the lady of Eanna, his lady, Urnammu the mighty king, king of Ur, king of Sumer and Akkad, her temple he built, to its place he restored it"⁴¹.

Among the metal foundation figurines of Tello, probably the best known and the most common examples were the ones of Gudea. The figurines that depict a kneeling male figure

³⁴ Musceralla 1988, 303-305.

³⁵ Musceralla 1988, 303.

³⁶ Musceralla 2003, 80-81.

³⁷ Ellis 1968, 51.

³⁸ Margueron 2014, 97, fig. 98.

³⁹ Margueron 2014, 99, fig. 101.

⁴⁰ André-Salvini 2003, 223; de Lapérouse 2003, 223.

⁴¹ Musceralla 1988, 306-310.

wearing a horned headdress and holding a thick peg remained in fashion only during the reign of Ur-Ba'u and his successor Gudea (ca. 2144-2124 B.C.). In Lagash, of which Girsu (Tello) was the principal city, almost twenty examples of such foundation pegs were recovered. These have been distributed among collections worldwide including the Louvre Museum, the Eski Şark Eserleri Museum, the British Museum, and the Nelson-Atkins Museum of Art in Kansas City⁴².

The identity of the deity depicted in the Gudea figurines remains unknown, though it could be a personal god of Ur-Ba'u and Gudea. O. W. Musceralla argued that it was perhaps a foundation for the dynasty and temples, or it might have served as an eternal blessing for the kings⁴³. As Ellis suggested, some of the representations were certainly deities, but some of them were assumed to show the king himself participating in the temple construction⁴⁴.

This broad overview using many examples from Mesopotamia illustrate that foundations of temples usually contained these nails. On the other hand, Alalakh does not yield foundation pegs from any temple context, which is a unique feature thus far when compared with other contemporaneous foundation pegs of the region.

Comparative Material

Among second millennium B.C. sites in Anatolia, the examples most similar to the Alalakh foundation pegs have been found in the MBA levels at Oylum Höyük, perhaps the ancient city of Ulisum/Ullis/İllis⁴⁵. Oylum Höyük is located at Kilis on the modern Turkish-Syrian border close to the Euphrates River. The site has yielded three foundation nails from two phases of the MBII levels. The first foundation nail measuring 10.5 cm. tall depicts a god posing with extended arms and a pointed headdress. It was uncovered at the foundation of a wall belonging to a house with unknown purpose⁴⁶. A copper-alloy axe was uncovered in association with the nail. Engin refers to this foundation peg as the twin of the Alalakh Level V peg (AT/39/67) and asserts that the Oylum Höyük and Alalakh pegs are possibly the products of the same workshop⁴⁷.

Two other foundation pegs as a pair were recovered from the same building of Oylum Höyük, 55 cm. above the aforementioned foundation nail. These foundation pegs are also dated to the MBA. A. Engin defines them as a god and goddess by attributing the objects as gender specific⁴⁸. This continuously occupied MBA building yielded a total of three foundation pegs; however, the exact purpose of the structure has not been identified. What is obvious is that the construction is not a city gate.

Tilmen Höyük, located in the Islahiye region of Gaziantep, has also yielded a foundation peg similar to the one from Alalakh Level V. This copper or copper alloy foundation nail is 8,6 cm. tall and depicts a god with outstretched arms and an elongated headdress⁴⁹. The artefact comes from the MBA palace debris from sounding C, which is dated to local Phase IIa of

⁴² Ellis 1968; Musceralla 2003.

⁴³ Musceralla 2003, 439.

⁴⁴ Ellis 1968.

⁴⁵ Engin 2014.

⁴⁶ Engin 2011, 20, dwg. 2, fig. 2.

⁴⁷ Engin 2011, 26.

⁴⁸ Engin 2011, 20-21.

⁴⁹ Duru 2013, pl. 111,1.

the site. At Tilmen Höyük, phases IIb and IIc were destroyed by fire, and a partial abandonment is visible. Area C, where the peg was found, has been suggested as a continuation of a MBA (Phase IIb and IIc?) administrative building called Building A. According to Refik Duru, Level II (Tabaka II) of Tilmen Höyük and Level VII of Alalakh⁵⁰ are contemporaneous⁵¹. It must be stressed here that Duru's comparative peg from Alalakh comes from the Level V deposit.

There is foundation peg, now in the British Museum (museum number: E12542; Reg. 1883, 1018.72), which is similar to artefacts found at Alalakh, Oylum Höyük and Tilmen Höyük. Like the other MBA parallels, the figure has extended arms, wears a tall headdress, and is stylized like a "Hittite God" according to the definition provided by the British Museum. The object is dated to ca. 1600 B.C. The provenance is vague although a reference to southern Anatolia has been given.

Another Hittite god-style foundation nail with an elongated headdress is documented in Rezzan Elbeyli's private collection⁵². Even though the figure cannot be identified and its recorded provenance is the Adana region, a secure context cannot be claimed. This foundation nail is also similar to AT/39/67 from Alalakh Level V.

Another group of pegs with similar typology to the Alalakh Level V, Tilmen Höyük and Oylum Höyük objects are recorded from Kahramanmaraş. More than thirty figurines were recovered at Hasancıklı, Kalaycık mevki, where a terrace-type settlement has been identified with numerous foundation pegs and figurines⁵³. However, none of these objects came from archaeological excavations. They were all purchased by the Kahramanmaraş Museum, thus preventing further attributions and linkages to well-attested archaeological materials.

The foundation nails found at Oylum Höyük and Tilmen Höyük as well as two other examples from museum and private collections demonstrate a deity with extended arms and a high-pointed cap, all of which are similar to the Alalakh Level V foundation nail. On the other hand, comparative material for the foundation nail AT/38/277 from Level VII of Alalakh is yet to be encountered in the literature. The closest parallels are the two figurines archived in Elbeyli's private collection. Both are claimed to have been found at the Adana region: one of these depicts a god (?) on a bull⁵⁴ whereas the other depicts a similar god on a bird, possibly an eagle⁵⁵. A god sitting on an eagle (?) typologically relates this figurine to the Alalakh Level VII foundation peg, although establishing further linkages with unprovenanced artefacts should be avoided.

Maşat Höyük, a site located at the south-western part of Tokat province, reveals a very well-provenanced foundation nail. This is the first votive foundation nail found in a securely dated Hittite temple. At the southern wing of temple at level III of the trench square R/7, a nail was uncovered that had been inserted under the north-eastern corner of a foundation block. The block and the nail were found in hard-packed floor with a plastered surface⁵⁶. The associated assemblage includes a terracotta bull's head and leg fragments known from bull-shaped rhytons from Boğazköy and İnandıktepe. The nail has a rounded head coated with a silver-sheet with two wavy lines above a hexagon having a circle decorated with dots

⁵⁰ For the chronological assessments, Duru follows Woolley's chronology.

⁵¹ Duru 2013, 37.

⁵² Aydıngün 2008, 117, şek. 1-2.

⁵³ Akdoğan – Ersoy 2014.

⁵⁴ Aydıngün 2008, 118-21, şek. 3-4.

⁵⁵ Aydıngün 2008, 121-4, şek. 5-6.

⁵⁶ Özgüç 1994, 228.

in it. According to T. Özgüç, such a combination of motifs is not known from seals or other objects from the 15th century B.C. He further argues that the tradition of foundation nails has been taken over from Mesopotamia since such votive evidence or foundation offerings are not found at Kültepe⁵⁷. However, none of the foundations of temples at Kültepe have been reached yet, which postpones any claim for a Mesopotamian origin.

Comparative Depictions in Different Media

It is possible to compare the iconographic elements (i.e., headdresses, gestures) observed in the two foundation pegs from Alalakh with the artefacts of various media both from Alalakh and from other sites in the region.

A terracotta plaque (AT/39/240) from Level III of Alalakh depicts a deity with wings and a similar headdress to the Level V foundation nail⁵⁸. Even though it belongs to a chronologically later phase, the continuity of stylistic trends is noteworthy. Similar conical headdresses are also commonly documented on the cylinder seals of Alalakh⁵⁹. High-cone headdresses are also known from Kültepe Level Ib where the so-called “goddess figurine” stands as a good example⁶⁰. An example from the Kültepe ceramic cult vase assemblage is shaped like a boat, carrying pointed-headed gods together with a temple, which has an eagle-like bird figurine inserted on top⁶¹. The conical headdress is a common stylistic feature used to depict deities in the second millennium B.C. Last but not least, the Hittite gods from the Yazılıkaya Room B suits the discussion as stone-carved examples of this artistic style⁶².

Besides the conical headdress, the eagle or eagle-like bird also exists in the Kültepe cultic ceramic tradition. Eagle depictions are well known in the ritual assemblages of Kültepe, such as a 19th-century B.C. cult vase which itself is shaped like an eagle⁶³. The aforementioned ritual ceramic vase has an eagle figure inserted on top of the temple carried in the boat⁶⁴. The eagle seems to be a favourite bird in Anatolian art. It may be because of the bird’s powerful and strong appearance so that objects using an eagle as a motif are considered as symbols of authority. Consequently, representations of the eagle are especially common in high-status artefacts in various media. For example, the famous Şarkışla ceremonial axe (14th-13th century B.C.) is heavily decorated with eagles⁶⁵. The god depicted on the blade part of the axe is surrounded with eagle-heads. The eagles are placed at the cutting edge of this ceremonial piece. Likewise, the bulla belonging to the Murshili III found in Boğazköy depicts the god as riding a bird (eagle?)-shaped wagon⁶⁶. This iconography underlines the role of the eagle as a symbol of supremacy and divinity.

The existence of similar or equivalent imagery on ceramics, seals, bullae, sculptures or other types of artefacts indicates a well-known and shared imagery not only for power and legitimacy but also for sacred rituals. The visualisation and variety on the material assemblage

⁵⁷ Özgüç 1994. For the motifs see figs. 5a-c.

⁵⁸ Woolley 1955, 244, pl. 56.

⁵⁹ Collon 1982.

⁶⁰ Özgüç 2005, 205, fig. 241.

⁶¹ Özgüç 2005, 188-191, figs. 241-224.

⁶² Seeher 2002, 115, fig. 6.

⁶³ Özgüç 2002, 125, fig. 8.

⁶⁴ Özgüç 2005, 188-191, figs. 241-224.

⁶⁵ Emre 2002, 225, fig. 8.

⁶⁶ Neve 1992, 54-55; Güterbock 1993, 113, fig. 8.1.

is remarkable. All these depictions and marks on the material culture gain additional significance within an archaeological context.

Archaeological Context: City Gates of Alalakh

The second millennium B.C. comparisons for foundation nails at Alalakh demonstrate various find spots. Excluding the unprovenanced nails, temples stand out as the primary context for the foundation pegs (Maşat Höyük and the many early examples from Mesopotamia) followed by contexts at or around the doorsteps of the administrative buildings (Tilmen Höyük) or buildings of unknown function (Oylum Höyük). Alalakh, on the other hand, introduces a new pattern to this by yielding foundation pegs at the city gates. To understand the role of these symbolic nails for Alalakhians, an examination of the social, religious and administrative role of city gates for a second millennium B.C. capital is necessary.

City Gates

The primary use of city gates was to provide a passageway through the defensive walls surrounding the city and offering a controlled entry to the city. Even though texts mentioning city gates in their primary function of defence is not as common as expected, examples can be found in Hittite sources like the annals of Hattušili and Murshili II⁶⁷ or the Amarna letters⁶⁸.

At Alalakh Level VII, the gate is a tripartite structure and consists of an outer and an inner gate, providing a second line of defence with a space between them. At Level V the architecture of the gate changes to a simplistic plan and serves as an entrance to a castle-like structure with a dog-leg-shaped construction⁶⁹. Even though the reason for the change of the city gate structure is not clear yet, such a change from a tripartite structure to a castle-like construction may be attested to a political struggle creating the necessity for a change at the city gates.

Through its life span, Alalakh was heavily destroyed at least two times; one of which was the destruction of the Level VII palace attested to or slightly earlier than the Hittite king Hattušili I (ca. 1575 B.C.)⁷⁰. Political instability and socio-economic insecurity due to attacks might help to explain why the foundation nails were found at the city gates. The recovery of these symbolic objects at the city gates might be related to the security and safety of the city with the help of sacred powers. The fact that the city gate of Larsa had the representation of a divinity – indicating a strong relation between divine figures and city gates⁷¹ – may offer partial support for this hypothesis.

Besides being the key part of a defence mechanism, city gates also have social, ritual and symbolic meanings for ancient societies. City walls and gates are places that are directly associated with the people of the cities⁷². For example, neighbourhoods are named after city gates. It is also customary, as in the case of the Diyarbakır fortress, that the city gates point people to a certain direction such as the Mardin Gate leads to Mardin. The same is true for the Urfa or Harput Gates. The Erzurum (Turkey) city walls can be added as another relevant example where the Gürcükapı (Gürcü Gate) is part of the Silk Road leading to and from Georgia.

⁶⁷ Beckman 2006, 220-221.

⁶⁸ Moran 1992.

⁶⁹ Woolley 1955; Yener 2005.

⁷⁰ Bryce 2005.

⁷¹ Margueron 2014, 44, fig. 39.

⁷² Ristvet 2007, 186.

City walls and city gates also serve as strong representations of legitimacy for cities. During the reign of Assurbanipal (668-631 B.C.), the connection between the city wall and power is iconized in a crown worn by Assyrian queens. The tradition continues until the Hellenistic-Roman Period where the Tyche deities of cities wear the walls of the city as a crown, as best exemplified by Tyche of Antioch.

As part of the walls, the gates and the space between the outer and inner gates may have served as places to control traffic. They may have been used as a combination of town hall, marketplace or law court⁷³. For example, two Assyrian texts citing city gates mention businessmen positioned at the gate entrance to supervise goods or to get paid with silver.

City gates are also referred as places of judgement. Assyrian texts mention city gates several times as places of judgement:

- *inaba-ab a-bu-limsibiSukna*

bring witnesses at the gate entrance (BIN 6 75:18)⁷⁴

- *asitusaqaqqadteina pit KA.GAL- luarsip*

I piled up a pillar of heads in front of his city gate (AKA 379 iii 108 (Asn.), also 3R 8 ii 53 (Shalm. III)⁷⁵

Besides many first millennium B.C. textual references, a Hittite text extends this tradition earlier into the second millennium:

Then they bring the ram and the *surasura*-bird out from within the city, and you bring them to the city gate next to which they bring people to execute (them); you bring them to the spot where the people died⁷⁶.

The significance of the gate area is further evidenced from two second millennium texts from Tell Leilan in which city gates are mentioned as public spaces where policing and judicial activities took place. The city gate was named as *abullumkalum* and defined the place where fugitives and escaped slaves were gathered. According to Old Babylonian texts, city gates were places where oaths were taken and lawsuits were decided⁷⁷.

Hittite texts also describe the gates of the palace as the royal court⁷⁸. Sometimes the gates of the house of a guilty person is referred as a place of execution:

“If anyone among my servants speak their names, he is not my servant.
They shall slit his throat and hang him at his gate.”⁷⁹

Records referring to judgment, jurisdiction and blessing at the King’s Gate are common and can be found elsewhere⁸⁰. As the textual records demonstrate, city gates have an active role by being a part of social life, functioning as markets and/or law courts. K. Veenhof views the gates of Kültepe, Kaneš as public meeting area, market and place for justice⁸¹.

⁷³ Ristvet 2007, 184; May 2014, 78.

⁷⁴ Gelb et al. 1964, vol. 1, A pt. 1, 84.

⁷⁵ Gelb et al. 1964, vol. 1, A pt. 1, 84.

⁷⁶ KUB 30.34 iv 19-24; May 2014, 677.

⁷⁷ Ristvet 2007, 184-186.

⁷⁸ Hoffner 1997, 155-157.

⁷⁹ KBo 3.27 obv. 10'-12'; de Martino 1991, 55-56.

⁸⁰ Miller 2012 with references; May 2014 with references.

⁸¹ Veenhof 1976-1980, 371a.

Additionally, city gates served as a walkway for kings and/or priests to enter or leave the city. Entering a city through the city gates symbolised power and legitimacy as well as ceremonial significance. One of the many Hittite festival texts expresses the ceremonial features of the city gates in a succinct way:

“Der König fährt mit der Kutsche nach Tahurpa hinein. Wenner in der Stadt zum Tor gelangt, ruft der “Spaßmacher” vor dem Tor *abā*. Auch der *kīta*-Mann ruft. Dann fährt er (der König) mit der Kutsche zum Torbau hinauf. Die Leute der Kulthandlung laufen voran. Der König geht ins *balentuwa*-Haus hinein.”⁸².

This passage shows all the cultic activities in the role that the king plays while entering through the gate. This ritual is a way to emphasize royal power and presence. This tradition continues to the next millennium when some Assyrian texts refer the ritual use of the gates by also mentioning city gate-temple relations:

“when you present provisions to the temple of the gods (which is at the gate of Nineveh)”⁸³

“The men who carried the king to the temple go through the gate of Assur and sit down in front of the gate”⁸⁴

These references spanning more than one thousand years enlighten the ritual aspect of city gates and show its continuity as a tradition as a part of a temple-related ceremony⁸⁵.

Interestingly, Hittite texts refer to city gates more often in connection with rituals and festivals than military defence. This connection between rituals, festivals and city gates is a version reflecting power and authority in Hittite social life⁸⁶.

In this study, a similar function of the city gates of Alalakh is argued, based on the architectural plan of the gates and the associated material assemblage, mainly the foundation pegs, in addition to the newly excavated architectural features⁸⁷.

Foundation Pegs as a Part of City Gates

Rather than just being a passageway also serving for military defence, both the Level VII and Level V town gates of Alalakh may have functioned as a ritual and religious space. Even though no textual records have yet recovered mentioning the town gates of Alalakh, there must be a distinct variation in the use of city gates.

An apsidal building recently excavated at Alalakh provides important architectural data and a speculative relation between the city gates and the temple at Alalakh. The 2010 excavation season exposed a monumental, apsidal mud-brick building complex in Square 32.57 that had been situated in the courtyard of the Level IV Palace⁸⁸. Using details published elsewhere⁸⁹,

⁸² KBo 11.73+44.128//KUB 58.22++ii 1'ff.; Nakamura 2002, 153.

⁸³ Gelb et al. 1964, vol. 1, A pt. 1, 85.

⁸⁴ Gelb et al. 1964, vol. 1, A pt. 1, 85.

⁸⁵ See Herzog 1986; May 2014 for the ceremonial use of city gates known from biblical texts.

⁸⁶ Miller 2012, 675.

⁸⁷ Yener 2015a.

⁸⁸ Yener 2015a, 486, figs. 1a-b.

⁸⁹ Yener 2015a, 486.

these apsidal constructions were preliminarily dated to Phase 5b corresponding to Level V in Woolley's terminology. A smaller version of this apsidal building was unearthed in the same location at a later phase (Phase 2b dated to LBI) signalling continuity in the practices⁹⁰.

Yener argues that the apsidal structures may represent one of the Alalakhian deities Kumarbi, Kubi, Teshup or Hepat, whose names are mentioned in the textual records though their temples are still unidentified⁹¹. If so, this apsidal building must be a temple placed opposite the city gate. Such an arrangement at Alalakh will reveal an important aspect of the spatial organization, not only for the Royal Precinct of palace and temples but also for the associated construction of the city walls and gates. It is also important to note that gates bearing the names of gods are known at Nuzi, Babylon and Assur⁹².

Recent research by Yener allowed her to hypothesise one step further. The comparison of the Tutul temple at Tell Bi'a with the newly discovered apsidal building of Alalakh revealed a significant match in terms of both size and shape between the two temples. Even though ground truthing at Alalakh is still necessary to prove an exact architectural and functional similarity with the temple at Tell Bi'a – if recent archaeological research at Alalakh confirms Yener's hypothesis – it will then be possible to argue that the city gate is a ritually and religiously loaded structure since the gate and the temple face each other. In such spatial organization, anyone passing through the gate would see the temple while entering the city. This layout also makes another interpretation for the find-spots of the foundation pegs possible. If the gate is facing a temple, this amplifies the ritual attributions of the gate by making it a perfect location for the placement of such a symbolically loaded artefact: a votive for deities.

Deities at Alalakh come from various locations, one of which is related to the discussion here. The two basalt figures depicting a male and a female deity or ancestral guardians are found at the palace administrative wing "Castle" of Level V in room W4 standing side by side⁹³. These crude male (AT/43/-5/4) and female (AT/43/-5/3) statues were recovered in relation to the gate supporting possible religious and ceremonial practices at the city gates. It is important to note here that these basalt statues were recorded as AT/40-45/3 in Woolley⁹⁴, whereas the plates⁹⁵ cite them as AT/43/-5/4 for male and AT/43/-5/3 for the female. Yener uses inventory numbers AT/40-45/3 and AT/40/45 for the male and the female statue respectively⁹⁶.

Woolley at different parts of the site documented similar stylized stone statues; one from the double shrines from Level V located close to the Ishtar temple-related House 39c⁹⁷. Woolley referred to a similar basalt sculpture from the Mardin Gate of the city of Diyarbakır⁹⁸, and one parallel of such sculptures was unearthed in a gate context at Tell Bia-Tuttul⁹⁹. Oylum Höyük also yielded an eroded version of a chthonic basalt statue (OY 10/089) found in the context of

⁹⁰ Yener 2015a, 491.

⁹¹ Yener 2015a, 491.

⁹² May 2014, 80 with references.

⁹³ Woolley 1955, 159, 238, pl. XLIV a, b; Yener 2015b, 205.

⁹⁴ Woolley 1955, 159.

⁹⁵ Woolley 1955, XLIV a, b.

⁹⁶ Yener 2015b.

⁹⁷ Woolley 1955, XLIV, c, AT 39/119.

⁹⁸ Woolley 1955, 238, pl. XLIV: i, j.

⁹⁹ Hemker 1994, 93.

a LBA wall foundation¹⁰⁰. The new excavations¹⁰¹ have also found one similar figurine in the LBA buildings south of the so-called “Private Houses”¹⁰².

Finally, an aquatic feature of the Level VII was also investigated. Derek Ryter from the United States Geological Survey (USGS) conducted geophysical surveys and sedimentary borings around Tell Atchana. The preliminary results of his work revealed a relict channel of the Orontes River. This segment actually surrounded more than half of the settlement during the MBA leading to the possibility that the Level VII gate was functioning as a “water-gate”¹⁰³. Considering the importance of the Orontes River as a transportation route, the Level VII gate operating as a water channel added another significant usage for the gate system. Such a relation of the Level VII gate to water may also increase the ritual attributions to the gates though at this stage of research it can be only hypothesised.

Conclusions

This research has evaluated two metal foundation pegs found in the MB and LBI city gates of Tell Atchana, Alalakh. The use of foundation pegs as votive objects are generally practiced at temples, palaces and administrative buildings; however the placement of these objects at the town gates is so far unique to Alalakh. This town gate-foundation nail coupled together with the new emerging town gate-temple spatial organization of Alalakh attributes a cultic nature to the city gates.

City gates served not only as corridors at the walls, which defined the boundary between the settlement and the outside world, but they also provided a framework to the changing relationships among the settlement, its hinterland and its people. This dynamic character of the city gates included religious, economic and social aspects. The city gates are considered as symbols for multiple activities varying from being a marketplace to serving as a court of law. This judicial aspect also contributes to the interpretation of town gates as locations to display royal power. City gates are quintessential symbols of power and legitimacy binding them directly to rituals and ceremonies. Alalakh can be listed as an example where the existence of foundation pegs at the city gates marks the religious and cultic aspects of these monumental structures.

The foundation peg-town gate phenomenon, now visible at Alalakh, can be a signal showing a conversion of the social structure of society within the city and making attributions to the gates besides just defence mechanisms. Further evaluation in the light of upcoming archaeological data will open new venues in understanding the layout of a city through such symbolic attributions.

¹⁰⁰ Özgen – Helwing 2001.

¹⁰¹ Yener 2005, 257, A04-R277.

¹⁰² Yener 2015b, 206.

¹⁰³ Yener 2013b, 22.

Abbreviations and Bibliography

- Akdoğan – Ersoy 2014 R. Akdoğan – A. Ersoy, “Kahramanmaraş Müzesinde Bulunan Yapı-Adak Çivilerinin Işığında Mama Şehrinin Lokalizasyonu”, in: P. Taracha – M. Kapelus (eds.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology (2014)* 20-31.
- Albright 1957 W. F. Albright, “Further Observations on the Chronology of Alalah”, *BASOR* 146, 1957, 26-34.
- André-Salvini 2003 B. André-Salvini, “Foundation Pegs”, in: J. Aruz – R. Wallenfels (eds.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus (2003)* 222-223.
- Aruz – Wallenfels 2003 J. Aruz – R. Wallenfels (eds.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus (2003)*.
- Aydingün 2008 Ş. Aydingün, “Bir Yapı-Adak Çivisi ile İki Farklı Hayvanla Betimlenmiş Hitit Tanrı Heykelcikleri”, in: T. Tarhan – A. Tibet – E. Konyar (eds.), *Muhibbe Darga Armağanı (2008)* 115-28.
- Beckman 2006 G. Beckman, “Annals of Hattušili I”, in: M. W. Chavalas (ed.), *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation (2006)* 219-222.
- BM Natural History 1937 British Museum and British Museum Natural History, *Annual Report of the General Progress of the Museums for the Year 1936 (1937)*.
- Braidwood 1937 R. J. Braidwood, *Mounds in the Plain of Antioch (1937)*.
- Braun-Holzinger 1999 E. A. Braun-Holzinger, “Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples in the Third and Second Millennia”, in: I. T. Abusch – K. van der Toorn (eds.), *Mesopotamian Magic: Textual, Historical and Interpretative Perspectives (1999)* 149-172.
- Boysan-Dietrich 1987 N. Boysan-Dietrich, *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriften (1987)*.
- Bryce 2005 T. Bryce, *The Kingdom of the Hittites (2005)*.
- Collon 1982 D. Collon, *The Alalakh Cylinder Seals: A New Catalogue of the Actual Seals Excavated by Sir Leonard Woolley at Tell Atchana, and from Neighbouring Sites on the Syrian-Turkish Border (1982)*.
- Darga 1985 M. Darga, *Hitit Mimarlığı/1 Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler (1985)*.
- De Lapérouse 2003 J-F. de Lapérouse, “Foundation Pegs”, in: J. Aruz – R. Wallenfels (eds.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus (2003)*.
- De Martino 1991 S. de Martino, “Alcune osservazioni su KBo III 27”, *AoF* 18, 1991, 54-66.
- Duru 2013 R. Duru, *Tilmen Höyük Kazıları I (2013)*.
- Ellis 1968 R. S. Ellis, *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia (1968)*.
- Emre 2002 K. Emre, “Felsreliefs, Stelen, Orthostaten Grossplastik als monumentale Form staatlicher und religiöser Repräsentation”, in: *Die Hethiter und ihr Reich Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalte der Bundesrepublik Deutschland (2002)* 218-233.
- Engin 2011 A. Engin, “Oylum Höyük Kazılarında Ele Geçen Bir Grup Orta Tunç Çağı Yapı Adak Eşyası”, *Belleten* 75 (272), 2011, 19-57.
- Engin 2014 A. Engin, “Oylum Höyük için Bir Lokalizasyon Önerisi”, in: A. Engin – B. Helwing – B. Uysal (eds.), *Armizzi Engin Özgen'e Armağan (2014)* 129- 49.

- Gates 1987 M.-H. Gates, "Alalakh and Chronology Again", in: P. Åström (ed.) *High, Middle or Low?* (1987).
- Gelb et al. 1964 I. J. Gelb – B. Landsberger – A. L. Oppenheim – E. Reiner (eds.), *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago* (1964).
- Güterbock 1993 H. G. Güterbock, "Gedanken über ein Hethitisches Königsiegel aus Boğazköy", *IstMitt* 43, 1993, 113-16.
- Haas 1994 V. Haas, *Geschichte der hethitischen Religion* (1994).
- Hemker 1994 Chr. Hemker, "Eine 'Beterstatuette' aus Tuttul", in: M. Dietrich – O. Loretz (eds.), *Beschreiben und Deuten in der Archäologie des Alten Orients: Festschrift für Ruth Mayer-Opificius, Altertumskunde des Vorderen Orients* 4 (1994) 93-104.
- Herzog 1986 Z. Herzog, *Das Stadttor in Israel und in den Nachbarländern* (1986).
- Hoffner 1997 H. A. Jr. Hoffner, *The Laws of the Hittites. A Critical Edition DMOA* 23 (1997).
- Klinger 1996 J. Klinger, *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht* (1996).
- Magness-Gardiner 1994 B. Magness-Gardiner, "Urban-Rural Relations in Bronze Age Syria: Evidence from Alalakh Level VII Palace Archives", in: G. M. Schwartz (ed.), *Archaeological Views from the Countryside: Village Communities in Early Complex Societies* (1994).
- Margueron 2014 J.-C. Margueron, *Mari: Capital of Northern Mesopotamia in the Third Millennium, The Archaeology of Tell Hariri on the Euphrates* (2014).
- Marzahn 2003 J. Marzahn, "Foundation Figure of Lugalkisalsi", in: J. Aruz – R. Wallenfels (eds.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (2003) 64-65.
- May 2014 N. N. May, "Gates and their Functions in Mesopotamia and Ancient Israel", in: N. N. May – U. Steinert (eds.), *The Fabric of Cities: Aspects of Urbanism, Urban Topography and Society in Mesopotamia, Greece and Rome, Culture and History of the Ancient Near East* (2014) 77-121.
- Mellink 1957 M. J. Mellink, "Review of *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949* by C. L. Woolley", *AJA* 61, 1957, 395-400.
- Miller 2012 J. L. Miller, "The (City-) Gate and the Projection of Royal Power in Hatti", in: G. Wilhelm (ed.), *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008* (2012) 675-685.
- Moran 1992 W. L. Moran, *The Amarna Letters* (1992).
- Muscarella 1988 O. W. Muscarella, *Bronze and Iron: Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art* (1988).
- Muscarella 2003 O. W. Muscarella, "Foundation Peg with Tablet of Enmetena, Foundation Pegs Naming Gudea, Foundation Figures of Ur-Namma Holding a Basket", in: J. Aruz – R. Wallenfels (eds.), *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (2003) 80-81 no. 38; 438-440 nos. 312 a, b; 446-447 nos. 318 a, b.
- Nakamura 2002 M. Nakamura, *Das hethitische nuntarriyašha-Fest* (2002).
- Neve 1992 P. Neve, *Hattuša: Stadt der Götter und Tempel* (1992).
- Özgen – Helwing 2001 E. Özgen – B. Helwing, "Ausgrabungen auf dem Oylum Höyük, 1997-2000 Zweiter vorläufiger Bericht", *IstMitt* 51, 2001, 61-136.

- Özgüç 1994 T. Özgüç, “A Votive Foundation-nail in the Temple of Maşathöyük”, in: M. Dietrich – O. Loretz (eds.), *Beschrieben und Deuten in der Archaeologie des alten Orients: Festschrift für Ruth Mayer-Opificius, Altertumskunde des Vorderen Orients* 4 (1994) 227-234.
- Özgüç 2002 T. Özgüç, “Opfer und Libation”, in: *Die Hethiter und ihr Reich Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalte der Bundesrepublik Deutschland* (2002) 122-33.
- Özgüç 2005 T. Özgüç, *Kültepe: Kaniš/Neša* (2005).
- Rashid 1983 S. A. Rashid, *Gründungsfiguren im Iraq* (1983).
- Roaf 1995 M. Roaf, “Palaces and Temples in Ancient Mesopotamia”, in: J. M. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East, Volume 1* (1995) 423-441.
- Ristvet 2007 L. Ristvet, “The Third Millennium City Wall at Tell Leilan, Syria: Identity, Authority, and Urbanism”, in: J. Bretschneider – J. Driessen – K. van Lerberghe (eds.), *Power and Architecture Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean, Orientalia Lovaniensia Analecta* (2007) 183-211.
- Seeher 2002 J. Seeher, “Ein Einblick in das Reichspantheon Das Felsheiligtum von Yazılıkaya”, in: *Die Hethiter und ihr Reich Das Volk der 1000 Götter, Kunst- und Ausstellungshalte der Bundesrepublik Deutschland* (2002) 112-117.
- Serangeli 1978 F. Serangeli, “Le Liste di Censo di Alalah IV”, *Vicino Oriente* 1 (1978) 99-131.
- Smith 1949 S. Smith, *The Statue of Idri-mi* (1949).
- Stein 1997 D. L. Stein, “Alalakh”, in: E. Meyers (ed.), *Oxford Encyclopedia of the Ancient Near East, Vol. 1* (1997) 55-59.
- Süel 1990 A. Süel, “Belgelere Göre Hitit Tapınakları Nasıl Korunuyordu?”, *TürkTKB* 10.2 (1990) 515-522.
- Veenhof 1976-1980 K. Veenhof, “Kaniš, kârum. A. Philologisch”, *RAI* 5 (1976-1980) 369-378.
- von Dassow 2008 E. von Dassow, *State and Society in the Late Bronze Age: Alalah under the Mittani Empire. Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* (2008).
- Wiseman 1953 D. J. Wiseman, *The Alalakh Tablets* (1953).
- Woolley 1955 L. Woolley, *An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949* (1955).
- Yener et al. 2000 K. A. Yener – C. Edens – T. Harrison – J. Verstraete – T. J. Wilkinson, “The Amuq Valley Regional Project 1995-1998”, *AJA* 104, 2000, 163-220.
- Yener 2005 K. A. Yener (ed.), *The Amuq Valley Regional Projects. Volume One. Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta from the Years 1995-2002* (2005).
- Yener 2010 K. A. Yener (ed.), *The 2003-2004 Excavations Seasons, Vol. 1, Tell Atchana, Ancient Alalakh* (2010).
- Yener 2013a K. A. Yener, “Imperial Demise and Forging Emergent Kingdoms”, in: K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia, Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, 31 May-1 June, 2010* (2013) 1-10.
- Yener 2013b K. A. Yener, “New Excavations at Alalakh: The 14th-12th Centuries BC”, in: K. A. Yener (ed.), *Across the Border: Late Bronze-Iron Age Relations between Syria and Anatolia. Proceedings of a Symposium held at the Research Center of Anatolian Studies, Koç University, Istanbul, 31 May-1 June 2010* (2013) 11-36.

- Yener 2015a K. A. Yener, "A Monumental Middle Bronze Age Apsidal Building at Alalakh", in: N. Stampolidis – Ç. Maner – K. Kopanias (eds.), *NOSTOI. Indigenous Culture, Migration + Integration in the Aegean Islands + Western Anatolia during the Late Bronze + Early Iron Age* (2015a) 485-497.
- Yener 2015b K. A. Yener, "Material Evidence of Cult and Ritual at Tell Atchana, Ancient Alalakh: Deities of the Transitional Middle-Late Bronze Period", in: D. Giannessi – P. Ciafardoni (eds.), *The Art and Archaeology of Pre-classical Syria to Honour Stefania Mazzoni* (2015b) 203-215.

Özet

Şehir Kapılarında Kült Sembolizmi: Aççana Höyük, Alalah Kentinden İki Metal Yapı-Adak Çivisi

Bu çalışma, C. L. Woolley tarafından Aççana Höyük, eski Alalah kentinde yapılan kazılarda bulunmuş iki adet metalden yapılmış yapı-adak çivisini konu etmektedir. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Seviye VII ve Geç Tunç Çağı'na tarihlenen Seviye V'te ortaya çıkarılan şehir kapılarına yerleştirilmiş olan eserlerin buluntu yerleri, arkeolojik olarak genellikle mabet temellerinde bulunan benzerlerine nazaran farklıdır. Şehir kapıları ile bağlantılı bulunan eserlerin bu konumları, kült ve ritüel açısından da sembolik bir anlam taşımaktadır.

Bu makalede, yapı-adak çivileri geleneğinin çıkışından başlayarak bu eserlerin nitelikleri incelenmiş, Alalah buluntuları ile malzeme ve ikonografi açısından benzerlik gösteren eserler tartışılmıştır. Yazılı kaynaklardan yola çıkarak, şehir kapılarının törensel ve dini önemleri özetlenmiş ve yerleşke özelinde yapı adak çivileri ve şehir kapıları arasındaki sembolik ilişkiye dair yeni bir olgu, öneri olarak sunulmuştur.

Fig. 1
Level VII foundation
peg AT/38/277
(© The Trustees of the
British Museum)

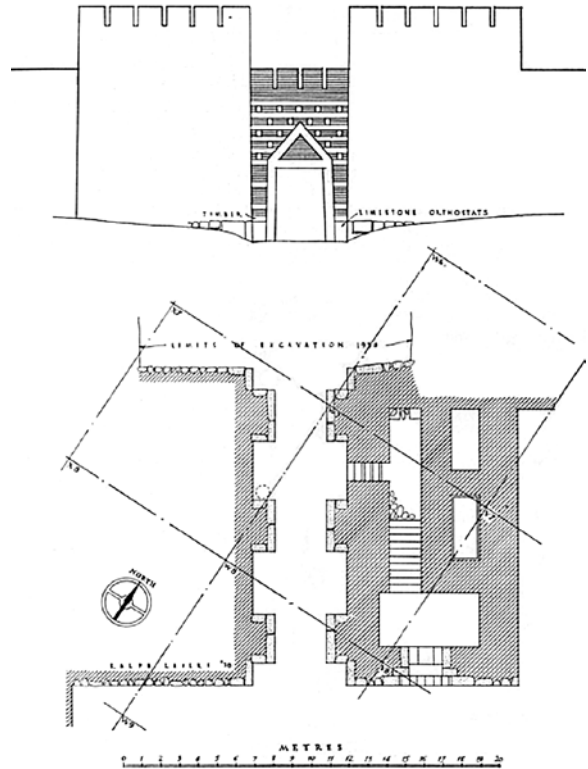

Fig. 2 Drawing of general view of Level VII
gateway; circle shows possible find-spot of
foundation peg AT/38/277 (Woolley 1955, Fig. 55)

Fig. 3
Level V foundation
peg AT/39/67
(© The Trustees of the
British Museum)

Demir Çağ Milyas Mezarlıkları ve Ölü-Gömme Gelenekleri Üzerine Bir Ön-Değerlendirme

S. Gökhan TIRYAKI*

Azize Yener Hanım'a

Sunulan araştırmanın coğrafi düzlemini Elmalı Ovası (Antalya), tarihsel sınırlarını Erken - Orta Demir Çağlar, konusunu ise ölü gömme gelenekleri oluşturmaktadır. Demir Çağ mezarlıklarına ait arkeolojik verilerin niteliği; gömü geleneğini farklı coğrafyalardaki türdeş uygulamalarla birleştiren ya da ayıran bölgesel özelliklerin saptanması ve Milyas “mezar anıtları”nın yerleşim tarihi ile kültürel ortamın anlaşılmasına dönük sunduğu olanakların irdelenmesi çalışmanın başlıca ilgi alanını teşkil etmektedir. Bu bağlamda metin ilkin bölgenin coğrafi düzlemi, -kazı ve araştırma sonuçları çerçevesinde tespit edilen- mezarlıkların konumu ve yerleşim alanları ile olası ilişkileri üzerinde duracaktır. İzleyen ayırmada, mezarlıkların tahsis edildiği tümülüsler inşa tekniklerinden gömü ve gömüt tipleri ile buluntu repertuarlarına değin yakın-uzak benzerleri aracılığıyla analiz edilecektir. Tartışma-sonuç bölümünde, araştırma birikimi içerisinde tümülüs tarzı mezarlar ve/veya mezar buluntuları aracılığıyla “Frig”, “Lidya” ve “Likya” bölgeleri ile Milyas tarihsel coğrafyası arasında kurulan kültürel-siyasal ilişkiler, gömü geleneğinin bölgesel niteliğini yansıtan yerel unsurlar çerçevesinde yeniden ele alınacaktır.

Coğrafi Düzlem ve Tarihsel Birikim

Elmalı Ovası¹, Teke Yarımadası'nın orta mevzii içerisinde yer alır (Res. 1). Beydağları ve Akdağlar gibi Batı Toroslar'ın en yüksek zirveleri tarafın kuşatılmış bulunan bu mahal, bir biri ardı sıra eklenilen polyelerden müteşekkil, kendi içine kapalı bir coğrafi ünite oluşturur². Beydağları ile Elmalı Dağ arasında bir köprü gibi uzanan Nohutlu Dağ, bu arızalı yapıyı Elmalı ve Semayük olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Onlardan büyük olan Elmalı Ovası, Düden ve Çiftlik düzlüklerini bünyesinde barındıran güneybatıdaki arazileri kapsar. Akdağ ve Susuz Dağ arasında uzanan Çiftlik düzlüğü, ovayı Tezli Bel ile Sinekçi Beli aracılığıyla Kaş ve Yukarı Eşen Havzası'na bağlanmaktadır. Kaynaklarını Gömbe ve Beypınarı'ndan alan Akçay burada 40 km.'lik bir güzergâh boyunca ilerledikten sonra ilkin Avlan Gölü ve ardından da Düden'e batarak Arif aracılığıyla Finike'ye iner. Düden düzlüğü, Güğü Beli ile Seki Yaylası'na ve Avlan

* Yrd. Doç. Dr. S. Gökhan Tiryaki, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 07058 - Antalya.
E-posta: gtiryaki@akdeniz.edu.tr

Elmalı Arkeoloji Müzesi kurucu müdiresi Sayın A. Yener ile bu çalışma hazırlanırken vekâleten müze müdürlüğünü yürütmekte olan Sayın F. Özcan ve değerli müze çalışanlarına ilgi ve desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

¹ TK 1:200.000 Elmalı.

² Yücel 1958; Saraçoğlu 231-239.

Beli ile Finike'ye açılmaktadır. Burada, Geç-Pleistosen - Erken Holosen geçişinde iklim salınımları nedeniyle havzası daralan Elmalı Gölü'nün halefleri³ Avlan ve Kara Göl yer alır. Diğer yandan, Öküzgözü Karakolu ile Korkuteli'ne açılan Semayük Ovası⁴, Beydağları ile Elmalı Dağ arasındaki araziler üzerine oturur. Burası, su kaynakları açısından ovanın diğer yanıyla karşılaştırılamayacak denli fakirdir: modern yerleşimlerin arazi üzerindeki dağılımlarını Karaköy, Müğren ve Semayük'de toplanan geçici nitelikli mevsimlik su havzaları⁵ belirler.

Özelde Milyas genelde ise Elmalı Ovası'nın tarihsel birikimine ilişkin yazılı kaynaklar genellikle dolaylı aktarımlara sahiptirler ve yörenin iktisadi, idari, beşeri ve kültürel yaşamının canlandırılmasına katkı sağlayacak içerikten yoksundurlar. Aksi yöndeki görüşlere karşın, Hitit çivi yazılı tabletlerinde zikredilen Lukka Ülkesi'nin Elmalı Ovası'nı da içerisine aldığı yolunda ikna edici değerlendirmeler bulunur⁶. Bu yönüyle, Ksanthos ve Antiphellos'da açığa çıkarılan Milyasca yazıtlar, yerleşiklerin linguistik açıdan 2. bin yıl Batı Anadolu topluluklarıyla akraba oldukları yolunda değerlendirilir⁷. Her halükarda, en kapsamlı bilgiler çoğu nispeten geç dönemlere ait Hellen ve Roma kaynaklarından temin edilebilmektedir⁸. Onlar içerisinde, biri Semayük Ovası/Müğren'de açığa çıkarılmış, üç epigrafik belge, bir yandan bölgenin Roma Dönemi'ne ait yerleşim ve idari tarihine ilişkin içerdiği bilgiler diğer yandan ise Elmalı Ovası'nın klasik coğrafyada Milyas olarak adlandırılan düzlem içerisinde tanımlanmasına olanak sunan içeriğiyle ayrıca önem taşımaktadırlar⁹. Nitekim, söz konusu yazıtlarda zikredilen yol ağları ve çoğu höyüklerin üzerinde ya da hemen kıyısında konumlanan kentler¹⁰, yalnız Roma Dönemi için değil fakat Milyas Bölgesi'nin Demir Çağ ve öncesine ait yerleşim tarihine dönük çalışmalar için de başlıca başvuru kaynağını teşkil etmektedirler.

Milyas Bölgesi'nin pre-Klasik Dönem arkeolojik peyzajı söz konusu olduğunda eldeki verilerin sınırlarını M. J. Mellink tarafından yayınlanmış kazı raporları ve Karataş ile Kızılbil üzerine kaleme alınmış birkaç monografi çizer. Söz konusu araştırmalar çerçevesinde Elmalı Ovası'nın kıyı ve iç kesimleri birbirine bağlayan doğal geçişlerin kavşak noktasındaki konumu ve zirai faaliyetlere olanak sunan çevresel koşulları, bölgenin yerleşim tarihi açısından zengin bir birikime sahip olduğu söylenebilmektedir. Bu yönüyle, platonun her iki yanında uzanan koridorlar, bölge içerisinde kendilerine özel bir yer tahsis ederler. Semayük Ovası'ndaki İnlıkaya ile Ayvasıl mevkiilerinde Antalya Karain ve Beldibi-Bağbaşı ile ortak özellikler gösteren Orta Paleolitik Dönem'e ait açık hava yerleşim alanları Milyas'daki ilk insan etkinliklerini tanıtır¹¹. Akçay'dan Gökpınar'a uzanan geniş bir coğrafi düzlem, yüzey araştırmaları ve kazılar aracılığıyla tasdik edildiği üzere M.Ö. 7. binyıl sonları itibarıyla kalıcı yerleşimlere ev sahipliği yapmaktaydı¹². Bağbaşı'nda açığa çıkarılan Geç Kalkolitik mimari tabakalar, geçim ekonomisi

³ Galicki – Doerner 2010.

⁴ Saraçoğlu 1982, 232 vdd.

⁵ Yücel 1958, 146 vd.; Saraçoğlu 1982, 234.

⁶ Özgen 2006, 539; krş. Bryce 1986, 2-23; Mellink 1995; Momigliano – Aksoy 2015.

⁷ Gusmani 1993, 29-30; krş.: Yakubovich 2008, 10, 168 vd.

⁸ Hall 1986; Şahin 2014, 221.

⁹ Patara Yol Kılavuz Anıtı için bk.: İşkan 1999, 91-93; Anıtın Milyas güzergahı için bk.: Şahin – Adak 2004; M.Ö. 46'da Roma ve Likya arasındaki anlaşmada anılan Milyas yerleşimleri için bk.: Mitchell 2006; Likyalılar ile Termessolular arasındaki arazi anlaşmazlığını konu edinen Claudius dönemine ait Gölova/Müğren Yazıtı için bk.: Şahin 2014, 221 vdd.

¹⁰ Şahin 2014, 221-253.

¹¹ Yalçınkaya 1985, 443 vd.; Taşkıran 2006, 761 vdd.

¹² Eslick 1992.

tarım ve hayvancılığa dayanan küçük-barışçıl toplulukların Göller Bölgesi ve Batı Anadolu'daki merkezlerle ticari faaliyetlerde bulduklarını ortaya koymuştur¹³. Diğer yandan, İlk Tunç Çağ ile birlikte Elmalı'daki yerleşimlerin sayısında belirgin bir artış tespit edilir¹⁴. Onlar içerisinde 1963-1976 yılları arasında Mellink tarafından kazıları sonuçlandırılan Karataş sitesi, İlk Tunç Çağ boyunca aşağı ve yukarı kentler ile geniş bir nekropolü içerisinde barındıran tahkimli bir yerleşim ve tabakalı bir toplumsal yapıyı işaret eden veriler sunmuştur¹⁵. Bağbaşı'nda açığa çıkarılan pithos tarzı mezarlar ve Hacı Musalar'dan temin edilen veriler Elmalı Ovası'ndaki Tunç Çağ yerleşimlerinin Eski Hitit Krallığı Dönemi'ne –Orta Tunç Çağ'a– değin aktif olduğunu belgelemiştir¹⁶. Geç Tunç-Orta Demir Çağ arasındaki süreç araştırmaların yetersizliği nedeniyle şimdilik açık değildir¹⁷. Hacı Musalar'da ele geçen Myken çömlekleri şimdilik bu döneme ait eldeki arkeolojik verileri temsil ederler¹⁸. Buna karşın, Gölhisar, Beyşehir, Avlan ve Karagöl'de gerçekleştirilen polynolojik analizlere atıfta bulunarak, M.Ö. 1200-900 yılları arasında söz konusu bölgelerde zirai faaliyetlerin, dolayısıyla yerleşim etkinliklerinin, devam ettiği söylenebilmektedir¹⁹. Bu tarihten sonraysa, var olan verilerin sınırlarını aynı zamanda sunulan çalışmanın da konusunu oluşturan anıtsal nitelikli yığma taş tümülüslerine sahip mezarlıklar çizmektedir.

Demir Çağ Mezarlıkları ve Mezarlar

Elmalı Ovası'ndaki Demir Çağ mezarlıkları Elmalı Dağı ile Bey Dağları arasında kalan Semayük Ovası ve yine Elmalı Dağı'nın Karagöl'e sokulduğu güneybatı yamaçları olmak üzere iki bölgede toplanmışlardır (Res. 1). Bu mezarlıklardan en geniş yayılım alanına sahip olanı Nohutlu Dağ ile Özdemir arasında kalan koridor boyunca uzanan Semayük Ovası ve çevresindeki arazilerde yer alır. Araştırma ve kazı raporlarına göre, burada, Baltasığedik, Bayındır, Boztepe, Karaburun, Müğren ve Geçmen mevkiilerinde kimi çoklu kimi ise tekil nitelikli olmak üzere yüzlerce tümülüs bulunmaktadır (Res. 2).

Onlardan, Baltasığedik Mezarlığı modern Elmalı İlçesi'nin merkezinde, aynı adlı höyüğün (Elmalı Höyük²⁰) yaklaşık 1,5 km. kuzeydoğusunda bulunur. Günümüz karayolundan önce Korkuteli-Antalya istikametinden kente giriş/çıkış yapan üç yolun birleşme noktasına yayılan bu mahal, epigrafik veriler aracılığıyla Elmalı ile özdeşleştirilen Akarassos²¹ ile eteklerinde Bayındırköy'ün yer aldığı Terponella²² kentlerini birbirine bağlayan antik döşeme yolun kıyısında yer almaktadır. 1200-1300 m. eğrisi üzerine oturan bu güzergâhın Baltasığedik ile Yardere (Kurttepe) arasındaki bölümünde, Elmalı Müzesi tarafından antik yolun her iki tarafına yayılmış yüzü aşkın yığma taş tepecik tespit edilmiştir (Res. 3-4). Farklı büyüklükteki bu tepecikler, biçim ve konumları ile tarım arazisi kazanmak için oluşturulmuş türdeşlerinden ayrı özellikler göstermektedirler: tümü, aşağıda akıntıyı engelleyecek nitelikte iri bloklarla çevrelenmiş, üst kısımlarında ise küçük arazi taşları ile tümlenmişlerdir. Bunun yanında, yığma taş tepeciklerin

¹³ Eslick 1992.

¹⁴ Melaart 1954; Foss 2006.

¹⁵ Mellink 1974, 293-296; Warner 1994, 169-181.

¹⁶ Mellink 1984, 105; ay. 1985; Eslick 2009, 214.

¹⁷ Mellink 1991; Momigliano – Aksoy 2015.

¹⁸ Momigliano – Aksoy 2015, 544.

¹⁹ Eastwood-Leng 2007, 339-341; Galicki – Doerner 2010, 249.

²⁰ Şahin 2014, 240; Mellink 1998a, 2.

²¹ Şahin 2014, 239 vdd.

²² Mitchell 2006, 479; Şahin 2014, 240.

arazi üzerindeki dağılımları da belli bir düzen göstermektedir: yatay ve dikey aksta bir birlerine nadiren 10 m.'den az yaklaşmışlardır. Henüz arkeolojik kazılarla tasdik edilmemişse de Elmalı Müze Müdürlüğü adına çalışmaları yürüten A. Yener, Bayındır ve Geçmen'deki tümülüs gruplarıyla gösterdikleri yakın benzerlik nedeniyle Baltasığedik'teki yığma taş tepeciklerin ölçekli bir mezarlığa ait olabileceğini vurgulamıştır²³.

Yardere ya da Dereboğazi'nin kabaca kuzeyinde kalan arazileri kapsayarak Karasenir Tepesi'ne (Burunucu ya da Karaburun) değin uzanan bölge, Baltasığedik-Çuhun güzergâhının Bayındır kısmı olarak tarif edilmektedir. Burada, yığma taş tepeciklerden oluşan tümülüslere sahip geniş bir mezarlığın bulunduğu 1970'li yıllarda M. J. Mellink tarafından not edilmiştir²⁴. 1980'li yılların ortalarından itibaren yasa dışı faaliyetlerdeki artışa paralel olarak bölge Antalya Müze Müdürlüğü tarafından koruma altına alınarak –kesintilerle– 1994 yılına değin kurtarma kazılarıyla araştırılmıştır²⁵. Kurtarma kazıları ve yüzey araştırmaları kapsamında Bayındır ile Kurttepesi (Yardere) arasındaki alanda Köyiçi, Dereötesi, Çağıltmeler, Ardıçlı Tepe, Çıtlık Tepe, Kurttepesi mevkiilerinde yığma-taş tepeciklerden oluşan tümülüsler kayıt altına alınmıştır (Res. 2). Bu tümülüslerden Çağıltmeler A-E, buluntu repertuarları çerçevesinde M.Ö. 8/7. yy.'lara yerleştirilirken (Res. 5); geri kalan örnekler M.Ö. 6. yy.'a tarihlendirilmişlerdir²⁶. Bayındırköy Mezarlığı, köyün 2,5 km. doğusunda, bugün Burunucu olarak anılan Senir Tepe mevkiisinde değin uzanmaktadır. Burada, Kalkolitik Dönem'e ait bir buluntu merkezinin üzerinde²⁷ dördü M. J. Mellink²⁸ ve ikisi A.Yener tarafından kayıt altına alınmış²⁹ M.Ö. 6-5. yy.'lara tarihli altı tümülüs vardır (Res. 6).

Burunucu ile Bayındır arasında, Karaburun'ın 1,5 km. güneyinde Kalkolitik Dönem'e ait buluntular veren bir başka höyüğün (Boztepe Höyük³⁰) üzerinde ise M.Ö. 5. yy.'ın ilk yarısına tarihli Boztepe Tümülüsü³¹ yer alır (Res. 2). Diğer örnekler gibi henüz antik dönemlerde soyulmuş, mezar odasına ait mimari kalıntılar yapı malzemesi olarak çevredeki yerleşimlere taşınmıştır. 1971 yılında M. J. Mellink tarafından rapor edilen tümülüs, kazıların ardından gömüldüğü için bugün arazide incelenmesi mümkün değildir.

Tümülüsler açısından zengin bir diğer bölge, ovanın kuzey ve güney yanlarında yer alır. Burada, Gölova Mahallesi'nde karstik bir kayalığın (Tepecik) üzerine oturan Müğren Tümülüsü'nün monolit bloklardan oluşan hayli tahribata uğramış taş mezar odası bugün bütünüyle açıkta bulunur (Res. 2)³². Mezar odası, mimari dokusu ve tavan, alınlık ve duvar resimleri aracılığıyla M.Ö. 6. yy.'ın son çeyreği içerisine tarihlenmiştir³³. Semayük Ovası'nı Avlan mevkiisine açan Gavuralı Boğazi'nin kıyısındaki tümülüs tarzı mezarlara sahip bir başka mezarlık yer alır. Söğle Höyük³⁴ ile Geçmen Mahallesi arasındaki bu bölge, yöre halkı tarafından Temelarası

²³ A. Yener'den alınan sözlü bilgi.

²⁴ Mellink 1972, 261.

²⁵ Dörtlük 1988; ay. 1995.

²⁶ Dörtlük 1995.

²⁷ Eslick 1992, 54.

²⁸ Karaburun I-IV, bk.: Mellink 1972, 261-269.

²⁹ A. Yener'den alınan sözlü bilgi. [Bu tümülüsler yerinde ziyaret edilmiştir.]

³⁰ Eslick 1992, 52 vd.

³¹ Mellink 1973, 296 vd.

³² Mellink 1971, 249; Tiryaki 2015; krş. Çevik 2015, 278 vd.

³³ Tiryaki 2015.

³⁴ Melaart 1963, 205-210, 238 vd.

olarak adlandırılmıştır ve kimi tahrip edilmiş kimiye iyi korunmuş kabaca elliye yakın taş tümülüs bulunmaktadır (Res. 7-8). M. J. Mellink tarafından rapor edilen tümülüsler³⁵ henüz araştırılmamıştır.

Yukarıda, ikinci bölge olarak tanımlanan alan Balıklar Dağı ile Elmalı Dağ arasındaki araziye kapsamaktadır. Burada, Kalkolitik bir buluntu merkezi³⁶ üzerine oturan Kızılbel Tümülüsü ile, bugün bütünüyle tahrip edilmiş durumdaki Kışla/Ada Tepe Tümülüsü³⁷ yer almaktadır (Res. 2). Her ikisi de, taş mezar odalarına sahip olan bu tümülüslerden Kızılbel, mimari ve duvar resimleri aracılığıyla M.Ö. 6. yy.'ın son çeyreğine³⁸; Kışla ise planlama ve inşaa tekniği açısından M.Ö. 5. yy.'ın ilk yarısına³⁹ yerleştirilmiştir.

Genel bir değerlendirme için, kazı ve/veya yüzey araştırmaları aracılığıyla tespit edilen Demir Çağ mezarlıklarının, kabaca, Avlan ile Güğü Belleri arasında uzanan hattın kuzeydoğusunda yoğunlaştığı, buna karşın, Elmalı Ovası'nın güneybatısındaki Düden ve Çiftlik kısımlarına taşmadıkları söylenebilmektedir (Res. 2). Kronolojik olarak, M.Ö. [8.]7. yy.'lara tarihlenen Bayındır/Çağiltmeler A-E grubu bu şimdilik bölgedeki tümülüs tarzı mezarların erken örneklerini oluşturmaktadır⁴⁰. Bununla birlikte, Persler'in bölgeyi hâkimiyeti altına almasının ardından, –M.Ö. 6. yy.'ın ikinci yarısından itibaren–⁴¹, inşa edilen tümülüslerin sayısında kayda değer bir artış görülür (Kızılbel, Müğren, Köyiçi, Dereötesi, Kürtderesi, Ardıçlı, Karaburun III-VI). Dönemin ileriki evrelerinde, –M.Ö. 5. yy.'ın ilk yarısında– bu birikime eldeki tanımlı tarihsel çerçevenin son ürünlerini teşkil eden Karaburun I-II, Boztepe ve Kışla Tümülüsleri katılır.

Mekân Seçimi ve Konumlandırma

Mezarlıkların dağılımları ve işgal ettikleri arazi parçaları ile kurdukları ilişki dikkate alındığında, mekân seçiminin –mezar sahiplerinin narsistik arzularına indirgenemeyecek– bir dizi süreci beraberinde taşımış olduğuna dair belirtiler vardır. Bu süreçleri tüm şeffaflığı ile açıklayacak veriler bugün için eksikse de, tümünün Prehistorik höyükler ve/veya buluntu merkezlerinin üzerinde ya da yakın çevresinde yer alması bilinçli bir tercihi yansıtır olabilir (Res. 9). Söz konusu alanların ilerleyen dönemlerde –Hellenistik-Roma döneminde– yol ağları ve/veya iskân alanlarıyla çevrelenmiş bulunmaları (Res. 2-9) bu bağlamda dikkat çekicidir⁴². Bu yönüyle, tümülüslere tahsis edilen araziler ile, –hakkında hemen hemen hiçbir fikre sahip olmadığımız–, iskân alanları arasında, kaynaklarını Semayük Ovası'nın Demir Çağ öncesine ait yerleşim tarihinden alan bir bağ olabilir. Baltasığedik mezarlığı ile Elmalı Höyük; Geçmen Temelarası ile Söğle Höyük; Bayındır ile Asartepe, Bağbaşı ve/veya Karataş Höyük bu türden değerlendirmeler için bazı olasılıkları beraberinde taşımaktadırlar. Bununla birlikte, onlar içerisinde yalnızca Bağbaşı sitinde tümülüsler ile eş zamanlı bir yerleşime dair ipucu sunan kanıtlara rastlanmıştır. Dal-örgü tekniğiyle inşa edilmiş bu konut kalıntısı, bölgede Kalkolitik Dönem'den

³⁵ Mellink 1972, 261.

³⁶ Eslick 1992, 56.

³⁷ Kışla Köyü'nün 2 km. batısında yer alan bu mevkii Yeltepe olarak da bilinir. Burada Antalya Müze Müdürlüğü tarafından 1991 yılında bir kurtarma kazısı gerçekleştirilmiş. Kazı raporlarında, bir tümülüse ait olduğu belirtilen mezar odası, Antalya Bölge Koruma Kurulu tarafından 21.09.2010 tarih 4438 sayılı karar ile koruma altına alınmıştır.

³⁸ Mellink 1991, 55 vd.

³⁹ Metinde kullanılan fotoğraf ve değerlendirme notu A. Yener tarafından ilgili kazı raporları kapsamında sözlü olarak bildirilmiştir.

⁴⁰ Dörtük 1988.

⁴¹ Keen 1996, 71 vdd.

⁴² Şahin 2014, 224-244.

itibaren belgelenebilen yapı kültürünün Demir Çağ'daki sürekliliğini ortaya koymak için uygun referanslara sahiptir⁴³. Buna karşın, mimari gelenekteki bu ortaklık mezar anıtlarını inşa ettiren kimselerin iskân ettikleri alanları belirlemek konusunda şimdilik fazla yardımcı olmazlar.

Diğer yandan, Kızılbel, Kışla, Müğren ve Boztepe örnekleri dışarda tutulacak olursa, bu mezarlıkların birden çok tümülüse tahsis edilmeleri konusunda ortak bir eğilim bulunur. Bu eğilim, tümülüs gruplarına sahip mezarlıklarda arazinin belli bir düzen içerisinde kullanılmış olmasında da görülür. Çağiltmeler, Dereötesi, Köyiçi, Baltasıgedik, Geçmen ve Karaburun'da, aynı arazi parçasını paylaşan tümülüsler yatay ve/veya dikey aks boyunca, aralarında belli bir mesafeyi koruyacak şekilde yerleştirilmişlerdir (Res. 3, 6-7, 10). Diğer yandan, özellikle Çağiltmeler ve Karaburun'da, mezarlık içerisindeki bir grup tümülüsün diğerlerinden ayrılarak birbirleriyle bütünleşik kümeler oluşturdukları görülmektedir (Res. 6, 10). Mellink, bu mezarlıklardan Karaburun I ile II'de mezar sahipleri arasında olası bir aile bağından söz ederek, Tümülüs gruplarının arazi içerisindeki konumlarında belli esasların gözetilmiş olabileceğini ima eder⁴⁴. Şayet bu değerlendirme kabul edilecek olursa, özelde Karaburun IV-VI ve genelde ise Çağiltmeler B-D arasında da benzer bir bağ aranabilir. Bu yönüyle, Milyas Tümülüsleri'nin mezarlık olarak tahkim edilmiş alan içerisindeki konumlarında tıpkı Lidya'da olduğu gibi⁴⁵ kaynaklarını akrabalık ve/veya territoryal hak ilişkilerinden alan bir bağın bulunması olasılık dışı görünmez.

İnşa Teknikleri, Gömü ve Gömüt Tipleri ile Buluntu Repertuarları

Bayır adı verilen ana toprak üzerine, kil ile onun üstüne oturan iri blokaj ve en üstteki arazi taşlarından oluşan örtü sistemi Milyas Tümülüsleri'ni komşu Likya ve Kabalis ile birleştirirse de⁴⁶ Frigya ile Lidya'daki örneklerden ayıran bölgesel bir özellik olarak belirir⁴⁷ (Res. 5, 11). Bu uygulama yörenin topografik dokusuyla ilintili olabileceği gibi kaynaklarını Semayük Ovası'nın Demir Çağ öncesi gömü geleneğinin ayırt edici özelliği olarak tanımlanan arazi taşlarından oluşturulmuş dairesel formlu mezar örtülerinden/işaretlerinden⁴⁸ almış olabilir (Res. 12). Mezar odasına ya da gömü alanına erişilmesini güçleştiren söz konusu örtü sistemi, aynı zamanda Milyas tümülüslerinin farklı bölgelerdeki türdeşlerine nazaran daha küçük boyutlu olmasına neden olmuş görünür.

Araştırma sonuçları, Milyas tümülüslerinin Frigya'daki örnekler gibi birden çok kez kullanılmadıklarını göstermektedir⁴⁹. Kazısı yapılan mezarlarda, gömü tarzı açısından kremasyon ve inhumasyonun eşzamanlı olarak uygulandığı tespit edilmiştir⁵⁰. Kremasyonlar için çukur mezarlar ya da farklı formlardaki yerel nitelikli çömlekler yaygındır. Çağiltmeler B-C (Res. 13), E'de, Gordion K-V; M, I ve A örneklerinde olduğu gibi kremasyonun, ölüyemeği ve armağanların sunumunun ardından gömü çukuru içerisinde gerçekleştiği görülür⁵¹. Karaburun III-IV'de, benzer

⁴³ Mellink 1969, 330; ay. 1970, 250 vd.; Eslick 1992, 15 vd.; Warner 1994, 154 vd.

⁴⁴ Mellink 1974, 128.

⁴⁵ Roosevelt 2003, 334 vdd.

⁴⁶ Işık 2012; Coulton 2012, 157-162; Dökü 2015, 82-84.

⁴⁷ Mellink 1981, 263; Kohler 1995, 177-179, tab. 3.

⁴⁸ Diğer Batı Anadolu mezarlarında bu durum, pithos ağzına kapatılan taşın ucunun toprak dışında bırakılarak yerinin bulunmasını sağlamak şeklindeyken, Karataş'da, mezarların yeri arazi taşlarıyla oluşturulmuş dairesel formlu bir taş yığını aracılığıyla belli edilmektedir. Mellink 1969, 330; ay. 1970, 250 vd.

⁴⁹ Işık 2012, 57; Sams 2012, 248.

⁵⁰ Dörtlük 1988; Mellink 1972, 261 vdd.

⁵¹ Dörtlük 1988, 177; Kohler 1980, 66 vdd.

örnekleri Gordion ve Ankara'daki Frig örneklerinde olduğu gibi yakma işlemi farklı bir yerde gerçekleşmiş ve mezar sahibinin külleri mezara bırakılmıştır⁵².

İnhumasyon tarzı gömülerde ahşap ya da taş mezar odaları ile Karaburun I'de temsil edilen lahit tipi gömütler tercih edilmiştir. Çağiltmeler D'de mezar sahibi, ana toprağa açılan çukur içerisine sekiz adet payanda ile desteklenmiş düz çatıya sahip, kapısız, ahşap bir mezar odasına defnedilmiştir⁵³ (Res. 14). Bu türden mezar odalarının erken örneklerinden biri Çağiltmelerde yaklaşık 1,5 km. uzaklıkta bulunan Karataş nekropolünde Mellink tarafından açığa çıkarılmıştır (Res. 15). Karataş'ın yöneticisi olabilecek yetişkin bir erkeğe ait olan mezar, köşelerde dört adet ahşap payandayla desteklenmiş olasılıkla ahşap bir çatıya sahip mezar odası ile onu örten dairesel formlu taş bir tepelikten oluşmaktaydı⁵⁴. Eş-zamanlı örnekler ise yığma toprak tepeliklerle örtülmüş kapı geçitleri olmayan, düz çatılı ahşap mezar odalarıyla ayırt edilen Gordion (W, P, III-IV; Büyük Tümülüs)⁵⁵ ve Ankara'daki (ODTÜ Tümülüsleri⁵⁶; Mamaderesi Tümülüsü⁵⁷) Frig tümülüsleri aracılığıyla tanınmaktadır.

Diğer yandan, M.Ö. 6. yy.'ın son çeyreğinden itibaren mezar odalarının inşasında malzeme, teknik ve iç düzenleme açısından farklılıklar belirir (Res. 16-22)⁵⁸. Bu mezarlarda, beşik çatı ile örtülü dromosa sahip olmayan tek odalı tasar Frig geleneğiyle ilişkili görülürken; mezar odalarının taştan inşa edilmesi oluşu dönemin Lidya tümülüslerinde karşılaşılan uygulama tarzı olarak değerlendirilir (Res. 16-18)⁵⁹. Kızılbel'deki porticulus tarzı düzenleme; Müğren'de mahya girişi ve iç alınlıklar (Res. 22); Karaburun'da ise kapının bulunmaması ve yine iç alınlık düzenlemesi (Res. 17) ahşap yapı geleneğinin taş türdeşleri üzerinde canlandırılmak suretiyle bütünüyle terk edilmediğini ortaya koymaları açısından önemlidirler⁶⁰. Bununla birlikte, Kızılbel ve Karaburun'da çokgen; Müğren'de monolit blokların kullanıldığı, dışta kaba fakat içte nitelikli özellikler sergileyen duvar işçiliği yerel nitelik göstermektedir⁶¹. Boztepe ile Kışla Tümülüsleri'nde, düzgün kesmetaş bloklardan oluşan duvar örgüsü ve şimdilik Milyas'da tekil bir örnek temsil edilen Kışla/Ada Tepe Tümülüsü'nün ön ve iç odadan oluşan planlaması (Res. 19) ise Lidya örnekleriyle güçlü benzerlikler sergilemektedir⁶². Karaburun I ile temsil edilen beşik çatıya sahip mezar odalarının minyatür bir çeşitlemesini sunan kireçtaşından lahit, şimdilik bölgede tekil örneklerdir.

Bu döneme ait bir başka devinim mezar odalarının çok renkli duvar resimleri ile bezeniyor olmasında izlenir. Kızılbel'de savaşa hazırlık, veda (Res. 20), ziyafet, av ve spor yanında kaynaklarını yerel söylence geleneğinden almış olması gereken mitolojik sahneler boustrophedon tarzda işlenmiştir. Topluca ele alındığında Kızılbel duvar resimleri, stilistik açıdan İyonya ve

⁵² Karaburun III-IV için bk.: Mellink 1972, 261-262; Gordion F Tümülüsü için bk.: Kohler 1980, 65 vd.; Ankara Anıtkabir I-II için bk.: Özgüç – Akok 1947, 32, 42.

⁵³ Dörtlük 1988, 178.

⁵⁴ Yapı, Mellink tarafından "(pseudo-)built tomb (sahte-mezar odası)" olarak adlandırılarak Alacahöyük ile karşılaştırılmıştır (Mellink 1968, 257 vd.; ay., 324-327). Massa – Şahoğlu 2011, 168'de, Harmanören ile birlikte Taş Tümülüsü ile örtülü mezar odası olarak ele alınır ve Batı Anadolu'daki benzersizlikleri vurgulanır.

⁵⁵ Mellink 1981, 263 vd.; Sams 2012.

⁵⁶ Tuna – Buluç – Tezcan 2012, 22-28, şek. 15-16, 25.

⁵⁷ Temizsoy 1992, 9-11, plan 7, şek. 1.

⁵⁸ Işık 2012, 57.

⁵⁹ Mellink 1976a, 25.

⁶⁰ Mellink 1976a, 25 vd.; Işık 2012, 57; Tiryaki 2015.

⁶¹ Mellink 1976a, 25.

⁶² Boztepe için bk.: Mellink 1973, 295 vd.

ikonografik olarak Ege ve Ön Asya Bölgeleri ile kurulan ilişkileri tanıtır⁶³. Diğer yandan, burada ölmüş olan kimsenin öteki dünya inancıyla ilişkilendirilebilecek açık belirtiler bulunmaz. Bu nedenle, mezar odasını süsleyen frizler de inançlarından, eğitim ve entelektüel birikimine değin mezar sahibinin yaşam hikayesini ortaya koyan biyografik bir anlatı söz konusudur. Karaburun II'de üç duvarı çeviren tek bir frizde, farklı ölçeklerde resmedilmiş ziyafet, savaş ve cenaze merasimi sahneleri resmedilmiştir (Res. 21). Burada, ikonografik unsurlar Kızılbel'den farklı olarak güçlü bir Pers karakteri sergilemektedir. Ekphora sahnesi yanında, giysi ve aksesuarlar ile tavuk-horoz gibi ölü kültürüne dönük temsiller aracılığıyla kendisine açığa vuran Pers ikonografisine ait unsurlar Karaburun II'yi, Afyon/Tatarlı ve Kütahya/Taşlık Tümülüsü ile yakın ilişki içerisine sokmaktadır⁶⁴. Bu olgu aynı zamanda mezar sahibinin kimliğine dönük tartışmaları da beraberinde taşımıştır. Araştırma birikimi içerisinde, onun Pers yaşam tarzını benimsemiş bir Milyas beyi tarafından inşa edilmiş olabileceği konusunda belli bir konsensus bulunur⁶⁵. Müğren, ahşap mimaride yapısal niteliğe sahip olan alınlık, mahya kirişi, mertek ve benzeri mimari birimleri, kabartma ve çok renkli resimlerle mezar odasına taşıyan iç dekorasyonu ile Milyas'daki türdeşlerinden ayrılır (Res. 22). Bu yönüyle, bir yandan kullanımda olan mimari geleneğin tanınmasını sağlarken öte yandan bugüne değin salt Lale Tepe örneğiyle temsil edilen Anadolu'nun tavan resimleri repertuarına Milyas Bölgesi'nden yeni bir örneğin eklenmesine olanak sunar⁶⁶.

İnhumasyon gömülerde defin işlemi, ölmüş olan kimsenin giysileri ve değerli eşyaları ile birlikte ahşap/taş klineler üzerine yatırılması; ölü yemeği ve mezar armağanlarının bırakılması ile son bulmuş olması makul görünür⁶⁷. Bu yönüyle, Çağiltmeler D'de, ölünün Frig örneklerinde olduğu gibi mezar odasına üstten indirildiği düşünülür⁶⁸. Burada, mezar sahibinin yatırıldığı düşünülen iki ucu demir konstrüksiyona sahip ahşap kline⁶⁹ şimdilik bölgesel bir nitelik göstermektedir. Taş mezar odasına sahip tümülüslerde ise hem inşa faaliyetleri hem de cenaze merasimi için yapının önüne geçici bir yol tesis edildiği ve yine geçici nitelikli bir kapı ya da duvar örgüsünde açılan bir boşluk aracılığıyla mezar sahiplerinin Lidya'daki türdeşleri aracılığıyla iyi bilenen taş klineler üzerine yerleştirildikleri tespit edilmiştir⁷⁰.

Gömütlerden temin edilen ölü armağanları kremasyon ya da inhumasyon ayrımı olmaksızın zengin bir repertuar sunmaktadır⁷¹. Bunlar inhumasyon tarzı mezarlarda oda içerisine klinenin önüne ve/veya taş/ahşap sehpa üzerine bırakılmışlardır. İyi korunmuş olan Çağiltmeler D'de, yazılı-yazısız Frig statü eşyaları⁷² ile benzerleri Efes Artemis Tapınağı'ndan tanınan figürinler (Res. 23)⁷³; B4 örneği ile temsil edilen Köyiçi tümülüslerinde ise yine çağdaşları Lidya'dan tanınan takı/aksesuarların (Res. 25) ele geçtiği rapor edilmiştir⁷⁴. Onlardan Çağiltmeler'de ele

⁶³ Mellink 1998a, 63 vd.

⁶⁴ Miller 2010.

⁶⁵ Miller 2010, 329.

⁶⁶ Tiryaki 2015.

⁶⁷ Dörtlük 1995, 98.

⁶⁸ Işık 2012, 57.

⁶⁹ Dörtlük 1995, 100.

⁷⁰ Mellink 1976a, 25.

⁷¹ Yayınlanmış buluntu repertuarları için bk.: Özgen – Özgen 1988, 32-60 (Bayındır C-D); Mellink 1998a, pl. V (Kızılbel); Mellink 1972, pl. 56-57 (Karaburun III-IV); Mellink 1975, pl. 59, fig. 7 (Karaburun I).

⁷² Özgen – Özgen 1988, 32 vd.

⁷³ Özgen – Özgen 1988, 33; Işık 2000.

⁷⁴ Özgen – Öztürk 1996, 59, fig. 137.

geçen gümüş, altın ve elektrondan üretilmiş aksesuarlar Frigya'daki türdeş mezarlarda açığa çıkarılan repertuar içerisinde yer almaz. Diğer yandan, Çağiltmeler C-D'den temin edilen tasviri unsurlar Gordion P Tümülüs'ü buluntularından farklı olarak ritüel uygulamalarıyla ilintili görünür. Burada, özellikle de Letoidler'e atfedilen fildişi yontucuk (Res. 23) ile iki phallik sistrum (Res. 24)⁷⁵ bölgesel inanç geleneğine ait mezar sahibiyle bağlantılı dini semboller olarak değerlendirilirler⁷⁶. Geri kalan mezar odalarındaki buluntular, ancak mezar soyguncularından artan birkaç eserden oluşur. Yine de Kızılbel'de hem sehpa hem de taban üzerinde korunan izler mezar sahibinin altın ve diğer madenlerden oluşan zengin bir armağanlar dizisi ile defnedildiğini ortaya koymuştur⁷⁷.

Çağiltmeler ve Ardıçlı ile Karaburun I-II'den elde edilen arkeolojik veriler tümülüs tarzı gömütlere sahip mezarlıkların defin işleminin ardından toplumsal yaşam içerisinde bazı özel işlevler yüklenmiş olabileceğine dair izler taşırlar. Karaburun'da, mezar anıtının güneyinde yer alan taş-yontuculuk ürünleri ile bezenmiş teras, burada periyodik anma törenlerinin yapıldığı yolunda değerlendirilmiştir. Mellink, M.Ö. geç 5. yy.'da bu terasın bilinçli bir şekilde tahrip edilerek kullanım dışında bırakıldığını not etmiştir⁷⁸. Geçmişe dönük kolektif anıları canlandıran maddi unsurları ortadan kaldırmasına dönük bilinçli bir eğilimi yansıtan bu tahribat, henüz antik çağlarda birden çok kez fiziki müdehaleye maruz kalan Müğren için de geçerli olmuş olabilir⁷⁹. Diğer yandan, hem Çağiltmeler A hem de Ardıçlı'da açığa çıkarılan biri kilise diğeri ise Phalloslu Açık Hava Kutsal Alanı'ndan oluşan Geç Dönem dinsel mekânlar⁸⁰ burada da tümülüsler tarafından tahkim edilmiş arazilere özel bir itibarın gösterilmiş olabileceği yolunda belirtileri beraberinde taşırlar.

Tartışma ve Sonuç

Bugüne değin kazısı yapılmış otuz dokuz tümülüs⁸¹, Baltasığedik, Bayındır ve Geçmen'de tespit edilen yüzlerce türdeş mezarın ancak çok küçük bir kısmını temsil etmektedir. Bu yönüyle, eldeki verileri dikkate alarak, Gordion ve Sardes'in ardından Demir Çağ Anadolu'sunun tümülüs tarzı mezarlıklara sahip en geniş nekropollerinden birinin bu bölgede bulunduğu söylenebilmektedir. Bu tümülüsler, inşa edildikleri iki yüz yılı aşkın süre dikkate alındığında, Orta ve Geç Demir Çağ Milyas gömü geleneğinin tümülüs tarzı mezarlarla temsil edildiğini göstermeleri açısından ayrıca önemlidirler. Zira, kabaca yedi nesile yayılan bu zaman dilimi, aynı zamanda, Milyas'da 1. bin yıl iskân alanlarının varlığı ve yoğunluğuna dair elimizde bulunan en güçlü arkeolojik kanıtları oluşturmaktadırlar. Bu nedenle, tümülüsler Milyas'da yerleşim arkeolojisine dönük araştırmaların açıkta bıraktığı kültürel ortam, kimlik ve statü gibi kavramların aydınlatılması için şimdilik eldeki en önemli arkeolojik verileri temsil ederler.

⁷⁵ Dörtlük 1995, 98 (C Tümülüsü).

⁷⁶ Işık 2000, 80-82.

⁷⁷ Mellink 1998a, 5.

⁷⁸ Mellink 1976b, 328.

⁷⁹ Tiryaki 2015.

⁸⁰ Dörtlük 1988.

⁸¹ Bu sayı doğrudan ya da dolaylı olarak kurtarma kazılarıyla açılmış mezarlara atıfta bulunan yayınlar ile Elmalı Arkeoloji Müzesi arşivi ve Antalya Bölge Koruma Kurulu'nca hazırlanmış tescil fişlerinden temin edilmiştir. Buna göre kurtarma kazıları ile açılmış bulunan tümülüsler şunlardır: Kızılbel, Karaburun I-IV, Boztepe, (Müğren), Çağiltmeler A-E, Dereötesi Tümülüsleri F-K; Köyiçi Tümülüsleri (Nr. 1-13); Ardıçlı; Çıtlıktepe 1-3; Kurttepesi 1-5; Kışla Tümülüsü.

Bu yönüyle, C-D tümülüslerinden temin edilen yazılı-yazısız maden eserler ve statü nesneleriyle kendisini takdim Frig karaktersitiği, aynı zamanda, bölgedeki Frig mevcudiyetinin açık ipuçları olarak değerlendirilmiştir. M. J. Mellink, J. Börker-Klahn ve L. Roller, D tümülüsünün 25 (-35) yaşında ölen sahibesinin, Frig aidiyetine sahip bir kimse olduğu konusunda hem fikirdirler ve Frig yayılımının Toroslari aşarak Akdeniz'e ulaşmış olabileceği hususunda ısrarcı görünürler⁸². Buna karşın, D Tümülüsü'nün fildişi yontucuklarını analiz eden F. Işık, kalıcı yerleşimlere ait arkeolojik verilerin eksikliği; tümülüslerin Frig türdeşlerinden ayrılan bölgesel özellikleri ve D Tümülüsü'nün "satın alım" yoluyla temin edilmiş olması gereken buluntu çeşitliliğini işaret ederek hem Frig yayılım alanı hem de mezar sahibinin kimliğine ilişkin görüşlere kuşkuyla yaklaşır⁸³. Işık'a göre, fildişi yontucuklar "*Frigya gibi Likya'nın da kaçınılmaz bir şekilde İyon etkisine girdiği bir döneme ait yapıtlardır*" ve gömütüne Kybele yerine Letoidler ile Aphrodite'yi taşıyan mezar sahibi de "*Frigyalı*" değil "*Likyalı ya da soy akrabası Milyalı*" bir kadındır⁸⁴.

Ne yazık ki, özelde Çağiltmeler tümülüs grubu genelde ise Kızılbel dışında kalan diğer mezarlar henüz son değerlendirmeleri içeren ayrıntılı bilgi ve belgelerle bilim dünyasına sunulmamıştır. Nitekim eldeki sınırlı veriler, bazı ipuçlarını beraberlerinde taşıyalar da, bölgenin tarihsel coğrafyası ve/veya kültürel ortamı hakkında kapsayıcı ve bağlayıcı sonuçlara ulaşılmasını mümkün kılacak nitelikte değildir. Gerçekten de, burada Işık'a atıfta bulunarak yerleşim arkeolojisinden temin edilen verilerle tasdik edilmediği sürece Milyas ve Frigya arasındaki ilişkilerin nitelik ve niceliği hakkında doğrudan bir değerlendirmede bulunmanın güç olduğu vurgulanmalıdır. Bu olgu, Işık tarafından "soy akrabalığı" bağlamında Milyas ve Likya arasında kurulmaya çalışılan tarihsel, kültürel ve coğrafi bütünlük için de söz konusudur: Bildiğimiz kadarıyla Myra ve Phellos arasında tespit edilen tümü M.Ö. 6. yy.'a ait farklı tip gömütlüklere sahip tümülüs tarzı mezarlar⁸⁵ bir kenara bırakılacak olursa; ne Ksanthos ne de pre-klasik Likya çekirdek bölgesinde türdeş mezar anıtları henüz rapor edilmemiştir. Diğer bir deyişle, ne Frigya ne Lidya ne de Likya'nın bu gösterişli anıtları inşa ettiren mezar sahipleri üzerinde politik ya da kültürel bir hegemonya kurduklarını gösteren arkeolojik veriler söz konusu değildir.

Genel bir değerlendirme için, J. Summers tarafından da not edildiği gibi, ölmüş kimselerin yağma toprak altına yerleştirilerek defnedilmesine dönük uygulamaların belli bir bölge ya da kültüre atfedilemeyecek denli yaygın bir fenomen olduğu not edilebilir⁸⁶. Bu bağlamda, tümülüs tarzı mezarların belli bir bölgede son şeklini alarak kendisinden sonraki örnekler için prototip oluşturacak tek bir form üzerinden yayılmamış olmaları olasılık dışı değildir ve farklı bölgelerdeki farklı kültürler farklı zamanlarda ve farklı mekanizmalarla bu geleneği benimsemiş olabilirler⁸⁷.

Milyas özelinden bakıldığında bu durum, kolaylaştırıcı olmaktan çok yanıtlanması şimdiye kadar güç görünen bir dizi soruyu da beraberinde taşır. Kuşkusuz bunlardan en karmaşık olanı Çağiltmeler'in hemen kıyısındaki Bağbaşı ve Karataş'ta açığa çıkarılan mimari tabakalar

⁸² Mellink, Bayındır Tümülüsleri'ni, bölgedeki Frig mevcudiyetinin açık kanıtları olarak tanıtır ve Frig yayılım alanının Toroslari aşarak Akdeniz'e ulaşmış olabileceğini belirtir (1998b, 11); Börker-Klahn ise mezar sahibesinin Frig sarayında bölgeye evlilik yoluyla gelmiş bir prenses olabileceğini ima eder (2003, 77-84); Ayrıca bk.: Roller 2011, 563, 570.

⁸³ Işık 2000, 85 vd.; Işık 2012.

⁸⁴ Işık 2000, 86.

⁸⁵ Zahle 1975; Hüllden 2011.

⁸⁶ Summers 1998, 172.

⁸⁷ Roosevelt 2003, 122 vdd.

ve İlk-Orta Tunç Çağ nekropolünde karşılaşılan manzaradır. Bu bağlamda, Geç Tunç-Erken Demir çağları kapsayan geniş bir zaman dilimi için geçerli olan veri eksikliği akıldta tutularak iki olgunun altı çizilebilir: (1) ölmüş kimseler için inşa edilmiş farklı gömütlükleri içerisinde bulunduran dairesel formlu yığma taş tepecikler Milyas'da Demir Çağ öncesine giden bir uygulama tarzıdır; (2) ahşap ya da ahşap öykünmesi taş mezar odalarının mimari açıdan taklit ettikleri özgün yapılar bu bölgede Demir Çağ öncesine giden bir deneyim ve birikime sahiptir⁸⁸.

Netice itibarıyla eldeki veriler çerçevesinde, burada son derece genel bazı unsurlar vurgulanabilir. Onlardan ilki, Milyas'daki Demir Çağ mezarlıkları ve mezarlarının mekân seçimin-den, işgücü ve inşa tekniğine değin belli bir deneyim ve birikim sürecini beraberinde taşıyan; önceden planlanmış, bilinçli bir toplumsal eylemler bütünü temsil ediyor olduklarıdır. Bu bağlamda, mezarlar için seçilen/üretilen mekânların, farklı zamanlarda farklı topluluklarca algılanmış, deneyimlenmiş ve bağlamsallaştırılmış bir peyzaj içerisinde oturuyor olması, onları inşa ettiren kimselerin, parçası oldukları tarihsel coğrafya ile kurdukları bilişsel ilişkileri ortaya koyuyor olabilir. Her halükarda, mezar buluntuları ve/veya duvar resimlerine atıfta bulunarak, Teke Yarımadası'nın yüksek yaylalarını iskân eden bu kimselerin, taşra olarak tanımlanamayacak denli seçici ve Anadolu'nun çağdaş kültür-sanat merkezlerinde meydana gelen gelişmeleri takip edebilecek kadar dinamik ve çok-kültürlü bir toplumsal yapıya sahip olduklarını kabul edebiliriz. Milyas coğrafi belleğine işlenen bu "üç boyutlu anıtlar", son tahlilde, Frig ve Lidya'daki türdeşleri gibi, gerçek ya da algılanan akrabalık ilişkilerini teritoryal hak ve politik amaçlarla güçlendiren sembolik birer anıtsıracı olarak değerlendirilebilirler ve bu yönüyle aile ya da ata kültürüne dönük bir dizi etkinliğe odak olmuş olabilirler⁸⁹.

⁸⁸ Milyas'da kullanımda olan ahşap yapı geleneğini kabartma, alınlık ve tavan resimleri aracılığıyla mezar odasına taşıyan Müğren Tümülüsü için bk.: Tiryaki 2015; Bağbaşı'nın Demir Çağ tabaklarında açığa çıkarılan mimari kalıntıların pre-historik yapı kültürünü devam ettiriyor olduğu yolundaki değerlendirmeler için bk.: Mellink 1970, 250 vd.; Kalkolitik ve İlk Tunç Çağlar'da bölgede ahşabın mimarideki baskın rolü için bk.: Eslick 1992, 15 vd.; Warner 1994, 154 vd.

⁸⁹ Roosevelt 2003, 126; Carstens 2013.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Adak – Şahin 2004 M. Adak – S. Şahin, “Das römische Strassen-und Siedlungssystem in der lykischen Milyas (Elmalı Hochebene)”, *Gephyra* 1, 2004, 84-105.
- Börker-Klähn 2003 J. Börker-Klähn, “Tumulus D von Bayındır bei Elmalı als historischer Spiegel”, bk.: M. Giorgieri – M. Salvini – M.-C. Trémouille – P. Vannicelli (ed.), *Licia e Lidia prima dell’ellenizzazione*, Atti del convegno internazionale, Roma, 11-12 ottobre 1999 (2003) 69-105.
- Bryce 1986 T. R. Bryce, *The Lycians, Volume I. The Lycians in the Literary and Epigraphic Sources* (1986).
- Carsten 2013 A. M. Carsten, “Tracing Elite Networks, A View from the Grave”, *EUPLOIA, La lycie et la carie antiques, Dynamiques des territoires, échanges et Identités*, 2013, 101-112.
- Coulton 2012 J. J. Coulton, “The Funerary Monuments”, bk.: *The Balboursa Survey and Settlement in Highland at South Western Anatolia, 2. The Balboursa Survey: Detailed Studies and Catalogues*, British Institute at Ankara Monograph 43 (2012) 157-176.
- Çevik 2015 N. Çevik, *Lykia Kitabı, Suna - İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Monografi Dizisi 10* (2015).
- Dörtlük 1988 K. Dörtlük, “Elmalı Bayındır Tümülüsleri Kurtarma Kazısı”, *KST* 10 (1988) 171-174.
- Dörtlük 1995 K. Dörtlük, “Antalya Müzesi Kazı ve Alan Düzenleme Çalışmalarına Topluca Bir Bakış”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (1995) 97-109.
- Dökü 2015 E. Dökü, “Manca ve Hasanpaşa’daki Yeni Bulgular Işığında Kabalis Ölü Gömme Geleneklerinin Yeniden Değerlendirilmesi”, *Adalya XVIII*, 2015, 73-100.
- Eastwood – Leng 2007 W. J. Eastwood – M. J. Leng – N. Roberts – B. Davis, “Holocene Climate Change in the Eastern Mediterranean Region: A Comparison of Stable Isotope and Pollen Data from Lake Gölhisar, Southwest Turkey”, *Journal of Quaternary Science* 22/4, 2007, 327-341.
- Eslick 1992 Ch. Eslick, *Elmalı-Karataş I: The Neolithic and Chalcolithic Periods* (1992).
- Eslick 2009 Ch. Eslick, *Elmalı-Karataş V: The Early Bronze Age Pottery of Karataş: Habitation Deposits* (2009).
- Foss 2006 P. W. Foss, *The Hacimusalar Project Regional Survey: Landscape and Settlement Investigations in the Elmalı Plain*, <http://homepage.mac.com/pfoss/hacsurvey.html> [Son Erişim 25.11.2015]
- Galicki – Doerner 2010 S. J. Galicki – J. P. Doerner, “Holocene Lake Evaluation in the Elmalı Basin, Southwestern Turkey”, *Physical Geography* 2010, 234-253.
- Gusmani 1993 R. Gusmani, “Das sogenannte Lykisch B”, bk.: J. Borchhardt – G. Dobesch (ed.), *Akten des II. Internationalen Lykien Symposions*, Wien, 6.-12. Mai 1990, Band I (1993) 27-30.
- Hall 1986 A. Hall, “The Milyadeis and Their Territory”, *Anatolian Studies* 36, 1986, 137-157.
- Hülden 2011 O. Hülden, “Considerations on the Tumuli of Lycia in the pre-Classical Period”, *Anatolia Antiqua* XIX, 2011, 495-514.
- İşkan 1999 H. İşkan, “Wesen und Gestalt”, bk.: F. Işık – H. İşkan – N. Çevik (ed.), *Miliarium Lyciae, Patara Yol Klavuz Anıtı/Das Wegweisermonument von Patara: Önrapor/Vorbericht*, *Lykia* IV, 1999, 72-110.

- Işık 2000 F. Işık, Die Statuetten von Tumulus D bei Elmalı-Elmalı Tümülüsü Yontucukları, *Lykia* 5 (2000).
- Işık 2012 F. Işık, “Elmalı Tümülüsleri. Düşündüren Gömütler”, bk.: N. Karul (ed.), *Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, Cilt 2, 2012*, 57.
- Keen 1996 A. G. Keen, *Dynastic Lycia: A Political of History of the Lycians and Their Relations with Foreign Powers: 545-362 B.C.* (1996).
- Kohler 1980 E. L. Kohler, “Cremations of the Middle Phrygian Period at Gordion”, bk.: K. de Vries (ed.), *From Athens to Gordion: The Papers of a Memorial Symposium for Rodney S. Young* (1980) 65-89.
- Kohler 1995 E. L. Kohler, “The Lesser Phrygian Tumuli, Part 1, The Inhumations”, bk.: K. Sams (ed.), *The Gordion Excavations (1950-1973) Final Reports Volume II, University Museum Monographs* 88 (1995).
- Massa – Şahoğlu 2011 M. Massa – V. Şahoğlu, “Erken Tunç Çağ'ında Batı Anadolu Ölü-Gömme Gelenekleri”, bk.: V. Şahoğlu – P. Sotirakopolous (ed.), *Karşıdan Karşıya. M.Ö. 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu* (2011) 164-171.
- Mellaart 1954 J. Mellaart, “Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey”, *Anatolian Studies* 4, 1954, 175-240.
- Mellink 1968 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1967”, *American Journal of Archaeology* 72, 1968, 243-263.
- Mellink 1969 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1968”, *American Journal of Archaeology* 73, 1969, 319-331.
- Mellink 1970 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1969”, *American Journal of Archaeology* 74, 1970, 245-259.
- Mellink 1971 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1970”, *American Journal of Archaeology* 75.3, 1971, 245-255.
- Mellink 1972 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1971”, *American Journal of Archaeology* 76.3, 1972, 257-259.
- Mellink 1973 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1972”, *American Journal of Archaeology* 77.3, 1973, 293-307.
- Mellink 1974 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, 1972”, *KST XXI.1* (1974) 125-128.
- Mellink 1975 M. J. Mellink, “Excavations at Karataş-Semayük and Elmalı, Lycia, 1974”, *AJA* 79.4, 1975, 349-355.
- Mellink 1976a M. J. Mellink, “Local, Phrygian and Greek Traits in Northern Lycia”, *Revue Archéologique, Nouvelle Série, Fasc. 1, Études sur les relations entre Grèce et Anatolie offertes à Pierre Demargne*, 1976, 21-34.
- Mellink 1976b M. J. Mellink, “Symbolic Doorway of the Tumulus at Karaburun, Elmalı”, *TTK VIII.1* (1976) 383-387.
- Mellink 1981 M. J. Mellink, “Conclusions”, bk.: S. R. Young (ed.), *Three Great Early Tumuli, The Gordion Excavations Final Reports, Volume I, University Museum Monograph* 43 (1981) 263-272.
- Mellink 1984 M. J. Mellink, “Prehistoric Sequence at Karataş-Semayük”, *KST* 6 (1984) 103-105
- Mellink 1985 M. J. Mellink, “The Remains of Second Millenium BC Habitation at Karataş-Semayük”, *KST* 7 (1985) 287-291.
- Mellink 1991 M. J. Mellink, “The Native Kingdoms of Anatolia”, bk.: J. Boardman v.d. (ed.), *The Prehistory of Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.*, *Cambridge Ancient History III.2* (1991) 619-665.

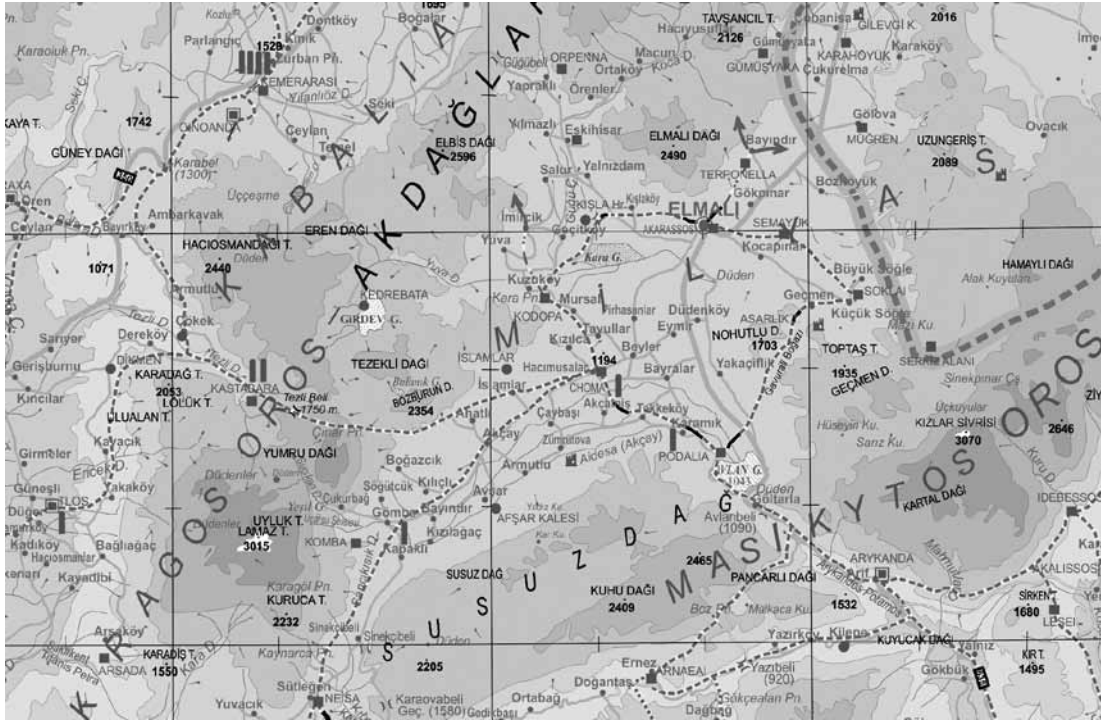
- Mellink 1995 M. J. Mellink, "Homer, Lycia and Lukka", bk.: B. Carter – S. P. Morris (ed.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule* (1995) 33-44.
- Mellink 1998a M. J. Mellink, *Kızılbél. An Archaic Painted Tomb Chamber in Norther Lycia* (1998).
- Mellink 1998b M. J. Mellink, "Opening Speech on Behalf of Scientific Institutions", bk.: N. Tuna – Z. Aktüre – M. Lynch (ed.), *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism, Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia, Ankara, 3-4 June 1995* (1998) 7-11.
- Miller 2010 S. Miller, "Kuzey Likya'da İki Boyalı Mezar Odası: Kızılbél ve Karaburun", bk.: L. Sumerer – A. von Kienlin (ed.), *Tatarlı. Renklerin Dönüşü / The Return of Colours / Rückkehr der Farben* (2010) 318-329.
- Mitchell 2006 S. Mitchell, "İ.Ö. I. Yüzyılda Likya'nın Kuzey Sınırı: İ.Ö. 46'da Roma-Likya Antlaşması", bk.: K. Dörtlük v.d. (ed.), *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005, Antalya, Sempozyum Bildirileri, Cilt II* (2006) 471-488.
- Momigliano – Aksoy 2015 N. Momigliano – B. Aksoy, "Lycia Before Lycians: The Elusive Second Millennium BC in Southwest Turkey and the Çaltılar Archaeological Project", bk.: N. Chr. Stampolidis v.d. (ed.), *NOSTOI, Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Islands and Western Anatolia during the Late Bronze and Early Iron Ages* (2015) 539-555.
- Özgen – Özgen 1988 İ. Özgen – E. Özgen, *Antalya Museum, Turkish Republic Ministry of Culture and Tourism* (1988)
- Özgen 2006 İ. Özgen, "Elmalı Ovası ve Hacı Musalar", bk.: K. Dörtlük v.d. (ed.), *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005, Antalya, Sempozyum Bildirileri, Cilt II* (2006) 537-556.
- Özgen – Öztürk 1996 İ. Özgen – J. Öztürk, *The Lydian Treasure: Heritage Recovered* (1996).
- Özgüç – Akok 1947 T. Özgüç – M. Akok, "TTK Adına Anıtkabir Alanında Yapılan Tümülüs Kazıları", *Bulleten* 11.41, 1947, 27-56.
- Roller 2011 L. Roller, "Phrygian and the Phrygians", bk.: S. R. Steadman – G. McMahon (ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (2011) 560-578.
- Roosevelt 2003 C. H. Roosevelt, *Lydian and Persian Period Settlement in Lydia, Vol. 1-2* (Cornell Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2003).
- Sams 2012 K. Sams, "Frig Tümülüsleri/Phrygian Tumuli", bk.: T. Tüfekçi Sivas – H. Sivas (ed.), *Frigler, Midas'ın Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde / Phrygians, In the Land of Midas, In the Shadow of Monuments* (2012) 244-258.
- Saraçoğlu 1989 H. Saraçoğlu, *Akdeniz Bölgesi* (1989).
- Summers 1998 G. Summers, "Panel Discussions", bk.: N. Tuna – Z. Aktüre – M. Lynch (ed.), *Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism, Proceedings of an International Symposium on the Archaeology, History and Ancient Languages of Thrace and Phrygia, Ankara, 3-4 June 1995* (1998) 156-173.
- Şahin 2014 S. Şahin, *Stadiusmus Patarensis, Itinera Romana Provinciae Lyciae/Likya Eyaleti Roma Yolları* (2014).
- Taşkıran 2006 H. Taşkıran, "Likya Bölgesinin Paleolitik Dönemi", bk.: K. Dörtlük v.d. (ed.), *III. Uluslararası Likya Sempozyumu 07-10 Kasım 2005, Antalya, Sempozyum Bildirileri, Cilt II* (2006) 761-768.
- Temizsoy 1992 İ. Temizsoy, "Ankara Polatlı İlçesi Beylik Köprü Köyü Mamaderesi Tümülüsü Kazısı I", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı*, 1992, 3-28.

- Tiryaki 2015 S. G. Tiryaki, "Milyas Araştırmaları'na Katkılar: Müğren Tümülüsü Boyalı Mezar Odası", *Cedrus, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi* III, 2015, 31-50.
- Tuna – Buluç – Tezcan 2012 N. Tuna – S. Buluç – B. Tezcan, *ODTÜ Arkeoloji Müzesi/The METU Museum of Arcaheology* (2012).
- Warner 1994 J. L. Warner, *Elmalı-Karataş II, The Early Bronze Age Village of Karataş* (1994).
- Yakubovich 2008 I. Yakubovich, *Sociolinguistic of the Luvian Language, Vol. 1* (Chicago Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2008).
- Yalçınkaya 1985 I. Yalçınkaya, "Batı Toroslarda Paleolitik Çağ Araştırmaları", *AST* 3 (1985) 429-447.
- Yücel 1958 T. Yücel, "Teke Yöresi Orta Bölümünün Mezii Coğrafyası", *AÜDTCF Dergisi* 16/1.2, 1958, 143-204.
- Zahle 1975 J. Zahle, "Archaic Lycian Tumulus Tombs in Central Lykia (Phellos)", *Acta Archaeologica* 46, 1975, 77-94.

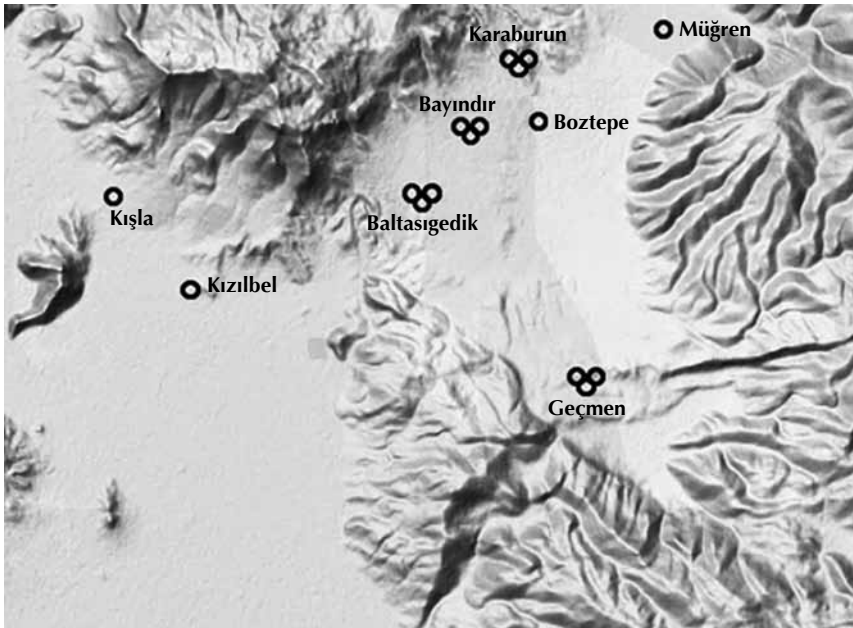
Summary

Preliminary Evaluations on the Necropoleis and the Burials of Iron Age Milyas

The Milian Tumuli represent a course of premeditated, conscious actions of a society with a certain degree of experience and knowledge. This manifests itself in the selection of a site as well as in the labor and construction techniques. In this regard, the places selected and created for tumulus graves are situated within a landscape that was perceived, experienced, and contextualized by different peoples in different periods. These might reveal the cognitive relationships directly or indirectly established by the persons building these tombs with the historical geography in which they were living. In any case, with regard to the finds and/or wall paintings inside the tombs, we can assume that the people inhabiting the high plateaus of the Teke Peninsula were, in fact, too refined to be merely defined as provincial. They enjoyed a dynamic and multicultural social structure that allowed them to keep up with the developments occurring in other Anatolian centers of contemporary culture and art. These 'three-dimensional monuments' engraved in the geographical memory of Milyas can be regarded, like their counterparts in Phrygia and Lydia, as symbolic memorials intended to strengthen true or perceived kinship relations for territorial rights and political purposes. Thus they might have been the focus of a series of cultic activities related to the worship of family or ancestors.

Res. 1 Milyas haritası (Şahin 2014)

Res. 2 Demir Çağ Milyas mezarlıklarının dağılımı

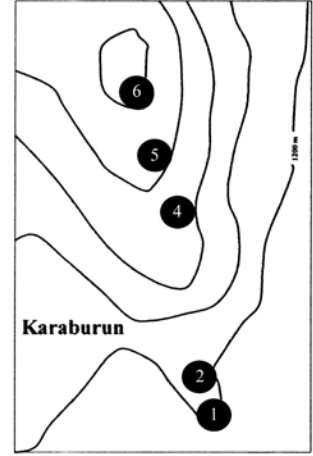

Res. 3-4 Baltasığedik Mezarlığı ve tümülüsler

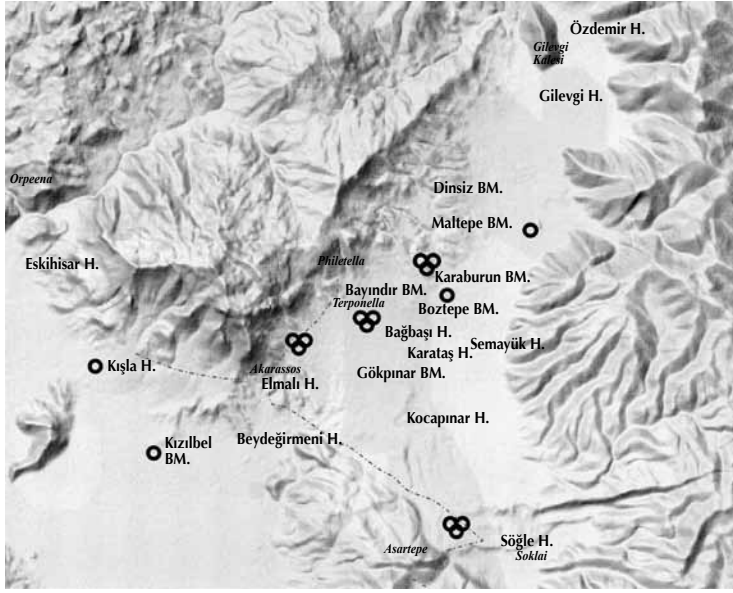

Res. 5 Çağıltemeller B-D tümülüsleri hava fotoğrafı (Antalya Müzesi)

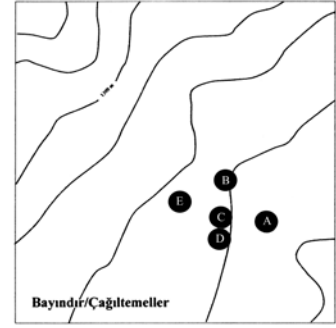
Res. 6
Karaburun tümülüslerinin
arazi üzerindeki dağılımları

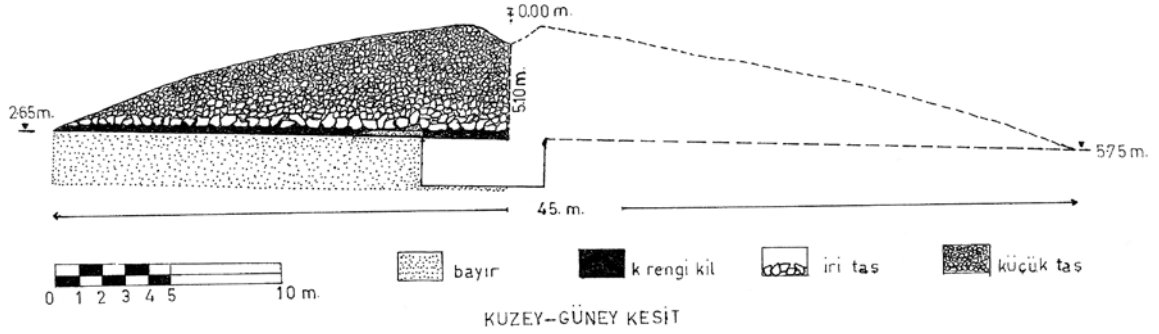
Res. 7-8
Geçmen/Temelası
tümülüsleri

Res. 9 Tümülüslerin Pre-historik Höyük/Buluntu merkezleri ile Demir Çağ sonrası iskân alanlarına göre konumları

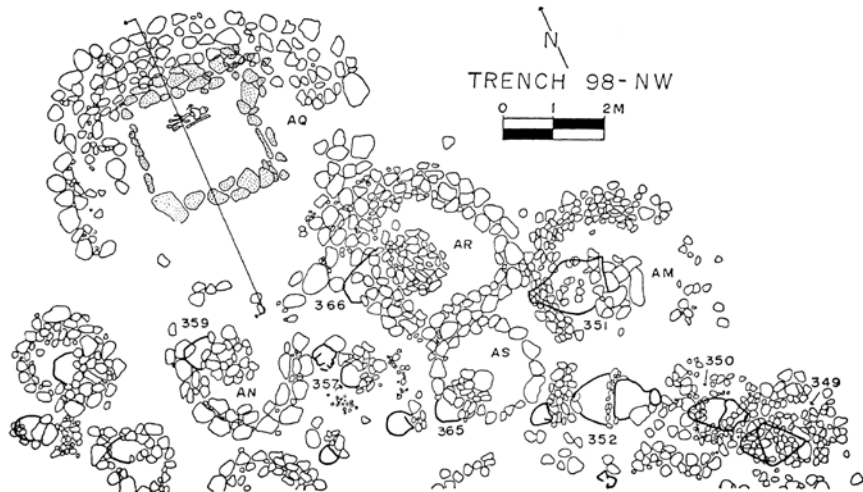

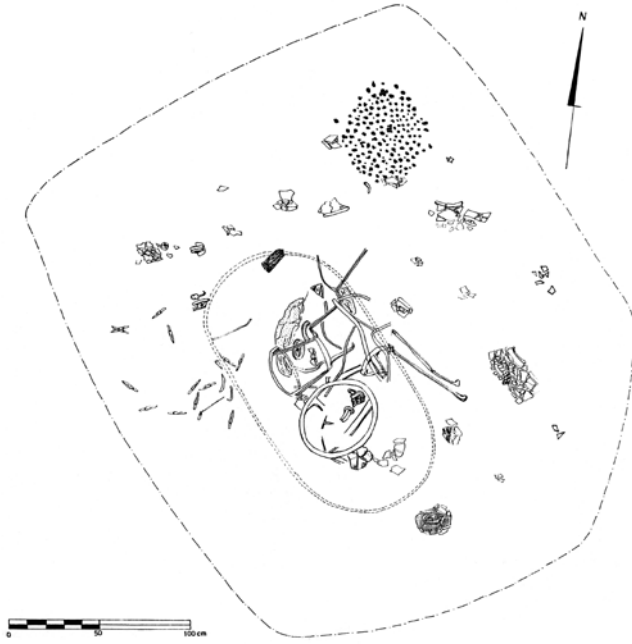
Res. 10 Çayırtelmeler A-D tümülüsleri

Res. 11 Çayırtelmeler D Tümülüsü plan (Antalya Müzesi)

Res. 12
Karataş İTÇ Mezarlığı
(Mellink 1969)

Res. 13
Çayırtömeller C kremasyon
çukuru plan (Elmalı Müzesi)

Res. 14
Çayırtömeller
D Tümülüsü mezar
odası ve payandalar
(Elmalı Müzesi)

Res. 15
Karataş AQ Mezarı

Res. 16
Kızılbel Tümülüsü
(Elmalı Müzesi)

Res. 17
Karaburun Tümülüsü
(Elmalı Müzesi)

Res.18
Müğren Tümülüsü
(Tiryaki 2015)

Res. 19
Kışla/Ada Tepe Tümülüsü
(Elmalı Müzesi)

Res. 20
Kızılbel Tümülüsü
Mezar Odası Batı Duvar
(Mellink 1998a)

Res. 21
Karaburun II Tümülüsü
duvar resimleri
(Elmalı Müzesi)

Res. 22
Müğren Tümülüsü
alınlık, tavan ve
duvar resimleri
(Tiryaki 2015)

Res. 23 Çağiltmeler D,
Fildişi Yontucuk
(Işık 2000)

Res. 24 Çağiltmeler C, phallic sistrum
(Antalya Müzesi)

Res. 25 Köyiçi B 4 Tümlüs'ü,
gümüş takı aksesuarı, oturan koç
(Özgen – Öztürk 1996)

Eskiçağ'da Anadolu'nun Güney ve Batısında Yer Alan Bölgelerde Balık ve Balıkçılık

Pınar BURSA STURTEVANT*

İnsanların beslenmelerini avcılık ve toplayıcılıkla sürdürdükleri Paleolitik Çağ'dan beri balık vazgeçilmez bir besin ve geçim kaynağı olmuştur. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemine ait yazılı kaynaklar, balık türleri, balıkçılık, balık tüketimi ve işlenmiş balık ürünleri ile bunların ticareti hakkında çeşitli bilgiler içermektedirler¹. Eskiçağ'da bilinen balık türleri ve balıktan elde edilen ürünlerin ticareti hakkındaki ilk bilimsel çalışmaların temelini bu kaynakların oluşturduğu görülür. Öte yandan Eskiçağ'da balığın beslenmede önemli bir yer tutmadığı ve balıkçılığın çoğunlukla bir ailenin geçimini sağlamaya yönelik küçük çaplı ya da yarı zamanlı bireysel bir uğraş olması sebebiyle ekonomide dikkate değer bir etkisinin bulunmadığı yönünde genel bir kanı mevcuttur. Balığın Eskiçağ toplumlarının beslenmesindeki yerini belirlemek amacıyla arkeolojik kazılarda açığa çıkarılan balık kalıntıları üzerinde yapılan analiz çalışmalarının sonuçları da bu görüşü tamamen ortadan kaldıracak verileri ortaya koyamamaktadır. Bununla birlikte sayıları gün geçtikçe artan arkeolojik veriler Akdeniz dünyasında, özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi'nde, balıkların işlenmesinin bir endüstri haline geldiğini, bu endüstriye bağlı olarak iş gücünün organizasyonunda ve balıkçılık teknolojisinde gelişmeler yaşandığını ve balık ürünlerin imparatorluğun dört bir köşesine nakledilmesine imkân sağlayan büyük bir ticari ağın varlığını göstermektedir. Nitekim son dönemde Eskiçağ ekonomisi üzerine yapılan çalışmalarda balıkçılık ve balık ürünlerinin eskisine nazaran daha geniş ve kapsamlı bir şekilde ele alındığı görülmektedir².

Bu makalede edebi kaynaklar, modern çalışmalar, arkeolojik, arkeozoolojik, epigrafik ve ikonografik verilerden yola çıkarak Anadolu'nun güney ve batısında yer alan bölgelerde (Ionia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Kilikia) balık ve balıkçılığın sosyal ve ekonomik hayattaki yerine dair bir değerlendirme yapılacaktır³.

* Dr. Pınar Bursa Sturtevant, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, II. TBMM Binası Yanı 06110 Ulus, Ankara. E-posta: pınar.bursa@kultur.gov.tr

¹ Çeşitli balık türleri, balık avlama yöntemleri ve işlenmiş balık ürünleri hakkında başlıca antik kaynaklar: Aristoteles, *Historia Animalium*; Strabon, *Geographika*; Plinius, *Naturalis Historia*; Oppianus, *Halieutica*; Aelianus, *De Natura Animalium*; Athenios, *Deipnosophistai*. Balık yemekleri ve bunların nasıl servis edildikleri hakkında ise bk.: Apicius, *De re coquinaria*; Athenios, *Deipnosophistai*.

² Bk.: Curtius 2001; Marzano 2013; Bresson 2016.

³ Makalenin kapsamı dışında bırakılmakla birlikte Hellespontos ve Propontis'in Eskiçağ'da önemli balıkçılık merkezlerine sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin Troia ve yakınındaki Beşik-Yassitepe'de yapılan kazılarda açığa çıkarılan balık kalıntıları daha Tunç Çağ'ında bölgede açık deniz, ırmak ve lagün balıkçılığının yoğun bir şekilde uygulandığını göstermektedir (Von den Driesch 1999, 454 vd.; Van Neer – Uerpmann 1998, 249 vd.). Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kıyısında ve balıkların göç güzergâhında kalan Parion kentinin ton ve uskumru balıklarının lezzetiyle, özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi'nde tuzlaması yapılan ton balığı ile ünlü olduğunu antik kaynaklardan

Son yıllarda arkeolojik kazılardan elde edilen hayvan kemikleri üzerine yapılan çalışmalar, insan topluluklarının düşünüldenden daha erken tarihlerden itibaren balıktan faydalandıklarını ortaya koymuştur. Akdeniz ve çevresindeki arkeolojik yerleşimlerden elde edilen balık kalıntıları üzerinde yapılan çalışmalar bölgedeki en erken balıkçı toplulukların tatlı su kaynakları civarındaki Epipaleolitik yerleşimlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Şüphesiz bu toplulukların gelişiminde daha erken balıkçılık deneyimleri etkili olmuştur. Ege adaları, Kıbrıs ve Güney İtalya'daki yerleşimlerden elde edilen buluntular bölgede Mezolitik Dönem'den itibaren sistemli ve planlı bir deniz balıkçılığının yapıldığını göstermektedir. Ayrıca, Yunanistan'a bağlı Sporades ada grubu içinde yer alan Yioura'daki Kyklops Mağarası'ndan, Kıbrıs'taki yerleşimlerden ve Güney İtalya'dan elde edilen bulgulardan yola çıkarak bu dönemde yaygın bir balık işleme geleneğinin de Merkez ve Doğu Akdeniz'de gelişmiş olduğunu söylemek mümkündür⁴.

Anadolu'da Paleolitik Dönem'e tarihlenen balık kemiği kalıntıları Antalya'nın 31 km. kuzeybatısında yer alan Karain Mağarası ile bu mağaranın yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda yer alan Öküzini Mağarası'ndan kaydedilmiştir. Bu kemiklerin hangi balık türlerine ait olduğu belirtilmemişse de bunların Anadolu'da en çok tüketilen balık türleri olan sazan ve yayın olması muhtemeldir⁵. Anadolu sahilleri boyunca en erken deniz balıkçılığına işaret eden deliller ise Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. Mersin Yumuktepe'de (M.Ö. 6785-6620) yapılan arkeolojik kazılar sırasında açığa çıkarılan ve bazılarının hani balığı (*Serranidae*) olarak tanımlanabilecekleri de belirtilen balık kalıntıları bu durum için delil teşkil etmektedir⁶. Efes'in en eski yerleşim yeri olan Çukuriçi Höyük'te Erken Tunç Çağı'nda bölge sakinlerinin tarım ve hayvancılığın yanı sıra geçimlerini devam ettirmek için yoğun biçimde balıkçılıkla da uğraştıkları ele geçen balık kalıntılarında anlaşılmaktadır⁷. Bu kalıntıların sırasıyla, İzmaritgiller (*Sparidae*), Kefalgiller (*Mugilidae*), Barbunyangiller (*Mullidae*), Hanibalıgiller (*Serranidae*) ve kıkırdaklı balıklar (*Chondrichthyes*) sınıfına giren küçük köpekbalıklarına ait olduğu tespit edilmiştir⁸. Bakla Tepe, Liman Tepe ve Panaztepe'de gerçekleştirilen kazılarda Tunç Çağı tabakalarından, az sayıda olmakla birlikte, balık kalıntısı açığa çıkarılmıştır⁹. Kuşadası Kadıkalesi (Anaia) kazılarında çıkarılan arkeozoolojik malzemeler arasında da az sayıda balık kemiğine rastlanıldığı kaydedilmiştir¹⁰.

öğrenmekteyiz (Ath. Deip. I. 27e; Ath. Deip. III. 116c, 119b; Plin. NH. XXXII.146.). Parion'dan ele geçen bir yazıt buradaki balıkçı birliğine ait üyelerin isimlerini ve görevlerini hiyerarşik bir düzende liste halinde sunmaktadır (Parion ve onunla ilişkilendirilen Kallipolis ve Kyzikos yazıtları için bk.: Robert 1950). Yine erken dönemlerden itibaren ton balığı tasvirinin Kyzikos sikkeleri üzerinde vazgeçilmez bir tip olarak kullanılması bu balığın kentin yaşamındaki önemini vurgular niteliktedir. Antik kaynaklarda "ton balıklarının metropolisi" (Ath. Deip. VII.303e) olarak adlandırılan Byzantion kentinin, palamut ve ton balığı avcılığı üzerine yoğunlaştığı ve ton balığı ihracatının kentin ekonomisinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu kentin sikkeleri üzerinde yer alan balık betimleri de bu duruma işaret etmektedir (Byzantion balık ve balıkçılığı ilgili olarak bk.: Tekin 2010; Arslan 2010, 407 vd.; Yavuz 2012. Ayrıca Yenikapı Marmaray kazılarında elde edilen balık kalıntıları ile ilgili olarak bk.: Onar v.d. 2013b).

⁴ Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki çeşitli arkeolojik yerleşimlerden elde edilen balık kalıntıları üzerinde yapılan analiz sonuçlarıyla ilgili değerlendirmeler için bk.: Van Neer v.d. 2004; Van Neer – Zohar – Lernau 2005. Yunanistan'daki arkeolojik yerleşimlerden elde edilen balık kalıntıları hakkında bk.: Mylona 2003, 2014; Vika – Theodoropoulou 2012.

⁵ Van Neer – Zohar – Lernau 2005, 134, 139, 140.

⁶ Buitenhuis – Caneva 1998, 124-126; Van Neer – Zohar – Lernau 2005, 136, 145.

⁷ Britsch – Horejs 2014, 234 vd.

⁸ Britsch – Horejs 2014, 235.

⁹ Reese 2006.

¹⁰ Onar v.d. 2013a, 84.

Kazılarda açığa çıkarılan balık kalıntıları ve balıkçılık malzemeleri (olta iğneleri, balıkçı ağları, bu ağlarda kullanılan ağırlıklar, sabit kapanlar vb.) Tunç Çağı'nda balıkçılıkla ilgili önemli gelişmelerin yaşandığını göstermektedir. Bu dönemde Akdeniz dünyasında kıyı balıkçılığının hâkim olduğu bununla birlikte, açık deniz balıkçılığına ve göç zamanlarında kıyıya yaklaşan büyük miktardaki balık sürülerini avlamaya yönelik teknolojinin de yaratıldığı ayrıca, avlanan balıkların bozulmadan uzun süre muhafaza edilebilmeleri amacıyla değişik yöntemlere başvurulduğu anlaşılmaktadır¹¹. Akdeniz kıyısından 40 km. içeride yer alan Kilise Tepe ile yine kıyıdan 20 km. uzaklıkta yer alan Sirkeli Höyük'te Akdeniz balığı kalıntılarının rastlanmış olması bu dönemde balık nakliyatının yapıldığına işaret eder. Bu durum aynı zamanda balıkların iç kesimlere ne şekilde taşınmış olabilecekleri sorusunu akla getirmektedir. Sardalya gibi küçük balıkların dayanıksız olmaları nedeniyle işlenmiş halde nakliyatlarının zorunlu olduğu, diğer türlerin ise yukarıdaki örneklerde olduğu gibi 50 km.'yi geçmeyen mesafeler arasında taze olarak taşınmış olabilecekleri tahmin edilmektedir¹².

Akdeniz'in merkez ve doğusunda yer alan Demir Çağı yerleşimlerinden elde edilen balık kalıntıları bölgesel balıkçılık hakkında bilgi edinmemize imkân tanımaktadır. Örneğin, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde yer alan liman yerleşmesi Kinet Höyük'te yapılan arkeolojik kazılar sırasında ele geçen hayvan kemikleri üzerinde yapılan analizler, Demir Çağı'nda (M.Ö. 1200-400) balık ve kabuklu deniz ürünlerinin yerleşim sakinlerince tüketildiğini ortaya koymaktadır. Kıyı ve iç suların avlanma noktaları olarak tercih edildiği anlaşılan yerleşimdeki M.Ö. 5. yy. sonlarına tarihlenen bir tabakanın (Period 4) dolgu ve birikintileri arasında dağılmış halde çeşitli balık kalıntıları tespit edilmiştir. Çoğunlukla *Epinephelus* cinsine ait olan bu balık kemiklerinin üzerinde tespit edilen sistematik kesim izleri, büyük boyutlu balıkların baş kısımlarının gövdelerinden farklı bir şekilde tüketilmek üzere, Doğu Akdeniz için ünik sayılabilecek bir yöntemle, işleminden geçirildiğini göstermektedir¹³.

Öte yandan balığın bölgelerarası ticari mallar arasında da yer aldığı Mısır ya da Levant Bölgesi'ne özgü tatlı su balıklarına ait kalıntıların Doğu Akdeniz yerleşimlerinde ele geçmesi olmasından anlaşılmaktadır¹⁴. Örneğin, Kıbrıs Adası'nda bulunan yerleşimlerde (Geç Bronz Çağı'ndan Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar), Miletos'ta (Hellenistik Dönem tabakalarında) ve Sagalassos'ta (Roma İmparatorluk Dönemi) Nil levreği kalıntılarının rastlanmıştır¹⁵. Benzer şekilde Afrika kedi balığına (*Clarias gariepinus*) ait kalıntılar Kommos (Girit, yak. M.Ö. 375-M.S. 200), Salamis (Kıbrıs, yak. M.Ö. 700), Sagalassos (M.S. 1-7. yy.) ve Kinet Höyük'te (M.Ö. 5. yy.) ele geçmiştir¹⁶.

¹¹ Van Neer – Zohar – Lernau 2005, 145 vd.; Mylona 2014.

¹² Van Neer v.d. 2004, 136; Van Neer – Zohar – Lernau 2005, 134, 148 vd.; Van Neer – Waelkens 2007, 610.

¹³ Çakırlar – İkrâm – Gates 2014.

¹⁴ Diodorus Siculus'un Nil Nehri'nin çeşitli türde ve inanılmaz miktarda pullu balığa ev sahipliği yaptığı ve yerli halk için hem taze tüketebilecekleri hem de tuzlanmasını yapabilecekleri tükenmez miktarda balık tedarik ettiğini belirten ifadeleri bu durumu desteklemektedir. Bk.: Bibliotheca Historica I,36.

¹⁵ Van Neer – Waelkens 2007, 611.

¹⁶ Bu balığın kalıntılarının Kommos'ta Tapınak C alanında, Salamis'te ise mezarlarda ele geçmiş olması, ilk aşamada Afrika kedi balığının ritüellerde kullanıldığı, mezar hediyesi olarak sunulduğu ya da ölü ziyafetlerinde tüketildiğini, başka tür balıkların da ritüellerde kullanıldığına işaret eden deliller olduğu göz önüne alındığında ise en azından prestijli bir yiyecek olarak kabul edilmiş olabileceğini akla getirmiştir (bk.: Rose 2000, 511-513). Sagalassos'ta ele geçen bu türe ait balık kalıntıları kentin Roma İmparatorluk ve erken Bizans Dönemi'nde Mısır'la olan ticari bağlantısına işaret etmesi açısından önemlidir (bk.: Arndt v.d. 2003). Kinet Höyük'te saptanan bu türe ait kalıntılar için bk.: Çakırlar – İkrâm – Gates 2014.

Her ne kadar Homeros destanlarında yer alan kahramanlar kırmızı eti balığa tercih etmiş gibi görünseler de ton balığı başta olmak üzere farklı balık türleri Eskiçağ Yunan toplumlarınınca sevilerek tüketilmiştir. Yakaladıkları balıkları mümkün olduğunca taze olarak satışa sunmak için erkenden pazarlardaki yerlerini alan balıkçıların eski Yunan komedyasında alışılmış karakterler olduğunu Epikharmos, Sophron, Arkhippos, Antipanes ve Menandros gibi yazarların oyunlarında farklı balıkçı tiplerine yer vermiş olmalarından anlamaktayız. Mallarını yüksek fiyattan satmaya çalışmaları ya da ürünlerinin daha taze görünmesini sağlamak için hileli yollara başvurmaları nedeniyle zaman zaman halk tarafından tepkiyle karşılanan balıkçıların aslında oldukça zor hayat şartlarında yaşamlarını sürdürdükleri hem edebi kaynaklardan hem de Hellenistik Dönem heykel sanatında betimlenen balıkçı figürlerinden anlaşılmaktadır¹⁷.

Yazılı kaynaklar ve yazıtlar vasıtasıyla Anadolu'nun güney ve batı kıyılarındaki balıkçılık faaliyetleri ve balık satışı hakkında fikir sahibi olabilmekteyiz¹⁸. Örneğin, M.Ö. 5. yy.'a ait bir yazıt Halikarnassos'ta orkinos (τὸ ὀρκυνεῖον) balığı avcılığı yapıldığına işaret etmektedir¹⁹. Strabon ve Plinius'un eserlerinden Iasoslular'ın geçimlerini balıkçılıkla sağladıklarını ve Iasos Körfezi'nde geceleyin fenerlerle balık avlayan balıkçılara yunusların yardım ettiklerini öğrenmekteyiz²⁰. Aynı yazarlarda Klazomenai halkının hem balıkçılıkla hem de balık ürünü imalatıyla uğraştığını gösteren bilgilere de rastlamaktayız. Strabon, Azak Denizi kıyısında Klazomenailılar'a ait olan ve büyük sürüler halinde göç eden balıkların kıyıya yaklaştıkları anı tespit etmekte kullanılan gözetleme kulelerinin bulunduğunu bildirir²¹. Plinius ise Klazomenai kentinde üretilen balık sosundan (*garos*) övgüyle bahseder²². M.Ö. 2. yy.'ın sonları ile M.Ö. 1. yy. arasına tarihlenen bir yazıttan ise Kos kentinin, gözetleme kulelerinden alınan verginin toplanması hakkını sattığını öğrenmekteyiz²³. Öyle anlaşılıyor ki, mülkiyeti devlete ya da özel şahıslara ait olan bu kuleler, balıkların göç mevsimlerinde belirli bir bedel karşılığında balıkçılara kiraya veriliyor böylece hem balıkçılar hem de mülk sahipleri kazançlı çıkıyordu²⁴.

Strabon, Iasos'ta balık satışını duyuran çan çalınca herkesin vakit kaybetmeden balık pazarına yöneldiğine ilişkin bir öyküyü aktarır²⁵. Plutarkhos ise Pamphylia Denizi'nin derinliklerinde yaşayan ve oldukça zor avlanan (*Hel(D)ops* (ἑλλοψ)) isimli balığı avlamayı başardıkları için hem kendilerini hem de teknelerini süsleyen balıkçıların ahali tarafından alkış ve çılgınlarla

¹⁷ Balıkçılardan bahseden en eski iki şiirden biri Sappho'ya bir diğeri ise Alkaios'a atfedilmektedir. Sappho bir şiirinde, ızdırıp çeken ve yoksul olarak bilinen bir balıkçının sembolleri olan ağ ve küreğin, yaşlı babası Meniskos tarafından balıkçı Pelagon'un mezarı üzerine bırakıldığını anlatır. Alkaios'un mısralarında ise fakirlik daha güçlü vurgulanmakta ve yoksulluk içindeki balıkçı Diotimos'un içinde yaşadığı balıkçı teknesi ile birlikte yakıldığından bahsedilmektedir (bk.: Radcliffe 1974, 116-117). M.Ö. 6. yy. sonu ve 5. yy.'ın başlarında Atina'da oldukça popüler olan Attika tipi siyah-kırmızı figürlü vazolar ile Güney İtalya'nın kırmızı figürlü vazoları günlük hayata dair sahneler içerirler. Bu vazolar üzerinde bir kayanın üzerine çömelmiş, ellerinde oltalar ve balık sepetleri ile avlanan ya da omuzlarındaki sığın her iki ucunda yer alan içleri balık dolu sepetleri pazara götürüp satmak için acele eden balıkçılar tasvir edilmiştir. Bu sahnelerde balıkçıların, bazen çıplak bazen de iş kıyafetleriyle tasvir edildikleri görülmektedir (bk.: Sparkes 1995; Kankeleit 2003, 273). Hellenistik Dönem heykel sanatında balıkçıların tam da Sappho ve Alkaios'un mısralarına uyacak şekilde, genellikle yaşlı, ağır iş koşulları altında yıpranmış ve fakir görünümlü insanlar olarak tasvir edildiği gözlemlenir (bk.: Bayer 1983). Eskiçağ balıkçıları hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bk.: Lytle 2012a, 36 vd.

¹⁸ Curtis 1991, 129 vd.

¹⁹ SGDI 5727; Blümel 1993, 12, no. a44.

²⁰ Strab. XIV.2.21; Plin. NH. IX.10.

²¹ Strab. XI.2.4.

²² Plin. NH. XXXI.94.

²³ Syll.³ 1000.9-11; Mylona 2008, 85; Bresson 2016, 184.

²⁴ Lytle 2012a, 25 vd.

²⁵ Strab. XIV.2.21.

karşılanarak onurlandırıldıklarından bahseder²⁶. Benzer bir anlatım Aelianus tarafından aktarılmıştır. Buna göre, balıkçılar bu balığı avladıkları zaman iyi şanslarını kutlamak için kendilerini ve teknelerini çelenklerle donatarak limana girerler, flüt ve büyük ziller eşliğinde halkı avlarını görmeye davet ederlerdi²⁷. Antik yazarların bu anlatımına benzer bir tasvire Pamphylia Bölgesi'nin en önemli liman kentlerinden olan Side'nin, İmparator Maximinus'a (M.S. 235-238) ait bir sikkесinin arka yüzünde yer verilmiştir. Etrafı revaklı galerilerle çevrili Side Limanı'nın içinde yunuslar ve dört adet yelkenli gemi ile yine limanın girişinde bir adet yelkenli geminin resmedildiği bu tasvirde alttaki kayığın içinde yakalamış olduğu balığı oltası ile yukarıya çeken bir balıkçının betimlendiği görülmektedir²⁸.

Antik kaynaklar, Kazıklı Yarımadası'nda yer alan ve Miletos'un egemenliği altında kalan Teikhioussa'nın barbun balığından bahsetmektedir²⁹. Miletos kenti ve çevresinde halkın balıkçılık ve ticaretiyle uğraştığına işaret eden epigrafik deliller de mevcuttur. Kentin civarında bulunduğu ifade edilen ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen mermer mezar steli, üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre, salamura balık satıcısı (*ταριχοπώλου*) Korinthos'a aittir³⁰. M.S. 2. yy.'a tarihlenen bir başka yazıt ise Miletos kentinde bulunan ve kabuklu deniz böceklerini avlayan balıkçılar birliğine (*ὁ σ. τῶν σοληνοκεντῶν*) işaret etmektedir³¹. Bu bilgiler arkeozoolojik verilerle de destelenmektedir. Nitekim kentteki evcil hayvan türlerini ve av hayvanlarını tespit etmek amacıyla Zeytintepe Kutsal Alanı ve Kalabaktepe'deki kazılardan ele geçmiş olan hayvan kemikleri üzerine yapılan bir çalışma Arkaik Dönem'de, ton ve köpek balığı başta olmak üzere, deniz ürünlerinin yerleşimde büyük oranda tüketildiğini ortaya koymuştur³². Alabanda kentinin nekropolünde bulunan bir lahit üzerindeki yazıt, Miletos ile ilişkilendirilmesi açısından dikkat çekicidir. Bu yazıtın son kısmında yer alan *ΟΤΟΣΤΑΡΕΙΑΟ* ifadesinin, *ταριχοπώλης* ya da olasılıkla *ταριχώτης* gibi, *τάριχος* kelimesinden türetilmiş bir ticaret ismi olabileceği düşünülmüştür³³. Curtis, bazı şüpheler olmakla birlikte, eğer yazıt doğru şekilde yorumlanmışsa, bu ticareti yapan tüccarın malını sahilden, belki de Miletos üzerinden her türlü ürünün yer aldığı büyük pazarlara göndermiş olabileceğini ifade ederek bu durumda Miletos'un, kendi ürettiği tuzlama balığın yanı sıra Klazomenai, Rhodos, hatta Karadeniz gibi uzak bölgelerden getirilen işlenmiş balık ürünlerinin diğer bölgelere sevkiyatının yapıldığı ticari bir üs olarak kullanılmış olmasının söz konusu olabileceğini belirtmiştir³⁴.

Eskiçağ'da Anadolu'nun güney ve batı kıyılarındaki balıkçı birliklerine işaret eden yazıtlar yalnızca Miletos ile sınırlı değildir. Örneğin, Ephesos liman alanının güneydoğu köşesinde *in situ* durumda ele geçen ve Nero dönemine tarihlenen bir stel, Ephesos Limanı yakınına balıkçılar loncası tarafından bir gümrük binasının inşa ettirildiğini kaydeder³⁵. Hem balıkçıları hem de balık satıcılarını içine alan bu birliğin, olasılıkla kendi çıkarlarına hizmet edecek olan böyle bir kamu binasının inşası için yeterli servete ve politik güce sahip olduğu anlaşılmaktadır³⁶. Aynı

²⁶ Plu. De Sol Anim. 32 (981D).

²⁷ Ael. An. VIII.28; Hellenkemper – Hild 2004, 173.

²⁸ SNG France 3, 846.

²⁹ Ath. Deip. 320 a; Bean – Cook 1957, 109, 111, dn. 203.

³⁰ Akat 2005, 53, no. 2.

³¹ OGI 756.5; Broughton 1938, 843.

³² Von Graeve 1999, 590; Peters – von den Driesch 1999; Van Neer – De Cupere – Waelkens 1997, 584.

³³ Bean 1955, 53; Curtis 1991, 131.

³⁴ Curtis 1991, 131.

³⁵ I. Ephesos Ia20.

³⁶ Yazıtla ilgili çeşitli yorumlar için bk.: Horsley 1989, 95 vd.; Schwarz 2001, 381-385; Lytle 2012b.

kentten ele geçen ve Antoninus Pius dönemine tarihlenen başka bir yazıt söz konusu gümrük binasına işaret eden bilgiler içermektedir³⁷. Yazıtta, Cominia Junia adlı bir kadının Artemis Ephesia, İmparator Antoninus Pius, Ephesoslular'ın kenti ve gümrük dairesinde balıkçılık vergisi ile uğraşanlar (*ἐπι τὸ τελωνῖον τῆς ἰχθυϊκῆς*) adına, altırlı bir Isis heykeli adadığı bildirilir. Nero dönemine tarihlenen bir önceki yazıttan bir yüzyıl sonra, Ephesos'taki balıkçı loncası ile bazı bağlantıları olduğu anlaşılan bu kadının, birliğin üyelerinden birisi ile akraba olabileceği düşünülmüştür³⁸. Ephesos'ta ele geçen ve olasılıkla M.S. 2. yy.'a tarihlenen bir mezar yazıtında ise bu kez bir çeşit balık sepeti (*κυρτεντάς*) ile avlanan balıkçı birliğinden bahsedildiği görülmektedir³⁹. Öyle anlaşılıyor ki, bu birlik Euarestos ve ailesine ait olan mezarın bakımından sorumluydu⁴⁰.

Smyrna'dan M.S. 3. yy.'ın sonlarına tarihlenen bir yazıtta da aynı şekilde balık sepeti (*κυρτοβόλων*) ile avlanan balıkçı birliğinden bahsedildiği görülmektedir (*Συνεργασία | κυρτοβόλων, κατὰ τὸ φήφισμα | τῆς βουλῆς | ταμειόντω | ν Σεβήρου κ | αὶ Ὀνησίμου.*)⁴¹.

Balıkçı loncaları ile ilgili bir başka örneği, Antalya yakınlarındaki Karain Mağarası'nın duvarlarına kazılmış, hepsi Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait çok sayıdaki kült yazıtlarından dağ veya mağara tanrıçası Meter Oreia'ya adanmış bir yazıt oluşturmaktadır. Bu yazıt, civarda girdaplı sularda balıkçılık yapanlar tarafından oluşturulan bir lonca hakkında bilgi vermektedir. Şahin, anılan balıkçı mevkisinin, Düden Suyu'nun (Katarrhaktes) Karain'in 1 km. kadar kuzeyindeki kaynak bölgesi (Kırkgöz Kaynakları) olabileceğini belirtmiştir⁴².

Eskiçağ'da balığın kutsal sayıldığı, adak olarak tanrılara sunulduğu ve kehanetlerle ilişkilendirildiği görülmektedir. Örneğin, Smyrna'dan ele geçen M.Ö. 1. yy.'a tarihlenen bir yazıtta tanrıçaya ait kutsal balıklara zarar vermenin yasak olduğu ve bu kutsal balıklardan birisinin ölmesi durumunda aynı gün tanrıçaya adak olarak sunulacağı yönünde bir düzenlemeden bahsedilmektedir⁴³. Lykia Bölgesi'nde ise kâhinlerin balıkların hareketlerine ya da onlara sunulan yiyecekleri kabul edip etmemelerine bakarak kehanette bulunmalarının yaygın bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴. Antik kaynaklardaki kentlerin kuruluş efsanelerine ilişkin anlatımlarda zaman zaman balığı da yer verildiği görülür. Örneğin, Ephesos'un kurucuları amaçlarına uygun bir yer bulamayınca bir biliciye başvurmuşlar ve ondan bir balık ile bir yabandomuzunun göstereceği yerde kentlerini kurmaları gerektiğini öğrenmişlerdir⁴⁵. Lykia kenti Phaselis'in kuruluş efsanesinde de balığa yer verilmiştir. Koloninin kurucusu Lakios, çoban Kylabras'a onun isteği üzerine, araziye karşılık olarak isli balık vermişti. Bu olayın anısına Phaselis halkı her sene Klaybras'a isli balık sunmuştur⁴⁶. Geç dönemlere dek Phaselis'te tanrılara balık sunulması bu

³⁷ I. Ephesos V.1503.

³⁸ Horsley 1989, 105 vd.

³⁹ İçten – Engelmann 1998, 86-87, no. 7. Κύρτος, sazdan örülmüş bir çeşit balık sepeti olarak tanımlanabilir. Belli bir formda ve kavisli yapılan sepetin içine yerleştirilen yemin kokusunu alarak sepetin üst tarafından içeri giren balık, yukarıya bakmadığı için tekrar dışarı çıkamaz. Ayrıca balıkçı, sepeti suya yerleştirdikten sonra başında beklemek zorunda kalmadan ertesi gün gelip avını toplayabilir. Günümüzde halen Güney Ege ve Akdeniz sahillerinde sıkça kullanılan bir yöntemdir. Bk.: Bekker-Nielsen 2002, 218 vd.

⁴⁰ Marzano 2013, 46.

⁴¹ I. Smyrna 715; Waltzing 1899, 53, no. 150.

⁴² Şahin 1991, 132, 138, no. 8.

⁴³ Syll.³ 997; Kült uygulamalarında balığının kullanımı için bk.: Rose 2000, 520 vd.; Mylona 2008, 79 vd.

⁴⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk: Bryce 1986, 196-198; Nollé 2006.

⁴⁵ Ath. Deip. VIII.361.

⁴⁶ Ath. Deip.VII.297 f.

olaydan kaynaklanmış, "Phaselis adağı" şeklindeki deyim de ucuz adak anlamında kullanılmıştır⁴⁷. Yine, Atinalı ünlü hatip Demosthenes'in Phaselisli tüccar Lakritos'a karşı yazdığı *Contra Lacritum* adlı eserindeki bir hikâyeden yola çıkarak, Phaselisli tüccarların Karadeniz Bölgesi'nden Atina'ya tuzlama balık taşımak için anlaşmalar yapmış olabileceği de ileri sürülmüştür⁴⁸.

Balığın ekonomik değeri zaman zaman balıkçılık potansiyeli yüksek olan yerlerin zapt edilmesinde dahi etkili olmuştur. Örneğin, Lykia Bölgesi'ndeki Milyas kentinin Arkaik ve Klasik dönemlerde zenginliğinin etkileyici boyutlara ulaşmasının yanı sıra yükseklerdeki göllerde avlanma ve balık tutma olanaklarının bulunması, kentin Lykia hükümdarı Perikle tarafından ele geçirilmesinde küçümsenmeyecek ölçüde önemli bir rol oynamıştır⁴⁹. Bu durum aynı zamanda, denizin yanı sıra tatlısu balıklarının da bölgede bolca tüketildiğine işaret etmektedir. Limyra kentinde Xntabura mezarı terasının kuzeydoğu yanında 1971'de yapılan sistematik temizleme çalışmaları sırasında açığa çıkarılan üçayaklı ve kurşun bir masa üzerinde kabartma olarak yaban domuzunun yanı sıra sazan balığının da yer almış olması bu açıdan ilginç bir örnek oluşturmaktadır⁵⁰.

Çoğu mevsimlik nitelikte çay dere gibi akarsuların, doğal göletlerin ve kaynakların yakınında yer alan, deniz kıyısından içerideki dağlık alanlarda yapılan balıkçılığa işaret eden epigrafik deliller de bulunmaktadır. Antalya'nın 16 km. kadar batı-kuzeybatısı ve Doyran Köyü'nün 2 km. kadar kuzeyinde yer alan Keldağ/Göldağ (Neapolis) yerleşmesinde Aspalos-Artemis'e adanmış bir yazıt bulunmuştur⁵¹. Hellençe'de "balık" sözcüğüyle eş anlamlı olan *ἄσπαλος* cins isminin Artemis'in bir sanı olarak yorumlanması gerektiğini belirten Çelgin⁵², Aspalos-Artemis'in (Balık-Artemis) daha çok, Neapolis ile yakın çevresinde yaşamlarını akarsu ve göl balıkçılığı yaparak kazanan insanların ürün bolluğu bekledikleri bir doğa ve bereket tanrıçası olabileceğini ileri sürmüştür⁵³. Nitekim, yukarıda açıkladığımız Karain Mağarası'ndaki Meter Oreia'ya adanmış yazıt da bu görüşü destekler niteliktedir.

Akdeniz'e dökülen akarsular bölge halkının balık ihtiyacını karşılayan kaynaklar arasında yer almış olmalıdır⁵⁴. Örneğin, Aksu'nun antik ismi (Kestros) iki balık türü ile benzerlik göstermektedir. Bunlardan ilki turna (*κέστρα*)⁵⁵, ikincisi ise has kefal balığıdır (*κεστρέυς*)⁵⁶. Aksu havzasının günümüz balık faunasını saptamak amacıyla gerçekleştirilen bir çalışmada has kefal balığının ırmağın ağzında bolca bulunduğu saptanmıştır. Bu bilgiden yola çıkarak, eğer ırmak adını bir balıktan alıyorsa bunun has kefal olmasının daha olası gözüktüğü ifade edilmiştir⁵⁷. Halen Isparta Müzesi'nde sergilenmekte olan ve kaidesindeki yazıttan Eurymedon (Köprüçay) ırmak tanrısına ait olduğunu öğrendiğimiz bir heykelin sol ayağının sol tarafında, kısmen pelerin ile örtülmüş taş kütesinin önünde bir balık tasviri bulunmaktadır. Buna ek olarak,

⁴⁷ Bean 1997, 136.

⁴⁸ Demosthenes, In Lacritum 933-34; Curtis 1991, 129.

⁴⁹ Borchhardt 1999, 41.

⁵⁰ Borchhardt 1999, 62 vd.

⁵¹ Çelgin 2003.

⁵² Çelgin 2003, 145, dn. 25.

⁵³ Çelgin 2003, 151.

⁵⁴ Pamphylia Bölgesi'ndeki balık ve balıkçılık hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Bursa 2009.

⁵⁵ Thompson 1947, 108; Tischler 1977, 78.

⁵⁶ Thompson 1947, 108.

⁵⁷ Van Neer v.d. 2000; 841.

Pisidia Bölgesi'nde yer alan Timbria kentinin Septimius Severus (M.S. 193-211) sikkelerinde Eurymedon ırmak tanrısının sudaki balıklarla birlikte tasvir edilmiş olması, bu ırmağın antik dönemde balık açısından verimli olduğunu düşündürmektedir⁵⁸. Aelianus, Kydnos (Tarsus Çayı) nehrinde az sayıda balık yaşadığını, Pyramos (Ceyhan) ve Saros (Seyhan) nehirlerinin ise balık yönünden zengin olduğunu bildirir⁵⁹. Mopsuestia-Mopsos antik kenti sikkeleri üzerinde nehir tanrısı Pyramos'un balıkla birlikte tasvir edildiği görülmektedir⁶⁰. Öte yandan, Pyramos ağzında lagün balıkçılığı yapılmış olduğu yönünde bilgiler de bulunmaktadır⁶¹. Yine, Tarsos'un III. Gordianus, Severus Alexander ve Traianus Decius'a ait M.S. 3. yy. sikkeleri üzerinde Perseus'un olta, sepet ve balık taşıyan bir balıkçı ile birlikte tasvir edildiği görülmektedir⁶².

Deniz balıkçılığının aksine karasal sularda yapılan balık avcılığının sıklıkla özel bir düzenlemeye tabi olduğu anlaşılmaktadır⁶³. Genellikle denizin herkesin özgürce kullanabileceği bir kaynak olarak kabul edilmesi balıkçıların açık sularda serbestçe avlanmasına imkân tanımıştır. Öte yandan, kutsal sayılan ırmaklar, göller ve bataklıklar gibi iç sularda balık avlama hakkı bazen devletin bazen de tapınakların denetimi altında kalmıştır. Küçük Asya'daki göllerde ve ırmaklarda yapılan balıkçılık ile ilgili bu tür imtiyazların, bölgenin Roma'nın kontrolü altına girmesinin ardından eski imtiyaz sahipleri ile vergi tahsildarları (*publicani*) arasında sorunlar yaşanmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu göllerden büyük gelir getiren ikisi Ephesos'taki Artemis Tapınağı'na aittir⁶⁴. Strabon bu konu hakkında şunları aktarmaktadır:

“Kaystros (Küçük Menderes) nehrinin denize döküldüğü yerden sonra, denizden içeriye doğru boşalan Selinusia adında bir göl vardır. Bundan sonra Selinusia ile karışan bir göl daha gelir, her ikisi de büyük gelir sağlar. Kutsal sayılan bu gelirden krallar (Pergamon kralları) tanrıçayı yoksun kıldılar, fakat Romalılar bunu ona geri verdiyse de vergi toplayıcılar kendi çıkarları için bunu tekrar ele geçirdiler; fakat söylediğine göre, Artemidoros, bir elçi heyeti ile gönderilmiş (Roma'ya) ve her iki gölü de tanrıça için geri almış...”⁶⁵.

Balık avlama hakkıyla ilgili benzer sorunlara başka yerlerde de rastlanmaktadır. Örneğin, Büyük İskender, “Küçük Deniz”de (bugün Iasos'un güneydoğusunda, Sarı Çay'ın yakınındaki lagün) balık avlama hakkını Iasos kentine geri iade etmişti. Bu hakkın daha önce kime ait olduğu (Mylasa?, Pers Kralı?, Bargylia?) ise belli değildir⁶⁶. Yine Hierapolis kentinde 2003 yılındaki kazılarda tespit edilen bir yazıt, balıkçıların avlandıkları alan için ya da elde ettikleri ürünle ilgili olarak belli bir vergi ödemekle yükümlü olduklarını göstermesi açısından önem

⁵⁸ SNG France 3, 2219, 2223, 2224; ayrıca bk.: Altınoluk 2005, 168-169.

⁵⁹ Ael. An. XII.29.

⁶⁰ SNG Switzerland I, 1346.

⁶¹ Hild – Hellenkemper 1990, 114.

⁶² SNG von Aulock 13, 6046; SNG Switzerland I, 1118; SNG Switzerland I suppl., 288; SNG France 2, 1574, 1759, 1760; Hild – Hellenkemper 1990, 114.

Tarsos'un dışında Kilikia Bölgesi'ndeki başka kentlerin sikkeleri üzerinde de balık ve balıkçılıkla ilgili tasvirler yer verilmiştir. Örneğin, Epiphaneia (SNG Switzerland I suppl., 427, 428) ve Flavilipolis-Flavias (SNG Switzerland I, 1555) sikkeleri üzerinde ters istikamette yüzen iki balık betimi yer alır. Anazarbos'a ait bir sikkenin üzerinde, bir kayanın üzerine oturmuş, elinde olta kamışına benzer bir nesne tutan erkek figürü (balıkçı) tasvir edilmiştir (SNG Switzerland I, 1486, 1513).

⁶³ Antik Yunan yasalarındaki deniz ve iç sularda yapılan balıkçılıkla ilgili farklı düzenlemelere ilişkin ayrıntılı değerlendirme için bk.: Lytle 2012a.

⁶⁴ Broughton 1938, 566; Magie 1950, 140, 166; Rostovtzeff 1957, 689, dn. 100; Horsley 1989, 104; Lytle 2012b, 214 vd.; Marzano 2013, 61 vd.

⁶⁵ Strab. XIV.1.26.

⁶⁶ I. Iasos 30, Syll.³ 307; Baldoni v.d. 2004, 10. 38; Lytle 2012a, 16-19; Marzano 2013, 34; Bresson 2016, 179. 183.

taşımaktadır. M.S. 131 yılına tarihlenen yazıt, İmparator Hadrianus tarafından Hierapolis vatandaşlarına gönderilen ve tiyatrunun diazomasına yerleştirilen mektuplardan biridir. Hadrianus tarafından, Hierapolis halkının bir sorunu için cevap olarak yazılmıştır: Komşu Laodikeia kenti, bir gölden avlanan balık için hem Hierapolis'ten hem de Tripolis'ten vergi istemektedir. Cevap, Hierapolis halkının lehinedir. Bu nedenle de yazıtın tiyatrodaki görünen bir yere konmuş olması gerektiği düşünülmektedir⁶⁷. Öte yandan M.Ö. 5. yy.'ın sonu ile M.Ö. 4. yy.'ın başlarına tarihlenen bir yazıtta Erythrai (Litri) kentinin egemenlik alanında kalan bataklıklardan büyük gelir elde edildiğini, bu nedenle bu bataklıkların gözetiminden sorumlu özel resmi yetkililerin bulunduğunu öğrenmekteyiz⁶⁸. Her ne kadar bu yazıtta doğrudan balıkçılığa işaret eden bir ifadeye rastlanmasa da özel yöneticilerin gözetimindeki bu tür bataklık alanların ait olduğu kente tuz üretimi, hayvancılık ve balıkçılık gibi konularda büyük gelir sağlamış olması gerektiği düşünülmektedir⁶⁹.

Roma İmparatorluğu Dönemi'nde de bazı bölgelerdeki balık avcılığının resmi yetkililerce kontrol altında tutulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Eğirdir Gölü yakınlarında keşfedilmiş, M.S. 2. yy. sonu ile 3. yy.'a tarihlendirilen bir mezar steli bu durumu örnek teşkil etmektedir. Üzerinde bir teknedeki trident ile yapılan balık avı sahnesi tasvirinin yer aldığı stel, yirmi yıl boyunca gölün idareciliğini (*ἐπι λήμνης ἐπιστάτης*) yapmış bir erkeğe aittir⁷⁰. Bu stelin yanı sıra, Sagalassos kentinde tüketilen balık türleri arasında ilk sırada yer alan Sazangillerin (*Cyprinidae*) menşeinin büyük olasılıkla Eğirdir ve Beyşehir Gölü olduğunun saptanmış olması da Pisidia Göller Bölgesi'nin Eskiçağ'da önemli bir balıkçılık merkezi olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır⁷¹.

Eskiçağ'da Küçük Asya'daki hemen hemen her kent devletinin, kara ya da deniz yoluyla sınırlarına ulaşan mallardan gümrük vergisi aldığı bilinmektedir. Nitekim balıkların kente girişinin ve pazarda satışı sunulmasının da bu vergiye tabi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, M.Ö. 4. yy. sonunda Kolophon kentinin avlanan balık üzerinden %20 oranında vergi aldığına, Kalymna'da da benzer bir vergi uygulamasına yer verildiğine işaret eden epigrafik kaynaklar bulunmaktadır⁷². Yine Mykonos'tan yaklaşık M.Ö. 3. yy. sonuna tarihlenen bir yazıt, *consul* tarafından balık vergisinden tanrılara sunum yapıldığına değinir⁷³. 1999 yılında Andriake Limanı civarında, *granarium*un yakınında, Lykia Eyaleti'ndeki gümrük uygulamalarını düzenleyen Gümrük Yasası'nı içeren bir yazıt bulunmuştur⁷⁴. Andriake Limanı'ndan sevk edilen malların listelendiği Nero dönemine ait bu yazıtta, özel gümrüğe tabi mallar arasında kurutulmuş balığın da yer aldığı görülmektedir⁷⁵.

Myra liman meydanındaki Doğu Anıtı'nın batı köşesine sonradan kazınan 4 adet yazıt, Arcadius, Honorius ve Arcadius'un oğlu II. Theodosius'un iktidar yıllarına tarihlenir (M.S. 404-408). Balık ağı satışlarının düzenlenmesine ilişkin olan fermanın *Tribunus et notarius* Fl. Urbicicus Gemellus Petrus Paulus tarafından imparatorlar adına ilan edilmiş olduğu öğrenilmiştir.

⁶⁷ D'Andria 2005, 150.

⁶⁸ I. Erythrai 17.

⁶⁹ Lytle 2012a, 8; Marzano 2013, 61; Bresson 2016, 179.

⁷⁰ SEG 2. 747; Pace 1921, 52 vd.; Rostovtzeff 1957, 689, dn. 100; Lytle 2012a, 8.

⁷¹ Van Neer – De Cupere – Waelkens 1997, 582; Van Neer v.d. 2000, 841, 843.

⁷² Kolophon: Meritt 1935, 372-377, satır 31; Kaymna: Syll.³ 953. 61; Lytle 2012a, 21.

⁷³ Syll.³ 1024.10; Lytle 2012a, 21.

⁷⁴ Takmer 2012.

⁷⁵ Takmer 2012, 209, 214.

Yazıtta göre, balık ağı satın alanlar, balık ağı satıcıları tarafından ölçülerde ve fiyatta bir takım haksızlıklara uğratılmışlardır⁷⁶. Yazıtta geçen *το λίνov* kelimesi antik kaynaklarda çoğunlukla balıkçılık gereçlerini tanımlamak için kullanılan genel terimlerden birisini oluşturmaktadır⁷⁷. Söz konusu yazıtın Andriake Limanı'nın hemen girişine, herkesin görebileceği bir yere kazınmış olması, balıkçılığın bölge ekonomisindeki yerine ve Andriake Limanı'ndan sevki edilen mallar arasında balık ürünlerinin yanı sıra balıkçılıkta kullanılan malzemelerin de yer aldığına işaret eder⁷⁸.

Antik Yunan kenti pazarlarında varlıklı insanların bütçelerine hitap eden pahalı balıkların yanı sıra fakir insanların da satın alabileceği hamsi, sardalya gibi sıradan balık türleri de taze olarak satılmaktaydı. Öyle ki, taze balık fiyatlarının herkesin alabileceği düzeyde kalmasını sağlamak amacıyla zaman zaman yöneticiler tarafından bazı düzenlemelere gidildiğini yazıtlardan öğrenmekteyiz. Boiotia'daki Akraiphia kentinde bulunan ve M.Ö. 3. yy.'ın sonlarına tarihlenen bir yazıt bu durum için en çarpıcı örneği teşkil etmektedir. Yazıtta liste halinde isimleri verilen deniz ve tatlı su balıklarının maksimum satış değerleri belirtilmiştir. Böylece mevsimsel değişiklikler, kıtlık ya da artan talebe bağlı olarak balık fiyatlarında oluşan dalgalanmaların önüne geçilmesi amaçlanmış olmalıdır⁷⁹. Her ne kadar Akraiphia yazıtında olduğu gibi yalnızca balık fiyatlarını içeren bir yazıttan söz edemesek de Küçük Asya kentlerinde de özellikle festival zamanlarında çeşitli ürünlerin fiyatlarında düzenlemelere gidildiğini gösteren epigrafik deliller mevcuttur⁸⁰. Bu örneklerden birisinde Pergamon kentinin küçük balıkların kilo ile satılması yönünde bir düzenlemeye gittiği bilgisi yer almaktadır⁸¹.

Daha önce de belirttiğimiz gibi çabuk bozulan bir ürün olması nedeniyle balık etinin orta ve uzun vadede korunmasını sağlamak amacıyla erken dönemlerden beri değişik yöntemler uygulanmıştır. Balığın işlenmesinden elde edilen salamura balık (*τάριχος* - Lat. *salsamentum*) ya da balık sosu (*γάρος* - Lat. *garum*) gibi ürünler taze balıkların yanı sıra pazarlarda satışa sunulmuş ve vatandaşlardan büyük rağbet görmüştür. Öte yandan, taze balık satışı ile işlenmiş balık satışının farklı ticari alanlar olarak değerlendirildiği ve buna bağlı olarak da farklı düzenlemelere sahip olduğu anlaşılmaktadır⁸². Ionia Bölgesi'ndeki Magnesia ad Maeandrum antik kentinde bulunan ve Hadrianus dönemine tarihlenen bir yazıtta tuzlanmış balık satışı üzerinden alınan vergi ile (*ταρειχοπωλίου εκατοστή*-satr 35) taze balık üzerinden alınan vergi (*ιχθυικῆς*-satr 42) miktarının farklı olması bu duruma örnek gösterilebilir⁸³.

Eskiçağ'da balıktan elde edilen yan ürünlerin nasıl hazırlandıklarına dair bilgilerimiz temelinde Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda yer alan çeşitli bilgilere ve

⁷⁶ Yazıt için bk.: Öztürk – Öztürk 2014, 448 vd.

⁷⁷ λίνov: Ketenden yapılmış herhangi bir şey, balık avlama ipi, sicim, Hom. II.16.408; balık ağı, Hom. II. 5.487, Opp. H. 3.98.

⁷⁸ Öztürk – Öztürk 2014, 448 vd.

⁷⁹ Yazıt, sayısı 65 ile 70 arasında değişen farklı deniz balığı ve bunların fiyatları ile 6 adet tatlı su balığı ve fiyatlarından oluşan iki liste içermektedir. Parçalar halinde olduğundan yazıtın önemli bir kısmı okunamamış, okunabilen balık isimlerinden bazılarının da günümüzdeki karşılıkları bulunamamıştır. Bununla birlikte yazıtta sunulan listelerin yanı sıra doğal ortam, geniş bir deniz ekosisteminden faydalanabilecek kapasiteye sahip gelişmiş bir balıkçılık faaliyeti ve buna bağlı bir ekonominin varlığını gösterir. Bk.: Rostovtzeff 1941, 1615, dn. 128; Dalby 1996, 67; Lytle 2010; Bresson 2016, 185, 257.

⁸⁰ Oinoanda ve Ephesos'daki fiyat düzenlemeleri hakkında bk.: Bresson 2016, 257.

⁸¹ OGIS. 484, satır 16-22; Lytle 2010, 288 vd.; Bresson 2016, 257.

⁸² Curtis 2001, 318 vd.; Lytle 2010, 292.

⁸³ Kern 1900, 104, no. 116; Lytle 2010, 292, dn. 157.

arkeolojik verilere dayanmaktadır⁸⁴. Özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi'nde Batı Akdeniz ve Karadeniz'de balıkların işlenmesine dayalı bir endüstrinin oluştuğu bu bölgelerdeki kazılarda açığa çıkarılan ve balık işlemede kullanılan tesislere ait kalıntılardan anlaşılmaktadır. Öyle ki ucuz ve uzun ömürlü olması sebebiyle fakir insanların, denizci ve askerlerin beslenmesinde önemli yer tutan tuzlanmış balığın, amphoraların içinde gemilerle nakliyatı yapılan ürünler arasında buğday, zeytinyağı ve şaraptan sonra dördüncü sırada yer almış olduğuna dair bir tez dahi ileri sürülmüştür⁸⁵.

Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki balık sosu ya da tuzlanmış balık üretiminde kullanılan işliklere ait kalıntıların, Batı Akdeniz ve Karadeniz'de açığa çıkarılanlara kıyasla oldukça az sayıda olduğu görülmektedir. Kıbrıs ve Girit'te, kıyıdaki kayalıklara oyulmuş suretiyle yapılmış canlı balık tanklarının tespit edilmiş olması bu adalarda balık işliklerinin de olabileceğini düşündürmüştür⁸⁶. Öte yandan, Doğu Akdeniz işlenmiş balık endüstrisine ilişkin ilk arkeolojik veriler Megisti Adası'ndan kaydedilmiştir. Adanın Mandraki Havzası'nda, sular altında kalmış iki adet dikdörtgen biçimli ve kayaya oyulmuş havuz tespit edilmiştir. Bu havuzların Geç Roma İmparatorluk Dönemi'nde *garum* yapımında kullanılmış olabileceği belirtilmiştir⁸⁷.

Diğer yandan, Anadolu'da ve kuşkusuz Doğu Akdeniz'de şu ana kadar bilinen en kapsamlı balık işlikleri Lykia Bölgesi'nde, Üçağzı yakınındaki Teimiussa kentinde saptanmıştır⁸⁸. Bu işlikler, son dönemde yapılan yüzey araştırmaları sırasında Kekova Adası'nın batı ucundaki Tersane Koyu'nda tespit edilen bir diğer balık işliği ile birlikte ayrıntılı olarak ele alındığı için burada ayrıca konu edilmeyecektir⁸⁹. Andriake Limanı'nın hemen girişinde yer alan ve uzak deniz ticareti için önemli bir noktada bulunan kentin limanı özellikle M.S. 3. yy.'dan itibaren Geç Antik Dönem'e kadar en faal zamanlarını yaşamıştır. Kentteki balık işliklerinde büyük çapta olmak üzere üretilen balık ürünlerinin bu dönemde hem yüzlerce insana iş imkânı sağlaması hem de hem de tarımsal ürünlerden sonra amphoralarla nakliyatı yapılan gıdalar arasında ikinci sırada yer almış olması sebebiyle bölge ekonomisine büyük bir katkı sağladığı açıktır⁹⁰. Benzer işliklerin Fethiye yakınındaki Gemiler Adası'nda ve Kaş yakınındaki Antiphellos'ta da bulunduğu ifade edilen bilgiler arasındadır⁹¹.

Bu örneklerin yanı sıra, gerek geç dönem yazılı kaynaklar gerekse de epigrafik buluntular Anadolu'nun güney ve güneybatısındaki başka yerlerde de işlenmiş balık üretimine dayanan ekonomik faaliyetlerin varlığını ortaya koymaktadır. M.Ö. 3. yy.'da Mısır'da hüküm süren Ptolemaioslar'ın maliyeden sorumlu yöneticisi Apollonius'un özel sekreteri Kaunoslu Zenon'un arşivinden kalan papirüs kayıtlarından birinde Kaunos'tan elde edilen diğer şeylerin yanı sıra tuzlanmış balıktan da bahsedildiği görülmektedir⁹². Yine, M.Ö. 1. yy.'a tarihlenen bir stele ait parçalar üzerinde yer alan yazıt, Kaunos kenti yakınında yapılan balık avıyla (*ιχθὺν*)

⁸⁴ Eskiçağ'daki işlenmiş balık üretimi hakkında bilgi veren edebi kaynaklar ile arkeolojik buluntuların birlikte ayrıntılı olarak değerlendirildiği çalışmalar için bk.: Curtis 1991, Curtis 2005; Hojte 2005; Trakadas 2005; Marzano 2013, 98 vd.

⁸⁵ Bekker-Nielsen 2002 ve 2005.

⁸⁶ Nicolaou – Flinder 1976; Davaras 1974; Mourtzas 2012.

⁸⁷ Pirazzoli 1987.

⁸⁸ Zimmermann 2000, 338 vd.; Thomsen – Zimmermann 2002, 63 vd.; Zimmermann 2003, 287 vd.

⁸⁹ Aslan 2015. Teimiussa ve Tersane Koyu'nda tespit edilen balık sosu işliklerinin birlikte ele alındığı bu çalışmada aynı zamanda balık sosu ve üretim işlikleri hakkındaki antik ve modern kaynaklara da yer verilmiştir.

⁹⁰ Zimmermann 2003, 292; Aslan 2015, 154 vd.

⁹¹ Van Neer – Eryvncck – Monsieur 2010, 173.

⁹² P.Cair.Zen. IV 59680.

ilişkilendirilmiştir⁹³. Lykia sınırındaki Kaunos yakınında yer alan ve deniz ile Köyceğiz Gölü arasındaki bağlantıyı sağlayan Kalbis'te (Dalyan Çayı) dalyan balıkçılığı yapıldığını, buradaki butarka (bottarga- kurutulmuş kefal yumurtası)⁹⁴ ve kurutulmuş balık üretiminin dikkate değer miktarda olduğunu ve tuzlanmış balıkların Rhodos Adası'na ihraç edildiğini 19. yy. seyyahlarının aktardığı bilgilerden öğrenmekteyiz⁹⁵. Olasılıkla, Antik ve Ortaçağ'da da Kalbis'in girişinde ağ ve kazıklardan oluşan büyük bir balık avlama sahası mevcuttu ve burada, deniz ile tatlı su gölleri arasında düzenli mevsimlik hareketler yapan kefal (*κέφαλος*) ve levrek (*λάβραξ*) gibi başlıca balık türleri bol miktarda avlanıyor olmalıydı. Yakalanan balıkların işlenmesi için gerekli olan tuz ise zaten kentin önemli ihraç malları arasında yer almakta ve Kaunos yakınındaki tuzlalarda bolca bulunmaktaydı⁹⁶.

Kilikia kenti Anazarbos'ta ele geçen mermer bir levha üzerindeki gümrük yazıtında (M.S. 5-6. yy.) miktarı belirtilmemiş balık sosunun (*Γάρου*-satur 4) bir kerationa vergilendirildiği görülmektedir⁹⁷. Yazıtta bahsi geçen bu sosun Kilikia'ya özgü yerel bir üretim olabileceği öte yandan Karadeniz'den ya da Syria ve Gaza gibi daha yakın yerlerden ithal edilmiş olmasının da mümkün olduğu öne sürülmüştür⁹⁸. Gümrük yazıtında aynı zamanda ağ balıkçılarının kullandıkları yarım daire şeklindeki özel bir ağdan (*Σαγηνίωv*-satur 9) da bahsedilmektedir⁹⁹. Söz konusu ağın boyutunun büyük olması nedeniyle suya atılması ve sonrasında tekneye çekilmesi için çok sayıda iş gücüne ihtiyaç duyulduğu dikkate alındığında, Anazarbos gümrük yazıtında bahsedilen *garum* gibi ürünlerin yerel olarak üretilmesine imkân verecek büyük çapta bir balıkçılığın varlığından söz edilebilir.

Nitekim Korykos'tan ele geçen üç adet yazıt bölgedeki balıkçılık hakkında bilgi vermektedir¹⁰⁰. Bu yazıtlardan ilki balıkçı Konon'a aittir (*Κόνωνος Ἀλιέως*)¹⁰¹. İkinci yazıtta Anazarbos yazıtından tanıdığımız *sagena* ile avlanan bir balıkçıdan bahsedilir (*Γεοργίου σαγινέως*)¹⁰². Son örnekte ise balıkçının ismi, Ephesos ve Smyrna yazıtlarında da karşılaştığımız¹⁰³, *kurtos* isimli bir balık sepeti (*κῦρτος/nassa*) ile birlikte anılmıştır (*Γεοργίου Κυρτοῦ*)¹⁰⁴. Aynı bölgedeki Elaiussa Sebaste kentinden de bir balıkçıya ait mezar yazıtının saptanması (*Υγετίου Ἀλιέως*)¹⁰⁵, balıkçılığın Kilikia Bölgesi'ndeki yaygın meslekler arasında yer almış olduğu fikrini güçlendirmektedir.

⁹³ Bean 1954, 85, no. 20.

⁹⁴ Deveciyan, yumurta turşusu olarak da adlandırdığı kurutulmuş kefal yumurtasının havyardan daha makbul ve çok aranan kıymetli bir ürün olduğunu belirtir. Bu ürünün nasıl yapıldığını tarif eder ve bol miktarda has kefal bulunan yerlerin isimlerini sıralar. Bunlar arasında ilk sırada Köyceğiz gelmektedir. Bk.: Deveciyan 2006, 218.

⁹⁵ Spratt – Forbes 1847, 88; Bean 1953, 14, dn. 15; Bean 1954, 85; Robert 1984, 521 vd.; Hellenkemper – Hild 2004, 173; Bresson 2016, 179.

⁹⁶ Bean 1954, 100 vd.; Işık 2009, 2.

⁹⁷ Dagron – Feissel 1987, 170-185, no. 108; Hild – Hellenkemper 1990, 114, 125.

⁹⁸ Curtis 1991, 131.

⁹⁹ *Sagena* (fr.seine)= Gırgır: Balık sürüsünün etrafını sardıktan sonra altı (kurşun yakası) büzülerek kapatılan perdemsi balık ağıdır. Ağ, avcı tekne ve bir yardımcı tekne tarafından atılır. Opp. H. IV.491-496; Bekker-Nielsen 2002, 216-217; Bekker-Nielsen 2005, 91 vd.

¹⁰⁰ Hild – Hellenkemper 1990, 114.

¹⁰¹ MAMA III, 176, no. 521

¹⁰² MAMA III, 160, no. 411a.

¹⁰³ Bk.: y.dn. 39 ve 41.

¹⁰⁴ MAMA III, 279; CIG 9180.

¹⁰⁵ Borgia – Sayar 1999, 66, no. 4.

İşlenmiş balık ürünlerinin ticareti hakkında bilgi sahibi olmamıza olanak sağlayan diğer bir arkeolojik veri de amphoralardır¹⁰⁶. Bu amphoralardan bazılarının üzerinde çoğunlukla boyanmış şekilde (*tituli picti*) nadiren de grafiti olarak yazıtlar bulunur. Boyalı yazıtlar genellikle kabın orijinalde ne tür bir balık ürünü (*garum*, *liquamen* ya da *muria*) içerdiğini gösterir. Bunun dışında bazen ticareti gerçekleştiren tüccarın ismi, ürünün kalitesi, miktarı ve kaynağı hakkında da bilgi içerdikleri görülmektedir. Bununla birlikte, balık ürünü ticaretinde kullanılan standart bir kap formundan bahsetmenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir. Tespit edilen amphoralar, Batı Akdeniz'de işlenen balık ürünlerinin Kuzey Avrupa'daki birçok kente ulaştığını göstermektedir. Oysa Batı Akdeniz'de üretilen işlenmiş balık ürünlerinin Doğu Akdeniz'e de ihraç edildiğini gösteren amphoralara ilişkin buluntular neredeyse yok denecek kadar azdır¹⁰⁷. Bu durum, farklı bütçelere ve damak zevkine uygun ithal balık ürünlerinin yanı sıra Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki işlenmiş balık üretiminin bölgenin kendi talebini karşılayacak yeterlilikte olduğuna işaret etmektedir.

Yukarıda yer verilen bilgiler, çalışmanın konusu oluşturan Anadolu'nun güney ve batısındaki bölgelerde yaşayan insanların yaşamında (Ionia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Kilikia) balık ve balıkçılığın erken dönemlerden itibaren besin ve geçim kaynağı olarak küçümsenmeyecek bir yere sahip olduğunu ve özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi'nde bu bölgelerdeki bazı kentlerin ihraç malları arasında işlenmiş balık ürünlerinin de yer aldığını göstermektedir. Yeni arkeolojik buluntuların bu bilgilerin gelecekte daha da artmasına olanak sağlayacağı kesindir.

¹⁰⁶ Opait 2007; Van Neer – Eryvncck – Monsieur 2010.

¹⁰⁷ Tarsus'ta bulunmuş olan Beltran IIA tipindeki üç adet Baetica amphorası ile Elaiussa Sebaste'de açığa çıkarılan Baetica üretimi amphoralar Batı Akdeniz üretimi işlenmiş balık ürünlerinin Doğu Akdeniz'deki tüketimine işaret eden nadir örnekler arasındadır. Bk.: Van Neer – Eryvncck – Monsieur 2010, 167; Kızıllarslanoğlu 2014, 233 vd.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Akat 2005 S. Akat, "Three Inscriptions from Miletos", *EA* 38, 2005, 53-54.
- Altınoluk 2005 S. Altınoluk, "Sikkelerin Işığında İrmak Tanrısı Eurymedon", *AnadoluAraş XVIII.2*, 2005, 167-182.
- Arndt v.d. 2003 A. Arndt v.d., "Roman Trade Relationships at Sagalassos (Turkey) Elucidated by Ancient DNA of Fish Remains", *Journal of Archaeological Science* 30, 2003, 1095-1105.
- Arslan 2010 M. Arslan, *İstanbul'un Antikçağ Tarihi: Klasik ve Hellenistik Dönemler* (2010).
- Aslan 2015 E. Aslan, "Kekova Bölgesi'nde Bulunan Balık Sosu İşlikleri", *Cedrus III*, 2015, 141-161.
- Baldoni v.d. 2004 D. Baldoni v.d., *Karia'da bir Liman Kenti İasos* (2004).
- Bayer 1983 E. Bayer, *Fischerbilder in der Hellenistischen Plastik* (1983).
- Bean 1953 G. E. Bean, "Notes and Inscriptions from Caunus", *JHS* 73, 1953, 10-35.
- Bean 1954 G. E. Bean, "Notes and Inscriptions from Caunus", *JHS* 74, 1954, 85-110.
- Bean 1955 G. E. Bean, "Epitaphs at Alabanda", *AnadoluAraş I*, 1955, 52-55.
- Bean – Cook 1957 G. E. Bean – J. M. Cook, "The Carian Coast III", *ABSA* 52, 1957, 58-146.
- Bean 1997 G. E. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları. İ. Delemen – S. Çokay (çev.)* (1997).
- Bekker-Nielsen 2002 T. Bekker-Nielsen, "Nets, Boats and Fishing in the Roman World", *Classica et Mediaevalia* 53, 2002, 215-233.
- Bekker-Nielsen 2005 T. Bekker-Nielsen, "The Technology and Productivity of Ancient Sea Fishing", bk.: T. Bekker-Nielsen (ed.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Black Sea Studies 2* (2005) 83-95.
- Bekker-Nielsen 2010 T. Bekker-Nielsen, "Fishing in the Roman World", bk.: T. Bekker-Nielsen – D. Bernal Casasola (ed.), *Ancient Nets and Fishing Gear. Proceedings of the International Workshop on "Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A First Approach"*, Cadiz, November 15-17, 2007 (2010) 187-203.
- Blümel 1993 W. Blümel, "SGDI 5727 (Halikarnassos): Eine Revision", *Kadmos* 32, 1993, 1-18.
- Borchhardt 1999 J. Borchhardt, *Limyra. Zemuri Taşları: Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar. G. Yümer (çev.)* (1999).
- Borgia – Sayar 1999 E. Borgia – M. H. Sayar, "Catalogo delle iscrizioni", bk.: E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste I. Campagne di scavo 1995-1997* (1999) 63-80.
- Bresson 2016 A. Bresson, *The Making of the Ancient Greek Economy: Institutions, Markets, and Growth in the City-States* (2016).
- Britsch – Horejs 2014 C. Britsch – B. Horejs, "The Role of Textile Production and Fishing in the EBA Metallurgical Centre of Çukuriçi Höyük (Turkey)", *Ägypten und Levante* 24, 2014, 227-240.
- Broughton 1938 T. R. S. Broughton, "Roman Asia", bk.: T. Frank (ed.), *Economic Survey of Ancient Rome* 4 (1938) 499-918.
- Bryce 1986 T. R. Bryce, *The Lycians. The Lycians in Literary and Epigraphic Sources* (1986).
- Buitenhuis – Caneva 1998 H. Buitenhuis – I. Caneva, "Early Animal Breeding in South - Anatolia: Mersin Yumuktepe", bk.: P. Anreiter v.d. (ed.), *Man and the Animal World. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in Memoriam Sándor Bökönyi* (1998) 121-130.

- Bursa 2007 P. Bursa, Antikçağ'da Anadolu'da Balık ve Balıkçılık (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2007).
- Bursa 2009 P. Bursa, "Eskiçağ'da Pamphylia Bölgesi'nde Balık ve Balıkçılık", bk.: O. Tekin (ed.), Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World Studies in Memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in Honour of Nezahat Baydur (2009) 71-80.
- Curtis 1991 R. I. Curtis, Garum and Salasamenta. Production and Commerce in Materia Medica (1991).
- Curtis 2001 R. I. Curtis, Ancient Food Technology (2001).
- Curtis 2005 R. I. Curtis, "Sources for Production and Trade of Greek and Roman Processed Fish", bk.: T. Bekker-Nielsen (ed.), Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Black Sea Studies 2 (2005) 31-46.
- Çakırlar – İkrâm – Gates 2014 C. Çakırlar – S. İkrâm – M. H. Gates, "New Evidence for Fish Processing in the Ancient Eastern Mediterranean: Formalised Epinephelus Butchery in the Fifth Century BC Kinet Höyük, Turkey", International Journal of Osteoarchaeology (2014). Published online in Wiley Online Library (wileyonlinelibrary.com) DOI: 10.1002/oa.2388.
- Çelgin 2003 V. Çelgin, "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültüleri II: Keldağ/Göldağ (Neapolis) Antik Yerleşmesindeki 'Aspalos-Artemis Akraia' Kültü. Epigrafik ve Arkeolojik Veriler Işığında Bir Değerlendirme", Adalya VI, 2003, 141-170.
- Dagron – Feissel 1987 G. Dagron – D. Feissel, Inscriptions de Cilicie, Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies 4 (1987).
- Dalby 1996 A. Dalby, Siren Feast. A History of Food and Gastronomy in Greece (1996).
- D'Andria 2005 F. D'Andria, "Hierapolis 2003", KST 26.2 (2005) 147-156.
- Davaras 1974 C. Davaras, "Rock-Cut Fish Tanks in Eastern Crete", ABSA 69, 1974, 87-93.
- Davidson 1997 J. Davidson, Courtesans and Fishcakes: The Consuming Passions of Classical Athens (1997).
- Deveciyan 2006 K. Deveciyan, Türkiye'de Balık ve Balıkçılık. E. Üyepazarcı (çev.) (2006).
- Di Natale 2014 A. Di. Natale, "The Ancient Distribution of Bluefintuna Fishery: How Coins Can Improve our Knowledge", Collect. Vol. Sci. Pap. ICCAT, 70(6), 2014, 2828-2844.
- Dufour v.d. 2007 E. Dufour v.d., "Oxygen and Strontium Isotopes as Provenance Indicators of Fish at Archaeological Sites: The Case Study of Sagalassos, SW Turkey", Journal of Archaeological Science 34, 2007, 1226-1239.
- Gallant 1985 T. W. Gallant, A Fisherman's Tale: An Analysis of the Potential Productivity of Fishing in the Ancient World (1985).
- Hild – Hellenkemper 1990 F. Hild – H. Hellenkemper, Kilikien und Isaurien, TIB 5 (1990).
- Hellenkemper – Hild 2004 H. Hellenkemper – F. Hild, Lykien und Pamphylien, TIB 8 (2004).
- Højte 2005 J. M. Højte, "The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Black Sea Region", T. Bekker-Nielsen (ed.), Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Black Sea Studies 2 (2005) 133-160.
- Horsley 1989 G. H. R. Horsley, New Documents Illustrating Early Christianity C. 5 (1989).
- Kankeleit 2003 A. Kankeleit, "Fisch und Fischer. Mosaikbilder in Griechenland", AW 34.3, 2003, 273-278.

- Kern 1900 O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander* (1900).
- Kızıllarslanoglu 2014 H. A. Kızıllarslanoglu, "Elaiussa Sebaste'den Baetica Üretimi Amphoralar", *Olba XXII*, 2014, 231-250.
- Kroll 2012 H. Kroll, "Animals in the Byzantine Empire: An Overview of the Archaeozoological Evidence", *Archeologia Medievale XXXIX*, 2014, 93-121.
- Işık 2009 C. Işık, "Kaunos-Kbid 07 Kazı-Konservasyon-Restorasyon-Onarım-Arkeolojik Park Çalışmaları ve Etkinlik", *KST 30.1* (2009) 1-10.
- İçten – Engelmann 1998 C. İçten – H. Engelmann, "Inschriften Aus Ephesos and Kolophon", *ZPE 120*, 1998, 83-91.
- Lytle 2010 E. Lytle, "Fish List in the Wilderness. The Social and Economic History of a Boiotian Price Decree", *Hesperia 79*, 2010, 253-303.
- Lytle 2012a E. Lytle, "Η θάλασσα κοινή: Fishermen, the Sea, and the Limits of Ancient Greek Regulatory Reach", *Classical Antiquity 31.2*, 2012, 1-55.
- Lytle 2012b E. Lytle, "A Customs House of our Own: Infrastructure, Duties and a Joint Association of Fishermen and Fishmongers (IK, 11.1a-Ephesos, 20)", bk.: V. Chankowski – E. Karvonis (ed.), *Tout vendre, tout acheter: Structures et équipements des marchés antiques*, Athènes, 16 - 19 juin 2009 (2012) 213-224.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ* (1950).
- Marzano 2013 A. Marzano, *Harvesting the Sea: The Exploitation of Marine Resources in the Roman Mediterranean* (2013).
- Meritt 1935 B. D. Meritt, "The Inscriptions of Colophon", *AJP 56.4*, 1935, 358-397.
- Mourtzas 2012 N. D. Mourtzas, "Fish Tanks of Eastern Crete (Greece) as Indicators of the Roman Sea Level", *Journal of Archaeological Science 39*, 2012, 2392-2408.
- Mylona 2003 D. Mylona, "Archaeological Fish Remains in Greece: General Trends of the Research and a Gazetteer of Sites", bk.: E. Kotjabopoulou v.d. (ed.), *Zooarchaeology in Greece. Recent Advances. British School at Athens Studies 9* (2003) 193-200.
- Mylona 2008 D. Mylona, *Fish-Eating in Greece from the Fifth Century B.C. to the Seventh Century A.D.*, BAR International Series 1754 (2008).
- Mylona 2014 D. Mylona, "Aquatic Animal Resources in Prehistoric Aegean, Greece", *Journal of Biological Research-Thessaloniki*, 21.2, 2014, 2-11. <http://www.jbiolres.com/content/21/1/2>
- Nicolaou – Flinder 1976 K. Nicolaou – A. Flinder, "Ancient Fish-Tanks at Lapithos, Cyprus", *IJNA 5*, 1976, 133-142.
- Nollé 2006 J. Nollé, "Königliches Gefolge beim Fischerakel von Sura", bk.: K. Dörtlük v.d. (ed.), *III. Uluslararası Likya Sempozyumu, 7-10 Kasım 2005, Antalya: Sempozyum Bildirileri = The IIIrd International Symposium on Lycia, 7-10 November 2005, Antalya: Symposium Proceedings* (2006) 515-522.
- Onar v.d. 2013a V. Onar v.d., "Kuşadası Kadıkalesi (Anaia) Kazısında Ortaya Çıkarılan İşlenmiş Kemik Kalıntıları", *ArkST 28* (2013) 83-90.
- Onar v.d. 2013b V. Onar v.d., "İstanbul-Yenikapı Theodosius Limanı Balık Kalıntıları", *ArkST 28* (2013) 91-96.
- Opait 2007 A. Opait, "A Weighty Matter: Pontic Fish Amphorae", bk.: V. Gabrielsen – J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges. Black Sea Studies 6* (2007) 101-122.

- Öztürk – Öztürk 2014 F. D. Öztürk – H. S. Öztürk, “Ein spatantikes Edikt zum Wirtschaftsleben in Andriake (Lykien)”, bk.: W. Eck – P. Funke (ed.), Öffentlichkeit - Monument - Text: XIV Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae, 27-31. Augusti MMXII (2014) 448-449.
- Pace 1921 B. Pace, “I paesi del Lago di Eggherdir”, ASAA 3 (1916/1920 [1921]) 50-54.
- Peacock – Williams 1991 D. P. S. Peacock – D. F. Williams, Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide (1991).
- Peters – von den Driesch 1992 J. Peters – A. von Driesch, “Siedlungsabfall versus Opferreste: Essgewohnheiten im archaischen Milet”, *IstMitt* 42, 1992, 117-125.
- Pirazzoli 1987 P. A. Pirazzoli, “Submerged Remains of Ancient Megisti in Castellorizo Island (Greece): A Preliminary Survey”, *IJNA* 16.1, 1987, 57-66.
- Radcliffe 1974 W. Radcliffe, *Fishing From the Earliest Times* (1974).
- Reese 2006 D. S. Reese, “The Exploitation of Aquatic Resources at Bakla Tepe, Liman Tepe and Panaztepe”, bk.: B. Avunç (ed.), *Studies in Honor of Hayat Erkanal: Cultural Reflections* (2006) 626-630.
- Robert 1950 L. Robert, “Inscriptions de l’Hellespont et de la Propontide”, *Hellenica* IX, 1950, 78-80.
- Robert 1984 L. Robert, “Documents d’Asie Mineure XXIX-XXXIII”, *BCH* 108, 1984, 457-532.
- Rose 2000 M. J. Rose, “The Fish Remains”, bk.: J. W. Shaw – M. C. Shaw (ed.), *Kommos IV: The Greek Sanctuary* (2000) 495-560.
- Rostovtzeff 1941 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (1941).
- Rostovtzeff 1957 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*² (1957).
- Schwarz 2001 H. Schwarz, *Soll oder Haben? Die Finanzwirtschaft kleinasiatischer Städte in der Römischen Kaiserzeit am Beispiel von Bithynien, Lykien und Ephesos (29 v. Chr.-284 n. Chr.)* (2001).
- SNG France 2 *Sylloge Nummorum Graecorum France 2. Cabinet des médailles Cilicie* (1993).
- SNG France 3 *SNG France 3. Cabinet des médailles Pamphylie. Pisidie, Lycaonie, Galatie* (1994).
- SNG Switzerland I *Sylloge Nummorum Graecorum Switzerland I. Levante-Cilicia* (1986).
- SNG Switzerland I suppl. *Sylloge Nummorum Graecorum Switzerland I. Levante-Cilicia Supplement 1* (1993).
- SNG von Aulock 13 *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung Hans von Aulock Heft 13. Kilikien* (1966).
- Sparkes 1995 B. Sparkes, “A Pretty Kettle of Fish”, bk.: J. Wilkins – D. Harvey – M. J. Dobson (ed.), *Food in Antiquity: Studies Ancient Society and Culture* (1995) 150-161.
- Spratt – Forbes 1847 T. A. B. Spratt – E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis C. 2* (1847).
- Şahin 1991 S. Şahin, “Bemerkungen zu Lykischen und Pamphyllischen Inschriften”, *EA* 17, 1991, 113-138.
- Takmer 2012 B. Takmer, “Anadolu'nun Önemli Tarihi Yazıtları 2. Lykia Eyaleti Gümrük Yasası: Nero Dönemi'ne Ait Andriake Gümrük Yazıtı Hakkında Ön Rapor”, N. E. Akyürek Şahin v.d. (ed.), *Eskiçağ Yazıları 3* (2012) 201-240.
- Tekin 2010 O. Tekin, *Eskiçağ'da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık* (2010).

- Thomsen – Zimmermann 2002
A. Thomsen – M. Zimmermann, “Bericht über die Feldforschungen auf dem Gebiet von Kyaneai (mit den Siedlungen von Teimiusa und Tyberissos) in den Jahren 1999/2000”, *AST* 19.2 (2002) 57-74.
- Thompson 1947
D'A. W. Thompson, *A Glossary of Greek Fishes* (1947).
- Tischler 1977
J. Tischler, *Kleinasiatische Hydronymie: Semantische Und Morphologische Analyse Der Griechischen Gewässernamen* (1977).
- Trakadas 2005
A. Trakadas, “The Archaeological Evidence for Fish Processing in the Western Mediterranean”, bk.: T. Bekker-Nielsen (ed.), *Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region. Black Sea Studies* 2 (2005) 47-82.
- Van Neer – De Cupere – Waelkens 1997
W. Van Neer – B. De Cupere – M. Waelkens, “Remains of Local and Imported Fish at the Ancient site of Sagalassos (Burdur Prov., Turkey)”, bk.: M. Waelkens – J. Poblome (ed.), *Sagalassos IV. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995 [Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 9]* (1997) 571-586.
- Van Neer – Uerpmann 1998
W. Van Neer – M. Uerpmann, “Fish Remains from the New Excavations at Troy”, bk.: H. Buitenhuis – L. Bartosiewicz – A. M. Choyke (ed.), *Archaeozoology of the Near East III. Proceedings of the Third International Symposium on the Archaeozoology of the Southwestern Asia and Adjacent Areas [ARS Publication 18]* (1998) 243-254.
- Van Neer v.d. 2000
W. Van Neer v.d., “Results of the 1996 Survey of the Fish Fauna of the Aksu River and Some Lakes in Southwestern Anatolia, and the Implications for Trade at Sagalassos”, bk.: M. Waelkens – L. Loots (ed.), *Sagalassos V. Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997 [Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 11]* (2000) 833-845.
- Van Neer v.d. 2004
W. Van Neer v.d., “Fish Remains from Archaeological Sites as Indicators of Former Trade Connections in the Eastern Mediterranean”, *Paléorient* 2004 30.1, 101-148.
- Van Neer – Zohar – Lernau 2005
W. Van Neer – I. Zohar – O. Lernau, “The Emergence of Fishing Communities in the Eastern Mediterranean Region: A Survey of Evidence from Pre-and Protohistoric Periods”, *Paléorient* 31.1, 2005, 131-157.
- Van Neer – Waelkens 2007
W. Van Neer – M. Waelkens, “Fish Remains from Bronze Age to Byzantine Levels”, bk.: N. Postgate – D. Thomas (ed.), *Excavations at Kilise Tepe 1994-98. From Bronze Age to Byzantine in Western Cilicia* (2007) 607-612.
- Van Neer – Eryvncck – Monsieur 2010
W. Van Neer – A. Eryvncck – P. Monsieur, “Fish Bones and Amphorae: Evidence for the Production and Consumption of Salted Fish Products outside the Mediterranean Region”, *JRA* 23, 2010, 161-195.
- Vika – Theodoropoulou 2012
E. Vika – T. Theodoropoulou, “Re-investigating Fish Consumption in Greek Antiquity: Results from $\delta^{13}\text{C}$ and $\delta^{15}\text{N}$ Analysis from Fish Bone Collagen”, *Journal of Archaeological Science* 39, 2012, 1618-1627.
- Von den Driesch 1999
A. von den Driesch, “Archäozoologische Untersuchungen an Tierknochen aus dem Dritten und Ersten Vorchristlichen Jahrtausend vom Beşik-Yassitepe, Westtürkei”, *Studia Troica* 9, 1999, 439-474.

- Von Graeve 1999 V. von Graeve, "1996/1997 Yılı Milet Çalışmaları", KST 20.1. (1999) 583-605.
- Waltzing 1899 J. P. Waltzing, Étude Historique Sur Les Corporations Professionnelles Chez Les Romains: Depuis Les Origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident C. 3 (1899).
- Wilson 2007 A. Wilson, Quantification of Fish-Salting Infrastructure in the Roman World (2007). http://oxrep.classics.ox.ac.uk/working%20papers/quantification_fishsalting_infrastructure_capacity_roman_world/
- Yavuz 2012 M. F. Yavuz, "Antik Çağda İstanbul Boğazı'nda Balıkçılık ve Gece Balık Avı", İstanbul Araştırmaları Yıllığı 1 (2012) 11-14.
- Zimmermann 2000 M. Zimmermann, "Teimusa - ein Zentralykischer Hafenplatz als Mittler Kulturellen Wandels", AW 31, 2000, 333-342.
- Zimmermann 2003 M. Zimmermann, "Hafen und Hinterland. Wege der Akkulturation an der lykischen Küste. Vorbericht über die Feldforschungen in den Zentralykischen Orten Tyberissos und Timiussa in den Jahren 1999-2001", IstMitt 53, 2003, 265-312.

Abstract

Fish and Fishing in the Southern and Western Regions of Ancient Anatolia

Modern studies on fish and fishing in antiquity usually concentrate on the northern Black Sea and western Mediterranean regions, where archaeological evidence regarding the fishing industry is more abundant. On the other hand, archaeo-zoological studies, which have increased in recent years, provide us with important data on fish consumption and fishing-related trade and industry in eastern Mediterranean societies from the Prehistoric through the Byzantine Periods. These further show that fish were not a luxury item but rather part of the daily diet.

This article evaluates the role of fish and fishing in the social and economic lives of people who lived in the regions of southern and western Anatolia (Ionia, Karia, Lykia, Pamphylia, Pisidia and Kilikia). It utilizes evidence from ancient literary sources as well as modern studies that supply archaeological, archaeo-zoological, epigraphic and iconographic data.

It is understood that fishing in the lakes and rivers not only provided the diet for people, but also contributed to the local economy of the societies living inland. Thus fish from the sea and from freshwater lakes were sold side by side in the local markets of settlements near the seaside. Unlike open-sea fishing, fishing in inland waters was usually subject to special regulation. Problems even arose over the right to fish in certain lakes and rivers in Asia Minor. The cities wanted to exploit these fish sales, so taxes were levied on the arrival and marketing of fish. Since fish is a product with a short shelf life, various methods were utilized for its long-term preservation since very early times. Thus salted, dried fish could be transported long distances.

Fish processing became an important industry during the Roman Imperial period, particularly the fish sauce called *garum* that took third place in amphora transportation after olive oil and wine. This industry expanded extensively in the western Mediterranean. Archaeological evidence for the fishing industry has also been attested in a large scale along the southern coastline of Anatolia beginning in the 3rd century A.D.

Sophocles' *Antigone* and the Paradoxes of Language

Laura SLATKIN*

For Lorraine Daston

Among humankind's civilising achievements, as the chorus of Sophocles' *Antigone* lists them in the first stasimon, is the acquisition of language, conjoined in the choral catalogue with *astunomous orgas* – the 'disposition that regulates cities', in Jebb's translation of the phrase¹. Following directly upon the chorus's account of man's mastery over the animals, this conjunction emphasises that humankind has similarly found a way to master – and organize – itself. In the perspective of the choral ode, learning language and acquiring 'the disposition that regulates cities' are not successive stages in a process of becoming civilised, but are complementary aspects of a single dynamic².

In a powerful 1986 essay, N. Loraux elucidated Thucydides' scrutiny of the volcanic force of language in the *polis*, that riven city – the city in *stasis* – in which words inverted their meanings³. In a perhaps less well-known, but equally far-reaching article on *Antigone*⁴, she drew attention to the play's understanding that the *polis* is everywhere implicated in language.

No less than does Thucydides' passage on the *stasis* in Corcyra⁵, the play shows how integral and inextricable the writers understand the link to be between language itself and the constructed order of the city⁶. The evidence for their interdependence is more pervasive than

* Prof. Laura Slatkin, New York University, Gallatin School of Individualized Study, New York, NY 10003 USA.
E-mail: laura.slatkin@nyu.edu

¹ For a discussion of the management of tensions in the democratic city and the political meanings of *orgê*, see Allen 2000.

² In their analysis of this stasimon, Oudemans – Lardinois (1987) 355, write, 'In the second strophe it has already been implied that the social relation of living together in the polis is impossible without the institution of laws: *astunomos* means "giving law to the city". The importance of this distinction shines through in the double meaning of the words *hypsipolis* and *apolis*. These words mean "who is citiless" and "who is high in the city" as well as "whose city is no city" and "whose city is high"... This is understandable: in an interconnected cosmology, whoever fails to separate justice from injustice will be an outcast, but his city itself is then endangered as well, especially if the evil-doer should be high in the city, i.e., one of its leaders'; see Oudemans – Lardinois (1987) 124.

³ Loraux 1986a, 95-134. A number of the ideas adumbrated in this article are developed further in Loraux's influential collection published in 1997.

⁴ Loraux 1986b, 165-196.

⁵ Thuc. Hist. 3.69-85.

⁶ See the assessment of tragic language in Segal 1981, 52: 'Language is not just the medium of tragedy; it is in itself an element of the tragic situation. The metaphors of Greek tragic poetry bend the cosmological, social and linguistic order together in a common suffering'. By raising 'the problem of all human communication which is, in turn, the basis of all society', tragic language in its elevation 'affirms the order-imposing power of the human *logos*. On the other hand, the density, syntactical and lexical ambiguity, and irony of language in tragedy threaten the *logos* even as they enrich and exploit its resources to the fullest'. Among the more recent explorations of questions of language in *Antigone* in particular, especially valuable are those by Foley 2001, 172-200 and Goldhill 2012, 231-248.

is sometimes recognized in the discussions of the play's dominant ethical antinomies that have tended, understandably, to preoccupy criticism of the *Antigone*⁷. Yet it is the very articulation of such antitheses that points to the ways in which the play implicates language in the condition of civic discord it dramatises.

In the course of *Antigone*'s central and decisive exchange with Creon at 441-525, she prods him to bring their confrontation to its conclusion with the challenge⁸:

τί δῆτα μέλλεις; ὡς ἐμοὶ τῶν σῶν λόγων
ἀρεστόν οὐδὲν μηδ' ἀρεσθείη ποτέ·
οὔτω δὲ καὶ σοὶ τᾶμ' ἀφανδάνοντ' ἔφου.

Their language cannot be acceptable to each other – or, in the root meaning of *aresko*, their words do not fit each other. This seems paradoxical, in that from the first words they say to each other, they express themselves in a common vocabulary – one that in fact lays stress on the notion of verbal accord and affirmation:

φῆς ἢ καταρνεῖ μὴ δεδρακέναι τάδε· /καὶ φημι δρᾶσαι κοῦκ ἀπαρνοῦμαι τὸ μῆ.

(‘Do you say or do you deny that you have done this?’ ‘I say that I did it and I do not deny it’⁹; 442-443)

But from the outset the verbal patterning in the play gives us reason to understand that *Antigone* here is drawing attention to more than the obvious fact that she and Creon are at odds or do not like what the other is saying¹⁰. The two agree on what has taken place; they even agree on what words to use to describe it. What they disagree on is what those words mean.

It is important to note that the issue here is not treachery, manipulation, evasion or obscurity – at all of which language is notoriously adept. Nor is it the difficulty of reconciling integrity with words (cf. *Philoctetes*), finding terms for the unspeakable (cf. *Oresteia*), or uttering the unutterable (*Oedipus Tyrannos*). Closest perhaps are the redefinitions of the *Oedipus at Colonus*, where the accursed (and cursing) becomes revalued, blessed and blessing.

That optimism, divinely resolved, is not an option in the *Antigone*; yet no less would be required to bridge the gap between Creon and *Antigone*. Their dialogue is not really an exchange at all, in the sense that *stichomythia* ordinarily implies a verbal sparring, in which each party parries assertion with cross-assertion, generalisation with counter-generalisation, formulation with revision¹¹. Creon and *Antigone* come to no verbal blows; they do not argue, cajole, seduce or persuade. The words of each scarcely touch the other. No mutual clarity or reciprocal knowledge can evolve from their dialogue, much less agreement or compromise, since their verbal contact is merely tangential.

⁷ Winnington-Ingram 1980, 128, writes, ‘That Sophocles has worked out his play in terms of contrasted pairs, that the roles of Creon and *Antigone* are antithetically disposed for irreconcilable conflict, would be generally accepted by most interpreters’. But he cautions that among these antitheses ‘a simple contrast between villainy on the one hand, sweetness and light on the other, finds no place’.

⁸ As Williams 1993, 86, notes, ‘Creon’s obstinacy does not simply elicit a noble response from *Antigone*. It triggers a ready and massive self-assertion’. Goldhill 1986, 105, by contrast, writes that Creon embodies ‘the tyrannical egoism of continual self-assertion’, while *Antigone*’s self-effacing ‘devotion to the house gives rise to death and destruction rather than to the continuity of birth and generation’.

⁹ The edition is Easterling 2004.

¹⁰ See Easterling 1973, 14-34, on the rhetorical subtlety of Sophocles’ uses of repetition.

¹¹ See, among many examples, *Soph. El.* 1023 ff. or the explicit redefinitions at *El.* 1212 ff.

ὡς ἐμοὶ τῶν σῶν λόγων
ἀρεστὸν οὐδέεν, μηδ' ἀρεσθείη ποτέ:

In the usual stichomythia, statements generate rejoinders. Here a series of ricochets results from what amounts to a volley of echoing homonyms¹².

From its opening scene, the play has structured our perception and comprehension of events through collocations that bring to the fore the diction of opposition and identity, even before (and beyond) focusing on the capacity of Creon's pronouncement to preserve or destroy. Thus Ismene responds to Antigone's initial series of questions (which ends 'do you know that the evils of our *echthroï* are advancing on our *philoï*?') by saying that 'no *muthos* either *hêdusa* or *algeinos* has come' to her, so that she cannot tell whether she is *eutuchousa* or *atomenê*. Antigone gives her the news, saying that Kreon has honoured (*protisas*) one brother and shamed (*atimasas*) the other. Will Ismene, now that she knows, prove to be *eugenês* or *kakê*? Ismene claims that being women they should not fight with men; and to Antigone's injunction to speak out and not keep silent, Ismene replies that Antigone has a hot heart (*thermên kardian*) over chilling matters (*psukbroisi*). In the lengthy account of his policy Kreon addresses to the chorus (162-210) the antithesis of speaking out and keeping silent recurs, while the contrast between the man who is friendly to the city and the man who is hostile to it is fully elaborated.

But threaded among numerous phrases positing alternative extremes are those which, through verbal echoes propose relationships of convergence or identity¹³. So, for example, Ismene says that Antigone is τοῖς φίλοις δ' ὀρθῶς φίλη (99), Antigone herself having promised φίλη μετ' αὐτοῦ κείσομαι, φίλου μέτα (73).

The chorus describe the seven attackers against the seven defenders as ἴσοι πρὸς ἴσους (379-380); later they call Antigone δύστηνος καὶ δυστήνου πατρός (379-380), and subsequently add that she is τὸ γέννημ' ὦμόν ἐξ ὦμοῦ πατρός (471). Antigone, moreover, proposes that she is charged with μωρία by a μώρος (470). In the context of these alternatives for expression we read Antigone's oxymoron ὅσια πανουργήσασ' ('committing the crime of piety') as an acknowledgement – indeed an embodiment – of what her statement to Creon cited earlier puts directly: that their words do not belong together¹⁴. As with her later oxymoron, which uses a verbal echo *as though* to evoke relations of identity, this formulation What should be mutually reinforcing synonyms here stand as opposite extremes; her word for holy is Creon's word for criminal.

Their dialogue reveals that she and Creon have profoundly divergent referents for the whole set of terms in which their dialogue is couched. Antigone and Creon disagree not merely on which individual is a friend; rather, as scholars of the play have observed, they disagree

¹² Compare, for example, Hopkins 1918. On the evolution of stichomythia, see the discussion in Jens 1955. Reinhardt 1979, 77-78 sees this exchange in similar terms, but focuses on the character of the interlocutors: 'Thus the cut-and-thrust dispute (*stichomythia*) which follows is not a conflict of rights and principles either. Although the two characters use the same words when they speak and develop their pros and cons, the content of the speeches does not result in an antithetical relationship. Rather the opposition is between two *realms*: word for word and meaning for meaning, they *separate* from each other' (author's emphases). He concludes that 'the inner form of this conversation is a parting of the ways'.

¹³ On the *auto-* compounds in this play, see Loraux 1986b, 165-196.

¹⁴ Segal 1964, 52-53, places this image in a general context: 'The logos, like every other element in the tragic structure, becomes divided against itself. It enters into the tragic division between illusion and reality. The conflicts which themselves constitute the tragic situation wrench language into paradoxes and oxymora like Antigone's "holy impiety", Oedipus' "wedless wedlock", Ajax's "darkness my light, dimness most brilliant".'

on what the word ‘friend’ means¹⁵. Not only do ‘law’, ‘piety’, ‘honor’, and ‘friend’ have one meaning in the lexicon of Antigone and a radically contrasting one in that of Creon¹⁶, but so do words like ‘living’ and ‘dying’. The remainder of the lines that pass between them confirm that, although they use a shared vocabulary, they give key words utterly different denotations. Incompatible values are expressed in irreconcilable definitions.

In saying that their words are not acceptable to each other then, Antigone is not only drawing attention to a fundamental disjunction in their dialogue but to a problem inherent in all language: namely, that a word does not mean anything until or unless the interlocutors agree on what it means. In this sense it is not so much that Creon and Antigone are ‘talking at cross-purposes’, as some students of the play have put it, or ‘talking past each other’, but rather that they are engaged in an effort to establish competing definitions. Thus Antigone asserts that Creon cannot define death for her:

εἰ δὲ τοῦ χρόνου πρόσθεν θανοῦμαι, κέρδος αὐτ’ ἐγὼ λέγω (461-2)

He may call it punishment, but she calls it profit¹⁷. Her doom is not *algos* (‘pain’) for her; only allowing her brother to lie unburied could be called *algos* (465-468).

What Antigone already knows about the possibility of dialogue with Creon by vv. 499-501, Haemon subsequently discovers – through his protracted attempt to make himself understood by his father (630-765). Because Antigone and Creon are at odds from the outset of the play, Antigone’s assessment might have seemed merely to describe their impasse. But Haemon initiates the effort at an exchange with Creon in a spirit of filial conciliation and cooperation that a dialogue should serve to reaffirm and specify. Yet the very procedure of articulating the issues at stake reveals that the meanings each assigns to the shared vocabulary do not coincide¹⁸.

Thus, it is striking to note, in successive couplets in the stichomythia (726-765) each speaker responds by recapitulating a word or phrase from the previous line in order to call its usage into question or to redefine it (e.g. *têlikoude...neos* [727-728]; *t’arga...ergon* [729-730]; *sebein...*

¹⁵ For Segal 1981, 161, ‘the *Antigone*, concerned especially with [the] communal and civilizing function of language, also shows language divided between its private and public, familial and civic functions. The conflict between state and family rights polarizes language as well’. ‘Friends and enemies: it is the standing antithesis upon which so much of Greek morals and politics is based’, writes Winnington-Ingram 1980, 128. And his discussion, like those of Segal, Goldhill, and others, gives considerable attention to the meanings of *philo* and *ekthroi*, which these authors agree in seeing as dependent on one’s attitude toward the *polis*. Winnington-Ingram 1980, 128, continues: ‘Antigone takes her stand upon *philia* in the sense of kinship and the duty to bury which it imposes. But the city too has friends and enemies? The *polis* means nothing to her’. Goldhill’s plague is for both houses, 1986, 105: ‘Within these distorted and distorting idealisms, neither the city nor the household can be maintained as the locus of order, value, or principle. As Creon’s and Antigone’s views of *philia* seem divided against each other, each seems divided against itself in the very strength of its formulation. Such divisions in the language of personal relationships and obligations constitute this play’s tragic view of the terms *philo*s and *ekthros* and the positioning of the individual that they develop’. See also Knox 1964, especially chapters 1-2.

¹⁶ See the far-reaching discussion of the role of ‘double meaning [in the] economy of the play’ in Vernant 1978, 475-501. Vernant cites Segal (1964, 46-66) on the characters’ use of the same terms with different semantic values.

¹⁷ Of the angry exchange between Teiresias and Creon, Reinhardt 1979, 87, points out: ‘like “friend” and “foe” in the argument between Antigone and Creon, “profit” (*kerdos*) here has two meanings, in the one case sordid advantage and monetary gain, in the other the sense of true salvation’.

¹⁸ Although in my view this exchange is a far more genuine and interactive dialogue than the stichomythia, Reinhardt 1979, 441-525, here, as with Antigone and Creon (n. 16 above), sees Haemon and his father as each ‘separated from the other’s world...[they] escape each other, to hurtle to their extremes’. He observes: ‘Scenes of this kind had not been possible in the *Ajax* or *Trachiniae*, if only because of their language. It was not until this play that the conflict ends not simply because the contestants have had enough, but also because the end of the scene has become a literal separation, and this separation, instead of being merely the ending of the speeches, becomes their aim and consequence’.

eusebein [730-731]; *homoptolis...polis* [733-734]; *polis...polis* [737-738]; *tei gunaiki summachei...eiper gunê su* [740-741]; *dikês...dikaia* [742-743]; *examartanonth'...bamartanô* [743-44]; *sebôn...sebeis* [744-745]; *apapeilôn ...ti d'esti apeilê* [752-753]; *kenas...kenos* [753-754]; *phrenôseis ...phronein* [754-755]; even *plêsia...plêsia* [761-763]). They challenge each other, in effect, on a range of terms from abstract to concrete, from metaphorical to literal, from religious to secular; and indeed in a number of instances the sense of a word as determined in one of these categories contests its sense in the other. *Sebein*, *dike*, *phronein* – even *gunê* – are reinterpreted, and at the centre of the conflict is the struggle over the meaning of *polis*. Each of the speakers reiterates the other's diction so as to wrest it away from him and to claim it for another sphere of values. In a densely interlocking pattern, a disputed term is defined by a subsequent term whose meaning is itself then subverted: as though one were to pull a single thread and unravel an entire fabric.

This struggle over language amounts to a kind of verbal anarchy, which Creon predictably wishes to suppress. He orders Haemon how *not* to speak to him, much as he earlier objects to the guard's speech and to the chorus' suggestion that the gods may have had a hand in the burial of Polyneices ('Stop, before your speaking fills me with anger', 280). Most stunning in this connection is Creon's reply to Ismene at 567: ἀλλ' ἦδε μέντοι μὴ λέγ'· οὐ γὰρ ἔστ' ἔτι. Creon's annihilation of Antigone must first obliterate her in speech: 'Do not say "she" – she no longer exists'.

Of course, it is Creon himself who has insisted (in his opening policy statement) on fearless speaking as indispensable to the proper functioning and governance of the city. The risk, however, is not so much that citizens will be afraid to speak but that dialogue will turn out to be an illusion, that it will alienate citizens and fragment their common project¹⁹.

A fundamental problem in *Antigone* is how to rebuild the shattered city, divided against itself in the most profound way. One element of Sophocles' tragedy is that language itself is part of the dilemma; to channel the *astunomous orgas* requires assenting together to what *nomos* means and what *astu* means. The unbridgeable disparity in language, between Haemon and Creon as between Antigone and Creon, prefigures the description of Thucydides (Hist. 3.82-83) description of the struggle over words as a concomitant of civic disintegration²⁰.

¹⁹ Reinhardt 1979, 1080 ff., commenting on the 'emptiness of Creon's fate as a useless survivor', observes elsewhere that 'the other consequence of his blindness, the revolt in the city, is hinted at without being developed into drama'. Segal 1981, 161, writes: 'In defining the polis in terms of its man-made, rational structures, Creon in fact exposes their fragility' since 'the city's laws have no clearly revealed divine authority'. Des Bouvrie 1990, 191, argues that 'the message of the drama is that human rational thought may err, while divinely inspired or mantic knowledge guides human actions unerringly' and that fragility is too strong a term. In this view, the first stasimon extols a man of straw, whose *technê* is celebrated against the same final perspective as the *tuche*. Oudemans – Lardinois 1987, 121, write: 'It is clear that the ode is indeed concerned with man's ability to impose order and separation on the confusing powers which surround him. This civilizing ability is shown to be effective in all cosmological categories'. But they 1987, 124, continue that 'though man has all the technical skills, there is always the danger that he will confuse justice with injustice', and the tragic ambiguity of that distinction provides the title for their study of the play. They argue that 'the first lines of the *stasimon* [confront] us with the key word of the tragedy' and that *deinos* should be translated as 'awesome', simultaneously awful and awe-inspiring, transcending and transgressing. The impossibility of pinning down the translation of the Antigone's key term, however, is significant beyond its force as a sample of ambiguity. As an example of the imprecision of language – multiplied many times in the Antigone – it is unequivocal. Language is an imprecise tool, whether for cognition or communication; and *technê* is powerful only in its precision, predicting the course of achievement against the thousand outcomes that lack of skill conflates as failure.

²⁰ Goldhill 1986, 1-32, in his opening chapter 'The Drama of Logos', begins by stressing the crucial role of language in 'a society dominated by the assembly and the law courts' (to which one could add the dramatic festivals). Citing the present passage, Goldhill 1986, 2, rightly comments that for Thucydides 'language is an object of study among

καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν
τῇ δικαιοῦσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος
ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπῆς

To fit in with events, words too had to change their usual meanings. What used to be described as a thoughtless act of aggression was now regarded as the courage one would expect to find in a party member; to think of the future and wait was merely another way of saying that one was a coward....

As in Thucydides' account of the *stasis* in Corcyra and elsewhere, it is not that language becomes more ambiguous. Instead, the same words are used to signify opposite ends of a continuum of meaning. The paradoxical capacity of language to do this – as well as to construct a world and to undermine it – is best described as *deinos*. And it is no coincidence that Creon, having heard Antigone verbalise her position (and thinking she speaks for Ismene as well) refers to the two of them as *epanastaseis* ('revolutions'; 533)²¹.

Thucydides tells us that new political crises and exigencies require new evaluations, new analysis ('to fit in with events, words had to change their meanings') – and 'Human nature being ever the same' (a view Sophocles seems in accord with), there will always be crises and new political configurations; and yet all we have at our disposal to deal with them are the same old words. So that language becomes a kind of subterranean battlefield, where meanings clash beneath an apparently continuous, harmonious, lexical surface. Inevitably, then, shared words that ought to be able to repair the city will – precisely, paradoxically, because they *are* shared (because they *are* a common vocabulary – contribute to rending it apart. What we see in the Antigone is the collision enacted, and with it the awareness – one might even call it *anagnôrisis* – of a specious linguistic identity, which being revealed, produces a reversal, as Aristotle says it should²², in which, *in language*, 'friendship' becomes 'enmity'.

the symptoms of the city in turmoil' before passing to extensive discussion of the Oresteia, a drama for a long time without a *polis*.

²¹ Thoreau 1869, 231, writes: 'When the subject has refused allegiance, and the officer has resigned his office, then the revolution is accomplished. But even suppose blood should flow. Is there not a sort of blood shed when the conscience is wounded? Through this wound a man's real manhood and immortality flow out, and he bleeds to an everlasting death. I see this blood flowing now'.

²² Aristot. Poet. 1452a30.

These reflections are for R. Daston, with deepest admiration and affection. My gratitude to P. Easterling, A. Johnson, N. Loraux, M. McLane, and S. Schein for their incisive comments.

Abbreviations and Bibliography

- Allen 2000 D. Allen, *The World of Prometheus: The Political Meanings of Orgê* (2000).
- Aristot. Poet. Aristotle, *Poetics*. S. H. Butcher (trans.) (1902).
- Des Bouvrie 1990 S. Des Bouvrie, *Women in Greek Tragedy, an Anthropological Approach* (1990).
- Easterling 1973 P. E. Easterling, "Repetition in Sophocles", *Hermes* 101, 1973, 14-34.
- Easterling 2004 P. E. Easterling (ed.), *Sophocles: Plays Antigone*. (2004) (facsimile reprint of R.C. Jebb's 1900 edition).
- Foley 2001 H. Foley, *Female Acts in Greek Tragedy* (2001).
- Goldhill 1986 S. Goldhill, *Reading Greek Tragedy* (1986).
- Goldhill 2012 S. Goldhill, *Sophocles and the Language of Tragedy* (2012).
- Hopkins 1918 G. M. Hopkins, *The Leaden Echo and the Golden Echo, 1844-1889, Poems* (1918).
- Jens 1955 W. Jens, *Die Stichomythie in frühen griechischen Tragödie* (1955).
- Knox 1964 B. M. W. Knox, *The Heroic Temper, Studies in Sophoclean Tragedy* (1964).
- Loraux 1986a N. Loraux, "Thucydide et la sédition dans les mots", *Quaderni di Storia* 23, 1986, 95-134.
- Loraux 1986b N. Loraux, "La Main d'Antigone", *Mètis, Anthropologie des mondes grecs anciens* 1.2, 1986, 165-196.
- Loraux 1997 N. Loraux, *La Cité divisée, L'oubli dans la mémoire d'Athènes* (1997).
- Oudemans – Lardinois 1987 T. C. W. Oudemans – A. P. M. H. Lardinois, *Tragic Ambiguity: Anthropology, Philosophy and Sophocles' Antigone* (1987).
- Reinhardt 1979 K. Reinhardt, *Sophocles*. A. Harvey – D. Harvey (trans.) (1979).
- Segal 1964 C. P. Segal, "Sophocles' Praise of Man and the Conflicts of the Antigone", *Arion* 3.2, 1964, 46-66.
- Segal 1981 C. P. Segal, *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles* (1981).
- Soph. Ant. Sophocles, *Antigone*. The Loeb Classical Library 20. F. Storr (trans.) (1912).
- Soph. El. Sophocles, *Electra*. R. C. Jebb (trans.) (1894).
- Soph. Oed.Col. Sophocles, *Oedipus at Colonus*. R. C. Jebb (trans.) (1889).
- Soph. Oed.Tyr. Sophocles, *Oedipus Tyrannus*. R. C. Jebb (ed.) (1887).
- Thoreau 1849 H. D. Thoreau, *Walden and on the Duty of Civil Disobedience* (1849); Signet Classics (repr. 1961).
- Thucyd. Hist. Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*. R. Crawley (trans.) (2009).
- Vernant 1978 J. P. Vernant, "Ambiguity and Reversal: On the Enigmatic Structure of Oedipus Rex", *New Literary History* 9.3, 1978, 475-501.
- Williams 1993 B. Williams, *Shame and Necessity, Sather Classical Lectures* (1993).
- Winnington-Ingram 1980 R. P. Winnington-Ingram, *Sophocles: An Interpretation* (1980).

Özet

Sophokles'in Antigone'si ve Dil Paradoksları

Antigone'deki temel bir sorun, yerle bir edilmiş kenti yeniden nasıl inşa etmektir ki, en derin biçimde kendisine karşı bölünmüş bir husustur. Sophokles'in tragedyasındaki bir unsur, lisanın kendisinin ikilemin parçası olmasıdır. Bu makalede, adı geçen oyunun hem konuşmada ortaya çıkartılan bir çatışmayı hem de lisan üzerine bir ikilemi dramatize ettiği öne sürülmektedir.

Thukydides'in iç savaş sırasında 'anlam değiştiren sözcükler' analizi ile bu oyundaki linguistik açmazlar arasındaki bir karşılaştırma yapılarak, Sophokles'in tragedyasındaki lisan politikasını irdelemek için hem Kreon ile Haimon arasındaki hem de Kreon ile Antigone arasındaki stikhomythia üzerine odaklanılmaktadır.

Myra'dan Lykia Birliği Rahibi Platon ile Ailesinin Onurlandırılması

Hüseyin Sami ÖZTÜRK*

Gerek Myra gerekse Andriake'de devam eden kazılar, hem Lykia hem de Küçükasya tarihinin geneli bakımından önemli belgelerin gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır¹. Andriake'de bölgenin ilk sinagogunun ortaya çıkarılması ve buradan gelen yazıtlar² ile Myra Yahudi cemaatine mensup kişilerin tanınması ya da Iulius-Claudius İmparator Sülalesi için Andriake'de limanın tam önünde konumlandırılmış sebasteionun kazısı çerçevesinde, Tiberius'un oğlu Drusus'un "Myralıların kurtarıcısı ve hayırhahı Caesar" ve Limyra'da ölen Augustus'un torunu Genç Gaius'un "İmparator ve Genç Tanrı" olarak onurlandırıldıkları iki yeni yazıtın ele geçmiş olması gibi³.

2011 yılında Myra'da yapılan kazılarda tiyatronun dışında sahne binasının arka duvarının hemen önünde yeni bir onurlandırma anıtı ortaya çıkarılmıştır (Res. 1-2). Tarafımızdan 72 envanter numarası ile kaydedilen yazıtlı dört ayrı bloktan oluşan bu anıt, Platon adlı bir rahip ile babası Polyperkhon ve oğlu II. Platon için ölümlerinden sonra yaptırılmıştır. Harf karakterlerinden yola çıkılarak yazıtın Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerine tarihlendiği söylenebilir: Kappa'nın yan ayakları ve epsilon'nun orta çizgisi kısa; ancak pi harfinin iki ayağı da eşit uzunlukta: my harfinin yan ayakları eğri verilmiş, rho harfinin ortada sağa inen kısa bir uzantısı vardır. Harf benzerliği M.S. 45-46 yıllarında dikilmiş Stadiasmus Anıtı'nda da rastlanmaktadır⁴. Dört ayrı blok üzerindeki yazıtlar şu şekildedir:

I

- [Πλάτωνα δὲ]ς τοῦ Πολυ-
2 [πέρχοντος] Μυρέα
[Ποσοσις Πολυ]πέρχοντος
4 [Μύρισσα τὸν] ἑαυτῆς υἱὸν
[μνήμης ἔνεκε]ν.

* Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Sami Öztürk, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Göztepe Kampüsü 34722 Kadıköy, İstanbul. E-posta: hsoztrk@yahoo.com

¹ Bu yazıtı yayımlamama izin veren Myra ve Limanı Andriake Kazıları Başkanı Sayın Hocam Prof. Dr. N. Çevik'e teşekkür ederim. Bu makaleye konu olan yazıtlar, 2012 yılında Akdeniz Üniversitesi tarafından düzenlenen II. Greek-Turkish Epigraphy Symposium'unda Yrd. Doç. Dr. Filiz Dönmez-Öztürk tarafından tanıtılmıştır. Kendisinin 21 Ocak 2014'te ebediyete intikal etmesi üzerine, yazıtlar tarafımdan tekrar çalışılarak, bir makale haline getirilmiştir. Bu vesileyle Sevgili Filiz Dönmez-Öztürk'ü bir kez daha sevgi ve rahmetle anıyorum.

² Çevik v.d. 2010a, 335-366; Çevik v.d. 2010b, 169-181.

³ Öztürk 2010, 297.

⁴ Stadiasmus Anıtı'nın harf karakterleri için bk.: Şahin – Adak 2007, 10 vd.

II

- Πλάτωνα δις τοῦ Πολυ-
 2 πέρχοντος Μυρέα Ἰάσων
 Πλάτωνος Μυρεὺς τὸν τῶν
 4 εὐεργετῶν υἱὸν μνήμης
 ἔνεκεν.

III

- Πλάτωνα Πολυπέρχοντος Μυρέα Ποσοσις
 2 Πολυπέρχοντος Μύρισσα τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα
 καὶ ἀδελφὸν πρυτανεύσαντα Μυρέων καὶ τὰς λοιπὰς
 4 λειτουργίας τελέσαντα καὶ
 ἱερατεύσαντα τοῦ κοινοῦ μνήμης
 6 ἔνεκεν.

IV

- Πολυπέρχοντα Ἄετοῦ Ποσοσις
 2 Πολυπέρχοντος τὸν ἑαυτῆς καὶ
 Πλάτωνος πατέρα πρυτανεύσαν-
 4 τα τῆς πόλεως καὶ γυμνασιαρχήσαντα
 τῶν νεῶν μνήμης ἔνεκεν.

Çeviriler:**I**

[Poly]perkbhon kızı [Myralı Pososis], Poly[perkbhon torunu Platon oğlu] Myralı [Platon'u], kendi oğlunu [anısından ötürü] (onurlandırdı).

II

Platon oğlu Myralı Iason, Polyperkbhon torunu Platon oğlu Myralı Platon'u, euergetes'lerin oğlunu anısından ötürü (onurlandırdı).

III

Polyperkbhon kızı Myralı Pososis, kendi eşi ve kardeşi olan, Myrahlar'ın prytaneus'liğini ve tüm diğer leitourgia'ları yerine getiren ve Koinon'un rahipliğini yapmış olan, Polyperkbhon oğlu Myralı Platon'u anısından ötürü (onurlandırdı).

IV

Polyperkbhon kızı Pososis, kendisinin ve Platon'un babası olan, Aetos oğlu, kent prytaneus'liğini ile gençlerin gymnasiarkhes'liğini yapan Polyperkbhon'u (onurlandırdı).

Bu aile anıtı Pososis ve oğlu Iason tarafından dikilmiştir. Her dört blokta yazıt karakterlerinin aynı özellikler taşıması, anıtın aynı zamanda bir bütün olarak dikildiğini göstermektedir. Heykellerle onurlandırılan kişiler ise Pososis'in babası Polyperkhon (no. 4), eşi (ve aynı zamanda kardeşi) I. Platon (no. 3) ve de oğlu II. Platon'dur (no. 1 ve 2). Üç heykel Pososis tarafından, bir heykel ise, oğlu Iason tarafından dikilmiştir. Böylece Pososis'in oğlu ve Iason'un kardeşi II. Platon aile anıtında iki heykelle temsil ediliyordu. Heykelleri dikilen her üç kişinin anıtın yapıldığında artık hayatta olmadıkları görülmektedir.

Yazıtlarda verilen bilgiler; bu ailenin Myra kentinin önde gelen aileleri arasında olduğunu göstermektedir: Pososis'in babası Polyperkhon kentte prytaneus'lik ile neos'ların gymsiasarkhes'liğini yapmıştır. Eşi ve kardeşi Platon ise prytaneus'liğin yanı sıra memleketindeki yani Myra'daki tüm önemli memuriyetleri üstlenmiş ve hatta Lykia Birliği tarafından Birliğin rahipliğiyle görevlendirilmiştir. Buradan; ailenin Platon sayesinde birlik soyluları arasına da yükseldiği anlaşılmaktadır. Platon ve Pososis'in diğer oğlu II. Platon'un çok geç yaşta vefat ettiği ve bu sebepten dolayı henüz kamu görevleri üstlenmediği anlaşılmaktadır.

Iason'un kardeşi II. Platon'un onurlandırmasında kullandığı "euergetes'lerin oğlu" kavramı dikkat çekicidir. Burada euergetes olarak hem baba II. Platon hem de diğer heykellerin dikiminden sorumlu anne Pososis tanımlanmaktadır. Bunun sebebi de eşini ve oğlunun birini kaybetmiş olan Pososis, ailesinin kentteki sosyal konumunu sürdürebilmek için kendisi euergetes rolünü üstlenmek zorunda kalmış olmasındandır.

Fragman olarak ele geçmiş olan I numaralı yazıtta (Res. 3), onurlandırılan kişinin ismi kayıptır: Ancak yazıtın 1. satırı vd.]ς το Πολυ[ile diğer bloklardaki ifadelerden ötürü, onurlandırılan kişi Πλάτων olmalıdır. Aynı zamanda, αυτς οίον ifadesinden onurlandıran kişi de Ποσοσις'tir. Ποσοσις ismi Lykia'dan ilk kez belgelenen bir isim gibi görünmektedir. M.. 2.-1. yy.'da Hellen isimlerinin kullanılması moda olmasına karşın, yeni otokton isimler özellikle erkeklerde ve bazen de kadınlarda kullanılmıştır. Ποσοσις adı da belki bu türden yeni bir isim olabilir.

Myralı bir euergetes kadın olduğu anlaşılan Pososis, kentte kamusal yaşamda önde gelen bir rol oynamış olmalıdır. Zira Lykialı nl bazı kadınlar imparator klt⁵ de dâhil olmak üzere kamusal yaşamda önemli roller oynamışlardır. Bunun yanı sıra önemli bağışlarda buldukları da birçok yazıt aracılığıyla bilinmektedir⁶.

Rahip Platon'un oğlu olan II. Platon'un, oğlu Iason tarafından onurlandırıldığı II numaralı yazıtta (Res. 4), II. Platon hakkında "euergetes'lerin oğlu" olması dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Olasılıkla II. Platon geç yaşta ölmüş olmalıdır. Bununla birlikte II. Platon'un "euergetes'lerin oğlu" olarak anılması da euergetes'liğin bir aile geleneği olduğunu göstermektedir.

⁵ Oinoanda'dan Marcia Ge ve Marcius Thoas, Lykia'dan İmparator Kültü rahibi görevini yerine getirdiği bilinen erken çifttir (IGR III 494; ayrıca bk.: Reitzenstein 2011, 169, 5.1). Bunun yanı sıra, Sidyma'daki Flavia Nanne muhtemelen bu görevi, kardeşi Flavius Menedemos veya babası ile yapmıştır (TAM II 206; Reitzenstein 2011, 179, 9.1). Myra'da Ti. Claudius eşi Erpidase *alias* Sarpedonis (CIG 4289 = LBW 1297 = IGR III 693; Reitzenstein 2011, 172, 11.1); komşu bölge olan Pisidia'dan Termessos'ta Artemion *alias* Tata da (TAM II 15; Reitzenstein 2011, 175, 16.1) İmparator Kültü rahipliği üstlenmişlerdir.

⁶ Bunlardan birisi olan Pataralı Claudia Anassa, Patara Demos'u, Boule'si ve Gerousia'sı tarafından cömertliği, vatanseverliği nedeniyle ve soylu bir ailenin mensubu olarak, n kazanma yolunda kocasının izinden gitmesi; bu uğurda hayırlı işlerle ve adaklarla kenti halkına ve ebedi gymnasiarkhes'lik için bağışlarda bulunması sebebiyle onurlandırılmıştır (Adak 1996, 129, no. 1; 130 vdd., no. 2-4 = AE 1996, 1506-1509 = SEG 46, 1715).

I. Platon'un Polyperkhon kızı Myralı Pososis tarafından onurlandırıldığı III numaralı yazıttan (Res. 5), Platon'un Myralılar'ın prytaneus'liği ve "bütün leitourgia'lar" ile rahiplik yapmış olduğu öğrenilmektedir.

Bu yazıtın 5. satırında dikkat çeken bir ifade Platon için kullanılmış olan, *ἱερατεύσαντα τοῦ κοινοῦ*'dur: Buradan rahiplik yapmış olduğu anlaşılan Platon'un rahipliğinin niteliğine ilişkin bir bilgi ise gelmemektedir. Bununla birlikte, I. Platon'un eyalet imparator kültü rahibi olmadığı söylenebilir. Bunun nedeni, Lykia'nın bir Roma eyaletine dönüşmesinden sonra eyalet imparator kültü rahipliği yapmış olan kişilerin arkhieus olarak adlandırılmasıdır.

Anıtın tarihlendiği Geç Hellenistik-Erken Roma dönemleri için Lykia'da farklı rahipliklerden söz edilebilir: Bunlardan biri Dea Roma kültü, ikincisi daha eyaletleştirme öncesinde bölgede var olduğu bilinen imparator kültü, bir diğeri Lykia Koinon'u tanrısı Apollon'un rahipliği ve son olarak da kent bazında imparator kültü rahipliğidir.

Lykia'da Dea Roma kültürünün ilk olarak Araksa'dan Orthagoras yazıtında belgelendiği bilinmektedir. Lykia Birliği'nin erken dönemine ait olan bu yazıtın tarihlenmesi konusunda bir takım tartışmalar bulunsa da yazıtın M.Ö. 2. yy.'ın ortalarına ait olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla M.Ö. 2. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Lykia'da Dea Roma kültürünün varlığından kesin olarak söz edilebilmektedir. Bu yazıtın yanı sıra, Letoon'da bulunan ve M.Ö. 160-150 yıllarına tarihlenen Oinoanda ile Tlos arasındaki sınır anlaşmazlıklarına ilişkin bir yazıtta da Dea Roma kültürünü ilişkin bilgiler yer almaktadır: Söz konusu yazıt, Birliğin, Roma ve Apollon rahipliklerine göre tarihlendirilmiştir⁷.

Lykia Bölgesi'nden M.Ö. 2. yy.'ın ikinci yarısına ve 1. yy.'a tarihlenen epigrafik belgelere baktığımızda ne kent ne de Birlik bazında Roma Kültü rahipleri için yapılmış onurlandırmaların bulunmaması dikkat çekicidir. Yalnızca M.Ö. 2. yy.'dan bilinen Myra-Ksanthos isopoliteia antlaşmasının metninde eponymos Apollon rahibi Ptolemaios'tan sonra Roma Rahibi Daidalos'un ismi geçmektedir⁸. Bununla birlikte, Daidalos'un Birlik bazında mı yoksa kent bazında mı Roma Kültü rahibi olduğu konusu tartışmalıdır⁹. Bunun dışında, Ksanthos'tan ele geçmiş M.Ö. 2. yy. sonu ile 1. yy. başlarına tarihlenen Rhomaia Letoa Oyunları'nda zafer kazananların listesi olan bir yazıtta Birlik Rahibi'nin faaliyetleri belgelenmektedir¹⁰.

İmparatorluk Çağı'nın özellikle Birlik çapındaki Roma Rahipleri ise onur anıtlarından tanınmaktadırlar. Bunlar yazıtlarda sadece hierieus olarak geçmektedirler. Bununla birlikte, onların rahiplik yaptıklarını bildiren hierasanta ifadesinin hemen ardından söz konusu rahipliğin Lykialılar'ın Dea Roma'nın rahipliği olduğunu bildiren *θεῶς Ῥώμης* ifadesi gelmektedir¹¹. Roma Kültü rahiplerinin yalnızca hierieus olmaları dönemin Birlik çapındaki Roma Kültü'nün, eponymos Daidalos örneğinde olduğu gibi, büyük bir olasılıkla arkhieus'ler tarafından değil, hierieus'ler tarafından icra edilmekte olduğunu göstermektedir. Bu durumun Platon'un rahipliği için de söz konusu olup olamayacağı sorusunun cevabı, Thea Roma rahiplerinin yazıtlarda bu kültürün rahibi olduklarının açık bir biçimde ifade ediliyor olması nedeniyle, olumsuz olacaktır.

⁷ Rousset 2010, 6, str. 1 vd. = SEG 58, 1641, str. 1 vd.: ἐπὶ ἱερέως Ῥώμης Λυκίων τοῦ κοινοῦ Ἀρπάλου, τοῦ δὲ Ἀπόλλωνος Ἀλκίμου...

⁸ Bousquet – Gauthier 1994, 319-347, str. 1 vd. = SEG 44, 1218 (ἐπὶ ἱερέως τοῦ Ἀπόλλωνος Πτολεμαίου, τῆς δὲ Ῥώμης Δαιδάλου); ayrıca bk.: Reitzenstein 2011, 24.

⁹ Reitzenstein 2011, 24, dn. 3.

¹⁰ SEG 28, 1246; Behrwald 2000, 184, dn. 102.

¹¹ IGR III 474; 490; TAM II 223; FdXanth VII, 75; kent bazında ise bk.: IGR III 687.

Daha eyaletleştirme öncesi dönemde bölgede var olan bir diğer rahiplik İmparator Kültü rahipliği idi: Erken İmparatorluk Çağı'ndan itibaren Lykia'da, Roma İmparator'u Augustus, onuruna dikilen heykeller ve abartılı lakaplarla onurlandırılmasının yanı sıra, bir tanrı olarak da tapım görmüş¹²; eşi Livia ile ardılları Germanicus (M.Ö. 15-M.S. 19) ve Tiberius (M.S. 14-37) için de dinsel içerikli oyunlar düzenlenmiştir¹³. İmparator kültü Lykia Bölgesi'nde Roma Devleti'nin ilk imparatoru olan Augustus'un tanrılaştırılması ile başlamış gibi görünse de, aslında M.Ö. 30 yılında Ksanthos'ta hâlihazırda Caesar için bir tapınak bulunduğu bilinmektedir¹⁴. Erken İmparatorluk Dönemi'nin ilk imparator kültü rahipleri, Phellos'tan, Simena'dan ve Balboursa'dan tanınan İmparator Tiberius'un rahipleri¹⁵. İlgili yazıtlarda bunların rahiplik yapmış olmalarının yanı sıra, imparatorlar (*ἀρχιερεὺς τῶν Σεβαστῶν*) ya da özel olarak hangi imparator için rahiplik yapmış oldukları açıkça belirtilmektedir.

Bugüne kadar, Myra'dan arkhieus'lik yapmış tek bir kişi bilinmektedir: İmparator Domitianus ya da Traianus zamanlarında arkhieus'lik yapmış olması gereken Ti. Claudius Ptolemaios bu görevi, eşi Lysandros kızı Aperlaili Erpidase *alias* Sarpedonis ile birlikte üstlenmiş görünmektedir¹⁶. Aperlai'dan bulunmuş olan bir yazıtta eşi Erpidase *alias* Sarpedonis tarafından kendisi için mezar yaptırılmış olduğu öğrenilen Tib. Claudius Ptolemaios, bu belgede Myra, Patara ve Aperlai vatandaşı olarak anılmaktadır. Burada Ptolemaios'un öncelikle Myra vatandaşlığının zikredilmesinden dolayı, O'nun Myra kökenli olduğu düşünülebilir. Çünkü Lykia'nın birden fazla kentinin Roma vatandaşlık hakkını taşıyan önde gelenlerinin bu vatandaşlık hakları ile birlikte anıldıkları yazıtlarda öncelik kendi kentlerinin vatandaşlıklarına verilmiştir. M.S. 1. yy. sonu 2. yy. başlarında imparator kültü rahipliği yapmış olduğu bilinen Myralı Ptolemaios'un öncesinde ve sonrasında Myra'dan başka bir imparator kültü rahibi tanımıyoruz.

Lykia'dan bilinen epigrafik belgeler içerisinde bazı kişiler için sadece hierateusanta ifadesinin geçtiği yazıtlar da vardır: Sidyma'dan aynı zamanda arkhieus'lik de yapmış olduğu bilinen Veranius Iason, Kandyba'dan Hermaios oğlu Aleksandros ve Phaselis'ten Eksakestos(?) oğlu Kolalemis onur yazıtlarında hierateusanta olarak anılmaktadırlar¹⁷. Hierateusanta ifadesinin niteliği hakkında, Ksanthoslu Veranius Eudemos, Oinoandalı C. Licinnius Marcius Thoantianus Longus, gene Oinoanda'dan C. Licinnius Marcius Thoantianus Fronto ve Licinnia Flavilla ile Kadyanda'dan C. Iulius Kalliphanes ve Sidyma'dan M. Aurelius Antipatrianus için kullanılan *ἱερατεύσαντα* / *ἱερατεύσας* / *ἱερασάμενον* / *ἱερέως τῶν Σεβαστῶν* / *ἐν τῇ πατρίδι* formülü yardımcı olmaktadır. Birlik bazında imparator kültü rahibi olmadıkları arkhieus'lik değil, sadece hierateus'lik yapmış olmalarından anlaşılın bu kişiler, imparatorların kent bazında rahipliğini yapan ve imparator kültü için bir takım görevler üstlenmiş kişiler olmalıdırlar.

Bizim yazıtımızda rahiplik yapan I. Platon'un ne Dea Roma ne de İmparator Kültü rahibi olduğu konusunda herhangi bir bilgi bulunmaktadır. Bu durum I. Platon'un Koinon rahipliği yapmış olduğunu düşündürmektedir. Zira kendisini yazıtta sadece "*ἱερατεύσαντα τοῦ κοινοῦ*" olarak tanımlanması, bu rahipliği M.S. 43 yılından önce, yani Lykia'nın Roma eyaletine dönüştürülmesinden önce yapmış olduğunun kesin bir belgesidir. Dolayısıyla da anıt büyük olasılıkla

¹² IGR III 546; 719; 721 = TAM II 556; ayrıca bk.: Magie 1950, 529; Schuler 2007, 383-387.

¹³ Tlos Kenti'nde Tiberius'un annesi Livia'nın bir kültü bulunduğu bilinmektedir, TAM II 549; Germanicus onuruna Patara'da teşkil edilen kült için bk.: TAM II 420 = IGR III 680; Balboursa'daki Tiberius kültü için bk.: IGR III 474; Phellos'taki Tiberius kültü için bk.: Schuler 2005, 257-260, no. 3. Konu hk. ayrıca bk.: Magie 1950, 529; 534; Adak 2002, 132.

¹⁴ IGR III 482 = OGIS 555. Ayrıca bk.: Magie 1950, 529, dn. 45.

¹⁵ Phellos: Schuler 2005, 260 (*ἱερωσύνην Τιβερίου Καίσαρος Λυκίων τοῦ κοινοῦ*).

¹⁶ CIG 4289 = LBW 1297 = IGR III 693; Reitzenstein 2011, 172, 11.1.

¹⁷ Sidyma: TAM II 198; Kandyba: TAM II 751; Phaselis: TAM II 1202.

İmparator Claudius zamanından önce dikilmiştir. Ancak Platon'un rahipliğinin Roma rahipliği mi yoksa Apollon rahipliği mi olduğuna kesin karar vermek mümkün görünmemektedir. Claudius öncesi yazıtlardan her iki rahipliğin de eponymos Birlik rahiplikleri olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. Apollon rahipliği Birlik çapında M.S. 43 yılından sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüştür.

Yazıtın 2. satır ve devamında, I. Platon'un kendisini onurlandıran Pososis'in kardeşi ve aynı zamanda eşi (*ἄνδρα καὶ ἀδελφόν*) ifade edilmektedir: Kardeşler arası evlilik çok eskiden beri Küçükasya'dan bilinen bir gelenektir. Kappadokia'dan Apollonios oğlu Sasas'ın hem eşi hem de kız kardeşi olan Hedeia için bir mezar steli yaptırdığını biliyoruz¹⁸. Bu örnekleri arttırmak mümkündür. Küçükasya'nın diğer bölgeleri dışında Lykia'dan da kardeş çiftlerin varlığı bilinmekteydi: Tlos'tan Agathokles kızı Nanna ile Agathokles oğlu Agathokles; gene Tlos'tan Leontiskos kızı Teitanis ile Leontiskos oğlu Androbios; Olympos'tan cognomen'ini bilemediğimiz Resimakhos oğlu Aurelius ile gene Resimakhos kızı Athenais ve yine Olympos'tan Paua oğlu Aurelius Arteimas ile Paua kızı Aurelia Tykhe, Lykia'dan bilinen kardeş eşlerdir¹⁹. Myra'dan tanıttığımız bu anıt yazıtı, bu çiftlere bir yenisini daha eklemiştir. Dolayısıyla Polyperkhon kızı Myralı Pososis ile Polyperkhon oğlu Platon Myra'nın bilinen ilk kardeş çiftleri olmuşlardır.

Kardeşler dışında Lykia'da kuzenler ya da akrabalar arası evlilikler de yaygındı. Lykia'nın bilinen ilk senatörü olan Marcus Arruntius Claudianus'un ilk eşi Arruntia ile kuzen oldukları bilinmektedir²⁰. Oinoandalı Licinniuslar'dan C. Licinnius Mousaios'un oğlu C. Licinnius Thoas, amcası Marcius Thoas'ın kızı olan kuzeni Licinnia Tation ile evlidir²¹. Lykia'da yaygın olan kardeşler ve kuzenler arası evlilikler kuşkusuz zengin ailelerde mal varlığının bölünmemesi düşüncesi ile ilgili idi. Ayrıca Lykia'da kentler özellikle de bölgeler arası evliliklerin sınırlı sayıda olması, tutucu Lykia toplumunun kent ve aile içi evlilikleri tercih etmesiyle ilişkilendirilebilir²².

IV numaralı yazıttan (Res. 6), Platon ve Pososis çiftinin babası Polyperkhon'un kentin prytaneus'liği ile Gençler Gymnasium'unun gymnasiarkhes'liğini yaptığını öğrenmekteyiz. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla, Polyperkhon, ailenin kent adına görevler üstlenmiş fertlerinden ilkidir. Lykia'daki onur yazıtlarında gymnasiarkhes'lik²³, rahip'lik, grammateus'lik ve prytaneus'lik²⁴ gibi kent memurluğu içinde övünç duyulan bir görevdi.

Myra'da kaç tür gymnasium ve mimarisinin ne olabileceğini Opramoas Anıtı yazıtından öğrenmekteyiz²⁵: M.S. 141 yılındaki yıkıcı bir deprem sonrası Opramoas Myra kentine de önemli ölçüde yardım yapmıştır. Opramoas'ın yardımlarıyla yeniden ayağa kaldırılan; ancak günümüzde yeri bilinmeyen bu gymnasium, etrafı sütunlarla çevrili bir peristylon ve onun içinde eksedralı bir stoadan ibaretti.

Myra'da hem epheboi hem gerusiai için iki ayrı tür gymnasiumun varlığı bilinmektedir: M.Ö. 1. – M. S. 1. yy.'lar arasında tarihlenen bir adak yazıtından²⁶, Ptolemaios adında birisinin

¹⁸ Harper 1968, 115, no. 5. 10.

¹⁹ Tlos: TAM II 593; 636; Olympos: TAM II 979; 1122.

²⁰ FdXanth VII, 58-59.

²¹ IGR III 500 BII.

²² Bu konu hk. detaylı bilgi için bk.: Adak 2013, 459-475.

²³ Bu görev hk. bk.: Schuler 2004, 163 vdd.

²⁴ Bk.: TAM II 661; 751; 765; 838; 862; 1202; FdXanth VII, 78. Konu hk. ayrıca bk.: Jones 1940, 222.

²⁵ TAM II 905, XIX A = Kokkinia 2000, 70 vd., XIX A.

²⁶ Şahin 1999, 46 vd., no. 11 = SEG 49, 1924.

gymnasiarkes'liği zamanında, ephebarhos'luk yapanların, kendi eğitim arkadaşları için bir ölü onurlandırması yaptıklarını öğrenmekteyiz. Söz konusu yazıtta ephebos'ların yer alması Myra'da bize, bir Gençler Gymnasionu olduğunu göstermektedir. Sura Apollon Rahibi Antigonos namı diğer Myralı Lysimakhos için Myra Boule ve Demos'u tarafından yapılan bir onurlandırma yazıtında geçen Yaşlılar Gymnasionu ifadesinden, Myra'da bir de Yaşlılar Gymnasionu'nun varlığını öğrenmekteyiz²⁷.

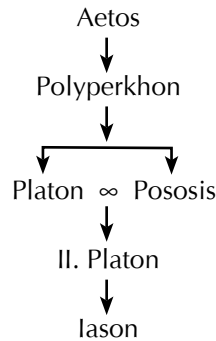
Lykialılar arasında prytaneus'lik, kent memuriyetleri içinde en önemli politik görevlerden biridir ve bu nedenle birçok onur yazıtında sıklıkla karşılaşılmaktadır²⁸. Polyperkhon şimdiye kadar, Myra'dan isim olarak bilinen en erken prytaneus'tir. Ksanthos ile Myra arasında M.Ö. 2. yy.'a tarihlenen hem isopoliteia antlaşmasından²⁹ hem de M.S. 2. yy.'a tarihlenen Sura'dan bir Apollon rahibine ilişkin onur yazıtında³⁰ geçen ifadeler, bu görevin bize kollegiyal olduğunu göstermektedir³¹. Isopoliteia antlaşma metninden anlaşılacağı üzere prytaneus'ler Myra kentinin önemli memuriyetlerinin başında gelmektedir.

Prytaneus'lik gibi bir takım kent memuriyetlerinin Hellenistik ve Roma çağlarında kentlerin belli ailelerinin tekelinde kaldığı bilinmektedir. Burada da en azından iki kuşak boyunca bu görevin aynı ailede kaldığı görülmektedir.

Gene bu blokta adı geçen Ἀετός ismi Lykia'da ilk kez belgelenmekte olup, komşu bölge Pamphylia'dan bilinmektedir³².

Burada tanıttığımız onur yazıtları bize Geç Hellenistik-Erken Roma dönemlerinde yaşamış Myralı varlıklı bir aileyi tanıtmaktadır. Sadece kent çapında birtakım memuriyetler ve hayır hizmetleri üstlenmiş görünen bu ailenin fertlerini dört kuşak boyunca takip etmek mümkün olmaktadır. Fakat I. Platon Lykia Birliği'nin eponymos rahipliğini yapmıştır; bu da bu ailenin Birlik soyluları arasına yükseldiğini göstermektedir. Ailenin fertlerinin ileriki zamanlarda kent dışında Birlik bazında da hizmetlerde bulunup bulunmadıklarını henüz bilemiyoruz. Devam eden kazıların bu ailenin ileriki nesillerine dair bilgiler veren yazıtları gün yüzüne çıkarması olasıdır.

MYRALI PLATON'UN SOYAĞACI

²⁷ Petersen – von Luschan 1889, 45, no. 82 = IGR III 714.

²⁸ Lykia'da bu görevin gelişimi hk. bk.: Gschnitzer 1973, 782 vd.

²⁹ Bousquet – Gauthier 1994, 319-347 = SEG 44, 1218.

³⁰ ... πρυτάνεων γνώμη ... (LBW 1311 = CIG 4302a; 4303h; Petersen – von Luschan 1889, 45, no. 82).

³¹ Küçükasya kentlerindeki prytaneus listeleri için ayrıca bk.: Liebenam1900, 554-556.

³² Bk.: LGPN VB, bk.: “Ἀετός”.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Adak 1996 M. Adak, "Claudia Anassa – Eine Wohltaeterin aus Patara", EA 27, 1996, 127-142.
- Adak 2002 M. Adak, "Lykia ve Roma", Likya İncelemeleri 1, 2002, 129-136.
- Adak 2013 M. Adak, "Claudia Iasonis, eine Asiarchin aus Lykien", Hermes 141, 2013, 459-475.
- AE L'année épigraphique.
- Behrwald 2000 R. Behrwald, Der Lykische Bund (2000).
- Bousquet – Gauthier 1994 J. B. Bosquet – P. Gauthier, "Inscriptions du Letoon", REG 7, 1994, 319-361.
- CIG Corpus Inscriptionum Graecarum.
- Çevik 2010 N. Çevik (ed.), Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi (2010).
- Çevik v.d. 2010a N. Çevik – Ö. Çömezoglu – H. S. Öztürk – İ. Türkoğlu, "Andriake Sinagogu ve Bölgede Yahudi Varlığı", bk.: Çevik 2010, 169-180.
- Çevik v.d. 2010b N. Çevik – Ö. Çömezoglu – H. S. Öztürk – İ. Türkoğlu "A Unique Discovery in Lycia: The Ancient Synagogue at Andriake, Port of Myra", Adalya XIII, 2010, 335-366.
- FdXanth VII A. Balland (ed.), Fouilles de Xanthos, VII: Inscriptions d'époque impériale du Létôon (1981).
- Gschnitzer 1973 F. Gschnitzer, "Prytanis", RE Suppl. 13, 1973, 730-815.
- Harper 1968 R. P. Harper, "Tituli Comanorum Cappadocia", AS 8, 1968, 94-144.
- IGR Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes.
- IGSK Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien.
- Jones 1940 A. H. M. Jones, The Greek City from Alexander to Justinian (1940).
- Kah – Scholz 2004 D. Kah – P. Scholz (ed.), Das hellenistische Gymnasion (2004).
- Kokkinia 2000 C. Kokkinia, Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis: Euergetismus und Sociale Elite in Lykien (2000).
- LBW P. Le Bas – W. H. Waddington, Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure, fait pendant les années 1834 et 1844 (1870).
- LGPN VB J.-S. Balzat – R. W. V. Catling – É. Chiricat – F. Marchand (ed.) - T. Corsten (yrd. ed.), A Lexicon of Greek Personal Names, Vol. VA: Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia (2013).
- Liebenam 1900 W. Liebenam, Städteverwaltung im Römischen Kaiserreiche (1900).
- Magie 1950 D. Magie, Roman Rule in Asia Minor, Vol. I-II (1950).
- OGIS Orientis Graeci Inscriptiones Selectae: Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum.
- Öztürk 2010 H. S. Öztürk, "Yazıtların Işığında Myra ve Çevresinin Antik Çağ Tarihi", bk.: Çevik 2010, 295-303.
- Petersen – von Luschan 1889 E. Petersen – F. von Luschan, Reisen im südwestlichen Kleinasien, II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyrtis (1889).
- Reitzenstein 2011 D. Reitzenstein, Die lykischen Bundespriester (2011).
- Rousset 2010 D. Rousset, De Lycie en Cabalide: La convention entre les Lyciens et Termessos près d'Oinoanda. Fouilles de Xanthos, Vol. X (2010).

- Schuler 2004 Ch. Schuler, "Die hellenistische Gymnasiarchie", bk.: Kah – Scholz 2004, 163-192.
- Schuler 2005 Ch. Schuler, "Die Griechischen Inschriften von Phellos", bk.: M. Zimmerman, "Eine Stadt und ihr kulturelles Erbe: Vorbericht über Feldforschungen im zentrallykischen Phellos 2002-2004", MDAI(D) 55, 2005, [250-269] 215-270.
- Schuler 2007 Ch. Schuler, "Augustus, Gott und Herr über Land und Meer", Chiron 37, 2007, 383-403.
- Şahin 1999 S. Şahin, "Epigraphische Mitteilungen aus Antalya I. Inschriften aus Pamphylien und Lykien", EA 31, 1999, 37-52.
- Şahin – Adak 2007 S. Şahin – M. Adak, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae* (2007).
- SEG Supplementum Epigraphicum Graecum.
- TAM Tituli Asiae Minoris.

Abstract

An Inscription from Myra Honouring Platon, the Priest of the Lycian League, and his Family

In the 2011 campaign of excavations at Myra, a new honorary monument was uncovered just in front of the rear wall of the theatre's stage building. The monument is comprised of four inscribed blocks registered as no. 72 by the author and was erected in honour of Platon the priest, his father Polyperchon, and his son Platon II after their deaths. The inscription can be dated to the Late Hellenistic-Early Roman periods based on the letter-forms.

The honorary inscriptions presented in this article introduce a wealthy family of Myra from the Late Hellenistic-Early Roman periods. It is possible to track this family for four generations, and they seem to have undertaken certain magistracies and benefactions only within Myra. However, Platon I was the eponymous priest of the Lycian League, which shows that the family had ascended the ranks among the dignitaries of the League. It is not known at the present time whether family members undertook other services at the League level afterwards. It is possible that ongoing excavations will uncover other inscriptions that will cast light onto the subsequent generations of this family.

Res. 1
Bloklar toplu (önden)

Res. 2
Bloklar toplu (yandan)

Res. 3
I. Blok

Res. 4
II. Blok

Res. 5
III. Blok

Res. 6
IV. Blok

Lykia'ya Özgü Bir Kavram Olarak *Sitometroumenoi Andres'i* Plinius'un X, 116/117. Mektupları Işığında Yeniden Değerlendirme

Ebru N. AKDOĞU ARCA*

Lykia'da bulunmuş bazı yazıtlar *euergetes*'ler tarafından *σιτομετρούμενοι ἄνδρες*'e yapılan para dağıtımından bahseder. *Sitometroumenoi*, *σιτομετρέω* fiilinden türemiş *medium* çatıda bir *participium*'dur. *σιτομετρέω* ise buğday dağıtıyorum/tartıyorum anlamına gelmekte olup kentlerde buğday dağıtımını/ya da buğday alma amacına yönelik para dağıtımını (*σιτομέτριον*) gerçekleştiren bir memuriyeti (*σιτομέτρης*) ya da buğday dağıtımını yapma eylemini (*σιτομετρία*) ifade eder. Buğday tedarik etme her dönemde kentlerin en önemli meselesi olmuş ve bunun neticesinde kentler farklı memurlar ya da kurumlar geliştirmişlerdir. Bunlardan biri olan ve Küçük Asya'da yaygın olarak karşımıza çıkan *σιτωνία*, resmi buğday alımını gerçekleştiren bir magistratlıktır. *Sitionia* ve ilgili terimlere¹ işaret eden 71 yazıt J. Strubbe tarafından 1987 yılında bir katalog halinde bir araya getirilmiştir², 1989 yılında da birkaç yazıt ekleme ve düzeltmesiyle söz konusu yazıtlar ışığında konunun değerlendirilmesi yapılmıştır³. Çalışmasında *sitometria*'ya da küçük bir yer ayıran Strubbe *sitionia* ile Lykia kentlerinde rastlanılan *sitometria*'nın yurttaşlara buğday dağıtım amacını güden benzer kurumlar olabileceğini önermiştir⁴. Bu arada Strubbe'nin katalogunda Lykia'dan *sitionia*'ya işaret eden yalnızca bir yazıt Arsada kentinden gelmektedir⁵ ve olasılıkla memuriyetten çok, Symbras'ın kent için buğday satın aldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla Lykia için en azından şu anki verilerimize göre bir *sitones* memurundan

* Yrd. Doç. Dr. Ebru N. Akdoğu Arca, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü 07058 Kampus, Antalya. E-posta: ebruakdogu@akdeniz.edu.tr

¹ *σιτωνεῖν*: buğday satın almak, *σιτώνης*: resmi buğday alım memuru; Strubbe ayrıca *sitones* dışındaki buğday tedarik eden diğer magistratlara da (*ἀγορανόμος*; *τριτευτής*; *εὐθηνιάρης*; *εὐβοσιάρχης*) değinmiştir. Zira her kentin magistratları o kentin tarihi, gelenekleri ve politik yapısına göre şekillendiğinden aynı iş farklı kentlerde farklı magistratlar tarafından görülebilmekteydi. Ayrıca bk.: Erdkamp 2005, 268-271. Lykia'da da bu işi olasılıkla *agoranomos*'lar yerine getirmiş olmalıdır.

² Strubbe 1987, 45-82; Strubbe 1989, 99-122.

³ Strubbe'ye göre *sitionia* kente buğday tedarik etmeyi amaçlayan bir kurumdur. Bu kuruma hizmet eden buğday alım memurları sadece kriz durumlarında değil, her yıl düzenli olarak atanmaktaydı. Bu nedenle diğer memurlar gibi halk tarafından mecliste seçiliyor olmalıydılar. Memuriyet olasılıkla 1 yıl sürmekteydi. *Sitionia* kurumu sosyal ve politik yararlarının yanı sıra kriz durumlarında politik istikrarın ve *autonomia*'nın korunmasına hizmet ederek herhangi bir Roma müdahalesini uzak tutmayı sağlamaktaydı. Zayıf noktası ise büyük oranda *euergetes*'lere ihtiyaç duyduğu için finansal olarak güvenli değildi. Strubbe 1989, özellikle 101 vdd., 117-118.

⁴ Strubbe 1989, 114-15.

⁵ TAM II, 539: *σειτωνήσαντα τῆ πόλει καὶ ἀργύριον ἀναπόδοτον | δόντα* ...Yazıtın tarihi sorunludur. Yazıt için bir taraftan Hellenistik Dönem (bk.: Arnaoutoglou 2012, dn. 44) önerilirken öte taraftan da Strubbe tarafından, olasılıkla *sitionia* yazıtlarını 1-2. yy. ortasına tarihlediği için Roma İmparatorluk Dönemi önerilmektedir. Bk.: Strubbe 1987, nr. 64.

söz edemeyiz. P. Erdkamp ise *sitionia*'ya ilişkin verilerin ne *sitometreia* ne de *sitometroumenoï andres*'in varlığına işaret etmemesi yüzünden bu *sitionia-sitometreia* benzerliğine kuşku ile bakmakta ve her ikisinin ayrı kavramlar olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır⁶. P. Garnsey de *sitometria* kavramının gizemli kaldığını dile getirmektedir⁷. Öncelikle *sitometria*'nın Lykia'ya özgü görünmediğini söyleyebiliriz. Tıpkı *sitionia* gibi Ege Adaları'ndan Küçük Asya'ya geçmiş görünmektedir. Hellenistik Dönem'den pek çok yazıtta σιτομετρέω fiili ile buğday dağıtım eylemine ve *sitometria* için verilen paralara yönelik olarak kullanılmıştır⁸. Kos, Euboia ve Delos'ta ise daha çok bir memura işaret edecek şekilde *sitometres* karşımıza çıkmaktadır⁹. Kos yazıtında her ne kadar fragment halinde olsa da *sitometres*'lerin bir kardeşlik loncasının bulunduğu ve bunların da ortak bir mezar alanının olduğu görülmektedir¹⁰. Yazıtlar içinde yalnızca bu örnek, Roma İmparatorluk Dönemi'nin 2. yy.'ına tarihlenmektedir. Küçük Asya'ya geçtiğimizde Karia'dan iki yazıtta *sitometria* söz konusudur. İlki Iasos'ta M.Ö. 2. yy.'ın ortasında *sitometria* fonunun kurulması ve bu fona yapılan bağışları¹¹ ikincisi ise Hadrianus döneminde Panamara'da σιτώνιον'un kurulması¹² ile birlikte *sitometria*'nın üstlenilmesini içermektedir. Yazıtların her ikisi de fragman halde olsa da en azından *sitometria*'nın varlığını Karia için kanıtlayabilmekteyiz. Galatia'da da bir *sitometres* ile Erken İmparatorluk Dönemi'nde *sitometria* belgelenebilmektedir¹³.

Sitometria Lykia'da Oinoanda¹⁴, Balboura¹⁵, Patara¹⁶, Boubon¹⁷, Kadyanda¹⁸, Korydalla¹⁹, Arneai²⁰ ve Neisa'da²¹ tespit edilebilmektedir. Yazıtlarının Lykia'da ortaya çıkış tarihi tam olarak anlaşılammamaktadır, ancak hepsi Roma İmparatorluk Dönemi'ne aittir. Neisa yazıtı 138-161 yılları arasına tarihlenmekte olup yazıtta *praesens* zamanı kullanılmasından yola çıkarak *sitometria*'nın II. Diogenes tarafından yazıtın dikildiği sırada icra edilmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. İki

⁶ Erdkamp 2005, 276-77.

⁷ Garnsey 1988, 265.

⁸ SEG 28, 60 (Attika), IG XII,5 135 (Paros), IG XII,5 863-65 (Tenos), IG XII,7 389, 515 ve IG XII, Suppl. 330 (Amorgos), SEG 11, 1107 (Arkadia), SEG 52, 724 (Skythia Minor), Fayoum 1,7 (Mısır), SEG 34,758 (Kuzey Karadeniz).

⁹ IG XII,4 (Kos), IG XI,2 116 (Delos), IG XII,9 815 (Euboia).

¹⁰ IG XII,4: ὄρος θηκαίων | θιάσου σιτομέτρων(?) —].

¹¹ I.Iasos 244: [οἶδε ἐκόντ]ε[ς βουλόμενο] [ἐπὶ πλείον αὔξειν τῆ]ν δημοκρατί[αν ἐκ τῶν ἰδίω]ν ἐπέδωκ[αν ἀργύριον [εἰς σιτωνί]αν, ὅπως ἂν] ὁ δῆμος ἀεὶ εὐδ[αιμόνως | ζῆ]ι ἐν δαψ[ι]λείαι σίτου γιν[όμενος | ὑπαρχού]σης πᾶσι τοῖς π[ολίταις ἐκ | τῶν κοι]νῶν σιτομετρία[ς κατὰ τὸν νό]μον.

¹² I.Stratonikeia I, nr. 227: καὶ μετὰ δόσιν ἀργυρίου] [εἰς ἐνθήκη]ν σιτωνίου καὶ μετὰ σιτομ[ετρίαν ... Robert (1937, 548) σιτώνιον sözcüğünü ambardan ziyade buğday fonu olarak anlamaktadır. Krs. Strubbe 1987, nr. 39; Strubbe 1989, 109 ve dn. 64.

¹³ MAMA VII, 323.

¹⁴ IGR III, 493: σ[ε]ιτο[μ]ετρήσαντα (δην.) <—> σειτομετρήσαντα πάλιν | τοὺς πολεῖταις ἕκ τε τοῦ δημοσίου πυροφ[ῶ] | καὶ οὐ ἐκ τῶν ἰδίων ἐπέδωκεν ἐν δυσ[χρηστοτάτ]ω καιρῶ, ἐπιδεδωκότα δὲ καὶ | ἀργυρικῆ<ν> διάδοσιν καθ' ἕκαστον τῶν πολειτῶν ἀνά δηνάρια δέκα, ὡς μετασχεῖν | τῆς χάριτος ταύτης πάντας τοὺς τὴν πόλιν κατοικοῦντας. Reitzenstein 2011, 190.

¹⁵ Coulton – Milner – Reyes 1988, 121-145 (SEG 38, 1445): Βαλβουρέων | τὴν Βουλῆν | καὶ τὸν Δῆμον | τοὺς ἑαυτοῦ | δεσπότης | Ὀνήσιμος δημόσιος *ιας*. δ(οῦλος) | οἷς καὶ προσέθετο εἰς τὸ | σειτομέτριον κατ' ἔτος | μο(δίους) , τνβ'.

¹⁶ Balland 1981, nr. 67, str. 12-15 (SEG 30, 1535): Παταρεῦσιν εἰς δὲ σιτομέτριον (μυριάδας) Α.

¹⁷ Milner 1994, 93-94 (SEG 44, 1162): Νέ[α]ρχον τετράκι τοῦ Μολεσεος | Βουβωνέα, συγγενῆ Λυκιαρχῶν, | γονέων καὶ προγόνων πρωτευ[ού]σαντων τῆς πατρίδος σειτομετρησάντων | ἔκτενας.

¹⁸ TAM II, 661: ... σειτομετρήσαντα καὶ τὰς λοιπὰς ἀρχὰς καὶ λειτουργίας τελέσαντα εὐα[ρέ]στως.

¹⁹ TAM II, 905: col. XIX. 63.5-9: τῆ δὲ Κορυδ[αλλ]έων πόλει σειτομέτριον.

²⁰ TAM II, 774: προσθέντα [σειτο?]μέτ[ριον] κ[αὶ τὸ] | σειτομέτριον. *Ayrica bk.*: TAM II, 773.

²¹ Takmer – Oktan 2013, nr. 4: ... σειτομέτροντα.

yazıt Rhodiapolis'li Opramoas'ın 152 yılı sonrası Patara ve Korydalla'ya yaptığı *sitometrion*'a ilişkindir. Boubon'lu Nearchos, Lykiarkhes ve buğday dağıtımı (σειτομετρησάντων) yapmış atarlardan gelmekle övünmektedir²². Reitzenstein'in onun, Lykiarkhes M. Aur. Troilos'un torunu olduğu önerisi doğru kabul edilecek olursa *sitometria*'nın üçüncü yy. başlarına kadar devam ettiği sonucuna ulaşılabilir. Kadyanda yazıtının tarihi ise belli değildir. Ancak yazı karakteri 2. yy. izlenimini vermektedir. Yazıtta adı geçen kişinin pek çok memuriyetin yanı sıra buğday dağıtım görevini (σειτομετρήσαντα) de üstlendiği yazıtın sonunda geçen και τὰς λοιπὰς ἀρχὰς και λειτουργίας ifadesinden anlaşılabilir. Arneai yazıtının tarihi ise gerçekten sorunludur. Harf karakterleri de güvenli bir sonuç üretmemektedir ancak diğer örnekler ışığında olasılıkla 2. yy.'dan önceye tarihlenmemelidir. Balboursa ile Oinoanda yazıtları ise kentlerde buğday fonunun²³ varlığına işaret ediyor görünmektedir. Balboursa yazıtı oldukça ilginçtir. Kamu kölesi Onesimos, muhtemelen Antoninus Pius döneminde kendi efendileri (*despotai*) olarak tanımladığı Boule ve Demos'a *sitometrion* için yıllık 352 *modii* (üç tondan fazla)²⁴ ölçüsünde buğday vererek Boule ve Demos'un birer heykeliyle birlikte bir *exedra* yaptırmıştır²⁵. Yazıtta kullanılan προστίθημι vermek, teslim etmek, eklemek anlamlarına gelen bir fiildir. Dolayısıyla Onesimos mevcut fona buğday eklemiştir ve bu fon Boule ve Demos'un idaresinde görünmektedir. Devletin yönetiminde fona işaret eden bir başka yazıt ise Oinoanda'dan gelmektedir. Ünlü Licinnii²⁶ ailesinin bir ferdi olan C. Licinnius Fronto²⁷ kentte iki kez *sitometria* yapmıştır. Bunlardan ikincisini ἕκ τε τοῦ δημοσίου πυρο[ῦ] και οὐ ἕκ τῶν ἰδίων ἐπέδωκεν yani *hem devlet buğdayından hem de kendi kesesinden verdiği buğdaydan* son derece güç bir durum söz konusu iken yapmıştır. Şu halde en azından Oinoanda ve Balboursa kentleri için yurttaşlara buğday dağıtımı/bölüşürmesi yapan bir fondan söz edebiliriz²⁸. Örneklerden biri kentte bir buğday problemine işaret ederken diğerinde böyle bir problem izlenimi edinmemekteyiz. Oinoanda yazıtı, yazıtta Fronto'nun İmparator Traianus'a bedava elçilik yaptığını kaydetmesine izafeten Traianus dönemine tarihlenmektedir²⁹. Fronto, Licinnii ailesinin daha çok tanınan üyesi ve 132 yılı Lykiarkhes'i Licinnius Longus'un erkek kardeşidir³⁰. Oinoanda kentinde *grammateia*

²² Bkz. yuk. dn. 17, Kokkinia 2008, 57-59, nr. 26; Reitzenstein 2011, 242, nr. 131. Yazıtın tarihi tam olarak anlaşılmasına rağmen Reitzenstein tarafından geç 2/3. yy.'a tarihlenen Boubon'lu Lykiarkhes M. Aur. Troilos'un (bk.: 218, nr. 80) torunu olabileceği önerilmektedir.

²³ Zuiderhoek, Strubbe'nin tersine buğday fonlarının Roma yönetim sisteminin doğal bir parçasını oluşturduğunu (Digesta 50.8.2.2-4) ve çoğunlukla *euergetes*'ler tarafından değil, kentin kendi kaynaklarıyla finanse edildiğini savunmaktadır. Yazar Küçük Asya'dan 530 *euergetia* yazıtının içinde sadece %3'lük bir oranın buğday dağıtım ya da başışı ile ilgili olduğunu tespit etmiştir. Buradan yola çıkarak hasatın kötü olması ya da gerçek kıtlık durumlarında *euergetes*'lerin sorunu halletme nedenlerinin ekonomik olmaktan çok ideolojik ve politik olduğunu düşünmektedir. Bk.: Zuiderhoek 2008, 162-163 ve 172-173; Küçük Asya'da buğday ve diğer dağıtımların oranlarına ilişkin bk.: Zuiderhoek 2009, 89, şek. 5.5.

²⁴ Yetişkin bir erkeğin aylık buğday ihtiyacı 4 *modii* idi.

²⁵ Onesimos kente ayrıca Nemesis'in kült heykelleriyle birlikte bir Nemesis tapınağı da yaptırmıştır. Ticaret ya da zanaatkarlıkla zengin olup da *euergetia* faaliyetlerinde bulunan köleler bilinmektedir. Ancak bunların genellikle dini yapılar inşa ettirdiği görülmektedir. Bu nedenle Onesimos'un Nemesis tapınağı daha olağan; ancak *sitometria*'sı sıra dışı görünmektedir. Bk.: Kantirea 2016. Coulton – Milner – Reyes (1988, 136-137) ise Onesimos'un sanki bir *bouleutes* gibi *euergetia*'da bulunduğunu ifade etmektedir.

²⁶ IGR III, 500; Larsen 1946; Jameson 1966; Wörrle 1988, 63 vd.; Milner – Mitchell 1995; Hall – Milner – Coulton 1996; Gökarp 2002.

²⁷ PIR² L 208.

²⁸ Garnsey de Alan Hall tarafından kendisine aktarılan Oinoanda'dan İmparatorluk Dönemi'ne ait yayımlanmamış bir imparator mektubunda (Olasılıkla Marcus Aurelius ama Commodus ya da Caracalla da olabilir) buğday fonundan (str. 12: *seitonikon*) bahsedildiğini bildirmektedir. Hall, sulama ücretlerinden elde edilen paranın buğday almak için kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Bk.: Garnsey 1988, 264, dn. 35, krş. Strubbe 1989, 112.

²⁹ IGR III, 493; Wörrle 1988, 64; Reitzenstein 2011, 190, 233-34.

³⁰ Reitzenstein 2011, 189-90, nr. 39.

ve *gymnasiarkbia* memuriyetlerinin yanı sıra eşi Licinnia Flavilla ile birlikte imparator kültü rahipliğini, Lykia Birliği'nde ise *grammateia* ve *arkbiphylakia* memuriyetlerini yerine getirmiştir. Daha sonra kendisinin Demostheneia vesilesiyle imparatora elçi olarak gittiğini görüyoruz. Dolayısıyla C. Licinnius Fronto hem Traianus hem de Hadrianus döneminde faaliyet göstermiştir ve elimizdeki yazıtlar vasıtasıyla *sitometria*'nın Lykia'daki en erken uygulayıcısı olarak görünmektedir. Ancak P. Garnsey Oinoanda'dan yayımlanmamış iki yazıttan daha bahseder: Bunlardan birinde Ammia adlı bir kadın buğday dağıtımı için kente 10.000 *drakbmai* vermektedir. İkincisinde ise bir *euergetes* kendisinin *sitometreia* ya da buğday dağıtımını ilk uygulayan ve bunu iki kez yapan ilk kişi olduğunu iddia etmektedir³¹. Ancak ne yazık ki yazıtlar hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bu nedenle sağlıklı bir değerlendirme yapmak pek de mümkün görünmemektedir. Buna rağmen en azından *sitometreia*'nın Oinoanda'da bir dönemde resmen teşkil edildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Küçük Asya'da *sitometroumenoi andres*'e yapılan para dağıtımlarını içeren bir grup yazıt ise kuzey ve batı Lykia kentleri Tlos, Oinoanda ve Ksanthos'ta karşımıza çıkmaktadır. Kelime anlamından yola çıkarsak bu kişileri buğday ödemesi alanlar³², kendisine buğday dağıtılanlar/tartılanlar olarak anlamak doğru gözükmemektedir, ancak elimizdeki birkaç yazıtta kendilerine buğdaydan ziyade para dağıtımı söz konusu olduğundan bunların kim olduğunu anlamak daha da zorlaşmaktadır.

Mevcut yazıtlarda *sitometroumenoi andres*'in, adları geçen Lykia kentlerinde ayrıcalıklı bir zümreyi işaret ettiği ve sayılarının kentlerin büyüklüklerine göre değiştiği anlaşılmaktadır. Oinoanda kentinden Demosthenes yazıtı³³ şu ifadeyi kaydeder: "...geri kalan 1800 *denarii*'den (1500 *denarii*) ise mevcut *bouleutes*'ler ile 500 kişilik bir sayıya ulaşıncaya kadar *boule* dışından kura yoluyla bunlara eklenecek *sitometroumenoi andres*'e her birinin 3 *denarii* alacağı şekilde hakemlik (bilirkişi) ücreti olarak verilecek; kalan 300 *denarii* ile, dağıtılacak ödüllerden herhangi bir şekilde artan bir miktar olursa bunlar da *sitometroumenoi* dışında kalan yurttaşlara, azatlılara ve *metoikos*'lara verilecek..." Yazıtı göre *βουλευται*'in 500 kişilik (οἱ φ') *sitometroumenoi andres* grubuna doğrudan dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayrıcalıklı zümrenin sayısı Tlos'ta 1100³⁴ kişiden oluşmaktadır. Oinoanda örneğinde kentteki *bouleutai* sayısını bilemediğimiz için³⁵ bunların dışında kalan *sitometroumenoi* sayısını da hesaplamak mümkün gözükmemektedir. Demosthenes bu heyete her bir kişinin 3 *denarii* alacağı şekilde toplam 1500 *denarii* verilmesini karara bağlamıştır. Ksanthos'ta ise Opramoas, *boule*, *gerousia* ve *sitometroumenoi andres*'e 1.000 *denarii* dağıtmaktadır³⁶. Büyük bir ihtimalle Ksanthos'ta sayı *bouleutai*, *gerousiastai* ve bunların dışında kalan *sitometroumenoi* ile birlikte dağıtımın 1 *denarius* olması durumunda 1.000; 2 *denarii* olması durumunda ise 500 kişiden oluşmaktadır.

³¹ Garnsey 1988, 263: "In a second inscription from Oinoanda, a benefactor claims to have been the first to perform the *sitometreia* or grain distribution, and the first to do so twice".

³² Bk.: LSJ s.v. μετρέω: med., receive in payment.

³³ Wörle 1988, 6, str. 25-27: δοθήσεται κριτικά τοῖς βουλευταῖς καὶ τοῖς σειτομετρούμενοις κρεινόντων μὲν τῶ[ν] | βουλευτῶν συνκληρουμένων δὲ καὶ τῶν ἔξωθεν τῆς βουλῆς σειτομετρούμενων ἕως οἱ φ' πληρωθῶσιν, ὥστε ἕκαστον αὐτῶν λαμβάνειν ἅνα x γ', καὶ τὰ | λοιπὰ x τ' καὶ ἂν τὶ ἐκ τῶν θεμάτων προσγένηται μερίζεσθαι τοῖς ἔξωθεν τῶν σειτομετρούμενων πολείταις καὶ ἀπελευθέροις καὶ παροικοῖς.

³⁴ Naour 1977, 265-271, nr. 1, str. 8-12: ... κατ' ἔτος ἐκ τοῦ τόκου διδόναι ἑκάστω τῶν σειτομετρούμενων ἀνδράσιν χειλίοις ἑκατὸν ἅνα | [(δηνάριον)] α' ἐν τῇ ιε' τοῦ Ξανδικοῦ μηνός | τῇ πρώτῃ τῶν ἀρχαιρεσιῶν ἡμέρα.

³⁵ *Bouleutai* sayısı her kente göre ve dönemlere göre değişiklik gösterebilmekteydi. Örneğin Ephesos'ta 104 yılda sayı 450 kişi idi. Prusa'da birkaç yüz *bouleutai* varken Nerva sayıyı 100 kişi daha arttırmıştır. Buna karşılık Aphrodisias'ta 200, Halikarnassos'ta ise sayı 100 idi. *Bouleutai* sayısı bilinen kentlere ilişkin örnekler için bk.: Liebenam 1900, 229-30; Jones 1940, 176, 340 dn. 40; Magie 1950, I, 641, II, 1505, dn. 31; Balland 1981, 212-13.

³⁶ Balland 1981, nr. 67, str. 36-38: ... ἔδωκεν | τῇ μὲν βουλῇ καὶ γερουσίαι [κ]αὶ τοῖς | σιτομετρούμενοις ἄν[ανδράσ]ιν Ἀ.

Tlos yazıtı *sitometroumenoi* sayısını *bouleutai*'ı ya da herhangi başka bir zümreyi ayırt etmeksizin³⁷ verdiği için kentte *gerousiastai*'ın³⁸ da bu gruba dâhil olup olmadığı anlaşılammaktadır. Opramoas'ın başlığını içeren bir diğer Tlos yazıtı ise *sitometroumenoi* sayısını vermemektedir³⁹. Dikkat edilirse *euergetes*'ler tarafından bir taraftan toplumun eşraf tabakasını hedef alan, öte taraftan da ayrıcalıklı bir konuma taşınmış, *bouleutai* haricindeki *sitometroumenoi* için bir para dağıtımı söz konusudur. Bu, *bouleutai* ya da *gerousiastai* dışında kalan *sitometroumenoi*'u belki "*diğer sitometroumenoi*" olarak adlandırabiliriz. Peki bu "*diğer sitometroumenoi*" kimlerden oluşmaktaydı? P. Garnsey bunları kıtlık zamanlarında hububat erişim ayrıcalığına sahip bir çeşit *plebs frumentaria* olarak tanımlamaktadır⁴⁰. M. Wörrle ise bunların bütün yurttaşlara hububat dağıtan bir fon olan *sitometrion*'u finanse eden kişiler olabileceklerini söylemektedir⁴¹. Ancak buna işaret eden hiçbir veri bulunmamaktadır. Zuiderhoek bu kişileri "buğday alanlar listesinde olanlar"⁴² diye tanımlamaktadır. Bununla birlikte böyle bir çeviri buğday listesi yalnızca bu kimselerden mi oluşuyordu sorusunu da beraberinde getirmektedir. *Sitometroumenoi andres'i* "buğday alma önceliği olan kişiler zümresi" olarak anlamak herhalde yanlış olmayacaktır. Öncelikle bu kişilerin *bouleutai* ve *gerousiastai* ile birlikte anılması kendilerine zaten ayrıcalıklı bir konum sağlamaktadır. Bu ayrıcalığın ne ile ilgili olduğu ise *sitos* sözcüğünde aranmalıdır. Ancak yazıtlar onların bu ayrıcalığına ilişkin hiçbir ipucu vermemektedir ve buna bağlı olarak da hakikaten gizemli kalmaktadır. *Sitometroumenoi*'u anan yazıt sayısı çok azdır ve onlardaki formülasyon da durumu açıklığa kavuşturacak nitelikte değildir. Oinoanda'dan ele geçen iki yazıtı da belki bu gruba dahil etmek mümkün olabilir. Yazıtlardan 127 yılına tarihlenen ilkinde *euergetes* 500'lerdeki her bir kişiye yıllık dört *modii* ölçüsünde buğday ve yine yıllık 2 gümüş *denarii* miras olarak bırakmaktadır⁴³. 240-50 tarihli diğer yazıtta göre ise *euergetes*, *thymelik* ve *gymnik* şenlikler kurmuş ve şenlik döneminde 500'lere 10'ar *denarii*, *demotai*'a ise 2'şer *denarii* para dağıtımı (*dianome*) yapmıştır⁴⁴. Bu iki yazıttaki 500'ler Demosthenes yazıtındaki 500'ler (οἱ φ') ile aynı grup olmalıdır, yani *bouleutai*'ın içine dahil olduğu *sitometroumenoi andres*. Olasılıkla daha kısa ifade etmek amacıyla bu yola başvurulmuş olmalıdır. Eğer bu iki yazıtı da ekleyecek olursak *sitometroumenoi andres'e* işaret eden yazıt sayısı 6'ya çıkmaktadır⁴⁵ ve eğer bu eşleştirme doğru ise ilk yazıt *sitometroumenoi*'un *euergetes*'lerce dağıtılan buğdayın alıcısı konumunda olduklarını ispatlamaktadır.

³⁷ Tlos'taki sayının büyüklüğü göz önüne alındığında *bouleutai* ve belki *gerousiastai*'ın da bu gruba dahil olduğu kabul edilmelidir.

³⁸ *Gerousia* her kentte ispat edilememektedir. Lykia'da bilinen örnekler için bk.: Oliver 1941, 28-38 ve Sidyma'da *gerousia*'nın kuruluşuna ilişkin özellikle bk.: s. 35, Giannakopoulos 2008, Sidyma: 30 vdd., Patara: 200 vdd., Tlos: 203 vdd., Oinoanda: 207 vdd., Ksanthos: 215, Rhodiapolis: 242.

³⁹ IGR III nr. 679=TAM II, 578, str. 28-30: διαυ[ο]μήν ἀνδράσιν σειτρομετρούμενοις | ἀνά x α'.

⁴⁰ Garnsey 1988, 265, 267: *Plebs frumentaria*'yı kendilerine uyarlamakla Lykia'luların kötü zamanlarda yönetici sınıf tarafından gözetilen toplum için çok değerli yurttaşları (kendilerini de hariç tutmaksızın) korumayı amaçladıklarını ifade etmektedir; Strubbe 1989, 114, dn. 98.

⁴¹ Wörrle 1988, 130-131: Wörrle *sitometroumenoi*'un bu fona katkıda bulunmaya zorlandığını, sonradan kentlerinin eşraf vatandaşı haline gelerek ayrıcalıklı buğday alanlar sınıfına evrildiklerini ve para dağıtımları sırasında diğer yurttaşlardan fazla para aldıklarını ifade etmektedir; krş. Strubbe 1989, 115-115.

⁴² Zuiderhoek 2009, 105.

⁴³ IGR III, nr. 492 (Licinnius Longus): καταλείψαντα τοῖς μὲν φ' ἐκά[σ]τω ἐτησίους σείτου μοδίους δ' | [καὶ] ἀργυρίου ἐτήσια (δην.) β'.

⁴⁴ Hall – Milner 1994, nr. 23 (SEG 44, 1187) (Marcia Aur. Polykleia): διανομῆς τοῖς μὲν πεντακο[σ]ίοις ἀνά (δην.) δέκα, τοῖς δὲ δημό[σ]ταις ἀνά (δην.) δύο, καὶ σεβαστο[φ]όροις διενεκεῖσι καὶ <ι>δί[α] τοῖς | ἐξῆς αἰρουμένοις πρὸς ἡμέρας | τρεῖς σεβαστοφ[ο]ροῖς καὶ μαστει[γ]οφ[ο]ροῖς ἐκάστω ἡμερήσιον | (δην.) ἔν.

⁴⁵ Krş. Wörrle 1988, 124, 134.

Opramoas tarafından bu zümreye Tlos'ta yapılan para dağıtımı⁴⁶ ve yukarıda anılan Oinoanda yazıtlarından birinde⁴⁷ yapılan dağıtım *dianome* olarak tanımlanmaktadır. *Dianome* sözcüğü Lykia ve Pamphylia'dan (ve başka bölgelerden de) *sitometroumenoi*'un söz konusu olmadığı pek çok yazıtta da karşımıza çıkmaktadır⁴⁸. Bu yazıtların bazılarında ise sıradan dağıtımlardan ziyade toplumun tabakalarına yapılan *dianomai* söz konusudur. Zira Plinius'un Traianus'la olan mektuplaşmasında da *dianome*'nin tanımı yapılmaktadır:

Plinius, Ep. X, 116 C. PLINIUS TRAIANO IMPERATORI

1 Qui virilem togam sumunt vel nuptias faciunt vel ineunt magistratum vel opus publicum dedicant, solent totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum vocare binosque denarios vel singulos dare. Quod an celebrandum et quatenus putes, rogo scribas. 2 Ipse enim, sicut arbitror, praesertim ex sollemnibus causis, concedendum ius istud invitationis, ita vereor ne ii qui mille homines, interdum etiam plures vocant, modum excedere et in speciem $\delta\iota\alpha\nu\omicron\mu\eta\varsigma$ incidere videantur.

Toga virilis giyenler ya da evlenenler ya da bir magistratlığa girenler ya da bir kamu eseri başışlayanlar, boule'nin tümünü ve de plebs'ten biç de azımsanmayacak sayıda kişiyi davet ederek bunlara 2 ya da 1 denarius verme alışkanlığında dırlar. Bunun kutlanıp kutlanmaması gerektiğini ve ne kapsamda (kutlanmasını) düşündüğünü yazmanı rica ediyorum. Zira ben şahsen özellikle gelenekselleşmiş koşullardan dolayı bu davet verme hakkının bahşedilmesi gerektiğini düşündüğüm gibi, 1.000 kişiyi, bazen de daha çok kişiyi davet ettiklerinden onların ölçüyü aşmalarından ve dianome yapıyor görüntüsü içine düşmüş görünmelerinden çekiniyorum.

Plinius, Ep. X, 117 TRAIANUS PLINIO

Merito vereris, ne in speciem $\delta\iota\alpha\nu\omicron\mu\eta\varsigma$ incidat invitatio, quae et in numero modum excedit et quasi per corpora, non viritim singulos ex notitia ad sollemnes sportulas contrahit. Sed ego ideo prudentiam tuam elegi, ut formandis istius provinciae moribus ipse moderareris et ea constitueres, quae ad perpetuam eius provinciae quietem essent profutura.

Davetin hem sayıca ölçüyü aşp hem de tamdık(lardan) tek tek bireyler değil de tabakalar (bouleutai ve plebs) vasıtasıyla düzenli armağanlara sebep olup dianome görüntüsüne bürünmesinden baklı olarak endişe ediyorsun. Ama ben bu eyaletin geleneklerini şekillendirme işini söz konusu eyaletin daimi sükunetine (huzur, barış ortamına) fayda sağlaması amacıyla bizzat sen idare edesin ve onları düzene sokasın diye senin öngörünü seçtim.

⁴⁶ Bk.: yuk. dn. 39.

⁴⁷ Bk.: yuk. dn. 44.

⁴⁸ **Rhodiapolis:** TAM II, 3, 910 (1. yy.): memleketine dağıtılması ve Asklepios onuruna düzenlenen bayramlar için 15.000 gümüş *denarii*; **Oinoanda:** IGR III, nr. 495 (117-161): kent ve eyalete yaptığı başışlardan hem kente hem de birliğe *siteresia* ve *dianomai*; **Ksanthos:** Balland 1981, nr. 67 (152 sonrası): Lykia Birliği'ne dağıtılması için 250.000 *denarii*; **Kadyanda:** TAM II, 2, nr. 671 (2. yy.): dağıtılması ve bayram için 1000 *denarii*; **Phaselis:** TAM II, 3, nr. 1203 (2. yy.): ölümünden sonra vatanına adaklar, oyunlara *theoros* olarak göndermeler ve dağıtılmak üzere sınırsız hediyeler vasiyet eden; **Balboursa:** IGR III, nr. 473 (2-3. yy.): Lykia'nın *arkbostatai*'ına, *bouleutes*'lere, Birlik *arkbon*'larına kendi kesesinden ikişer *denarii*; **Balboursa:** Naour 1978, nr. 2 (2-3. yy.): Herkese üçerbuçuk *denarii*; **Boubon:** Kokkinia 2008, 59-63, nr. 27: malının yarısını kente bırakarak gelirlerinden kentin *dianomai* yapmasını vasiyet ediyor. **Oinoanda:** SEG 44, 1187 (240-250): şenlik döneminde 500'lere onar *denarii*, *demotai*'a ikişer *denarii* *dianome*; **Sillyon:** IGR III, nr. 801 (2. yy.): her bir *bouleutes*'e 95, her bir *geraios*'a 90, her bir *eklesiastes*'e 87, bunların eşlerinin her birine üç, her bir *polites*'e 9, *vindikta*'lılar, *apeleuterai* ve *paroikoi*'a ise 3'er *denarii* *dianome*.

Mektuplara göre Plinius eyalette gelenek haline gelmiş olan uygulamanın ölçüyü aşır *dianome* görüntüsüne bürünmesinden çekinmekte ve Traianus da kendisine bu konuda hak vermektedir. *Dianome* yukarıda da söylediğimiz gibi *euergesia* içerikli Yunanca yazıtlarda sık karşımıza çıkmaktadır ve “arasında paylaşırma/dağıtma”⁴⁹ anlamına gelmektedir. *Euergetes*’lerin finanse ettiği bir para dağıtımını ifade eder. Dolayısıyla da endişe edilecek bir duruma işaret etmediği halde Plinius ve de imparator *dianome* yapılıyor olmasından endişe etmektedirler. Ancak hem eşraf tabaka ve hem de *demos*’un hoşuna gittiği anlaşılan *dianome*’den endişe etmek için bunun ya Hardy’nin ifade ettiği gibi rüşvet olarak anlaşılması ya da Sherwin-White’in ifadesiyle Plinius’un *mandata*’sında bu “*species διανομή*” ile ilgili bir maddenin bulunması ve bu madde ihlal edileceği için de söz konusu uygulamanın *dianome*’ye dönüşmesinden endişe edilmesi gerekmektedir⁵⁰. Sherwin-White’in görüşü oldukça makul görünmektedir. Olasılıkla Plinius’un *mandata*’sında *dianome*’yi kısıtlayıcı bir madde olmalıdır. *Dianome*’nin neden kısıtlandığının cevabı ise Plinius’un Traianus tarafından eyalete gönderilme sebebi ve orada gerçekleştirdiği çalışmalarda⁵¹ aranmalıdır. Bilindiği üzere Plinius’un Bithynia et Pontus eyaletine imparator tarafından *legatus Augusti pro praetore*⁵² olarak atanması istisnai bir durum olarak kabul edilir. İmparator Traianus, mali konularda uzman olduğu için Plinius’u özellikle kentlerin hesaplarını kontrol etmesi ve mali sıkıntılarını gidermesi için eyalete göndermiştir. Söz konusu eyaletin kentleri genel olarak zengin olmalarına rağmen Plinius’tan önce görev yapmış Romalı valilerin kötü yönetimleri neticesinde özellikle mali açıdan büyük sorunlarla karşılaşmışlardır. Kentlerde yasalar ihlal edilmiş, yöneticiler ya da halktan özel şahıslar kamu hazinesinden özel kazanç elde ederek zimmetlerine paralar geçirmiş ve bunun neticesinde de kentler mali sıkıntı içine düşmüş, büyük miktarda paralar harcayarak yapımına başladıkları kamu binalarını dahi tamamlayamamışlardır. Plinius mektuplarında kentlerin temel sorununun kent sakinlerinin savurganlığı olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle farklı kent yurttaşlarının birbirleriyle giriştikleri ateşli rekabet sonucunda gerçekleşen yoğun *euergesia* faaliyetleri çerçevesinde kamu hazinesi boşalmış ve bu da eyalet kentlerinin maliyesinde tamiri zor yaralar açmıştır. Traianus’un kamu hazinesinin kötüye kullanılmasına karşı tavrı ise oldukça serttir ve Plinius’tan gözünün kentlerin üzerinde olduğunu eyaletlilere bildirmesini istemiştir. Plinius’un sorunların çözümünde belirlediği yöntem ilk önce kentlerin mali bütçelerini çıkarmak, onların kamu gelir ve giderleri ile borçlarını saptamak olmuştur. Bu doğrultuda Plinius’un gereksiz olduğu kadar, Traianus’un politik olarak tehlikeli bulunduğu, gizli hedefleri destekleyen ve bir takım grupları koruyan⁵³ tüm harcamaları, özellikle de kentin eşraf tabakasına yapılacak *dianome*’yi kısıtlamış olması mantığa son derece uygun görünmektedir. Mektuplarda *dianome* sözcüğü Latinceleştirilmeden kullanılmış⁵⁴ ve adeta tanımı yapılmıştır. Yani “toplumun tabakalarına (*corpora: totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum*) düzenli olarak yapılan armağan (*ad sollemnes sportulas*) niteliğindeki birer, ikişer *denarii*’lik para dağıtımlarına” *dianome* adı verilmektedir. Eyalet sakinleri ise *dianome*’ye çok benzer gelenekselleşmiş bir davranışa sahiptirler. O da tanındıklardan değil de eşraf ve *plebs*’ten⁵⁵ çok yüksek sayıda (1.000 ya da üzeri) kişiyi çeşitli vesilelerle davet edip onlara birer, ikişer *denarii* para dağıtmaktır. Mektuplarda geçen bu 1.000

⁴⁹ LSJ, s.v. *διανομή*.

⁵⁰ Sherwin-White 1966, 727-728.

⁵¹ Sherwin-White 1966; Dürüşken – Özbayoğlu 2001.

⁵² Sherwin-White 1966, 80-82.

⁵³ Schwarz 2001, 140-141 ve 142-143.

⁵⁴ Sherwin-White 1966, 728: Plinius ne *divisio* ne de *ambitus* sözcüklerini tercih etmiştir.

⁵⁵ Eşraf (*bouleutes* sınıfı) ve eşraf olmayan *demos*’un tanımı için bk.: Zuiderhoek 2009, 14-15.

ya da daha fazla kişiye yapılan para dağıtımları Lykia'daki *sitometroumenoi*'a yapılan para dağıtımlarını tarif eder niteliktedir. Zira *totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum* ifadesini G. E. M. de Ste. Croix “*plebs*’ten seçilmiş, *bouleutai* statüsünde yeni bir aile grubunun ortaya çıkışı” olarak yorumlamaktadır⁵⁶. İşte böyle muhtemelen buğday vesilesi ile *demotai* arasından seçilerek *bouleutai* ile eş muamele görmüş yeni bir grup da birkaç Lykia kentinde doğmuş görünmektedir ve bu grubun adı Lykia’da “*diğer sitometroumenoi*”dur. Bithynia et Pontus Eyaleti’ndeki uygulamanın resmi dağıtımların ötesine geçip özel günlere de taşındığı dikkati çekse de Lykia yazıtları bu yönde bir veri sunmamaktadır.

Bu dağıtımlar (*dianomai*) *sitometroumenoi* dahil olsun ya da olmasın eyalette tabakalaşmanın artışının bir göstergesi olarak birlikte değerlendirilmelidir⁵⁷. *Dianomai* söz konusu olduğunda kent hiyerarşisi içinde en yüksek payı *bouleutai* almaktadır. Bu, *bouleutai*’ın kent içindeki en ayrıcalıklı grup olduğunun kanıtıdır. Söz konusu bu para dağıtımlarında *bouleutai* dışındaki diğer yurttaşlar ise *bouleutai*’a nazaran oldukça düşük bir miktar almaktadırlar. Bu hiyerarşik düzeni Sillyon kentinde Menodora’nın yaptığı dağıtımlarda çok iyi anlayabilmekteyiz: Menodora oğlunun ve kendisinin *demiourgos*’luğu ile kızının ve kendisinin *gymnasiarkhia*’sı ve de başrahibeligi ve rahibelikleri sırasında her bir *bouleutes*’e 95, her bir *geraios*’a 90, her bir *ekklesiastes*’e 87⁵⁸, bunların eşlerinin her birine üç, her bir *polites*’e 9, *vindikta*’lılar, *apeleuterai* ve *paroikoi*’a ise 3’er *denarii* para dağıtmaktadır⁵⁹. Bununla birlikte Lykia yazıtlarında *sitometroumenoi andres* olarak bir grup *demotai*’ın? *bouleutai* ve *gerousiastai* ile eşit para almaları *demos*’un eşraf tabaka üzerindeki etkisinin işareti olarak algılanmalıdır. Özellikle buğdayı paylaşırken çıkan sorunlar neticesinde *demos* ayaklanmış ve eşraf da onu yatıştırmak amacıyla öncelikli buğday alanlar zümresine dahil etmiş olabilir. Eğer bu öneri doğru ise, Lykia’da *demotai*’a ne zaman *sitometroumenoi* olma ayrıcalığı verildiği hakikaten soruludur. *Sitometria* ve *sitometroumenoi* yazıtlarını birlikte değerlendirdiğimizde öncelikle dikkati çeken her iki gruptan yazıtların da Oinoanda kentinde yoğunlaştığıdır. Bu nedenle hem *sitometria* ve hem de bunun neticesinde oluşturulan *sitometroumenoi*’un Oinoanda kenti çıkışlı olabileceğini önermek isterim. Oinoanda’da bir nedenle kentin sahip olduğu buğdayın yurttaşlar arasında sorunsuz bir şekilde dağıtılmasını sağlamak amacıyla *sitometrion* fonu oluşturulmuş görünmektedir. Bu fonun yukarıda bahsi geçen ve Onesimos’un katkısını içeren Balboura yazıtında *boule* ve *demos*’un ortak idaresinde olduğu dikkati çekmektedir. Bu da *demos*’un da buğdayı dağıtma eyleminin etkin bir parçası olduğunun kanıtı olabilir. Dolayısıyla her ne kadar *diğer sitometroumenoi* ile öncelikle beklenen *bouleutikon tagma*’nın üyeleri olsa da Lykia’da söz konusu dönemde yaşanan bir takım sıkıntılar *demos*’un da işe dahil olmasına neden olmuş

⁵⁶ Ste. Croix 1981, 530.

⁵⁷ Zuiderhoek (2009, 99-105) *euergetes*’ler tarafından yapılan diğerler dağıtımların yanı sıra hem *boule* ve *gerousia*’ya yapılan hem de alıcı gruplara bireysel olarak yapılan para dağıtımları ve bu dağıtımların alıcı gruplarını istatistikî olarak bir araya getirmiştir (tab. 5.1, 5.2, fig. 5.6). Bu veriler ışığında dağıtımlarda en baskın alıcı grup *bouleutai* ve *gerousiastai*’dır. Toplam 78 dağıtımdan, *boule* üyelerinin tek alıcı olarak ya da diğer grupların yanı sıra *bouleutai*’ın da alıcı olarak görüldüğü örnek sayısı 35’tir. Bunun yanı sıra meclis üyeleri, sıradan yurttaşlar ve diğer grupların birlikte içerdiği dağıtımlar da bulunmaktadır. Tüm bu istatistikî veriler bir taraftan Küçük Asya kentlerindeki oligarşileşme ve hiyerarşileşme ile bunun ideolojik olarak övülmesini ortaya koyarken öte yandan da bu hiyerarşik sosyal düzenin meşrulaşarak izleyiciler ve katılımcılar gözünde ulaşılmaya çalışılan normatif bir ideal haline gelmesinin kanıtını sunar.

⁵⁸ Brandt (1992, 150-153) *sitometroumenoi*’un Pamphylia’daki *ekklesiastai*’a karşılık geldiğini ifade etmektedir. *Boule* dışındaki ayrıcalıklı yurttaş toplulukları her kentte ortak bir tablo ortaya koymamaktadır. Bu farklılıkta ilgili kentin tarihi, sosyo-politik yapısı, ekonomisi, gelenekleri gibi birçok faktörün yanı sıra *euergetes*’in ilişki ağı ve sosyo-politik pozisyonuna bağlı olarak kendi istekleri ve diğer eşraf üyeleri ve *demos*’la söz konusu *euergesia* çerçevesinde arka planda gerçekleşen pazarlıklar rol oynamaktaydı. Bk.: Zuiderhoek 2009, 65, 105-107.

⁵⁹ Kentten Menodora ve oğlunun dağıtımlarına işaret eden 4 adet yazıt ele geçmiştir: Lanckoroński 1890, nr. 58-61, IGR III, nr. 800-802; van Bremen 1994.

izlenimi uyandırmaktadır. Bunun neticesinde de bir grup *demotai* buğday alma önceliği olanlar grubuna dahil edilmiş olabilir. Oinoanda'nın ardından *sitometria*'nın diğer Kuzey ve Batı Lykia kentlerinin yanı sıra bazı Orta Lykia kentlerine de sıçradığı gözlemlenmektedir. Buna rağmen *sitometroumenoi andres* sadece Oinoanda-Tlos-Ksanthos kentleriyle sınırlı kalmış görünmektedir. Opramoas'ın 30'dan fazla Lykia kentine yaptığı yardımlar bu konuda çok kuvvetli olmasa da ipucu sunabilir. Zira bu kadar kent için çok çeşitli bağışlarda bulunan Opramoas sadece Ksanthos ve Tlos'ta *sitometroumenoi*'a para dağıtırken, *sitometrion*'u ise yalnız Patara ve Korydalla'da gerçekleştirmiştir⁶⁰.

Sitometria olasılıkla ilk olarak Traianus döneminin sonları ile Demostheneia Bayramı'nın teşkil edilmesi arasındaki bir dönemde başlamış olmalıdır. C. Licinnius Fronto Oinoanda kentinde iki kez *sitometria* yapmıştır. İkincisini kentte son derece güç bir durum yaşandığı sırada gerçekleştirmiştir. Yaşanan bu güç durumda kentin elindeki buğday bitmiş ve Fronto kendi elindeki buğdayı devlete vererek yurttaşlara buğday dağıtımını yapmış, bunun yanı sıra da kentteki herkese 10'ar *denarii* para dağıtmıştır. Garnsey'in bildirdiği yazıtta *sitometria*'yı ilk icra etmekle övünen kişinin ne yazık ki kim olduğunu bilemiyoruz. Ancak bu kişinin Fronto ya da aynı ailenin bir başka ferdi olması ihtimal dâhilindedir. Olasılıkla, yaşanan bu sıkıntı neticesinde kentte bir buğday fonu oluşturulmuş olmalıdır. Benzer bir güç durum olasılıkla Kadyanda'da da yaşanmıştır. Burada da M.S. 2. yy.'da *anonymus* bir *euergetes* üç kez maliyetinin altında buğday ve zeytinyağı satışı yapmıştır⁶¹. Fronto'nun adının Demostheneia yazıtındaki elçiler arasında geçmesi ve kardeşi Lykiarkhes Licinnius Longus'un 500'lerdeki herkese yıllık 4 *modii* buğday ve 2 *denarii* para dağıtması tesadüf olmasa gerektir⁶². *Sitometria* Oinoanda'da Demostheneia Bayramı'ndan çok önce oluşturulmuş olmamalıdır. Hatta *sitometroumenoi andres*'in Demostheneia yazıtında ilk kez geçiyor olması da mümkündür. Çünkü yazıtta *sitometroumenoi*'u diğer yazıtlarda olmadığı şekilde tanımlama söz konusudur. Bu, yazıtın coşkusundan ziyade kavramın henüz bilinmemesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

Söz konusu son derece güç durum ise ya kötü hava şartları dolayısıyla yaşanan kıtlık ya da daha çok piyasa spekülasyonları neticesinde eşraf tarafından buğdayın saklanması ve bunun üzerine meydana gelen halk ayaklanmasıyla açıklanabilir⁶³. A. Balland, Lykia kentlerindeki *sitometria*'yı Hadrianus'un 129 yılındaki Lykia ziyareti civarına yerleştirmektedir. Zira Patara ve

⁶⁰ Kokkinia 2000; Akdoğan Arca 2002.

⁶¹ TAM II, 671, str. 5-7: ἐγ δευτέρου καὶ [τρίτου?] | τετελεκότα παραπράσεις [σειτου] | καὶ ἐλαίου. Her ne kadar *sitos* sözcüğü tamamlama olsa da doğru gözükmektedir. Oinoanda Kenti'nde 240-50'li yıllarda yaşanmış bir kıtlık da bilinmektedir. Bu kıtlık sırasında 500'lere para dağıtmış olan Marcia Aurelia Polykleia'nın (bk.: yuk. s. 119) kocası M. Aur. Artemon II yurttaşlara her türden gıda maddesi sağlamıştır: IGR III, 489=SEG 44, 1186, str.12-15: ... παρασχόμε[ε][v]όν τε καὶ ἐν τῇ σειτοδείᾳ ἐξῆς τ[ά] | [π]άντα τῶν ἐπιτηδίων | τοῖς πολ[ι]ταις εἰς εὐετηρίαν.

⁶² Yine Oinoanda Kenti'nde Licinnii ailesinin (bk.: yuk. dn. 26 ve 93) bir başka üyesi olan C. Licinnius Thoantianus da kent ve eyalet çapında hatırı sayılır bağışlarda bulunmuş ve bu bağışlardan Oinoanda Kenti'nde ve Lykia Birliği'nde buğday tahsisi yapılmasının yanı sıra para dağıtımları (*dianomai*) da yapmıştır ve bunun karşılığında kendisine besleyici (τὸν τροφέα) sıfatı verilmiştir: IGR III, 495.

⁶³ Bu tip halk ayaklanmaları Dio Khyrsostomos'tan (Or. 46) bilinmektedir. 70'li yıllarda Prusa halkı kentte cereyan eden tahıl kıtlığından kısmen Dio'yu sorumlu tutmuş ve kendisini taşlamak ve evini yakmakla tehdit etmişlerdir: Ayrıca Domitianus döneminde Pisidia Antiokheia'sında kötü kış şartları dolayısıyla az ürün alınmış ve bunun sonucu kentte tahıl fiyatları yükselmiştir. Roma Valisi Antistius Rusticus olaya müdahale etmek zorunda kalmıştır. Yazıtın, zenginlerin elindeki buğdayı halka açmadığı anlaşılmaktadır. Rusticus tarafından herkesin elindeki buğdayı yetkililere bildirmesi ve belirlenen günde kendi ihtiyacının fazlasını yetkililere satması emredilmektedir. Aksi takdirde ellerindeki buğdaya el konulacaktır. Rusticus ayrıca 1 *modius* buğdayın 1 *denarius*'un üzerinde satılmasını da yasaklamıştır: JRS 14 (1924) 179,6 (AE 1925, nr. 126). Benzer bir örnek de 1. yy.'da Aspendos'ta yaşanmıştır. Büyük mal sahipleri daha yüksek fiyata ihraç edebilmek için tahıl stoklayınca Aspendoslular sıkıntıya düşmüş ve nohut almaya zorlanmışlardır (Philostratus, *Vit. Apoll.* I 15). Eşraf tarafından suni olarak yaratılan spekülasyonla ilgili genel olarak bk.: Garnsey 1988, 74-79. Garnsey yiyecek krizlerine sık rastlandığı, ancak topyekün bir açlığın çok nadir yaşandığı sonucuna varmıştır: Garnsey 1988, 8-39.

Andriake'de kurulan *granarium*'lar⁶⁴ vasıtasıyla bölge 130-150 yılları arasında Roma'nın buğday tedarikini sağlamada aktif bir rol oynamıştır⁶⁵, Wörrle ise *sitometroumenoi*'un Oinoanda'da oluşturulması için Demostheneia Bayramı'nın kuruluş tarihi olan 124 yılını haklı olarak bir *terminus ante quem* olarak kabul eder⁶⁶, Şu durumda Balland'ın düşüncesi son derece makul görünmesine rağmen muhtemelen doğru değildir. *Sitometria*'nın görüldüğü kentler de aslında Patara ve Myra'yı işaret edecek şekilde Kuzey, Batı ve Orta Lykia kentleridir. Ancak *sitometroumenoi* sadece Kuzey ve Batı Lykia'da vardır ve eğer ortada yazıt olmamasına bağlı olarak herhangi bir tesadüf söz konusu değilse, *sitometroumenoi*'un Orta Lykia'ya da yayılmasını beklerdik. Batı Lykia özellikle de Elmalı Ovası, Ksanthos Vadisi ve Kabalia⁶⁷ gibi bölgeler Antik Dönem'de oldukça verimliydi⁶⁸. Daha *granarium*'lar kurulmadan çok evvel Rhodos'un deniz ticaretini kaybetmesine paralel olarak M.Ö. 2. yy. sonrasında Mısır ticaretinde Lykia limanları etkili olmaya başlamışlardı⁶⁹. Nitekim Cicero M.Ö. 80/79 yılı için, Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Phrygia'dan tahıl, deri, örtü ve çuval tedarik edildiğini ifade etmektedir⁷⁰. Ksanthos Vadisi'nde üzüm ve buğday yetiştiği Homeros'tan öğrenilmektedir⁷¹. Kadyanda'nın Likçe'deki ismi *Xadawâti*⁷² olup, "Tahılı bol" anlamına gelmektedir⁷³. Kabalia Bölgesi'nde konumlanan Oinoanda kentinin isminin ise Hititçedeki *Wıyanawanda* sözcüğünün Yunancaleştirilmiş şekli olduğu genel olarak kabul edilmektedir ve "Bağı bol" anlamına gelmektedir⁷⁴. Görüldüğü üzere bölge tahıl üretiminde etkin bir rol oynamış görünmektedir ve eşrafın dış pazarlarda daha çok para kazanmak amacıyla buğdayı dış pazarlara yollamak istemiş olması muhtemeldir⁷⁵. Bunun sonucunda kentlerde zaman zaman buğday sıkıntılarının yaşanması son derece doğaldır. Lykia'da bu dönemde ne tür bir sıkıntı yaşandığını kesin olarak söyleyemesek de, eğer sorunun eşrafın buğdayı saklamasından kaynaklandığı önerisi doğru ise, *granarium*'ların inşa edilmesinde ihtiyaç fazlası buğdayın zenginlerin stoklarında değil de, *granarium*'larda depolanması ve ihtiyaç durumunda buradan temin edilmesi düşüncesi etkili olmuş olabilir.

Buğday alma önceliğinde hiyerarşik düzen esas alınmıştır. Kentte öncelikle eşraf tabaka buğday alırken mağdur konuma düşürülmemeliydi ama oy desteğine ihtiyaç duyulan *demos* da küstürülmemeliydi. Dolayısıyla kentin sahip olduğu buğday öncelikle bu buğday alma önceliği olan gruba dağıtılıyor (*demos*'un bazı üyeleri eşraf tabakaya dahil edilerek?) ve ancak kalan buğday daha alt tabakalara doğru pay ediliyor olmalıydı. *Euergetes*'ler de bu zümreye hoş görünmek ve hem bunların hem de kendilerinin eşraf olma ayrıcalığını onaylayarak "*do ut des*" sisteminin işlemesine katkıda bulunmaktaydılar. Aslında hiyerarşik düzenin üst tabakalarına

⁶⁴ Lykia *granarium*'ları ile ilgili olarak bk.: TAM II, 2, 397; Balland 1981, 67 vdd.; Rickman 1971, 138-140; Halfmann 1986, 131, dn. 493. 194. 208; Zimmermann 1992, 221-22, dn. 175; Winter 1996, 115 vd., 127; Çevik v.d. 2014, 230-37.

⁶⁵ Balland 1981, 217; krş. Coulton – Milner – Reyes 1988, 139; Naour 1977, 269-270.

⁶⁶ Wörrle 1988, 128.

⁶⁷ Plinius, *NH* 5, 101; Ptolemaios 5, 3, 5.

⁶⁸ Wörrle (1975, 66-68) Andriake ve Patara'daki *granaria*'nın sadece Mısır ticareti dolayısıyla değil, aynı zamanda da Kabalia, Elmalı ve Ksanthos ovalarında yetiştirilen hububatın depolanması için de kullanıldıklarını ifade etmektedir.

⁶⁹ Zimmermann 1992, 230-31; krş. Ras 1995, 36.

⁷⁰ Cicero, *In. Verr.* 2, 1, 95.

⁷¹ Homeros, *Il.* 12, str. 314-15.

⁷² TAM I, 26, str. 21 ve nr. 45, str. 3.

⁷³ Zgusta 1984, § 403-1.

⁷⁴ Zgusta 1984, § 919-2.

⁷⁵ Ras 1995, 36.

yapılan *dianome* bir çeşit rüşvet ya da *sportula*'yı⁷⁶ ifade eder. Traianus'un ifadesindeki *ad sollemnes sportulas* da bunun kanıtıdır⁷⁷. Oinoanda Kenti'nde Licinnius Longus 500'lere yıllık 4 *modii* buğday ve yıllık 2 *denarii* para bırakarak dağıtımların düzenli yapılmasını vasiyet etmiştir. Aynı kişi Lykia Birliği'ne bağışladığı paranın faizinden *arkhostatai*'a (magistrat seçim kurulu üyeleri) para dağıtılmasına da karar vermiştir⁷⁸. Balboursa'da ise Troilos alias Navius'un da Lykia'nın *arkhostatai*'ına, *bouleutai*'a ve Birliğin *arkhon*'larına 2'şer *denarii dianomai* yaptığını görüyoruz⁷⁹. Pinara'da ise panegyrik eğlencelere çok meraklı görünen *anonymus* bir kişi yabancıları yargılayan yargıç kurulunun üyelerine 5.000 *drakhmai*, bütün *bouleutai*'a, *arkhostatai*'a ve ortak memuriyetleri yerine getirenlere ... *drakhmai* vermektedir⁸⁰. Tlos'ta Lalla da 1.100 *sitometroumenoi andres*'e dağıtacağı 1'er *denarius*'u her yıl Ksandikos Ayı'nın 15'inde ve 'magistrat seçimlerinin ilk gününde' yapacağını garantisini vermektedir. Bu örneklerde her ne kadar birkaç dağıtımın düzenli bir şekilde yapıldığı açık bir şekilde belirtilmiş olsa da Lykia'daki dağıtımların tümünün düzenli dağıtımlar olduğunu söyleyemeyiz⁸¹. Örneklerde *arkhostatai*'a yapılan dağıtımlar ya da Lalla'nın dağıtımını magistrat seçimlerinin ilk gününde yapması ilgi çekicidir ve bu zümreyi hoş tutarak kendi magistratlığını ya da kentin eşrafı olarak en yukarıda görülmeye devam etmesini garanti etme amacı taşır. Bu durumda bu tür dağıtımları özellikle de günümüz bakış açısıyla bir çeşit rüşvet saymamak için bir neden yoktur. Plinius'un mektubunda da bir magistratlığa girenler ya da bir kamu eseri bağışlayanların da para dağıtım âdetinde oldukları ifade edilmektedir. *Euergetes* burada kesinlikle hem kendisi gibi eşraf tabaka hem de *plebs* tarafından onaylanmak istegindedir. Bu onaylama karşılığında kendisi *boule* ve *demos* tarafından onurlandırılacak ve belki çeşitli imtiyazlar da elde edebilecektir. Ancak daha da önemlisi kendisinin kendi toplumunun üst tabakası tarafından onaylandığını ve kentte bir *homonoia/concordia* olduğunu Roma yönetimine ispatlama ve onun desteğini elde etme şansına sahip olacaktır. Zira Roma eskiden beri mülk sahibi eşraf tabakayı desteklemeyi tercih etmiştir⁸². Patara'da bulunmuş, İmparator Claudius'un Lykia'yı eyalet yapmasını müteakiben

⁷⁶ *Sportula* hedefinde yoksulların olmadığı faydacı bir amaçla yapılan armağan niteliğindeki dağıtımları ifade eder. Kente verdiği anıtın reklamını yapmak isteyen bağışçı seremonide mümkün olduğunca fazla kişinin katılımını garanti altına almak amacıyla sosyal statüyü gözetmek suretiyle farklı yönde bir cömertlik gösterir: Duncan-Jones 1982, 138-39.

⁷⁷ *Euergetes*'lerin doğuda *sportula* uygulamasını kendilerine adapte etmelerine ilişkin bk.: van Nijf 1997, 149-188.

⁷⁸ Bkz. yuk. dn. 43: ...ὡν ὁ τόκος χωρεῖ εἰς διὰδοσιν ἀρχοστατῶν. Ancak burada *dianome* yerine *diadosis* sözcüğü kullanılmıştır.

⁷⁹ IGR III, nr. 473: δόντα δὲ καὶ τοῖς συνελ[λ]θοῦσιν Λυκίων ἀρχοστάταις | καὶ βουλευταῖς καὶ κοινοῖς ἀρχουσιν διανομῆς ἀνά (δην.) β' ἕκ τῶν ἰδίων.

⁸⁰ IGR III, 681=TAM II, 508: (Yazıt çok fragman halindedir): [<δόντα>] | τοῖς μὲν τῶν ξενοκριτῶν δ' <σ>[υ]?σ[τ]ήμασιν ἀνά (δραχμάς?) , ε, π[α]σι δὲ βου[λ]ευταῖς καὶ ἀρχοστάταις καὶ τοῖς τὰς κοινὰς τετελε[κ]κόσιν ἀρχὰς (δραχμάς) —]

⁸¹ Festivallerde istisnai bir şekilde yapılan ekmek dağıtımları haricinde Küçük Asya *sitionia* yazıtlarının küçük bir bölümü yıllık olarak yapılan buğday ya da ekmek dağıtımlarına işaret eder. Buğdayın Roma dışında düzenli dağıtımını 2. yy. Lykia'sının birkaç kenti ve 3. yy.'in ikinci yarısında olmak üzere Mısır'ın Aleksandria, Hermopolis ve Oksyrhkhos kentleri için söz konusudur: Erdkamp 2005, 276 ve dn. 76.

⁸² Ste. Croix 1981, 521. 523-24. Roma *senatus*'u ve temsilcileri Hellenistik Dönem'den beri üst sınıflardan ve üst sınıfların hâkim olduğu yönetim biçimlerinden yanaydı. Örneğin Livius (XXXV, 34, 3) Antiokhos'la yapılan savaşın hemen öncesini anlattığı pasajından (M.Ö. 192 yılı) her devletteki en üst tabakanın (*principes/optimus quisque*) Roma taraftarı ve mevcut durumdan hoşnut olduğunu, fakat çoğunluğun/halkın onlarla aynı fikirde olmadığını (*multitudo et quorum res non ex sententia ipsorum essent*) dile getirir. Yine Antiokhos'la olan savaş sırasında Phokaia'da *multitudo* ya da *plebs* Antiokhos'u desteklerken, *senatus* et *optimates* Roma'nın yanında yer almak ister (Livius, XXXVII, 9, 1-4). Benzer bir örnek de 3. Makedonia Savaşı başlamadan hemen önce pek çok özgür Yunan devletinde *plebs*'in Perseus'ten yana, *principes*'in ise Roma'dan yana olduğudur (Livius, XLII, 30, 1-7). I. Mithradates Savaşı sırasında Nysa ad Maeandrum'da kentin eşraf takımından Khairemon'un 60.000 *modii* buğday karşılığında Roma tarafında yer almasına rağmen olasılıkla çoğunluk Mithradates tarafında yer almıştır: Syll.³ 741, Syll.³ 781; Rigsby 1996, 399-406.

dikilen Stadiasmus Anıtı'nın ithaf yazıtı da Roma'nın yerel yönetimdeki tercihini açıkça ortaya koymaktadır. Zira Claudius Eyalette dirlik ve beraberliği sağlamasının ardından devlet mekanizmasını *οἱ ἐξ ἀρίστων ἐπιλεγμένοι βουλευταὶ* yani eyalet sakinlerinin en üst tabakasından seçilmiş *bouleutai*'a teslim etmiştir⁸³. Lykia Birliği bünyesinde uygulamaya konulan bu mekanizma eyalet kentlerinde de uygulanmaya başlanmış ve *boule* bir "mikro-*senatus*"a, yani "çok yüksek oranda oligarşik bir kuruma" dönüştürülerek⁸⁴, kent yönetiminin en belirleyici unsuru olarak Roma hakimiyetinin bir aracı durumuna sokulmuştur⁸⁵. Bu kurumun üyeleri kentin en üst düzey karar mekanizmasına hükmettikleri için yerel politikaların da belirleyicisi konumdaydılar⁸⁶. Daha sonraki devirlerde Lykia'da *ἀρχαὶ βουλευτικαὶ* ile *ἀρχαὶ δημοτικαὶ* arasında bir ayırım yapıldığı bilinmektedir. Bu ayırımın nedeni Quaß'ın düşüncesine göre *demotai*'a bazı önemli memuriyetlerin yolunu kapatmak⁸⁷ olarak açıklanmaktadır. Pleket ise *bouleutai* ile *demotai* arasındaki bu kadar keskin bir ayrıma karşı çıkar⁸⁸. *Demos*'un en tepesindeki kişilerin *bouleutikon tagma*'nın aşağı seviyesinde olanlara denk olduğunu ve *demos*'un en tepesinden çıkan *homines novi*'nin daha yüksek kademelerin içine girebileceklerini savunmaktadır. Çünkü *plebs*'in (*demotai*'ın) daha yüksek kademelere çıkabildiğine işaret eden bazı veriler vardır. Örneğin Hadrianus'un Klazomenai'a ilişkin mektubunun *dictum*'u *primores viri* ve *inferiores*'i anmaktadır⁸⁹: "*Legatio görevini curia'ya (=boule'ye) seçilen priores'ten başkaları üstlenmeye çağrılmamalıdır. Fakat eğer elçilik sınıf bakımından inferiores olarak adlandırılan en tepede olanların altındakileri gerektirirse ordo/hiyerarşi gözetilmemelidir.*". Bir başka örnekte de Plinius soyluların çocuklarının senatoya (*boule'ye*) girmesinin *plebs*'in (*demos*'un) girmesinden daha iyi olduğunu vurgulamaktadır⁹⁰. 128/9 yılında Hadrianus Ephesos'ta *bouleutai*'dan, *naukleros* L. Erastus'u kendi aralarına kabul etmesini rica etmektedir⁹¹. Keza bir Ksanthos yazıtı da *bouleutes*'liğe kadar yükselmiş Mucianus alias Pankalos'un *demotikai arkhai*'dan birini, ama *bouleutikai arkhai*'ın tümünü yerine getirdiğine işaret eder. Memuriyetleri *bouleutikai* ve *demotikai* olarak ayırmak hiyerarşik düzeni daha da belirginleştirmek amacını taşıyor olabilir⁹². Bu yönüyle Lykia'nın, Roma tarafından daha eyaletin en başında belirlenen sistemin başarılı bir yürütücüsü olarak çok iyi Romanize olduğu anlaşılabilir. Bu Romalılaşıma sürecine kuşkusuz en fazla katkıyı Oinoanda Kenti yapmış görünmektedir. Zira Licinnii yazıtı bunun en büyük

⁸³ Şahin – Adak 2007, 29, 69-70; Şahin 2013, 23-25, 35; Adak 2013, 71.

⁸⁴ Pleket 1998, 205.

⁸⁵ Şahin – Adak 2007, 69-70; Adak 2013, 71.

⁸⁶ Wörrle 1988, 133: "Gemacht wurde die Politik im Rat". *Boule* ve *demos* arasındaki ilişki için bk.: Quaß 1993, 382 vdd.

⁸⁷ Quaß 1993, 389-90.

⁸⁸ Pleket 1998, 210.

⁸⁹ Digesta 50.7.5.5.

⁹⁰ Plinius, Ep. X, 79.

⁹¹ I. Ephesos 1487. Krş, Pleket 1984, 10 vdd.; Kantirea 2016, 483.

⁹² TAM II, nr. 301: ... ἀνδρὸς ἐπισήμου | βουλευτοῦ τελέσαντος | ἀρχάς, δημοτικὴν μὲν | μίαν, βουλευτικὰς δὲ | πάσας ... Yazıtı olasılıkla 2. yy. sonu ve 3. yy. başını işaret etmektedir. Memuriyetlerdeki bu ayırım *bouleutes*'lerin *euergesia* yapma ya da *leiturgia*'ları yerine getirme konusundaki isteksizlikleri yüzünden *bouleutes*'leri kendi sınıfının memuriyetlerini yerine getirmeye özendirme veya mecbur bırakma amacını taşıyor olmalıdır. Zira yazıtta onurlandırılan atletin babası *bouleutikai arkhai*'ın tümünü yerine getirmekle övülmektedir. 3. yy. başlarına ait bir *papirüs* bu düşüncüyü doğrular niteliktedir. Söz konusu papirüs *boule* kayıtlarına kaydolmamış ancak *bouleutes* olmak için yeterli mal varlığına sahip kişilerin *bouleutes* olma imkanına sahip oldukları gerekçesiyle *demotikai hyperesiai*'dan ve listede olmadıkları gerekçesiyle de *bouleutikai leitourgiai*'dan kaçmamaları gerektiğini kaydeder. Ste. Croix 1981, 467. *Bouleutikai* ve *demotikai arkhai*'a işaret eden bir başka yazıt ise Myra'dan bilinmektedir: ... Ἀπφαροῦν Ἀλεξάνδρου Μυρίδα, πατρός | καὶ πάππων καὶ προπάππων καὶ συγγενῶν βουλευτῶν καὶ ἀρξάντων τῆ πατρίδι | τὰς ἐνχειρισθεῖσας δημοτικὰς | καὶ βουλευτικὰς ἀρχάς.

kanıtıdır⁹³. C. Iulius Demosthenes de bu aileyle olan akrabalığı bir yana epikhorik kimliğiyle Roma atlı sınıfına kadar yükselip gerek ismiyle gerekse kurduğu *pentaeterik*, *thymelik* bayramla çok iyi bir uygulayıcısı olduğu Grek-Roma kültürünün geldiği noktayı Milner ve Mitchell'in tabiriyle yoldan çıkmışlığını ispat etmektedir⁹⁴.

Sonuç olarak artan hiyerarşileşme örneklerini genellikle *dianome*⁹⁵ sözcüğüyle ifade edilmiş olarak buluyoruz. Ancak buğday üzerinden gerçekleşen ve belli bir sayıdaki *demotai*'i kapsayan hiyerarşileşme yalnız Lykia'ya özgü görünmektedir. Bithynia'da Traianus döneminde önlem alınmak zorunda kalınan uygulama Lycia-Pamphylia Eyaleti'nde Traianus?/Hadrianus dönemini takiben 3. yy. ortalarına kadar uygulanmaya devam etmiş görünmektedir.

⁹³ Licinnii ailesinin soyunun 12 kuşak geriye giden akrabalık bağlarının yanı sıra ailenin ilişki içinde olduğu kent, eyalet, eyaletler arası ve Romalı bağlantılarının bir araya getirildiği söz konusu yazıt 2. yy.'da eşraf tabakanın evlilikler yoluyla hem servetlerini arttırdıklarının hem de kentlerinin ve Lykia Birliği'nin en üst tabaka yönetici sınıfı haline geldiklerinin kanıtıdır. Bunun neticesinde halkla eşraf arasındaki mesafe günden güne daha da büyümüş ve bu aileler halk üzerinde belirli bir otorite kurmuşlardır. Dolayısıyla Roma'nın eyaletin en başında planladığı şey en iyi şekilde Oinoanda'da gerçekleşmiş görünmektedir.

⁹⁴ Milner – Mitchell 1995, 104.

⁹⁵ Ancak toplumun tabakalarına yapıldığı halde *dianome* sözcüğü kullanılmaksızın yapılan dağıtımlar da mevcuttur. Bunları verdi, garanti etti gibi ifadelerle görebiliriz: Pinara: TAM II, 508.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Akdoğu Arca 2002 E. N. Akdoğu Arca, "Lykia'lı Bir Euergetes: Opramoas", bk.: S. Şahin – M. Adak, *Likya İncelemeleri I* (2002) 79-90.
- Adak 2013 M. Adak, "Bölüm 2: Tarihi İçerik", bk.: S. Şahin, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae. Gephyra Monografi Serisi, Cilt 2* (2013) 57-98.
- Arnaoutoglou 2012 I. N. Arnaoutoglou, *Cultural Transfer and Law in Hellenistic Lycia: The Case of Symmasis' Foundation, Transferts Culturels et droits dans le monde grec et hellénistique* (2012) 205-224.
- Balland 1981 A. Balland, *Fouilles de Xanthos VII: Inscriptions d'époque impériale du Letoon* (1981).
- Brandt 1992 H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum* (1992).
- Coulton – Milner – Reyes 1988 J. J. Coulton – N. P. Milner – A. T. Reyes, "Balboura Survey: Onesimos and Meleager, Part I.", *Anatolian Studies* 38, 1988, 121-145.
- Ste. Croix 1981 G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests* (1981).
- Çevik v.d. 2014 N. Çevik – S. Bulut – Ç. A. Aygün, "Myra'nın Limanı Andriake", bk.: S. Ladstätter – F. Pirson – T. Schmidts (ed.), *Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean*, *Byzas* 19, 2014, 225-243.
- Duncan-Jones 1982 R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*² (1982).
- Dürüşken – Özbayoğlu 2001 Ç. Dürüşken – E. Özbayoğlu, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları-Plinius, Epistulae, 10. Kitap* (2001).
- Erdkamp 2005 P. Erdkamp, *The Grain Market in the Roman Empire* (2005).
- Garnsey 1988 P. Garnsey, *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World: Responses to Risk and Crisis* (1988).
- Giannakopoulos 2008 N. Giannakopoulos, *Ο Θεσμός της Γερουσίας των ελληνικών πόλεων κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους* (2008).
- Gökalp 2002 N. Gökalp, "Oinoanda'dan Bir Soy: Licinnii", bk.: S. Şahin – M. Adak (ed.), *Likya İncelemeleri I* (2002) 91-102.
- Halfmann 1986 H. Halfmann, *Itinera principum: Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich, Heidelberger althistorische Beiträge und epigraphische Studien, Bd. 2* (1986).
- Hall – Milner 1994 A. Hall – N. P. Milner, "Education and Athletics at Oenoanda. Documents Illustrating the Festival of Oenoanda", bk.: D. French (ed.), *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia (In Memoriam A.S. Hall)* (1994) 7-47.
- Hall – Milner – Coulton 1996 A. S. Hall – N. P. Milner – J. J. Coulton, "The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Architecture", *Anatolian Studies* 46, 1996, 111-144.
- Jameson 1966 S. Jameson, "Two Lycian Families, the Licinnii of Oenoanda, the Vili", *Anatolian Studies* 16, 1966, 125-137.
- Jones 1940 A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (1940).

- Kantirea 2016 M. Kantirea, "Nonelite Benefactors in the Roman East: Building Activity by Freedmen, Slaves, Craftsmen and Traders", bk.: B. Takmer – E. N. Akdoğu Arca – N. Gökalp Özdil (ed.), *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin / Sencer Şahin Anısına Yazılar* (2016) 471-493.
- Kokkinia 2000 Ch. Kokkinia, *Die Opramoas-Inschrift von Rhodiapolis: Euergetismus und soziale Elite in Lykien* (2000).
- Kokkinia 2008 Ch. Kokkinia (ed.), *Boubon: The Inscriptions and Archaeological Remains. A Survey 2004-2006. Meletemata* 60 (2008).
- Lanckoroński 1890 K. G. Lanckoroński, *Städte Pamphyliens und Pisidiens I-II* (1890/1892).
- Larsen 1946 J. A. O. Larsen, "Tituli Asiae Minoris, II, 522 and the Dating of Greek Inscriptions by Roman Names", *Journal of Near Eastern Studies* 5, 1946, 55-63.
- Liebenam 1900 W. Liebenam, *Stadteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (1900).
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor, to the End of the Third Century after Christ, Volume I: Text ve Volume II: Notes* (1950).
- Milner 1994 N. P. Milner, "An Inscription From Boubon", bk.: D. French (ed.), *Studies in the History and Topography of Lycia and Pisidia (In Memoriam A. S. Hall)* (1994) 93-94.
- Milner – Mitchell 1995 N. P. Milner – S. Mitchell, "An Exedra for Demosthenes of Oenoanda and His Relatives", *Anatolian Studies* 45, 1995, 91-104.
- Naour 1977 Ch. Naour, "Inscriptions de Lycie", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 24, 1977, 265-290.
- Naour 1978 Ch. Naour, "Nouvelles inscriptions de Balboura", *AncSoc* 9, 1978, 165-185.
- van Nijf 1997 O. M. van Nijf, *The Civic World of Professional Associations in the Roman East* (1997).
- Oliver 1941 J. H. Oliver, *The Sacred Gerusia. Hesperia Suppl. VI* (1941).
- Pleket 1984 H. W. Pleket, "Urban Elites and the Economy in the Greek Cities of the Roman Empire", *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte* 3.1, 1984, 3-35.
- Pleket 1998 H. W. Pleket, "Political Culture and Political Practice in the Cities of Asia Minor in the Roman Empire", bk.: W. Schuller (ed.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum* (1998) 204-16.
- Quaß 1993 F. Quaß, *Die Honoratioren-schicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit* (1993).
- Ras 1995 M. Ras, Oinoanda in Lykia, "The Elite and Economy in the Roman Empire", *Lykia* II, 1995, 22-38.
- Reitzenstein 2011 D. Reitzenstein, *Die lykischen Bundespriester. Representation der kaiserzeitlichen Elite Lykiens. Klio, Beih. Neue Folge Bd. 17* (2011).
- Rickman 1971 G. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings* (1971).
- Rigsby 1996 K. Rigsby, *Asyilia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World* (1996).
- Robert 1937 L. Robert, *Études Anatoliennes. Recherches sur les inscriptions grecques del'Asie Mineure* (1937).
- Schwarz 2001 H. Schwarz, *Soll oder Haben?: Die Finanzwirtschaft kleinasiatischer Städte in der römischen Kaiserzeit am Beispiel von Bithynien, Lykien und Ephesos (29 v. Chr.-284 n. Chr.)* (2001).

- Sherwin-White 1966 A. N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary* (1966).
- Strubbe 1987 J. H. M. Strubbe, "The Sitonia in the Cities of Asia Minor under the Principate I", *Epigraphica Anatolica* 10, 1987, 45-82.
- Strubbe 1989 J. H. M. Strubbe, "The Sitonia in the Cities of Asia Minor under the Principate II", *Epigraphica Anatolica* 13, 1989, 97-122.
- Şahin – Adak 2007 S. Şahin – M. Adak, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae, Monographien zur Gephyra* 1 (2007).
- Şahin 2013 S. Şahin, *Stadiasmus Patarensis. Itinera Romana Provinciae Lyciae, Gephyra Monografi Serisi, Cilt 2* (2013).
- Takmer – Oktan 2013 B. Takmer – M. Oktan, "Parerga zum Stadiasmus Patarensis (11): Die lykische Stadt Neisa", *Gephyra* 10, 2013, 50-93.
- Van Bremen 1994 R. van Bremen, "A Family from Sillyon", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 104, 1994, 43-56.
- Winter 1996 E. Winter, *Staatliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien. Asia Minor Studien* 20 (1996).
- Wörrle 1975 M. Wörrle, "Die Horrea Hadriani", bk.: J. Borchhardt (ed.), *Myra. Eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit. Istanbulischer Forschungen* 30 (1975) 66-68.
- Wörrle 1988 M. Wörrle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien* (1988).
- Zgusta 1984 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen. Beiträge zur Namensforschung. N. F. Beiheft* 21 (1984).
- Zimmermann 1992 M. Zimmermann, *Untersuchungen zur historischen Landeskunde Zentrallykiens* (1992).
- Zuiderhoek 2008 A. Zuiderhoek, "Feeding the Citizens: Municipal Grain Funds and Civic Benefactors in the Roman East", bk.: R. Alston – O. M. van Nijf (ed.), *Groningen–Royal Holloway Studies on the Greek City after the Classical Age I. Feeding the Ancient Greek City* (2008) 159-80.
- Zuiderhoek 2009 A. Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire, Citizens, Elite and Benefactors in Asia Minor* (2009).

Abstract

A Re-examination of *Sitometrōmenoi Andres* in Light of Pliny's *Ep. X*, 116-117 as a Term Peculiar to Lycia

Some inscriptions on the cash delivery to a limited number of *σιτομετρούμενοι ἄνδρες* known from the northern and western Lycian cities of Oinoanda, Tlos and Xanthos are revisited in light of Pliny's *ep. X*, 116-117. Firstly, the article concludes that the institution of *sitionia* as a magistracy, well known from numerous inscriptions from Asia Minor regarding purchasing grains, did not become established in Lycia. Secondly, numerous inscriptions covering *sitometria*, which is the basis for *sitometrōmenoi*, from other parts of Asia Minor and abroad are reviewed. It is further emphasized that *sitometria* is not peculiar to Lycia. While examples *sitometria* are attested in the Aegean islands and Caria in the Hellenistic period, those from the cities of northern, western and central Lycia are from the Roman Imperial period. As an institution, *sitometria* distributes/apportions grain among the citizens, and it became organized officially at some point in Lycia. On the other hand, *sitometrōmenoi* is a *medium participium* derived from the verb *σιτομετρέω*. When the Demostheneia was instituted at the latest in 124 A.D., a privileged group of 500 citizens was created in Oinoanda encompassing the *boleutai* and *sitometrōmenoi* out of the *boleutai*. In Tlos this group consisted of 1100 persons. In Xanthos although the number is not known, it is known that *gerousiastai* were also included in this privileged group. Except for *boleutai* and *gerousiastai*, who else were included in the *sitometrōmenoi andres* has been debated for a long time. Pliny's *epistulae 116-117*, which mention the Bithynian habit of issuing invitations, seem to define *sitometrōmenoi andres*. The Bithynians regularly distributed gifts (*ad sollemnes sportulas*) of one or two each *denarii* per person to various strata of community (*corpora: totam bulen atque etiam e plebe non exiguum numerum*), and they called it as *dianome*. Their numbers reached 1000 individuals and sometimes even more. The number of *sitometrōmenoi andres* in Tlos was also over 1000 individuals. The cash handouts to *sitometrōmenoi* are named as *dianome* in two inscriptions, as in Bithynia. In Bithynia *boleutai* were among the invitees and also a substantial number of the *plebs* was invited on various occasions. Here, in Lycia the *sitometrōmenoi* other than the *boleutai* probably corresponded to a new group of citizens picked among the *plebs* id est the *demotai*. The privileges of this group were linked with the term *sitos*. Correspondingly, the article advances the understanding that the *sitometrōmenoi andres* were 'the group of persons who have the priority to receive grains'. That this privilege was bestowed on the *demotai* in addition to the *boleutai* and *gerousiastai*, would have been due to a rebellion of the *demos*, who suffered from a difficult situation in the city of Oinoanda (IGR III, 493: ἐν δυσχρηστοτάτῳ καιρῷ) that arose before the Demostheneia. It is suggested that the concept might have originated in Oinoanda and spread to the other cities

for the inscriptions of both *sitometria* and *sitometroumenoi andres* are found more frequently in Oinoanda. Accordingly, the foundation of *sitometria* in Oinoanda was probably realized by C. Licinnius Fronto, a member of the Licinnii, or by another individual of the same family, and the *sitometroumenoi andres* might have appeared in the Demostheneia inscription for the first time. About the time when the Demostheneia inscription was erected in Oinoanda, the hierarchisation (*ordo*-making) of civic society had reached a peak. However, in the light of inscriptions so far, the hierarchisation that was realized through grain distribution and encompassed a limited number of *demotai* ? seems to be peculiar to Lycia, and continued up to the mid-3rd century A.D.

Some Remarks on the Date of Caesar's Capture by Cilician Pirates

Murat TOZAN*

The capture of young Julius Caesar by pirates off the western coast of Asia Minor is mentioned by many ancient and modern authors on various occasions. Some discrepancies, however, in ancient literary sources providing information about this event have led to some differences of opinion among modern writers. After examining the common points in the ancient literary sources (by removing the authors' embellishments) rather than the differences that brought about the disputes, the historical core of the event emerges as follows: In his early youth during his sea travel off the coast of Asia, Caesar was captured by Cilician pirates near the island of Pharmakousa¹ (Fig. 1). He was taken prisoner by the pirates on this island for about 40 days. After the payment of a large ransom, he was released and then set sail with the ships that he acquired from the nearby region. Eventually, he seized and punished the pirates who had captured him².

The main dispute in the ancient sources is the chronology of this episode with the pirates. This dispute is primarily based on differences in the sequence of the events according to Plutarch and Suetonius, as both provide the most extensive information about this episode. According to Suetonius, Caesar came to Asia after his flight from Sulla and served under M. Thermus, governor of the province. He was sent by Thermus to King Nikomedes of Bithynia in order to gather ships because the former was busy with the siege of Mytilene. Following the storming of Mytilene, he also served under Servilius Isauricus in Cilicia. After Sulla's death, Caesar returned to Italy and then prosecuted C. Dolabella, former governor of Macedonia. Unable to succeed in this case, he sailed to Rhodes to study under Apollonios Molon, the famous rhetorician of that time. He was captured by pirates near Pharmakousa during his journey to Rhodes. After the episode with the pirates, he arrived at Rhodes. But with the outbreak of the third Mithridatic War, he crossed to Asia and took military measures against the king³.

* Dr. Murat Tozan, Ege University, Faculty of Letters, Dept. of History, 35100 Bornova, Izmir.
E-mail: murat.tozan@ege.edu.tr

¹ Today Bulamaç Adası in Turkish, Farmakonisi in Greek. The island is part of the Dodecanese chain in the Aegean Sea.

² The available sources about the pirate episode of Caesar are: Suet. Iul. 4.1-2; Plut. Caes. 1.4-2.4, Crass. 7.5, mor. 205F-206A; Vell. 2.41.3-42.3; Val. Max. 6.9.15; Polyain. 8.23.1; Vir. ill. 78.3; Fenestella, frg. 30 (HRR II 87). For the embellishments attached to the narrative in the sources, see Gelzer 1968, 24, n. 2; Woodman 1983, 57; Günther 1999, 321, 325; Will 2008, 23; Will 2009, 39; Osgood 2010, 320; Pelling 2011, 138.

³ Suet. Iul. 1.3-4.2.

In Plutarch's narrative, however, Caesar, after fleeing from Sulla, sailed to king Nikomedes of Bithynia. On his voyage back from the king's court, he was captured by Cilician pirates near Pharmakousa. He sent his attendants to nearby cities to collect the ransom. After his ransom came from Miletos, he made the payment and was released. He immediately gathered ships from Miletos, sailed back to Pharmakousa, and seized the pirates who were lying at anchor off the island. He then took the pirates to Pergamon and demanded that Iuncus, the governor of Asia, judge and punish them. However, because the governor delayed in making his judgment, Caesar himself crucified the pirates in Pergamon. Then he studied under Apollonios Molon in Rhodes. After the death of Sulla, he returned to Rome and prosecuted Dolabella⁴.

The basic contradiction in these two narratives is whether the pirate episode of Caesar occurred before or after the prosecution of Dolabella⁵, which is certainly dated to 77⁶. In seeking the answer to this question, scholars have turned to Velleius Paterculus, a third source who also gave detailed information about the events on and around the episode with the pirates. According to the narrative of Velleius, Caesar fled from Sulla at the age of 18 and was then captured by pirates. After his release, with the ransom provided by the Asian cities, he collected a fleet and seized the pirates. He appealed to the governor of Asia to punish the pirates. However, he had a conflict with the governor and punished the pirates himself⁷. Unfortunately, in Velleius' text, the section around the name of the governor is very corrupt. After many emendations and additions to the corrupt section, mainly depending on the German classical philologist K. Nipperdey, the following conclusions were drawn. The governor of Asia, to whom Caesar appealed regarding the punishment of the pirates, was Iuncus, who was mentioned by Plutarch. Accordingly, the statement of "Iunium cum" in the extant text of Velleius⁸ must be emended to "Iunium <Iun>cum". Because Velleius claims that the governor was in Bithynia, it is conjectured accordingly that Iuncus was also the governor of Bithynia along with Asia, and he was busy transforming the kingdom of Bithynia to a Roman province after the death of Nikomedes, who bequeathed his kingdom to Rome. In order to strengthen this view, it was also suggested that "M. iunce" in a passage of Gellius⁹, who quoted from a speech of Caesar on behalf of Bithynians, must be "M. Iunce" depending on the emended text of Velleius, according to Plutarch. Moreover, the name "M. IVNI IVNCI", which is attested in an inscription from the imperial period¹⁰, is identified with the governor in question. Consequently, the full name of the governor is claimed to be M. Iunius Iuncus¹¹. As a result, the name M. Iunius Iuncus was obtained through hypothetical emendations and an irrelevant imperial inscription.

Since King Nikomedes IV died in 74, many modern authors assumed that the narrative of Velleius supports not Plutarch but Suetonius, and dated Caesar's episode with the pirates to

⁴ Plut. Caes. 1.2-4.1. Note that M. Perrin, editor and translator of Plutarch's Lives in the LCL, prefers "Iunius" as name of the governor instead of "Iuncus". For the name of this governor, see below.

⁵ For the prosecution of Dolabella and its date, see Alexander 1990, 71, no. 140. Cf. MRR II 89; Canfora 1999, 7.

⁶ All the dates are B.C.

⁷ Vell. 2.41.3-42.3.

⁸ Vell. 2.41.3.

⁹ Gell. 5.13.6.

¹⁰ See CIL 6.3837=31751.

¹¹ For the emendations and discussions on the texts; see Ward 1977, 26-29, 33-35; Woodman 1983, 58; Günther 1999, 322, n. 4, 326-327, n. 14. Cf. MRR II 98, 100, n. 6, III 113.

around 74¹². Günther, however, in her article analyzing sources related to Caesar's capture, asserted the possibility of Plutarch's early dating (i.e., ca. 81-78). She first emphasized the fact that corrupt text in Velleius about the governor of Asia is full of emendations and additions, and the name M. Iunius Iuncus is completely hypothetical. She also stated that accepting the name Iuncus in Velleius creates new chronological inconsistencies and contradictions because, according to Plutarch, the pirate episode of Caesar and accordingly the Asian governorship of Iuncus dates before the prosecution of Dolabella in 77 (i.e., King Nikomedes was still alive during his governorship). By revealing that the text of Plutarch consists of various narrative traditions, Günther eventually concluded that "Iuncus-Element" in Plutarch (hence in Velleius) was a kind of "foreign matter" (*Fremdkörper*)¹³.

Günther also strengthened her view on the early dating of the pirate episode with the evidence in Polyainos, who also stated that Caesar was captured by Cilician pirates on his voyage to Nikomedes (i.e., while the king was still alive) and this supports the early dating by Plutarch. According to Polyainos, Caesar's ransom money was provided by an inhabitant of Miletos named Epikrates¹⁴. Epigraphical evidence shows someone named Epikrates as the *stephanephoros* of the year 83/82 was one of the prominent figures of that period in Miletos¹⁵. Consequently, many scholars consider the son and grandson of Epikrates bearing the *duo nomina* of C. Iulius in the inscriptions, in other words, the grant of Roman citizenship to this family by Caesar relates to Epikrates' help to Caesar during the pirate episode¹⁶. Therefore, this evidence increases the reliability of the information and chronology provided by Polyainos¹⁷.

Despite all this evidence, Günther's theory about early dating is not accepted by other researchers. Even after her article's publication, many authors dealing with the pirate episode have preferred the later date¹⁸. In this article I will try to support the possibility of early dating both by discussing further evidence in the ancient literary sources and by considering the pirate episode within the framework of the Roman policy against piracy in the Eastern Mediterranean during the 80s and 70s.

The most important deduction of Günther is the fact that the "Iuncus-Element" was a foreign matter in the narratives by Plutarch and Velleius. Consequently, the significant point is that when the Iuncus element is removed, the chronologies in the narratives of Plutarch and Velleius match each other exactly. Because Velleius, like Plutarch, places the prosecution of Dolabella among Caesar's deeds after his return to Rome¹⁹. Thus the narratives of both ancient authors are eventually as follows: 1) young Caesar's flight from Sulla, 2) the pirate episode,

¹² See e.g. Magie 1950, 249-250, 1126-1127, n. 44; Gelzer 1968, 23-24; Meier 1982, 141; Freber 1993, 119; Canfora 1999, 9-14. For Nikomedes' death dating to late 74, see Glew 1981, 128, n. 72. Cf. Sherwin-White 1984, 162, n. 14; Osgood 2010, 323, n. 10; Pelling 2011, 140. McGing 1995, 283-285, however, tends to date the king's death in 75.

¹³ Günther 1999, 321-337.

¹⁴ Polyain. 8.23.1.

¹⁵ Milet I 3, no. 125, l. 9.

¹⁶ Bowersock 1965, 8; Freber 1993, 119; Osgood 2010, 331-332. For the discussion on the epigraphic material, see especially Holtheide 1983, 126-127, 144-145, n. 126, 271 D 186, nos. 1-4; Herrmann 1994, 203-236.

¹⁷ Günther 1999, 329-330, 336.

¹⁸ See e.g. Goldsworthy 2006, 89-93; Billows 2009, 63-66; Will 2008, 22-26; Will 2009, 38-40; Osgood 2010, 334-336; Pelling 2011, 139.

¹⁹ Vell. 2.43.3: "Reliqua eius acta in urbe, nobilissima Cn. Dolabellae accusatio". On the other hand, Velleius associates Caesar's return to Rome with his election to the pontificate ca. 74/73; see Woodman 1983, 59; MRR II 113. Therefore, there is also obvious confusion by Velleius about the sequence of the events. His placement of the prosecution of Dolabella among Caesar's deeds after returning to Rome also means that both Plutarch and Velleius place the governorship of Iuncus (if both refer to the same man) before the prosecution of Dolabella in 77.

3) the return to Rome, and 4) the prosecution of Dolabella. This also supports the view that both Plutarch and Velleius have relied on the same source tradition regarding Caesar's early career²⁰.

Another parallelism between Plutarch and Velleius is their emphasis on Caesar's youth. It is generally accepted that Caesar was born in 100²¹. Velleius' statement that Caesar was 18 years of age at his flight from Sulla fits chronologically with the general opinion about the date of Caesar's birth and places his flight around 82 when Sulla seized power in Rome²². Velleius locates the pirate episode just after Caesar's flight from Sulla and states that Caesar was still "very young" at that time²³. Plutarch too in his *Moralia* associates Caesar's capture with his flight from Sulla and says that Caesar "while still a 'lad' fell into hands of pirates"²⁴. Plutarch also in his biography of Caesar defines him as a "child" at the time of his flight, and characterized some of his behavior as "childishness" during his captivity in the hands of pirates²⁵. Further information that supports the statements of these two authors comes from Valerius Maximus. According to Valerius, Caesar was captured by pirates "in his earliest youth" during his travel to Asia²⁶. Then it is seen that, in addition to Plutarch and Velleius, this statement by Valerius Maximus also supports the early dating of the pirate episode. Statements such as "very young" or "early youth" more suitably define someone around 19 to 22 years old (the years 81 to 78) rather than a 27 year old, as Caesar was in the winter of 74/73²⁷.

Thus, while similar narratives by Polyainos, Velleius Paterculus and Valerius Maximus support the early dating of Plutarch, Suetonius remains alone both with his chronology and narrative. Moreover, it should be noted that, among the available ancient literary sources, only Suetonius mentioned both of young Caesar's travels to Asia, before and after the prosecution of Dolabella. No other source includes any information or even allusion to this. Although not clearly mentioning the second trip of Caesar, the only source that supports Suetonius' chronology is *De Viris Illustribus*²⁸. However, it apparently depends on Suetonius²⁹. Therefore, the chronology and narrative of all the sources support each other one way or another, except

²⁰ Strasburger 1938, 73-74, 78; Ward 1977, 27. Cf. Will 2009, 40; Osgood 2010, 323.

²¹ See Gelzer 1968, 1, n. 1; Meier 1982, 70; Woodman 1983, 54; Goldsworthy 2006, 36; Billows 2009, 27; Pelling 2011, 494.

²² Vell. 2.41.2: "(Caesar) **duodeviginti annos** eo tempore, quo Sulla rerum potitus est". Cf. Woodman 1983, 54; Pelling 2011, 136.

²³ Vell. 2.41.3: "Idem postea **admodum iuuenis**, cum a piratis captus esset".

²⁴ Plut. mor. 205F: "Γάιος Καίσαρ, ὅτε Σύλλαν ἔφευγεν **ἔτι μειράκιον** ὄν, περιέπεσε πειραταῖς". Note that Plutarch in his biography of Brutus uses the word *μειράκιον* for Octavian being under twenty-one years old; see Plut. Brut. 27.2. For the word *μειράκιον* in Greek referring to the late teens up to twenty-one years of age, see Laes – Strubbe 2014, 26-27. Cf. LSJ 1093, s.v. *μειράκιον*.

²⁵ Plut. Caes. 1.2: "ἐνίῳν λεγόντων ὡς οὐκ ἔχοι λόγον ἀποκτινύνουαι **παῖδα** τηλικούτων, οὐκ ἔφη νοῦν ἔχειν αὐτούς, εἰ μὴ πολλοὺς ἐν τῷ **παιδί** τούτῳ Μαρίους ἐνορῶσι", 2.3: "οἱ δ' ἔχαρον, ἀφελεία τινὶ καὶ **παιδιᾷ** τὴν παρρησίαν ταύτην νέμοντες".

²⁶ Val. Max. 6.9.15: "Caesar ... **inter primae iuventae** initia privatus Asiam petens, a maritimis praedonibus circa insulam Pharmacusam exceptus".

²⁷ While there is no convention that the word *iuuenis/iuventus* (youth) defines a particular age range in Latin, Laes – Strubbe 2014, 22, in their recent work on youth in the Roman world, state: "In their discussions of the human life cycle, Roman writers distinguished a period called *adulescentia* or *iuventus*, which roughly corresponds to the late teens and early twenties". For full discussion on the divisions of the human life cycle in the ancient sources, see Laes – Strubbe 2014, 23-42.

²⁸ See Vir. ill. 78.1-3.

²⁹ Strasburger 1938, 74, 78; Osgood 2010, 324, n. 13.

Suetonius who is radically different in this regard³⁰ (and of course De Viris Illustribus which summarizes him). As discussed above, available information in the ancient literary sources, as well as Günther's theory, favor Plutarch's early chronology.

In his famous work on ancient piracy concerning the pirates, who captured Caesar, de Souza without basing any evidence wrote: "There is no clear indication of where the pirates came from, but it does not seem to have been Cilicia"³¹. However, both Plutarch and Polyainos clearly stated that the pirates were Cilician³². Therefore, at this point, it is appropriate to discuss the pirate episode of Caesar within the framework of the policy of Rome against Cilician piracy.

Because of the power vacuum in the Eastern Mediterranean in the middle of the second century, Cilician piracy began to damage the interests of both Rome and her allies in the region in the last decades of this century³³. At the end of the second century, Rome finally took a wide range of military and legal measures against piracy in southern Asia Minor. The namesake grandfather of the famous triumvir, M. Antonius, fought against the Cilician pirates between 102-100 with a strong fleet³⁴. In 100 when M. Antonius was back in Rome and celebrated a triumph, Rome issued a wide-ranging law about the East, which also included measures against piracy. In the *lex de provinciis praetoriis*, which is also called the "Piracy Law", the foundation of Cilicia as a praetorian province is declared in order to protect the interests and security of Rome and her allies in the eastern Mediterranean³⁵. In this law Rome also emphasized the necessity of the cooperation of Roman allies in the region against piracy³⁶. Although the name of the newly established province was Cilicia, the province actually included no territory in Cilicia. The core of the province was in fact Pamphylia, which was separated from the province of Asia³⁷. Nevertheless, by naming the province Cilicia, it not only emphasized the purpose of the foundation of the province but also provided convenience to the governors for their possible activities outside their provinces³⁸.

Epigraphic evidence proves that Rome regularly sent governors to Cilicia in the 90s³⁹. However, with the outbreak of the First Mithridatic War in 89, Roman rule in Asia Minor suddenly ceased. One of the policies of the Pontic king during the war was promoting Cilician piracy in order to damage the Romans who fought him and, more generally, weaken Roman rule in the Eastern Mediterranean⁴⁰. With the treaty of Dardanos in 85, even though King

³⁰ Many modern biographers of Caesar, however, unanimously follow the sequence of events and chronology in Suetonius and without any discussion assume that Caesar took a second trip to Asia after the prosecution of Dolabella in 77; see e.g. Gelzer 1968, 23; Meier 1982, 138-140; Canfora 1999, 7-8; Goldsworthy 2006, 85-89 (Goldsworthy mistakenly refers to Plutarch in the relevant footnote; see 650 n. 18); Billows 2009, 62-63; Will 2009, 37-38, 39.

³¹ De Souza 1999, 141.

³² Plut. Caes. 2. 2: "ἐν ἀνθρώποις φονικωτάτοις Κίλιξι". Polyain. VIII. 23. 1: "ὕπο ληστῶν ἤλω Κυλικῶν".

³³ For spread of Cilician piracy in second century, see Ormerod 1924, 203-208; Magie 1950, 282-283; Pohl 1993, 208-211; De Souza 1999, 97-101.

³⁴ Ormerod 1924, 208-209; Pohl 1993, 208-216; De Souza 1999, 102-108. Cf. MRR I 568-570; Brennan 2000, 357.

³⁵ For the *lex de provinciis praetoriis*, see Crawford 1996, 231-270, no. 12.

³⁶ See Crawford 1996, 239 Cnidus III ll. 16-21, 253.

³⁷ Syme 1979, 120-126; Magie 1950, 285, 1165-1166, n. 15; Sherwin-White 1984, 97-98; Ferrary 2000, 168-170.

³⁸ See Syme 1979, 126; Sherwin-White 1984, 98-99; Ferrary 2000, 167-168; Dmitriev 2005, 95-96.

³⁹ See Ferrary 2000, 179-182, 185-189, 193. Sulla is undoubtedly the most important among the Cilician governors in the 90s. For the Cilician governorship of Sulla, see Santangelo 2007, 26-32.

⁴⁰ App. Mithr. 62, 63, 92, 119; Plut. Pomp. 24.1; Flor. 1.41.1-3. Cf. Cass. Dio 36.20.1-4.

Mithridates withdrew from the occupied territories, piracy had spread from Cilicia as far as the Asian coast and Aegean islands and continued to be a danger. Because Sulla, after his settlement in Asia, immediately sailed to Italy in 84 to fight with his rivals in Rome, and he even took vessels captured from Mithridates in addition to his fleet⁴¹. Sulla left behind Murena as the sole governor of all the Roman territory in Asia Minor⁴². Therefore, like the previous situation before 100, the provinces of Asia and Cilicia were again incorporated⁴³. It seems that the region of Karia beyond the Maeander was also added to the undivided Roman province of Asia in this period⁴⁴.

Murena, the governor of the united province, primarily needed to deal with piracy, which had again spread during the recent war. However, since all the ships were taken by Sulla to Italy, he first had to collect a new fleet. It seems that Murena demanded ships for his fleet to fight against pirates from the coastal cities of his province. According to Cicero, Miletos alone was to provide ten ships for this fleet by the order of Murena, and other cities of Asia likewise did the same according to their share⁴⁵. Murena demanded ships not only from provincial cities but also from Roman allies in the region. A. Terentius Varro, who was appointed by Murena as a legate for this purpose, seemingly collected ships from Rhodes, Delos, and even from the kingdom of Bithynia⁴⁶. Murena, however, during most of his tenure primarily engaged in his campaign against Mithridates from 83 to 81⁴⁷. Nevertheless, his short-term campaign against the pirates found an echo in the city-states. If the honorary inscriptions dedicated to Murena in Messene in the Peloponnesos and in Kaunos as well as the Rhodian inscription, which also mentions Murena, are related to this campaign, this information is significant because it shows that the expansion area of piracy was not limited to the southern coast of Asia Minor but extended as far as the Aegean Sea⁴⁸.

With Murena's return to Rome in 81, the province was divided again and Cn. Cornelius Dolabella, one of the praetors of that year, was appointed to Cilicia as governor⁴⁹. After Dolabella reached his province in 80, the main task during his two-year tenure was to fight against piracy according to the *raison d'être* of the Cilician province⁵⁰. Dolabella, like the appointment of Varro by Murena, commissioned his legate C. Verres to gather ships from Roman allies in the region to build up a fleet against piracy⁵¹. Verres, in accordance with his task, was active not only in his proper province but also over a wide area stretching to Lykia, the Aegean Islands (Khios, Samos and Tenedos), the coastal cities of Asia (Erythrai, Halikarnassos,

⁴¹ Plut. Sull. 26.1, 27.1; App. Mithr. 56, 62; Gran. Lic. 35.26.

⁴² For the governorship of Murena, see Magie 1950, 240-245; Sherwin-White 1984, 149-152; Brennan 2000, 556-557; MRR II 61, III 123.

⁴³ See Ferrary 2000, 180-181; Dmitriev 2005, 92.

⁴⁴ See Sherwin-White 1984, 89-90; Dmitriev 2005, 103-115.

⁴⁵ Cic. II Verr. 1.89-90.

⁴⁶ SIG³ 745; I. Délos 1698; IvKalchedon 15. See also Pohl 1993, 259, n. 210; De Souza 1999, 122; Sherwin-White 1984, 154.

⁴⁷ For the so-called Second Mithridatic War see Magie 1950, 243-245; Sherwin-White 1984, 149-152.

⁴⁸ Messene: IG V 1.1454. Kaunos: Bernhardt 1972, 117, no. 1, 118-120. Rhodes: SIG³ 745. Cf. Pohl 1993, 259, n. 210. Appian also states that just after the First Mithridatic War the pirates captured many coastal cities of Asia such as Iasos, Samos and Klazomenai and they even pillaged Samothrake when Sulla stayed there during his return to Rome; see App. Mithr. 63. Cf. Cic. Manil. 33; Plut. Pomp. 24.5.

⁴⁹ MRR II 76; 80.

⁵⁰ Pohl 1993, 260; Dmitriev 2005, 98. Cf. Sherwin-White 1984, 153-154; Brennan 2000, 572.

⁵¹ Pohl 1993, 260, n. 214; MRR II 81. Cf. De Souza 1999, 124, n. 134.

Lampsakos, Miletos and Myndos) and even to the Bithynian and Thracian kingdoms⁵². However, as proved by Cicero in his famous speech against crimes of the notorious Verres (in *Verrem* I-II), the aim of Dolabella and Verres was to increase their personal wealth rather than fight against pirates. For this reason, during their two-year tenure they did not hesitate to engage in all kinds of corruption. Both of these Roman magistrates – Dolabella (just after his return to Rome) and Verres (nearly a decade later following his office in Sicily) – were sentenced to heavy fines and exiled after their prosecutions⁵³. Thus, it is not possible to say that Dolabella's period of Cilician governorship was effective in preventing piracy in the region.

As mentioned above, since the Roman governors assigned to the *provincia Cilicia* did not actively fight against piracy on the southern coast of Asia Minor after the First Mithridatic War, which started in 89, piracy undoubtedly became more widespread. Florus stated that during the period between the Mithridatic War and the Cilician governorship of Servilius Isauricus, whose tenure began in 78 as the successor of Dolabella, Cilician pirates extended their sphere of activity as far as the coasts of Kyrene, Crete, and Peloponnesos⁵⁴. Florus also identified Servilius Isauricus as the commander who won the first great victory against the pirates after the Mithridatic War. According to him, Isauricus gained bloody victories, first on the sea and then on land⁵⁵. Indeed, the Senate finally took a decisive step by assigning P. Servilius Vatia, one of the consuls in 79, as the governor of Cilicia and commissioned him to fight against piracy with a strong army on the southern coast of Asia Minor⁵⁶. Servilius Vatia, in contrast to Dolabella and Verres, was known as an honest statesman and good soldier. The contrast between him and his predecessor was also stressed by Cicero⁵⁷. After reaching his province in 78, Servilius Vatia conducted a large-scale naval expedition against the pirates in the first two years of his five-year tenure (i.e. in 78-77), especially in the western part of his province⁵⁸. In this expedition Servilius also captured Olympos and Phaselis, which were ruled by the pirate chieftain Zeniketes, who was probably a Cilician⁵⁹. During this expedition it seems that Servilius strongly cooperated with Rhodes and the Lycian confederation⁶⁰. Thus, this expedition apparently covered quite a large area stretching from the southern coast of Asia Minor to the Aegean Sea. After this naval expedition, Servilius Vatia conducted land operations in Isauria until 74, when he left his province and finally obtained the *agnomen* of Isauricus⁶¹.

Within this general historical framework, it is much more reasonable to date Caesar's pirate episode at approximately the period of the Cilician governorship of Dolabella in 80-79 rather

⁵² Cic. II *Verr.* Pamphylia: 1.60, 93, 95, 154, 3.6; Aspendos: 1.53. Perge: 1.54, 4.71, 5.185. Lykia: 1.95. Khios: 1.49, 5.185. Samos: 1.50-51, 4.71, 5.184. Erythrai, Halikarnassos, Tenedos: 1.49. Lampsakos: 1.63-70. Miletos, Myndos: 1.86. Nikomedes of Bithynia and Sadalas of Thrace: 1.63.

⁵³ Dolabella (in 78): Alexander 1990, 69, no. 135; Kelly 2006, 186-187, no. 33. Verres (in 70): Alexander 1990, 88-90, no. 177; Kelly 2006, 189, no. 36.

⁵⁴ Flor. 1.41.1-3. Cf. App. *Mithr.* 63, 92-93.

⁵⁵ Flor. 1.41.4-5. Cf. Strab. 14.3.3.

⁵⁶ Brennan 2000, 572; MRR II 82, 87.

⁵⁷ Cic. II *Verr.* 1.56-57. Cf. Pohl 1993, 260, n. 216.

⁵⁸ Sherwin-White 1984, 154-155; Pohl 1993, 259-263; De Souza 1999, 128-129. Cf. Brennan 2000, 572.

⁵⁹ Strab. 14.5.7, 3.8. Cic. II *Verr.* 1.56-57; Sall. *hist.* 1.127-132; Eutr. 6.3.1; Oros. 5.22-23. The name of Zeniketes was engraved with title of "king" on the handle of an iron strigilis from Dodona in Epeiros; see Peek 1978, 247-248. For the view that Zeniketes was a Cilician, see Ormerod 1924, 216. Cf. Cic. II *Verr.* 4.21; De Souza 1999, 129-130, 137.

⁶⁰ See Magie 1950, 287, 1167-1168, n. 18; Pohl 1993, 262-263, n. 225; De Souza 1999, 128-129, 137-139. Cf. Günther 1999, 331, n. 28.

⁶¹ For the Isaurian Campaign of Servilius, see Ormerod 1924, 217-219; Magie 1950, 288-290; Sherwin-White 1984, 155-157.

than around 74, which corresponds to the end of the five-year term of Isauricus who, as we have seen, actively fought against Cilician piracy in cooperation with Roman allies extending to the Aegean Sea. After the First Mithridatic War Murena, despite his some initiatives, had not achieved a conclusive result against piracy that extended as far as the Aegean Sea. During much of his tenure he was mainly interested in the military operations against Mithridates. Even though the main task of Dolabella and Verres was to fight against piracy according to the nature of their *provincia*, instead of fighting against piracy, they abused their offices. It should be noted that Dolabella and Verres did not fight even against the pirate chieftain Zeniketes, who ruled Olympus and Phaselis that apparently were within their province⁶². It is critical to note that Florus placed the spread of Cilician piracy as far as the Aegean Sea in the period between the end of the first Mithridatic War and the governorship of Servilius Isauricus. This information in Florus exactly corresponds with the statements of Plutarch and Polyainos, who both followed the early chronology, that the pirates based in the island of Pharmakousa were Cilicians⁶³.

Further evidence for dating Caesar's pirate affair around the period of the tenures of Dolabella and Verres in 80-79 comes from Cicero. In his famous oration against Dolabella's notorious legate Verres, Cicero listed his misdeeds in the Aegean islands and coastal cities of Asia during his travel to Sadalas of Thrace and Nikomedes of Bithynia⁶⁴. During his return trip from Thrace and Bithynia, probably in 79, Verres also visited Miletos⁶⁵. Verres demanded from Milesians an escort warship to protect him as far as Myndos. The Milesians immediately allocated to him a fully staffed and equipped warship for this purpose. After reaching Myndos, Verres ordered the crew to return to Miletos on foot and sold the warship in Myndos to two Roman citizens who resided there⁶⁶. As evidently stated by Cicero, this warship was one of the ten warships provided by Miletos for Murena's fleet against pirates⁶⁷.

Some authors assert that Verres' demand from the Milesians was illegal because he, as a legate in Cilicia, did not have official authority in the province of Asia⁶⁸. However, it should again be noted that, as promagistrates in Cilicia, the primary task of Dolabella and Verres was to fight against piracy according to the *raison d'être* of their provinces. Therefore, the task given to Verres by Dolabella was to demand ships from Roman allies to fight pirates⁶⁹. As stated by Cicero, Verres obviously had legal rights during his trip, even outside his province⁷⁰. The legal basis of his rights was the above-mentioned so-called *lex de provinciis praetoriis*⁷¹. In the

⁶² The *lex portorii Asiae* clearly proves that Phaselis (and of course Olympos) was part of the Roman province from its beginning; see Cottier et al. 2008, 36, l. 26. For the dating of the law to the initial years of the Asian province; see Mitchell 2008, 198-201. Cicero also implied that Olympos was within the *provincia* of Verres; see Cic. II Verr. 1.56. See also Mitchell 2008, 192; Sherwin-White 1984, 154.

⁶³ Plut. Caes. 2.2; Polyain. 8.23.1.

⁶⁴ Cic. II Verr. 1.49-90.

⁶⁵ Cicero seemingly ordered the events chronologically and put the Miletos accident at the end of his narrative. Moreover, his travel was from Miletos to Myndos; therefore, Verres evidently made a trip southwards; see Cic. II Verr. 1.86. For the date of Verres' trip see Brennan 2000, 557, 571.

⁶⁶ Cic. II Verr. 1.86-87.

⁶⁷ Cic. II Verr. 1.89: "Decem enim naves iussu L. Murenæ populus Milesius ex pecunia vectigali populi Romani fecerat".

⁶⁸ See e.g. Magie 1950, 247; Osgood 2010, 330.

⁶⁹ Dmitriev 2005, 98. Cf. Sherwin-White 1984, 153-154; De Souza 1999, 124 n. 134; Brennan 2000, 572.

⁷⁰ Cicero II Verr. 1.68 stated that Verres, during his Aegean trip, had legal rights over "allies and other foreign nations" (i.e., over provincial cities and allied kingdoms).

⁷¹ See Dmitriev 2005, 98.

text of the law, Rome obviously requested support from her allies in the eastern Mediterranean in the war against the pirates⁷². Even though Cicero carefully recorded every kind of illegal activity of Verres during his legateship under Dolabella, nowhere in his work did he indicate that Verres illegally travelled outside his province. His crimes either in Miletos or in any other city stemmed not from his illegal position in certain cities but from the misuse of his existing legal rights. Regarding the Miletos incident, the point identified by Cicero as corruption was not Verres' request for a ship from Miletos but his sale of the ship in Myndos.

At this point, the following question arises. Why did Verres demand an escort warship for his short trip from Miletos to Myndos? Modern authors have connected Verres' demand only to his greed. For example, Magie defined this demand by Verres as an opportunity for his self-enrichment, adding that "a voyage from Miletus to Myndus in Caria – a journey along the coast of not more than forty miles and involving no great peril –"⁷³. However, when the statements of Cicero about Verres' Miletos incident are thoroughly examined, finding a true answer to the above question may help. Cicero indicated that the loss of the Milesian warship was caused "not through a sudden attack of pirates but a piracy of the legate"⁷⁴. He, on another occasion, defined this theft as "a wicked act of piracy"⁷⁵. Finally, at the end of his section about the Miletos incident, Cicero summarized the entire episode as follows: "C. Verres acted to the fleet which built against pirates, himself like a wicked pirate"⁷⁶. De Souza in his work asserted that Cicero casually inserted pirates into this story⁷⁷. However, it is clear that Cicero did not use those statements casually but stressed the serious pirate threat in the immediate vicinity of Miletos at that time. After indicating the threat of a sudden pirate attack on Miletos, Cicero, using rhetorical contrast, implied that the fleet of Miletos against piracy was not harmed by an attack of pirates but by the piratical act of Verres, who demanded the warship as an escort against the pirates.

Whence might come a pirate threat for someone who sails from Miletos to Myndos? Consulting the map is sufficient to answer this question. One can see on the map that the island Pharmakousa, where the pirates who captured Caesar were based, is located approximately in the middle of the sea route from Miletos to Myndos (Fig 1). Hence, Verres' demand of an escort warship from Miletos was most likely due to the pirates based on Pharmakousa Island. Cicero himself was probably aware of piracy on the island because he, who also fled from Sulla, was in Asia at that time like Caesar⁷⁸. During his trip visiting the coastal cities of Asia as far as Rhodes, Cicero also visited Miletos in 79, the year that Verres' ship incident also happened⁷⁹. It is impossible to think that Cicero was unaware of the piracy on Pharmakousa during his trip from Miletos to Rhodes. Therefore, it seems highly probable that Cicero's emphasis on piracy in the Miletos incident of Verres was because of the pirates on Pharmakousa. Consequently, the serious threat of piracy in Pharmakousa around 79 can be considered

⁷² See Crawford 1996, 239 Cnidos III ll. 16-21, 253.

⁷³ Magie 1950, 247.

⁷⁴ Cic. II Verr. 1.89: "Quam ob rem unam ex decem, non praedonum repentino adventu sed legati latrocinio ... amissam".

⁷⁵ Cic. II Verr. 1.87: "nefaria praeda".

⁷⁶ Cic. II Verr. 1. 90: "C. Verrem, in ea classe quae contra piratas aedificata sit, piratam ipsum consceleratum fuisse".

⁷⁷ De Souza 1999, 154.

⁷⁸ Cicero, again like Caesar, returned to Rome after the death of Sulla; see Gelzer 1939, 838-839; Fuhrmann 1992, 29-33.

⁷⁹ See Cic. Cluent. 32. For Cicero's travel along the western coast of Asia Minor in the autumn of 79, see Fuhrmann 1992, 32.

further evidence supporting the early dating of Caesar's pirate episode. The pirates, against whom Verres took measures, were perhaps the same pirates who captured Caesar.

When the early dating is accepted, the possibility arises that during the pirate episode Caesar was in service either under Minucius Thermus, the governor of Asia in 81/80, or under Servilius Isauricus, whose tenure in Cilicia began in 78⁸⁰. However, both Velleius Paterculus and Valerius Maximus evidently indicated that Caesar was a *privatus* when he was captured by the pirates⁸¹. According to this, on what authority did Caesar as a *privatus* demand ships from the Milesians? The unequivocal answer to this question is that Caesar was not an ordinary Roman noble in Miletos. His father was previously the governor of Asia⁸² and was well known in Miletos and other cities in close proximity⁸³. Thus, the help of the Milesians to this promising young Roman noble was very important in terms of their relationships with Rome. It should also be noted that, since the region of Karia south of the Maeander was recently added to Asia in the post-Sullan period, help from Miletos as a new provincial city was particularly important to establish good, close relationships with Rome⁸⁴. Moreover, the ships collected by Caesar from Miletos were likely not private ships but ships provided by Miletos to the Roman fleet, which was established by Murena against piracy⁸⁵.

Hence, it is quite plausible to place the pirate episode of Caesar between his offices under Thermus and Isauricus (i.e., 80-78). Additionally in this context, as demonstrated above, the pirate episode corresponds with the tenure of Dolabella and Verres in Cilicia in 80-79. Considering the fact that piracy on Pharmakousa was still a topical theme in Miletos during the visits of Verres and Cicero in 79, it could be maintained that the pirate episode of Caesar succeeded their visits. Furthermore, as Cicero visited Miletos in autumn of 79⁸⁶ and winter had already begun during Caesar's capture, as stated by Suetonius⁸⁷, dating the pirate episode of Caesar to the autumn of 79 or to the early winter of 79/78 is appropriate.

In his discussion defending the later date for the pirate episode of Caesar, Osgood maintained that, if the early dating is preferred, it is hard to fit Caesar's military services under Thermus and Isauricus as well as his study under Apollonios Molon between 81 and 78⁸⁸. It

⁸⁰ For the tenure of Thermus in Asia, see Brennan 2000, 557. Cf. MRR II 76, 81; Magie 1950, 246, 1124-1125, n. 41. Some authors think Caesar was a *legatus* under Thermus (and Isauricus); see Günther 1999, 330, 337, n. 42; MRR II 78. Cf. Suet. Iul. 2.1; 3.1. However, it is known that the *legati* were *de facto* chosen by governors but legally appointed by the Senate; see Marshall 1972, 904-909. For the appointment procedure of the *legati*, see especially Marshall 1972, 904-905, n. 71. Therefore, it is hard to accept that Caesar as a member of the opposing faction of Sulla and a fugitive from him was selected by governors and appointed by the Senate under the Sullan dictatorship; cf. Gelzer 1968, 22, n. 2; Goldsworthy 2006, 78. Considering the evidence from Cicero, who gave the most comprehensive information about the staff of a governor in republican Rome, *praefecti* were directly appointed by the governor for special tasks. For the *praefecti*, who were assigned to special tasks by Cicero and his predecessor Appius; see e.g. M. Scaptius: Cic. Att. 114 (V 21) 10, 115 (VI 1) 6, 116 (VI 2) 8-9; cf. MRR II 239; Q. Volusius: Cic. Att. 114 (V 21) 6; cf. MRR II 246. Accordingly, Caesar under Thermus should have served as a *praefectus* with the special task of gathering ships from the kingdom of Bithynia, rather than as a regular *legatus*.

⁸¹ Vell. 2.42.2; Val. Max. 6.9.15.

⁸² The Asian governorship of Caesar's namesake father is dated either to the late 100s or the late 90s; see Ferrary 2000, 175-179, 192; Brennan 2000, 553. Cf. MRR II 22, III 105.

⁸³ Caesar may have also inherited the patronage over Miletos and other nearby coastal cities from his father; see Günther 1999, 329-330, n. 24; Osgood 2010, 329-333. See also above for Epikrates of Miletos.

⁸⁴ For the addition of Karia to the province of Asia, see Sherwin-White 1984, 89-90; Dmitriev 2005, 103-115.

⁸⁵ Cf. Günther 1999, 333, n. 34.

⁸⁶ See Fuhrmann 1992, 32.

⁸⁷ Suet. Iul. 4.1: "Huc dum hibernis iam mensibus traicit, circa Pharmacussam insulam a praedonibus captus est".

⁸⁸ Osgood 2010, 335.

seems, however, not impossible when all the events around the pirate episode are ordered chronologically according to the early dating. Between his two military services from 80 to 78, excepting the pirate episode, there is enough time for his study under Molon in Rhodes. Caesar presumably was informed of the pirate campaign of Isauricus while studying in Rhodes. It should be noted that Rhodes, as a significant ally of Rome in her fight against piracy, no doubt also provided ships for Servilius' campaign⁸⁹. Caesar, despite his youth, now had proven skills in naval warfare with his achievements during both the siege of Mytilene and the collection of ships from Bithynia as well as the seizure of the pirates in Pharmakousa with his fleet, which he acquired from Miletos. Therefore, he had fought under Isauricus in his naval campaign against the pirates probably because of his reputation arising from the aforementioned achievements⁹⁰.

In conclusion, although the late dating is generally accepted by modern authors, the evidence discussed above proves that the early dating of Caesar's pirate episode is also possible. However, it is obvious that both dates, whether early or late, depend on existing information from available sources that are substantially hypothetical. In order to date the episode precisely, more accurate and new evidence is required. Finally, if the early dating is accepted, the chronological order of the events surrounding the pirate episode of Caesar appears as follows:

82	Flight from Sulla
81/80	Service under Thermus in Asia
ca. late 79	Pirate episode
ca. 79/78	Study under Molon in Rhodes
78/77	Service under Isauricus in Cilicia and return to Rome
77	Prosecution of Dolabella

⁸⁹ Pohl 1993, 262; De Souza 1999, 128.

⁹⁰ Caesar as a "naval expert" also fought against pirates as *legatus* under M. Antonius in 74; see SIG³ 748, l. 23. See also Gelzer 1968, 24-25; Günther 1999, 331, n. 29; Canfora 1999, 13; Billows 2009, 67-68; Will 2009, 41; Osgood 2010, 328, n. 32; Pelling 2011, 141. Cf. MRR II 113, III 105.

Abbreviations and Bibliography

Ancient Literary Sources

- App. Mithr. (= Appian, Mithridateios)
Appian, Roman History I-IV. Ed. and trans. H. White. 1912-1913 [Loeb].
- Cass. Dio (= Cassius Dio, Rhomaike historia)
Dio Cassius, Roman History I-IX. Ed. and trans. E. Cary – H. B. Foster. 1914-1927 [Loeb].
- Cic. Att. (= Cicero, epistulae ad Atticum)
Cicero, Letters to Atticus I-IV. Ed. and trans. D. R. Shackleton Bailey. 1999 [Loeb].
- Cic. Cluent. (= Cicero, pro A. Cluentio)
Cicero, Pro Cluentio. Ed. and trans. H. G. Hodge. 1927 [Loeb].
- Cic. Manil. (= Cicero, pro lege Manilia sive de imperio Cn. Pompei)
Cicero, Pro Lege Manilia. Ed. and trans. H. G. Hodge. 1927 [Loeb].
- Cic. Verr. (= Cicero, in Verrem)
Cicero, The Verrine Orations I-II. Ed. and trans. L. H. G. Greenwood. 1928-1935 [Loeb].
- Eutr. (= Eutropius, breviarium ab Urbe Condita)
Eutropius, Roma Tarihinin Özeti. Ed. and trans. Ç. Menzilcioglu. 2007.
- Fenestella (= Fenestella, annales)
Historicorum Romanorum Reliquiae [HRR] I-II. Ed. H. Peter. 1906-1914 [Teubner].
- Flor. (= Florus, epitoma de Tito Livio)
Florus, Epitome of Roman History. Ed. and trans. E. S. Forster. 1929 [Loeb].
- Gell. (= Aulus Gellius, noctes Atticae)
Gellius, Attic Nights I-III. Ed. and trans. J. C. Rolfe. 1927 [Loeb].
- Gran. Lic. (= Granius Licinianus, annales)
Grani Liciniani Quae Supersunt. Ed. M. Flemisch. 1904 [Teubner].
- Oros. (= Orosius, historiae adversus paganos)
Pauli Orosii Historiarum Adversum Paganos Libri VII. Ed. C. Zangemeister. 1889 [Teubner]. Paulus Orosius, The Seven Books of History against the Pagans. Trans. R. J. Deferrari. 1964.
- Plut. mor. (= Plutarchos, moralia)
Plutarch, Moralia I-XV. Ed. and trans. F. C. Babbitt et al. 1927-1976 [Loeb].
- Plut. vit. (= Plutarchos, vitae parallelae)
Plutarch, Lives I-XI. Ed. and trans. M. Perrin. 1914-1926 [Loeb].
- Polyain. (= Polyainos, strategemata)
Polyaenus, Stratagems of War I-II. Ed. and trans. P. Krentz – E. L. Wheeler. 1994.
- Sall. hist. (= Sallust, historiae)
C. Sallusti Crispi Historiarum Reliquiae. Ed. B. Maurenbrecher. 1891. [Teubner].
Sallust, The Histories II. Trans. P. McGushin. 1994.
- Strab. (= Strabo, geographika)
Strabo, Geography I-VIII. Ed. and trans. H. L. Jones. 1917-1932 [Loeb].
- Suet. (= Suetonius, de vita Caesarum)
Suetonius, The Lives of the Caesars I-II. Ed. and trans. J. C. Rolfe. 1914 [Loeb].

- Val. Max. (= Valerius Maximus, *facta et dicta memorabilia*)
Valerius Maximus, *Memorable Doings and Sayings I-II*. Ed. and trans. D. R. Shackleton Bailey. 2000 [Loeb].
- Vell. (= Velleius Paterculus, *historie Romanae*)
Velleius Paterculus, *Compendium of Roman History*. Ed. and trans. F. W. Shipley. 1924 [Loeb].
- Vir. ill. (= *De viris illustribus*)
De Viris Illustribus Urbis Romae. Ed. F. Pichlmayr. 1911 [Teubner].

Modern Bibliography

- Alexander 1990 M. C. Alexander, *Trials in the Late Roman Republic, 149 BC to 50 BC* (1990).
- Bernhardt 1972 R. Bernhardt, "Zwei Ehrenstatuen in Kaunos für L. Licinius Murena und seinen Sohn Gaius", *Anadolu (Anatolia)* 16, 1972, 117-122.
- Billows 2009 R. A. Billows, *Julius Caesar: The Colossus of Rome* (2009).
- Bowersock 1965 G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire* (1965).
- Brennan 2000 T. C. Brennan, *The Praetorship in the Roman Republic* 2 vols. (2000).
- Canfora 1999 L. Canfora, *Giulio Cesare: il dittatore democratico* (1999).
- CIL T. Mommsen et al. (ed.), *Corpus Inscriptionum Latinarum I-*. (1863-).
- Cottier et al. 2008 M. Cottier – M. H. Crawford – C. V. Crowther – J.-L. Ferrary – B. M. Levick – O. Salomies – M. Wörrle, *The Customs Law of Asia* (2008).
- Crawford 1996 M. H. Crawford, *Roman Statutes*, 2 vols. (1996).
- De Souza 1999 P. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman World* (1999).
- Dmitriev 2005 S. Dmitriev, "The History and Geography of the Province of Asia during its First Hundred Years and the Provincialization of Asia Minor", *Athenaeum* 93, 2005, 71-133.
- Ferrary 2000 J.-L. Ferrary, "Les gouverneurs des provinces romaines d'Asie Mineure (Asie et Cilicie), depuis l'organisation de la province d'Asie jusqu'à la première guerre de Mithridate (126–88 av. J.C.)", *Chiron* 30, 2000, 161-193.
- Freber 1993 P.-S. G. Freber, *Der hellenistische Osten und das Illyricum unter Caesar* (1993).
- Fuhrmann 1992 M. Fuhrmann, *Cicero and the Roman Republic* (1992).
- Gelzer 1939 M. Gelzer, "M. Tullius Cicero (als Politiker)", *RE VIIA/1*, 1939, 827-1091.
- Gelzer 1968 M. Gelzer, *Caesar: Politician and Statesman* (1968).
- Glew 1981 D. G. Glew, "Between the Wars. Mithridates Eupator and Rome, 85-73 B.C.", *Chiron* 11, 1981, 109-130.
- Goldsworthy 2006 A. Goldsworthy, *Caesar: The Life of a Colossus* (2006).
- Günther 1999 L.-M. Günther, "Caesar und die Seeräuber – eine Quellenanalyse", *Chiron* 29, 1999, 321-337.
- Herrmann 1994 P. Herrmann, "Milet unter Augustus: C. Iulius Epikrates und die Anfänge des Kaiserkults", *IstMitt* 44, 1994, 203-236.
- Holtheide 1983 B. Holtheide, *Römische Bürgerrechtspolitik und römische Neubürger in der Provinz Asia* (1983).
- I. Délos F. Durrbach et al. (ed.), *Inscriptions de Délos I-VII*. (1926-1972). <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions>

- IG A. Kirchhoff et al. (eds.), *Inscriptiones Graecae I-*. (1873-). <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions>
- IvKalchedon R. Merkelbach (ed.), *Die Inschriften von Kalchedon: Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 20* (1992).
- Laes – Strubbe 2014 C. Laes – J. Strubbe, *Youth in the Roman Empire: The Young and the Restless Years?* (2014).
- LSJ H. G. Liddell – R. Scott, *A Greek English Lexicon*. H. S. Jones (rev.) (1996).
- Kelly 2006 G. P. Kelly, *A History of Exile in the Roman Republic* (2006).
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of Third Century after Christ*, 2 vols. (1950).
- Marshall 1972 A. J. Marshall, “The *lex Pompeia de provinciis* (52 B.C.) and Cicero’s *Imperium* in 51-50 B.C.: Constitutional Aspects”, in: *ANRW I.1* (1972) 887-921.
- McGing 1995 B. C. McGing, “The Ephesian Customs Law and the Third Mithradatic War”, *ZPE* 109, 1995, 283-288.
- Meier 1982 C. Meier, *Caesar* (1982).
- Milet I 3 T. Wiegand (ed.), *Milet, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899: III. Das Delphinion in Milet (nos. 31-186)*. A. Rehm (ed.) (1914).
- Mitchell 2008 S. Mitchell, “Geography, Politics, and Imperialism in the Asian Customs Law”, in: M. Cottier et al. (eds.), *The Customs Law of Asia* (2008) 165-201.
- MRR T. R. S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, 3 vols. (1951-1986).
- Ormerod 1924 H. A. Ormerod, *Piracy in the Ancient World: An Essay in Mediterranean History* (1924).
- Osgood 2010 J. Osgood, “Caesar and the Pirates: or How to Make (and Break) an Ancient Life”, *G&R* 57/2, 2010, 319-336.
- Peek 1978 W. Peek, “Orakel aus Dodona für den Piratenkönig Zeniketes”, *ZPE* 30, 1978, 247-248.
- Pelling 2011 C. Pelling, *Plutarch Caesar* (2011).
- Pohl 1993 H. Pohl, *Die römische Politik und die Piraterie im östlichen Mittelmeer vom 3. bis zum 1. Jh. v. Chr.* (1993).
- Santangelo 2007 F. Santangelo, *Sulla, the Elites and the Empire: A Study of Roman Policies in Italy and the Greek East* (2007).
- Sherwin-White 1984 A. N. Sherwin-White, *Roman Foreign Policy in the East 168 B.C. to A.D. 1* (1984).
- SIG W. Dittenberger et al. (eds.), *Sylloge Inscriptionum Graecarum*³, 4 vols. (1915-1924).
- Strasburger 1938 H. Strasburger, *Caesars Eintritt in die Geschichte* (1938).
- Syme 1979 R. Syme, “Observations on the Province of Cilicia”, in: E. Badian (ed.), *Roman Papers* (1979) 120-148. [= in: W. M. Calder – J. Keil (eds.), *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler* (1939) 299-332]
- Ward 1977 A. M. Ward, “Caesar and the Pirates II. The Elusive M. Iunius Iuncus and the Year 75-4”, *AJAH* 2, 26-36.
- Will 2008 W. Will, *Veni, Vidi, Vici: Caesar und die Kunst der Selbstdarstellung* (2008).
- Will 2009 W. Will, *Caesar* (2009).
- Woodman 1983 A. J. Woodman, *Velleius Paterculus: The Caesarian and Augustan Narrative (2.41-93)* (1983).

Özet

Caesar'ın Kilikalı Korsanlar Tarafından Yakalanmasının Tarihi Üzerine Bazı Düşünceler

Genç Caesar'ın Asia kıyılarında korsanlar tarafından yakalanıp esir edilmesinden gerek antik kaynaklarda gerekse modern eserlerde çeşitli vesileler ile söz edilmektedir. Bu olay hakkında bilgi veren antik edebi kaynaklardaki bazı uyumsuzluklar modern araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarının yaşanmasına neden olmaktadır. Görüş ayrılıklarına neden olan uyumsuzluklardan ziyade öncelikle antik edebi kaynaklardaki ortak noktalara bakacak olursak olayın tarihsel özünün şu şekilde olduğu ortaya çıkmaktadır. Caesar gençliğinde Asia kıyısında seyahat ederken Pharmakousa adası yakınlarında Kilikalı korsanlar tarafından yakalandı. Yaklaşık 40 gün kadar bu adada korsanların elinde esir olarak kaldı. Yüksek bir fidye karşılığında serbest bırakıldıktan sonra bölgeden topladığı gemiler ile denize açılarak kendisini yakalamış olan korsanları ele geçirdi ve onları cezalandırdı.

Antik kaynaklardaki en temel uyumsuzluk korsan olayının kronolojisi ile ilgilidir. Bu uyumsuzluk esas olarak olay hakkında en geniş bilgiyi veren Plutarkhos ve Suetonius'un anlatımlarında olayların sıralanışındaki farklılığa dayanmaktadır. Bu iki antik yazarın anlatımlarındaki temel çelişki, Plutarkhos'un Caesar'ın korsanlar tarafından kaçırılmasını kesin olarak 77⁹¹ yılına tarihlenen Dolabella davasının öncesine, Suetonius'un ise sonrasına yerleştirmesidir. Araştırmacılar bu sorunu çözmek için olay hakkında geniş bilgi veren üçüncü bir antik kaynak olan Velleius Paternulus'a yöneldiler. Ancak Velleius'un metninde korsan olayının aktarıldığı kısım oldukça bozuktur. M.S. 19. yy. ortalarından itibaren metnin eksik yerlerine yapılan çeşitli ekleme ve tamamlamalara dayanarak, nihayetinde korsan olayının ardından Caesar'ın başvurduğu valinin adının M. Iunius Iuncus olduğu, Iuncus'un o sırada Bithynia'da bulunduğu ve burada 74 yılı civarında öldüğü bilinen kral IV. Nikomedes'in Roma'ya miras bıraktığı krallığını eyalete dönüştürmekle meşgul olduğu varsayımları yapıldı. Dolayısıyla modern araştırmacılar arasındaki eğilim, korsan olayını da 74 yılı civarına tarihleyerek Suetonius'un anlatısını esas almak olmuştur.

L.-M. Günther, Caesar'ın korsanlar tarafından kaçırılma olayının tarihini ele aldığı makalesinde Plutarkhos ve Velleius'ta geçen Iuncus unsurunun anlatıya dahil olmadığını akla yatkın iddialarla öne sürmüştür. O ayrıca, Plutarkhos'taki erken tarihlemeyi destekleyen bir diğer antik yazar olan Polyainos'un sözünü ettiği, Caesar'ın fidye parasını toplama konusunda ona yardım eden Miletoslu Epikrates'in tarihsel bir kişilik olmasını göz önüne alarak Polyainos'un kronolojisinin güvenilirliğini vurgulamıştır. Bu kanıtlara rağmen Günther'in erken tarihleme önerisi

⁹¹ Tüm tarihler Milattan öncedir.

akademik çevrede destek görmemiş ve ondan sonra konuyu ele alan birçok yazar, korsan olayı için yine geç tarihlemeyi kabul etmişlerdir. Bu makalede gerek antik edebi kaynakların verdiği diğer bazı bilgiler tartışılarak gerekse olay, Roma'nın 80'li ve 70'li yıllarda Doğu Akdeniz'de korsanlığa karşı izlediği genel politikası içerisinde değerlendirilerek erken tarihlemenin mümkün olabileceği öne sürülmektedir.

Plutarkhos'ta ve Velleius'ta öncelikle göze çarpan husus, Iuncus unsuru çıkartıldığında bu iki yazardaki korsan olayına dair anlatının kronolojik olarak birebir uyuşmasıdır. Bu durum Plutarkhos'un ve Velleius'un olay hakkında ortak kaynaklardan yararlandığı görüşünü de desteklemektedir. Plutarkhos ve Velleius'taki bir diğer paralellik, Caesar'ın korsan olayı sırasında oldukça genç yaşta olduğuna yapılan vurgudur. Korsan olayına değinen bir diğer antik kaynak olan Valerius Maximus'un da olay sırasında Caesar'ın çok genç yaşta olduğunu belirtmesi, erken kronolojiyi destekleyen bir diğer kanıt olarak görülebilir. Çünkü söz konusu üç antik yazarda geçen Caesar'ın oldukça genç olduğuna dair ifadeler geç tarihlemeye göre 74/73 yılı kışında artık 27 yaşındaki birisinden ziyade, 81/78 yılları dolayında 19/22 yaşındaki Caesar için çok daha uygun düşmektedir. Bu durumda Velleius Paternulus, Valerius Maximus ve Polyainos'taki benzer anlatım geleneklerine dayalı ifadelerin Plutarkhos'ta geçen erken tarihlemeyi desteklerken Suetonius'un gerek kronolojisiyle gerekse anlatım öyküsüyle yalnız kaldığı görülmektedir.

Gerek Plutarkhos, gerekse Polyainos'un Caesar'ı kaçıran korsanların Kilikalı olduklarını belirtmeleri, korsan olayını Roma'nın Kilikia'daki korsanlığa karşı izlediği genel politika çerçevesinde değerlendirmeyi gerekli hale getirmektedir. 85 yılında sona eren I. Mithridates savaşının ardından Kilikia merkezli korsanlık, kralın savaş sırasında izlediği politikanın bir sonucu olarak Ege Havzası'na kadar yayılmıştı. Asia ve *Cilicia*'nın ortak valisi Murena, korsanlığa karşı bazı girişimlerine rağmen bir sonuç elde edememiş, 84-81 yılları arasındaki görev süresinin büyük kısmında korsanlıktan ziyade Mithridates'e karşı yürüttüğü askeri hareket ile ilgilenmişti. Murena'nın ardından *Cilicia* valisi olarak atanan Dolabella ve onun *legatus*'u Verres'in esas görevleri korsanlığa karşı savaşmak olsa da onlar iki yıllık görev süreleri boyunca (80-79) korsanlığa karşı pek bir şey yapmayı bilakis bu görevlerini kötüye kullanmışlardı. Unutulmamalıdır ki Dolabella ve Verres bizzat eyaletleri içerisindeki Olympos ve Phaselis'i kontrolünde bulunduran ve muhtemelen Kilikalı olan korsan şefi Zeniketes'e karşı dahi bir sefer gerçekleştirmemişlerdi. Bu bakımdan antik kaynaklardan Florus'un Kilikalı korsanların etki alanlarını Kyrene, Girit ve Peloponnesos'a kadar genişletmelerini I. Mithridates savaşının bitimi (85) ile Servilius Isauricus'un valiliği (78-74) arasındaki döneme yerleştirmesi konumuz açısından oldukça değerlidir. Florus'taki bu bilgi erken kronolojiyi takip eden Plutarkhos ve Polyainos'ta geçen Caesar'ı kaçıran Pharmakousa adası merkezli korsanların Kilikalı oldukları bilgisiyle birebir uyuşmaktadır. Dolayısıyla bu genel tarihsel çerçeve içerisinde Caesar'ın korsan olayının *Cilicia* valisi P. Servilius Vatia Isauricus'un Anadolu'nun güney kıyılarındaki korsanlık ile beş yıldır etkin olarak mücadele ettiği dönemin sonuna tekabül eden 74 tarihinden ziyade, aşağı yukarı Dolabella'nın *Cilicia* valiliği dönemine denk gelen 80-79 yıllarına tarihlenmesinin çok daha uygun olduğu açıktır.

Cicero'daki diğer bir kanıt da korsan olayı için yukarıda önerilen erken tarihlemeyi desteklemek için kullanılabilir. Cicero'nun belirttiğine göre Trakya ve Bithynia'daki görev seyahatinden dönüşü sırasında 79 yılında Miletos'a uğrayan Dolabella'nın kötü şöhretli *legatus*'u Verres, buradan Myndos'a yapacağı kısa deniz yolculuğu için Miletos kentinden kendisine eskortluk etmesi için bir savaş gemisi talep etmişti. Miletoslular da kendisine derhal tam kadrolu ve teçhizatlı bir savaş gemisi tahsis etmişlerdi. Fakat Myndos'a ulaşan Verres, bu gemiyi kendi hesabına

satmıştı. Bu savaş gemisi Miletos'un Murena'nın korsanlara karşı oluşturduğu donanma için tahsis ettiği on gemiden biriydi.

Cicero'nun aktardığı bu olayda yolsuzluk olarak vurguladığı durum Verres'in Miletos'tan gemi talep etmesi değil, bu gemiyi yasadışı bir şekilde satmasıdır. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Verres Miletos'tan Myndos'a olan bu kısa deniz yolculuğu için niçin eskort gemi talep etmişti? Modern yazarlar bu talebi sadece Verres'in açgözlülüğüne bağlamaktadırlar. Ancak Cicero'daki ifadeler dikkatlice incelendiğinde onun Miletos'un yakın çevresinde o dönemde ciddi bir korsanlık tehlikesini vurguladığı görülmektedir. Dolayısıyla Verres bu gemiyi Miletos'tan Myndos'a yaptığı deniz yolculuğu sırasında korsanlara karşı koruma sağlaması amacıyla talep etmiş olmalıdır. Miletos'tan Myndos'a denizden seyahat eden biri için korsan tehlikesinin nereden gelebileceği sorusuna cevap aramak üzere haritaya bakıldığında, bu güzergahın aşağı yukarı tam orta mesafesinde Caesar'ı kaçıran korsanların üssü olan Pharmakousa adasının olduğu görülmektedir. Bu durumda Verres'in Miletos kentinden eskort savaş gemisi talep ederek Pharmakousa merkezli korsanlara karşı önlem aldığı düşünülebilir. Cicero muhtemelen bu adadaki korsanlıktan bizzat haberdar idi. Çünkü Cicero da Verres ile aynı yılda, 79 yılında, Batı Anadolu kıyısındaki kentleri ziyaret edip Rhodos'a giderken Miletos'ta bulunmuştu. Böylece 79 yılı civarında Pharmakousa adası ve civarında ciddi bir korsanlık tehlikesinin olduğunun saptanması Caesar'ın korsan olayının tarihlenmesinde erken tarihlenmeyi destekleyen bir diğer delil olarak gösterilebilir. Caesar'ı yakalayan korsanlar belki de Verres'in önlem aldığı aynı korsanlar idi. 79 yılında Pharmakousa'daki korsanlık tehlikesinin devam ettiği göz önüne alındığında Caesar'ın korsan olayının Verres ve Cicero'nun Miletos ziyaretlerinden sonra olduğu kabul edilebilir. Hatta Cicero'nun 79 yılının sonbaharında Miletos'ta bulunduğu ve Suetonius'un korsanların Caesar'ı kaçırdığında kış mevsiminin çoktan başlamış olduğunu belirtmesi hesaba katılırsa, korsan olayını 79 sonbaharına ya da 79/78 kışı başlarına tarihlemek oldukça uygun düşmektedir.

Bazı araştırmacılar erken tarihlleme kabul edildiğinde Caesar'ın Asia'daki faaliyetlerini 81/77 yılları arasına sığdırmanın zorluğundan söz etmektedirler. Ancak olaylar erken tarihlenmeye göre kronolojik olarak sıralandığında durum pek de olasılıksız görülmemektedir. Erken tarihlleme kabul edildiğinde Caesar'ın korsan olayının öncesindeki ve sonrasındaki olayların kronolojik dizilişi şu şekilde olmalıdır:

82	Sulla'dan kaçış
81/80	Thermus'un hizmetinde görev
yak. 79 sonu	Korsan olayı
yak. 79/78	Rodos'ta Molon'dan ders
78/77	Isauricus'un hizmetinde görev ve Roma'ya dönüş
77	Dolabella davası

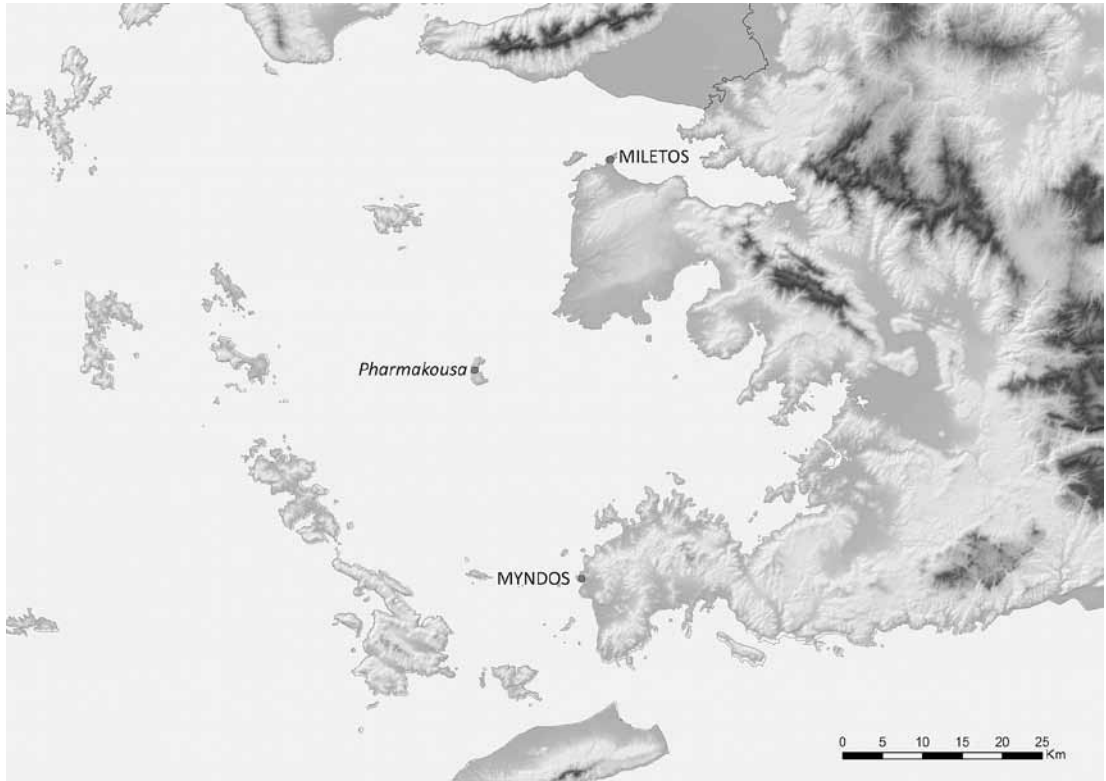

Fig. 1 Map of Pharmakousa Island and surroundings (Courtesy Dr. B. Hocaoglu)

Demre Beymelek Gölü'nde Sualtında Kalmış Liman ve Yapı Formları

Hakan ÖNİZ*

Beymelek Gölü Antalya'nın Demre İlçesi'nde denize küçük bir kanalla bağlı yarı tuzlu bir lagündür. Yaklaşık 355 hektarlık bir alanı kaplayan gölün, doğu-batı doğrultusunda en geniş yeri 2400 m., kuzey-güney doğrultusunda 1750 m., en derin yeri ise 6 m.'dir. Bu makalede 2015 yılı yaz aylarında Selçuk Üniversitesi Sualtı Arkeolojisi Ana Bilim Dalı ekibi tarafından T.C. Kültür Bakanlığı - Antalya Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırmaları Projesi kapsamında gölde bulunan daha önce tespiti yapılmamış çok sayıda yapı kalıntısının bilim dünyasına sunulması amaçlanmaktadır.

Likya yolu üzerinde bulunan gölün kıyısında günümüzde iki küçük şapel dışında başka arkeolojik kalıntı görülmemektedir. Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek bu yapılardan biri gölün kuzeybatı kıyısında, diğeri gölün kuzeyindeki küçük adanın üzerindedir. Göle en yakın arkeolojik alan yaklaşık 1250 m. kuzey-kuzey batı yönünde, gölden 186 m. yükseklikte yer alan Ision'dur. Ision'da bulunan dikdörtgen planlı ve iki kuleli kale M.Ö. 3.-2. yy.'lara tarihlenmekte ve Myra'nın güvenlik sisteminin bir parçası olduğu düşünülmektedir¹. İçinde muhtemelen bir de garnizonu barındıran kalenin çevresinde şarap işlikleri ve başka kalıntılar da yer almaktadır. Ision'dan Likya'nın batı bölgelerinin bir kısmı ile gölün bütün kıyıları tamamen gözükmemektedir. Göl Kıyısı ile Ision arasında, bugün Beymelek Köyü'nün yer aldığı bölgede evlerin altında bazı kalıntıların bulunduğu, bugün Dalyan işletmesine ait yapının bulunduğu yerin ise 1940'larda bir ada olduğu bölge halkı tarafından aktarılmıştır. İngiliz Amirali Francis Beaufort, 1811-1812 yılında bölgeye yaptığı ziyarette izlenimlerini şu şekilde yazmıştır: "*Ova (Myra-Demre) ile güneye doğru kıvrılarak Fineka Burnunu oluşturan sıra dağların arasında oldukça geniş, ama sandalların fazla ileri gidemediği çok sığ bir göl yer alır. Onu denize bağlayan dar boğazdaki kuvvetli akıntıdan, gölün büyükçe bir ırmakla beslendiği anlaşılıyor. Gölün girişi yakınında, üzerinde yapı kalıntıları bulunan iki küçük ada vardır; kuzey kıyısında ise bazı büyük kalıntılar görünmektedir*"². Beaufort, bölgeyi doğru olarak tarif etmiş, ancak göle sandalla giremediği için aslında kuzeybatıdaki su kaynaklarından gelen suyun büyük bir ırmaktan geldiğini aktarmıştır. Bu hataya bağlı olarak "ırmağın" Lymros (Alakır Çayı)³, kalıntıların da

* Yrd. Doç. Dr. Hakan ÖNİZ, Selçuk Üniversitesi Sualtı Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, Konya.
E-posta: hakan.oniz@gmail.com

Antalya İl Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Müdürü M. Gül'e ve Tarım Bakanlığı Beymelek Su Ürünleri Araştırma Enstitüsü'ne katkılarından dolayı teşekkür ederiz.

¹ Çevik 2010, 61.

² Beaufort 2002, 31-32.

³ Öner 1997, 138-139.

aslında Turunçova'da bulunan Limyra (Zemuri) olabileceğini yazmıştır. Yazısında bahsi geçen ve bugün de mevcut olan dar boğazdaki akıntı, göle girişi bugün de zorlaştırmakta ve giriş ancak motorlu botlarla yüksek devirde mümkün olmaktadır. Bahsi geçen iki adadan biri günümüzde boğazın güneybatısındaki kumsala bağlanmıştır. Diğer ada ise ya aşağıda detayları belirtilecek hamam yapısının olduğu alan, ya da mevcut girişten uzakta, kuzeyde yer alan küçük ada olmalıdır. Beaufort'un kuzey kıyısında gördüğü kalıntılar ise büyük ihtimalle bölge halkının günümüzde köy altında kaldığını belirttikleri yapılardır. Gölün doğusundaki yamaçlarda 2400 m. mesafede, 906 m. yükseklikteki Belos ve 1750 m. mesafede 824 m. yükseklikteki Kaklıktepe yer almakta, bu alanlarda da bazı arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır.

Beymelek Gölü'ne en yakın antik kent ise Myra'dır (Har. 1). Bu kent ile göl arasında günümüzde 5 km. mesafe bulunmaktadır. Likya Birliği'nin altı oy hakkına sahip üç kentinden biri olan Myra⁴ günümüzde denizden (Myros Çayı'nın aktığı plajdan) yaklaşık 3,8 km. uzaklıktadır. Strabon Myra'nın denizden 20 stadia yukarıda yüksek bir tepe üzerinde olduğunu aktarır⁵. Bu mesafe Strabon'un Myra'ya geldiği dönemde Andriake'nin Myra'ya olan olası uzaklığıdır. Günümüzde Andriake limanı Myros'un taşıdığı alüvyonlarla dolduğu için mesafe yaklaşık 5 km.'ye yükselmiştir. Myra'nın limanı olan Andriake görkemli yapıları ve güvenli limanı ile Antik Dönem'de uluslararası ticaret merkezi olarak kabul edilir⁶. Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde varlığı tarihteki birçok olayla bilinen, M.S. 1. yy.'da Likya'nın en kalabalık ve zengin kentlerinden biri olan Myra ününü daha çok Aziz Nikolaos'a borçludur⁷. Andriake yüzey araştırmalarında M.Ö. 6.-7. yy.'lara tarihlenen çok sayıda amphora⁸, Myra'da yapılan kazılarda ise daha erken dönemlerle birlikte M.S. 4.-7. ve 12. yy.'a tarihlenen arkeolojik kalıntılar ve küçük eserler bulunmuştur⁹. Dolayısıyla uzun bir dönem Andriake ve Myra Akdeniz'de varlığını korumuştur. Andriake limanının M.S. 7. yy.'ın ortasından sonra dikkate değer bir kullanım görmediği, M.S. 10. yy.'dan sonra Taşdibi olarak bilinen bölgenin Myra'nın iskelesi haline geldiği düşünülmektedir¹⁰.

Likya kıyılarında karada ve denizde yapılan arkeolojik çalışmalar bölgenin Tunç Çağı'nı aydınlatmaya başlamıştır. Göle 27 km. uzaklıkta, Kumluca Mavikent'te yer alan Gagai yerleşiminde Erken Tunç Çağı seramikleri¹¹ tespit edilmiştir. Göle 30-36 km. uzaklıklarda bulunan Finike, Adrasan ve Gelidonya Burnu Kıyıları'nda yapılan sualtı araştırmalarında da Tunç Çağı'na tarihlenen çok sayıda taş çapa bulunmuştur¹². Beymelek Gölü'nün 35 km. batısında yer alan Kaş Uluburun'da G. Bass ve C. Pulak tarafından kazısı yapılan batık M.Ö. 14. yy.'ın ikinci yarısına¹³, gölün 30,7 km. doğusunda kazılan Gelidonya Batığı da M.Ö. 1200'lere tarihlenmiştir¹⁴. Her iki batık, özellikle Uluburun Batığı, Geç Tunç Çağı Doğu Akdenizi'nde deniz yoluyla yapılan ticaretin gücünü ve zenginliğini gösteren mükemmel örneklerdir¹⁵. Beymelek Gölü her iki geminin

⁴ Bean 1997, 125.

⁵ Strabon XIV, III-7.

⁶ Çevik 2010, 55.

⁷ Çevik v.d. 2014, 226-227.

⁸ Yener – Marksteiner 2008, 107.

⁹ Çevik v.d. 2013, 96.

¹⁰ Duggan – Aygün 2014, 245.

¹¹ Çevik 2008, 4.

¹² Öñiz 2012, 120-121; Öñiz 2014, 16.

¹³ Pulak 2006, 58; Yalçın 2006, 23.

¹⁴ Pulak 2006, 58.

¹⁵ Klemm 2006, 529; Taş – Özbirecikli 2009, 41-42.

battığı noktaların tam ortasında bulunmaktadır. Hem bu batıklar, hem bölgenin sualtı araştırmalarında çıkan taş çapalar ve hem de bölgede ortaya çıkartılan Tunç Çağı malzemeleri Beymelek çevresinin Tunç Çağı'ndan itibaren yoğun olarak yerleşilen ve kullanılan bir bölge olduğunu düşündürmektedir.

Bölgedeki Depremler

Beymelek Gölü'nün dahil olduğu bölge 1. derece deprem kuşağı üzerindedir. Afrika, Avrasya ve Anadolu levhaları olarak nitelenen deprem kuşakları bölgenin yakınında bulunmakta, bu levhalara bağlı olarak gelişen hareketler Finike Fayı ve Myra Fayı gibi yersel birçok fay ile birlikte bölgede depremlere neden olmaktadır (Har. 2)¹⁶. Bölgede M.S. 60-68, 141-142, 240¹⁷, 417¹⁸, 529-530 yıllarında ve 7. yy.'da¹⁹ yaşandığı bilinen depremler başta Andriake ve Myra olmak üzere bölgedeki antik yerleşimlere zarar vermiştir²⁰. Özellikle M.S. 141/142'de yaşanan depremler tüm Likya Bölgesi'nde etkili olmuş, Simena, Aperlai, Theimussa gibi antik yerleşimlerin bazı bölümleri denizin altında kalmıştır²¹. Kekova'nın 5,5 km. doğusunda yer alan Andriake ile doğudaki Olympos ve Phaselis antik kentlerinde yapılan jeomorfoloji çalışmaları antik deniz seviyesinin -0,50 ile -1,50 m. arasında olduğunu göstermektedir. İçinde Beymelek'in de bulunduğu Andriake-Phaselis arasındaki yaklaşık 90 km.'lik kıyı şeridinde Antik Dönem ile günümüz deniz seviyesindeki farklılığın nedeni olarak hem depremler hem de Holosen Dönem su seviyesi değişimleri gösterilmektedir²². Esasen depremler sonucu karadaki yapıların sualtında kalmasına ilişkin çok daha fazla örnek vardır. Örneğin, Marmara Denizi'nde 10. ve 11. yy.'larda yaşanan 8 deprem sonucu İstanbul Küçükalyalı açıklarındaki Vordonisi Adası, üstündeki 9. yy. manastır yapısıyla birlikte sualtına batmıştır²³. Konuya bir başka örnek de Güney Akdeniz'den ve Mısır'dan verilebilir. İskenderiye'de M.Ö. 3. yy.'a tarihlenen meşhur İskenderiye Feneri'nin de -su yükselmeleri yanı sıra- 4. yy.'da ve 14. yy.'da yaşanan depremlerle suyun altında kaldığı bilinmektedir²⁴.

Beymelek Lagünü

E. Öner tarafından Demre Çayı deltasında yapılan jeomorfoloji çalışmaları, Beymelek Gölü'nün 3000-2000 sene önce deniz kıyısında bir koydan ibaret olduğunu ortaya koymuştur (Har. 3). Demre Ovası'nın doğu bölümünde yer alan Beymelek Lagünü denizden uzunca bir kıyı okuyla ayrılmış, Demre Çayı'nın alüvyonları gölün batısındaki tuzlu kaynak sularının (karstik kaynaklar) varlığı ve topoğrafik engeller nedeniyle henüz gölü dolduramamıştır²⁵. Demre Çayı'nın (Myros), içinde Myra Antik Kenti'nin de yer aldığı ovayı doldurması nedeniyle 7000-6000 sene kadar önce kıyıda açıkta bulunan iki ada günümüzde kıyının bir parçası olmuştur (Har. 4). Bu konuya benzer bir süreç Doğu Akdeniz Kıyıları'nda yer alan Tyre'de de yaşanmıştır. Tunç

¹⁶ Softa – Turan 2013, 6.

¹⁷ Softa – Turan 2013, 1.

¹⁸ Duggan 2010, 48.

¹⁹ Softa – Turan 2013, 1.

²⁰ Fouache v.d. 1999, 305; Özdoğan 2011, 221.

²¹ Aslan 2012, 9-18.

²² Fouache v.d. 1999, 317.

²³ Meriç 2010, 60.

²⁴ Khalil 2004, 51.

²⁵ Öner 2001, 2-6; Öner 2013, 329.

Çağ'ında kıyından açıkta yer alan Tyre Adası zamanla bir tomboloyla anakaraya bağlanmış, olası Tunç Çağı limanı günümüzde tomboloyu oluşturan dolgunun altında kalmıştır²⁶. Tunç Çağı'nda geniş bir koy olan ve güney yönünden gelen rüzgârlar dışındaki rüzgârlara kapalı olan Beymelek'in Roma Dönemi'nde bir liman, Tunç Çağı'nda ise en azından bir demirleme yeri niteliğinde olması beklenmektedir. Buna ilişkin kalıntıların çoğu Tyre örneğinde olduğu gibi Demre Çayı'nın alüvyonları altında kalmış olmalıdır. Myra kenti günümüzde 4-8 m. yükseklikte bir alüvyon tabakası altında kalmıştır²⁷. Beymelek Gölü'nün altında tespit edilen kalıntılar yalnızca dip yüzeyinden görünen kalıntılardır. Bu nedenle yüksek olasılıkla dip zemini altında başka kalıntılar da bulunmaktadır.

Su Yükselmeleri

Holosen Dönem'in başından itibaren deniz seviyelerinde yükselmelerin varlığı, bu yükselmelerin kıyılarda kurulmuş çok sayıda tarih öncesi yerleşimi sular altında bıraktığı bilinmektedir. Akdeniz kıyılarında yükselmenin hızı veya hangi bin yıllarda ne kadar yükseldiğine ilişkin bir ortak fikir tam olarak oluşmamıştır. Yaklaşık 6000 yıl önce Akdeniz'de deniz seviyelerinde bir stabilizasyon yaşandığı düşünülmekte ise de²⁸ en azından o dönemlerde okyanus sistemine Akdeniz yoluyla bağlı Karadeniz'de yükselmenin devam ettiği de aktarılmaktadır²⁹. Bu etkiyle su altında kalmış yerleşimlere örnek olarak Bulgaristan kıyılarında su altında tespit edilen 10 Kalkolitik, 29 Tunç Çağı yerleşimi ile³⁰ Marmara Denizi'nde Avşa Adası Manastır mevkinde bulunan kalıntılar verilebilir. Burada kısmen su altında Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı'ndan kalma bir höyük mevcuttur³¹. Ülkemizde bilinen az sayıdaki batık yerleşimler arasında İstanbul Selimpaşa'daki Geç Kalkolitik-Erken Tunç Çağı'na tarihlenen höyük de³² yer almaktadır. Akdeniz'de su altında kazısı yapılan nadir tarih öncesi yerleşimlerden biri de İsrail'dedir. İsrail Carmel kıyılarında Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem'e tarihlenen Athlit Yam 8-12 m. derinlikte ve kıyından 300-400 m. açıkta bulunmuştur³³. Aynı kıyılarda Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlenen su altında kalmış başka yerleşimler de bulunmaktadır.

Bazı yerleşimlerin birden fazla etkiyle sular altında kaldığı bilinmektedir. Hem Holosen Dönem su yükselmeleri hem de depremler dolayısıyla kısmen ya da tamamen sular altında kalan yerleşimlere örnek olarak İstanbul Küçükçekmece Gölü'nün içindeki kalıntılar verilebilir. Bathonea olarak adlandırılabilen bu antik alanda hem karada hem de göl suları içinde Roma ve Bizans dönemine tarihlenen kalıntılar bulunmaktadır³⁴. Küçükçekmece Gölü de Beymelek Gölü gibi alüvyon dolgularıyla denizden ayrılmış bir lagün özelliğindedir. Mısır İskenderiye Limanı da hem deprem etkileri hem de Akdeniz'de su yükselmeleri nedeniyle kısmen su altında kalmıştır. İskenderiye kıyılarında deniz seviyesinin yükseliş boyutu ve süresi henüz tam olarak anlaşılamamış, bu konuda ortak fikir oluşmamıştır³⁵. Yukarıda yazılı

²⁶ Marriner – Morhange 2005, 130.

²⁷ Çevik 2010, 55.

²⁸ Öner 2001, 4; Marriner v.d. 2014, 5.

²⁹ Stanimirov 2003, 2. Mısır İskenderiye Limanı su yükselmelerine ilişkin bk.: Khalil 2004, 51.

³⁰ Stanimirov 2003, 2.

³¹ Günsenin 1996, 361-362; Meriç 2010, 42.

³² Aydıngün v.d. 2014, 21.

³³ Galili v.d. 1993, 134, 136.

³⁴ Aydıngün – Öviz 2011, 179; Öviz v.d. 2015, 407.

³⁵ Khalil 2004, 51.

her iki ana etken Beymelek için de geçerlidir. Gölün dâhil olduğu Demre Ovası ve çevresi jeomorfolojik gelişiminin Holoson'deki deniz seviyesi değişimleriyle ilişkili olarak sürdüğü bilinmektedir³⁶.

Gölde Yapılan Çalışmalar

Selçuk Üniversitesi'ne ait Selçuk 1 Bilimsel Araştırma ve İnceleme Gemisi ile Triton 1 Sonar Botu göle girememiş, çalışmalar motorlu botlar kullanılarak yapılmıştır. Göl içinde aletli dalış donanımları ya da maske-palet-şnorkel kullanılarak tespiti yönelik sualtı arkeolojisi yöntemleri uygulanmış, ayrıca elektronik araştırma cihazlarından da faydalanılmıştır. Dip yapısının en küçük temasta görüşü engellemesi nedeniyle 2 m.'yi aşmayan sığ derinliklerde de aletli dalışlar tercih edilmiş, form veren yapıların bir bölümü çizilmiştir. Gölün tüm kıyısında (Res. 1) Humminbird Onix10 HD sonar cihazı kullanılarak Yan Taramalı Sonar ve Dual Beam Sonar incelemeleri uygulanmış, çizilmemiş olan duvarların bir bölümü açık bir şekilde görüntülenmiştir (Res. 2a-c).

Göl içinde yapılan dalışlarda hiçbir taşınabilir kalıntı, çapa veya seramik parçası bulunamamıştır. Bunun nedeni, Demre Çayı'nın alüvyonları ile Beydağları üzerinden gelen sellerle göl zemininin dolması olmalıdır. Göl zemininin en küçük fiziki etkiyle bulanması ağır taneli kum-alüvyon dolgu yerine daha ince bir toprak yapısının zeminde oluşturduğu ince bir tabakadan dolayıdır. Dalışlarda zorluk oluşturan bu durum hem dalış zamanlarının kısalmasına hem de bazı kalıntıların üstlerinin kapanmasına neden olmuştur.

Liman Yapısı

Tespiti gerçekleşen yapılardan biri tamamen sualtında kalmış bir mendirek yapısıdır. Mendireğe ait dipte görülebilen kalıntılar 2,20-0,40 m. derinliklerde bulunmaktadır ve yaklaşık 40 m. boy - 8 m. enindedir (Res. 3-5). Yapıda kullanılan taş bloklar Ision'da kullanılan yapı malzemelerine benzemekte ve çoğu blok özel olarak işlenmiş görünümü vermektedir. Bu özellikleriyle Hellenistik Dönem'e tarihlenebilecek bu mendirek yapısı, çanak şeklindeki doğal koyun denizden gelen güney boşluğunu kapatmakta ve emniyetli bir liman formunu kazanmaktadır. Böylelikle M.Ö. 1. binde Beymelek Koyu'nun denize açık bölümünden gelebilecek rüzgârlara kapanmış olan liman yaklaşık 170x120 m.'lik boyutlarıyla orta ölçekli bir form kazanmıştır. Bu boyutlar yaklaşık 10 trireme'nin veya 12 ticaret gemisinin borda bordaya sığabilmesi, sorunsuz bir şekilde yanaşabilmesi için yeterlidir. Bu kadar büyük bir liman tek başına Ision Kalesi için büyük gözükmektedir. Bu durumda Ision görüldüğünden daha geniş bir alana yayılmış olmalıdır. Göl kıyısındaki Beymelek Köyü'nün bulunduğu yerin altında tahmin edilenden daha çok kalıntının bulunması da mümkündür. Bir üçüncü ihtimal de Myra'nın limanı olan Andriake'ye en azından fırtınalı havalarda bir alternatif olarak kullanılmış olmasıdır. Bu üç olasılığın tamamı bir arada da geçerli olabilir. Söz konusu mendirek yapısının üstünde farklı bir dönemde tamirat ya da ilaveler yapıldığını düşündüren farklı bir duvar sırası ile bir de apsis yapısı ve ayrıca apsis formuna ait olabilecek yapı malzemeleri (Res. 5c-d) bulunmaktadır. Mendirek sırasının üstünde doğuda yer alan bu apsis kalıntısı ana karaya yaklaşık 60 m. uzaklıkta bulunmaktadır. Mendireğin doğu kısmı yaklaşık 60x60 m. boyutlarında kısmen doğal formdaki uzantıya bağlanmaktadır. Bu bölümde de bazı duvar izleri görülmüştür. Mendirek formunda yer alan bazı taş bloklar muhtemelen bir deprem etkisiyle yıkılmışlardır (Res. 5e).

³⁶ Öner 2013, 323.

Rıhtım Yapıları ve Su İçinde Bulunan Duvar Sıraları

Çalışmalarda, gölün güneydoğu tarafında tamamen sualtında kalmış duvar sıraları tespit edilmiştir. Bu sıralardan ilki kuzey-güney doğrultusunda yaklaşık 100 m. uzunluğunda olup gölün doğu kıyısına paralel olarak sıralanmış büyük taş blokların yan yana dizilmesiyle oluşturulmuştur. Konumu ve deniz etkilerine dayanıklı büyük boyutlu taş blokların kullanılmış olması bu yapının bir rıhtım olduğunu düşündürmektedir. Bu yapının bir bölümü çizilmiştir (Res. 6). Göl içinde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda en az 150 m. uzunluğunda ortalama 1,40 m. eninde, büyük taş blokların kullanıldığı bir duvar sırası daha bulunmaktadır (Res. 7a-c). Göl zemininin hemen bulanmasına bağlı olarak uzun süreli çalışmaya olanak vermemesi nedeniyle çizimi bitirilemeyen bu duvar sırasında yarım daire formunda bir bölüm de bulunmaktadır. Bazı yerlerde üst üste üç sıra taş bloktan oluşan duvar sırasının gözlemlendiği bu duvar formunun güney tarafında bir sütun tamburu ve başka yapı malzemeleri görülmüştür (Res. 7d-e). Bu duvar sırası kuzey ve güney bölümlerinde ana karayla bağlantılı değildir. Tek olası bağlantıları doğu kıyısında olduğu için bu formların bir iskele ya da mendirek yapısına ait oldukları düşünülmektedir. Söz konusu sütun tamburu da denizden girişte kullanılan ve mendirek üstünde yer alan bir yapı malzemesi olabilir. Muhtemelen çok sayıda benzer kalıntı alüvyon dolgusu altındadır. Söz konusu formun kuzey doğusunda yine su içinde bazı yapı temelleri de yer almaktadır (Res. 8a). Yapıların bazı bölümleri alüvyon tabakası altında olduğu için fonksiyonları tam olarak anlaşılamamıştır. Bu kalıntılarda da deprem etkisiyle olabilecek yıkılmalar gözlemlenmiştir (Res. 8b)

Hamam Yapısı

Gölün güney doğusunda, günümüzde göl girişinde yer alan bölgede suyun içinde kalmış bir hamam yapısı bulunmaktadır (Res. 9-10a). Hamama ait bir duvar parçası suyun üzerinde yaklaşık 1 m²'lik bir form vermekte (Res. 10b), hamamın geri kalan bölümü tamamen sualtında bulunmaktadır. Hamamın bazı bölümlerinde mermer kaplama malzemeleri kullanılmıştır (Res. 10c). Caldarium bölümüne ait daire formu tuğlalar doğuda döşeme altından gözükmemekte (Res. 10d), döşemenin üst kısmında, zeminde ise kısmen takip edilebilen mozaik yer almaktadır (Res. 10e). Yapının duvarları depremler nedeniyle yıkılmış ve duvarı oluşturan taşların çoğu olasılıkla çevredeki yapılarda kullanılmak üzere alınmıştır. Yapıdan geriye yalnızca zemin bölümü ve bazı duvar yıkıntıları kalmıştır. Dolayısıyla caldarium, tepidarium ve apodyterium gibi bölümleri görülebilse de kapı geçişleri tam olarak anlaşılamamaktadır. Pamphylia ve Likya Bölgesi'nde asimetrik planlara sahip küçük ve orta boy hamamların varlığı bilinmektedir³⁷. Bu hamam yapıları arazinin getirdiği sınırlama ve güçlüklerden dolayı birbirlerine tam olarak benzememekte, dolayısıyla bir tipoloji oluşturulamamaktadır³⁸. Muhtemelen bu nedenle Beymelek Gölü içinde bulunan hamam yapısının çok yakın bir benzeriyle karşılaşmamıştır. Pamphylia ve Likya hamamlarında ana yapı malzemesi olarak genellikle taş kullanılmıştır. Örneğin Patara'nın liman hamamı olarak bilinen Roma İmparatorluk Dönemi Hurmalık Hamamı'nda³⁹ ana inşaat malzemesi olarak taş kullanılmıştır⁴⁰. Öte yandan, Aspendos'un büyük ve küçük hamamlarında olduğu gibi⁴¹, Beymelek hamam duvarlarında da taş ile birlikte tuğla kullanımı görülmektedir.

³⁷ Yegül 2011, 211.

³⁸ Yegül 2006, 250.

³⁹ Erginçan v.d. 2010, 2616.

⁴⁰ Erginçan v.d. 2010, 2624, res. 7-8; 2625, res. 9-10; 2626, res. 11-12.

⁴¹ Yegül 2006, 229, 231.

Bu yapı planı, Roma Dönemi'ne tarihlenen⁴² Aspendos Küçük Hamam planına kısmen benzetilmektedir⁴³. Bu nedenle mevcut yapı da Roma Dönemi'ne tarihlenebilir. Ancak, yapılacak kazılarla bu sonuç kesinleşebilecektir. Genel mimari form ve yapı malzemeleri (Res. 10f) Res. 4'de yer alan mendirek yapısından farklıdır. Dolayısıyla her iki yapı grubu farklı dönemlerde yapılmış olmalıdır. Yapının günümüzde denizin içinde, geçmişte denizin kıyısında veya ada üzerinde yer alan konumu liman hamamı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Diğer Kalıntılar

Gölün kuzeydoğu kıyısında yukarıda belirtilen yapılardan daha farklı formda kalıntılar bulunmaktadır. Özensiz bir işçilikle kısmen düzgün taşlar kullanılarak yapılan ve kısmen karada kısmen denizin içinde bulunan bu kalıntıların geç dönemde kullanılmış bir çekek yerine ait olması mümkündür (Res. 11). Gölün güneydoğu kısmında yapılan çalışmalarda da yine farklı formlarda duvar sıraları takip edilmiştir (Res. 12). Düzgün kesim taşlar kullanılarak yapılan ve tek sıra halinde devam eden bu duvarın fonksiyonu anlaşılamamış ancak erken dönem mimari formlarından farklılıkları nedeniyle bunların son yüz yıl içinde yapıldıklarını düşünülmüştür.

Beymelek Gölü'nde bu güne kadar bilinmeyen bu kalıntılar Likya Arkeolojisi'nde daha bilinmeyen pek çok nokta olduğunu ortaya koymaktadır. Bu makaleyle göl içinde saklı kalmış bu yapılar bilim dünyasına sunulurken ne zaman, nasıl, ne için ve kimler tarafından yapıldıklarına dair pek çok soru tam olarak yanıtlanamamış durumdadır. Ancak, çoğu yapının farklı dönemlerde yapılmış mendirek, rıhtım ve iskele gibi denizcilik yapıları olduğu da açıktır. Demre/Myros Çayı yalnızca Myra Antik Kenti'nin ve Andriake'nin değil Beymelek Gölü'ndeki kalıntıların da bir bölümünü alüvyonları altına saklamıştır. Gelecekte yapılabilecek bir sualtı kazısı yukarıda yazılı soruların yanıtlarını bulmamızı sağlayacak, belki de daha erken dönemlerden kalıntıların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Yakınlardaki Themiussa, Simena, Aperlai gibi antik yerleşimleri sualtında bırakan etkenler, Beymelek Gölü kalıntıları için de geçerli olmalıdır. Su içindeki yapıların bir bölümünde takip edilen yıkılmış duvarlar deprem izlerini göstermektedir. Gölün çevresindeki fay hatlarındaki hareketlilik hem duvarların yıkılmasına hem de muhtemelen göl zemininde bir çöküntü oluşmasına neden olmuştur. Göldeki yapıların sualtında kalmış olmalarında Holosen Dönem deniz seviyesi yükselmelerinin de bir etkisi olmalıdır. Akdeniz'de son iki bin yıldır ne kadar yükselme olduğu tam olarak tespit edilmiştir. Tektonik değişimler nedeniyle bu kıyılarda su yükselmelerinin tam tespiti özel bir çalışma gerektirmektedir.

Gölün kuzeyindeki mendirek yapısı, yalnızca 1250 m. kuzeyde yer alan Ision Kalesi'yle değil, Ision ile göl kıyısı arasında yer aldığını Beaufort'tan da bildiğimiz diğer yapılarla da bağlantılı olmalıdır. Göl içindeki liman yapılarının Myra'nın ikinci veya üçüncü bir limanı olarak kullanılmış olması da yüksek olasılıktır. Ayrıca askeri kaygılarla bazı gemilerin Andriake'ye sokulmayı Beymelek'de bu limanda bekletilmeleri de ihtimal dâhilindedir. Gölün doğusundaki rıhtım yapısının mimari farklılıkları nedeniyle Hellenistik Dönem'e tarihlenebilecek kuzey limanından daha geç bir dönemde yapılmış olduğu düşünülmektedir. Göl, Myros Çayı'nın alüvyonlarıyla batıdan doğuya doğru dolmaktadır. Dolayısıyla kuzey limanı yapıldıktan birkaç yüz yıl sonra dolmaya başlamış, büyük gemilerin seyri ve girişi için uygun niteliklerini kaybetmiş olabilir. Bu durum gölün henüz dolmayan doğu kısmında bir mendirek, rıhtım ve liman hamamı yapılmasına gereksinim oluşturmuş olmalıdır. Tüm yapılar ve göl zemini üzerinde gelecek yıllarda yapılabilecek çalışmalar daha kapsamlı bilgiye ulaşılmasını sağlayacaktır.

⁴² Köse 2011, 146.

⁴³ Yegül 2006, 259, fig. 285.

Kısaltmalar ve Kaynakça

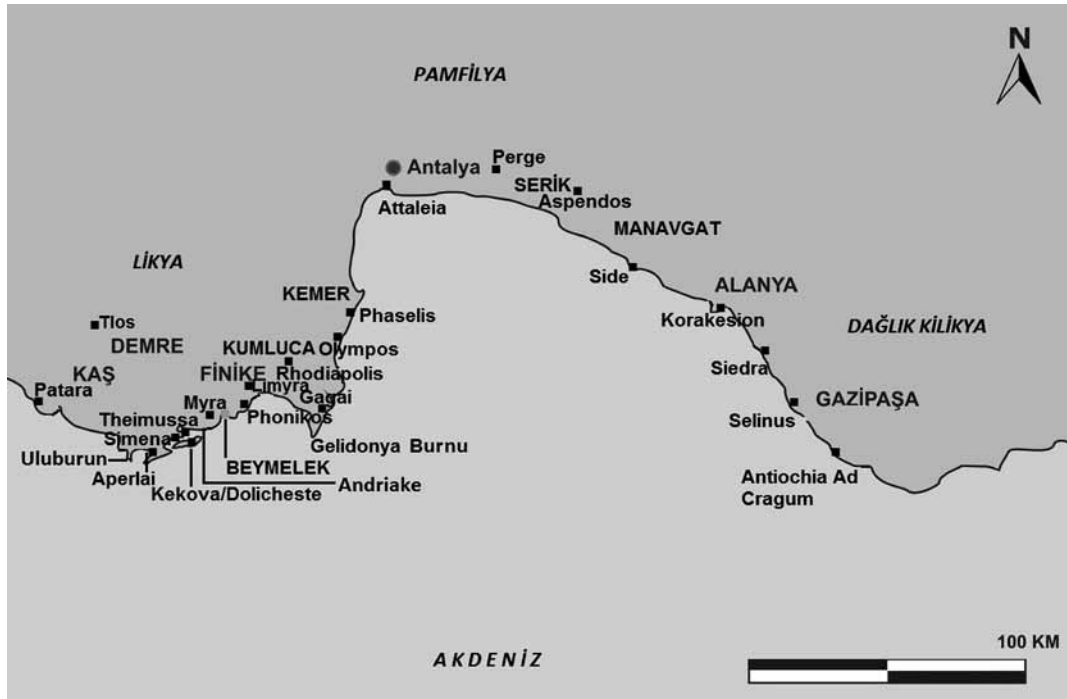
- Aslan 2012 E. Aslan, "Kekova Bölgesi Sualtı Araştırmaları: Aperlai Limanı", bk.: K. Dörtlük – T. Kahya – R. Boyraz Seyhan – T. Ertekin (ed.), Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 4-7 Kasım 2009, Antalya (2012) 9-22.
- Aydınğün – Öniz 2011 Ş. Aydınğün – H. Öniz, "Archaeological Investigations on Istanbul's Lake Kucukcekmece and River Basin", bk.: 13th Symposium on Mediterranean Underwater Archaeology, BAR 2200 (2011) 179-182.
- Aydınğün v.d. 2014 Ş. Aydınğün – V. Heyd – H. Öniz – E. Göldoğan, "İstanbul Tarih Öncesi Araştırmalarında Tunç Çağı Verileri", ASanat 145, 2014, 21-29.
- Bean 1997 G. E. Bean, Eskiçağda Lykia Bölgesi. H. Kökten (çev.) (1997).
- Beaufort 2002 F. Beaufort, Karamanya, Suna - İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Çeviri Dizisi 1. A. Neyzi – D. Türker (çev.) (2002).
- Çevik 2008 N. Çevik, Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis (2008).
- Çevik 2010 N. Çevik, "Myra ve Limanı Andriake: Kazılar Başlarken Ön-Düşünceler", ASanat 134, 2010, 53-82.
- Çevik v.d. 2013 N. Çevik – S. Bulut – E. Akyürek, "Myra ve Andriake Kazıları", ANMED 11, 2013, 90-96.
- Çevik v.d. 2014 N. Çevik – S. Bulut – Ç. A. Aygün, "Myra'nın Limanı Andriake", Harbours and Harbour Cities in the Eastern Mediterranean, BYZAS 19, 2014, 225-243.
- Duggan 2010 T. M. P. Duggan, "The Lycian Port of Patara and its Environs During the 13th and 14th Centuries – An Interpretation", GEPHYRA 7, 2010, 47-72.
- Duggan – Aygün 2014 T. M. P. Duggan – Ç. A. Aygün, "The Medieval and Later Port of Myra/Stamira – Taşdibi", Harbours and Harbour Cities in the Eastern Mediterranean, BYZAS 19, 2014, 245-270.
- Erginçan v.d. 2010 F. Erginçan – U. Çabuk – U. Avdan – M. Tün, "Advanced Technologies for Archaeological Documentation: Patara Case", Scientific Research and Essays, Vol. 5, 2010, 2615-2629.
- Fouache v.d. 1999 E. Fouache – P. Sibella – R. Dalongeville, "Holocene Variations of the Shoreline Between Antalya and Andriake (Turkey)", The International Journal of Nautical Archaeology 28.4, 1999, 305-318.
- Galili v.d. 1993 E. Galili – M. Weinstein-Evron – I. Hershkovitz – A. Gopher – M. Kislev – O. Lernau – L. Kolska-Horvitz – H. Lernau, "Athlit-Yam: A Prehistoric Site on the Sea Floor off the Israeli Coast", Journal of Field Archaeology, Vol 20, No. 2, 1993, 133-157.
- Günsenin 1996 N. Günsenin, "1994 Yılı Marmara Adaları Sualtı Araştırması", AST XIII.1 (1996) 357-374.
- Khalil 2004 E. Khalil, "Submerged Sites and Geomorphological Changes in the Coastal Zone of Alexandria", ENALIA VII, 2004, 51-63.
- Klemm 2006 D. D. Klemm, "M.Ö. 1300'lerde Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Altın Üretimi", bk.: Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta (ed.), Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti 139 (2006) 529-534.
- Köse 2011 V. Köse, "Aspendos Yüzey Araştırması", ANMED 9, 2011, 142-148.
- Marriner – Morhange 2005 N. Marriner – C. Morhange, "Save Tyre, CEDRE, CPM UNESCO and AIST Geoarchaeological Programs", Mediterranean 1-2, 2005, 129-131.

- Marriner v.d. 2014 N. Marriner – C. Morhange – D. Kaniewski – N. Carayon, “Ancient Harbour Infrastructure in the Levant: Tracking the Birth and Rise of New Forms of Anthropogenic Pressure”, *Scientific Reports*, 4: 5554, DOI 10.1038/srep05554, 2014, 1-11.
- Meriç 2010 E. Meriç, “Jeoloji ve Arkeoloji: İstanbul ve Yakın Çevresinin 8500 Yıllık Geçmişinden Kesitler”, *TMMOB İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları* (2010) 42-60.
- Öner 1997 E. Öner, “Finike Ovasının Alüvyal Jeomorfolojisi ve Antik Limyra Kenti”, *Ege Coğrafya Dergisi* 9, 1997, 131-158.
- Öner 2001 E. Öner, “Demre Çayı Deltasının Jeomorfolojik Gelişimi ve Myra Antik Kenti, Liman ve St. Nicholas Kilisesi”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 16 (2001) 1-18.
- Öner 2013 E. Öner, *Likya’da Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmaları*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını 182 (2013).
- Öniz 2012 H. Öniz, “One Holed Stone Anchors from the Coast of Antalya-Turkey 2011”, *Archaeologia Maritima Mediterranea*, Vol 9, 2012, 111, 124.
- Öniz 2014 H. Öniz, “Multi Holed Stone Anchors of Antalya-2011”, *Archaeologia Maritima Mediterranea*, Vol 11, 2014 13-24.
- Öniz v.d. 2015 H. Öniz – Ş. Aydingün – E. Güldoğan, “Archaeological Excavation at Istanbul’s Lake Küçükçekmece – 2010”, bk.: 15th Symposium on Mediterranean Underwater Archaeology, BAR 2695 (2015) 407-410.
- Özdoğan 2011 M. Özdoğan, “Submerged Sites and Drowned Topographies along the Anatolian Coasts: An Overview”, *Submerged Prehistory* 2011, 219-229.
- Pulak 2006 C. Pulak, “Uluburun Batığı”, bk.: Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta (ed.), *Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* (2006) 57-104.
- Stanimirov 2003 S. Stanimirov, “The Western Black Sea Coast in the Eneolithic and Bronze Age: Underwater Archaeology – Methods and Results”, *Athena Review Journal of Archaeology, History and Exploration*, Vol. 3, No 4. (2003) <http://www.athenapub.com/index12.htm> (10.01.2016).
- Strabon Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*. A. Pekman (çev.) (1993).
- Softa – Turan 2013 M. Softa – M. Turan, “Demre ve Çevresini Etkileyen Tarihsel Depremler”, 2. Türkiye Deprem Mühendisliği ve Sismoloji Konferansı, MKÜ, Hatay (2013) 1-8.
- Taş – Özbirecikli 2009 İ. Taş – M. Özbirecikli, “A Review on the Tools Used for Logistics in Maritime Transportation in the Late Bronze Age”, *KUBABA Arkeoloji, Sanat Tarihi, Tarih Dergisi* 13, 2009, 37-52.
- Yegül 2006 F. Yegül, *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkınma* (2006).
- Yegül 2011 F. Yegül, *Roma Dünyasında Yıkınma* (2011).
- Yener – Marksteiner 2009 B. Yener – Marksteiner, “Andriake Yüzey Araştırması - 2008”, *ANMED* 7, 2009, 105-107.
- Yalçın 2006 Ü. Yalçın, “Tarih Yazan Gemi: Uluburun”, bk.: Ü. Yalçın – C. Pulak – R. Slotta (ed.), *Uluburun Gemisi, 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* 139 (2006) 21-28.

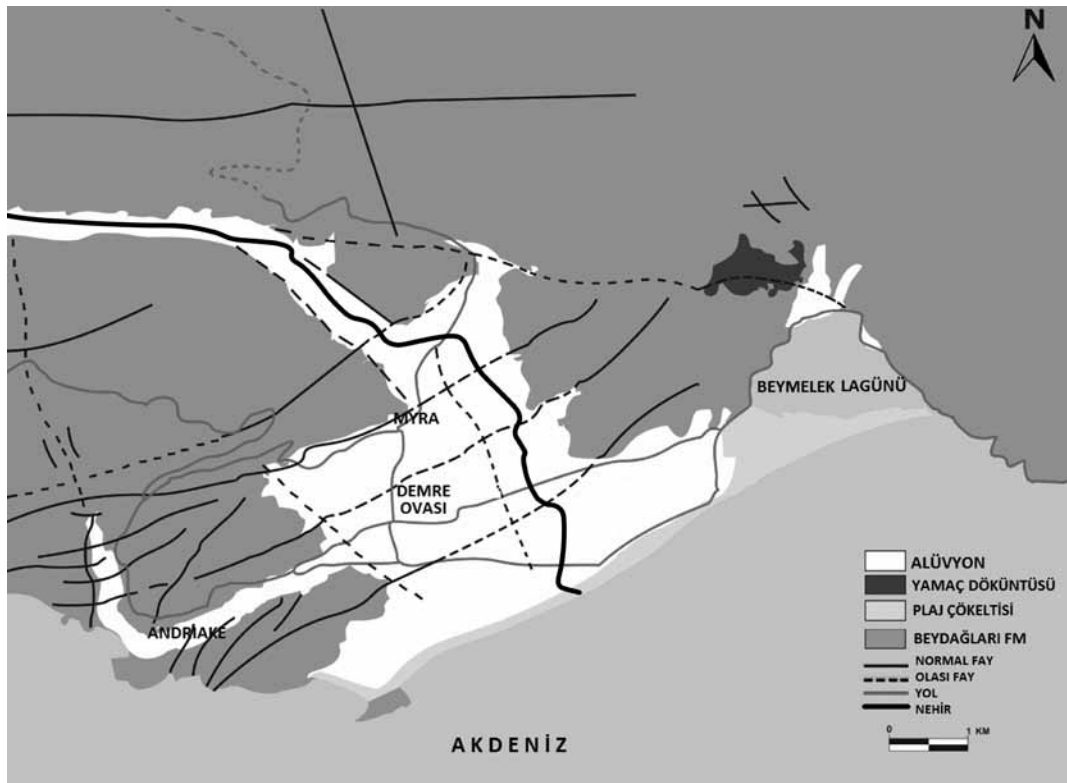
Abstract

The Harbour and Other Structures Submerged in Demre's Beymelek Lake

Studies in underwater archaeology in Turkey have focused on the identification and excavation of shipwrecks for over fifty years. However, recent discoveries at the littoral of Bulgaria and Israel suggest that there may be numerous coastal settlements submerged under water in Turkey as well. The settlements of Simena, Theimussa and Aperlai in the vicinity of Kekova Island (Dolichiste) of Antalya are partially under water, and through touristic promotion they have been recognized for decades. In the course of underwater surveys conducted in the summer months of 2015, a harbour mole datable to the Hellenistic period and structures datable to the Roman period have been identified in Beymelek Lake. The present article deals with these structures now under water and explores what caused them to become submerged.

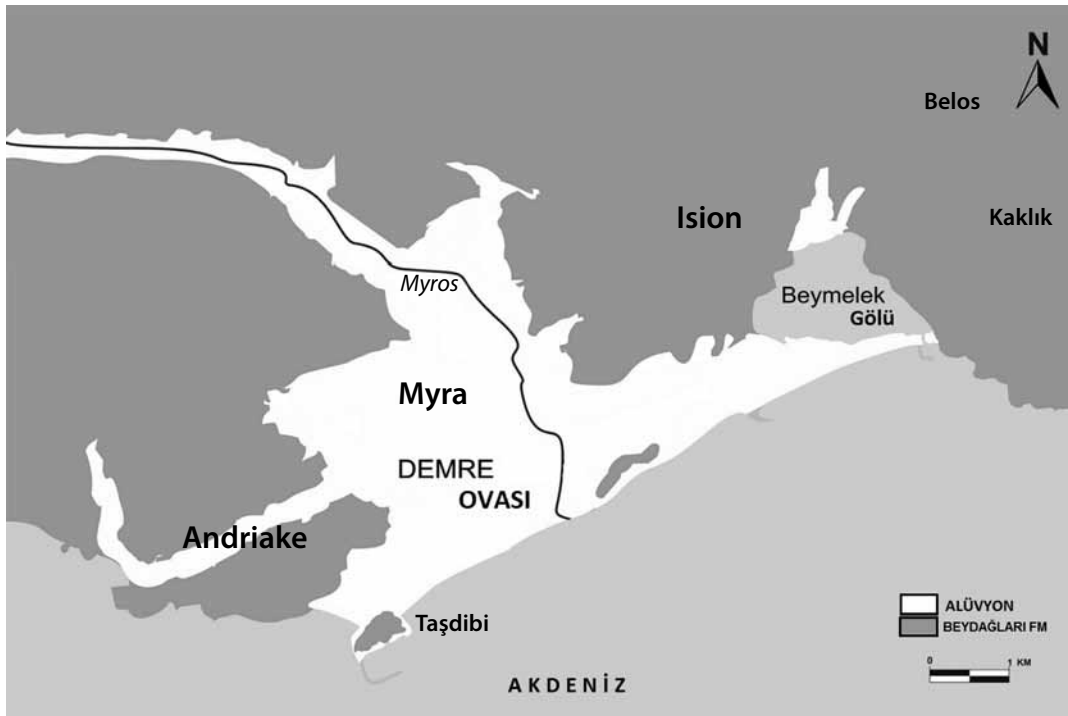
Har. 1 Antalya kıyıları ve önemli antik liman kentleri

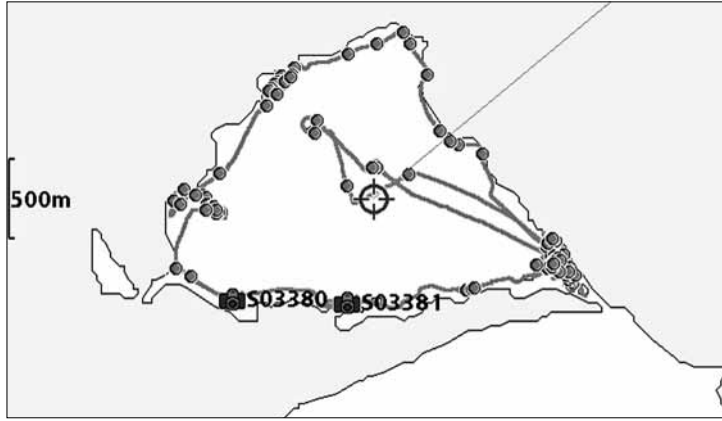
Har. 2 Demre bölgesi jeolojik haritası (Softa – Turan 2013, Fig. 3)

Har. 3 Demre bölgesi 3000-2000 yıl önce (Öner 2001, 12)

Har. 4 Günümüzde Demre bölgesi (Öner 2001, Har. 3, 5)

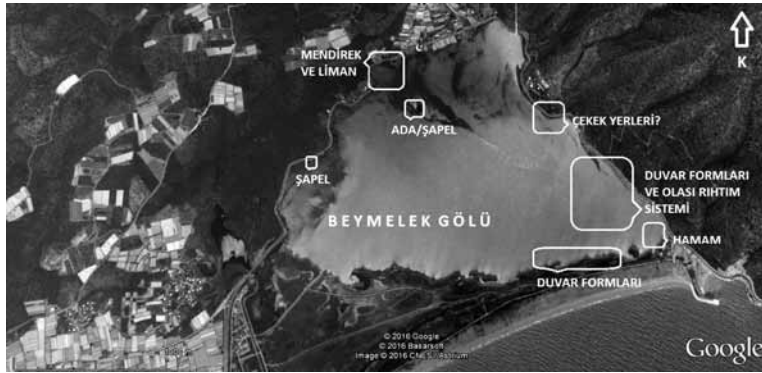
Res. 1
Çalşıılan
sonar alanları

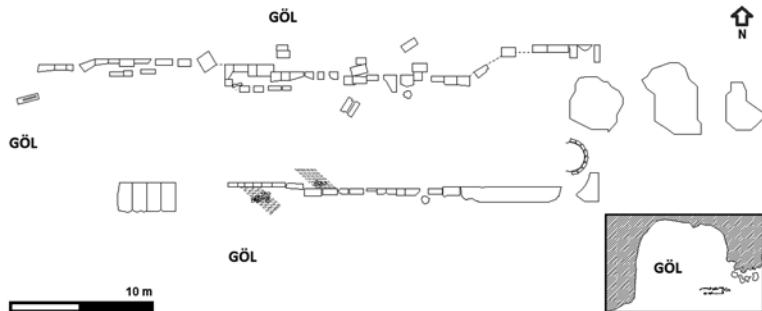
Res. 2a Göl içinde
sonar görüntüleri
(Yarım daire formu duvar
(rıhtım?) yapısı)

Res. 2b Göl içinde
sonar görüntüleri
(Yapı temelleri açık bir şekilde
görölmektedir)

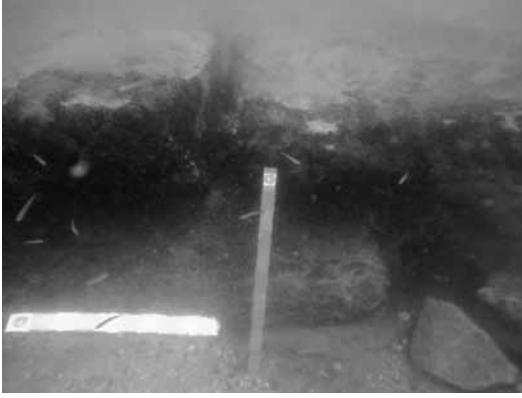
Res. 2c Göl içinde kıyıya yakın
alanda sonar görüntüleri-
olası rıhtım yapısı
(Resmin sağındaki siyah alan
gölün doğu kıyısıdır)

Res. 3
Göl içinde yapılan
tespitlerin konumu

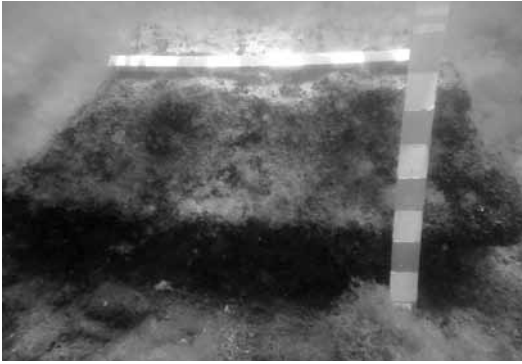
Res. 4
Mendirek yapısı planı
(Çiz. T. Erbatak – G. Dönmez)

Res. 5a Mendirek yapısından bir duvar sırası

Res. 5b Mendirek yapısına ait bir taş blok

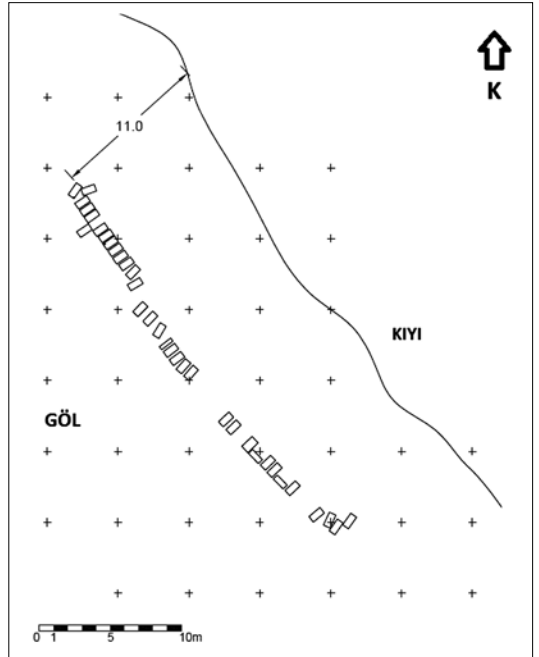
Res. 5c Mendirek üstündeki apsisli yapıya ait olabilecek taş form

Res. 5d Mendirek üstündeki apsisli yapıya ait olabilecek taş form

Res. 5e Mendirek yapısından deprem izleri

Res. 6 Olası rıhtım yapısı planı (Çiz. A. Kubicka)

Res. 7a Duvar kalıntısı

Res. 7b Duvar kalıntısı

Res. 7c Duvar kalıntısı

Res. 7d Duvar yakınlarından bir sütun tamburu

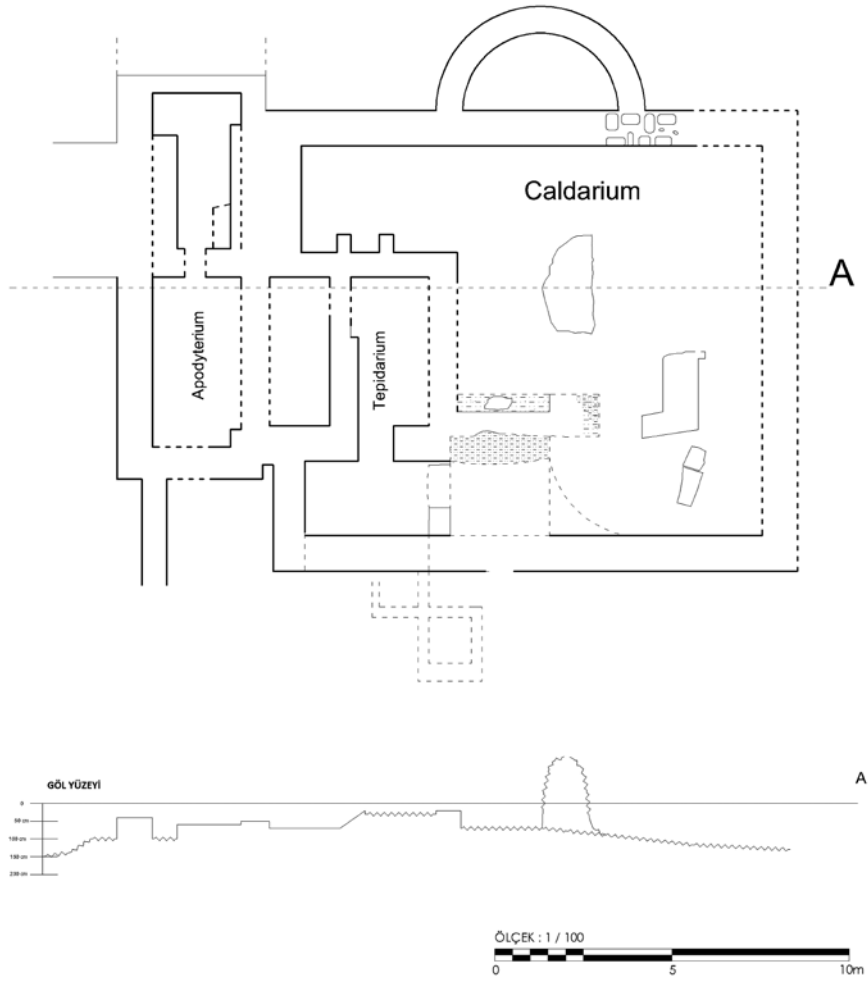
Res. 7e Kalıntılardan bir örnek

Res. 8a Sualtındaki yapı temelleri

Res. 8b Yapılarda deprem izleri

Res. 9 Hamam Yapısı planı (Çiz. M. Salama – G. Dönmez)

Res. 10a
Hamam,
üstten görünüş

Res. 10b
Hamam duvarının su üstünde
kalmış bölümü

Res. 10d
Caldarium bölümünden
daire formu bir tuğla

Res. 10c
Mermer kaplama

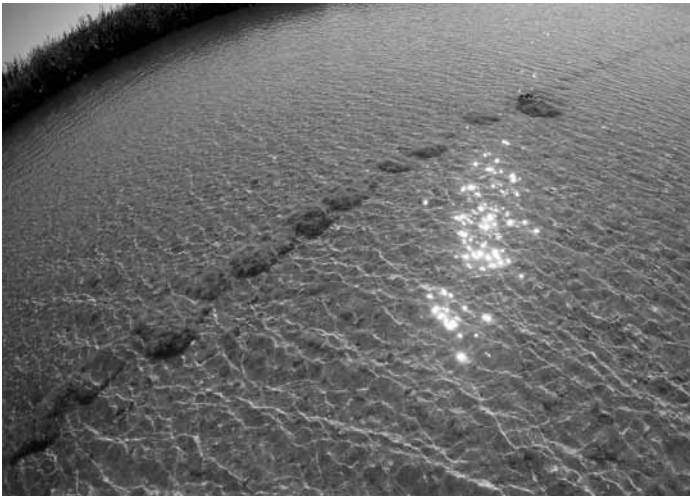
Res. 10e Hamama ait mozaikli döşeme

Res. 10f Hamama ait tuğla zemin

Res. 11
Gölün kuzeydoğusunda
yer alan olası Geç Dönem
çekerek yerleri

Res. 12
Gölün güneyindeki duvar

Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri

Işıl R. IŞIKLIKAYA-LAUBSCHER*

*Hocam Prof. Dr. Halûk Abbasoğlu'na
gecikmiş bir emeklilik armağanı olarak...*

Giriş

1946-2012 yılları arasında İstanbul Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı tarafından yürütülmüş olan Perge kazılarında, kentin farklı alanlarında, geniş yüzeyleri kaplayan çok sayıda mozaik döşeme saptanmıştır. Özellikle 1968-1988 yılları arasında ortaya çıkan ve in situ olarak koruna gelmiş olan bu döşemeler, o dönemde geçerli olan yöntemlerle belgelenerek koruma altına alınmış¹, ancak yakın zamana kadar sistematik olarak incelenmemiştir². 2004 yılında

* Dr. Işıl R. Işıklıkaya-Laubscher, Rue de la Petite Province 12 Bis, Hydra, DZ-16035, Cezayir.
E-posta: isiklikaya@yahoo.com

1988-2011 yılları arasında Perge kazı başkanlığı görevini yürütmüş olan Hocam Prof. Dr. H. Abbasoğlu'na Perge mozaiklerini doktora konusu olarak çalışmam için beni teşvik ettiği, ilgili kazı malzemesi ve arşiv fotoğraflarını yayınlamama izin verdiği, ayrıca çalışma süresince gerekli her türlü imkan ve desteği sağladığı için içten teşekkürlerimi sunarım. Doktora çalışması boyunca gösterdikleri yakın ilgi ve desteğin yanı sıra bu makalenin hazırlanması sırasında, metin ile ilgili değerlendirme ve yapıcı yorumlarını benimle paylaşan Prof. Dr. İ. Delemen, Dr. S. Bulgurlu-Gün ve Yrd. Doç. Dr. A. Özdizbay'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Çalışmanın farklı aşamalarındaki yardım ve katkılarından dolayı Jeofizik Müh. E. Sayın, Öğr. Gör. Restoratör Ş. Yeşil-Erdek (M.A.), Restoratör Ö. Toprak-Cihan (M.A.) ve Restoratör D. Arslaner'e; ayrıca Prof. Dr. W. Martini, Prof. Dr. M. H. Sayar, Prof. Dr. O. Tekin, Prof. Dr. S. Öngen, Doç. Dr. S. Çokay-Kepçe, Yrd. Doç. Dr. M. Peker, Yrd. Doç. Dr. Özgür Turak, Yrd. Doç. Dr. A. Erol-Özdizbay, Yrd. Doç. Dr. Z. Üçtaş-Özbeç, Prof. Dr. D. Parrish, Dr. U. Mandel, Dr. M. Recke, Dr. B. Akçay-Güven, Arkeolog S. Selvi-Bener (M.A.), Arş. Gör. Arkeolog Ç. Atay (M.A.), Arş. Gör. Restoratör T. Uğur (M.A.), Mimar K. Erdek, Arkeolog A. Çeliktemur (M.A.), Arş. Gör. Arkeolog N. Köseoğlu ve Perge Kazısı'ndaki tüm ekip arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Arazideki kazı, belgeleme ve konservasyon çalışmaları için gereken bütçe Perge Kazısı tarafından sağlanmış olan bu proje, bunun yanı sıra farklı tarihlerde Suna - İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (AKMED), Türk-Amerikan İlimi Araştırmalar Derneği (ARIT), Alman Akademik Değişim Programı (DAAD) ve Gerda Henkel Vakfı tarafından sağlanan araştırma burslarıyla desteklenmiştir. 2004-2005 ve 2008-2010 yılları arasında Frankfurt Goethe Üniversitesi'nde gerçekleştirilen araştırma çalışmaları Prof. Dr. Wulf Raeck'in danışmanlığında sürdürülmüştür. Bu kişi ve kurumlara ilgi ve destekleri için teşekkür ederim.

Aksi belirtilmedikçe tüm görsel malzeme I. R. Işıklıkaya-Laubscher'e aittir.

¹ 1977 yılından itibaren Perge mozaiklerinde gerçekleştirilen onarım ve koruma çalışmaları Öğr. Gör. Restoratör Ş. Yeşil-Erdek tarafından bir yüksek lisans tezi kapsamında incelenmiştir: Erdek 2012, passim.

² 1968-2002 yılları arasında Perge'de ortaya çıkan mozaik döşemeler için bk.: Mansel 1974, 109, 116, res. 7; Mansel 1975, 79; İnan 1978, 530-531; İnan 1979, 878; İnan 1980a, 610; İnan 1980b, 8; İnan 1981a, 368; İnan 1981b, 47; İnan 1983, 3, 7, 18, res. 66-70; İnan 1984, 200-201; İnan 1985, 327, res. 1-2, 19-20, 22; İnan 1986, 399-400, 416-417, res. 25-28; İnan 1987, 146; İnan 1988, 188, 202-203, res. 21-22; İnan 1989, 212-213; Abbasoğlu 1990, 213, 217, res. 2-3; Abbasoğlu 1996, 109, 118, res. 5; Abbasoğlu 1997, 43, 50, res. 5; Abbasoğlu - Martini 1997, 57, 63, res. 9; Abbasoğlu 1998, 83; Zeyrek 2002, 27-28, lev. 12-15. Yayımlanmış kazı raporlarında mozaik buluntularından genellikle yüzeyel olarak bahsedilmiştir. 1977-1984 yılları arasında Perge'de Arkeolog S. Sarıbekiroğlu tarafından mozaik inceleme çalışmalarının yürütüldüğü bilinmekle birlikte bu çalışmalara dair herhangi bir rapor ya da yayın mevcut değildir.

başlatılan ve Türkiye genelindeki mozaik döşemelerin ortak bir formatta, yayınlanmasını amaçlayan “Türkiye Mozaikleri Korpusu” projesi³ kapsamında, Perge’deki döşemeler yeniden ele alınmış ve bir doktora çalışmasına konu olmuştur⁴.

Perge ile ilgili yayınların yanı sıra burada gerçekleştirilen kazılara dair rapor ve görsel arşivlerin incelenmesi sonucunda, kentte toplam sekiz yapı kompleksi ve alanda mozaik taban döşemesi tespit edilmiştir (Çiz. 1). Bunlar akropoliste I no.’lu Bazilika⁵, aşağı kentte ise kuzey-güney doğrultulu sütunlu cadde portikleri⁶, kentin kuzeydoğusundaki konut alanı⁷, Güney Hamamı⁸, Macellum⁹, Güney Bazilika¹⁰ ve Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiğidir¹¹. Ayrıca yerleşim bölgesinin dışında, kentin batı nekropolisinde yer alan mezar yapılarından bazılarının da mozaik döşeli olduğu bilinmektedir¹². Büyük ölçüde arşiv fotoğraflarından incelenebilen bu döşemeler, Perge’de kontektlerine göre 1. özel (konutlar), 2. kamusal (Sütunlu Cadde portikleri, Güney Hamamı, Macellum, Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiği), 3. dini (akropoliste I no.’lu Bazilika ve Güney Bazilika) ve 4. sepulkral (batı nekropolisteki mezar yapıları) olarak gruplandırabileceğimiz farklı yapılarda karşımıza çıkan, yaygın bir mozaik döşeme geleneğinin varlığına işaret etmektedir.

2004-2009 yılları arasında, yazarın koordinatörlüğünde yürütülen arazi çalışmaları kentin güneyindeki kamusal yapılarda yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda Güney Hamamı, Macellum ve Güney Bazilika portiği / Geç Dönem Meydanı doğu portiğinin zeminini süsleyen ve toplamda yaklaşık 3000 m²’lik bir alanı kaplayan mozaik döşemeler –bir kısmı ilk kez olmak üzere– gün ışığına çıkarılmış, acil müdahale gerektiren alanlarda sağlamlaştırma çalışmaları yürütülmüş¹³, döşemelerin güncel korunma durumu belgelenmiş ve tarihsel değerlendirmesine ışık tutacak mimari ve arkeolojik buluntular incelenmiştir¹⁴. Buna paralel olarak mozaiklerin ölçekli çizimleri hazırlanmış¹⁵, ayrıca tessera ve harç analizleri gerçekleştirilmiştir¹⁶. Aşağıdaki satırlarda

³ Parrish 2007; Şahin v.d. 2008. Prof. Dr. M. Şahin ve Prof. Dr. D. Parrish’in eş başkanlığında devam etmekte olan bu proje kapsamında hâlihazırda Ksanthos Doğu Bazilikası ve Ksanthos Batı Konut Alanı mozaikleri yayınlanmıştır: Raynaud 2009, passim; Manière-Lévêque 2012, passim. Bu makaleye konu olan Perge mozaiklerinin de aynı proje kapsamında yayına hazırlık çalışmaları devam etmektedir.

⁴ Işıklıkaya 2010, passim.

⁵ Abbasoğlu – Martini 1997, 57, 63, res. 9; Martini 2003, 57-58, res. 45.

⁶ İnan 1978, 530-531; İnan 1979, 878; İnan 1980a, 610; İnan 1980b, 8; İnan 1983, 18, res. 66-70; İnan 1986, 400; Abbasoğlu 1990, 213, 217, res. 2-3. İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi’nde sütunlu cadde mozaiklerine dair fotoğraflar 1968, 1976-1979 ve 1981 yıllarına ait klasörlerde yer almaktadır.

⁷ Abbasoğlu 1996, 109, 118, res. 5; Abbasoğlu 1998, 83; Zeyrek 2002, 26-28, 37-29, 41, 45-46, 54, 59, 70, 73-74, 76-77, 83, 105, 113-114, 116-117, 120, 124-126, 131, lev. 12-15, 31.

⁸ İnan 1980a, 610; İnan 1980b, 8; İnan 1983, 3, 7; İnan 1984, 200-201; İnan 1985, 327, res. 1-2, 19-20; İnan 1986, 400, 416-417, res. 25-28; İnan 1987, 146.

⁹ Mansel 1974, 109, 116, res. 7; Mansel 1975, 79; İnan 1978, 531; İnan 1979, 878; İnan 1980a, 610; İnan 1980b, 8; İnan 1981a, 368; İnan 1981b, 47; İnan 1985, 327, res. 22.

¹⁰ İnan 1988, 188, 202-203, res. 21-22; İnan 1989, 212-213.

¹¹ İnan 1979, 878.

¹² Abbasoğlu 1997, 43, 50, res. 5; Abbasoğlu 2004a, 46-48; Abbasoğlu 2004b, 89-91; Abbasoğlu 2005, 69; Abbasoğlu 2006, 298-301.

¹³ Mozaik onarım ve sağlamlaştırma çalışmaları 2004-2006 yılları arasında Restoratör Ö. Toprak-Cihan (M.A.) ve Restoratör D. Arslaner; 2007-2009 yılları arasında ise Öğr. Gör. Restoratör Ş. Yeşil-Erdek tarafından yürütülmüştür.

¹⁴ Söz konusu gözlem ve incelemelere dair ön rapor niteliğindeki yayımlar için bk.: Işıklıkaya-Laubscher 2011, 467-481; Işıklıkaya-Laubscher 2012, 151-159. Işıklıkaya-Laubscher 2015, 249-257.

¹⁵ Mozaiklerin fotogrametrik belgelemesi Jeofizik Müh. E. Sayın tarafından gerçekleştirilmiş, desen çizimleri ise Öğr. Gör. Restoratör Ş. Yeşil-Erdek tarafından CAD ortamında hazırlanmıştır.

¹⁶ Tesseraların petrografik analizi Prof. Dr. S. Öngen tarafından gerçekleştirilmiştir, bk.: Işıklıkaya 2010, 314-321. Mozaik harçları ise Arş. Gör. T. Uğur (M.A.) tarafından hazırlanan bir yüksek lisans tezi kapsamında incelenmiştir, bk.: Uğur 2011, passim.

bu çalışmalar sonucunda ulaşılan gözlem ve tespitler ana hatlarıyla sunulacak, genel olarak mozaik döşemelerin tarihlenmesi ve atölye tespitine yönelik kriterler tanımlanacak ve Perge mozaiklerinde saptanan farklı atölyeler tanıtılarak bunların Akdeniz Havzası mozaik ekolleri içerisindeki yeri değerlendirilecektir.

1) Perge'de Mozaik Döşemeleri İncelenen Yapılar

Güney Hamamı:

1978-1985 yılları arasındaki kazılarda ortaya çıkarılmış olan Perge Güney Hamamı, Hellenistik Dönem Kapısı'nın batısında, Hellenistik Dönem sur hattının üzerinde ve hemen güneyinde yer alır¹⁷ (Çiz. 2: I kodlu yapı). Güncel araştırmalar ışığında hamam kompleksinde Vespasianus, Hadrianus, Antoninuslar ve Severuslar dönemlerine tarihlenen dört ana evre tespit edilmiştir¹⁸. Farklı mekânlarda saptanan mimari ve dekoratif düzenlemeler Geç Antik Dönem'de yapının kullanımına devam edildiğini göstermekte¹⁹, sikkeler ve keramik buluntuları doğrultusunda Perge Güney Hamamı'nın M.S. 7. yy.'a kadar kullanımda kaldığı kabul edilmektedir²⁰.

Perge Güney Hamamı'nda mozaik döşeme tespit edilen mekânlar şunlardır (Çiz. 3): Yapının doğu yönündeki anıtsal girişinin gerisinde yer alan palaestrayı (VI no.'lu mekân) çevreleyen dört portik, palaestranın güneydoğusunda bulunan apodyterium (V no.'lu mekân), hamam kompleksinin güneyinde, natatio (IV no.'lu mekân) ile frigidarium (III no.'lu mekân) arasında yer alan ve olasılıkla erken evrede güney yönünden hamama giriş sağlamış olan ara mekân, palaestranın kuzeybatısında bulunan ve burada ele geçen çok sayıda heykeltraşlık eseri üzerindeki başış yazıtları doğrultusunda modern bir isimlendirmeyle 'Klaudios Peison Galerisi' olarak adlandırılmış olan anıtsal salon (VII no.'lu mekân) ile palaestra kuzey portığının hemen kuzeyinde yer alan, ancak henüz kazılmamış olduğu için işlevi kesin olarak tanımlanamayan mekânda (XI no.'lu mekân) opus tessellatum döşemeler korunagelmıştır²¹. Buna ek olarak 1981 yılında, frigidariumda (III no.'lu mekân) gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında, mekânın erken dönem döşemesine ait olabilecek, opus spicatum tekniğinde bir mozaik parçası ortaya çıkmıştır²² (Res. 1). Aynı mekânın zemininin daha sonraki bir evrede dörtgen biçimli mermer levhalarla kaplandığı²³, en gelişkin evresinde ise iki renkli işlenmiş, geometrik desenli opus sectile döşeme ile bezendiği görülmektedir (Res. 2). Ayrıca yapının kuzeybatısında yer alan ve ikinci bir frigidarium ya da mouseion olabileceği düşünülen mekânın (VIII no.'lu mekân) zemininde de aynı şekilde geometrik desenli opus sectile döşeme parçaları günümüze korunagelmıştır.

Aşağıda, Güney Hamamı'nda tespit edilen döşemelerden yalnızca opus tessellatum tekniğinde olanlar değerlendirme kapsamına alınmıştır. Arkeolojik buluntu durumunun yanı sıra

¹⁷ Abbasoğlu 1982, 86-110; Abbasoğlu 2004c, 1-9; Özdizbay 2012, 30-52.

¹⁸ Özdizbay 2012, 40-41.

¹⁹ Özdizbay 2012, 41; Abbasoğlu 1982, 109.

²⁰ 1978-1983 yılları arasındaki kazılarda Perge Güney Hamamı'nda ele geçen sikkelerden üçü Bizans Dönemi'ne tarihlenmektedir, bunların I. Justinianus (özellikle M.S. 554-555), II. Justinus (kesin tarih yok) ve Mauricius (özellikle M.S. 589-590) dönemine ait olduğu belirtilmiştir, bk.: Tekin 1987, 82, 86, 93, 125-126, Kat. no. Bizans 9, 22, 42. Ayrıca bk.: Tekin 1989, 152. Keramik buluntular Güney Hamamı'nın Hadrianus döneminden M.S. 7. yy. sonlarına kadar kesintisiz olarak kullanıldığına işaret etmektedir, Atik 1995, 209-210.

²¹ C. Texier ve R. P. Pullan tarafından belgelene ve Perge Güney Hamamı'nı süslediği tahmin edilen opus tessellatum tekniğinde bir mozaik döşeme ise bu yapıdaki çalışmalar sırasında tespit edilememiştir, bk.: Texier – Pullan 1864, 208, lev. XV/1; Recke 2007, 104, 169, res. 38.

²² Atik 1995, 13-14.

²³ Atik 1995, 13-14. Bu tespit 2006 yılında, frigidariumda gerçekleştirilen temizlik çalışmaları sırasında aynı döşemenin kuzey bölümüne ait levhaların saptanması ile doğrulanmıştır.

malzeme, teknik ve üslup özellikleri doğrultusunda bu döşemelerde en az iki evreye ait olduğunu düşündüğümüz beş farklı atölye tespit edilmiştir (Perge A – E atölyeleri) (Çiz. 5).

Macellum:

1970-1973 yılları arasındaki kazılarda ortaya çıkarılan Perge Macellum'u kentin güneyinde, Hellenistik Dönem Kapısı'nın doğusunda ve Hellenistik Dönem surunun geçtiği düşünülen hattın üzerinde yer almaktadır²⁴ (Çiz. 2: E kodlu yapı). Hadrianus dönemindeki yapı faaliyetleri kapsamında planlandığı ve Geç Antoninuslar döneminde inşa edildiği saptanan yapı²⁵, kare planlı bir orta alan, bunu çevreleyen portikler ve portiklerin gerisine yerleştirilmiş bir dükkan sırasından oluşur. Macellum'un Erken Bizans Dönemi'nde işlev değişikliğine uğradığı ve özellikle doğu ve güney portikleriyle kuzeydeki eksedra ve batı girişinde yoğun yeniden düzenleme ve onarım faaliyetleri gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır²⁶ (Çiz. 6). Sikke buluntuları doğrultusunda, kentin güney bölümündeki diğer yapılar gibi Macellum'un da M.S. 7. yy.'a kadar kullanıldığı²⁷ ve olasılıkla bir deprem sonrasında terk edildiği düşünülmektedir²⁸.

Macellum'un batı yönündeki üç girişi (H, A ve B kodlu mekânlar), kuzey portiğin gerisinde yer alan eksedra (C kodlu mekân) ve avluyu çevreleyen dört portik ile yapının hemen dışında, batı kenarı boyunca uzanan ve kent yazıtlarından bilinen “στοῦ διπλῆ” (stoa dipole: çifte stoa) olduğu ileri sürülen²⁹ kuzey-güney doğrultulu portiğin zemini opus tessellatum mozaik ile döşelidir (Çiz. 4). Bu döşemeler, mimari içerisindeki dağılım itibarıyla yapının orijinal işlev özellikleriyle örtüşür. Arkeolojik buluntu durumunun yanı sıra malzeme, teknik ve üslup özellikleri doğrultusunda Perge Macellumu'nu süsleyen mozaiklerde en az iki evreye ait olduğunu düşündüğümüz beş farklı atölye tespit edilmiştir (Perge C, E – H atölyeleri) (Çiz. 5).

Geç Dönem Meydanı Doğu Portiği / Güney Bazilika Portiği:

Kentin güneyinde, Hellenistik Dönem Kapısı ile Geç Dönem Kapısı arasındaki alan, kazı raporlarında 'Geç Dönem Meydanı', 'Septimius Severus Meydanı' ya da kısaca 'meydan' olarak adlandırılmıştır (Çiz. 2: D kodlu alan). Bu alan doğuda, Macellum'un batısı boyunca uzanan kuzey-güney doğrultulu portik (stoa dipole?)³⁰ ve bu portiğin güney yönündeki devamı niteliğinde olan ikinci bir portik ile sınırlanmaktadır. Güneydeki portiğin gerisinde yer alan mekânlar henüz kazılmadığı için bu portiğin hangi yapıya açıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Mansel, doğuda üç, güneyde ise bir kapı açıklığına sahip olan portiğin gerisinde bir dükkan sırasının yer aldığı ileri sürmüştü³¹; İnan ise portiğin, kentin Güney Bazilikası ile ilişkili olabileceğini ve muhtemelen Güney Bazilika atriumunun kuzey girişine açıldığını belirtmiştir³². Bu doğrultuda

²⁴ En son Özdzibay 2012, 66-73. Ayrıca bk.: Mansel 1975, 76-83; Abbasoğlu 2006, 291.

²⁵ Özdzibay 2012, 72-73.

²⁶ Mansel 1974, 109; Mansel 1975, 79; Işıklıkaya-Laubscher 2011, 470-471, res. 4; Özdzibay 2012, 67. Söz konusu düzenlemeler İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi'ndeki 1972 yılına ait kazı günlükleri ve kazı fotoğraflarında detaylı olarak belgelenmiştir.

²⁷ 1970-1983 yılları arasındaki kazılarda Perge Macellumu'nda ele geçen sikkelerden yedi adedi Bizans Dönemi'ne aittir, bunlar II. Justinus (özellikle M.S. 569-57 ve 575-576), Phocas (kesin tarih yok), Heraclius (özellikle M.S. 610-615) dönemine tarihlenmiştir, bk.: Tekin 1987, 83-84, 97, 106, 108, 110, 112, 125-128, 125-126, Kat. no. Bizans 11, 15, 53, 76, 81, 88, 93. Ayrıca bk.: Tekin 1989, 152.

²⁸ Bu yorumun en önemli dayanak noktalarından biri kazı günlüklerinde belirtildiği üzere Macellum'un özellikle batı portiğindeki sütunların batı yönüne devrilmiş halde tespit edilmiş olmasıdır.

²⁹ Özdzibay 2012, 70-71.

³⁰ Bk.: y.dn. 29.

³¹ Mansel 1969, 93.

³² İnan 1979, 878.

söz konusu alan, çalışmamızda Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı olarak adlandırılmıştır.

Portığın zemininin ilk kez 1978 yılında ortaya çıkarıldığı bilinmektedir³³ (Res. 3). Burada beş panodan oluşan, geometrik desenli bir opus tessellatum döşeme tespit edilmiştir (Çiz. 7). Çalışmalarımız kapsamında söz konusu mozağın iki evrede, iki farklı atölye tarafından döşendiği saptanmıştır (Perge C ve H atölyeleri) (Çiz. 5).

2) Mozaik Tarihleme Kriterleri ve Atölye Kavramı

20. yy.'ın ortalarına kadar öncelikle sanatsal nitelikleri ön planda tutulmuş olan mozaik döşemelerin, mimari bir bütünün parçası olarak kabul edilerek ait olduğu kontekst içerisinde değerlendirilmesi ancak 1930'lardan itibaren yaygınlaşarak bir standart haline gelmiştir³⁴. Bu doğrultuda, günümüzde mozaik incelemelerinde bir döşemenin en doğru şekilde değerlendirilebilmesi ve tarihlendirilebilmesi için yararlanılan veriler, harici ve dahili olmak üzere iki grupta toplanır³⁵.

- a) Harici veriler (ya da döşemenin buluntu durumuna bağlı veriler), mozağın buluntu kontekstinden elde edilen bilgilerdir. Bunlar arasında, tarihi açıdan en kesin bilgiyi içeren kaynak, söz konusu döşemeden bir antik dönem metni ya da bir seyahatnamede doğrudan bahsedilmiş olmasıdır³⁶. Mimari kontekst, mozağın hem tarihlenmesi hem de yorumu için büyük önem taşır³⁷. In situ halde korunagelmiş olan mozaik döşemeler için en yakın tarihleme sağlayacak harici veri ise stratigrafidir. Özellikle mozaik harcı içerisinde tespit edilen sikkeler, döşeme için en yakın terminus post quem sağlayan veri grubu olması bakımından önemlidir.
- b) Dahili veriler (ya da döşemenin kendisine bağlı veriler), doğrudan mozağın üzerinden okunabilen bilgilerdir. Örneğin orijinal buluntu yerinden kaldırılarak müzeye taşınmış olan bir mozaik, büyük ölçüde dahili veriler ışığında değerlendirilebilecektir. Bunlar döşemenin malzemesi, bezeme ve üslup özellikleri ayrıca üzerinde yer alan epigrafik veriler (mozaik yazıtları) şeklinde sıralanabilir.

Mozaik araştırmalarında 'atölye' kelimesi birbirine bağlı iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki mozaik döşeme hizmeti sunan ustalar grubudur³⁸. Genellikle farklı tecrübe seviyesi ve uzmanlık alanlarına sahip olan bu ekibin, çalışmaları için gerekli ön hazırlıkları gerçekleştirdiği sabit bir atölyesi olabileceği gibi, gezici olarak çalışması da mümkündür. Bu anlamıyla atölyelerle ilgili bilgi sağlayan en önemli veriler mozaik döşemeler üzerindeki sanatçı imzalarıdır³⁹.

³³ İnan 1979, 878.

³⁴ Bu bağlamda öncül çalışmalar arasında Blake, Pernice ve Levi'nin eserleri sayılabilir: Blake 1930, 7-160; Blake 1936, 67-217; Blake 1940, 81-130; Pernice 1938, passim; Levi 1947, passim.

³⁵ Donderer 1986, 1-8. Mozaik döşemelerin tarihlenmesi hakkında ayrıca bk.: Levi 1947, 5-7; Balty 1995, 15-29; Dunbabin 1999, 3; Scheibelreiter-Gail 2011, 43-46.

³⁶ Bunun en bilinen örneği Plinius tarafından aktarılan "ἀσάρωτος οἶκος" (asarotos oikos: süpürülmemiş oda) mozağıdır: Plinius Nat. Hist. 36.184.

³⁷ In situ mozaik döşemelerin arkeolojik açıdan incelenmesi hakkında bk.: Raynaud 2008.

³⁸ Dunbabin 1999, 269-278.

³⁹ Dunbabin 270-273; Donderer 1989, passim; Donderer 2008, passim. Mozaik yazıtlarında sanatçı ya da atölye adı belirtilmiş olabileceği gibi, mozağı yaptıran banî ya da banîlerin adı da işlenmiş olabilmektedir: Donderer 1989, 13, 39-40; Dunbabin 1999, 270-271, 274, dn. 8, 12, 26; Balty 2004, 11-15; Scheibelreiter 2006, 4-7.

'Atölye' kelimesinin ikinci anlamı ise tarafımızdan, *aynı evreye ait olan, malzeme, teknik ve üslup özellikleri bakımından kendi içerisinde benzerlik gösteren ve aynı 'atölye'ye mensup ustalar tarafından döşenmiş olduğu anlaşılan döşeme grubu* olarak tanımlanmaktadır. Bir mozaik buluntu grubu içerisindeki farklı atölyelerin tespit edilmesinde belirleyici kriterler teknik ve üslup özellikleri olarak iki ana grupta toplanabilir. Teknik özellikler örneğin mozaik harcının niteliği, tesseraların biçimi ve boyutu, döşeme yöntemi, tessera yoğunluğu ile tesseralarda kullanılan malzemenin cinsi ve renkleridir⁴⁰. Atölyelerin tespit edilmesinde belirleyici olan üslup özellikleri ise a. döşemenin kompozisyonu b. desen repertuarı ve c. işleniş özellikleri olarak sıralanabilir⁴¹. Üslup özellikleri arasında kompozisyon⁴² ve genel desen repertuarı⁴³ yapının mimarisi ile ilişkili olmakla birlikte bölgesel etkiler, atölye ve döşemenin banisine dair bilgi içerebilir; ikincil derecedeki desenlerle dolgu motifleri⁴⁴ ve bunların işleniş biçimi ise doğrudan mozaik atölyesinin tercihlerini yansıtmakta olup – aynı bölgedeki diğer buluntularla karşılaştırılmalı olarak incelenebildiği sürece – atölye tespitinde en sağlıklı sonuca ulaşmamızı sağlayacak veri grubu niteliğindedir.

3) Perge Mozaik Atölyeleri

Bu bağlamda, Perge'deki mozaik döşemelerin en önemli özelliği, halen in situ halde bulunmaları ve ortaya çıkarıldıkları dönemde kaldırılmadan, mümkün olan en az müdahale ile yerinde onarılmış olmalarıdır. Bu sayede, Perge mozaiklerinin tarihleme ve yorumlanmasında, hem harici hem de dahili verilerin değerlendirilmesi mümkün olmuştur. Anadolu'da, mozaikleri sistematik olarak incelenmiş antik kentlerin son derece az olduğu düşünülürse bu durum, analogi için tartışmalı tarihlemelere bağlı kalmak gerekmemesi ve özellikle yakın bölgeler için geçerli, güvenilir tarihleme kriterleri sağlayacak olması dolayısıyla önemlidir.

Perge Güney Hamamı, Macellum ve Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı opus tessellatum döşemelerinde, genellikle birden fazla yapıda karşımıza çıkan toplam 8 farklı atölye tespit edilmiştir⁴⁵ (Çiz. 5). Aşağıda her atölye, belirleyici üslup özellikleri ve bu mozaiklerde görülen bezeme unsurlarına dair Türkçe terminoloji teklifleriyle tanıtılmış⁴⁶, Doğu Akdeniz Havzası'ndaki benzerlerine dair örnekler sunulmuş ve tarihlenmeye çalışılmıştır.

Atölyelerin ayrıntılı incelemesine geçmeden önce söz konusu döşemelerde gerçekleştirilen petrografik analizlere değinmek Perge mozaiklerinde kullanılan malzemenin kökeninin saptanması açısından önemlidir. Perge Güney Hamamı, Macellum ve Geç Dönem Meydanı doğu

⁴⁰ Raynaud 2008, 87-93; Baum-vom Felde 2003, 394-398.

⁴¹ Campbell 1979, 288 vd.; Raynaud 2008, 99-100; Baum-vom Felde 2003, 398-401.

⁴² Dunbabin 1999, 305-306; Salies 1974, passim; Lassus 1975, 327-338; Prudhomme 1975, 339-347.

⁴³ Yunan ve Roma dönemi mozaiklerinde tespit edilen geometrik desenler Uluslararası Antik Mozaik Araştırmaları Merkezi'nin (AIEMA) girişimiyle, iki ciltlik bir desen kataloğu halinde yayınlanmıştır. Burada sistematik bir şekilde gruplandırılmış olan mozaik desenleri, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca ve İspanyolca olmak üzere beş dilde tanımlanmıştır: Décor I 1985, passim; Décor II 2002, passim.

⁴⁴ Décor II 2002, 34 vd.

⁴⁵ Bu makalede sunulan atölye ad ve gruplandırmaları Işıklıkaya 2010'dan farklılık göstermektedir.

Her atölye aslen tek bir evreye ait olarak kabul edilmiştir, bununla birlikte her döşeme evresinde birbirine paralel olarak çalışmış birden fazla atölye olması mümkündür. Benzer üslup özellikleri gösteren fakat aynı evreye ait olmayan ya da aynı evreye ait olduğu kesin olarak saptanamayan panolar ise farklı atölyelere atfedilmiş ve aralarındaki olası benzerlik / ardılık ilişkisi belirtilmiştir. Bu bağlamda metin içerisinde A - H olarak belirtilen atölye adları kronolojik bir sıralama olarak kabul edilmemelidir.

⁴⁶ Geometrik desenlerin ve dolgu motiflerinin tanımlanmasında Décor I 1985 ve Décor II 2002 desen katalogları temel alınmıştır. Metin içerisinde desen adlarının yanında, örneğin (Décor I, 105a) şeklinde parantez içerisinde belirtilmiş olan numaralar, söz konusu yayındaki levha numaralarına işaret etmektedir.

portiği / Güney Bazilika portiği mozaiklerinden alınan toplam 109 adet tessera örneği, ince kesitleri hazırlanarak mikroskop altında incelenmiştir⁴⁷. Bunun sonucunda tessera hammaddesi olarak çoğunlukla doğal taş malzemenin kullanıldığı, yapay cam ya da pişmiş toprak malzemelerin ise sınırlı olduğu saptanmıştır. Taş malzeme ağırlıklı olarak kireçtaşı, kumtaşı ve volkanik tüften oluşmaktadır. Tessera malzemelerinin makale kapsamında incelenen döşemelere göre dağılımı homojendir, bu durum söz konusu mozaikler için gerekli hammaddenin ortak kaynaklardan temin edildiğine işaret etmektedir.

Perge A Atölyesi:

A Atölyesi, çalışma kapsamında incelenen Perge mozaikleri içerisinde sadece tek bir örnekle temsil edilmektedir (Çiz. 5: mavi). Güney Hamamı palastrasının (VI no.'lu mekân) kuzey partiğinde, partiğin kuzey duvarı önüne sonradan yerleştirilmiş olan kaidelerin altında tespit edilen bu döşeme, son derece küçük birer parça halinde korunagelmıştır (Res. 4). Küp biçiminde kesilmiş ve diyagonal sıralar halinde yerleştirilmiş, beyaz ve koyu mavi tesseralardan ($\pm 40T/dm^2$) oluşan mozaığın, burada yer alan erken dönem döşemesinin bordür dışında kalan kesimine ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir (Décor I, 105a). Günümüzde palaestra kuzey partiğinin büyük bölümü, Geç Antik Dönem'e tarihlenen başka bir mozaik döşeme ile kaplı olduğundan⁴⁸, erken döneme ait bu döşemenin sınırları ya da orta pano bezemesinin tespit edilmesi mümkün olmamıştır.

Bulutlu konteksti doğrultusunda M.S. 1.-2. yy.'lara ait olduğunu düşündüğümüz döşeme⁴⁹, ilk kullanım evresi itibarıyla palaestra kuzey partiğinin mozaik döşeli olduğunu göstermenin yanı sıra, kuzey partiğin kuzey duvarı önündeki kaidelerin, mekânın ilk evresine ait olmadığına işaret etmesi bakımından da önemlidir⁵⁰. Son derece küçük bir parça halinde korunagelmış olması dolayısıyla döşemenin üslup özellikleri değerlendirilememektedir. Bununla birlikte diyagonal sıralar halinde yerleştirilmiş küp biçimli tesseralardan oluşan bordür dışı bezemesinin aslen İtalya'ya özgü olduğu ve özellikle M.Ö. 1. yy.'dan itibaren, İmparatorluk'un batısına özgü diğer döşeme teknikleri ile birlikte Ege kıyısındaki kentler başta olmak üzere Anadolu'da da kullanıldığı bilinmektedir⁵¹.

Perge B Atölyesi:

Güney Hamamı'nda, natatio (IV no.'lu mekân) ile frigidarium (III no.'lu mekân) havuzu arasında bulunan, geçit niteliğindeki mekânın zeminini süsleyen döşeme Perge B atölyesine atfedilmektedir (Çiz. 5: mor). Bu döşemede malzeme olarak, düzgün kesilmiş küp biçimli tesseralar ile polygonal biçimli tesseralar bir arada kullanılmıştır (Res. 5). Orta pano desenleri beyaz, kırmızı ve koyu mavi renklerde, homojen görümlü küp biçimli tesseralar ile işlenmiştir ($\pm 38T/$

⁴⁷ Tesseraların petrografik analizi Prof. Dr. S. Öngen tarafından gerçekleştirilmiştir, bk.: Işıklıkaya 2010, 314-321.

⁴⁸ Bk.: Perge C atölyesi

⁴⁹ Bu tespit, palaestra kuzey partiğinin kuzey duvarı önünde yer alan ve Perge A Atölyesi olarak adlandırdığımız mozaik döşemenin üzerine oturan kaideler üzerinde yükseldiği anlaşılan ve Augustus (?), Traianus, Marcus Aurelius and Lucius Verus olarak tanımlanan imparator heykellerinin kent içerisinde ilk kez bu mekânda teşhir edildiği ön kabulüne dayanmaktadır. Ancak palaestra kuzey partiğinin, söz konusu heykellerin ikincil kullanım alanı olması da mümkündür. Ayrıca bk.: Delemen 2011, 303-304. Döşeme için kabul edilebilecek en kesin terminus ante quem, aynı mekânı süsleyen ve gerek arkeolojik veriler, gerekse üslup özellikleri doğrultusunda Geç Antik Dönem'e tarihlediğimiz mozaik zemindir, bk.: Perge C atölyesi.

⁵⁰ Bu tespit, mekânın kuzey duvarındaki mermer kaplamaların, kaidelerin gerisinde devam etmesiyle desteklenmektedir.

⁵¹ Scheibelreiter 2007a, özellikle 155-156, 161-165; Scheibelreiter-Gail 2011, 62, 65-66, 72.

dm²); desenlerin arka planı ve bordür şeritleri dışında kalan alanlar ise beyaz tonları ağırlıkta olmakla birlikte farklı renkte taşlar da içeren, çakıl taşından kesilerek elde edilmiş polygonal tesseralarla doldurulmuştur ($\pm 32T/dm^2$). Bu uygulama, döşemelerde 'beyaz izlenimi veren eb-ruli' ya da 'renkli beyaz' olarak tanımladığımız bir etki yaratır. Bezeme alanları dörtgen biçimli panolardan oluşur. Orta pano deseni olarak genellikle merkezi kompozisyonda düzenlenmiş ve büyük ölçekli olarak işlenmiş dairesel motifler (örneğin sekiz yapraklı yıldız⁵², altı yapraklı rozet⁵³) kullanılmıştır. Bu motiflerde renkler, göz yanıltıcı tezatlar oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Perge B atölyesine atfedilen döşemelerin temel geometrik motiflerden oluşan, kolay algılanabilir, basit fakat yetkin bir işçiliğin ürünü olduğu söylenebilir.

Mimari buluntu durumu doğrultusunda, hamamın gelişkin evresinde, natatio ile frigidarium havuzu arasında adeta sıkışmış konumda bulunan bu dar mekânın, aslen hamam kompleksine güney yönünden giriş sağladığı düşünülmektedir⁵⁴. Döşemenin, mekânın batı kenarında, en geç Severuslar döneminde eklenmiş olduğu düşünülen⁵⁵ frigidarium havuzunun apsisli duvarı tarafından kesilmesi, bu mozaığın söz konusu havuzun inşasından daha erken bir döneme ait olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir (Res. 5).

Perge'deki diğer yapılarda ortaya çıkmış olan mozaik döşeme örnekleri de bu tarihlere destekler niteliktedir. Kentin batı nekropolisinde yer alan ve M.S. 2. yy.'ın ikinci yarısına tarihlenen M9 kodlu mezar yapısının⁵⁶ avlusunu süsleyen mozaik döşemenin de malzeme, teknik ve üslup özellikleri doğrultusunda aynı atölyeye ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir (Res. 6). Buna göre Perge B atölyesine atfettiğimiz döşemelerin en geç M.S. 2. yy.'ın ikinci yarısına tarihlenmesi uygun olacaktır. Yalnızca arşiv fotoğraflarından bilinen, fakat karakteristik özellikleri doğrultusunda aynı atölyeye ait olduğunu kesin olarak söyleyebileceğimiz bir diğer grup döşeme, sütunlu cadde doğu portiğinde yer alır⁵⁷ (Res. 7). Bu tespit, kentin kuzey-güney doğrultulu ana caddesinin, en azından bir bölümünün, en geç M.S. 2. yy.'ın ikinci yarısı itibarıyla mozaik döşeli olduğuna işaret etmesi bakımından da önemlidir. Yine arşiv fotoğrafları doğrultusunda, kentin doğusundaki konut alanında da aynı atölyeye ait olduğunu düşündüğümüz döşemelerin bulunduğu anlaşılmaktadır⁵⁸ (Res. 8).

⁵² Décor II 2002, 41.

⁵³ Décor II 2002, 42.

⁵⁴ Abbasoğlu 1982, 91; Özdzibay 2012, 33. Orijinal kullanım evresinde bu mekânın doğuya açılan bir eşik üzerinden –o dönemde muhtemelen henüz havuz olarak düzenlenmemiş olan– natatio yönüne; kuzeyde ise üzeri tonozla örtülü dar bir geçit aracılığıyla palaestra batı portiğinin güney ucuna açıldığı görülmektedir. Mekânın güneyindeki alanda herhangi bir kazı çalışması gerçekleştirilmemişse de genel plan itibarıyla hamam kompleksinin bu hatta sona erdiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵ Abbasoğlu 1982, 98-99, 108-109; Özdzibay 2012, 35, 41.

⁵⁶ Birden fazla evreye sahip olduğu tespit edilen M9 kodlu mezar yapısının tarihlenmesi Prof. Dr. H. Abbasoğlu, Yrd. Doç. Dr. A. Özdzibay ve Yrd. Doç. Dr. Ö. Turak tarafından yapılan değerlendirmelere dayanmaktadır. Ayrıca bk.: Abbasoğlu 2004a, 46-48; Abbasoğlu 2004b, 89-91; Abbasoğlu 2005, 69; Abbasoğlu 2006, 298-301, res. 10; Turak 2012, 224, 239, res. 2. Aynı mezar yapısının ön avlusunda yer alan ve B atölyesine atfettiğimiz mozaik zemin üzerine oturan L50 kodlu lahdin içerisinde ele geçen küçük buluntular ise Doç. Dr. S. Çokay-Kepçe tarafından M.S. 2.-3. yy.'lara tarihlenmiştir: Çokay-Kepçe 2009, 246.

M9 kodlu mezar yapısını süsleyen mozaik döşemeler yazar tarafından belgelenmiş olup yayına hazırlanmaktadır.

⁵⁷ Sütunlu cadde doğu portiğinin 56-68 ve 84-104 no.'lu postamentler arasındaki bölümünde tespit edilen bu döşemelere ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi 1979-1981 yıllarına ait dosyalarda yer almaktadır.

⁵⁸ V4a kodlu mekânda gerçekleştirilen S2.96 no.'lu sondajda tespit edilen bu mozaik döşeme için bk.: Zeyrek 2002, 39, lev. 31/1. V38 kodlu mekânda gerçekleştirilen sondajda kısmen ortaya çıkarılan ve sadece bezemesiz alanı görülebilen mozaik döşemenin de Perge B ya da D atölyelerine ait olabileceği düşünülmektedir. Bu döşemeye ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi'nde, 1996 yılına ait diapositifler arasında tespit edilmiştir. Ayrıca bk.: a.dn. 98.

Perge B atölyesine attığımız döşemelerin karakteristik özelliklerinden biri, malzeme olarak yaklaşık yumurta büyüklüğündeki çakıl taşlarının kesilmesiyle elde edilen polygonal tesseraların kullanılmış olmasıdır. Aynı malzemenin, M.S. 4. yy.'a tarihlediğimiz mozaik döşemelerde de karşımıza çıkması⁵⁹ polygonal tesseraların Perge'de faaliyet gösteren mozaik atölyeleri tarafından sevilerek kullanıldığını gösterir⁶⁰. Bu döşemeler için Perge dışından, hem malzeme hem de üslup bakımından örtüşen tatmin edici bir karşılaştırma örneği tespit edilememiştir⁶¹. Üslup özellikleri açısından ise Perge B atölyesi mozaikleri, bikrom etkili renk kombinasyonu, desenlerin çoğunlukla beyaz arka plan üzerine yerleştirilmiş olması ve üst üste yerleştirilmiş basit geometrik motiflerin göz yanıltıcı bir etki yaratacak şekilde düzenlenmesi bakımından M.Ö. 1. yy.'dan itibaren özellikle Batı Akdeniz'de etkili olan İtalik üslupla benzeşir. Özellikle M.S. 1. ve 2. yy.'larda, bu üslubun etkinlik alanlarından biri de – tıpkı A atölyesi gibi – Ege kıyısındaki kentler başta olmak üzere Anadolu'dur⁶².

Perge C Atölyesi:

C atölyesi, incelenen Perge mozaikleri arasında en büyük grubu oluşturmaktadır. Güney Hamamı'nda palaestranın (VI no.'lu mekân) doğu ve kuzey portikleri ile 'Klaudios Peison Galerisi'nde (VII no.'lu mekân); Macellum'da yapının kuzeybatı girişi (B kodlu mekân) ile bu girişin hemen batısında, Macellum'un batı kenarı boyunca uzanan sütunlu galerinin (stoa diplo?)⁶³ kuzey bölümünde ve Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiğinde bu atölyeye ait olduğunu düşündüğümüz panolar tespit edilmiştir (Çiz. 5: pembe).

Bu döşemeler palaestranın doğu ve batı portiklerinde dikdörtgen panolar ve bunları çevreleyen birer bordür hattından oluşan sürekli bir kompozisyona sahiptir (Çiz. 3; Res. 9-11). Macellum'un kuzeybatı girişindeki mozaik döşeme kapalı bir kompozisyonda düzenlenmiştir (Res. 12). Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiğinin güney bölümünü süsleyen üç panonun ise birlikte planlanmış ve döşenmiş olmalarına rağmen, farklı bordür motifleriyle çevrelediği ve kendi içerisinde kapalı bir kompozisyona sahip olduğu görülmektedir (Res. 13). 'Klaudios Peison Galerisi' ve palaestra kuzey portiği mozaikleri yan yana yerleştirilmiş ve zengin geometrik desenlerle işlenmiş geniş panoların, birden fazla bordür şeridinde sahip ve yine zengin bezemeli bir bordür hattıyla çevrelenmesinden oluşan kapalı bir kompozisyonda düzenlenmiştir (Çiz. 8-9; Res. 14-15). Bu bağlamda, son araştırmalar doğrultusunda basilica thermanum ya da mouseion olabileceği ileri sürülen⁶⁴ 'Klaudios Peison Galerisi'ndeki

⁵⁹ Bk.: Perge D atölyesi.

⁶⁰ Aslen Hellenistik Dönem'e özgü olan ve çakıl taşından küp biçimli tesseraya geçiş sürecinde kullanıldığı bilinen bu malzemenin Perge'de Roma İmparatorluk Dönemi yapılarında kullanılmış olması dikkat çekicidir. Dunbabin 1979, özellikle 270-274; Dunbabin 1999, 18-22; Salzman 1982, 59-77; Scheibelreiter-Gail 2011, 38-39. Kesilmiş çakıl taşlarının kullanıldığı geç dönem mozaik döşemeler için bk.: Bruneau 1969, 322-324; Dunbabin 1979, 276, dn. 71.

⁶¹ Malzeme olarak örtüşmemekle birlikte, bu üslubun en yakın benzerleri Anadolu'da Ephesos ve Iasos'un yanı sıra Kos adasında tespit edilmiştir. Ayrıca Kudüs ve Apameia'dan bilinen, benzer zemin kompozisyonu ve desen repertuarına sahip iki döşeme, İtalik üslubun Doğu Akdeniz'deki en erken örnekleri olması dolayısıyla önem taşır. **Ephesos**: Yamaç Ev 2, 1 no.'lu Konut Birimi: Scheibelreiter-Gail 2011, 226-229, Kat. no. 28 (5), res. 130. Vedius Gymnasiumu: Scheibelreiter-Gail 2011, 256-261, Kat. no. 42 (1a), res. 211-213. **Iasos**: "Casa dei Mosaici" (Mozaikli Ev): Scheibelreiter-Gail 2011, 286-288, Kat. no. 58 (3), (5), res. 321, 323, 330-332; Berti 1983, 235-246, res. 5. **Kos**: "Mosaico con Fiorone" (Rozetli Mozaik): De Matteis 2004, 153, Kat. no. 80, lev. 94. **Kudüs**: Yahudi Mahallesi: Ovadia 1994, 69-71, res. 3; Balty 1981, 359-360, lev. V/1. **Apameia**: "Triclinos" Yapısı, erken evre: Balty 1981, 360-361, lev. V/3.

⁶² Scheibelreiter 2007a, 155-156, 161-165; Scheibelreiter-Gail 2011, 416.

⁶³ Bk.: y.dn. 29.

⁶⁴ Özdzıbay 2012, 38, 52, res. 41. 2007 yılında mekânın zemininde ilk kez gün ışığına çıkarılmış olan anıtsal mozaik yazıtında bu mekândan 'bazilika' olarak bahsedilmesi, bu tanımlamayı doğrular niteliktedir, bk.: a.dn. 78.

mozaiklerin, zemin kompozisyonu bakımından Yunanistan ve Ege Adaları'ndaki bazilikalardan bilinen döşemelerle yakın benzerlik göstermesi dikkat çekicidir⁶⁵.

Perge C atölyesine atfedilen mozaik panolarda malzeme olarak düzgün kesilmiş küp biçimli tesseralar kullanılmıştır ($\pm 50T/dm^2$). Bu döşemelerde beyaz, kırmızı ve mavi başta olmak üzere sarı, pembe, bordo, yeşil, gri ve siyah renklerin tonları karşımıza çıkar. Bu döşemelerin ortak üslup özellikleri, geniş yüzeyleri kaplayacak şekilde tasarlanmış olmaları, polykrom renk düzenlemesi, düz hatlı ve dairesel geometrik motiflerin yanı sıra ornamental öğeleri de barındıran desen repertuarı, zengin dolgu motifleri ve motiflerin üç boyutlu bir etki yaratacak şekilde gölgelendirilerek işlenmiş olmasıdır. Bu özellikler, aynı zamanda M.S. 3. yy.'da gelişerek M.S. 4. yy.'dan itibaren Doğu Akdeniz Havzası'nda yaygın olarak kullanılan ve mozaik literatüründe 'gökkuşağı üslubu' (İng. rainbow style) olarak adlandırılan bezeme üslubunu da tanımlamaktadır⁶⁶.

Bununla birlikte C atölyesi mozaiklerini üslup bakımından kendi içerisinde iki alt gruba ayırmak mümkündür. Birinci grup, temel olarak basit geometrik bir şemanın izlendiği orta pano desenleri ve desen hatlarının işlenişi ile nispeten sade bir etki yaratır. Diğer taraftan kompartmanları süsleyen dolgu motiflerinin çeşitliliği bu sadeliği bozmakta ve döşemeye adeta desenin ana hattının okunmasını güçleştirecek derecede zenginlik katmaktadır (Res. 10-11, 15-16). İkinci grup döşemeler ise malzeme ve işçilik bakımından daha kalitelidir (Res. 9, 13-15). Bu panolarda ornamental motifler ve göz aldatıcı etki yaratan gökkuşağı desenleri daha yoğun olarak karşımıza çıkmakta olup Suriye-Filistin-Ürdün bölgesine özgü ilmekli motifler⁶⁷ de seviyeler kullanılmıştır. Ancak bu iki gruba ait döşemelerin tümünde dolgu motiflerinin genel olarak benzeşmesi ve özellikle de palaestra kuzey portüğünde, yukarıda belirtilen iki alt gruba ait desen repertuarının aynı zeminde yan yana kullanılmış olması, bu mozaikleri tek bir atölyeye atfetmemize sebep olmuştur (Çiz. 9; Res. 15). Söz konusu alt gruplar arasındaki kalite ve desen farkının ise farklı derecede tecrübeli ya da farklı kökenlere sahip usta gruplarına bağlı olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

C atölyesi mozaiklerinde kullanılan orta pano desenlerinden bazıları şunlardır: İlmekli daireler (Décor I, 235a), ilmeklerle birbirine bağlanan çeşitli geometrik formlar (en yakın benzeri Décor I, 149d), çember oluşturan ilmekli daireler (Décor II, 310a), yaprakları baklava biçimli, sekiz kollu yıldız motifi (Décor I, 173b), kesişen şeritler üzerine yerleştirilmiş kareler (Décor I, 146c), dönüşümlü yerleştirilmiş baklava ve kare motifleri (Décor I, 161a), iç içe geçmiş üç sekiz motifi (Décor II, 290c) ve kolları U biçimli haç motifi⁶⁸ (Décor II, 367a). Ayrıca 'kanatlı sekizgen' (Fr. Octagon développé) olarak Türkçeleştirdiğimiz motif (Décor II, 373a) de büyük ölçekli işlenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁹ (Res. 16-17). Bu orta pano desenlerinde, kompartmanları süsleyen dolgu motifleri arasında en karakteristik nitelikli olanlar ilmekli daireler,

⁶⁵ Bu benzerlik özellikle Lesbos, Eressos'taki Hagios Andreas Bazilikası'nda çarpıcı bir şekilde görülmektedir: Pelekanides, 1974, 127-129, kat. no. 116, lev. 101.

⁶⁶ Severuslar döneminde dolgu motiflerinde kullanılmaya başlayan ve giderek zeminin genelinde etkili olan bu üslubun en karakteristik özelliği, tesseraların yan yana değil uç uca gelecek şekilde yerleştirilmesi sayesinde, renklerin iç içe geçtiği 'gökkuşağı etkisi'nin elde edilmesidir. Levi 1947, 405-407; Balty 1981, 364, 369-370, 412, 415, 418, ; Balty 1984, 440-442; Ling 1998, 57-58; Dunbabin 1999, 163-165, 169, 174-178, 194.

⁶⁷ Balty 1984, 440-442; Balty 1995, 124-126, 352, 363, lev. XX/1-2, XXX/1-3; Dunbabin 1999, 177, 194, 196, 295-297, res. 302.

⁶⁸ Kolları U biçimli haç motifinin kapsamlı incelemesi için bk.: Raynaud 1996, 69-102.

⁶⁹ Bu motif daha sade bir düzenleme ile Perge D atölyesinde de karşımıza çıkmaktadır, bk.: a.dn. 93. Kanatlı sekizgen motifinin kapsamlı incelemesi için bk.: Balmelle 1982, 21-32, lev. XIV-XX; Balmelle 2001, 256-257, 264-265. Bu motif temel alınarak Roma İmparatorluğu'nun farklı bölgelerindeki üslup özelliklerinin tarihleme kriteri olarak kabul edilmesinin eleştirisi için bkz.: Kolarik 2011, 519-530.

Süleyman düğümü, dama tahtası, dönen çarkıfelek, tente motifi, üç boyutlu olarak betimlenmiş bloklar, iç içe yerleştirilmiş haç motifleri, 'gümüş tepsi' motifi (İng. silver plate), tekli pelta motifi, dört yapraklı rozet motifi ve gökkuşağı deseni sayılabilir⁷⁰. Perge C atölyesi mozaiklerinde sıklıkla kullanılan bordür desenleri arasında giyoşlu meander dizisi (Décor I, 39b), stilize kemer dizisi (Décor I, 97d), boncuk dizileri (Décor I, 23k ve 24a), kesişen yarım daireler dizisi (Décor I, 49b), testere dişi (Décor I, 10g), çan biçimli dalga motifi (Décor I, 60g), gölgelendirilmiş kordon motifi (Décor I, 6c) ve dalgalı-kıvrımlı kurdele motifi (Décor I, 65g) yer almaktadır.

Döşemelerin buluntu durumu, Perge A, C ve D atölyeleri arasındaki rölatif kronolojiye ışık tutmaktadır. Palaestra batı portüğünde, C ve D atölyelerine ait iki pano arasında tespit edilmiş olan seviye farkı ve düzensiz 'dikiş hattı' (Alm. Nahtstelle) (Res. 16), D atölyesine atfedilen panonun – kısa bir süre bile olsa – daha erken bir tarihte döşenmiş olduğuna işaret eder. Farklı üsluplara ait iki pano arasında korunagelmüş olan bir diğer dikiş hattı ise Macellum'un batısındaki portüğün (stoa diplo?)⁷¹ kuzey bölümünde gözlemlenmiştir (Res. 17). Burada Perge C ve E atölyelerine atfettiğimiz iki panonun, aralarındaki son derece düzgün birleşim yeri ve aynı bordür şeridinin her iki panoda da devam etmesi dolayısıyla birlikte planlandığı ve tek bir döşeme evresine ait olduğunu söylemek mümkündür.

Buluntu durumu itibarıyla C atölyesi mozaiklerinin Güney Hamamı'nın mimari olarak en gelişkin evresine ait olduğu ve buradaki mekânların işlevsel özellikleri göz önünde bulundurularak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Palaestra doğu portüğünde, hamam yapısının bu portüğe açılan ana girişinin önünde, madalyon desenli, zengin bezemeli bir panonun yer alması, döşemenin Severuslar dönemine tarihlenen⁷² anıtsal propylonla çağdaş ya da bundan daha sonraki bir döneme ait olduğuna işaret eder (Res. 9). Roma imparatorlarının onurlandırıldığı bir portre galerisi olarak kullanıldığı anlaşılan⁷³ palaestra kuzey portüğünde ise döşemenin ana bezeme alanı, portüğün kuzey duvarı ve batı sınırı önünde yer alan kaidelerin hemen önünde sonlanacak şekilde planlanmıştır. Ayrıca arazide yapılan incelemelerde bu döşemenin söz konusu kaidelerin alt kenarlarından daha yüksek seviyede bulunduğu gözlemlenmiş, böylece mozaığın söz konusu kaidelerden daha geç bir evreye ait olduğu doğrulanmıştır⁷⁴. Aynı alandaki mozaik döşemenin ortasında, yuvarlak bir madalyon içerisinde yer aldığı tespit edilen, ancak sadece yazıtı korunagelmüş olan Solon betimi⁷⁵ ise hamam ve gymnasium geleneklerine özgü unsurları bir arada barındıran⁷⁶ Perge Güney Hamamı'nın aynı zamanda düşünsel bir eğitim merkezi olduğunu vurgulamaktadır (Res. 18).

C atölyesinin tarihlenmesine yönelik en önemli arkeolojik veri, ilk kez 2007 yılında, 'Klaudios Peison Galerisi'nin zemininde ortaya çıkarılmış olan yedi satırlı anıtsal mozaik

⁷⁰ Décor II 2002, 38-43.

⁷¹ Bk.: y.dn. 29.

⁷² Özdizbay 2012, 31. Gliwitzky ise mimari buluntu durumu, epigrafik veriler ve bezeme unsurlarının değerlendirilmesi doğrultusunda, söz konusu propylonun M.S. 2. yy. başında inşa edildiğini ve M.S. 204 yılında onarım geçirdiğini ileri sürmektedir: Gliwitzky 2010, 165-173.

⁷³ Özdizbay 2012, 31-32; Delemen 2011, 303-304.

⁷⁴ Ayrıca bk.: Perge A atölyesi

⁷⁵ 80 cm. çapındaki madalyonu süsleyen figürlü bezeme, doğu ve batı kenarlardaki iki küçük bölüm dışında tümüyle tahrip olduğundan burada betimlenmiş olan figürün ikonografik veriler doğrultusunda tanımlanması mümkün değildir. Madalyonun doğu kenarı boyunca ilk dört harfi korunagelmüş olan mozaik yazıtı ise Σόλω[v] olarak tümlenmektedir. Söz konusu betim ve buna eşlik eden mozaik yazıtı üzerindeki çalışmalarımız devam etmekte olup bu malzeme ayrı bir yayında daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

⁷⁶ Özdizbay 2012, 42.

yazıtıdır⁷⁷ (Res. 14, 19). Harap haldeki bazilikanın tüm süslemeleriyle birlikte yeniden döşenme masraflarını üstlenen, adı korunagelmemiş bir kişinin yüceltilerek kendisine teşekkür edildiği bu yazıt, kullanılan harf karakterleri ve formulasyonlar doğrultusunda M.S. 3.-4. yy.'lara tarihlendirilmiştir⁷⁸. Aynı mekânda gerçekleştirilen sondaj çalışması ise mozaığın daha dakik tarihlenmesine yönelik yeterli veri sağlamamıştır⁷⁹. Diğer taraftan, mozaik incelemeleri sırasında, mekânın heykeltraşlık programı hakkında önemli bir tespite ulaşılmıştır. Buna göre 1981 yılı kazı çalışmaları sırasında burada bulunan ve gerek üslup özellikleri, gerekse epigrafik veriler ışığında M.S. 2. yy. ortalarına tarihlenen çok sayıda heykeltraşlık eserinin⁸⁰, yine üslup özellikleri ve özellikle de mozaik yazıtı doğrultusunda Geç Antik Dönem'e ait olduğunu kesin olarak söyleyebileceğimiz mozaik döşemenin üzerine yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Zengin desen repertuarı ve kaliteli işçiliği ile reprezentatif bir karaktere sahip olan Perge C atölyesi mozaikleri, yapının en önemli ve en 'görünürdeki' mekânlarını süslemektedir. Mekânlar arasındaki hiyerarşiyi daha da belirginleştiren bu döşeme tercihi, aynı zamanda bu mozaikleri bağışlamış olan kişi ya da kişilerin takdir kazanma arzusunun dışavurumu olarak yorumlanabilir.

Arşiv fotoğrafları doğrultusunda, kentin kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddesinin doğu portiklerini süsleyen mozaik döşemelerden bir bölümünün Perge C atölyesine atfedilmesi mümkündür⁸¹ (Res. 20). Ayrıca kentin kuzeydoğusundaki konut alanında, aynı atölyeye ait olduğunu düşündüğümüz döşemeler saptanmıştır⁸² (Res. 21).

Yukarıda sunulan veriler ışığında Perge C atölyesi mozaiklerinin M.S. 4. yy.'a ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir. Anadolu'nun⁸³ yanı sıra döşemelerin büyük bölümü için zemin

⁷⁷ Yazıtılı panonun in situ konservasyonu Öğr. Gör. Restoratör Ş. Yeşil-Erdek tarafından gerçekleştirilmiş, bu önemli buluntunun olabildiğince eksiksiz olarak korunması ve en doğru şekilde değerlendirilebilmesi kendisinin bu titiz çalışması sayesinde mümkün olmuştur. Klaudios Peison Galerisi mozaikleri, burada gerçekleştirilen konservasyon çalışmaları ve söz konusu mozaik yazıtı ayrı bir makale kapsamında yayına hazırlanmaktadır.

⁷⁸ İlk değerlendirme kapsamında yazıtın çevirisi ve tarihlendirmesi Prof. Dr. M. H. Sayar tarafından gerçekleştirilmiştir, bk.: Işıklıkaya 2010, 283-284. Yazıtta mekândan bazilika olarak bahsedilmesi Yrd. Doç. Dr. A. Özdzibay tarafından ileri sürüldüğü üzere, buranın bir basilica thernarum olabileceği görüşünü de desteklemektedir, bk.: y.dn. 64.

⁷⁹ Bu sondajda ele geçen keramik malzeme Doç. Dr. S. Çokay-Kepçe tarafından değerlendirilmiş olup mozaik döşeme için terminus post quem olarak M.S. 2.-3. yy.'lara işaret etmektedir.

⁸⁰ En son Özdzibay 2012, 37-38. Ayrıca bk.: Akçay 2007, 41, 74-85, kat. no. 28-48. Heykeller üzerindeki adak yazıtları için bk.: Şahin 1999, 188-191, kat. no. 161-170.

⁸¹ Sütunlu cadde doğu portığının 84-104 no.lu postamentler arasındaki bölümünde tespit edilen bu döşemelere ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1977 yılına ait dosyalarda yer almaktadır.

⁸² Söz konusu döşeme V24c kodlu mekânın kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Ayrıca bk.: Zeyrek 2002, lev. 13/1.

⁸³ Anadolu'daki en yakın paraleller Anemurium, Aphrodisias, Doliche, Kelenderis, Ksanthos, Laodikeia, Meryemlik, Sagalassos, Sardes, Smyrna ve Tarsus'ta tespit edilmiştir. Misis-Mopsuestia'da, bazilikanın zeminini süsleyen mozaik ise tekil bezeme unsurları bakımından bire bir örtüşmemekle birlikte, genel üslup özelliklerinin benzerliği dolayısıyla bu listeye dahil edilmiştir. **Anemurium:** BI Kodlu Mezar Yapısı: Campbell 1998, 54-55, 58, 61, res. 59, lev. 230-231. Kutsal Havariler Kilisesi: Campbell 1998, 25-26, lev. 117-118. **Aphrodisias:** Kuzey Temenos Kompleksi: Campbell 1991, 1-4, lev. 7, 9-10; Scheibelreiter-Gail 2011, 201-202, kat. no. 11, res. 36, 39. Piskoposluk Sarayı: Campbell 1991, 14-15, lev. 52-54; Scheibelreiter-Gail 2011, 200-201, kat. no. 8, res. 28. Tetrasyon Evi: Campbell 1991, 16-19, lev. 57, 60, 62-64, 66; Scheibelreiter-Gail 2011, 206-208, kat. no. 13, res. 47, 49. 2 No.lu Ev: Campbell 1991, 20-21, lev. 72-76; Scheibelreiter-Gail 2011, 201-202, kat. no. 9, res. 29-31. Bazilika: Campbell 1991, 28-29, lev. 102-104. **Doliche:** Keber Tepe: Blömer – Winter 2012, 212, 218, res. 12. **Kelenderis:** Agora Bazilikası: Zoroğlu 2008, 29, res. 1. **Ksanthos:** Doğu Bazilika: Raynaud 2009, 32-33, 54-60, kat. no. 1, 4-5, res. 15, 46-47, 49, 55-56; Raynaud 1996, 73-74, res. 9. Lykia Akropolisi, Kuzeydoğu Konut – 1. Evre: Manière-Lévêque 2012, 23-25, kat. no. 23-1, res. 12-16. **Laodikeia:** Laodikeia Kilisesi / Kutsal Haç Kilisesi: Şimşek 2015, 67, 70, res. 103. **Meryemlik:** Hagia Thekla Kilisesi: Hellenkemper-Salies 1991, 322, res. 5. **Sagalassos:** "Urban Mansion" (Kent Konağı): Uytterhoeven v.d. 2013, 381-384, res. 9-10. **Sardes:** Bizans Kalesi Sektörü, Konut: Scheibelreiter-Gail 2011, 357-358, kat. no. 125, res. 531. Kuzey Paktalos Sektörü, Hamam ve Mozaikli Ev: Scheibelreiter-Gail 2011, 360-362, kat. no. 129, res. 538, 540, 544; Raynaud 1996, 74-75, res. 11. Hamam Gymnasionu: Scheibelreiter-Gail 2011, 372-

kompozisyonu ve desen repertuarı bakımından Doğu Akdeniz kıyıları⁸⁴, Kıbrıs⁸⁵ Ege Adaları⁸⁶ ve Yunanistan'da⁸⁷ benzerler tespit edilmiştir⁸⁸. Suriye-Filistin-Ürdün bölgesine özgü zengin desen ve dolgu motifleri ile Yunanistan ve Ege Adaları'nda karşımıza çıkan zemin kompozisyonu ve nispeten sade nitelikli bezeme unsurlarının bir arada kullanılmış olması, söz konusu atölyenin bu bölgelerle ilişkisine işaret etmektedir.

Perge D atölyesi:

Güney Hamamı palastrasının (VI no.'lu mekân) güney portiği ve batı portiğinin güney bölümü ile aynı yapının apodyterium (V no.'lu mekân) olarak tanımlanan mekânının zeminini süsleyen mozaikler, tarafımızdan Perge D atölyesine atfedilmektedir (Çiz. 5: açık yeşil). Palaestra

378, kat. no. 131, res. 585-587. **Smyrna:** Yeri bilinmeyen mozaik parçası: Scheibelreiter-Gail 2011, 382, kat. no. 137, res. 610-612. **Tarsus:** Kamusal Yapı: Budde 1972, 121-126, lev. 116-117. **Misis-Mopsuestia:** Bazilika: Budde 1969, 57-67, res. 29-33, lev. 132-142.

⁸⁴ Roma Dönemi Syria Eyaleti'ni de içine alan Suriye, Filistin ve Ürdün bölgesindeki en yakın paraleller Antiokheia, Apameia, Gerasa, Madaba ve Pella'da tespit edilmiştir. Özellikle Antiokheia'da "House of the Bird Rinceau" (Kuş Sarmallı Ev)'in üst tabakasında ortaya çıkan bir mozaik döşeme, zemin kompozisyonu ve desen repertuarı bakımından Perge C atölyesi mozaikleriyle yakın benzerlik göstermektedir. **Antiokheia:** "House of the Drinking Contest" (İçki İçme Yarışı Evi): Levi 1947, 156-157, lev. XXXa, Cib. "House of the Boat of Psyche" (Sandaldaki Psikhe Evi): Levi 1947, 167-168, lev. XXXVIII. "Tomb of Mnemosyne" (Mnemosyne Betimli Mezar Yapısı): Levi 1947, 291, 295-296, lev. LXVIa, LXVIIc; Campbell 1988, 77-78, lev. 217-220. "House of Phoenix" (Feniks Evi): Levi 1947, 351-352, lev. LXXXIIIb, CXXXVa-c. "House of the Bird Rinceau" (Kuş Sarmallı Ev): Levi 1947, 366, lev. XCIIb. "House of Dionysos and Ariadne" (Dionysos ve Ariadne Evi): Levi 1947, 141-144, lev. Cla. E Hamamı: 260-263, res. 100, lev. CIXa-b; Campbell 1988, 7-11, res. 3, lev. 8, 37-38. Yakto Kompleksi: Levi 1947, 279-283, lev. CXIa. D Hamamı: Levi 1947, 285-287, lev. CXVIa, c, e; Campbell 1988, 15-17, res. 10, lev. 49, 53, 55. 25-L Sektörü: Levi 1947, 291, lev. CXXb; Campbell 1988, 82, lev. 230. "House of Amazonomachy" (Amazonomakhia Evi): Levi 1947, 308-309, lev. CXXIIIa; "House of Phoenix" (Feniks Evi) yakınındaki mozaik: Levi 1947, 308, lev. CXXIIIb. "Mosaic with Biblical Inscription" (İncil Yazıtlı Mozaik)'in güneyi: Levi 1947, 320, lev. CXXXd; Campbell 1988, 34-35, lev. 96. "House of the Sea Goddess" (Deniz Tanrıçası Evi), Levi 1947, 349-350, lev. CXXXIc. **Apameia:** "Triclinos" Yapısı: Raynaud 1996, 72-73, res. 6. Khirbet Muqa Şapeli: Balty v.d. 1969, 10-14, res. 2, lev. I, XIII; Raynaud 1996, 72-73, res. 7; Jouejati-Madwar 2005, 775-777, res. 2. Doğu Katedrali, alt tabakaları: Balty 1995, 73, 350 lev. XVIII/1; Balty 1972, lev. LXIII/1, LXXI/3, lev. LXXII/1-2. Maison aux Pilastres (Pilastrlı Ev): Gisler – Huwiler 1984, 85-86, lev. XXVI/1-2, lev. XXVII/2. **Gerasa:** "Glass Court" (Cam Avlu): Biebel 1938, 309-312, lev. LVIIIa-b. Aziz Theodoros Kilisesi, Kuzeybatı Şapeli: Biebel 1938, 315-316, lev. LXIa. Khirbet Munyah Şapeli: Piccirillo 1993, 299, res. 589. **Madaba:** Salayta Ailesi Kilisesi: Piccirillo 1993, 132, res. 158. **Pella:** Orta Kilise Kompleksi: Piccirillo 1993, 331, res. 703, 706.

⁸⁵ Kıbrıs'taki en yakın paraleller Kourion, Pegeia ve Yialoussa / Yeni Erenköy'de tespit edilmiştir. **Kourion:** Sahil Bazilikası: Hadjichristophi 2005, özellikle 408-409, res. 7. Eustolios Anneksi: Daszewski – Michaelides 1988, 120, 128, res. 43. **Pegeia:** Hagios Georgios A Bazilikası: Daszewski – Michaelides 1988, 140, res. 64. **Yialoussa / Yeni Erenköy:** Hagias Trias Bazilikası: Daszewski – Michaelides 1988, 116, 126, res. 41.

⁸⁶ Ege Adaları'ndaki en yakın paraleller Euboia, Girit, Lesbos ve Kos'ta tespit edilmiştir. **Euboia:** Khalkis, Hagios Ioannes yerleşimindeki yapı: Pelekanides 1974, 102-103, Kat. no. 77, lev. 70a, 71b. **Girit:** Khersonissos B Bazilikası: Pelekanides 1974, 111-112, kat. no. 88, lev. 84a. **Lesbos:** Eressos, Hagios Andreas Bazilikası: Pelekanides 1974, 127-129, kat. no. 116, lev. 101. **Kos:** A Bazilikası: De Matteis 2004, 68-80, kat. no. 13-16, lev. XXII/1-2, lev. XXIII/3, lev. XXIV/2, XXV/1-2. "Mosaico con cordoni annodati" (İlmecli mozaik): De Matteis 2004, 112-113, kat. no. 45, lev. LI/1-3. Zipari, Hagios Paulos Bazilikası: Pelekanides 1974, 67-69, kat. no. 28, lev. 33a, 35b; Zipari, Kapama Bazilikası Vaftizhanesi: Pelekanides 1974, kat. no. 30, lev. 37. Kos ve Halikarnassos'ta etkili mozaik atölyeleri için ayrıca bk.: Campbell 1979, 288-290, res. 11-12, 14; Parrish 2001, özellikle 339-347, res. 3, 11, 19-21.

⁸⁷ Kara Yunanistan'daki en yakın paraleller Argos, Delphi, Demetrias, Dion, Hypate, Nea Ankhilaos, Nikopolis ve Selanik'te tespit edilmiştir. **Argos:** Konut yapısı: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 48-50, kat. no. 2, lev. 4, 5. **Delphi:** Bazilika: Spiro 1978, 239-251, kat. no. 83, res. 253, 257-260; Raynaud 1996, 76, res. 12; Assimakopoulou-Atzaka 1987, 194-197, kat. no. 129, lev. 337b. **Demetrias:** A Bazilikası: Spiro 1978, 397-401, kat. no. 137, res. 437-439. **Dion:** A Bazilikası: Spiro 1978, 526-528, kat. no. 178, res. 602-603. **Hypate:** Vaftizhane: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 182-183, kat. no. 119, lev. 310, 311a, 312a-b, 313a. **Nea Ankhilaos:** D Bazilikası: Spiro 1978, 362-363, kat. no. 119, res. 408. **Nikopolis:** B Bazilikası: Spiro 1978, 478-483, kat. no. 158, res. 555-557. **Selanik:** Galerius Kompleksi: Assimakopoulou-Atzaka 1998, 188-189, kat. no. 1.2.2, lev. 15 a-b.

⁸⁸ Perge C atölyesi mozaiklerindeki tekil desenler doğrultusunda tespit edilen karşılaştırma örnekleri için bk.: İşıklıyaya 2010, 334-348.

portiklerinde, yan yana yerleştirilmiş ve ortak bir bordürle çevrelenmiş dikdörtgen biçimli panolar halinde (Res. 22) düzenlenmiş olan bu döşeme grubu, apodyteriumda ise dört tarafı bordür deseniyle çevrili kapalı bir kompozisyona sahiptir (Res. 23). Bordürler, portiklerde, kesilmiş çakıl taşları ile ($\pm 18T/dm^2$), 'ebruli' olarak nitelendirdiğimiz beyaz, kırmızı ya da mavi ağırlıklı, bezemesiz kalın şeritler oluşturacak şekilde işlenmiştir (Res. 24). Bu uygulama D atölyesi mozaikleri için karakteristiktir⁸⁹. Apodyteriumda ise aynı malzeme, dikdörtgen panolar içerisine, uzunlamasına yerleştirilmiş baklava motifleri deseni oluşturacak şekilde döşenmiştir (Décor I, 18e).

Orta pano süslemesinde beyaz, mavi ve kırmızı renklerinde küp biçimli tesseralar kullanılmıştır ($\pm 40T/dm^2$). Dörtgen biçimli bezeme alanları, mozaik incelemelerinde 'halı deseni' (İng. carpet pattern) olarak adlandırılan ve belirli bir geometrik modülün birden çok kez tekrarlanmasından oluşan desenlerle bezenmiştir⁹⁰ (Res. 25). Perge D atölyesi mozaiklerine özgü desenler arasında svastika meander (Décor I, 136e), çift dönüşlü meander (Décor I, 194a) ve anahtar meander (Décor I, 195a) gibi meander deseni çeşitlemeleri⁹¹, boşlukları daire ya da sekizgenlerle bezenmiş dik kesişen şeritler (sırasıyla Décor I, 144e ve 144f), aralarında dört kollu yıldızlar oluşturacak şekilde uç uca yerleştirilmiş sekizgenler (Décor I, 186c), uç uca yerleştirilmiş kare alanlardan oluşan bal peteği deseni (Décor I, 205a), aralarında kare biçimli küçük boşluklar oluşacak şekilde yan yana yerleştirilmiş sekizgenler (Décor I, 166b) ve dört yapraklı bir rozetin etrafına yerleştirilmiş peltalardan oluşan dörtlü yonca motifinin tekrarlanmasıyla elde edilen orta pano deseni (Décor I, 227c) sayılabilir. Dolgu motifleri olarak, orta pano deseninin algılanmasını güçleştirmeyecek şekilde yerleştirilen basit geometrik unsurlar tercih edilmiştir. Birbirine dönük yerleştirilmiş iki peltadan oluşan gözlü daire motifleri, sırt sırta yerleştirilmiş iki pelta, Süleyman düğümü, haç biçimli yıldız motifleri ve bir çember çember oluşturacak şekilde uç uca yerleştirilmiş dört mekikten oluşan daire motifleri bunlardan bazılarıdır⁹². Ayrıca 'kanatlı sekizgen' motifinin (Décor II, 373b) basit versiyonunun da sevilerek kullanıldığı görülmektedir⁹³.

Perge D atölyesine atfettiğimiz mozaiklerin en belirgin özelliği, tümüyle geometrik karakterli olmasıdır. İyi hesaplanmış bir karelaj içerisine yerleştirilmiş olan bezemeler net, çizgisel hatlarla işlenmiştir. Tesseralar çok düzgün kesilmemiştir; ancak bitişik derzli olarak yerleştirilmiş olmaları ve geometrik desenlerin işlenişindeki dakiklik panolardaki kaliteli işçiliğe işaret eder. Aynı motifin birden çok kez tekrarlanmasıyla pano genelinde karmaşık bir etki elde edilmiştir. Beyaz arka plan üzerine kırmızı ve mavi ile uygulanmış olan bu döşemelerde renkler arasında denge sağlanmaya çalışılmış; bu durum, döşemelerdeki iki boyutlu etkiyi pekiştirmiştir.

Perge D atölyesi mozaiklerinin tarihlenmesine yönelik arkeolojik veriler şu şekilde özetlenebilir: Palaestra batı portiginde, C ve D atölyelerine ait iki mozaik pano arasında tespit ettiğimiz seviye farkı ve düzensiz 'dikiş hattı' (Res. 16) bu iki mozaik grubunun farklı dönemlerde döşenmiş olduğunu ve D atölyesine atfedilen panonun daha erken bir evreye ait olabileceğini

⁸⁹ Ayrıca bk.: Perge B atölyesi.

⁹⁰ Salies 1974, 2-4, 9-13, lev. 1/2, 1/3, 2/33, 3/39, 3/44.

⁹¹ Meander motifinin detaylı incelemesi için bk.: Guimier-Sorbets 1983, 195-213, lev. CXIX-CXXXVIII.

⁹² Dolgu motifleri için bk.: Décor II 2002, 34-51.

⁹³ Aynı motifin daha büyük ölçekli, üç boyutlu etki yaratacak şekilde işlenmiş ve dolgu motifleriyle zenginleştirilmiş bir çeşitlemesi Perge C atölyesinde de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bk.: y.dn. 69.

düşündürmektedir⁹⁴. Apodyteriumda ise 1981 yılında, mekânın batı duvarı önünde gerçekleştirilmiş olan bir sondajda, günümüze korunagelmüş olan mozaik döşemenin altında, Hadrianus dönemine tarihlenen bir tabakanın üzerine yerleştirilmiş, 2 cm. kalınlığında kireçtaşı levhalarından oluşan bir erken dönem zemini tespit edilmiştir⁹⁵. 2006 yılında, aynı mekânda gerçekleştirilen konservasyon çalışmaları sırasında, mozaik harcı içerisinde ele geçen üç sikke ise M.S. 4. yy.'a tarihlenmiştir⁹⁶. Bu doğrultuda Perge D atölyesi mozaiklerinin M.S. 4. yy.'a ait olduğu söylenebilir.

Arşiv fotoğrafları doğrultusunda, kentin kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddesinin doğu portiklerini süsleyen mozaik döşemelerden bir bölümünün Perge D atölyesine atfedilmesi mümkündür⁹⁷ (Res. 26). Ayrıca kentin doğusundaki konut alanında, aynı atölyeye ait olduğunu düşündüğümüz döşemeler saptanmıştır⁹⁸ (Res. 27).

Perge D atölyesinde karşımıza çıkan desen repertuarının, M.Ö. 1. yy.'dan beri İtalya'ya özgü siyah-beyaz mozaik döşemelerden bilinen⁹⁹ ve Roma hakimiyetinin yayılmasıyla birlikte Doğu eyaletlerinde de kullanılmaya başlanan¹⁰⁰ zemin kompozisyonu ve desenlerden oluştuğu söylenebilir. D atölyesinde panoların geneline hakim olan homojen etki Erken İmparatorluk Dönemi'ne özgü örnekleri çağrıştırmakla birlikte, dolgu motiflerinin kazandırdığı hareketlilik bu atölyenin daha geç bir tarihe ait olduğuna işaret eder. Bununla birlikte Doğu Akdeniz Havzası'nda söz konusu döşeme grubu ile genel kompozisyon, desen repertuarı ve uygulanan üslubun kendi içerisindeki tutarlılığı bakımından örtüşen, tatmin edici bir karşılaştırma örneği tespit edilememiştir. Anadolu'da saptanan paraleller¹⁰¹ ağırlıklı M.S. 3.-4. yy.'lara tarihlenmektedir¹⁰². Anadolu dışında saptanan, Geç İmparatorluk Dönemi ve Geç Antik Dönem'e ait örnekler

⁹⁴ Söz konusu dikiş hattının sadece küçük bir alanda koruna gelmesi ve döşemenin hem antik hem de modern restorasyon geçirmiş olması, bu panolar arasındaki ardıllık ilişkisi hakkında kesin bir çıkarımda bulunmayı güçleştirmektedir.

⁹⁵ Atik 1995, 6-7.

⁹⁶ Prof. Dr. O. Tekin ve Yrd. Doç. Dr. A. Erol-Özdizbay tarafından değerlendirilen sikkelerin envanter numaraları ve tarihlendirme teklifleri şu şekildedir: I.06.4: M.S. 4-5. yy.; I.06.8 (yarım halde koruna gelmiş): M.S. 3-4. yy.; I.06.17: M.S. 4. yy.

⁹⁷ Sütunlu cadde doğu portişinin 115-126 no.'lu postamentler arasındaki bölümünde tespit edilen bu döşemelere ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1978 yılına ait dosyalarda yer almaktadır.

⁹⁸ V13 kodlu mekânda tespit edilen bu mozaik için: Zeyrek 2002, lev. 12/1. V38 kodlu mekânda gerçekleştirilen bir sondajda kısmen ortaya çıkarılan ve sadece bezemesiz alanı görülebilen mozaik döşemenin de Perge B ya da D atölyelerine ait olabileceği düşünülmektedir. Bu döşemeye ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi'nde, 1996 yılına ait diapositifler arasında tespit edilmiştir. Ayrıca bk.: y.dn. 58.

⁹⁹ Blake 1930, özellikle 78-86, lev. 1/4, 4/1, 14/4, 20/1-3, 21, 23/4, 24/3-4, 25/1; Blake 1936, 78-79, lev 8/2; Pernice 1938, özellikle 51, 60, 69, 77-78, 113, lev. 18/5, 24/5, 29/2, 34/4, 35/2, 49/2; Becatti 1961, 12, 17-18, 132, 149, kat. no. 3, 18, 265, 285, lev. I, XVIII, XIX, XXXI, XXXIV; Salies 1974, 2, 18-19; Darmon 1981, 291-294.

¹⁰⁰ Dunbabin 1999, 209-215, 223-227; Salies 1974, 2, 61-64, 67-68, 72; Hellenkemper-Salies 1986, 242; Balty 1981, 358-361, 376; Scheibelreiter 2005, 761-773; Scheibelreiter 2007b, 68-71.

¹⁰¹ Üslup bakımından, bu döşeme grubunun Anadolu'daki en yakın benzerleri Kibyra, Miletos ve Sagalassos'ta tespit edilmiştir. Side ve Metropolis'te tespit edilen örnekler ise tekil bezeme unsurları bakımından bire bir örtüşmemekle birlikte, genel üslup özelliklerinin benzerliği dolayısıyla bu listeye dahil edilmiştir. **Kibyra:** Odeion-Bouleuterion önu stoa mozaik döşemesi: Özüdoğru – Dökü 2013, 161, 168, res. 1, 2. **Miletos:** Güney Agora'nın doğusundaki perisytlili yapı: Scheibelreiter-Gail 2011, 318-320, kat. no. 92 (2), (3), res. 414-417. Ayrıca bk.: Scheibelreiter 2005, 768-772, res. 10b. **Sagalassos:** Neon Kütüphanesi: Waelkens v.d. 2000, özellikle 426-437, res. 5, 9. **Side:** Agora batı portiş: Mansel 1964, 34, lev. XLV, res. 4. **Metropolis:** Roma Hamamı palaestrası: Öz 2012, 149, res. 5-6.

¹⁰² Perge D atölyesi mozaiklerindeki tekil desenler doğrultusunda tespit edilen karşılaştırma örnekleri için bk.: Işıklıkaya 2010, 348-355.

ise çoğunlukla Ege Adaları¹⁰³, Yunanistan¹⁰⁴, Balkanlar¹⁰⁵ ve İmparatorluk'un batı eyaletlerinde¹⁰⁶ tespit edilmiştir.

Üslup özellikleri ve nümizmatik veriler¹⁰⁷ ışığında Perge D atölyesi mozaiklerinin M.S. 4. yy.'a ait olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda söz konusu döşeme grubunun İtalik üslupta eser veren yerel bir atölyenin ya da merkezi tespit edilemeyen –belki de Batı Akdeniz kökenli– bir atölyenin eseri olabileceği tarafımızca düşünülmektedir.

Perge E Atölyesi:

Macellum'un batısında yer alan kuzey-güney doğrultulu portiğin (stoa dipole?)¹⁰⁸ kuzey ve orta bölümü ile Güney Hamamı'nda, palaestra (VI no.'lu mekân) kuzey portiğinin kuzeyinde yer alan ve henüz kazılmadığı için işlevi bilinmeyen mekânın (XI no.'lu mekân) zeminini süsleyen döşemeler Perge E atölyesine atfedilmektedir (Çiz. 5: koyu yeşil, Res. 17, 28).

Her üç örnekte de son derece küçük bir parça halinde korunagelmiş / ortaya çıkarılmış olan bu döşemelerdeki zemin kompozisyonu kesin olarak tespit edilememektedir. Küp biçimli kesilmiş tesseraların kullanıldığı bu mozaiklerde üç renkten oluşan bir skala uygulanmıştır. Döşemelerin arka planı beyaz, bunun üzerinde yer alan desenler ise kırmızı ve koyu mavi renklerde işlenmiştir; ender olarak açık mavi rengin kullanıldığı da görülür.

Perge E atölyesi mozaikleri üslup özellikleri bakımından Perge D atölyesiyle yakın benzerlik gösterir. Her iki atölyede de çizgisel hatlarla işlenmiş bir geometrik desen repertuarı ve bikrom etki yaratacak şekilde uygulanan üçlü bir renk skalası kullanılmıştır. D ve E atölyeleri arasında göze çarpan en büyük farklılık ise bordür bezemesinde karşımıza çıkmaktadır. D atölyesine atfettiğimiz panolar polygonal kesilmiş çakıl taşlarından oluşan desensiz bir bordür hattına sahipken, E atölyesi olarak farklı bir grup altında topladığımız mozaiklerde, bordür hattının küp biçimli tesseralarla işlendiği ($\pm 45T/dm^2$) ve ornamental bezeme unsurlarının (örn. sarmaşık sarmalı) tercih edildiği görülmektedir (Res. 28). Bu uygulama, döşemelere tümüyle farklı bir karakter kazandırmaktadır.

Perge E atölyesi ile kentte incelenen diğer mozaik döşemeler arasındaki rölatif kronolojinin gözlemlenebildiği tek örnek, Macellum'un batısındaki portiğin (stoa dipole?)¹⁰⁹ kuzey bölümünde yer alır. Burada Perge C ve E atölyelerine atfettiğimiz iki panonun, aralarındaki son derece düzgün 'dikiş hattı' ve aynı bordür şeridinin her iki panoda da devam etmesi dolayısıyla birlikte planlandığı ve tek bir döşeme evresine ait olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁰ (Res. 17).

E atölyesi mozaiklerinde tespit edilebilen tek orta pano süslemesi kesişen altıgenler deseni (D'écór I, 213a) ($\pm 50T/dm^2$). Küçük parçalar halinde korunagelmiş olan panolarda farklı meander desenleri karşımıza çıkmakta (örn. D'écór I, 38d) ise de bunların iç bordür deseni mi

¹⁰³ Ege Adaları'ndaki örnekler Girit, Lesbos ve Samos'ta tespit edilmiştir. **Girit:** Gortina, Odeon: Baldini-Lippolis 2005, 174-176, res. 3c; Sweetman 2013, 197-198, kat. no. 55, lev. 18. **Lesbos:** Eressos, Afentelli'deki bazilika: Pelekanides 1974, 131-133, kat. no. 120, lev. 112a. **Samos:** Panagitsa Bazilikası: Pelekanides 1974, 136-137, kat. no. 126, lev. 116b.

¹⁰⁴ **Nea Ankhilaos:** C Bazilikası: Spiro 1978, 339-341, kat. no. 111, res. 380. **Selanik:** Konut Yapısı: Assimakopoulou-Atzaka 1998, 353-354, kat. no. Γ, lev. LXIV.

¹⁰⁵ **Orlic:** Villa: Buzov 2005, 692, res. 13.

¹⁰⁶ **Abicada:** Villa: Duran-Kremer 2011, 355, res. 3.

¹⁰⁷ Bk.: y.dn. 95.

¹⁰⁸ Bk.: y.dn. 29.

¹⁰⁹ Bk.: y.dn. 29.

¹¹⁰ Ayrıca bk.: Perge C atölyesi.

yoksa orta pano deseni mi olduğu kesin olarak saptanamamaktadır. Dış bordür deseni olarak her üç panoda da sarmaşık sarmalı motifi (Décor I, 64d) tercih edilmiştir.

Macellum'un batısındaki portüğün kuzey ve güney bölümlerinde, burada yer alan 4 ve 38 no.'lu dükkanların önünde yer alan birer satırlık iki mozaik yazıtı¹¹¹, bu alandaki mozaik panoların –Macellum portiklerinden farklı olarak¹¹²– dükkan sahipleri tarafından döşenmiş ve reklam amaçlı olarak kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir (Res. 17).

Perge E atölyesi mozaikleri için üslup özellikleri doğrultusunda bir analogi ve tarihlleme tekliyi yapılması mümkün değildir. Bununla birlikte arşiv fotoğrafları doğrultusunda, akropolisteki I no.'lu Bazilika'da kısmen ortaya çıkarılan bir mozaik döşemenin Perge E ya da F atölyelerine ait olması muhtemeldir¹¹³ (Res. 29). Ayrıca Macellum'un batı girişini süsleyen ve aşağıda F atölyesi kapsamında inceleyeceğimiz döşemenin de tekil bezeme unsurları bakımından E atölyesi mozaikleriyle benzeştiğini belirtmek gerekir (Res. 30). Konservasyon çalışmaları sırasında, Macellum'un batısındaki portikte (stoa diple?)¹¹⁴, mozaik harcı içinde tespit edilen üç adet sikkeden ikisi kesin olmamakla birlikte M.S. 4.-5. yy.'lara, üçüncüsü ise yine kesin olmamakla birlikte M.S. 6.-7. yy.'lara, tarihlendirilmiştir¹¹⁵. Yukarıda belirtildiği üzere, yine aynı alanda, C ve E atölyelerine ait panolar arasında tespit edilmiş olan düzgün 'dikiş hattı' ise bu iki grup döşemenin aynı evreye ait olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu veriler doğrultusunda Perge E atölyesi mozaiklerinin de M.S. 4. yy.'a ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

Perge F Atölyesi:

Perge F atölyesine atfedilen döşemeler Macellum'un batı ve güneybatı girişleri (A ve H kodlu mekânlar) ile batı, kuzey ve doğu portiklerinde tespit edilmiştir (Çiz. 5; kahverengi). Giriş mekânlarındaki mozaikler merkezi kompozisyonda (Res. 30-31), portiklerdeki ise yan yana yerleştirilmiş ve ortak bir bordürle çevrelenmiş dikdörtgen biçimli panolar halinde düzenlenmiştir (Res. 32-34). Kabaca küp biçiminde kesilmiş iri tesseralarla ($\pm 20T/dm^2$) işlenmiş olan panolarda üç renkten oluşan sınırlı bir renk skalası kullanılmıştır. Desenlerin genellikle kırmızı zemin üzerine beyaz ile işlendiği, koyu mavi rengin ise daha çok desen hatlarının belginleştirilmesi amacıyla kullanıldığı görülmektedir. Bu uygulama, döşemelerde bikrom bir etki yaratmıştır. Malzeme ve işçilik bakımından diğer gruplardan daha düşük kalitede olmakla birlikte, Perge F atölyesine atfettiğimiz döşemelerde desenlerin ana hatlarının hatlarının büyük ölçekli panolara rağmen doğru işlenmiş olması dikkati çekmektedir.

Orta pano bezemeleri istisnasız olarak geometrik desenlerden oluşur; bordürlerde ise geometrik desenlerin yanı sıra boncuk dizisi ve sarmaşık sarmalı gibi basit bitkisel motiflere de yer verilmiştir (Res. 30-35). Temel geometrik formların tercih edildiği modüllerin birden çok

¹¹¹ İlk değerlendirme kapsamında yazıtların çevirisi Prof. Dr. M. H. Sayar tarafından gerçekleştirilmiştir. 4 no.'lu dükkanın önünde yer alan yazıtta geçen isim Αυρ[ῆ]λος [Ρου]φίνοϛ (?) olarak tümlenmektedir, bk.: Işıklıkaya 2010, 152. 38 no.'lu dükkanın önünde yer alan yazıt ise bir anlam ifade edecek şekilde tümlenememiştir. Yazıtta okunabilen περῆ ifadesi burada bir lonca ya da benzeri bir gruptan bahsedildiği şeklinde yorumlanmaktadır, bk.: Işıklıkaya 2010, 157. Söz konusu mozaik yazıtları üzerindeki çalışmalarımız devam etmekte olup bu malzeme ayrı bir yayında daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

¹¹² Bk.: Perge F atölyesi.

¹¹³ Abbasoğlu – Martini 1997, 57, 63, res. 9; Martini 2003, 57-58, res. 45.

¹¹⁴ Bk.: y.dn. 29.

¹¹⁵ Yrd. Doç. Dr. A. Erol-Özdizbay tarafından, fotoğraf üzerinden değerlendirilen sikkelerin envanter numaraları ve tarihlendirme teklifleri şu şekildedir: E.08.4 (yarım halde korunagelmiş): M.S. 6.-7. yy.; E.08.5: M.S. 4.-5. yy.; E.08.6: M.S. 4.-5. yy.

kez tekrarlanmasıyla elde edilen ‘halı desenleri’ Perge F atölyesi mozaikleri için karakteristiktir. Sade bir üslupta işlenmiş olan bu panolarda dolgu motifi kullanılmadığı ya da olabildiğince basit motiflerin tercih edildiği görülür. Bu durum, renk düzenlemesinin de etkisiyle söz konusu döşemelerde homojen, dengeli hatta monoton olarak nitelendirilebileceğimiz bir etki yaratmıştır.

F atölyesine atfettiğimiz mozaiklerde kullanılan orta pano desenlerinden bazıları şunlardır: Hedef tahtası deseni (Décor I, 168c), kum saati motifi ile zenginleştirilmiş dama tahtası deseni (en yakın benzeri Décor I, 120e), kesişen şeritler (Décor I, 144f), bal peteği deseni (Décor I, 213a), bitişik sekizgenler (Décor I, 163a), kesişen sekizgenler (Décor I, 169a), uç uca yerleştirilmiş sekizgenler (Décor I, 186c), sekiz kollu yıldız motifi (Décor I, 173b), tek sıra halinde yerleştirilmiş kesişen, kanatlı altıgenler (Décor I, 205b çeşitlemesi) ve karşılıklı balık pulları (Décor I, 220b). En sık karşılaşılan dolgu motifleri arasında ‘gümüş tepsi’ motifinin çeşitlemeleri, dört kollu yıldız, yaprakları mekik biçimli, dört yapraklı rozet ve dört mekikten oluşan daire motifleri yer alır¹¹⁶. Bordür deseni olarak ise boncuk dizisi (Décor I, 23k), stilize kemer dizisi (Décor I, 97a), kesişen yanmdaireler dizisi (Décor I, 49b) ve uç uca yerleştirilmiş baklavalardan oluşan zincir motifi (Décor I, 18a) kullanılmıştır.

Döşemelerin mimari içerisindeki dağılımı F atölyesi mozaiklerinin, Macellum’un halen orijinal işlevi doğrultusunda kullanıldığı bir döneme ait olduğuna işaret etmektedir. Bu döşemelerin, yapının batıdaki üç girişi ile portiklerin zeminini süslemesi, bu alandaki yaya trafiğinin yoğunluğuyla da örtüşür. Mozaik ile mimari arasındaki rölatif kronolojinin incelenmesi ise F atölyesi mozaiklerinin, Macellum’da, olasılıkla Geç Antik / Erken Bizans döneminde gerçekleştirilen düzenlemelerden¹¹⁷ (Çiz. 6) daha önceki bir evreye ait olduğunu göstermektedir. Örneğin yapının batı girişini (A kodlu mekân) süsleyen döşeme, mekânın kuzey sınırını belirleyen ve daha sonraki bir evrede yıkılarak iptal edildiği anlaşılan duvar hattının hemen önünde sonlanacak şekilde yerleştirilmiştir. Doğu portikte ise olasılıkla yine Erken Bizans Dönemi’nde bu alanı sınırlandırmak amacıyla yerleştirilmiş olan duvarların, mozaığın üzerine oturduğu anlaşılmaktadır¹¹⁸. Yapının doğu, kuzey ve batı portiklerini süsleyen mozaiklerde orta pano desenlerinin bu portiğe açılan girişler, dükkan eşikleri ya da eksedra açıklıkları gözetilmeksizin yerleştirilmiş olması, tarafımızdan bu döşemelerin dükkan sahiplerinin şahsi girişiminden çok, ortak ya da kamusal bir proje kapsamında döşenmiş olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Bu gözlem, Perge F atölyesi mozaiklerinin görece ‘basit’ malzeme ve üslup özellikleri ile bir arada değerlendirildiğinde, söz konusu atölyenin, prestij kaygısı ön planda olmayan bir bani ya da topluluk tarafından, geniş kamusal alanların zeminlerinin pratik amaçlı olarak döşenmesinde tercih edilmiş olduğu düşünülebilir¹¹⁹.

Perge F atölyesine atfedilen mozaikler ile yapıdaki diğer döşemeler arasındaki rölatif kronoloji hakkında bilgi sağlayan tek veri, Macellum doğu portiğinin kuzey bölümünde, Perge F ve Perge H atölyelerine atfettiğimiz mozaik panolar arasında saptanmış olan ‘dikiş hattı’dır (Res. 35). Buna göre Perge H atölyesine atfedilen döşemenin, F atölyesine ait mozaiklerden daha geç bir evreye ait olduğu ve olasılıkla bir yama niteliğinde, kısmen buradaki mozaığın üzerine gelecek şekilde yerleştirildiği gözlemlenmiştir.

¹¹⁶ Décor II 2002, 34-51.

¹¹⁷ Bk.: y.dn. 26.

¹¹⁸ Bu tespit İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi’ndeki 1972 yılına ait kazı günlükleri ve fotoğraflara dayanmaktadır.

¹¹⁹ Işıklıkaya-Laubscher 2011, 477-478.

Arşiv fotoğrafları doğrultusunda F atölyesine ait olduğunu düşündüğümüz diğer döşemeler kentin kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddesinde tespit edilmiştir¹²⁰ (Res. 36). Perge akropolisindeki I no.'lu Bazilika'da kısmen ortaya çıkarılan bir mozaik döşemenin ise Perge E ya da F atölyelerine ait olması muhtemeldir¹²¹ (Res. 29).

Arkeolojik verilerin yeterince dakik bir tarihleme sağlamaması dolayısıyla Perge F atölyesi mozaikleri için sunulacak tarihlendirme teklifi büyük ölçüde üslup özelliklerine dayanmaktadır. Temel geometrik motiflerden oluşan desen repertuarı doğrultusunda bu mozaikler için Doğu Akdeniz Havzası'nda çok sayıda paralel tespit etmek mümkündür¹²². Anadolu'nun¹²³ yanı sıra, Balkanlar¹²⁴, Yunanistan¹²⁵ ve Ege Adaları¹²⁶ ve Kıbrıs'ta¹²⁷ karşımıza çıkan bu örneklerin bir kısmı M.S. 2. yy.'a kadar geriye gitmekle birlikte çoğunluğunun M.S. 4. yy. başı ile M.S. 6. yy. başları arasında, özellikle de M.S. 5. yy.'ın ilk yarısına tarihlendiği görülür. Perge F atölyesine atfettiğimiz döşemelerin genel olarak kısıtlı renk skalası, basit desenlerden oluşan sade bir üslup-ta işlenmiş olması ve dolgu motiflerinin mümkün olduğunca az kullanılması sonucu durağan ve homojen etkiye sahip olması dolayısıyla bu mozaiklerin, yukarıda belirtilen tarih aralığının başları ve ortalarına ait olduğu tarafımızca düşünülmekte ve bu döşemeler için M.S. 4. yy.'ın ikinci yarısı ile M.S. 5. yy. ortaları arasında bir tarihleme teklif edilmektedir.

¹²⁰ Sütunlu cadde doğu portüğünün 84-114 no.'lu postamentler arasındaki bölümünde tespit edilen bu döşemelere ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1978 ve 1981 yılına ait dosyalarda yer almaktadır.

¹²¹ Abbasoğlu – Martini 1997, 57, 63, res. 9; Martini 2003, 57-58, res. 45.

¹²² Perge F atölyesi mozaiklerindeki tekil desenler doğrultusunda tespit edilen karşılaştırma örnekleri için bk.: Işıklıyaya 2010, 355-364.

¹²³ Anadolu'daki en yakın paraleller Anemurium, Aphrodisias, Arykanda, Ephesos, Halikarnassos, Iasos, Ksanthos, Sardes, Side ve Sinyri'de tespit edilmiştir. **Anemurium:** Hamam Yapısı III 15: Campbell 1998, 39-40, res. 36, lev. 165-167. **Odeon:** Campbell 1998, 11-12, lev. 42-43. **Aphrodisias:** Atrium Evi: Scheibelreiter-Gail 2011, 197-200, kat. no. 7 (6), res. 25. **Arykanda:** Bayburtoğlu 2009, 12-13, res. 2. **Ephesos:** Aziz Yahya Kilisesi: Scheibelreiter-Gail 2011, 246-250, kat. no. 35, res. 184. **Halikarnassos:** Geç Roma Dönemi villası: Scheibelreiter-Gail 2011, 270-278, kat. no. 49 (9), res. 299. **Iasos:** Akropolis Bazilikası: Scheibelreiter-Gail 2011, 281-282, kat. no. 54 (3), res. 311. Tiyatronun güneyindeki II no.'lu insula: Scheibelreiter-Gail 2011, 289-290, kat. no. 61, res. 339, 341. **Ksanthos:** Doğu Bazilikası: Raynaud 2009, 42-45, kat. no. 2-4, 2-7, res. 27-30; Manière-Lévêque 2012, 28-29, res. 22-23. **Sardes:** Sardes Sinagogu: Scheibelreiter-Gail 2011, 362-372, kat. no. 130 (7), (9), res. 575, 580. **Side:** 1 no.'lu Ev (Konsollu Ev): Mansel v.d. 1956 17, lev. XIX, res. 71, lev. LI, res. 156. **Sinyri:** Kilise: Scheibelreiter-Gail 2011, 378-380, kat. no. 133, res. 590.

¹²⁴ Split: Diocletianus Sarayı: Bulić – Karaman 1929, res. 68. Paliambela: Bazilika: Karivieri 2005, 372, 375-376, res. 1, 10.

¹²⁵ Yunanistan'daki başlıca örnekler Arkitsa, Atina, Demetrias, Epidauros, Hermione, Laureotikos Olympos, Nea Ankhilaos, Nikapolis, Olympia ve Selanik'te tespit edilmiştir. **Arkitsa:** Bazilika: Spiro 1978, 265-270, kat. no. 88, res. 306. **Atina:** Villa: Spiro 1978, 53-54, kat. no. 20, res. 57. Plaka'daki üç yapraklı yonca planlı yapı: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 125-126, kat. no. 65, lev. 190a-b, 191a-b. **Demetrias:** A Bazilikası: Spiro 1978, 396-397, 402-405, kat. no. 136, 138, res. 436, 442-443. **Epidauros:** Bazilika: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 59-61, kat. no. 10, lev. 48-49. **Hermione:** Bazilika: Spiro 1978, 160-164, kat. no. 62, res. 169. **Laureotikos Olympos:** Bazilika: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 141-142, kat. no. 80, lev. 225c-d. **Nea Ankhilaos:** C Bazilikası: Spiro 1978, 336-339, kat. no. 109, res. 375. D Bazilikası: Spiro 1978, 359-360, kat. no. 117, res. 404. **Nikapolis:** D Bazilikası: Spiro 1978, 495-498, kat. no. 164, res. 576. **Olympia:** Kladeos Hamamı: Kankeleit 1994, 210-214, kat. no. 120, lev. 36-38, 41-42, 44. Mozaik Evi: Kankeleit 1994, 221-223, kat. no. 123, lev. 72-78. **Selanik:** Assimakopoulou-Atzaka 1998, kat. no. 2.10, 2.11, 2.12, 2.20, 2.31, lev. 99, 103-105, 128, 130-131, 171, XXVIa-b.

¹²⁶ Ege Adaları'ndaki başlıca örnekler Astypalaia, Girit, Karpathos, Kos ve Rodos'ta tespit edilmiştir. **Astypalaia:** Karekli Bazilikası: Pelekanides 1974, 46, kat. no. 2, lev. 3a. **Girit:** Khersonissos A Bazilikası: Pelekanides 1974, 110-111, kat. no. 87, lev. 82b. Roma Dönemi bazilikasının doğusu: Sweetman 2013, 176-177, kat. no. 14, lev. 11. **Karpathos:** Arkassa, Alypos Bazilikası: Pelekanides 1974, 51-52, kat. no. 14, lev. 10a-b, 11a-b. **Kos:** Batı Hamamı Bölgesi: De Matteis 2004, 66-68, kat. no. 12, lev. XXI/2. **Rodos:** Chatziandreou'nun arazisi üzerindeki bazilika: Pelekanides 1974, 89-91, kat. no. 59, lev. 58c.

¹²⁷ **Kourion:** Eustelios Hamamı: Pelekanides 1974, 143-144, kat. no. 136, lev. 128c.

Perge G Atölyesi:

Perge G atölyesine atfedilen mozaikler Macellum'un güney portiğini süslemektedir (Çiz. 5; turuncu). Desen repertuarı bakımından F atölyesine atfedilen panolarla benzeşmekle birlikte bu döşemeler kompozisyon, renk düzenlemesi, mimari ile ilişkisi ve antik dönem müdahaleleri bakımından diğer üç portikteki panolardan ayrılır.

Bu döşeme grubu, uzun kenarlarında ortak desenli bir bordürle sınırlanan, yan yana yerleştirilmiş, birbirinden farklı ölçülerde toplam dokuz panodan oluşur (Çiz. 4). Malzeme olarak küp biçimli tesseralar kullanılmıştır ($\pm 20T/dm^2$). Desenler diğer portiklerden farklı olarak beyaz arkaplan üzerine kırmızı ile işlenmiş, dolgu alanlarında ender olarak açık mavi renge yer verilmiştir.

Perge G atölyesi mozaiklerinde kullanılan orta pano desenleri arasında tanımlanabilenler şunlardır: Aralarında dört kollu yıldız motifi oluşturacak şekilde uç uca yerleştirilmiş sekizgenler (Décor I, 183a), aralarında Malta haçı motifi oluşturacak şekilde, uç uca yerleştirilmiş dört kollu yıldızlar (Décor I, 185a), aralarında içbükey kenarlı kareler oluşturacak şekilde yan yana ve alt alta yerleştirilmiş daireler (Décor I, 231b) ve kesişen daireler (Décor I, 238f). Özellikle dikkat çeken bir orta pano deseni ise dikdörtgen bir pano içerisine, büyük ölçekli ve tek bezeme unsuru olarak yerleştirilmiş olan baklava motifidir (Décor II, 299e) (Res. 37). Bordür deseni olarak boncuk dizisi (Décor I, 23k) ve tek dönüşlü svastika meander dizisi karşımıza çıkmaktadır. Dolgu motifi ise tespit edilmemiştir.

Portiğin özellikle batı bölümündeki panoların kuzey-güney doğrultulu olarak yerleştirilmiş, dar dikdörtgen biçimli olmaları, bu düzenlemenin bilinçli bir tercih olabileceğini düşündürmüştü de bu durumun mimari ile ilişkili olmadığı gözlemlenmiştir. Portiğin orta bölümünde, olasılıkla Erken Bizans Dönemi'nde yeniden düzenlendiği anlaşılan güney ekosedrasının önüne denk gelen alanda, figürlü bir sahne içeren bir pano tespit edilmiştir (Res. 38). Antik dönem tadilatları dolayısıyla üzerindeki betimi tanımlayamadığımız bu pano, Macellum güney portiğindeki mozaik döşemelerin, bu portiğe açılan güney ekosedradaki mimari düzenlemeler ile çağdaş ya da bu düzenlemelerden sonraki bir döneme ait olduğuna işaret etmesi dolayısıyla önem taşır. Buna ek olarak güney portik genelindeki mozaik panoların hemen hepsinin antik dönemde onarım geçirmiş olması, bu döşemelerin diğer portiklerdeki mozaiklerden daha uzun bir süre kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Perge G atölyesine atfettiğimiz mozaiklerin kent içerisindeki benzerlerinin arşiv fotoğraflarından tespit edilmesi mümkün olmamıştır. Söz konusu döşemelerin oldukça kötü durumda korunmuş olması ve desen repertuarının Akdeniz Havzası genelinde sıklıkla karşımıza çıkan desenlerden oluşması dolayısıyla Perge dışındaki benzerlerinin tespit edilmesinde ancak çok karakteristik nitelikli bezeme unsurları temel alınabilmiştir¹²⁸. En yakın karşılaştırma örnekleri Anadolu¹²⁹, Ege Adaları¹³⁰ ve Kara Yunanistan'da¹³¹ saptanmış olup, bu döşemeler ağırlıklı

¹²⁸ Perge G atölyesi mozaiklerindeki tekil desenler doğrultusunda tespit edilen karşılaştırma örnekleri için bk.: Işıklıkaya 2010, 364-368.

¹²⁹ **Side:** 1 No.'lu Ev (Konsollu Ev): Mansel v.d. 1956 17, lev. XVIII, res. 68-69, lev. II, res. 156. **Ksanthos:** Lykia Akropolisi, Kuzeydoğu Konut: Manière-Lévêque 2012, 27-28, kat. no. 24, res. 22-23.

¹³⁰ Ege Adaları'ndaki örnekler Kos, Lesbos ve Rodos'ta tespit edilmiştir. **Kos:** Kephelos, Kamarios Bazilikası: Pelekanides 1974, 63-65, kat. no. 24, lev. 26b. **Lesbos:** Eressos, Afentelli'deki bazilika: Pelekanides 1974, 131-133, kat. no. 120, lev. 112b. **Rodos:** Chatziandreou'nun arazisi üzerindeki bazilika: Pelekanides 1974, 89-91, kat. no. 59, lev. 59a.

¹³¹ Kara Yunanistan'da tespit edilen benzer döşemeler arasında büyük boyutlu olarak işlenmiş baklava motif dikkati çekmektedir. Özellikle **Selanik** ve **Paliambela**'daki döşemelerde sıklıkla kullanılmış olan bu motif, tespit edilen

M.S. 4. yy.'ın ikinci yarısı ile M.S. 6. yy. başları arasında tarihlenmektedir. Arkeolojik veriler ve üslup karşılaştırması doğrultusunda Perge G atölyesi mozaiklerinin M.S. 5. yy.'a ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

Perge H Atölyesi:

Perge H atölyesine atfettiğimiz mozaikler, Macellum'un doğu portığının kuzey bölümünde, aynı yapının batısında yer alan kuzey-güney doğrultulu portığın (stoa diples?)¹³² güney ucunda ve daha güneyde, bunun devamı niteliğinde olan Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığında tespit edilmiştir (Çiz. 5: sarı). Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığının (Çiz. 7) güney bölümünü süsleyen üç pano yukarıda taramızdan Perge C atölyesine (Res. 13), kuzey bölümünü süsleyen iki pano ise Perge H atölyesine atfedilmiştir (Res. 39). H atölyesine ait döşemeler yan yana yerleştirilmiş ve ortak bir bordürle çevrelenmiş dikdörtgen biçimli panolar halinde düzenlenmiştir. Küp biçimli tesseralarla (30-40T/dm²) işlenmiş olan bezemelerde kırmızı, bordo / kahverengi, beyaz ve koyu mavi / gri renklerinden oluşan, dört renkli bir skala uygulanmıştır.

Orta panolardaki bezeme alanları, belirli bir modülün tekrarlanmasından oluşan 'halı desenleri'yle süslüdür (Res. 39, Çiz. 7). Macellum'un batısında yer alan kuzey-güney doğrultulu portığın güney ucunda yer alan panolarda dolgu motifi kullanılmamış; Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığındaki panolarda ise dolgu motifi olarak döşemede hareketli bir etki yaratan motif ya da renk kombinasyonları tercih edilmiştir. Desen repertuarı bakımından Macellum portiklerini süsleyen F atölyesi ile benzerlik göstermekle birlikte, bu panoların belirleyici özellikleri kendi içerisinde aynı bordür motifinin kullanılmış olması, orta pano desenlerinin dört renkten oluşan bir düzenleme ile işlenmesi ve Perge'de sadece bu panolarda tespit edilen bir uygulamayla pano sınırlarının zemine dikine yerleştirilmiş tuğlalarla belirlenmiş olması olarak sıralanabilir. Ayrıca bu atölyeye ait panolardan birinin, olasılıkla Geç Antik Dönem'de gerçekleştirilen bir tadilat kapsamında, Macellum'un doğu portığında, yukarıda F atölyesine atfettiğimiz bir mozaığın üzerine yama olarak yerleştirilmiş olması, söz konusu döşeme grubunun F atölyesi mozaiklerinden daha sonraki bir evreye ait olduğuna işaret etmektedir (Res. 35).

Perge H atölyesi mozaiklerinde tespit edilen orta pano bezemeleri arasında ilmekli daireler (Décor I, 235a), yan yana ve üst üste yerleştirilmiş balık pulları (Décor I, 215b), konturları birden fazla renkte kalın hatlarla işlenmiş kesişen daireler (Décor I, 238 ve 239) ve kesişen şeritler (Décor I, 18h) desenleri sayılabilir. Dolgu motifi olarak sırt sırta yerleştirilmiş iki pelta, birer ilmekle birbirine bağlanmış iki yarım daire motifi ve iç içe yerleştirilmiş 'L' motifleri karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bordür desenlerindeki boşluklara serpiştirilmiş, dama tahtası biçiminde işlenmiş, kenarları tırtıklı minik kareler Perge H atölyesinin imzası niteliğindedir (Res. 40-41). Bu atölyeye atfedilen panolarda kullanılmış olan bordür motifleri ise sarmaşık sarmalı (Décor I, 64d), stilize kemer dizisi (Décor I, 97e) ve konturları birden fazla renkte kalın hatlarla işlenmiş kesişen yarım daireler deseni (Décor I, 49b) olarak sıralanabilir.

Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığının kuzey bölümünde yer alan döşemenin, doğu kenarındaki bordür deseninde bir örtüşmezlik ya da döşeme hatası görülür. Bu durum, aynı atölyeye atfettiğimiz iki panonun döşenmesine, muhtemelen farklı yönlerden

örneklerde tessera yerine kırık mermer parçaları ile döşenmiştir. Assimakopoulou-Atzaka 1998, kat. no. 13, 14, 19.1, 22, 28, 29, 33, 40, 68, 75, lev. 211b, 212c, 214-215, 217, 218b, 228a-b, 229a, 421, 252a-b, 253a-b, 276b, 279, IIc, IIc; Karivieri 2005, 372-374, res. 1, 4.

¹³² Bk.: y.dn. 29.

başlandığına işaret etmektedir; bunun sonucunda önceden hesaplanmayan bordür deseninin birleşme noktasında eğreti bir görünüm ortaya çıkmıştır (Res. 39).

Perge H atölyesi mozaiklerinin tarihlenmesine dair en önemli arkeolojik veri, Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiğinin kuzey ucundaki pano üzerinde yer alan mozaik yazıttır (Res. 42). Dikdörtgen biçimli bir tabula ansata içerisine yerleştirilmiş olan ve toplam beş satırdan oluşan başış yazıtında, bu alandaki döşemenin Presbyteros Matronianos ve adı korunagelmemiş ikinci bir kişi tarafından yenilediği belirtilmektedir. Yazıt harf karakterleri ve kullanılan formülasyonlar doğrultusunda M.S. 5. yy.'ın ilk üç çeyreğine tarihlenmiştir¹³³. Bu buluntu aynı zamanda H atölyesi mozaiklerinin tarihlenmesine yönelik doğrudan bir veri sağlaması dolayısıyla son derece önemlidir.

Arşiv fotoğrafları doğrultusunda Perge'de, H atölyesine ait olduğu tahmin edilen diğer döşemeler kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddenin portiklerinde tespit edilmiştir¹³⁴. Üslup özellikleri bağlamında ise Perge H atölyesi mozaiklerinin en yakın paralelleri Anadolu'nun¹³⁵ yanı sıra Kıbrıs¹³⁶, Ege Adaları¹³⁷ ve Yunanistan'da¹³⁸ tespit edilmiş olup bu örnekler ağırlıklı olarak M.S. 5. yy. ve M.S. 6. yy. başlarına tarihlenmektedir¹³⁹. Perge H atölyesi mozaiklerinin ise yukarıda değinilen mozaik yazıtı uyarınca M.S. 5. yy.'ın ilk üç çeyreğine ait olduğunu söylemek mümkündür.

Atölye Tespiti Kesin Olarak Yapılamayan Döşemeler

İncelenen mozaikler arasında, bir döşemenin, yukarıda sunulan atölyelerden birine atfedilmesi mümkün olmamıştır. Macellum kuzey portiğinin gerisinde yer alan eksedranın (C kodlu mekân) zeminini süsleyen bu pano 1972 yılındaki kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılmıştır¹⁴⁰. Erken Bizans Dönemi'nde bir şapel olarak kullanıldığı ileri sürülen¹⁴¹ mekânın aslen agoranomosun ofisi olabileceği düşünülmektedir¹⁴².

¹³³ İlk değerlendirme kapsamında yazıtın çevirisi ve tarihlendirmesi Prof. Dr. M. H. Sayar tarafından gerçekleştirilmiştir, bk.: Işıklıkaya 2010, 177-178. Söz konusu mozaik yazıtı üzerindeki çalışmalarımız devam etmekte olup bu malzeme ayrı bir yayında daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

¹³⁴ Sütunlu cadde doğu portiğinin 56-68 ve 84-104 no.'lu postamentler arasındaki bölümünde tespit edilen bu döşemelere ait fotoğraflar İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1977 ve 1981 yılına ait dosyalarda yer almaktadır.

¹³⁵ Anadolu'daki örnekler Side, Arykanda, Ksanthos ve Myndos'ta tespit edilmiştir. Side: Sütunlu Cadde Portiği: Mansel v.d. 1956, lev. XV, res. 56. Arykanda: Bayburtluoğlu 2007, 2-3, res. 2. Ksanthos: Doğu Bazilikası: Raynaud 2009, 39-40, 69, 72-79, kat. no. 2-2, 7-1B, 7-3, 8-1, res. 23-24, 69-70, 74-76, 78-79. Myndos: Bazilika: Şahin – Şener 2015, res. 26-27.

¹³⁶ Kıbrıs'taki en yakın paraleller Paphos ve Yialoussa / Yeni Erenköy'de tespit edilmiştir. **Paphos**: Michaelides 1987, 33-34, kat. no. 35, lev. XV res. 35; Khrysopolitissa (Hagia Kyriake) Bazilikası: Daszewski – Michaelides 1988, 99, 101, res. 12. **Yialoussa / Yeni Erenköy**: Hagia Trias Bazilikası: Daszewski – Michaelides 1988, 99, 104, res. 16.

¹³⁷ Ege Adaları'ndaki örnekler Girit ve Karpathos'ta tespit edilmiştir. **Girit**: Knossos Sanatoryum Bazilikası: Pelekanides 1974, 109-110, kat. no. 86, lev. 79a. Sweetman 2013, 210-212, kat. no. 90, lev. 24. **Karpathos**: Arkassa, Alypos Bazilikası: Pelekanides 1974, 51-52, kat. no. 14, lev. 12a.

¹³⁸ Yunanistan'daki paraleller Antikyra, Arkitsa, Daphnousia, Hermione ve Selanik'te tespit edilmiştir. **Antikyra**: Bazilika: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 149-151, kat. no. 87, lev. 239b. **Arkitsa**: Bazilika: Spiro 1978, 265-270, kat. no. 88, res. 307. **Daphnousia**: Bazilika: Assimakopoulou-Atzaka 1987, 173-176, kat. no. 111, lev. 296, 297c. **Hermione**: Bazilika: Spiro 1978, 155-157, kat. no. 59, res. 158. **Selanik**: Assimakopoulou-Atzaka 1998, kat. no. 2,30, lev. 164-165.

¹³⁹ Perge H atölyesi mozaiklerindeki tekil desenler doğrultusunda tespit edilen karşılaştırma örnekleri için bk.: Işıklıkaya 2010, 368-371.

¹⁴⁰ Mansel 1974, res. 6-7. Söz konusu döşemede gerçekleştirilen onarım çalışmaları için bk.: Akıllı 1989, 261-262, res. 9-10.

¹⁴¹ Mansel 1974, 109.

¹⁴² Özdzibay 2012, 67, dn. 495.

Mekânın doğu duvarı önünde yer alan bölümü ile güneybatı köşeye ait bir parçasının günümüze ulaştığı mozaik (Res. 43-44), olasılıkla Geç Antik / Erken Bizans döneminde orta kısmına yerleştirilen devşirme taş ve tuğla bloklarla onarım (?) görmüştür. Kapalı kompozisyona sahip olan döşeme, beyaz zemin üzerine koyu mavi hatlarla işlenmiş anahtar meanderler ve bunların arasına yerleştirilmiş dörtgen alanlardan (en yakın benzeri Décor I, 40e) oluşan bir bordür deseni ile çevrelenmektedir (102T/dm²). Bunun içerisinde ise koyu mavi zemin üzerine çokrenkli ve üç boyutlu olarak işlenmiş dikdörtgenler prizması dizisi (Décor I, 99f) yer alır. Son derece küçük bir parçası korunagelmüş olan orta pano bezemesinin (100-110T/dm²) ise kazı raporları doğrultusunda figürlü bir sahne içerdiği tahmin edilmektedir (Çiz. 10).

Mevcut verilerin yetersizliği ve birinci elden incelenen malzemeler arasında tatmin edici derecede benzerlerinin saptanamamış olması dolayısıyla, söz konusu pano, yukarıda sunulan atölyelerden birine atfedilememiştir. Döşeme, üç boyutlu işlenmiş iç bordür deseni ve ortadaki figürlü (?) panosu dolayısıyla Perge C atölyesine atfettiğiniz döşemelerle; dakiklikle işlenmiş çizgisel hatlara sahip bordür deseni ile de Perge D atölyesi mozaikleriyle benzeşir. Bu doğrultuda söz konusu döşemenin M.S. 4. yy. dolaylarına ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Yukarıda ana hatlarıyla tanıtılan Perge Güney Hamamı, Macellum, ve Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı opus tessellatum mozaikleri üzerine ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Mimari kontekst ve arkeolojik verilerin yanı sıra malzeme ve üslup özelliklerinin değerlendirilmesi doğrultusunda söz konusu döşemelerde toplam sekiz farklı atölye saptanmıştır (Çiz. 5). Bu mozaiklerin yer aldığı yapıların ana evreleri ve incelenen döşemelerin yapılar göre dağılımı şu şekildedir: Perge Güney Hamamı Vespasianus, Hadrianus, Antoninuslar ve Severuslar dönemlerine tarihlenen dört yapı evresine sahiptir¹⁴³. Yapı, Geç Antik Dönem'de küçük çaplı düzenlemelere sahne olmuştur. En büyük mozaik döşeme grubunu barındıran Güney Hamamı'nda en az iki evreye ait, beş farklı atölye tespit edilmiştir (Perge A – E atölyeleri). Geç Antoninuslar Dönemi'nde inşa edilen Macellum¹⁴⁴, olasılıkla Erken Bizans Dönemi'nde işlev değişikliğine bağlı olarak yeniden düzenlenmiştir¹⁴⁵. Macellum mozaiklerinde yine en az iki evreye ait olduğunu düşündüğümüz beş farklı atölye saptanmıştır (Perge C, E – H atölyeleri). Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı için herhangi bir tarihlendirme mevcut değildir¹⁴⁶. Bu alanın zeminini süsleyen mozaiklerin yine iki evrede, iki farklı atölye tarafından döşendiği tespit edilmiştir (Perge C ve H atölyeleri).

A atölyesi, tarafımızdan M.S. 1-2. yy.'lara tarihlenmekte olup İtalik etkiye işaret etmektedir. Mimari konteksti ve Perge içerisindeki benzerleri doğrultusunda doğrultusunda en geç M.S. 2. yy.'ın ikinci yarısına ait olduğunu düşündüğümüz **B atölyesi** mozaiklerinde yine İtalik bezeme unsurları belirgindir. Yakın çevrede benzeri tespit edilemeyen bu mozaik grubunun, İtalik üslupta eser veren yerel bir atölyenin ya da –belki de Batı Akdeniz merkezli– gezici bir atölyenin eseri olabileceği tarafımızca düşünülmektedir. İncelenen alandaki en büyük döşeme grubunu oluşturan **C atölyesi**, arkeolojik veriler ve üslup özelliklerinin yanı sıra mozaik yazıtı

¹⁴³ Bk.: y.dn. 18.

¹⁴⁴ Bk.: y.dn. 25.

¹⁴⁵ Bk.: y.dn. 26.

¹⁴⁶ Bk.: y.dn. 31-32.

doğrultusunda M.S. 4. yy.'a tarihlenmiştir. Reprezentatif bir karaktere sahip olan bu döşemeler mekânlar arasındaki hiyerarşiyi belirginleştirmekte, aynı zamanda bu mozaiklerin döşeme masraflarını karşılayan kişi ya da kişilerin takdir kazanma arzusuna işaret etmektedir. 'Gökkuşuğu üslubu'na özgü desen ve motiflerin kullanıldığı Perge C atölyesinin en yakın benzerleri Anadolu'nun yanı sıra Doğu Akdeniz kıyıları –özellikle Suriye Filistin ve Ürdün bölgesi– Kıbrıs, Ege Adaları ve Yunanistan'da tespit edilmiştir. **D atölyesi** mozaiklerinde yeniden İtalic üsluba özgü zemin kompozisyonu ve desen repertuarı karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik verilerin M.S. 4. yy. tarihine işaret ettiği bu döşeme grubu için Perge dışından tatmin edici bir karşılaştırma örneği saptanamamıştır. Bununla birlikte tespit edilebilen en yakın paraleller Anadolu, Ege Adaları, Yunanistan, Balkanlar ve İmparatorluğun batı eyaletlerindedir. **E atölyesi** mozaikleri üslup özellikleri bakımından Perge D atölyesiyle yakın benzerlik gösterir. Arkeolojik veriler doğrultusunda C atölyesi ile çağdaş olduğu görülen bu döşeme grubu tarafımızdan M.S. 4. yy.'a tarihlenmiştir. **F atölyesi** mozaikleri M.S. 4. yy.'ın ikinci yarısı ile M.S. 5. yy. ortaları arasına tarihlenmektedir. Görece 'basit' malzeme ve üslup özellikleri ile kendi içerisinde homojen bir karaktere sahip olması, bu mozaiklerin prestij kaygısı bulunmayan bir bani ya da topluluk tarafından döşetilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Temel geometrik motiflerden oluşan desen repertuarı doğrultusunda F atölyesi mozaikleri için en yakın paraleller Anadolu, Balkanlar, Yunanistan, Ege Adaları ve Kıbrıs'ta saptanmıştır. **G atölyesi** mozaikleri mimari kontekst ve üslup özellikleri doğrultusunda M.S. 5. yy.'a tarihlenmiştir. Buluntu durumu, söz konusu döşemelerin Macellum'un diğer portiklerindeki mozaiklerden daha uzun süre kullanılmış olabileceğine işaret eder. Bu döşeme grubu için en yakın paraleller Anadolu, Ege Adaları ve Kara Yunanistan'da tespit edilmiştir. **H atölyesi** mozaikleri, mozaik yazıtı doğrultusunda M.S. 5. yy.'ın ilk üç çeyreğine tarihlenmiştir. Üslup özellikleri bakımından bu döşemelerin en yakın paralelleri Anadolu, Kıbrıs, Ege Adaları ve Yunanistan'da karşımıza çıkmaktadır. Macellum kuzey portığının gerisinde yer alan eksedranın zeminini süsleyen panonun ise yukarıda sunulan atölyelerden birine kesin olarak atfedilmesi mümkün olmamıştır. Bununla birlikte Perge C ve Perge D atölyeleri ile olan üslup benzeliği dolayısıyla bu döşemenin M.S. 4. yy.'a ait olduğu tarafımızca düşünülmektedir.

Özetle A ve B atölyeleri tarafımızdan M.S. 1. ve 2. yy.'lara, C – H atölyeleri ise M.S. 4. ve 5. yy.'lara tarihlenmiştir. Bu atölye gruplandırması farklı üslup özellikleri doğrultusunda, mozaikleri bağışlayan Pergeliler'in ya da Perge mozaiklerini döşemiş olan atölyelerin Akdeniz Havzası'nda ilişki içerisinde bulunduğu alanlara işaret eder. Çalışma kapsamında incelenen döşemeler ve bunların kent içerisindeki diğer mozaiklerle karşılaştırılması sonucunda Perge Güney Hamamı, kuzey-güney doğrultulu sütunlu caddesi¹⁴⁷ ve kentin kuzeydoğusundaki konut alanının¹⁴⁸ bazı kısımları ile batı nekropolisteki yapılardan bir bölümünün¹⁴⁹ Erken ve Orta İmparatorluk dönemi itibarıyla mozaik döşeli olduğunu söylemek mümkündür. Bu örnekler aynı zamanda İtalic üslubun Perge'de etkili olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. M.S. 4. ve 5. yy.'larda Perge Güney Hamamı, Macellum, Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı, kuzey-güney doğrultulu sütunlu cadde portikleri¹⁵⁰ ile kentin kuzeydoğusundaki konut alanında¹⁵¹ geniş yüzeylerin mozaik ile döşendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca

¹⁴⁷ Bk.: y.dn. 57.

¹⁴⁸ Bk.: y.dn. 58.

¹⁴⁹ Bk.: y.dn. 56.

¹⁵⁰ Bk.: y.dn. 81, 97, 120, 134.

¹⁵¹ Bk.: y.dn. 82, 98.

Perge akropolisindeki I no.'lu Bazilika'dan bilinen mozaik döşeme parçası da bu döneme ait olmalıdır¹⁵². Bu döşemelerin mimari içerisindeki dağılımı, söz konusu yapıların orijinal işlevleriyle örtüşmekle birlikte elde edilen tarihleme, özellikle Güney Hamamı ve Macellum'da ortaya çıkan mozaiklerin büyük bölümünün, bu yapıların ilk inşaat evresine ait olmadığını ve daha sonraki yenileme çalışmaları kapsamında döşendiğini ortaya koymuştur. İncelenen Perge mozaiklerinde Roma İmparatorluğu'nun hem doğu hem de batı eyaletlerine özgü mozaik ekollerinin karşımıza çıkması, kentin Anadolu'nun güney kıyısındaki konumu ile örtüşür. Bu bağlamda Perge'nin Erken ve Orta İmparatorluk döneminde İtalic üslubun doğuya aktarılması, Geç Antik Dönem'de ise Doğu Akdeniz'e özgü desen repertuarının batıya yayılması sırasında aracı noktalardan biri olabileceği düşünülmektedir.

Petrografik analizler doğrultusunda tessera hammaddesi olarak çoğunlukla doğal taş malzeme, özellikle de kireçtaşı, kumtaşı ve volkanik tüf kullanıldığı saptanmıştır¹⁵³. Bu üç ana malzemenin, mozaik döşemeleri incelenen yapıların tümünde homojen bir şekilde karşımıza çıkması, söz konusu mozaikler için gerekli hammaddenin ortak kaynaklardan temin edildiğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Bu kayaçlar, Perge'nin de içinde yer aldığı Batı Toroslar bölgesinde mevcuttur, dolayısıyla Perge mozaikleri için gerekli malzemenin yerel taş ocaklarından temin edilmiş olması mümkün ve muhtemeldir.

Mozaikler için elde edilen tarihlemeler Perge'de M.S. 1. ve 2. yy.'larda ve ardından M.S. 4. ve 5. yy.'larda gerçekleştirildiği bilinen geniş ölçekli inşaat ve yenileme faaliyetleri ile de örtüşmektedir. Pax Romana süresince inşa edilen anıtsal kamu yapılarının¹⁵⁴ en azından bir bölümünün mozaik döşeli olduğunun saptanması, bu çalışma sonucunda elde edilen yeni bir bulgudur. Geç Antik / Erken Bizans döneminde ise Perge'nin askeri ve dini bir merkez olarak bölgedeki önemini koruduğu bilinmekte¹⁵⁵; kentin bu dönemde son bir refah dönemi yaşadığı, bu döneme atfedilen toplam beş bazilika ve yonca planlı bir sivil yapının yanı sıra kentin doğusundaki konut alanı buluntularıyla da doğrulanmaktadır¹⁵⁶. İncelenen mozaiklerde birden fazla evre ve yer yer Geç Antik / Erken Bizans dönemine ait tadilatların tespit edilmiş olması, söz konusu döşemelerin ve dolayısıyla bunların içerisinde bulunduğu yapıların, olasılıkla kentin güney bölümünün terk edildiği M.S. 7. yy.'a kadar aktif olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

Perge mozaikleri ile ilgili çalışmalarımız hâlen devam etmekte olup bu döşemeler corpus formatında bir monografi olarak yayına hazırlanmaktadır. İncelenen döşemelerin tarihlenmesine yönelik önemli birer veri olması dolayısıyla bu makalede yer verdiğimiz Perge mozaik yazıtları ise henüz ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Bu malzeme ayrı bir yayında, kapsamlı olarak ele alınacaktır.

¹⁵² Bk.: y.dn. 113, 121.

¹⁵³ Bk.: y.dn. 47.

¹⁵⁴ Özdizbay 2012, passim.

¹⁵⁵ Özdizbay 2008, 863; Hellenkemper – Hild 2004, 361-364.

¹⁵⁶ Mansel 1973, 134-135; Hellenkemper – Hild 2004, 365-372; Brandt 1992, 173-174. Ayrıca bk.: Firat 1999, 111-112; Demir 1999, 190.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Abbasoğlu 1982 H. Abbasoğlu, Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi 1982).
- Abbasoğlu 1990 H. Abbasoğlu, “Perge Kazısı 1988 Yılı Ön Raporu”, KST 11.2 (1990) 211-227.
- Abbasoğlu 1996 H. Abbasoğlu, “Perge Kazısı 1993 ve 1994 Yılları Ön Raporu”, KST 17.2 (1996) 107-121.
- Abbasoğlu 1997 H. Abbasoğlu, “Perge Kazısı 1995 Yılı Ön Raporu”, KST 18.2 (1997) 41-50.
- Abbasoğlu 1998 H. Abbasoğlu, “Perge Kazısı 1996 Yılı Ön Raporu”, KST 19.2 (1998) 81-93.
- Abbasoğlu 2004a H. Abbasoğlu, “Perge 2003”, ANMED 2, 2004, 45-48.
- Abbasoğlu 2004b H. Abbasoğlu, “Pamphylia’nın Yüce Kenti: Perge”, Toplumsal Tarih 125, 2004, 88-91.
- Abbasoğlu 2004c H. Abbasoğlu, “Pamphylia Hamamları: Plan Açısından Bir Değerlendirme”, bk.: T. Korkut – H. İşkan – G. Işın (ed.), Anadolu’da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık’a Armağan (2004) 1-9.
- Abbasoğlu 2005 H. Abbasoğlu, “2004 Yılı Perge Kazı Ve Onarım Çalışmaları”, ANMED 3, 2005, 67-71.
- Abbasoğlu 2006 H. Abbasoğlu, “Perge”, bk.: W. Radt (ed.), Stadtgrabungen und Stadtforschung im westlichen Kleinasien, Geplantes und Erreichtes, Internationales Symposium 6./7. August 2004 in Bergama (Türkei), Byzas 3 (2006) 289-302.
- Abbasoğlu – Martini 1997 H. Abbasoğlu – W. Martini, “Perge Akropolisinde 1995 Yılında Yapılan Çalışmalar”, KST 18.2 (1997) 51-63.
- Akçay 2007 B. Akçay, Perge Güney Hamamı Heykeltıraşlık Eserleri (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2007).
- Akıllı 1989 H. Akıllı, “Perge 1979-1987 Kazılarında Uygulanan Onarım Çalışmaları”, bk.: N. Başgelen (ed.), Jale İnan Armağanı (1989) 259-266, Lev. 109-112.
- Assimakopoulou-Atzaka 1987 P. Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος II. Πελοπόννησος – Στερεά Ελλάδα*, [Syntagma tōn palaiochristianikōn psēphidōtōn dapedōn tes Hellados II: Peloponnēsos – Sterea Hellada] Byzantina Mnēmeia 7 (1987).
- Assimakopoulou-Atzaka 1998 P. Assimakopoulou-Atzaka, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος III. Μακεδονία – Θράκη, 1: Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης* [Syntagma tōn palaiochristianikōn psēphidōtōn dapedōn tes Hellados III: Makedonia – Thrake, 1: Ta psēfidōta dapeda tes Thessalonikīs] Byzantina Mnēmeia 9 (1998).
- Atik 1995 N. Atik, Die Keramik aus den Südthermen von Perge. IstMitt-BH 30 (1995).
- Baldini-Lippolis 2005 I. Baldini-Lippolis, “Mosaici di età tardoantica a Gortina (Creta)”, bk.: H. Morlier (ed.), La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque international pour l’étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001 (2005) 173-189.
- Balmelle 1982 C. Balmelle, “A Propos d’une mosaïque tardive de Bordeaux”, bk.: R. Ginouvès (ed.), Recueil d’hommages a Henri Stern (1982) 21-32, Lev. XIV-XX.
- Balmelle 2001 C. Balmelle, Les demeures aristocratiques – Aquitaine. Société et culture de l’Antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule. Aquitania Suppl. 10 (2001).
- Balty v.d. 1969 J. C. Balty – K. Chéhadé – W. Van Rengen, Mosaïques de l’Église de Herbet Mūqa, Fouilles d’Apamée de Syrie, Miscellanea 4 (1969).

- Balty 1972 J. C. Balty, "Nouvelles mosaïques du IVe siècle sous la "Cathédrale de l'Est", bk.: J. Balty – J. C. Balty (ed.), *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1969-1971, Actes du Colloque tenu à Bruxelles les 15, 17 et 18 Avril 1972, Fouilles d'Apamée de Syrie, Miscellanea 7 (1972) 163-184, Lev. L-LXXIII.*
- Balty 1981 J. Balty, "La mosaïque antique au Proche-Orient, 1. Des origines à la Tétrarchie", *ANRW II.12.2 (1981) 347-429.*
- Balty 1984 J. Balty, "Les mosaïques de Syrie au Ve siècle et leur répertoire", *Byzantion 54/2, 1984, 437-468.*
- Balty 1995 J. Balty, *Mosaïques antiques du Proche-Orient: Chronologie, iconographie, interprétation (1995).*
- Balty 2004 J. Balty, "Artiste ou commanditaire? La mosaïque de Mas'udiye", bk.: M. Fano Santi (ed.), *Studi di archeologia in onore di Gustavo Traversari (2004) 11-15.*
- Bayburtluoğlu 2007 C. Bayburtluoğlu, "Arykanda Kazıları 2006", *ANMED 5, 2007, 1-5.*
- Bayburtluoğlu 2009 C. Bayburtluoğlu, "2008 Arykanda Kazısı", *ANMED 7, 2009, 12-14.*
- Blake 1930 M. E. Blake, "The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire", *MemAmAc 8, 1930, 7-160, Lev. 1-50.*
- Blake 1936 M. E. Blake, "Roman Mosaics of the Second Century in Italy", *MemAmAc 13, 1936, 67-214, Lev. 8-46.*
- Blake 1940 M. E. Blake, "Mosaics of the Late Empire in Rome and vicinity", *MemAmAc 17, 1940, 81-130, Lev. 11-34.*
- Baum-vom Felde 2003 P. Baum-vom Felde, *Die geometrischen Mosaiken der Villa bei Piazza Armerina: Analyse und Werkstattfrage, Schriftenreihe Antiquitates 26 (2003).*
- Becatti 1961 G. Becatti, *Scavi di Ostia 4, Mosaici e Pavimenti marmorei (1961).*
- Berti 1983 F. Berti, "I mosaici di Iasos", bk.: R. Farioli Campanati (ed.), *La mosaïque gréco-romaine III. III. Colloquio internazionale sul mosaico antico, Ravenna 6-10 settembre 1980 (1983) 235-246.*
- Biebel 1938 F. M. Biebel, "Mosaics", bk.: C. H. Kraeling (ed.), *Gerasa, City of the Decapolis (1938) 297-352, Lev. LVIII-XCIV.*
- Blömer – Winter 2012 M. Blömer – E. Winter, "Die Grabungen auf dem Dülük Baba Tepesi bei Gaziantep 2010", *KST 33.1 (2012) 205-219.*
- Brandt 1992 H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum, AMS 7 (1992).*
- Bruneau 1969 P. Bruneau, "Prolongements de la technique des mosaïques de galets en Grèce", *BCH 93, 1969, 308-32.*
- Budde 1969 L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien I: Frühchristliche Mosaiken in Misis-Mopsuestia (1969).*
- Budde 1972 L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien II: Die heidnischen Mosaiken (1972).*
- Bulić – Karaman 1929 D. F. Bulić – L. Karaman, *Kaiser Diokletians Palast in Split (1929).*
- Buzov 2005 M. Buzov, "The Roman Mosaics Of Dalmatia, Histria And Pannonia", bk.: H. Morlier (ed.), *La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001 (2005) 683-693.*
- Campbell 1979 S. Campbell, "Roman Mosaic Workshops in Turkey", *AJA 83, 1979, 287-292.*
- Campbell 1988 S. Campbell, *The Mosaics of Antioch (1988).*
- Campbell 1991 S. Campbell, *The Mosaics of Aphrodisias in Caria (1991).*
- Campbell 1998 S. Campbell, *The Mosaics of Anemurium (1998).*

- Çokay-Kepçe 2009 S. Çokay-Kepçe, "Perge Batı Nekropolis Kontekst Buluntuları", AST 26.2 (2009) 243-254.
- Darmon 1981 J.-P. Darmon, "Les mosaïques en Occident I", ANRW II.12.2 (1981) 266-319.
- Daszewski – Michaelides 1988 W. A. Daszewski – D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus* (1988).
- De Matteis 2004 L. M. de Matteis, *Mosaici di Cos: dagli scavi delle missioni italiane e tedesche (1900-1945)* (2004).
- Décor I 1985 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine I. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes* (1985).
- Décor II 2002 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J.-P. Darmon – S. Gozlan – M.-P. Raynaud, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. II. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés* (2002).
- Delemen 2011 İ. Delemen, "The Colossal Statue of Lucius Verus Recently Discovered in Perge", *Adalya* 14, 2011, 297-314.
- Demir 1999 Ç. Demir, *Antik Çağ'da Cam ve Perge Konut Alanı "A" Evi Cam Eserleri Kataloğu (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1999)*.
- Donderer 1986 M. Donderer, *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*, AF 15 (1986).
- Donderer 1989 M. Donderer, *Die Mosaizisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung: Eine Quellenstudie*, Erlanger Forschungen A 48 (1989).
- Donderer 2008 M. Donderer, *Die Mosaizisten der Antike II, Epigraphische Quellen – Neufunde und Nachträge*, Erlanger Forschungen A 116 (2008).
- Dunbabin 1979 K. M. D. Dunbabin, "Technique and Materials of Hellenistic Mosaics", *AJA* 83, 1979, 265-277.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World* (1999).
- Duran-Kremer 2011 M. J. Duran-Kremer, "Les mosaïques géométriques de la villa romaine de Abicada: Leur role dans le contexte des mosaïques romaines de l'Algarve", bk.: M. Şahin (ed.), *La mosaïque gréco-romaine XI. XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu 16-20 Ekim 2009 Bursa* (2011) 353-361.
- Erdek 2012 Ş. Erdek, *Perge Mozaiklerinin Korunması, Sergilenmesi ve Bakımı: Yöntem Önerileri (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2012)*.
- Firat 1999 N. Firat, *Perge Konut Alanı Keramiği (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 1999)*.
- Gisler – Huwiler 1984 J.-R. Gisler – M. Huwiler, "La Maison aux Pilastres", bk.: J. Balty (ed.), *Apamée de Syrie. Bilan des recherches archéologiques 1973-1979, Aspect de l'architecture domestiques d'Apamée. Actes du Colloque tenu à Bruxelles les 29, 30 et 31 Mai 1980, Fouilles d'Apamée de Syrie, Miscellanea 13* (1984) 79- 96, Lev. XXV-XXXII.
- Gliwitztzy 2010 S. Gliwitztzy, *Späte Blüte in Side und Perge: Die pamphyllische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr.* (2010).
- Guimier-Sorbets 1983 A.-M. Guimier-Sorbets, "Le méandre à pannetons de clef dans la mosaïque romaine", bk.: R. Ginouvès (ed.), *Mosaïque. Recueil d'hommages à Henri Stern* (1983) 195-213, Lev. CXIX-CXXXVIII.
- Hadjichristophi 2005 P. Hadjichristophi, "La basilique du bord de mer à Kourion (Chypre)", bk.: H. Morlier (ed.), *La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001* (2005) 405-411.

- Hellenkemper – Hild 2004
H. Hellenkemper – F. Hild, Lykien und Pamphylien, TIB 8 (2004).
- Hellenkemper-Salies 1986
G. Hellenkemper-Salies, “Römische Mosaiken in Griechenland”, BJB 186, 1986, 241-284.
- Hellenkemper-Salies 1991
G. Hellenkemper-Salies, “Kilikische Pavimente. Ein Aspekt Künstlerischer Auseinandersetzung zwischen Kilikien und der Levante”, *Anatolia Antiqua* 1, 1991, 317-330.
- Işıklıkaya 2010
I. R. Işıklıkaya, *Perge Mozaikleri: Macellum, Güney Hamam ve Geç Dönem Meydanı Doğu Portiği* (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2010).
- Işıklıkaya-Laubscher 2011
I. R. Işıklıkaya-Laubscher, “Mosaics in Perge: Preliminary Report on the Mosaics of Macellum”, bk.: M. Şahin (ed.), *La mosaïque gréco-romaine XI. XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu 16-20 Ekim 2009 Bursa* (2011) 467-481.
- Işıklıkaya-Laubscher 2012
I. R. Işıklıkaya-Laubscher, “Perge Mozaikleri: Güney Hamam, Macellum ve Güney Bazilika Portiği Mozaikleri Hakkında Ön Değerlendirmeler”, bk.: K. Dörtlük – T. Kahya – R. Boyraz Seyhan – T. Ertekin (ed.), *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması I: Anadolu Akdenizi Sempozyumu, 04-07 Kasım 2009, Antalya* (2012) 151-160.
- Işıklıkaya-Laubscher 2015
I. R. Işıklıkaya-Laubscher, “Mosaics Decorating the Southern Baths in Perge”, bk.: G. Trovabene (ed.), *La mosaïque gréco-romaine XII. XII Coloquio AIEMA, Venezia, 11-15 settembre 2012* (2016) 249-257.
- İnan 1978
J. İnan, “Perge Kazısı 1977 Çalışmaları”, *Belleten* 42.2, 1978, 529-532.
- İnan 1979
J. İnan, “Perge Kazısı 1978 Çalışmaları”, *Belleten* 43, 1979, 875-879.
- İnan 1980a
J. İnan, “Perge Kazısı 1979 Çalışmaları”, *Belleten* 44, 1980, 607-611.
- İnan 1980b
J. İnan, “Perge Kazısı 1979 Çalışmaları”, *KST* 2 (1980) 5-9.
- İnan 1981a
J. İnan, “Perge Kazısı 1980 Çalışmaları”, *Belleten* 45.2, 1981, 365-369.
- İnan 1981b
J. İnan, “Perge Kazısı 1980 Çalışmaları”, *KST* 3 (1981) 43-48.
- İnan 1983
J. İnan, “Perge Kazısı 1981 Çalışmaları”, *TürkAD* 26.2, 1983 1-64.
- İnan 1984
J. İnan, “Perge Kazısı 1982 Çalışmaları”, *KST* 5 (1984) 199-206.
- İnan 1985
J. İnan, “Perge Kazısı 1983 Çalışmaları”, *KST* 6 (1985) 323-344.
- İnan 1986
J. İnan, “Perge Kazısı 1984 Çalışmaları”, *KST* 7 (1986) 397-420.
- İnan 1987
J. İnan, “Perge Kazısı 1985 Çalışmaları”, *KST* 8.2 (1987) 137-151.
- İnan 1988
J. İnan, “Perge Kazısı 1986 Çalışmaları”, *KST* 9.2 (1988) 188-214.
- İnan 1989
J. İnan, “Perge Kazısı 1987 Çalışmaları”, *KST* 10.2 (1989) 197-217.
- Joueji-Madwar 2005
R. Joueji-Madwar, “A mosaicist’s Workshop in Epiphania (Hama, Syria) at the Beginning of the 5th Century”, bk.: H. Morlier (ed.), *La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque international pour l’étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001* (2005) 775-784.
- Kankeleit 1994
A. Kankeleit, *Kaiserzeitliche Mosaiken in Griechenland* (1994).
- Karivieri 2005
A. Karivieri, “Floor Mosaics in the Early Christian Basilica in Arethousa (Central Macedonia)”, bk.: H. Morlier (ed.), *La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque*

- international pour l'étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001 (2005) 371-378.
- Kolarik 2011 R. Kolarik, "Mosaics from Antioch: Chronological Implications for Other Regions?", bk.: M. Şahin (ed.), La mosaïque gréco-romaine XI. XI. Uluslararası Antik Mozaik Sempozyumu 16-20 Ekim 2009 Bursa (2011) 519-530.
- Lassus 1975 J. Lassus, "La mosaïque romaine. Organisation des surfaces", bk.: H. Stern – M. Leglay (ed.), La mosaïque gréco-romaine II. IIE Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Vienne 30 Août - 4 Septembre 1971 (1975) 327-338.
- Levi 1947 D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I-II (1947).
- Ling 1998 R. Ling, Ancient Mosaics (1998).
- Manière-Lévêque 2012 A.-M. Manière-Lévêque, Xanthos 2, The West Area. Corpus of Mosaics in Turkey II (2012).
- Mansel 1964 A. M. Mansel, "1962 Side Kazısına Daire Rapor", TürkAD 12.1, 1964, 34-35.
- Mansel 1969 A. M. Mansel, "1968 Perge Kazısına Dair Ön Rapor", TürkAD 17.1, 1969, 93-104.
- Mansel 1973 A. M. Mansel, "Perge'de Yapılan Kazı ve Araştırmalar", Atatürk Konferansları IV, 1970 (1973) 133-145.
- Mansel 1974 A. M. Mansel, "1972 Perge Kazısı Ön Raporu", TürkAD 21/1, 1974, 109-123.
- Mansel 1975 A. M. Mansel, "Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972", AA 90, 1975, 49-96.
- Mansel v.d. 1956 A. M. Mansel – J. İnan – G. E. Bean, Side Agorası ve Civarındaki Binalar: 1948 Yılı Kazılarına Dair Rapor (1956).
- Martini 2003 W. Martini, "Topographie und Architektur", bk.: H. Abbasoğlu – W. Martini (ed.), Die Akropolis von Perge: Survey und Sondagen 1994-1997, Band 1 (2003) 11-78.
- Michaelides 1987 D. Michaelides, Cypriot Mosaics, Picture Book no. 7 (1987).
- Ovadiah 1994 A. Ovadiah, "Mosaic Pavements of Herodian Period in Israel", bk.: Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics held at Bath on September 5 - 12, 1987. JRA Suppl. 9 (1994) 67-76.
- Öz 2012 A. K. Öz, "The Research and Conservation Study of the Mosaics of the Roman Bath at Metropolis", Journal of Mosaic Research 5, 2012, 145-161.
- Özdizbay 2008 A. Özdizbay, "Pamphylia - Perge Tarihi ve Roma İmparatorluk Dönemi Öncesi Perge'nin Gelişimi: Güncel Araştırmalar Işığında Genel Bir Değerlendirme", bk.: İ. Delemen – S. Çokay-Kepçe – A. Özdizbay – Ö. Turak (ed.), Euergetes: Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı (2008) 839-871.
- Özdizbay 2012 A. Özdizbay, Perge'nin M.S. 1.-2. Yüzyıllardaki Gelişimi. Adalya Ekyayın Dizisi 10 (2012).
- Özüdoğru – Dökü 2013 Ş. Özüdoğru – F. E. Dökü, "Kıbyra 2011 Çalışmaları", KST 34.3 (2013) 159-170.
- Parrish 2001 D. Parrish, "An Early Byzantine Mosaic Workshop Based on Kos: Architectural Context and Pavement Design", AntTard 9, 2001, 331-349.
- Parrish 2007 D. Parrish, "The General State of Mosaic Research in Turkey in 2005", bk.: M. Şahin (ed.) III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu Bildirileri, Bursa, 8-10 Haziran 2006 (2007) 17-26.
- Pelekanides 1974 S. Pelekanides, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος I: Νησιωτική Ελλάς [Syntagma tōn palaiochristianikōn psēphidōtōn dapedōn tes Hellados I: Nēsiōtikē Hellas] Byzantina Mnēmeia 1 (1974).

- Pernice 1938 E. Pernice, Pavimente und figürliche Mosaiken, Die hellenistische Kunst in Pompeji VI (1938).
- Piccirillo 1993 M. Piccirillo, The Mosaics of Jordan (1993).
- Plinius, Nat. Hist. Pliny, Natural History X. D. E. Eichholz (çev.) (1962).
- Prudhomme 1975 R. Prudhomme, "Recherches des principes de construction des mosaïques géométriques romaines", bk.: H. Stern, M. Leglay (ed.), La mosaïque gréco-romaine II. Ite Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Vienne 30 août - 4 septembre 1971 (1975) 339-347.
- Raynaud 1996 M. P. Raynaud, "La composition en croix de U dans la mosaïque de pavement", RA 1, 1996, 69-102.
- Raynaud 2008 M. P. Raynaud, "Quelques remarques à propos de l'étude des sols in situ", Journal of Mosaic Research 1-2, 2008, 83-101.
- Raynaud 2009 M. P. Raynaud, Xanthos 1, The East Basilica. Corpus of Mosaics of Turkey I (2009).
- Recke 2007 M. Recke, Der Beginn archäologischer Forschungen in Pamphylien und die Kleinasien-Expedition Gustav Hirschfelds 1874. In loco Murtana, ubi olim Perge sita fuit: Pamphylia'daki arkeolojik araştırmaların Başlangıcı ve Gustav Hirschfeld'in 1874 yılı Küçük Asya Araştırma Gezisi. Adalya Ek Yayın Dizisi 5 (2007).
- Salies 1974 G. Salies, "Untersuchungen zu den geometrischen Gliederungsschemata römischer Mosaiken", Bjb 174, 1-178.
- Salzmann 1982 D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken, von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik, AF 10 (1982).
- Scheibelreiter 2005 V. Scheibelreiter, "Die Anfänger römischer Mosaikkunst in Westkleinasien", bk.: H. Morlier (ed.), La Mosaïque Gréco-Romaine IX. Colloque international pour l'étude de la mosaïque antique, Rome, 5-10 Novembre 2001 (2005) 761-773.
- Scheibelreiter 2006 V. Scheibelreiter, Stifterinschriften auf Mosaiken Westkleinasiens. Tyche Suppl. 5 (2006).
- Scheibelreiter 2007a V. Scheibelreiter, "Römische Mosaiken in Westkleinasien", bk.: M. Meyer (ed.), Neue Zeiten - Neue Sitten: Zu Rezeption und Integration römischen und italischen Kulturguts in Kleinasien (2007) 156-161.
- Scheibelreiter 2007b V. Scheibelreiter, "Mosaics in Roman and Late Antique Western Asia Minor", bk.: M. Şahin (ed.), III. Uluslararası Türkiye Mozaik Korpusu Sempozyumu Bildirileri, Bursa, 8-10 Haziran 2006 (2007) 63-78.
- Scheibelreiter-Gail 2011 V. Scheibelreiter-Gail, Die Mosaiken Westkleinasiens. Tessellate des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis Anfang des 7. Jahrhunderts n. Chr., ÖAI Sonderschriften 46 (2011).
- Spiro 1978 M. Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland. Fourth - Sixth Centuries with Architectural Surveys I-II (1978).
- Sweetman 2013 R. J. Sweetman, The Mosaics of Roman Crete: Art, Archaeology and Social Change (2013).
- Şahin 1999 S. Şahin, Die Inschriften von Perge I, IK 54 (1999).
- Şahin v.d. 2008 M. Şahin - D. Şahin - D. Parrish - W. Jobst, "The Mosaic Corpus of Turkey: A New International Project", bk.: A. Ben Abed v.d. (ed.), Lessons Learned: Reflecting on the Theory and Practice of Mosaic Conservation. Proceedings of the 9th ICCM Conference in Hammamet, Tunisia, November 29-December 3, 2005 (2008) 123-125.

- Şahin – Şener 2015 D. Şahin – S. Y. Şener, “The Basilica Mosaic on Asar Island at Myndos / Myndos Asar Adası Bazilika Mozaığı”, *Journal of Mosaic Research* 8, 2015, 141-166.
- Şimşek 2015 C. Şimşek, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi’nde Hristiyanlık* (2015).
- Tekin 1987 O. Tekin, *Perge Kazılarında Bulunan Sikkeler 1956-1983* (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1987).
- Tekin 1989 O. Tekin, “Perge Kazılarında Bulunan Sikkeler Hakkında Ön Rapor”, *AnadoluAraş* 11, 1989, 149-154.
- Texier – Pullan 1864 C. Texier – R. P. Pullan, *Byzantine Architecture, Illustrated by Examples of Edifices Erected in the East during the Earliest Ages of Christianity with Historical and Archaeological Descriptions* (1864).
- Turak 2012 Ö. Turak, “An Attic-type Dionysiac Sarcophagus from Perge”, *Adalya* 15, 2012, 223-245.
- Uğur 2011 T. Uğur, *Perge Antik Kentine Ait Mozaik Harçlarının Karakterizasyonu* (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 2011).
- Uytterhoeven v.d. 2013 I. Uytterhoeven – H. Kökten – M. Corremans – J. Poblome – M. Waelkens, “Late Antique Private Luxury. The Mosaic Floors of the ›Urban Mansion‹ of Sagalassos (Ağlasun, Burdur – Turkey)”, *ÖJh* 82, 2013, 373-407.
- Waelkens v.d. 2000 M. Waelkens – H. Kökten Ersoy – K. Severson – F. Martens – S. Şener, “The Sagalassos Neon Library Mosaic and Its Conservation”, bk.: M. Waelkens – L. Loots (ed.), *Sagalassos V: Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1996 and 1997* (2000) 419-447.
- Zeyrek 2002 T. H. Zeyrek, *Perge Doğu Konut Alanı 1989-1998 Kazılarında Ortaya Çıkarılan Evler. Mimari Açından Bir Değerlendirme* (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi 2002).
- Zoroğlu 2008 L. Zoroğlu, “Kelenderis 2007 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *ANMED* 6, 2008, 29-34.

Abstract

Mosaic Workshops of Perge and their Place within the Mosaic Schools across the Mediterranean Basin

The present article deals with opus tessellatum mosaic pavements decorating the South Baths, the Macellum and the portico along the east of the Late Antique town square (also called portico of the South Basilica) in Perge. Despite being excavated between 1968 and 1988, a systematic analysis of these pavements has been conducted for the first time in this study (2004-2009), during which they have been exposed in their entirety.

Study of the architectural context and archaeological data as well as the material and stylistic features of the mosaics has yielded a total of eight workshops (Dwg. 5). The main architectural phases of the structures concerned and the distribution of mosaic workshops are as follows: the South Baths, has four construction phases which have been dated to the Vespasianic, Hadrianic, Antonine and Severan periods respectively. The monument also underwent small-scale alterations and refurbishing during Late Antiquity. Here, five mosaic workshops from at least two different phases have been identified (Workshops A - E). The Macellum, built during the Antonine period, was redeveloped probably in the Early Byzantine period. This building also yielded five different workshops which can be attributed to at least two phases (Workshops C, E - H). The mosaics decorating the portico east of the Late Antique town square/portico of the South Basilica -as yet not securely dated-, have also been related to two different workshops from two different phases (Workshops C and H).

Workshop A reflects Italic influence and is dated by the author to the 1st - 2nd centuries A.D. The mosaics of **Workshop B**, which bear prominent elements of the Italic decorative repertoire are dated latest to the second half of the 2nd century A.D. This group of pavements do not have any parallels in the area, which suggests they may be the product of a local workshop imitating Italic style or of a wandering workshop, perhaps that of West Mediterranean origin. **Workshop C** is dated to the 4th century A.D. Its pavements have a representative character, emphasizing the hierarchy between the rooms and revealing their patrons' desire for recognition. Close parallels to Perge's Workshop C, which employs designs and motifs peculiar to the 'Rainbow Style', have been attested in Anatolia, along the eastern coast of the Mediterranean especially in Syria, Palestine and Jordan, Cyprus, the Aegean islands, and mainland Greece. **Workshop D** is characterized by a floor composition and decorative repertoire peculiar to the Italic style. This group of pavements have been dated by the author to the 4th century A.D., however, to date, no satisfactory comparanda have been attested in the vicinity of Perge. The closest known parallels come from Anatolia, the Aegean islands, mainland Greece, the Balkans, and the western provinces of the Empire. **Workshop E's** stylistic features are close to those of Workshop D. Its contemporaneity with Workshop C suggests a dating in the 4th century A.D. Mosaics of **Workshop F** are dated between the second half of the 4th and mid-5th century. The simplicity of material and stylistic features of this group of mosaics

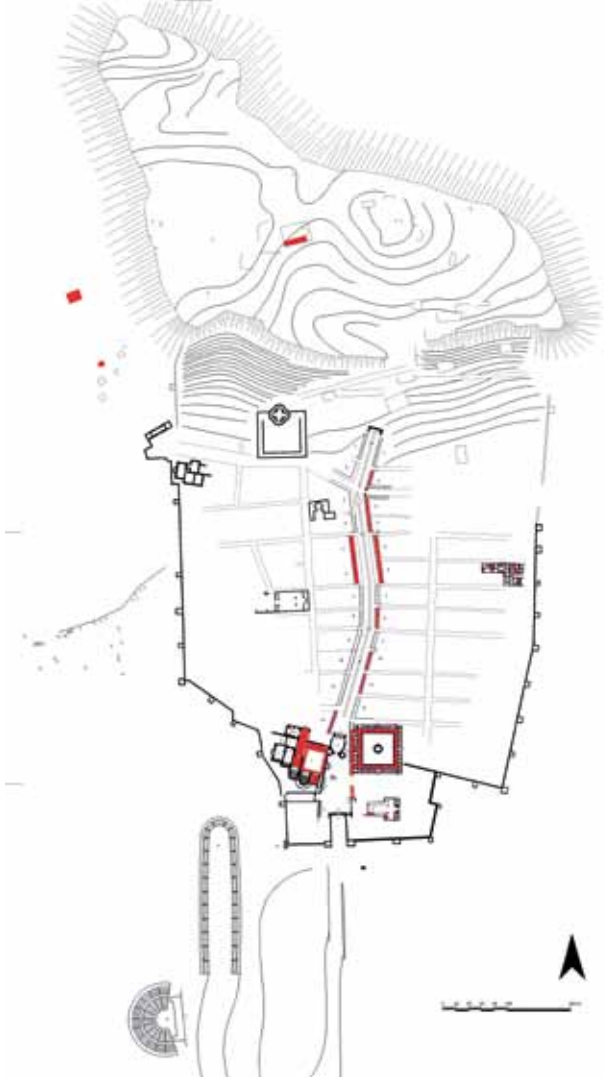
as well as their intrinsic homogeneous character, suggest that their patrons were not concerned about prestige. The decorative repertoire comprises of basic geometric patterns, for which closest known parallels are from Anatolia, the Balkans, mainland Greece, the Aegean islands, and Cyprus. Mosaics of **Workshop G** are dated to the 5th century A.D. Their find situation indicates that they may have been used longer than the mosaics decorating the other porticoes of the Macellum. Their closest parallels are noted in Anatolia, the Aegean islands and mainland Greece. Perge's **Workshop H** is dated to the first three quarters of the 5th century A.D. Stylistically closest parallels for these mosaics are attested in Anatolia, Cyprus, the Aegean islands, and Greece. The panel decorating the exedra behind the north portico of the Macellum could not be ascribed to any of these workshops, yet the author is of the opinion that it can be dated to the 4th century. A.D.

In brief, Workshops A and B are dated to the 1st and 2nd centuries A.D., while Workshops C through H are attributed to the 4th and 5th centuries A.D. The comparison of these mosaics with other pavements in Perge has revealed that parts of the South Baths, the north-south colonnaded street and the residential area in the north-eastern quarter of the city, as well as several structures in the west necropolis were already paved with mosaics in Early and Mid Imperial period. These pavements are also important evidence of Italic influence in Perge. It also appears that during the 4th and 5th centuries A.D., wide areas in the South Baths, the Macellum, the portico along the east of the Late Antique town square / portico of the South Basilica, porticoes of the north-south colonnaded street, the residential area in the north-eastern quarter of the city as well as a part of Basilica I on Perge's acropolis were paved with mosaics. The distribution of these pavements within the architecture correspond the function of the structures. Yet their dating indicates that most of these mosaics, esp. those decorating the South Baths and the Macellum do not belong to the original construction phase of these buildings but rather to a later renovation. The fact that characteristics of mosaic schools peculiar to both eastern and western provinces of the Roman Empire have been identified in these mosaics, highlights the significance of Perge's location. In this regard, the city could be considered as an intermediary in the transmission of the Italic style to the East during the Early and Mid Imperial period, and in the diffusion of East Mediterranean decorative repertoire towards the West during Late Antiquity.

Petrographic analyses have shown that the materials used for the tesserae consist mostly of natural stones; particularly limestone, sandstone and volcanic tuff. These occur homogeneously in all pavements studied, suggesting that they originate from the same sources. As these rock types are readily found in the West Taurus Mountains, it is highly likely that the materials for the mosaics in Perge were procured from local quarries.

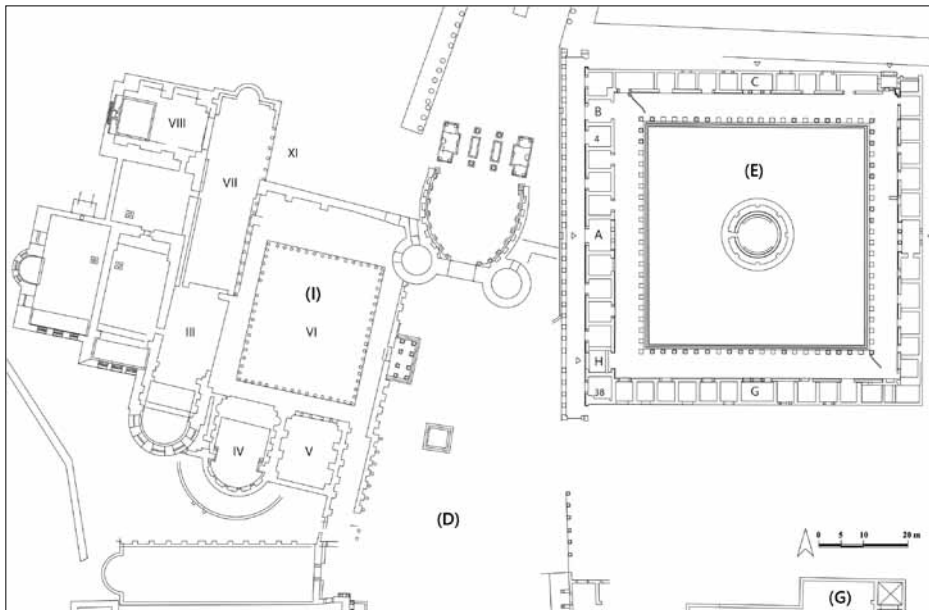
The dating proposals given above, overlap with periods of intensive construction activities in the city during the 1st and 2nd centuries and then again during the 4th and 5th centuries A.D. As a new outcome, this study has revealed that at least some parts of the public buildings erected during the Pax Romana were paved with mosaics. The Late Antique / Early Byzantine pavements correspond with a final period of prosperity in Perge, which is also attested by architectural and archaeological evidence from around the city. Multiple phases and sporadic repairs on the pavements, support the hypothesis that the structures adorned by these mosaics remained in active use until the southern part of the city was abandoned in the 7th century A.D.

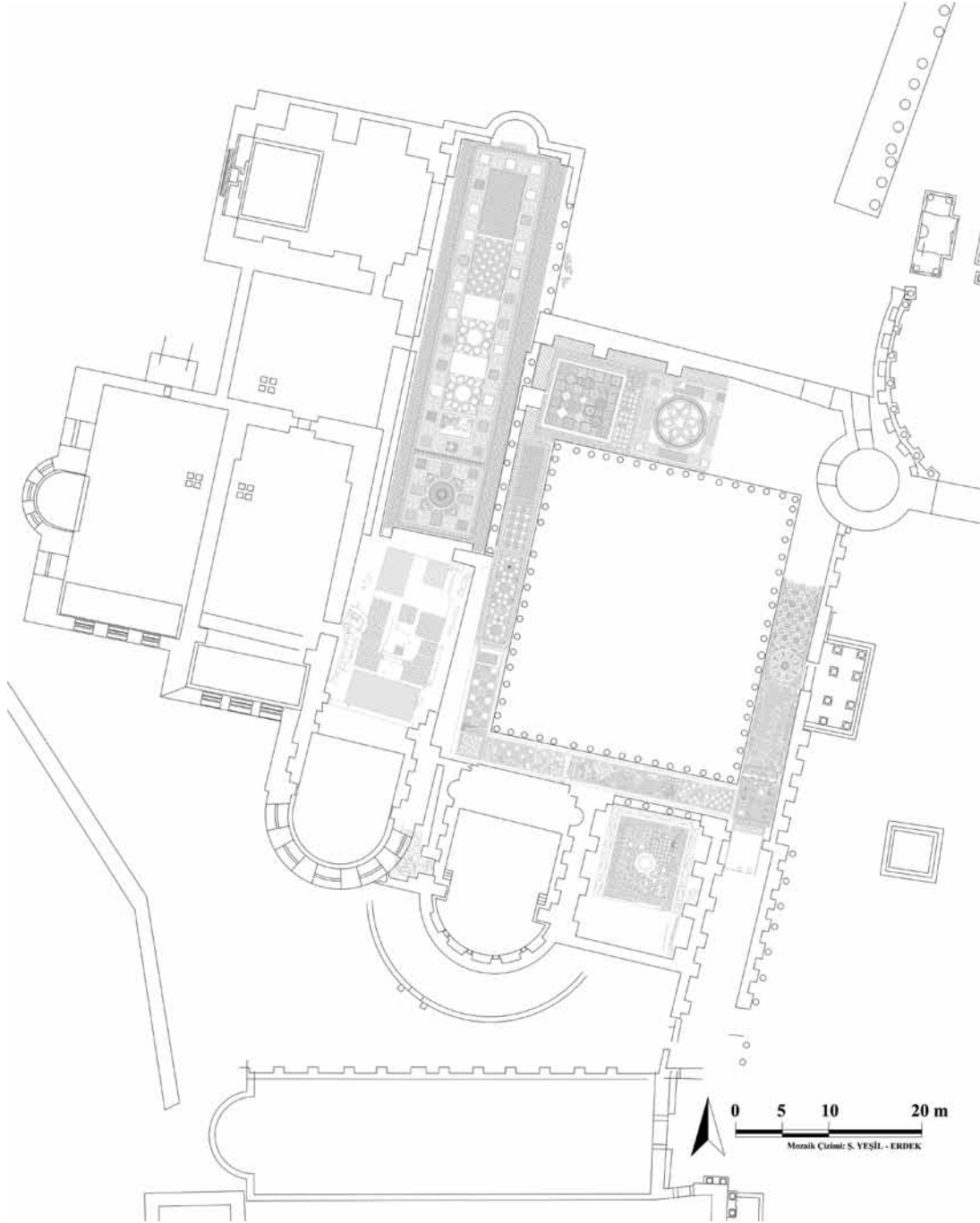
The author's research on the mosaics in Perge continues towards the publication of a corpus. The mosaic inscriptions referred to in this article have not yet been thoroughly studied; thus will be analyzed and published in a separate manuscript.

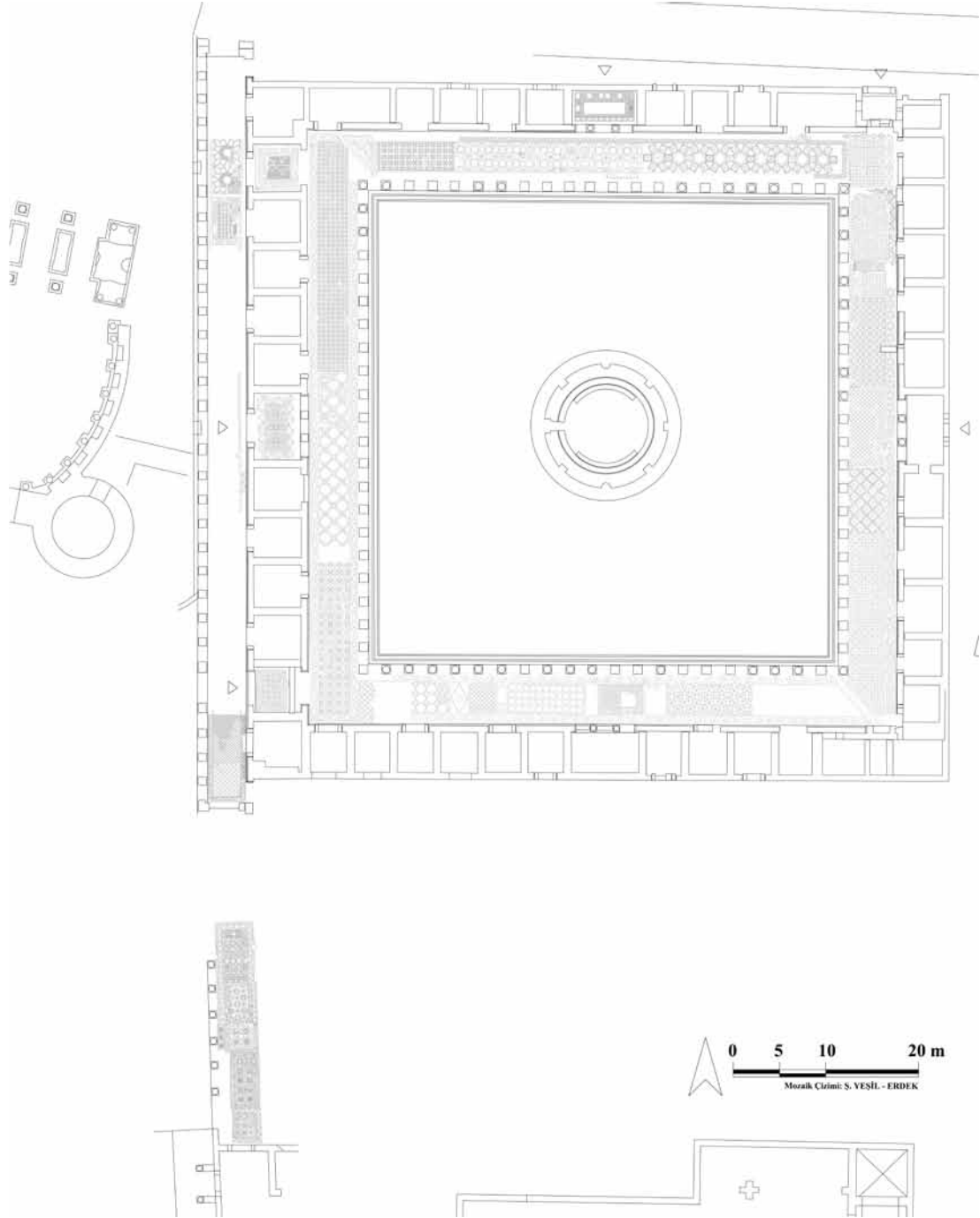
Çiz. 1
Perge kent planı üzerinde
mozaik döşeme tespit
edilen alanlar
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi'nden
renklendirme)

Çiz. 2
Perge güney kent
girişi planı, çalışma
kapsamında mozaik
döşemeleri incelenen
alanlar ve kodları
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi)

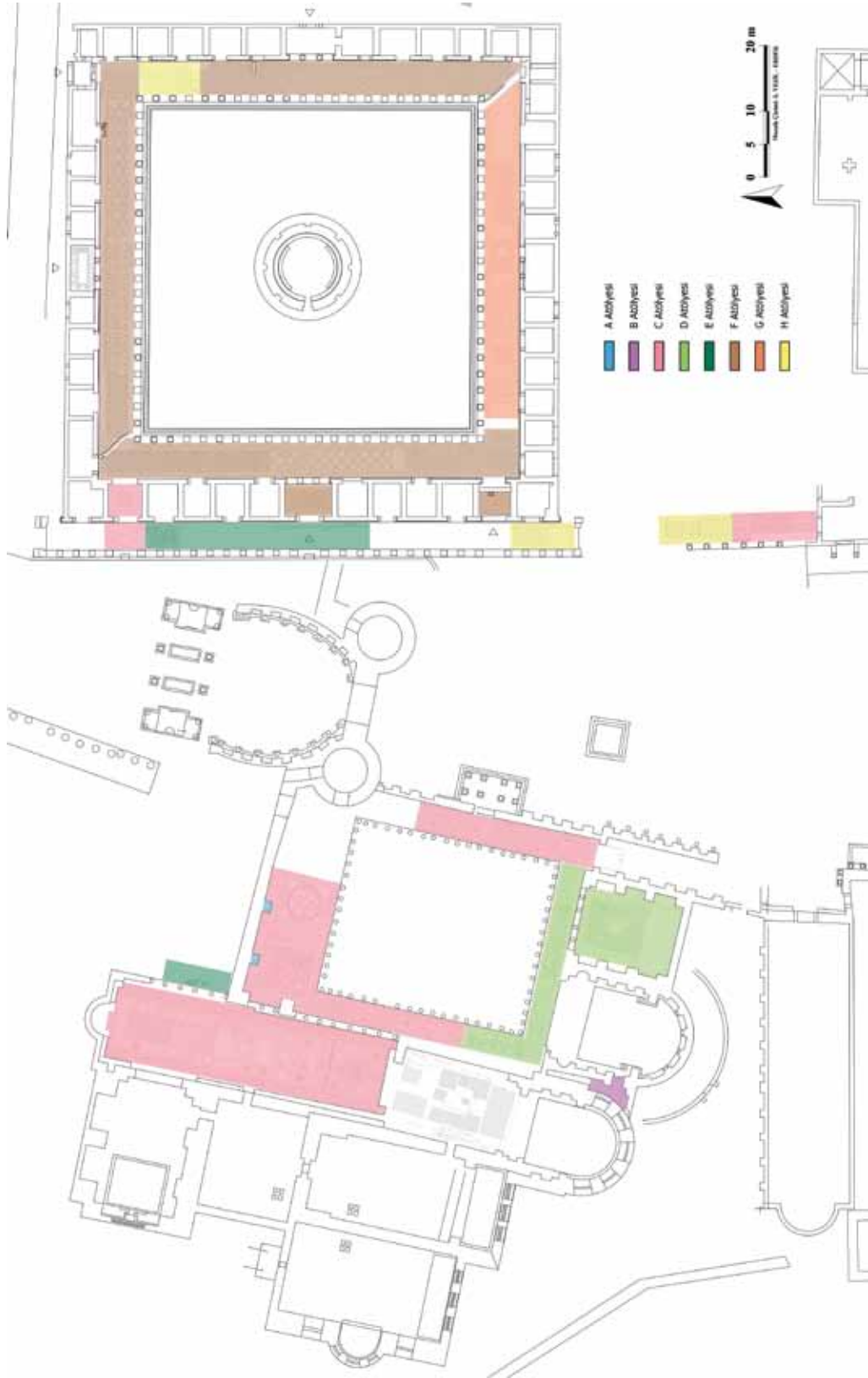

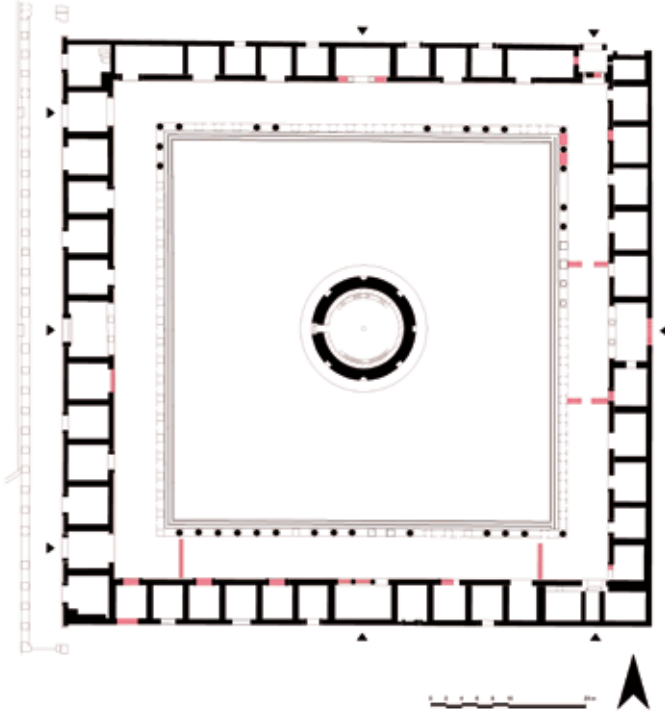
Çiz. 3 Güney Hamamı mozaikleri, desen restitüsyonu (Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek)

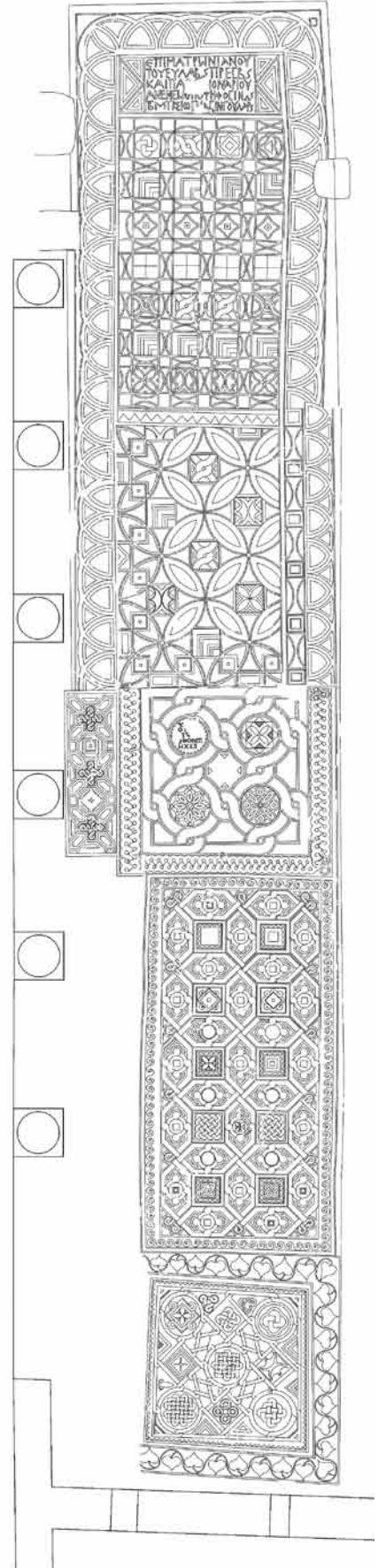
Çiz. 4 Macellum ve Geç Dönem Meydanı doğu portiği / Güney Bazilika portiği mozaikleri, desen restitüsyonu (Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek)

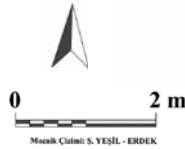
Çiz. 5 Güney Hamamı, Macellum ve Geç Dönem Meydanı doğu portığı / Güney Bazilika portığı mozaiklerinde tespit edilen atölyeler (Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek, renklendirme I. R. Işıkıkaya-Laubscher)

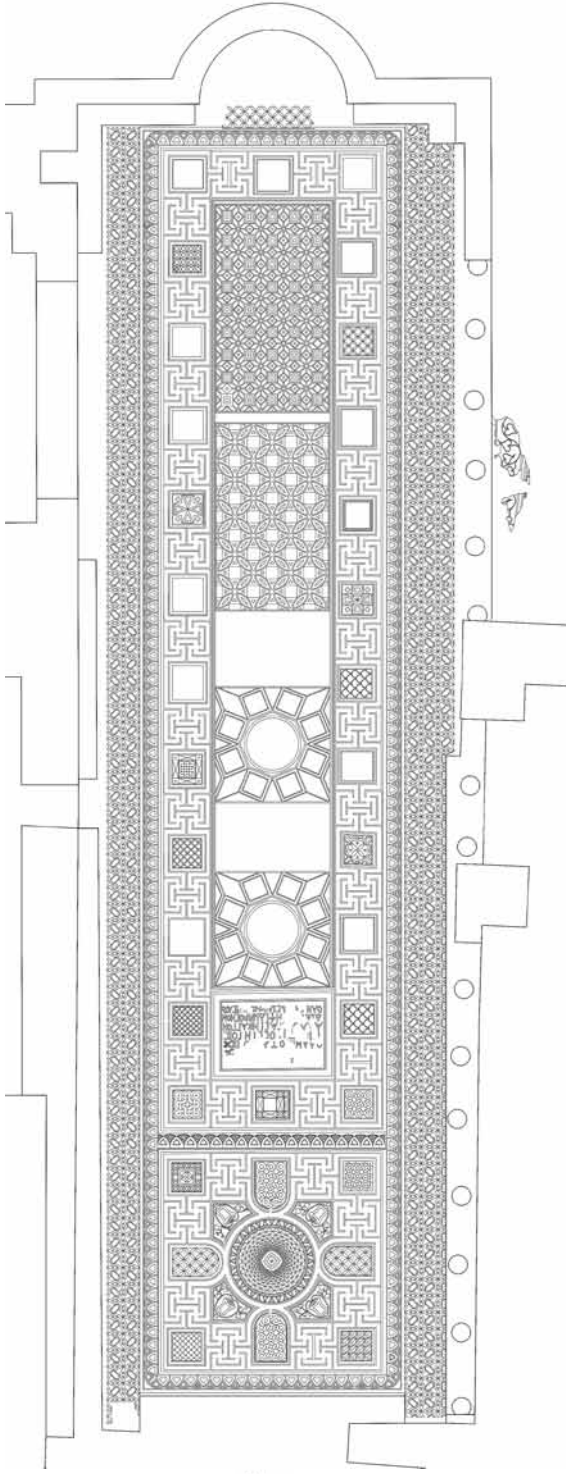

Çiz. 6
Macellum, Geç Antik Dönem düzenlemeleri
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1972)
(Çizim: Ü. İzmirliçil, renklendirme:
I. R. Işıklıkaya-Laubscher)

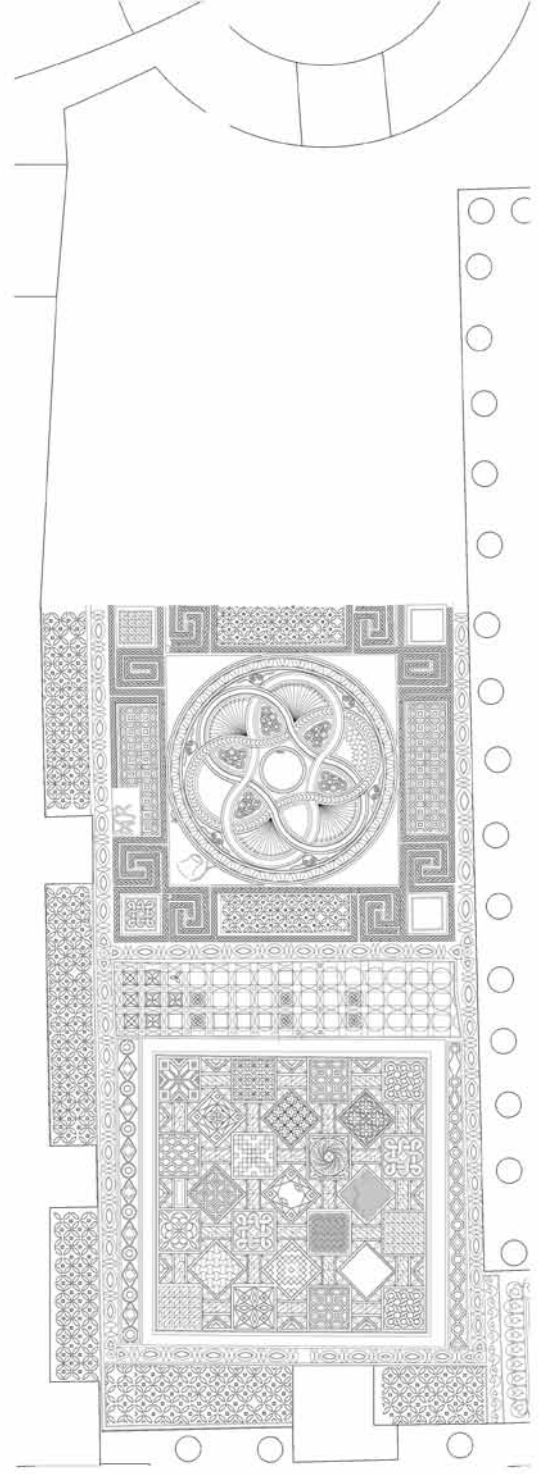

Çiz. 7
Geç Dönem Meydanı
doğu portiği / Güney Bazilika
portiği mozaiği, desen restitüsyonu
(Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek)

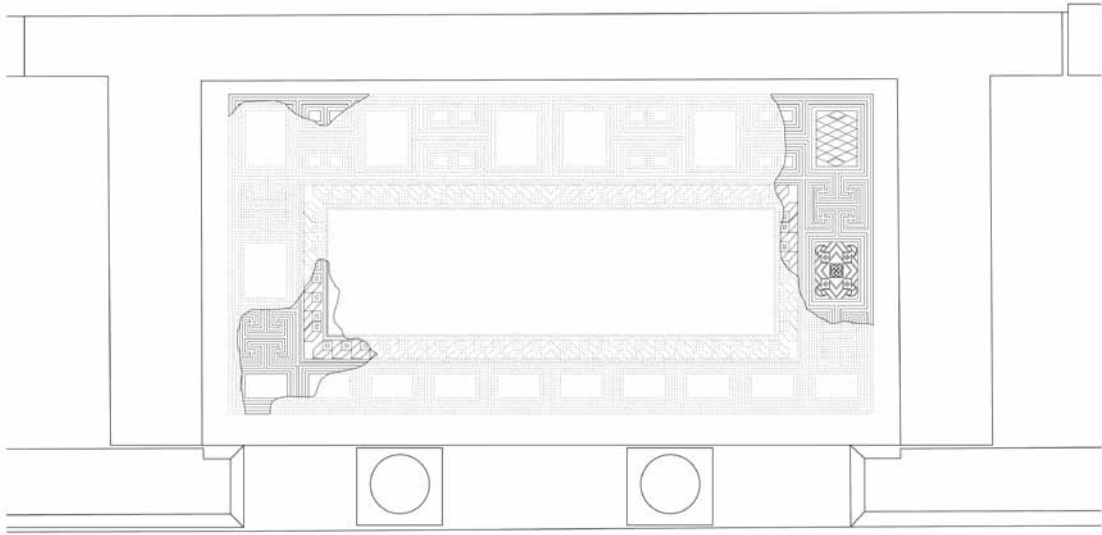

Çiz. 8 Güney Hamamı,
'Klaudios Peison Galerisi'
(VII no.'lu mekân) mozaïği,
desen restitüsyonu
(Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek)

Çiz. 9 Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) kuzey portik mozaïği,
desen restitüsyonu (Perge C atölyesi). Döşemenin
doğu bölümü halen toprak altındadır
(Mozaik çizimi: Ş. Yeşil-Erdek)

Çiz. 10 Macellum kuzey ekedra mozaiği, desen restitüsyonu
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi) (Mozaik çizimi: Ü. İzmirligil – Ş. Yeşil-Erdek)

Res. 1
Güney Hamamı, frigidariumda
(III no.'lu mekân) bulunmuş olan
opus spicatum döşeme parçası.
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1981)

Res. 2
Güney Hamamı, frigidariumda
(III no.'lu mekân) korunagelmiş
olan opus sectile döşeme

Res. 3
Güney Hamamı,
palaestra (VI no.'lu mekân)
kuzey portüğının kuzey
duvarı önünde yer alan
kaidelerin altında tespit
edilen erken dönem
mozağı (Perge A atölyesi)

Res. 4
Geç Dönem Meydanı
doğu portüğü /
Güney Bazilika portüğü
mozağı, genel görünüm
(Perge C ve Perge H
atölyeleri)

Res. 5 Güney Hamamı, frigidarium (III no.'lu mekân) ile natatio (IV no.'lu mekân) arasında yer alan, geçiş nitelikli mekân mozaiği (Perge B atölyesi)

Res. 6 Batı nekropolis, M9 kodlu mezar yapısının ön avlusunda yer alan mozaik döşeme (Perge B atölyesi)

Res. 7 Kuzey-güney doğrultulu sütunlu cadde, doğu portüğinden mozaik döşeme (Perge B Atölyesi) (İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1979)

Res. 8 Kuzeydoğu konut alanı, V4a kodlu mekânda ortaya çıkan mozaik döşeme (Perge B atölyesi) (İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1996, Zeyrek 2002, lev. 31/1)

Res. 9
Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) doğu
portiği, yapının ana girişinin
gerisinde yer alan mozaik
döşeme (Perge C atölyesi)

Res. 10
Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) doğu ve
güney portiklerin köşesinde
yer alan mozaik döşeme
(Perge C atölyesi)

Res. 11 Güney Hamamı, palaestra (VI no.'lu mekân) batı portüğinden mozaik döşeme (Perge C atölyesi)

Res. 12 Macellum, kuzeybatı girişi (B kodlu mekân) mozaik döşemesi (Perge C atölyesi)

Res. 14 Güney Hamamı,
‘Klaudios Peison Galerisi’
(VII no.lu mekân) mozaik döşemesi
(Perge C atölyesi)

Res. 13
Geç Dönem Meydanı
doğu portiği / Güney
Bazilika portiği mozaïği,
güney bölümü
(Perge C atölyesi)

Res. 15 Güney Hamamı, palaestra (VI no.'lu mekân) kuzey portiği, batı ve orta bölümleri mozaik döşemesi (Perge C atölyesi)

Res. 16 Güney Hamamı, palaestra (VI no.'lu mekân) batı portiği, Perge C ve Perge D atölyelerine ait panolar arasındaki 'dikış hattı'

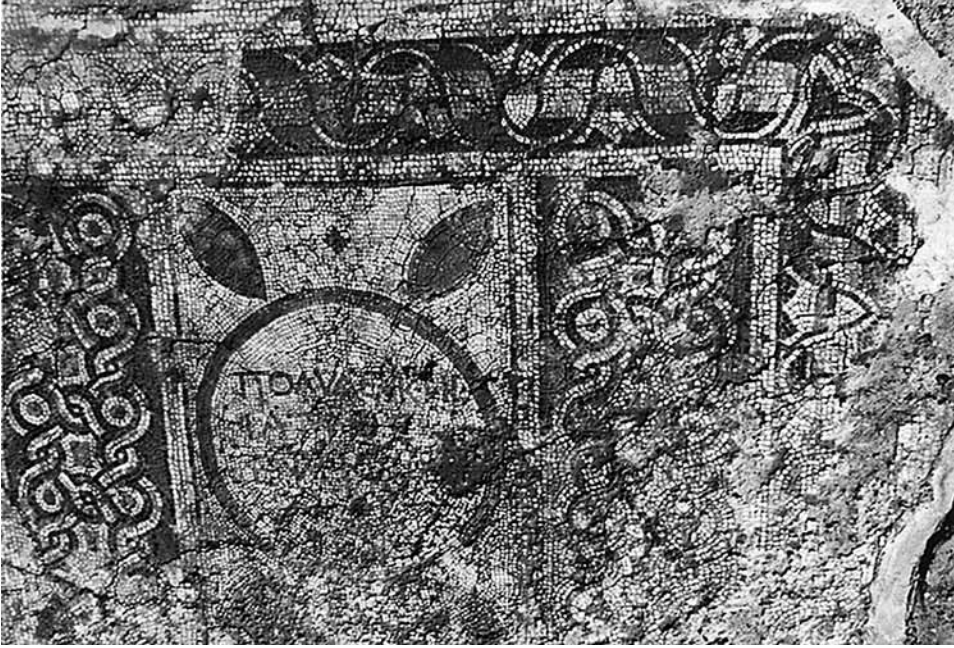
Res. 17
Macellum'un batısındaki
portik (stoa diple?), Perge C
ve Perge E atölyelerine ait
panolar arasındaki 'dikiş hattı'

Res. 18
Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) kuzey portiği,
orta panodaki Solon betimli
madalyon (Perge C atölyesi)

Res. 19
Güney Hamamı,
'Klaudios Peison Galerisi'
(VII no.'lu mekân)
mozaik yazıtı
(Perge C atölyesi)

Res. 20 Kuzey-güney doğrultulu sütunlu cadde, doğu portiginden mozaik döşeme (Perge C atölyesi) (İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1977)

Res. 21 Kuzeydoğu konut alanı, V24c kodlu mekânda tespit edilen mozaik döşeme (Perge C Atölyesi) (İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi)

Res. 22 Güney Hamamı, palaestra (VI no.'lu mekân) güney portiğinden mozaik döşeme (Perge D atölyesi)

Res. 23 Güney Hamamı, apodyterium (V no.'lu mekân) mozaik döşemesi (Perge D atölyesi)

Res. 24
Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) güney
portiği, mozaik bordüründen
detay (Perge D atölyesi)

Res. 25
Güney Hamamı, palaestra
(VI no.'lu mekân) güney
ve batı portikleri köşesinde
yer alan mozaik döşeme
(Perge D atölyesi)

Res. 26
Kuzey-güney doğrultulu
sütunlu cadde, doğu
portüğinden mozaik döşeme
(Perge D atölyesi)
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi,
1978)

Res. 27
Kuzeydoğu konut alanı,
V13 kodlu mekânda tespit
edilen mozaik döşeme
(Perge D atölyesi)
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi,
Zeyrek 2002, lev.12/1)

Res. 28
Güney Hamamı,
palaestranın kuzeyindeki
kazılmamış alanda
(XI no.'lu mekân) tespit
edilen mozaik döşeme
(Perge E atölyesi)

Res. 29
Akropolis, I no.'lu bazilika,
güney nefinde tespit
edilen mozaik döşeme
(Perge E / F (?) atölyesi)
(Martini 2003, Res. 45)

Res. 30
Macellum, batı girişi
(A kodlu mekân)
mozaik döşemesi
(Perge E / F (?) atölyesi)

Res. 31 Macellum, güneybatı girişi (H kodlu mekân) mozaik döşemesi (Perge F atölyesi)

Res. 32 Macellum, batı portüğinden mozaik döşeme (Perge F atölyesi)

Res. 33 Macellum, batı ve güney portiklerin köşesinde yer alan mozaik döşeme (Perge F atölyesi)

Res. 34 Macellum, doğu portiğin
güney bölümünden mozaik döşeme
(Perge F atölyesi)

Res. 35 Macellum, doğu portiğin
kuzey bölümünden mozaik döşeme
(Perge F ve Perge H atöyeleri)

Res. 36
Kuzey-güney doğrultulu
sütunlu cadde, doğu
portüğinden mozaik
döşeme (Perge F atölyesi)
(İ.Ü. Perge Kazısı Arşivi, 1981)

Res. 37
Macellum,
güney portüğinden
mozaik döşeme
(Perge G atölyesi)

Res. 38
Macellum, güney portüğü.
Güney eksedranın
Geç Antik Dönem'de yeniden
düzenlenen kapı açıklığına
göre yerleştirilmiş, figürlü
sahne içeren mozaik döşeme
(Perge G atölyesi)

Res. 39 Geç Dönem Meydanı doğu portiği /
Güney Bazilika portiği mozaïği (kuzey bölümü)
(Perge H atölyesi)

Res. 40 Geç Dönem Meydanı doğu portiği /
Güney Bazilika portiği mozaik döşemesinden
bezeme detayı (Perge H atölyesi)

Res. 41 Macellum, doğu portiğin kuzey
bölümünde yer alan mozaik döşemeden
bezeme detayı (Perge H atölyesi)

Res. 42 Geç Dönem Meydanı doğu portiği /
Güney Bazilika portiğinden mozaik yazıtı
(Perge H atölyesi)

Res. 43
Macellum, kuzey
eksedra mozaïği,
güneybatı köşesine
ait mozaik parçası

Res. 44
Macellum, kuzey ekседra
mozaïği, doğu kenarı

Saint Paul in Pamphylia: Intention, Arrival, Departure

Mark WILSON*

Introduction

In 2000 D. A. Campbell published a critical note on Paul's visits in Pamphylia mentioned in the Acts of the Apostles (henceforth Acts) chapters 13 and 14¹. The present article builds on Campbell's observations to address several outstanding questions regarding Paul's visits to Pamphylia and to highlight several new archaeological discoveries either not mentioned by Campbell or found since then. But did such a journey even happen? Murphy O'Connor is representative of scholars who dismiss the journey as a Lukan creation: "A close analysis of this account brings to light so many improbabilities that it becomes impossible to accord it any real confidence"². However, most scholars do not take such a negative approach in dealing with the account of Luke, the traditional author. Speaking positively about the text, Campbell concluded that Paul's two visits to Pamphylia, although seeming initially a bit puzzling, are "*deliberately asymmetrical, and it is this that betrays their almost certain accuracy in historical terms*" (his italics)³. This article will examine three dimensions related to Paul coming to Pamphylia: 1) whether it was intended, 2) where it happened, and 3) the circumstances of departure. Paul's arrival is mentioned in Acts 13:13: "Putting out to sea from Paphos, Paul and his companions arrived at Perga of Pamphylia" (Gr. Ἀναχθέντες δὲ ἀπὸ τῆς Πάφου οἱ περὶ Παῦλον ἦλθον εἰς Πέργην τῆς Παμφυλίας)⁴.

Intention

The genesis of the first journey originated in Antioch on the Orontes where Paul (still Saul in the Acts narrative) and Barnabas were sent forth by the prophets, teachers, and local Christians to the ministry work to which they had been called⁵. The two were joined by John Mark, the cousin of Barnabas, who was to serve as their helper⁶. The group's first stop was Salamis, the

* Dr. Mark Wilson, Department of Biblical and Ancient Studies, University of South Africa, Pretoria, South Africa.
E-mail: markwilson@sevenchurches.org

¹ Campbell 2000.

² Murphy-O'Connor 2004, 44. This assessment is surprising given the statement that Murphy O'Connor, 1996, 96 n. 124, made earlier about the journey: "Thus there is a definite historical basis to Luke's account in Acts 13-14".

³ Campbell 2000, 595.

⁴ All translations are my own. The Latin spelling of the city's name, used in all English translations of the Bible, is utilised, although most other historical and archaeological texts use the Greek spelling Perge. The spelling of Attalia is similar. The site of Perga today is north of Aksu, and Attalia is the Kaleiçi area of Antalya.

⁵ Acts 13:1-4.

⁶ Colossians 4:10; Acts 13:5.

former capital of Cyprus located on the north-eastern coast of the island. Salamis is regarded as the traditional home of Barnabas, so their initial activity was in Jewish synagogues where Barnabas was already known⁷. The three then proceeded on the Roman road that ran along the island's southern coast arriving at the Roman provincial capital of Paphos⁸. The intention of Paul and Barnabas clearly was to begin their activity in Cyprus, particularly in its two major cities. But were Pamphylia and Galatia also a part of the original plan?

Scholars are divided into two camps whether the apostles intended to visit Pamphylia and points farther north in Galatia – it was either planned or unplanned. The former contend that Paul and Barnabas had Asia Minor in mind before their departure from Antioch. Ramsay espouses this position: “There seems no doubt that the plan of work for the missionaries, probably sketched out even before they started from Syrian Antioch (Acts 13:2), must have contemplated the evangelization of Pamphylia next after Cyprus”⁹. However, the reasons suggested for targeting this region have been varied. Alford, quoting Strabo, noted that the inhabitants of Pamphylia were nearly allied in character to those of Cilicia, Paul's home region. He concluded that “it may have been Paul's design, having already preached to his own province, to extend the Gospel of Christ to the neighbouring people”¹⁰. Allen refined this observation suggesting that Paul confined his work within the limits of Roman administration, so by “preaching in South Galatia, St Paul was evangelizing the Roman province next in order to his native province of Cilicia, in which there were already Christian churches”¹¹. Allen fails to explain, however, why Paul took such a roundabout route to the cities of Galatia when a more direct route was available. Conybeare and Howson suggest three additional reasons for the Pamphylian-Galatian mission: 1) the natives of these comparatively unsophisticated districts would be more likely to receive the message of salvation than those more exposed to the corruption of Greco-Roman civilization, 2) preaching among the Jews and God-fearers living beyond the Taurus might successfully advance the gospel, and 3) Paul may have had a direct revelation or vision that directed this stage of the journey¹². A century of further research has revealed that the residents of cities such as Pisidian Antioch and Iconium were not unsophisticated but had been thoroughly Hellenized, and many were Roman colonists¹³. The second is a certain motivation for the trip's occurrence, while the third suggestions of a possible special revelation will be discussed later. Nevertheless, commentators such as Farrar remain ambivalent about the intention of the apostles: “Whether they chose Perga as their destination in accordance with any preconceived plan, or whether it was part of ‘God's unseen Providence nicknamed by men chance,’ we do not know”¹⁴.

⁷ Acts 4:36 states that Barnabas was from Cyprus. For his place of birth there, see Karageorghis 1969, 18. According to the Acts of Barnabas 23, Barnabas was martyred in Salamis.

⁸ Acts 13: 8; Wilson 2013, 499.

⁹ Ramsay 1902a, 659. Ramsay 2001, 85, elaborates further: “And the conclusion has sometimes been drawn hastily that Pamphylia had never been contemplated as a mission field, and was merely traversed because it lay between Cyprus and Antioch. But the plain force of the words must be accepted here, for it lies in the situation that Pamphylia was the natural continuation of the work that had been going on, first in Syria and Cilicia for many years and next in Cyprus”.

¹⁰ Alford 1876, 144; Strabo, Geogr. 12.7.2.

¹¹ Allen 1962, 12.

¹² Conybeare – Howson 1856, 2.126-127. Bruce 1997, 160, similarly suggested that Paul “may have already have seen in his mind's eye the possibilities which Asia Minor presented for gospel penetration and expansion”.

¹³ For Pisidian Antioch see Mitchell – Waelkens 1998, 5-10.

¹⁴ Farrar 1893, 1.357.

This consensus existed until 1980 when a Roman historian, not a biblical scholar, advanced an alternative hypothesis that the visit was unplanned. S. Mitchell, building on his research in Galatia, was the first to suggest that it is “virtually certain that the proconsul himself advised Paul to continue his journey to Pisidian Antioch, where he could provide introductions to the upper class of the Roman colony”. However, Luke “failed to spell out the real incentive that carried the mission inland from the coast: Sergius Paullus”¹⁵. The proconsul is known from at least two inscriptions: CIL vi. 31545 names him as third of five curators for the river Tiber; CIL vi. 253 names him as a consul in Rome around A.D. 70¹⁶. At Paphos the direction of the journey took an unexpected turn¹⁷. After the dramatic blinding of a Jewish sorcerer and false prophet named Bar-Jesus, the proconsul Sergius Paulus believed in Paul’s gospel when he saw this miracle¹⁸. Mitchell therefore suggests that “the move from Paphos to Pisidian Antioch was determined in large measure by the fact that Antioch was Sergius Paullus’ *patria*. We can hardly avoid the conclusion that the proconsul himself had suggested to Paul that he make it his next port of call, no doubt providing him with letters of introduction to aid his passage and his stay”¹⁹. Inscriptional evidence found at modern Yalvaç names his son, who later was an influential senator in Pisidian Antioch, and his daughter who was linked with L. Calpurnius Paullus, organizer of the first gladiatorial performance at Antioch²⁰. Adopting Mitchell’s suggestion, R. L. Fox in his influential *Pagans and Christians* wrote: “The contact with Sergius Paulus is the key to the subsequent itinerary of the first missionary journey” concluding, “The author of Acts saw only the impulse of the Holy Spirit, but Christianity entered Roman Asia [sic] on advice from the highest society”²¹. What pneumatological impulse related this decision that Fox is referring to is unclear, unless he is thinking of the description of Paul as “filled with the Spirit”²². But he rightly points out how a connection with the Roman governor facilitated the gospel’s spread to Asia Minor.

Ramsay, seemingly anticipating such a view, stated: “It seems irrational to suppose either that the plan of proceeding to Antioch was formed at Paphos or that John acquiesced in that plan until he reached Pamphylia and then abandoned the work (Acts 13)”²³. Stanton represents those New Testament scholars who remain unconvinced by Mitchell’s hypothesis and believes that “this theory rests on little more than disciplined imagination”²⁴. Peterson, however, allows that “it is possible that he (Sergius Paulus) influenced Paul and Barnabas to go there first”²⁵. Rothschild also echoes this sentiment writing that “after Paul converts Sergius to Christianity,

¹⁵ Mitchell 1980, 1073-1074, 1074, n. 134; Mitchell 1993, 2.6.

¹⁶ These inscriptions point to a senator from Pisidian Antioch involved in the *cursus honorum*. Regarding the latter inscription, Mitchell 1993, 2.6, states that the *consul suffectus* inscription of 70 “may confidently be identified with the Claudian senator”. Twelftree 2013, 246-247, exemplifies New Testament scholars who doubt Luke’s account by stating that “attempts to verify Sergius Paulus as the proconsul of Cyprus at the time have not been successful”. This negative assessment is countered by Mitchell’s acceptance of the account in Acts 13 as likely.

¹⁷ Davis 2012, 416-422, based on his extensive experience in Cyprus as the former director of ASOR’s centre in Nicosia and present excavator at Kourion, provides some important insights on Paphos. However, this author does not agree with Davis’s assessment that Paul was “out of his comfort zone” in this Roman city.

¹⁸ Acts 13:11-12.

¹⁹ Mitchell 1993, 2.7.

²⁰ It was formerly believed that Sergia Paulla was married to C. Caristianus Fronto; see the sidebar in Ramsay 2001, 76. But T. Drew-Bear has now demonstrated that this was not the case; see Mitchell – Waelkens 1998, 17, n. 59.

²¹ Fox 1987, 293, 294, acknowledges that Mitchell’s 1980 article was the source for his suggestion.

²² Acts 13:9; Gr. *πλησθεὶς πνεύματος ἁγίου*.

²³ Ramsay 1902a, 659.

²⁴ Stanton 2004, 37.

²⁵ Peterson 2009, 385, bases his observation on comments made by Witherington 1998a, 403-404, who quotes Fox.

perhaps Sergius commissioned him to visit his home city"²⁶. The original destination of the first journey is never given, although this author is persuaded it was the North African cities of Alexandria and Cyrene²⁷.

At this point the apostolic party turned northward to make their first landing in Pamphylia. Witherington observes understatedly that this was "not necessarily the most obvious choice for the next place to evangelize"²⁸. An ongoing theme in the book of Acts is divine direction, evident especially in Paul's second journey in Asia Minor²⁹. But here in the first journey there is likewise evidence of a providential change of plans, although this is unstated by Luke.

The involvement of Sergius Paulus in the new itinerary possibly entailed several things. Undoubtedly, he gave Paul and Barnabas a letter of introduction to the leaders of the Roman colony in Pisidian Antioch. Second, he might have provided transportation to the Pamphylian coast. Sea travel between Cyprus and southern Asia Minor was common in antiquity³⁰. Undoubtedly the Roman governor of Cyprus had naval vessels at his disposal for official use. Such ships would make periodic voyages to Perga, Pamphylia's main city, for supplies and official correspondence. The Roman governor might have authorized the three to travel on such an official trip. A further possibility is that the governor provided an escort to Pisidian Antioch who made contact along the way in the Roman colony of Comama and with Italian colonists in Apollonia³¹. This strengthens the view that the apostles took the Via Sebaste from Perga at least for the inbound portion of the journey – the verdict of Mitchell and French – which is contrary to the route depicted in all Bible atlases of the first journey³². In conclusion, it is important to emphasise that Pamphylia was *not* the goal of the party; rather it was the inland Roman colony of Pisidian Antioch³³.

Arrival

Where did the apostolic party arrive in Pamphylia? Writing in 1934, Lake and Cadbury observed that "the problem is as unimportant as it is insoluble"³⁴. Nevertheless, it would seem prudent to examine whether any archaeological discoveries have been made in the eighty years since their dismissive statement that might shed more light on this question. Keener notes rightly: "Perga was the appropriate goal if they wished to reach the Via Sebaste for travel into the inland highlands..."³⁵. To reach Perga, two primary landing points in Pamphylia have been proposed; this article suggests a third. These are Attalia, the river port of Perga on the Cestrus River, and Magydus, the seaport of Perga (Fig. 1)³⁶.

²⁶ Rothschild 2012, 345, n. 38.

²⁷ Davis – Wilson forthcoming.

²⁸ Witherington 1998a, 403.

²⁹ Wilson 2005, 79-94.

³⁰ For example, Appian, *Mith.* 19 (94-95), stated that Pompey appointed Metellus Nepos as a lieutenant-general with a command of ships and crews over the regions of Lycia, Pamphylia, and Cyprus, which suggests a connective link among these regions.

³¹ Mitchell 1976, 116-117, mentions the importance of the Latin speakers in these cities and their significant influence in the region.

³² Wilson 2009, 476-483.

³³ Polhill 1992, 296, similarly observes that "Perga seems to have been only a stopping place on their journey".

³⁴ Lake – Cadbury 1934, 4.147.

³⁵ Keener 2012, 210.

³⁶ Fairchild 2013, 54, comments, "Whether they landed at Magydus or Attalia on their journey from Cyprus or at one of the other major Anatolian seaports closer to Cyprus—Side, Korakesion or Anamurium—is unclear. If they landed

Landing at Attalia?

Luke specifically mentions Attalia (Fig. 2) as Paul and Barnabas' port of departure at the end of the first journey: "After speaking the word in Perga, they went down to Attalia. From there they sailed to Antioch"³⁷. A road connected the two cities that largely paralleled the modern highway between Antalya and Aksu. Recent excavations at Doğu Garajı have discovered several roads including the ruts of one that ran north-east to south-west through Attalia's necropolis. Tosun concludes: "The roads extend over many tombs, thus, they must have been built at a later date than the tombs"³⁸. Since roads approaching an ancient city often passed through its necropolis (e.g., Perga and Hierapolis³⁹), it is likely that the road approaching Attalia also passed through its necropolis. Entrance to the city was through the Hellenistic gate (Üç Kapılar) renovated in A.D. 130 to commemorate the emperor Hadrian's visit.

Over a century ago Farrar suggested that the apostles first sailed into the deep bight of Attalia and then up the broad and navigable Cestrus River anchoring "under the cliffs, which were crowned by the bright Greek city and the marble pillars of its celebrated Temple of Artemis"⁴⁰. From this fanciful description it is clear Farrar had never visited Pamphylia. The Cestrus River does not flow inland from Attalia nor does it flow near Perga's acropolis, and the site of the temple of Artemis Pergaia has still not been located. Although Attalia is not mentioned as the port of arrival, Lake and Cadbury think that "the most natural hypothesis is that they landed at Attalia"⁴¹. Schnabel concurs: "From Paphos they sailed to Attaleia...the port of western Pamphylia"⁴². These scholars assume that the ports of arrival and departure are identical and that the mention of their arrival at Attalia has been omitted in the interest of brevity⁴³. While Luke does fail to name ports related to major cities several times in Acts, this is not the reason for the omission here⁴⁴.

If the apostolic party landed in Attalia, why did they then have to make the 16 km. trip to Perga⁴⁵? Schnabel explains, "It is as good as certain that the Via Sebaste reached the

at one of these seaports, they either walked the coastal road to Side, whereupon the road led inland directly to Perga, or they took a smaller ship from one of these ports to the mouth of the Kestros River". Two things are problematic with this statement: first, Korakesion and Anamurium were not in Pamphylia but in Rough Cilicia; second, Luke is very specific about which port the three sailed to – Perga of Pamphylia (Acts 13:13). Bruce 1997, 162, likewise suggested the Pamphylian city of Side as their port of landing. However, Side was approximately 64 km. down the coast from Perga and thus an unlikely landing point.

³⁷ Acts 14:25–26; Gr. και λαλήσαντες ἐν Πέργῃ τὸν λόγον κατέβησαν εἰς Ἀττάλειαν, κάκειθεν ἀπέπλευσαν εἰς Ἀντιόχειαν.

³⁸ Tosun 2010, 178-179, fig. 7 shows the rutted road. Tosun 2011, 225 plan 1, shows the necropolis with the road running through it.

³⁹ For Perga see Abbasoğlu 2001, 173; for Hierapolis see D'Andria 2003, 37, also fig. 25.

⁴⁰ Farrar 1893, 1.261.

⁴¹ Lake and Cadbury 1934, 4.147, cf. 5.224. Their reason was the lack of navigability of the Cestrus River, but they suggested alternatively that the apostles "possibly landed at the mouth of the river", presumably to walk to Perga. Polhill 1992, 296, concurs that Attalia would have been their landing point if the Cestrus were not navigable.

⁴² Schnabel 2004, 2.1075. Apparently he has changed his mind because in his recent commentary, Schnabel 2012, 572-573, suggested that Paul could have reached Perga directly by ship traveling up the Cestrus River. He mentioned nothing about Attalia there. Bruce 1990, 266, also changed his mind later (see n. 36), saying Attalia was the probable landing site. Although Drane 2011, 280, stated vaguely that the apostles "sailed to the south coast of Asia Minor and then crossed the mountains into Pisidia", his map of Paul's first missionary journey shows them both arriving and departing from Attalia. Wallace – Williams 1993, 63, concurred that the landing was probably at Attalia.

⁴³ See Campbell 2000, 594, n. 4, for his long discussion disagreeing with this assumption.

⁴⁴ Unspecified are the main ports where Paul landed on the islands of Samos (Pythagorion) and Rhodes (Great Harbor) (Acts 20:15; 21:1). Andriake as Myra's port (Acts 27:5–6) is not identified as the place where Paul changed ships. Lastly, the harbour on Malta (probably Bormla) from which Paul's grain ship sailed is unnamed (Acts 28:11).

⁴⁵ Distances provided were measured on Google Earth. French 2014, 19, labels this road D22 on Conspectus Map 5.1.

Pamphylian plain in Perga and did not continue to Attaleia⁴⁶. However, recent surveys on the plain have found that several spurs connected with the Via Sebaste. One spur ran north-east from Attalia past Lyrboton Kome (north of Varsak), thus obviating the need to go to Perga⁴⁷. Thus the statement denying direct road access to the Via Sebaste from Attalia is mistaken. This fact is key to dismissing Attalia as the arrival port. If such a road existed, the apostles did not need to go to Perga but could have bypassed it by going directly to the Via Sebaste. Also, the text states explicitly that John Mark deserted them in Perga. Why did he need to wait until Perga to desert? Instead he could have abandoned the mission in Attalia.

Landing at Perga's River Port?

The New Living Translation translates Acts 13:13 as "Paul and his companions then left Paphos by ship for Pamphylia, landing at the port town of Perga". But in what sense was it a port town because it was not situated on the Mediterranean? Strabo, the geographer and contemporary of Paul, writes, "Then one comes to the Cestrus River; and, sailing 60 stadia up this river, one comes to the city of Perga"⁴⁸. Pomponius Mela, writing around A.D. 43, likewise states, "The Cestros is easy to navigate"⁴⁹. A third witness to its navigability is the *Stadiasmus Maris Magni*. Sixty stadia equal approximately 11 km., but today, because of further progradation, the coast is an additional 1.6 km. away. The city's inland situation protected it from the deprivation of pirates who periodically marauded along the coast⁵⁰. But in what sense was the Kestros navigable? Campbell lists a number of types of vessels that were used in riverine navigation including larger cargo vessels that could sail upstream where possible. Yet he writes: "But river navigation was more often accomplished by oars"⁵¹. Towing barges by horses, mules, or men was another aspect of riverine transport.

Drawing from these ancient sources, Ramsay concluded that the apostolic party "came to Perga in Pamphylia (Acts 13:13), and the expression reminds us of Strabo's opinion that Perga was on the navigable river"⁵². Ramsay's view has been echoed by a host of commentators since. Bruce postulates that Perga may have had a landing stage and port facilities on the Cestrus⁵³, and Schnabel even suggests that Perga was "linked with the Mediterranean at the time, probably by a connecting canal from the Kestros River"⁵⁴. The city sat approximately 5 km. west of the river. The 1895 Murray Handbook reported that the walk from Perga to the Kestros took about one hour⁵⁵. Campbell argues for the Cestrus river port as the landing place for the apostles. He includes a map showing the probable site of a scala from the Cestrus to Perga (Fig. 3)⁵⁶. His suggestion was prescient, for in 2008 a German geo-archaeological survey

⁴⁶ Schnabel 2004, 2.1075.

⁴⁷ French 2014, 19, labels this connecting route F1 on *Conspectus Map 5.1*. French 2014, 106, later speculates that this might be one of the branch roads Claudius repaired in A.D. 50/51 that is mentioned on a stone formerly standing at Hadrian's Gate in Antalya. The location of the stone is not presently known.

⁴⁸ Strabo, *Geogr.* 14.4.2

⁴⁹ Pomponius Mela 1.79; Lat. *Cestros navigari facilis*.

⁵⁰ For a brief history of the city see Abbasoğlu 2001, 172-188.

⁵¹ Campbell 2012, 209-211.

⁵² Ramsay 1902b, 748; Conybeare – Howson 1845, 128, also suggest that the apostolic party arrived on the Cestrus. However, the suggestion that their place of mooring was near the temple of Diana is several kilometres off.

⁵³ Bruce 1990, 300.

⁵⁴ Schnabel 2004, 2.1091.

⁵⁵ Wilson 1895, 172.

⁵⁶ Campbell 2000, 600.

team published their discovery of Perga's river harbour at Solak (Fig. 4)⁵⁷. Accompanying the article was a detailed discussion not only of the harbour area, but the terrain between the Cestrus and the harbour gate of Perga. It included a detailed map of the scala that largely provides a geographic overlay to Campbell's general depiction (Fig. 5)⁵⁸. In 1891 Heberdey discovered a milestone at Solak dating to the reign of M. Aurelius Antoninus and L. Aurelius Verus in A.D. 164/165⁵⁹. This milestone, coupled with the discovery of the harbour, helps us to localize a site previously known only in ancient texts and about which only speculation existed. Yet is the localization of the river port at Solak enough to determine definitively that this was the place of the arrival of the apostles?

Pekman in his history of Perga observes that the importance of the Cestrus to Perga can be seen by "the representation of the river god on the coins of the city, and the monumental statue of the river god (Cestrus) in the nymphaeum...to the north of the colonnades street..."⁶⁰. However, it is important to note that the nymphaeum in which the Cestrus statue sits dates to the 2nd century A.D. and that the first coins to appear with the river god date to Caracalla (A.D. 198-217)⁶¹. The river harbour undoubtedly served to handle heavy commercial items that were transported by water. A comparable example is the Tiber River which through its ports of Portus and Ostia supplied the city of Rome⁶². Campbell notes that the Cestrus connected to the road network at Perga "providing a good route of communication and transport in Pamphylia"⁶³. Russell extols the advantages of river transport over pack animals or wheeled vehicles and points to the discovery of a well-preserved, flat-bottomed wooden barge (late 1st-early 2nd century A.D.) in Arles that was carrying a load of limestone blocks weighing approximately 27 tons⁶⁴. Since Perga did not possess marble quarries of its own, the marble used for locally worked sarcophagi found in the city's necropoleis and now on display in the Antalya Museum was imported from renowned quarries like Prokonnesos, Dokimeion, and even Penteli in Attica⁶⁵. The scala was thus the easiest way to bring such heavy materials into the city from the river. A towpath probably existed along the river whereby cargos, unloaded at the river's entrance from seagoing vessels, could be towed up the river by slaves on barges⁶⁶. Small river boats called *naves codicariae* that relied on sails and oars were also in use⁶⁷. Fortunately the route from the Mediterranean upstream to Perga's river harbour was only for a short distance, for as Russell reminds us: "Upstream transport was vastly more difficult than downstream travel"⁶⁸. Since Paul's arrival was in the spring, the Cestrus would be full of run-off from snowmelt in the Taurus. So its current would have been rapid, perhaps like

⁵⁷ Martini et al. 2008, 163-179; see also Brückner – Kelterbaum 2013, 341-353, tab. 51-54.

⁵⁸ Martini et al. 2008, 170.

⁵⁹ French 2014, 96, 127.

⁶⁰ Pekman 1989, 56.

⁶¹ For a picture and illustration of this statue, see Antalya Museum 1997, 66, 67; for the coin (AE 25) called a "very rare" issue, see <http://www.asiaminorcoins.com/gallery/thumbnails.php?album=265> (accessed 18 June 2015).

⁶² See Meiggs 1973, 289-293.

⁶³ Campbell 2012, 320.

⁶⁴ Russell 2013, 108.

⁶⁵ Russell 2013, 148; Turak 2012, 224.

⁶⁶ For the use of towpaths see Campbell 2012, 212-214.

⁶⁷ Meiggs 1973, 293-296

⁶⁸ Russell 2013, 107. Russell 2013, 96 tab. 4.1, also provides the following ratios of transport costs from the Price Edict of A.D. 301: sea to land, 1:41; sea to river, 1:3.9 (downstream), 1:7.7 (upstream); river to land, 1:10.8 (downstream), 1:5.5 (upstream). The cost doubled to travel against the current rather than with it.

that of the nearby Düden River that still flows in the area today. It is therefore questionable whether the Cestrus River and its port achieved its importance for the city as early as Paul. As Perga's zenith was in the 2nd-3rd centuries A.D., particularly with its sculpture workshops, the river was perhaps at this time widened and dredged for more commercial purposes⁶⁹. In Paul's day, as Haenchen rightly notes, "the stream was not navigable for larger boats"⁷⁰. Indeed it is doubtful that the river was ever deep enough for seagoing vessels to use. If Sergius Paulus did give the apostolic party passage on a Roman naval vessel, such a vessel would certainly not disembark its passengers via a narrow river channel such as the Cestrus presented. So is there a third option?

Landing at Magydus?

Magydus (Karpuzkaldıran at Lara⁷¹) is never mentioned by scholars as the place of arrival in Pamphylia for Paul and his companions⁷². Campbell only mentions the city in a footnote, stating that the apostolic party "may have switched to a river vessel of shallower draught in Magydus, but unloading and reloading cargo in this fashion would have been costly"⁷³. The time lost in transferring to such a vessel, then traveling to the mouth of Cestrus several kilometres east, then sailing up to Perga's river harbour, and finally walking 5 km. west to Perga would have gained no practical advantage. Rather this would make a time-consuming and circuitous arrival. Nevertheless, he fails to connect the city to Perga, instead noting its relationship to Attalia. F. Beaufort, an early traveller to the Pamphylian coast in 1811-12, mentioned some ruins and a harbour but mistakenly called them "the site of Attalia, and of no other harbour"⁷⁴. The Murray Handbook in 1895 reported that the only visible site was "the remains of an aqueduct that carried water to Magydus on the coast"⁷⁵. When Ormerod and Robinson visited the site in March 1911, they reported only "some tombs of an interesting character"⁷⁶. When Foss wrote on the cities of Pamphylia, he had little to say: "In the Roman Period, a sixth city, Magydus, on the coast between Attaleia and Perga, was important. It is not treated here because its history is virtually unknown and its remains insignificant"⁷⁷. By the end of the twentieth century few ruins remained because the site had been used as a quarry. When the residential area of Örnekköy was developed in the 1980s, the east necropolis of the city was damaged during the construction activity.

⁶⁹ Russell 2013, 233. Willet – Poblome 2015, 147, note that SRSW pottery ended up in Perga some 85 km. away from Sagalassos because it was connected to the coast by a navigable river and thus a commodity for buyers to export.

⁷⁰ Haenchen 1971, 407. As Russell 2013, 105, also notes: "Unfortunately, the extent to which deforestation in the post-Roman period has affected the flow of rivers hampers our ability to assess the navigability of waterways in antiquity".

⁷¹ Today this is a military resort area surrounded by a security fence and off limits to visitors.

⁷² Keener 2012, 211, n. 373, observes that "Attalia's more heavily trafficked harbour, directly on the sea, provided the better port for a return voyage to Syrian Antioch". Since the harbour of Magydus was also directly on the sea and able to accommodate seagoing vessels, it could have been used either for Paul's port of arrival or departure.

⁷³ Campbell 2000, 601, n. 20.

⁷⁴ Beaufort 1817, 129. Beaufort believed Adalia (Attalia) was really ancient Olbia, therefore Lara, which he calls "Laara", was ancient Attalia (132). In his day the only ruins to be seen at Magydus were those of a quay and an arched aqueduct (133-134).

⁷⁵ Wilson 1895, 174.

⁷⁶ Ormerod – Robinson 1910/11, 222.

⁷⁷ Foss 1996, 52. His assessment that the harbour was approximately 250 yards (228.6 m.) in length and breadth is smaller than the estimate of Adak – Atvur 1999.

Bean visited Magydus in the 1960s and reported that “the chief feature of the site is the artificial harbour”⁷⁸. Schnabel likewise noted that Magydus’ historical importance was “due also to the artificially improved port that belonged to the largest harbors on the south coast of Asia Minor”⁷⁹. Within sight west of the harbour is the famous waterfalls of the Düden River, known in antiquity as the Katarraktes and mentioned both by Strabo and Pomponius Mela⁸⁰. The falls drop approximately 30.5 m. from the limestone falaise into the Mediterranean Sea. This falaise is approximately 14 km. long, and its eastern terminus recedes to the sea just before Magydus (Fig. 6). The harbour of Attalia is approximately 12 km. to the north-west, while the present mouth of the Cestrus (Aksu) River is approximately 11 km. east. An article published by Adak and Atvur in 1999 remains the most complete discussion of Magydus’ history; it also mentions its harbour⁸¹. They estimate its size as 340x225 m. and call it “einer der größten geschützten Häfen Südkleinasiens ist”⁸². The artificial mole was built of travertine blocks with many remaining *in situ*. This is its present state: “Während die längere, dem Wassergang stärker ausgesetzte Südmole zusammengebrochen ist, ist die Westmole in Teilen noch über Wasser zu sehe... Beide Molen lassen sich unter Wasser in ihrer Gesamtlänge verfolgen. Ursprünglich dürften sie beträchtlich über den Meeresspiegel hinausgeragt und neben ihrer Funktion als Wellenbrecher auch als Wehrmauer gedient haben. Architektonisch sind sie als Fortsetzung der Stadtmauer”⁸³. Interestingly, de Graauw, in his extensive work on ancient ports and harbours, associates Magydus with the harbour mentioned in Acts 13:13⁸⁴. The *Stadius Maris Magni* does not mention Magydus. However, it does name Attalia along with two minor anchorages between it and Magydus – Mydalis and Masura – plus two others along the coast east of Magydus to the mouth of the Kestros River⁸⁵.

A road connected Magydus with Perga, a distance of only 14 km., less than a half day’s walk⁸⁶. When Ormerod and Robinson visited the area, they observed a rock-cut road running a short distance to the north of Lara (Fig. 7). Unable to follow it for lack of time, they concluded that it was probably connected with the road that cut through the limestone cliffs of the Söğütçük Çayı south of Çalkaya and now east of the Antalya airport⁸⁷. The Murray Handbook

⁷⁸ Bean 1979, 83. He also noted the presence of ancient buildings on the shore all of late date, among which were baths, shops, and warehouses, as well as the presence of an aqueduct with an open channel.

⁷⁹ Schnabel 2004, 2:1092.

⁸⁰ Strabo Geogr. 14.4.1; Pomponius Mela 1.79. Adak – Atvur 1999, pl. 18, fig. 1, provide a picture of the ruins with the falls in the background as they appeared in 1971. Today these falls are a popular destination for the tourist boats that shuttle from Antalya’s yacht harbour. These boats avoid the waters beyond in the Turkish military recreation area. However, the harbour of Magydus and its artificial moles are clearly visible to the east.

⁸¹ Adak – Atvur 1999. A map of the site is provided on p. 56; pl. 19, figs. 1-2; pl. 20, figs. 5-9 are pictures of the ruins. There is a brief mention of Magydus in Grainger 2009, 21-22.

⁸² Adak – Atvur 1999, 51. English trans.: “one of the largest protected harbours in southern Asia Minor”. Pl. 18, fig. 2, is a picture of the harbour in 1971.

⁸³ Adak – Atvur 1999, 55. English trans.: “While the longer south mole, which is more exposed to the water passage, has collapsed, the west mole is partly visible above water. Both moles can be traced under water for their total length. Originally they most likely protruded considerably above the sea level. In addition to their function as a breakwater, they also served as a defensive wall. Architecturally they are a continuation of the city wall”.

⁸⁴ de Graauw 2014, 177, no. 2241.

⁸⁵ See de Graauw 2014, 177 for these ports: Attaleia, Adalia (Antalya) *Stadius* 223; Mygdalis (Antalya, near Gençlik?), *Stadius* 222; Masura (Antalya, near Fener?) *Stadius* 221; Rhixoupous, Rhouskopous, Rhuscopode (near Lara Beach) *Stadius* 220; R Cestro, Kestros (R Kumköy) *Stadius* 219. Of these ports only Attalia, Magydus, and Rhixoupous/Rhouskopous are marked on Talbert 2000, 65.

⁸⁶ French 2014, 19, labels this road F2 on Conspectus Map 5.1.

⁸⁷ Ormerod – Robinson 1910/1911, 222. French 2014, 19, labels this road F2 on Conspectus Map 5.1.

called this route from Perga the “ascent to the terraced plain of Adalia by an ancient road”⁸⁸. Ormerod and Robinson called it the “Ghiaour Yolu” and state that it led down to a lake called “Baghgiölu” upon whose southern shore was a mill called “Jalynys Baghdeirmeni”. According to their calculations, the road measured “some six metres broad and shows deep wheel-ruts, the space between which measures 1.10 m.”. Near the southern end of the cut they observed “small round sinkings on either side of the road connected with the ‘ruts,’ to carry off water”. Interestingly they found in the deepest part of the cut two inscriptions: on the eastern face ΟΡΟΙ [Τ]ΕΤΡΑΠΥΡΓ[Ω]Ν on the western face ΛΙΜΝΩΝ ΟΡΟΙ⁸⁹. French gives these brief details of its construction: ca. 6.40 m. wide; at its deepest point cut more than 4 m. into the rock of the high *falaise*; walkways lining both sides of the sunken road bed; an open gutter cut alongside the eastern walkway; and evidence of wheel ruts in the road bed (Fig. 8)⁹⁰. Below the pass the limestone has been levelled to provide a ramp descending into the valley. Today, however, the ledge has split and collapsed, probably from earthquake activity. This ramp of natural stone connected with another man-made ramp about 6 m. wide built of ashlar blocks approximately 0.60 m. high by approximately 1.20 m. wide maximum. This ramp, about 100 m. long, ran across the narrow river valley and led to a bridge, of which a few elements still remain (Fig. 9). French calls it “an exceptionally well-preserved monument of Roman technical achievement.... Altogether, an impressive monument”⁹¹.

Traces of the roadbed continue in the fields east of the stream. From here the road continued north-east and later descended into the Cestrus valley via a natural pass from the south that enters the centre of Aksu. Its uneven terrain was not suitable for transshipping heavy items from the sea harbour to Perga, therefore the river harbour was needed. But travellers like Paul arriving from Cyprus would find this inland route from Magydus the most direct way to reach Perga. Hence the conclusion is that Magydus was the port where Paul, Barnabas, and John Mark first landed in Pamphylia.

Departure

Perga served as a point of departure for all of the characters in Acts 13. John Mark returned to Jerusalem while Paul and Barnabas departed for Pisidian Antioch. Acts is silent regarding the cause of John Mark’s desertion. Williams speculates that the reason perhaps was “Luke’s later friendship with Mark may have sealed his lips”⁹². Nevertheless, Luke’s “sealed lips” have prompted many scholars to speculate about the cause, especially since it was the cause of the “sharp disagreement” between Paul and Barnabas at the beginning of the second journey⁹³. Similarly, the immediate departure of Paul and Barnabas from Perga has prompted some scholars to speculate about there a son for this hastiness. These two departures will be discussed next.

⁸⁸ Wilson 1895, 174.

⁸⁹ Ormerod – Robinson 1910/1911, 222-223; inscriptions in rock cutting, 245. They followed Ramsay in interpreting the *tetrapurghiai* (quadrangular buildings with towers at four corners) as a small village whose boundary is defined by the rock-cut road. They suggest Limnae refers to the swampy ground that existed formerly to the west of the road. These inscriptions are no longer visible.

⁹⁰ French 1992, 5. French’s photo of the rock-cut pass can be found in Mitchell 1993, 1.128, fig. 25. Another excellent photo can be found in Harada – Cimok 2008, 1.155, fig. 221.

⁹¹ French 1992, 5-6.

⁹² Williams 1990, 230.

⁹³ Acts 15:39; Gr. παροξυσμός.

The Departure of John Mark

The reason for John Mark deserting⁹⁴ Paul and Barnabas at Perga has elicited a number of possible suggestions from scholars⁹⁵. One fanciful suggestion by Conybeare and Howson was that John Mark “was drawn...by the attraction of an earthly home. As he looked up from Perga to the Gentile mountains, his heart failed him, and he turned back with desire towards Jerusalem”⁹⁶. This maudlin portrayal of Mark as a homesick youth who could not handle the challenges of travel seems needlessly facile because John Mark had already journeyed from Jerusalem to Antioch and across Cyprus to Pamphylia. Allen proposes three reasons for John Mark’s abandonment: 1) Paul had taken over leadership after the Paphos crisis in place of his cousin Barnabas, 2) Paul was going to preach outside the synagogue to Gentiles and admit them into fellowship on terms unacceptable to him⁹⁷, and 3) Paul was proposing to penetrate remote regions that were perhaps more dangerous than Mark had anticipated⁹⁸. Responding to these in reverse order: if Paul and Barnabas took the Via Sebaste, the dangers along this well-travelled road through a Roman colony (Comama) and a Roman enclave (Apollonia) to Pisidian Antioch would have been minimal. It is important to recall that the initial terminus of the Anatolian portion of the journey was Pisidian Antioch. The apostles left the Roman colony and its surrounding chora⁹⁹ only when they were forced eastward to Iconium¹⁰⁰. The view that John Mark did not approve of Paul preaching outside the synagogue is likewise untenable. Undoubtedly as they travelled in Cyprus Paul and Barnabas shared the gospel with Gentiles, particularly in Paphos where Sergius Paulus was “amazed at the teaching about the Lord”¹⁰¹. Paul stated that the outcome of the meeting with James, Peter, and John in Jerusalem was that he and Barnabas were encouraged to keep preaching to the Gentiles¹⁰². The first reason is a possible factor. Paul’s assumption of leadership for the group was undoubtedly perceived by John Mark as insulting to his cousin, and he reacted by taking offense at Paul. Such a personal grievance is a very believable explanation for John Mark’s reaction to Paul’s actions.

A final suggestion to consider, and the most likely, is that of Lake and Cadbury: “It is quite possible that the original plan did not contemplate anything more than Cyprus and that Mark did not feel it his duty to continue with the new enterprise”¹⁰³. It was argued previously that the original plan did contemplate a destination beyond Cyprus and that was probably North

⁹⁴ Acts 13:13; Gr. ἀποχωρέω.

⁹⁵ One of the most improbable is the suggestion of Pervo 2008, 331, that Mark’s “inclusion with and departure from the mission is a Lucan invention designed to explain the eventual separation of Paul and Barnabas (15:37–39)”. Lüdemann 1989, 151, likewise sees the traditions of the collaboration of Barnabas with John Mark as “certainly unhistorical”. Mark’s anomalous departure Perga, as argued above, instead supports the account’s historicity.

⁹⁶ Conybeare – Howson 1856, 1.162.

⁹⁷ Longenecker 1981, 421, holds that John Mark did not see the validity of a direct Gentile mission. That there were Jewish communities in southern Galatia, similar to those encountered on the mission in Cyprus, diminishes the likelihood of this possibility.

⁹⁸ Allen 1962, 10–11, believes that “there was at Perga a real change both in the direction and in the character of the mission”. Blaiklock 1959, 105, thinks this or the changed policy not to evangelize Pamphylia because of Paul’s malarial condition was the reason that John Mark left the party.

⁹⁹ Acts 13:49; Gr. χώρα.

¹⁰⁰ Acts 13:50; Gr. ὄρια.

¹⁰¹ Acts 13:12.

¹⁰² Galatians 2:9. This statement, of course, is based on the interpretation that this meeting in Jerusalem occurred before Paul’s first journey and that John Mark knew of the charge.

¹⁰³ Lake – Cadbury 1934, 4.147

Africa. Mark's later connections with individuals in the North African church and the tradition recounted in Eusebius that Mark later founded the church in Alexandria suggest that he had a vested interest in continuing south from Cyprus¹⁰⁴. The turn northward to Asia Minor then was not interpreted as providential guidance by Mark so he decided to leave. If this were so, why did not Mark return to Jerusalem directly from Cyprus, a far quicker and easier journey instead of continuing with Paul and Barnabas to Pamphylia? If Sergius Paulus did arrange for passage for the apostolic party to Perga on a Roman naval vessel, as suggested previously, it would have been awkward for Mark to excuse himself from the sea passage provided by such an important Roman official. Therefore Mark would have continued to Pamphylia with Paul and Barnabas and departed from there immediately, which is in fact the picture given in Acts 13:13¹⁰⁵.

Departure of Paul and Barnabas

Besides the argument advanced here that the apostles passed quickly through Perga because Pisidian Antioch was their goal, other theories have been advanced for their hasty departure. Conybeare and Howson suggested that their quick exit was related to the time of year: "If St. Paul was at Perga in May, he would find the inhabitants deserting its hot and dusty streets"¹⁰⁶. Thus they argue Paul would have no audience around to listen to his message. This exodus was attributed to the flight of the locals from the enervating hot weather of coastal Pamphylia to the cooler climes of the mountainous summer pastures. But May is still temperate in Perga, snow remains on the surrounding peaks of the Taurus, and cold water from snowmelt continues to flow through the rivers of Pamphylia. The conjecture regarding a hasty departure because of weather is thus unlikely, and many residents would still be in the city if Paul had desired to interact with them¹⁰⁷. Williams suggests that the abbreviated visit in Perga was due to the lack of a synagogue, an argument from silence since Perga probably had a synagogue. He also believes that the apostles intended to connect with the road from Ephesus that passed through Pisidian Antioch so as to return by this road to Syria¹⁰⁸.

Ramsay's suggestion regarding their change of plans has gained the most traction. He surmised the cause of their sudden departure: "A plausible conjecture has been advanced that residence in the moist and enervating atmosphere of Pamphylia, coming after the fatigue of missionary travel and the intense effort of the scene in Paphos, brought out a certain weakness in Paul's constitution, causing the illness alluded to in Galatians 4:13"¹⁰⁹. Ramsay's assessment

¹⁰⁴ Eusebius Hist. Eccl. 2.16. Mark displays his connection to North Africa in his gospel by naming Simon of Cyrene and two sons, Rufus and Alexander (Mark 15:21).

¹⁰⁵ In the apocryphal Acts of Barnabas (5th–6th century A.D.) John Mark states that he remained in Perga for two months "wishing to sail to the regions of the West; but the Holy Spirit did not allow me" (Walker 1870, 294). He then decided to find Paul and Barnabas again. After learning they were now in Antioch, he went to them there. But this is not possible chronologically because the mission of the apostles in south Galatia took longer than this, plus they returned to Perga before departing from Pamphylia for Antioch. The Acts of Barnabas portray Paul as being upset with Mark because of his delay and his keeping of several parchments, not for his desertion.

¹⁰⁶ Conybeare – Howson 1856, 1.165.

¹⁰⁷ Local residents of Antalya continue this practice today, escaping the heat of mid-June to early September that can run up to 50 degrees centigrade. They move to summer houses in the yaylas of the surrounding mountains.

¹⁰⁸ Williams 1990, 230.

¹⁰⁹ Ramsay 1902a, 659. Ramsay 2001, 88-89, elaborates on his hypothesis: "We learn, then, from Paul himself that an illness (we may confidently say a serious illness) was the occasion of his having originally preached to the churches of Galatia. The words do not necessarily imply that the illness began in Galatia; they are quite consistent with the interpretation that the illness was the reason why he came to be in Galatia.... Paul had a serious illness

of Pamphylia's climatic condition that contributed to Paul contracting malaria does not square with ancient testimony about Pamphylia. A description of a disease in the region, probably malaria, comes from Livy. Rhodian and Roman sailors who navigated in the Pamphylian Sea in 190 B.C. against Hannibal and the Seleucids got sick in Phaselis: "They had not foreseen, on account both of the unhealthy country and of the time of year – for it was midsummer – besides, from the unaccustomed odour, diseases began to spread generally, especially among the rowers. In fear of this epidemic, they went on, and when they were sailing past the gulf of Pamphylia, putting in at the mouth of the river Eurymedon"¹¹⁰. Phaselis, despite its prime coastal location, was situated near a stagnant lake, which even today is a breeding ground for mosquitoes (Fig. 10). It is instructive that when the sailors contracted malaria-like symptoms, they sailed to Pamphylia, landing near Aspendus adjacent to Perga. Neither of these two cities had such problems with standing water. According to Livy's account, the Pamphylian coast was the place of escape known by the ancients fleeing from malaria-like symptoms. This is in marked contrast to Ramsay's portrayal of the region. Paul's supposed fatigue on the journey across Cyprus could not have been great. The distance along the generally flat Roman road from Salamis to Paphos was only 189 km., far less than the multiple journeys he had already made between Jerusalem and Tarsus and Antioch.

The hypothesis that Paul contracted malaria cannot be found in earlier commentators such as Alford or Conybeare and Howson, suggesting its origin lies with Ramsay. Bruce rightly calls Ramsay's suggestion "an interesting speculation but nothing more"¹¹¹. Nevertheless, Ramsay's suggestion continues to be repeated in commentaries up to the present day. For example, Witherington writes that "if Paul contracted malaria soon after landing in Asia Minor, it might explain why Paul left the southern coastal plain and went up into the mountains to Pisidian Antioch"¹¹². A further problem with the idea of Paul contracting malaria in Pamphylia and then moving to the higher elevation of Pisidian Antioch (1236 m.) for relief is that symptoms of malaria do not appear so soon. A survey of medical web sites that discuss malaria shows that a time lapse exists between infection and the appearance of symptoms. For example, WebMD states that the minimum time for symptoms such as sweating, chills, fatigue, nausea, and fever to appear is seven days¹¹³. As we have seen, Acts 13 states that the apostles did not stop in Perga but continued immediately to Pisidian Antioch. Barrett discounts the malaria view stating that "it seems improbable that a man suffering from malaria would be able to make such an ascent"¹¹⁴. However, such so-called rigors would be minimal if the Via Sebaste was used for the inbound journey¹¹⁵. The bigger issue is whether Paul ever contracted malaria after landing in Pamphylia. This notion should be laid to rest once and for all. If symptoms of malaria did

in Pamphylia, and on that account he left Perga and went to Antioch.... The natural and common treatment for such an illness is to go to the higher ground of the interior".

¹¹⁰ Livy 37.23.2–3 (Loeb Ser.).

¹¹¹ Bruce 1990, 300.

¹¹² Witherington 1998b, 310, n. 39.

¹¹³ <http://www.webmd.com/a-to-z-guides/malaria-symptoms> (accessed 19/6/2015).

¹¹⁴ Barrett 1994, 1.627. Williams 1990, 230, concurs: "It must be questioned, however, whether a sick man could have faced the rigors of crossing the Taurus Mountains".

¹¹⁵ Contra Fairchild 2013, 54, who writes, "The route north from Perga to Pisidian Antioch was itself difficult and dangerous". The most rigorous part was the Climax pass at Döşemealtı that linked the Pamphylian plain with the first inland plateau near Dağbeli. I have walked this section of the Via Sebaste numerous times, even with older adults who experienced minimal challenges making the climb. See Wilson 2009, 482–483.

appear in Perga, Paul would have had to contract the disease while in Cyprus¹¹⁶. And there is no evidence that this happened.

Conclusion

This article has examined the issues of intention, arrival and departure related to Paul's first journey in Pamphylia. It concludes that the apostolic party did not intend originally to evangelize Pamphylia and Galatia, but rather was providentially directed there after meeting the Roman governor Sergius Paulus in Paphos whose *patria* was Pisidian Antioch. After reviewing the landing options suggested by other scholars – Attalia and Perga's river port – a third possibility was presented: Magydus the seaport of Perga. It was concluded that Magydus was the port of arrival for the apostles while Attalia was the port of departure for their return to Seleucia Pieria (Fig. 11). John Mark left the party in Perga because of its change of direction to Pisidian Antioch, a place in which he was not interested. Relief from the symptoms of malaria was not the reason that Paul left Pamphylia immediately. It was determined at Paphos that Pisidian Antioch was to be the new destination, so Perga only became a stopover point on the inbound journey. Only on the return was the gospel preached there as recorded in Acts 14:25.

¹¹⁶ A better explanation for the weakness mentioned in Galatians 4:13–14 relates to the persecution received by Paul. The stoning planned in Iconium (Acts 14:5) was later conducted in Lystra where Paul was then dragged out of the city and left for dead (Acts 14:19). When he arrived in Derbe, the physical effects of the stoning would still be apparent. Perhaps when he revisited the other churches on his return, his appearance and physical condition were still influenced by the stoning. Bruce 1982, 208, links this infirmity with the “thorn in the flesh” mentioned in 2 Corinthians 12:7–10. However, the first attack of the thorn was fourteen years before, hence around A.D. 43 (cf. 2 Cor. 12:2) and thus antedating the first journey.

Abbreviations and Bibliography

- Abbasoğlu 2001 H. Abbasoğlu, "The Founding of Perge and its Development in the Hellenistic and Roman Periods", in: D. Parrish (ed.), *Urbanism in Western Asia Minor*, JRA Suppl. 45 (2001) 172-188.
- Adak – Atvur 1999 M. Adak – O. Atvur, "Epigraphische Mitteilungen aus Antalya II: Die Pamphyliche Hafenstadt Magydos", *Epigraphica Anatolica* 31, 1999, 53-68.
- Alford 1876 H. Alford, *The Greek New Testament: Acts–II Corinthians*, vol. 2 (1876).
- Allen 1962 R. Allen *Missionary Methods: St. Paul's or Ours?* (1962).
- Antalya Museum 1997 *A Complete Guide to the Three Major Cities of the Ancient Antalya – Pamphylia: Perge, Aspendos, Side* (1997).
- Barrett 1994 C. K. Barrett, *Acts*, 2 vols. (1994).
- Bean 1979 G. E. Bean, *Turkey's Southern Shore*² (1979).
- Beaufort 1817 F. Beaufort, *Karamania, or A Brief Description of the South Coast of Asia Minor and the Remains of Antiquity* (1817).
- Blaiklock 1959 E. M. Blaiklock, *The Acts of the Apostles: An Historical Commentary* (1959).
- Bruce 1982 F. F. Bruce, *The Epistle to the Galatians* (1982).
- Bruce 1990 F. F. Bruce, *The Acts of the Apostles*³ (1990).
- Bruce 1997 F. F. Bruce, *Apostle of the Heart Set Free* (1997).
- Brückner – Kelterbaum 2013 H. Brückner – D. Kelterbaum, "The Aksu Çayı (Kestros River) Coastal Plain and the Harbour of Perge. A Palaeogeographic and Geoarchaeologic Study in Ancient Pamphylia (SW Turkey)", in: G. Kalaitzoglou – G. Lüdorf (eds.), *Petasos: Festschrift für Hans Lohmann* (2013) 341-353.
- Campbell 2000 D. A. Campbell, "Paul in Pamphylia (Acts 13.13-14a; 14.24b-26): A Critical Note", *New Testament Studies* 46, 2000, 595-602.
- Campbell 2012 J. B. Campbell, *Rivers and the Power of Ancient Rome* (2012).
- Conybeare – Howson 1856 W. J. Conybeare – J. S. Howson, *The Life and Epistles of St. Paul*, 2 vols. (1856).
- D'Andria 2003 F. D'Andria, *Hierapolis of Phrygia (Pamukkale)* (2003).
- Davis 2012 T. W. Davis, "Saint Paul on Cyprus: The Transformation of an Apostle", in: J. K. Hoffmeier – D. R. Magary (eds.), *Do Historical Matters Matter to Faith?* (2012) 405-426.
- Davis – Wilson forthcoming T. W. Davis – M. Wilson, "The Destination of Paul's First Journey: Asia Minor or Africa?" forthcoming.
- De Graauw 2014 A. de Graauw, *Ancient Ports and Harbours, The Catalogue*⁴, vol. 1 (2014) <http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/pdf/AncientPortsVol-I-List.pdf> (accessed 18 June 2015).
- Drane 2011 J. Drane, *Introducing the New Testament*³ (2011).
- Fairchild 2013 M. R. Fairchild, "Why Perga? Paul's Perilous Passage through Pisidia", *Biblical Archaeology Review* 39.6, Nov/Dec 2013, 52-59, 84.
- Farrar 1893 F. W. Farrar, *The Life and Work of St. Paul*, 2 vols. (1893).
- Foss 1996 C. Foss, "The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age", in: C. Foss (ed.), *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (1996) 1-62.

- Fox 1987 R. L. Fox, *Pagans and Christians* (1987).
- French 1992 D. H. French, "The Year's Work, Antalya", *Anatolian Studies* 42, 1992, 5-6.
- French 2014 D. H. French, *Roman Roads & Milestones of Asia Minor*, Vol. 3 *Milestones*, Fasc. 3.6 *Lycia et Pamphylia* (2014).
- Grainger 2009 J. D. Grainger, *The Cities of Pamphylia* (2009).
- Haenchen 1971 E. Haenchen, *The Acts of the Apostles* (1971).
- Harada – Cimok 2008 T. Harada – F. Cimok (eds.), *Roads of Ancient Anatolia*, 2 vols. (2008).
- Karageorghis 1969 V. Karageorghis, *Salamis: Recent Discoveries in Cyprus* (1969).
- Keener 2012 C. Keener, *Acts: An Exegetical Commentary*, Vol. 1 (2012).
- Lake – Cadbury 1934 K. Lake – H. J. Cadbury, "English Translation and Commentary; Additional Notes to the Commentary", in: F. J. F. Jackson – K. Lake (eds.), *The Acts of the Apostles*, Vols. 4-5 (1934).
- Longenecker 1981 R. Longenecker, *Acts* (1981).
- Lüdemann 1989 G. Lüdemann, *Early Christianity according to the Traditions in Acts* (1989).
- Martini et al. 2008 W. Martini – H. Brückner – N. Eschbach – D. Kelterbaum – M. Recke, "Der Flusshafen von Perge in Pamphylien. Ein geoarchäologischer Survey löst ein altes Problem", *Archäologischer Anzeiger* 1, 2008, 163-179.
- Meiggs 1973 R. Meiggs, *Roman Ostia*² (1973).
- Mitchell 1976 S. Mitchell, "Requisitioned Transport in the Roman Empire", *Journal of Roman Studies* 66, 1976, 106-131.
- Mitchell 1980 S. Mitchell, "Population and Land in Roman Galatia," in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.7.2. (1980) 1053-1081.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia*, 2 vols. (1993).
- Mitchell – Waelkens 1998 S. Mitchell – M. Waelkens, *Pisidian Antioch* (1998).
- Murphy-O'Connor 1996 J. Murphy-O'Connor, *Paul: A Critical Life* (1996).
- Murphy-O'Connor 2004 J. Murphy-O'Connor, *Paul His Story* (2004).
- Ormerod – Robinson 1910/11 H. G. Ormerod – E. S. G. Robinson, "Notes and Inscriptions from Pamphylia", *Annual of the British School at Athens* 17, 1910/1911, 215-249.
- Pekman 1989 A. Pekman, *Perge Tarihi / History of Perge* (1989).
- Pervo 2008 R. Pervo, *Acts* (2008).
- Peterson 2009 D. Peterson, *The Acts of the Apostles* (2009).
- Polhill 1992 J. Polhill, *Acts: An Exegetical and Theological Exposition of Holy Scripture* (1992).
- Ramsay 1902a W. M. Ramsay, "Pamphylia", in: J. Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible*, Vol. 3 (1902) 659.
- Ramsay 1902b W. M. Ramsay, "Perga", in: J. Hastings (ed.), *Dictionary of the Bible*, Vol. 3 (1902) 747-749.
- Ramsay 2001 W. M. Ramsay, *St. Paul the Traveler and Roman Citizen*. M. Wilson (ed.) rev. ed. (2001).
- Rothschild 2012 C. K. Rothschild, "Pisidian Antioch in Acts 13: The Denouement of the South Galatian Hypothesis", *Novum Testamentum* 54, 2012, 334-353.

- Russell 2013 B. Russell, *The Economics of the Roman Stone Trade* (2013).
- Schnabel 2004 E. J. Schnabel, *Early Christian Mission: Paul and the Early Church*, 2 vols. (2004).
- Schnabel 2012 E. J. Schnabel, *Acts* (2012).
- Stanton 2004 G. N. Stanton, *Jesus and the Gospel* (2004).
- Talbert 2000 R. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (2000).
- Tosun 2010 A. Tosun, "Salvage Excavations at the Necropolis of Attaleia at Doğu Garajı-Halk Pazarı Mevkii in 2009", *Anmed* 8, 2010, 174-180.
- Tosun 2011 A. Tosun, "Salvage Excavations at the Necropolis of Attaleia at Doğu Garajı-Halk Pazarı Mevkii in 2010", *Anmed* 9, 2011, 224-230.
- Turak 2012 Ö. Turak, "An Attic-Type Dionysiac Sarcophagus from Perge", *Adalya* 15, 2012, 224-245.
- Twelftree 2013 G. Twelftree, *Paul and the Miraculous* (2013).
- Walker 1870 A. Walker, *Apocryphal Gospels, Acts and Revelations* (1870).
- Wallace – Williams 1993 R. Wallace – W. Williams, *The Acts of the Apostles* (1993).
- Willet – Poblome 2015 R. Willet – J. Poblome, "The Scale of Sagalassos Red Slip Ware Production: Reconstructions of Local Need and Production", *Adalya* 18, 2015, 133-147.
- Williams 1990 D. J. Williams, *Acts* (1990).
- Wilson 1895 C. Wilson, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.* (1895).
- Wilson 2005 M. Wilson, "The Role of the Holy Spirit in Paul's Ministry Journeys", *Ekklesiastikos Pharos* 87, 2005, 76-95.
- Wilson 2009 M. Wilson, "The Route of Paul's First Journey to Pisidian Antioch", *New Testament Studies* 55, 2009, 471-483.
- Wilson 2013 M. Wilson, "Syria, Cilicia, and Cyprus", in: J. Green – L. MacDonald (eds.), *The World of the New Testament: Cultural, Social, and History Contexts* (2013) 490-500.
- Witherington 1998a B. Witherington, *The Acts of the Apostles* (1998).
- Witherington 1998b B. Witherington, *Grace in Galatia: A Commentary on Paul's Letter to the Galatians* (1998).

Özet

Aziz Paulos Pamphylia'da: Niyet, Geliş, Gidiş

Elçilerin İşleri 13-14'te anlatıldığı üzere birinci seyahatinde Paulos'un Pamphylia'ya gelişiyle ilgili ayrıntılar henüz yeterince incelenmemiştir. Bu makalede Orontes üzerindeki Antakya'dan yola çıkan Paulos'un niyetinin Galatia'da öğretisini yaymak olup olmadığını irdelenecektir. Sonra ilgili arkeolojik, edebi ve tarihi verileri inceleyerek Paulos'un Pamphylia'ya varışı üzerine önerilen üç olası senaryo değerlendirilecektir. Bu kanıtların akabinde elçi ekibinin Pamphylia'ya varış limanı üzerine yeni bir hipotez sunulacaktır. Makale, Ioannes Markos'un terk edilmesi ve Paulos ile Barnabas'ın Perge'den aceleyle ayrılmalarıyla ilgili koşulları irdelerek sonlanacaktır.

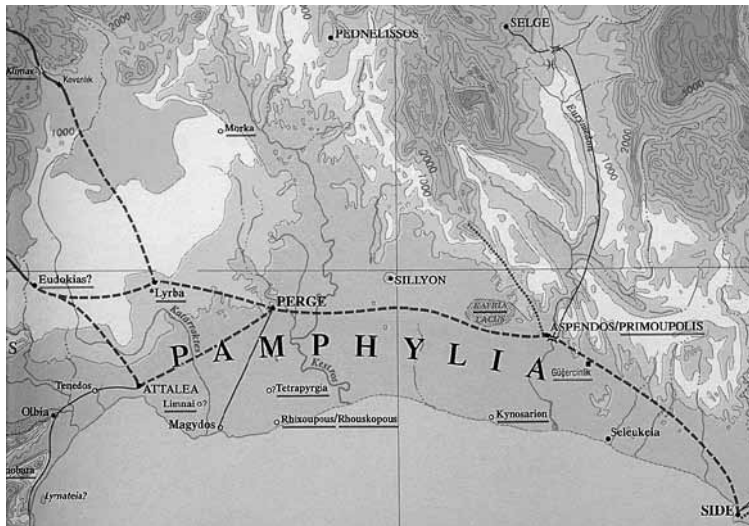

Fig. 1
Ports of Pamphylia
map (Used with
permission of
Princeton University
Press)

Fig. 2
Attalia, Harbour

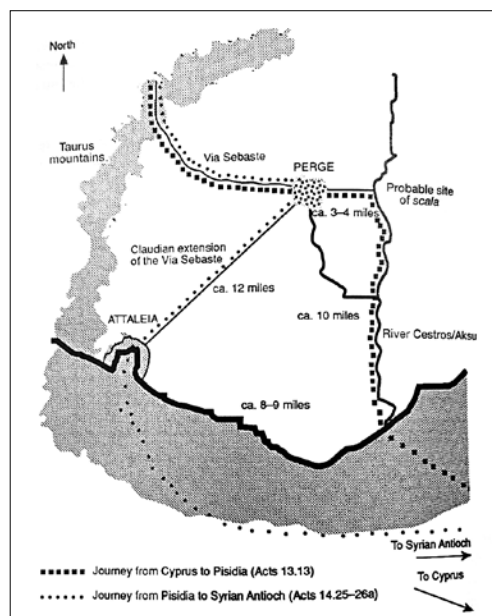

Fig. 3
Perga, Campbell's
scala map (Used
with permission of
Cambridge University
Press)

Fig. 4
Perge, River Harbour

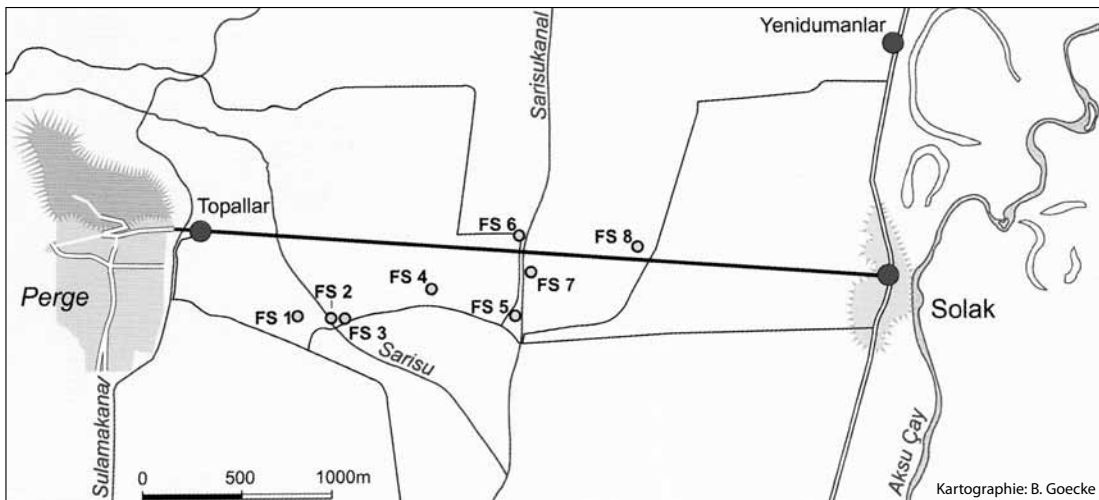

Fig. 5
Perge, Scala from
Cestrus (Used with
permission of W. Martini)

Fig 6
Magydus,
Harbour with
Katarraktes falls

Fig. 7
Upper Rock-cut pass

Fig. 8
Lower Rock-cut pass

Fig. 9
Ramp below
Rock-cut pass

Fig. 10
Phaselis, marsh

Fig. 11 Google map of harbours and roads

The Sundial and Convivium Scene on the Mosaic from the Rescue Excavation in a Late Antique House of Antioch

Hatice PAMİR – Nilüfer SEZGİN*

Introduction

During the rescue excavation carried out at İplik Pazarı in 2013 in the modern quarter of Antakya (ancient Antioch) by archaeologists D. Kara and B. Demir from the Hatay Archaeology Museum, a partially surviving figural floor mosaic was discovered¹. Only the eastern part of the figural mosaic floor has survived while the rest was destroyed. The mosaic panel is bordered by a frame and consists of three intact yet different scenes. In the center is a sundial, a male figure with the inscription *Trekhedeipnos*, and another male figure at his back with the inscription *Akairos*. A slightly reclining skeleton and the inscription *Euphrosynos* is depicted in the next panel, while the head of an African figure holding a double stick is in the third panel. The sundial theme is a subject seen previously in Antioch mosaics²; however, the skeleton depiction is viewed for the first time. The panel has a uniqueness both in its subject and its different style, and brings novelty to the Antioch mosaic repertoire.

Antioch has long been a fascinating subject, due to its intellectual institutions and cultural richness beginning from its foundation in 300 B.C. and running through the Late Antique period. It has been called 'the fair crown of the East'³. Levi gives Antioch a special status as a place where the civilizations, thoughts and arts of East and West met⁴. Between the years 1932-1939, numerous mosaic floors reflecting the influence of Hellenistic culture were discovered in the excavations in Antioch and its surroundings⁵. Rich merchants and rulers lived in Antioch,

* Doç. Dr. Hatice Pamir, Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Tayfur Sökmen Kampüsü, Antakya Hatay. E-mail: haticepamir@gmail.com
Nilüfer Sezgin, Arkeolog, Hatay Arkeoloji Müzesi, Antakya Hatay. E-mail: nilufersezgin2012@gmail.com

¹ Cordial thanks are due to D. Kara, Deputy Director of Hatay Arkeoloji Müzesi, for providing the data from the excavation. This study is based on data acquired from the excavation conducted by the Hatay Archeology Museum. I would like to express my thanks to the museum for providing the permission and contributions required during the preparation of the article. The literature study of the mosaic has been carried out with the Scientific and Technological Research Council of Turkey's (TÜBİTAK) research scholarship abroad, No: 2219/1(1059B191300484) at the Université Paris-8 and CNRS/ENS Archéologie et Philologie d'Orient et d'Occident – AOROC, where I am on official duty. I would like to thank Prof. Dr. B. Casu, Université Paris-Sorbonne (Paris IV); Prof. Dr. C. Saliou, Université Paris-8; and J.-P. Sodini, Emeritus Professor (Paris IV) for their comments on the inscriptions.

² Levi 1947, 220-221; Antioch on the Orontes vol. II, 202, no. 963, pl. 75; Cimok 2000, 191-193.

³ Amm. Marc. 22.9.14. Downey 1961 is a primary source for the period from the foundation of Antioch to the Arabian occupation.

⁴ Levi 1947, 1.

⁵ This has been published as a corpus with over 300 mosaic floors; see Levi 1947.

Seleucia Pieria (Samandağ-Çevlik), and Daphne (Harbiye), and the floors of many of their houses were paved with mosaics whose scenes depicted literary, theatrical and mythological subjects taken from the epics and tragedies of Classical and Hellenistic literature⁶.

Among these mosaic floors, the mosaic pavement at the Daphne Iphigenia House, with its scenic representation inspired by one of the highest creations of Hellenic literature, depicts the staging of Euripides' tragedy at the Iphigenia Aulis⁷. The mosaic panel at the Daphne Menander House depicts the new comedy writer Menander and a hetaira named Glykera⁸. The mosaic floor recently unearthed at Daphne depicts Menander's Peirikomene's 1st scene, Philadelphoi's 1st scene, Synaristosai's 1st scene and Theophoroumene's 1st scene. The writer himself and his plays⁹ are subjects directly transferred from literary works.

These subjects of the mosaic floor pavements in Antioch's Late Antique houses reflect the inspiration of Hellenic literature, despite the fact that a 500 year period had passed, and draw attention to a society which adopted Hellenistic culture and kept it alive.

Archeological Documentation, Iconography, Style and Technique

The rescue excavation were carried out in Affan Mahallesi, which is one of the old quarters of Antakya¹⁰, at the site called İplik Pazarı located 119 m. east of Affan Avenue, modern Kurtuluş Caddesi, which has formed the main axis of the city since its foundation. The excavation was carried out in nine squares in a 10x10 m. area occupied by modern houses (Fig. 1)¹¹.

The excavation area is situated on the western slope of Silpios Mountain (modern Habib-i Neccar) in an area which slopes naturally from east to west. West of the excavation is Güngör Caddesi, which is 114 m. away from Kurtuluş Caddesi and extends parallel to it in a southeast-northwest direction. North of the excavation is Selçuk Caddesi, which vertically intersects with Kurtuluş Caddesi in an east-west direction. The excavation partially fits with the grid plan which has been preserved since the Hellenistic Period¹².

⁶ Levi 1947, 15-24: the Atrium House, Judgment of Paris, Aphrodite and Adonis, Heracles and Dionysus; Levi 1947, 68-88: in the panel named the Mosaic of Seasons found in the Yakto House is Meleager Atalanta, Phaedra, Hippolytus, Io and Argos, Farewell to Adonis, Andromache and Astyanax; Levi 1947, 60-64: Narcissus Echo and Eros came from the Narcissus House; Levi 1947, 141-148: Dionysus and Ariadne from Seleucia Pieria; Levi 1947, 117-119: House of the Man of the Letters – Ninus and Semiramis from the Lower Level, Metiochos and Parthenope; Levi 1947, 167-190: Boat of the Psyches: Europa and the Bull, Pegasus and Nymphae, Agros and Opora, Lykurgos; Levi 1947, 195-197: the House of Aion, Farewell to Briseis, Aion and Chronoi; Levi 1947, 163-165: the House of Mysteries of Isis; Levi 1947, 127-131: House of the Buffet Supper, Ganymedes and the Eagle.

⁷ Levi 1947, 120-126, pls. 21a, 22; Cimok 2000, 106-107; Campbell 1988, 56, pl. 167.

⁸ Levi 1947, 198-211: House of Menander; Kondoleon 2000, 74-76.

⁹ Gutzwiller – Çelik 2012, 573-623; Wissowa 1931, 707 ff. Menander was one of the most important poets of Athenian New Comedia who lived from 341/42-290 B.C. He wrote over one hundred comedies. It is not certain how many of his works have survived; however, in the 11th century A.D. twenty three existed in Constantinople. His only entire surviving work is Dyskolos. His other known and important works are Hero, Epitrepontes, Peirikomene, Samia, Synaristosai, Sikyonioi and Theophoroumene.

¹⁰ Epiphaneia was the fourth quarter of Antioch established by Antiochus Epiphanes (215-164 B.C.), and 'Epiphaneia' was transliterated as 'Affan' into Arabic during medieval times.

¹¹ The rescue excavation was conducted by the museum for the cable car station, construction of which was planned by the Antakya Municipality.

¹² For the city plan and its evolution since the foundation of the city in the Hellenistic period, its transformation and the preserved city plan in modern Antakya, see Sauvaget 1934, 81-116; Weulersse 1934, 27-79; Pinon 2004, 191-219; Demir 2004, 221-238.

The excavation began at an altitude of 93.56 m. above sea level, the modern settlement level, and was carried out between this level and 89.16 m., which is the lowest level in the north-west side. A total of four mosaic floor pavements of a house were discovered from 91.04 m. to 90.17 m. These consist of a white-colored mosaic pavement (M1) at 90.87 m. in the B2-C2 grid squares, a mosaic pavement containing figural panels (M2) at 90.17 m. in B2, a part of a white-coloured mosaic pavement (M3) at 90.50 m. at the intersection of B2-3, and a very small part of a white-colored mosaic floor pavement (M4) at 91.04 m. in B3. According to the preliminary results of the excavation, there are multiple layers beginning from the present and extending to the beginning of Late Antiquity¹³. The mosaic floors belong to different areas of a single residence, whose seven areas could be identified and whose original plan has been damaged due to later construction. In the areas numbered III, IV and V, the mosaic pavements have partially survived (Figs. 2-3).

The mosaic floor with the figural theme (M2) is located in Room IV. The original plan of the area had been damaged due to reconstruction and usage in later construction. The northern, eastern and western walls of the area continued to be used, while the southern wall and the inner walls, which cut the area in half, were rebuilt on top of the mosaic floor in later levels. The area was separated into two areas – east and west – by the inner wall in later phases. The inner wall, including spolia material such as rubble-fill and the threshold block of the door, was seated directly on the mosaic floor (Fig. 6). On the western side of this wall, a drainage canal from an upper level passes from the center of the area, and on the western side of the wall there is a figural mosaic pavement and a square pool joining it on the east (Fig. 5).

Mosaic floor pavement M4 was partially preserved and has been unearthed next to the *in situ* eastern wall of Room IV. It was built on a layer filled with rubble and soil at 91.04 m. It stands 0.87 m. above the M2 mosaic pavement. Access to the door on the eastern wall of Room IV was closed in the later construction phase with rubble filling. A square well, built of blocks, was discovered on the same level as Mosaic M4 in the eastern part of Room IV. A terracotta pipeline for freshwater extended towards the well (Fig. 5). Mosaic pavement M4, the well and the water supply installations show a later construction and usage phase of Room IV¹⁴. The direction of the northern and eastern walls shows that the eastern part of Room IV was reused without undergoing any changes. The upper level must have been shaped in the later usage phase of the house.

The figurative mosaic pavement panel (M2) is located in the eastern part of Room IV and extends along a north-west-south-east axis, making the viewing direction of the figures from the west and north (Fig. 7). The eastern side of the panel connects with a shallow pool, and the northern side of it connects with the *in situ* wall. While the northern wall was used in the later period and extends along the same axis, the southern wall was damaged. The wall that belongs to the later construction phase sits directly on the mosaic floor. However, the northern edge of Mosaic M3 adjoins the southern wall and indicates the border of the southern wall of the previous construction phase. It does not have a door opening to the adjoining rooms to the south.

¹³ The excavation results will be published as a monograph by the Hatay Archaeology Museum with a contribution by the material culture specialist from the excavation.

¹⁴ It is also a possibility that there was an inner court constructed in the upper level and connected with the figural panel and pool. Wells in the Classical and Hellenistic-period Greek world were found in the courts of houses as well as inner intermediate areas. See Nevett 2001, 100 for the well arrangement in the Halieis A house located in the inner area on elevated ground and not in the court. The House with Mosaics from Eretria (109, IV) and the house (111) show wells in the inner areas in addition to the well in the yard.

The western part of Room IV was completely destroyed by later phases and the drainage canal. In this area, only the western wall and the door opening have remained. The interior space of the western part of Room IV was reduced by walls built inside it in later periods. The floor of this part was possibly paved by mosaic that could have been completely destroyed during later construction phases (Fig. 5).

The measurable width of the figural mosaic floor M2 (up until the later period wall which sits on the mosaic floor in a north-south direction) is 4.41 m., and its width (until the later separating wall on the western side) is 2.60 m. The pool to the east of the mosaic pavement is at a level of 90.31 m. and is 1.40x1.40 cm. and 0.20 m. deep. The pool's inner face is coated with red paint (Figs. 4-5). The plinthos arrangement, consisting of a quadrangle pedestal on the right and left sides of the threshold of the pool connecting with the mosaic floor, gives rise to the idea that there might have been a column there, although column pedestals and body parts were not found here. The pool is located exactly on the central axis of the mosaic floor, and there are no signs of any other arrangement on its right and left sides. On the eastern side of the pool, the upper part of a vertical water pipeline was excavated. Behind the nymphaeum, the water pipeline was documented as vertical *in situ* remains (Figs. 4-5). It was probably connected with the nymphaeum and with the public water supply system, and must have been connected with the pool. The pool or nymphaeum arrangement applied on one side of the room was typical for floorplans of Antioch houses¹⁵. The pipe is 0.50 cm. higher and directed upwards, and the rear walls of the pool must have been higher for this water to flow into the pool and be arranged like a kind of nymphaeum¹⁶. The 4th century A.D. writer Libanius mentions the abundance of water in the city and praised the nymphaea in the houses of Antioch¹⁷ and the quality of the water¹⁸.

The house complexes discovered in the excavations at Antioch, Seleucia Pieria and Daphne contain a pool, a so-called nymphaeum, on one side of the room, which was paved by figural mosaic panels and defined as a triclinium¹⁹. If the later rebuilding of Room IV is excluded, the inner depth of the room, or triclinium, is 12x4.98 m. Stillwell, in his classification of the Antioch houses, defines those which have a triclinium with a width of around 4.20 m. in the 3rd century as medium-sized triclinia²⁰.

In the 3rd century A.D. houses, the triclinium consists of the units of the main dining room, main hall, intermediary space and the nymphaeum, which consists of a small pool with water and a fountain. Since the area between the main hall and the nymphaeum is separated with columned passages, the intermediary space is defined as a portico²¹. The main hall of the dining room was paved with mosaics with wide figurative emblema, and the floor of the intermediary area was covered with smaller mosaic panels that are the same width as the main area.

¹⁵ Stillwell 1961; Hales 2003, 211-217; Dobbins 2000, 51-62; Alpi 2007, 37-50; Morvillez 2007, 51-78.

¹⁶ See Hales 2003, 116, for fountain arrangements of this type. This type of fountain arrangement is also seen in the atriums of the Pompeii houses.

¹⁷ Libanius Or. XI.244; Pamir – Yamaç 2012, 234; Lassus 1983, 207 ff.; Norman 2000, 58, n. 135, where it is indicated that water was abundant and that it expressed luxury in terms of its distribution to houses in the Late Antique world.

¹⁸ Libanius Or. XI.246.

¹⁹ Morvillez 2004, 276. An example of the triclinium which includes a pool arrangement in quadrangle form is the House of Iphigenia; see Levi 1947, 66; House of Red Pavement see Levi 1947, 68; Stillwell 1961, 47-57.

²⁰ Ariadne and Dionysus House from Seleucia Pieria. The 3rd century A.D. examples are from the House of the Boat of Psyche from Daphne; see Stillwell 1961, 50. 55.

²¹ Dobbins 2000, 54.

In the triclinium of the 'Drinking Contest House' of Seleucia Pieria, the main hall opens onto three passages, and the intermediary area's mosaic floor is wide enough to cover the floor of the main dining room. In the center is a figurative emblema, and on the two sides geometrical figures were used. The figurative emblema constitutes the main axis of the way to the main dining room as well²². The nymphaeum is adjacent to the intermediate space and is reached through this passage²³. The same plan is seen in the Menander House in Daphne (Harbiye)²⁴ and in the House of the Boat of Psyche²⁵. The nymphaeum was arranged into three sections to meet the width of the triclinium, which is the main hall²⁶. The triclinium as a particular section can be seen through each of the passages, or it can be arranged as a single niche located on the main axis²⁷. The triclinium, columned portico or intermediate space, and the nymphaeum plan scheme is a typical characteristic of the Antioch houses²⁸.

Room IV – the large triclinium of the house complex – was divided by an inner wall in a later phase. We can assume two possibilities for the inner plan of Room IV:

1. The eastern part with the figural panel still exists, indicating that it continues toward the west. The western part of the mosaic pavement and the columned arrangement of the portico, which was possibly between the eastern and western part of the main hall, was destroyed by later building activities. In this possibility, the main hall must have had a large emblema, and the portico had smaller panels, such as figural panel M2 (Fig. 8).

2. The other type of triclinium plan seen in the 3rd century A.D. Antioch houses such as that of Dionysos and Ariadne²⁹ is one in which the main hall is arranged as a panel with two parts. The main panel emblema is located on the wider and square-shaped area and is figurative, whereas the other panel is located on a rectangular and narrower area with a pattern of secondary importance, such as geometrical patterns. The triple figurative panel M2 of Room IV is the secondary panel of the triclinium mosaics, which matches the main panel emblema with its dimensions of 2.58x2.10 m. If the triclinium was not limited by the portico and designed as a single area with the nymphaeum, then it would be designated the second panel which limits the triclinium emblema. The triclinium with its figurative panel must have been connected to the other units or rooms of the house with doorways to the eastern, northern, southern (?) and western walls (Fig. 9).

²² Dobbins 2000, 53-54, figs. 1-3.

²³ In Dobbins 2000, fig. 2, the communication between the main living room and the nymphaeum are shown with graphics. According to this, direct communication between the single-niched nymphaeum and the main living room takes place over the figurative panel.

²⁴ Dobbins 2000, 57-59, figs. 6-8.

²⁵ Dobbins 2000, 59-61.

²⁶ For the Atrium House see Knudsen 2000, 169; for the Menander House see Dobbins 2000, 57-59, figs. 6-8.

²⁷ Dobbins 2000, 53-57, figs. 1-2, Seleucia Pieria, House of Drinking Contest.

²⁸ Stillwell 1961, 48; Hales 2003, 213 ff., fig. 90; Dobbins 2000, 61 n. 8. It has been proposed that the triclinium, portico and the nymphaeum plan in Antioch houses is the same as the House of Psyche and Cupid from Ostia and also western parts of the Roman Empire. The houses from the Hadrian and Antonine Periods in Antioch, Daphne and Seleucia Pieria (the House of Calender, the House of Bacchus and Thiassos, the House Cilicia, the House of Menander, the House of the Red Pavement and the House of Dionysos' Triumph) repeat the plan of triclinium, portico and nymphaeum. The houses of the Severian Period are the House of Dionysos and Ariadne, the House of the Drinking Contest, and the House of Drunken Dionysos. The nymphaeum is located in a narrow porticus, and three halls are open in the House of the Boat of Psyche, which is dated between 235-312 A.D. Gürlér 1987, 91-94, proposed that the plan of the Antioch houses with the triclinium of columned porticos and nymphaeum appeared after Roman traders settled in Antioch. A similar plan was used in Italy, due to Syrian traders who settled in Italy. It is clear that when Syrian traders settled in Italy, Roman traders also settled in Antioch, and cultural interaction started in this period.

²⁹ Levi 1947, 141 ff., figs. 56-57.

An open space next to the triclinium in the north is connected by a doorway (90.44-90.54 m. altitude) on the northern wall of the triclinium. It was covered by a square tile plaque. There was a rectangular pool with a white-colored mosaic floor measuring 4x1.28 m. in the center of the open space. The walls of the pool were mostly destroyed but preserved to a height of at least 0.17 m. The space surrounding the eastern, western and southern walls is open, though the northern wall does not exist. The southern wall is 1.75 m. away from the pool while the eastern wall is 4 m. away. If these distances to the pool are taken as the basis, the dimension of the open space should be at least 4.78x12 m. This open space is connected to the triclinium and must be the open or semi-open inner yard: the atrium. There are no signs of any pillars, columns or pedestals around the pool. In the Antioch house plan, a pool or impluvium in the atrium are not frequently seen³⁰. However, in the Late Antique period houses, pools are seen in the atrium. In the Daphne Menander House, dated to the 3rd century A.D., a pool was built which is higher than the peristyle floor³¹. In the Late Antique houses, the peristyle atrium in large residences designated an aristocratic and rich class³². In the smaller scale houses, there is the column-less atrium as well³³.

The M3 mosaic pavement is partly preserved, with white tesserae in the southern part of Room IV, the so-called triclinium. The preserved dimension of M3 is 1.89x0.89 m. It extends in an east-west direction, and its southern edge adjoins wall remains (Fig. 4). The plan of the M3 mosaic and its connection with Room IV suggests that the M3 mosaic pavement is a part of a corridor (V) extending east-west and connected to the eastern and western walls and to Room IV of the house.

The rooms of the house which belong to the same construction period can be identified as the triclinium (IV), the atrium (III), two rooms in the east (I and II), and the area or corridor south of the triclinium (V) (Fig. 4). The possible rooms in the western wing (VI and VII), which are symmetrical to the eastern rooms (I-II), have been destroyed at the lower level of 89 m. The walls of Rooms VI and VII are of *opus latericium* brickwork, and stairs on the western side of the house have been identified. The remains of a street pavement on the western side of the house lies 114 m. away, parallel to Kurtuluş Caddesi and follows the north-east-south-west direction of Kurtuluş Caddesi. On the northern side of the house, more remains of a street pavement adjacent to the atrium were uncovered. The street extends east to west between Silpius Mountain and the Orontes (Asi) River, and it seems to be cut on a vertical angle by Kurtuluş Caddesi. Both streets were paved with rectangular ashlar blocks of limestone and then badly destroyed.

The streets on the northern and western sides of the house overlap with the Hellenistic grid plan of Antioch. The insula dimensions of the city grid plan have been accepted as 58x112 m. in Antioch³⁴. The excavation is located south of the streets which have given the

³⁰ If the pool arrangement compluvium in the atrium has an open roof, then the pool should be defined as an impluvium. In that case, the impluvium should be 0.30 m. below ground level, but it is higher than the ground level here. An atrium plan which consists of a compluvium and an impluvium was used more in the West rather than the East. It is regarded as a Roman characteristic and is not widespread in the East. See Hales 2003, 97 ff. In Ephesus' Terrace House 1, there is an atrium arrangement whereby an impluvium is applied just as in the Pompeii houses; see Hales 2003, 223 ff. In addition, see Zeyrek 2005, 48, concerning residences which have an impluvium arrangement in Anatolia.

³¹ Stillwell 1941, 26, fig. 30, pl. VII; Levi 1947, 198, fig. 26.

³² Zeyrek 2005, 44 ff.

³³ Radt 2002, 93.

³⁴ Sauvaget 1934, 94; Downey 1961, 70. This measurement has been determined in accordance with the insula measurement which has remained intact in the Antakya Dörtayak Neighborhood; see Weulersse 1934, 48.

axis of the city's grid plan studied by Weulersse in 1934 and based on the preserved grid plan of Antakya. However, Weulersse did not include in his research the location of the rescue excavation, due to the street system and the insula changing during later settlement phases³⁵. The street remains on the western and northern sides of the house show those sides of the insula as well. It is clear that the northern and western sides of the house are bordered by the streets; however, the southern side is problematic due to the destruction and reconstruction phases after the initial building of the house (Fig. 4).

On the western side of the house, between the atrium and the street, it is possible that the entrance led directly through a door which opened to the atrium from the north³⁶. Another possible location for the entrance is on the western side of the house. There are the remains of a staircase here, and this side is possibly related with the entrance of the complex. The entrance location is not clear due to the destruction of both sides of the house in its later phases. Since the house is bordered by the streets on the northern and western sides, it is possible that it expanded only in the eastern and southern directions. According to the results of the excavation in B3 and B2 (the southern part of the house), the lower level (at 90.11 m. altitude) with the *opus latericium* brick wall must belong to the previous construction and settlement phase of the house. In fact, on the northern side of this area, the M3 mosaic (found at 90.50 m.) is on the rubble-filled ground here.

As a result, considering the dimensions of the units and rooms, the house extends over a total of 308.89 m², 23 m. east to west, and 13.43 m. north to south. Thus, it provides a reasonable usage area for 2nd and 3rd century houses³⁷. The house sits roughly between the levels of 90.50 m. and 90.17 m.

Coins from the north-western side of C2 grid square on the ground plan and room I (Fig. 4), which are included in this range, are of Numerianus (283-284 A.D.) and a Constantin I Sol Invictus (sun god) coin (around 315 A.D.) found at 90.48 m. The Crispus coins (317-326 A.D.) were found at 90.47 m., and a Probus coin (276-282 A.D.) was found at 90.55 m. Two Constantin I coins (around 336-337 A.D.)³⁸ belong to the construction and settlement phase between the years 276 A.D. (at the earliest) and 337 A.D. (at the latest) (Fig. 10).

Iconographic, Technical and Stylistic Analysis of the Mosaic Panels

The figural mosaic panel M2 was found in B2 at a level of 90.17 m. The length of the mosaic panel, which extends roughly on an east-west axis, is 4.41 m. north to south with a maximum width of 2.62 m. east to west. The southern part of the mosaic floor is under the wall; and while its northern and eastern sides are better preserved, it remains under the later walls on the western and southern sides and extends in these directions.

³⁵ Weulersse 1934, 47, plan V.

³⁶ In Ephesus Terrace House 2, the atrium is entered from the south-east side of the house, which consists of areas lined around the 2nd century *peristillium* courtyard; see Ladstätter 2013, 113, figs. 66-67.

³⁷ The wide peristyle houses at the 2nd century A.D. Ephesus Terrace House 2, which is one of the recent studies, extend between 400-600 m²; see Ladstätter 2013, 112 ff. The smallest house for the Terrace Houses is House 3, which extends over an area of 260 m²; see Zimmermann – Ladstätter 2011, 60 fig. 84.

³⁸ The preliminary studies on the coins were carried out by A. Tunçer from the Hatay Archaeology Museum. In C2 in the atrium, Justin II (575) coins were found at 90.87 m., coins of Islamic and Byzantine at 91.08 m., Islamic coins at 91.28 m., John I Tzimisces (969-976) coins at 91.50 m., and Basil II and Constantine VIII (976-1025) coins at 91.50 m.

While the white-coloured exterior floor mosaic connects properly with the walls on the northern and eastern sides, since the later wall sits on the floor on the southern side, the connection of the mosaic floor with the wall is missing on this side. The mosaic pavement starts with a white band surrounding the figurative panels in the center. It is paved with tesserae of different sizes from the wall to the figurative panels. In the first part (25 cm. wide), 36 white tesserae measuring 1-1.5 cm. and 1 dm² are used. In the second part (30 cm. wide) of the white band are 113 smaller tesserae with an average dimension of 0.5-0.7 cm. The black outer frame of the figurative panels is 5 cm. wide with five rows of tesserae and is in the second part of the white border. It encircles the panels on three sides to the north, east and south, though the continuation of the western side is not clear because of the later wall. This black frame is like a bold line in the second part of the white border and is 20 cm. away from the figurative panels.

The second frame is a simple guilloche³⁹ which encircles the figurative panels and surrounds the panels without any interruption at the corners. It is 17 cm. thick, and the dimensions of the tesserae range from 0.5-1 cm. The simple guilloche pattern on the black floor was made using dark maroon, pink and two rows of yellow tesserae from the outer edge to the inside of the frame. Black and white tesserae were used in the center of the pattern, utilizing a total of 112 tesserae of 1 dm². The space between the second frame and the thinner frame of the figurative panel was made of white tesserae and is 5 cm. wide. The three figurative panels in the center each have their own frames and are separated from each other.

The panels are placed adjacent to each other. The subjects are the 'sundial and the moment of deciding to join the dinner' panel in the center; the 'reclining skeleton figure holding a drink cup in its hand, bread, wine and convivium scene' on the southern panel; and the 'African figure', which was largely destroyed, on the northern panel (Fig. 11).

The Panel with the Sundial and the Moment of Deciding to Join the Feast

In the figurative scene, a total of 181 tesserae at 1 dm² were used across an area of 720 dm² on a white background measuring 75 cm. north to south and 96 cm. east to west. A pale red frame 2 cm. thick and 66 cm. long, whose ends do not connect with the frame, borders the scene at the top. There are no frame lines on the right and left sides of the scene, but instead the border's white tesserae are used as the scene's background. Through the adjacent and parallel placement of the tesserae, which are the same color as the figurative scene's background, a divider frame was created in the right 5 cm. and in left 4 cm. of the panel (Fig. 11).

On the left side of the scene, there is a sundial on a column. Only half of the column is depicted, and it adjoins the white band on the left side of the scene. The column is erected on a two-level cylindrical pedestal, like a double torus. The bottom, light orange torus is 5 cm. high and 20 cm. wide, and the black torus above it is 6 cm. high and 15 cm. wide. The column on top is made of pale and dark pink, beige, pale yellow and white tesserae. Its dominant color is pink, and it seems to be a porphyry column standing 48 cm. high. There is a Doric capital with an echinus shape on the column, which is made with orange, cubic tesserae.

The semi-circular sundial is depicted as a crescent and sits on top of the capital. Its base is like a triangular pedestal, which is depicted with a single line of black tesserae. The exterior border of the sundial consists of black tesserae, and the interior is of maroon tesserae laid linearly in single rows.

³⁹ The terms have been used in the mosaic terminology of Balmelle et al. 1985.

The vertical stick at the center of the concave surface of the sundial is depicted with maroon gnomon tesserae in a linear single row with a curved end. The hours are depicted with light red tesserae in single rows, which are long in the center and get shorter towards the sides, in nine lines in the interior of the crescent. The Greek letter θ (Theta) with a line above it is depicted linearly with black tesserae above the sundial. In the ancient Greek alphabet, θ is the ninth letter and the equivalent of the number 9⁴⁰. When the sundial and θ are used together, it indicates that the ninth hour has already passed, and there is a very short time until the tenth hour. In Roman daily life the ninth hour, which is named *nona*, is the third hour before the sun sets, which marks the end of official and business activities. It also expresses the end of noon and the beginning of evening⁴¹. This hour is the time to go first to the baths and then to attend feasts afterwards. With the tenth hour, the dinner feast, namely the banquet, begins. The Roman poet Martial states that the eighth and ninth hours are the preparation and bath times and that the beginning of the tenth hour is the beginning of the banquet⁴². Additionally, the 2nd century A.D. writer Pollux states that a person invited for dinner waits for the appropriate hour by looking at the time, and that they know when it is time to attend dinner by the shadows, defined as $\sigma\tau\omicron\iota\chi\epsilon\iota\omicron\nu$. Whenever these are on the tenth line, it is the time to hurry⁴³. According to this description, the banquet time is fixed, and the hosts and the invited people are obliged to comply with it⁴⁴.

These types of sundials with conical global bodies were widely used in the Hellenistic and Roman world⁴⁵. The sundials were placed on top of columns in public places, such as the courtyards of houses, near baths, and around temples and agoras⁴⁶. The dial was placed concavely, and the gnomon, a shadow shaft made of copper or iron, was placed in the center⁴⁷. Eleven lines are incised into the concave surface of the semi-circle bodies of the sundials so that the time between the rising and setting of the sun is divided into twelve equal time periods⁴⁸. They were produced from limestone, marble, chalk and tuff, and placed in the city centers or agoras as immovable objects. The sundial in our mosaic was placed in an open and central area on top of a porphyry column made of red tesserae. In the concave body of the sundial, the time periods between the third hour and tenth hours are shown with nine lines.

Next to the sundial, and at the center of the panel, there is a short-haired, beardless, smooth-faced young male figure 74 cm. tall. He is wearing a thin tunic (*chiton*) made of white and grey tesserae with an orange/white/yellow mantle (*himation*) thrown over his shoulder and draped around his chest and legs. The figure's body contours are visible through his clothes, indicating that he is wearing thin clothes. The figure is wearing sandals made of black

⁴⁰ Verdan 2007, 7; Liddell – Scott 1901, *Theta* article.

⁴¹ Levi 1947, 220; Salman 2009, 85; Kondoleon 2005, 187.

⁴² Martialis Epigrammata IV.8, narrates what is done at which hours in Roman daily life. In Rome the day was divided into twelve hours from the rising of the sun to the setting of the sun, and nights were divided into four watches (*vigilae*), each consisting of three hours; see Salman 2009, 87.

⁴³ Pollux Onomasticon, VI.44: 49-52.

⁴⁴ Levi 1947, 220 ff.; Kondoleon 2005, 187.

⁴⁵ Gibbs 1976, in her catalog study on sundials, says the sundial made from stone with a conical global body was the most widely used type. See also Kaplan 2009, 89, 91; Salman 2007, 19 ff.; Salman 2009, 89 ff. A nearby example comes from the Zeugma excavations. The semi-global body is on top of a near triangular profiled pedestal; see Tabak 2010, 22.

⁴⁶ Gibbs 1976, 4; Kaplan 2009, 91.

⁴⁷ Gibbs 1976, 4.

⁴⁸ Gibbs 1976, 4-5, n. 41.

stripes and embellished with black and orange tesserae. While he is wearing his sandal on his right foot, the sandal on his left foot has flown off. This placement of his left sandal, as well as the ends of the himation fluttering behind the figure, indicate that he is running and in a hurry. The figure, who is standing directly in front of the sundial and facing it in profile (on his left), is raising his right hand and pointing at the ninth hour on the sundial with the forefinger of his right hand. Above the figure's head and at the center of the scene, the Greek inscription ΤΡΕΧΕΔΙΠΝΟC (*Trechēdipnos*) has been written in capital letters with black tesserae. It means "run to dinner"⁴⁹. It was suggested by the writers of New Comedia writers as a name used to refer to "parasites who run for dinner"⁵⁰. In the record in which Athenaeus quotes from Menander, he introduced *Chaerephon* as a person who is invited to a banquet and who follows shadows by running to the sundial, getting ready early in the morning as if he is late, and acting as a parasite who runs for dinner feasts⁵¹. Two figurative mosaic panels dating from third century A.D. with a sundial and a male figure were found in the Daphne (Harbiye) 1935 excavations⁵² (Fig. 13a-b). In both of the mosaic panels, there is a sundial and a male figure standing in front of it. These figures, whose feet are bare, are impatiently waiting directly in front of the sundial. Above the figure on one of the panels (Fig. 13b), there is the inscription "ΕΝΑΤΗΠΙΑΡΗΛΑΣΕΝ" (*Enatēparēlasen*; 'it is past the ninth hour')⁵³. On these panels, parasites were depicted who are trying to join punctually the banquet and symposium hosted at the house of a rich person, which would last until morning.

On the right side of the panel, behind the parasite figure in our mosaic, there is a 69 cm. tall male figure emerging from the frame so that only his head, a leg and an arm are visible. He is depicted as an almost caricaturized figure who is bald with a black beard, large popped eyes and an ugly, oversized nose. His sparse black hair is visible at the back of his head and slightly covers his ear. The figure wears a green half-sleeved tunic with a short skirt. The space between the shoulder and elbow of the bearded man is made up of glass tesserae. The figure's upper left knee and calf are partially visible, while the feet are destroyed. The figure, moving slightly forward, holds the fluttering end of the mantle of the male figure in front of him. There is a two-line inscription above his head which says ΑΚΑΙΡΟC (*Akairos*; 'ill-timed, inappropriate timing, untimely')⁵⁴. In the mosaics of Antioch, the ugly characters are usually seen

⁴⁹ Liddell – Scott 1901, 1572: *Trechēdeipnos* article.

⁵⁰ Levi 1947, 220-221; Kondoleon 2005, 187; Alchipron, III, Letters 2, IV, 100 *Trechēdeipnos* to *Lopadecthambus*; Athenaeus *Deipnosophists*, VI, 27-46, telling the stories of the parasites.

⁵¹ Athenaeus *Deipnosophist* VI.42; Menander *Four Plays*, *Samia*, 255K-260K, n. 401: *Chaerephon* is introduced as a famous parasite and an immortal personality who lived before Menander's time. This personality, who is based on *Alexis* (257.K), turned into the favorite comic character for the early-period comic poetry of the New Comedia. He is a person who finds various intelligent ways of attending dinners he is not invited to in these poems. Apollonius from *Caria* (24, 26) uses *Chaerephon* as an uninvited guest; Menander *Fragments*, *Orge* 364K, p. 417 narrates: "Not one different from *Chaerephon* is that man, whoever once upon a time, bidden to dine when the sun's shadow marks twelve feet, rising at crack of dawn a look at shadow and ran by the light of the moon, as though late, and arrived along with the daylight How willing the parasite is and he is defined as a person who 'just like *Chaerephon* comes to a dinner half a day early by misinterpreting the shadow of the moon on the sundial'; Menander *Samia*, 256K (600) n. 33: 'A notorious Athenian parasite who had made a career of dining out uninvited at other people's expense for ten years or more'. He introduces a parasite named *Chaerephon* to the Middle Comedia period poet *Alexis* (375-275 B.C.) and describes him as a person who has made a career of ten years or more by attending dinners he is not invited to and not paying for his bills.

⁵² Campbell 1938, 213; Antioch II, 202, fig. 83, pl. 75; Levi 1947, 219-222, figs. 82-83, pls. XLIX, CVIIg, CXLIIIa, CLXXXb; Cimok 2000, 193; Kondoleon 2005, 182-189, figs. 1-9. Hatay Archaeology Museum Inv. No: 864 and 865 panels.

⁵³ Levi 1947, 220; Salman 2009, 94-95.

⁵⁴ Liddell – Scott 1901, 44: *Akairos* article

as satyrs, sileni, and personification figures in evil-eye mosaics or as workers. Beginning from the Hellenistic period in the art of sculpting, grotesque figures such as bald and ugly males are seen in the House of the Evil Eye, which belongs to the early stage of the Çekmece Bath. These are personifications against the evil eye⁵⁵ or as a satyr, sirens or Pan figures in the mosaics from Antioch, Daphne and Seleucia Pieria⁵⁶. Additionally, in mosaic panels depicting scenes from Menander's works, these resemble servants or accompanying comic figures in a theatrical attitude⁵⁷.

The figure used as the personification of AKAIROC ('inappropriate timing') reinforces inappropriateness with his grotesque appearance (in terms of the period's style) and adds a comical expression to the scene. In addition, as the companion of the figure who has left the bath and is hurrying to attend the banquet, he tries to let him know about the bad timing and that he is late to dinner⁵⁸. By warning the figure looking at the sundial and hurrying to join the dinner of 'ill-timing', he also explains that the figure is late to dinner, and that is why he is in a rush.

The mosaic panel depicts a belated request of a guest or parasite to join the banquet in a comical manner⁵⁹. According to Dunbabin, all of the figures who are looking at the sundial, dressed nicely and rushing, depict parasites who are waiting for dinner time⁶⁰. These mosaics with the sundial themes are also considered panels which show the time of banquets and their importance in daily social life⁶¹. Diogenes Laertios writes that the famous Cynic Diogenes from Sinope says that 'it is a beneficial instrument not to be late for dinner' to a person who shows him a sundial⁶². The known examples of sundials in daily life are mosaics coming from Daphne, the sundial seen in the wall painting in the villa at Ephesus, and the figure holding an object in his hand and extending it to the sundial⁶³.

The Panel with the African Figure

This panel is on the southern side next to the central panel. While its eastern part is preserved, the western part is destroyed (Figs. 12, 14), so the inner width is only 58 cm. An African figure is depicted at the center on a white background and encircled by a simple maroon frame 2 cm. wide. The tesserae are 0.5-1 cm., and the panel contains 195 tesserae at 1 dm². The African figure has a pointy nose and a depressed forehead. His upper body in profile; his right arm and his head are preserved, but the lower body is destroyed. He is standing and looking south at the left side of the scene. The figure is raising his right hand towards his head and holding a yellow forked stick. He wears a yellow hat on his head, the top part of which is

⁵⁵ Levi 1947, 32-33; Cimok 2000, 36-37.

⁵⁶ Levi 1947, 91-99, pl. XVIc; Cimok 2000, 92-93, 131

⁵⁷ Dunbabin 2012, 46, fig. 45. In the mosaic panel from the Villa of Cicero from Pompei, a male figure with a short skirt is a servant or a companion behind the musicians on the stage of Menander's play *Theophoroumene*.

⁵⁸ According to the customs of Roman daily life, the guest joins the banquet after the bath; see Dunbabin 2012.

⁵⁹ Menander, *Fragments*, Orge 364K, in one of his early plays introduces a parasite as overly willing to join the feast by saying that 'he is the same as Chaerophon; he comes to the feast a half day before once he misunderstood the shadow of the moonlight on the sundial'.

⁶⁰ Dunbabin 2003, 137.

⁶¹ Causey 1980, 170-172. König 2012, 254-257, defines the sundial-themed depictions in the Antakya mosaics as making the guests feel proud before they are invited and as depictions which invite the guests to learn about their characters.

⁶² Diogenes Laertios, VI.104.

⁶³ Salman 2009, 87.

round, and the front and back sides extend forwards and backwards. Dark grey, dark green-grey, and beige tesserae are used for the figure's face and body. Black is used in the contour lines of the figure, and white is used for his eye. In his pose holding the forked stick, the stick is a tool resembling a pair of tongs. The figure has his back turned to the sundial panel, which is the central panel, and is facing south. The white background (at 90.50 m.), which lies in Room V parallel with the southern side of the triclinium, was likely a place which connected with the triclinium through a doorway.

African figures are seen in mosaics as workers or slaves. The African fisherman figure, found in the Calendar House in Antakya and dating to the 2nd century A.D., is very similar with its yellow cap and the double stick in its hand⁶⁴ (Fig. 15). The hat on the figure's head was used by outdoor workers, seamen and fishermen as protection from the sun⁶⁵. Africans, dwarves and deformed figures were depicted as 'fishermen [and] hunters' in the Hellenistic period's Nile mosaics, which are among the mosaics from the early period⁶⁶. The mosaic floor exhibited at the Timgad Museum named 'The Timgad Negro' was depicted to protect those who came to the baths, particularly by associating it with certain stories about bath demons⁶⁷. While this African figure, found in Timgad at the North-South Baths in the threshold between the two hot rooms, is depicted as walking with a shovel used to throw things onto the fire, he is accepted to be an apotropaic figure because of the exaggerated manner in which he holds his large sexual organ (*ithyphallic*) in his hand⁶⁸. However, it is also true that African slaves were made to work difficult jobs in baths, such as tending fire⁶⁹. Although African figures are placed in baths against genies or demons, it was widely believed in the Late Imperial period that the genies that lived in baths were African. Perhaps the protective apotropaic figures were depicted as African as a kind of personification against such a danger⁷⁰.

Since the lower part of the black figure is destroyed, it is not clear whether it is an *ithyphallic* and apotropaic depiction or if it is a depiction of a slave. However, the hat on its head points more towards identifying it as a worker. Similarly, the time being nine in the 'sundial' mosaic in the adjacent central panel, and this time being allocated to bath activities in Roman daily life⁷¹, indicates that the panel is a depiction within a bath context.

The Convivium Panel with the Skeleton Figure

The figurative panel on the northern side of the central panel covers a rectangular area measuring 0.96x0.65 m. and is bordered by a maroon frame 2 cm. wide (Fig. 16). The panels contains 135 tesserae of 1 dm². The figural theme on the black background is made of tesserae of white, black, yellow, red, beige, grey and green. There is a skeleton figure at the center with an inscription on both sides of its head plus two loaves of bread and a double-handled wine amphora with a pointed base depicted in the upper right-hand corner of the scene (Fig. 17). The skeleton looks north at the door, which is connected to the atrium that extends parallel to the triclinium.

⁶⁴ Levi 1947, 36-39; Antioch II, 192, pl. 53; Cimok 2000, 44-45.

⁶⁵ Levi 1947, 39.

⁶⁶ Levi 1947, 39.

⁶⁷ Dunbabin 1989, 42-43.

⁶⁸ Dunbabin 1989, 38, pl. XVa.

⁶⁹ Dunbabin 1989, 42; Desanges 1976, 265.

⁷⁰ Dunbabin 1989, 42-43.

⁷¹ Salman 2009, 87.

At the center of the scene, there is an 89 cm. long male skeleton slightly reclining on its left side, leaning its left elbow on a pillow and holding a drinking cup in its hand. The skeleton's skull is grey and white, and its forehead, cheek and chin are detailed with grey tesserae. The two circular eye holes and the reverse V-shaped nose are made with lines of black tesserae. The mouth, made with lines of black tesserae, and teeth are shaped into a smile. The discs of the spine are done in white and grey and begin at the neck of the skeleton, forming the vertical axis of the upper body, which is laying slightly on its left side. The collarbone that joins the spine and the eight lines of ribs placed symmetrically facing each other are also white and grey. The skeleton's upper body slightly leans on its left side, propped with its left elbow on a circular pillow made of yellow, beige and light yellow tesserae. The arm is bent at the elbow and raised upwards, and the hand holds a drinking cup without a base or handle. The cup is green on the outside and light green-grey on the inside. The skeleton's finger bones can be seen on the surface of the cup.

The skeleton's right arm is raised above its head, its palm is turned towards the ground, and the skeleton looks relaxed and mellow. The skeleton sits on the ground and leans towards the pillow with its pelvis. The gaps and details in the pelvis are made from black tesserae. The skeleton's right leg is raised and acts as a balance in the semi-supine position, since it is bent from the knee. The sole of its foot is in a position where it presses flat against the ground. Its left leg is extended straight forwards, and the left foot is extended over the right foot, crossing the ankles. In the Antakya and Zeugma mosaics, the female or male figures seen in the symposium/banquet scenes lie on pillows propped on an arm and elbow, and their feet are extended forwards and crossed. The drinking cup is sometimes held in the free hand and sometimes in the hand laid on the pillow⁷². In the upper left-hand part of the scene and to the right of the skeleton, there is an amphora which stands on a tripod pedestal with two overlapping loaves of bread next to it. The skeleton reclining in the foreground and the amphora and bread in the background provide depth to the scene.

The long-necked amphora is depicted in pictorial style using light red, white, grey and maroon tesserae in a contrast of dark and light colors – light colors where light falls on it and dark colors where it remains in shade. The amphora has an oval body with a long conical neck and a long bottom with a pointed base. Two long handles on both sides of the amphora rise straight up from its shoulder, make a rib, and then turn toward the mouth and simply join it. There is no decoration on the surface of the amphora. It is a common wine amphora with a plain and simple appearance and a reddish paste structure.

The amphora stands on a tripod which is depicted with yellow tesserae. The legs of the tripod are fixed to each other with four sticks. It must have been used in the dining room, based on its elaborate craftsmanship. The mosaicist very likely used contemporary amphorae as a model. This amphora, with its long handles extending from its shoulders to its mouth and its

⁷² Among the similar mosaic panels are: the House of Drunken Dionysos at Antioch that depicts Tryphe and Bios both holding a cup in one hand and one of whom is reclining in same posture dating to the 3rd century A.D.; Levi 1947, 40, 223, pl. LI a-b; Cimok 2000, 27; Hatay Archaeological Museum Inv. No: 862; the House of Menander from Daphne with the Ladon and Psalis panels showing them reclining on one side in same pose, Hatay, Levi 1947, 204-205, pl. XLVIc; Cimok 2000, 183; Kondoleon 2000, 74-76; Hatay Archaeology Museum Inv. No: 1015. An earlier example from the 2nd century A.D. from the Atrium House in Antioch, the Drinking Contest of Heracles and Dionysos where Dionysos reclines and holds a cup in a similar pose; Levi 1947, 21, pl. Ia; Cimok 2000, 27. Another example from the Maenad Villa, Zeugma, dates to as early as the 3rd century A.D., with a depiction of Euphrosyne and Akrotas in a banquet scene. Akrotas reclines on a cushion with his left arm and elbow in a similar posture while holding a drinking cup in his hand. His left arm is lifted upwards, and his feet are crossed; see Ergeç 2007, 70-71; Gorkay 2015, 76-77.

cylindrical body, is similar to Dressel 2-4 amphorae produced in Cos from the 1st century B.C. and spread to the whole Mediterranean world in the 2nd century A.D.⁷³.

The two loaves are both depicted in the form of a flower, with six lines radiating from the center towards the circular edge. The surface of the fluffy bread is made of white tesserae, and the bottom is made of light brown tesserae. The bread type, both the white shading at the top and its form, is almost the same as that in the Buffet Mosaic found in Daphne and dated to the 3rd century A.D.⁷⁴ (Fig. 18).

At the top of the scene, ΕΥΦΡΟΣΥΝΟC (*Euphrosynos*) is inscribed in white tesserae on both sides of the figure's head. Although the inscription consists of a single word, it is divided into two to make it fit the scene ΕΥΦΡΟ is written on the right side of the skeleton's head and the CΥΝΟC is on the left side. *Euphrosynos* means 'enjoy, having fun, cheering up' and is derived from the word *eupbro*⁷⁵. The word *euphrosyne* is derived from the same root as the name of one of the three Graces who presided over the celebrations and entertainment among the Charites⁷⁶. As a term used in banquet scenes, *Euphrosyne* is a personification of Joy and depicted as a female figure⁷⁷. Here, the *euphrosynos* personification, used with a male figure, displays the masculine form. It is a call to the banquet attendees and refers a truth that must be obeyed.

The tradition of dining while reclining appeared in Greek society in the early 7th century B.C.⁷⁸. At that time Near Eastern traditions were being adapted into the Greek world, and the symposium tradition of eating and drinking with guests spread widely. It was practiced widely from Etruria all the way to the East⁷⁹. In the Roman world eating and drinking was the most important social ritual, and dining together as a group formed the foundation of relationships among the elite classes⁸⁰. The practice of reclining to dine spread vertically through society, so that a custom which was originally aristocratic was imitated by lower social groups⁸¹.

In the Greek tradition, eating together was expressed with the word *syndeipnon* and drinking together was expressed with the word 'symposion', whereas in Roman social life the term 'convivium' was used to define banquet, meaning to eat and drink lying down pleasantly together with friends⁸². Convivium organized by great and aristocratic families had an important part in social life as a semi-official event, and these gatherings developed the form of hospitality between the businessman and the customer, where richness, luxury and status indications were also reflected.

⁷³ Doğer 1991, 24, fig. 21; Peacock – Williams 1991, 104.

⁷⁴ Levi 1947, 132, fig. CLIIa; Cimok 2000, 111-112; Hatay Archaeology Museum Inv. No. 937.

⁷⁵ Liddell – Scott 1901, 619: *Euphrosinos* article.

⁷⁶ Hesiodos Th. 907-911; Pindar, Olympian, 14. 13 ff., Dickey – Hamilton 1991, 22 Olympian 14, 13 ff., comments that Euphrosyne is 'the "contentedness of mind" or "good cheer" which accompanies celebration'.

⁷⁷ The 'Euphrosyne' from the Zeugma Maenad Villa is a female figure used as a personification of 'pleasure and enjoyment' and 'Akrotos' as a personification of 'extravagance, extremity'; see Ergeç 2007, 68-71; Görkay 2015, 76-77.

⁷⁸ Dunbabin 2003, 11.

⁷⁹ Dunbabin 2003, 11.

⁸⁰ Dunbabin 2003, 2.

⁸¹ Dunbabin 2003, 13.

⁸² Dunbabin 2003, 13, for one meaning of *convivium* as 'joint life', commonly 'to drink and eat or celebrate and rejoice'.

The banquet or convivium tradition, which spread over all the Roman Empire, was carried out by the local elite as well⁸³. In these feasts depictions of death were used to reflect the beauty, joy and pleasure of life. In literature, the Latin poets Horace, Martial, Petronius and Pseudo-Vergil used the theme of death in their poems to show the pleasure of life in the face of death in a vivid manner throughout the 1st century B.C. and 1st century A.D.⁸⁴. The reflection of this philosophy in Roman visual arts is the creation and usage of skeleton depictions. A majority of these are objects related to banquets or drinking feasts. The skeleton figurines made of silver or bronze were passed from hand to hand by the diners who attended the feasts⁸⁵. On the exterior surface of a drinking cup (kalathos) with green glazing from Thrace, the banquet scene is reflected in an embossed skeleton and wreath, a two-handled amphora, a piece of meat and various other tools, along with two words on both sides of the figure that mean 'get' and 'use': "κατω χρo"⁸⁶ (Fig. 19). The skeletons are identified by inscriptions as some of the greatest of Greek poets and philosophers, reveling among flowers and music on the silver drinking cups in the Boscoreale treasure⁸⁷. On the well-known floor mosaic from a Pompeii triclinium, a skeleton figure holds a single-handled jug in each hand and most likely depicts a servant⁸⁸ (Fig. 20) in a joyful and fun atmosphere. Reminding the diners of death, it encourages living life joyfully in the face of death, although life is short⁸⁹. The Latin writer Petronius expresses the same concept at a dinner while playing with a silver skeleton figurine: 'Alas! how little are we all; poor man is nothing; and like this skeleton we shall be when Orcus has taken us hence, Then let's live merrily while we can'⁹⁰.

A remarkable example which has a similar pose to our mosaic is on the small grave Altar of Antonia Paneca, dated to the late 1st century A.D. from Rome and now in the Naples Museum (Fig. 21). The altar is bordered by two columns on both sides with an inscription and a skeleton relief beneath it. The skeleton is in the banqueting position, lying slightly on his left side and holding a drinking cup in his left hand. The other hand is placing a wreath upon his head, and his right leg is bent at the knee, while his left leg is extended forward towards the right leg. It is a banqueting scene with a skeleton reclining with a drinking cup in hand⁹¹. According to Dunbabin, 'The banqueting skeleton acts here as a sort of double quotation, picking up from the living banquet the skeleton that parodies the gestures of the living'⁹². The inscription tells us that the girl died at nine years of age and was too young to have taken much part in banquets. The theme was used by parents to commemorate their children, and perhaps the intention was to allude to the pleasures which she had no chance to experience⁹³. While the

⁸³ Dunbabin 2003, 13

⁸⁴ Dunbabin 2003, 132; Martial Epigrammata, II. 59, where he uses Caesar's tomb as a metaphor to discuss life and death during the feast in the dining room.

⁸⁵ Dunbabin 2003, 133.

⁸⁶ Dunbabin 2003, 133, fig. 77: Berlin, Antiken Museum, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Inv. No. V.1. 30141. It dates to the second half of the 1st century B.C.

⁸⁷ Dunbabin 2003, 133, Boscoreale Treasure, Paris Musée du Louvre.

⁸⁸ Scheletto con askoi Inv. No. 9979; It is not known from which structure this work has come. It most probably belongs to a triclinium; see Dunbabin 2003, 133.

⁸⁹ Ibid., 133-34, fig. 78.

⁹⁰ Petronius, Cena Trimalchionis 34.15-35: *eheu nos miseros, quam totus homuncio nil est. Sic erimus cuncti, posquam nos auferet Orcus. Ergo vivamus, dum licet esse bene.*

⁹¹ Naples Museo Nazionale 2803.

⁹² Dunbabin 2003, 135-136.

⁹³ Dunbabin 2003, 136.

skeleton reminds those who are alive about the inevitability of death, it also expresses the pleasures and beauty of life, despite the fact that it is short lived⁹⁴.

The polarity between death in the Roman world and symposium, or rather convivium, has resulted in the creation of strong and impressive depictions in both visual art and literature without expressing a definite feeling of disintegration, by intertwining these two opposing concepts. As a consequence, a convivium scene in this mosaic panel with the banqueting skeleton figure, wine and bread, and the ΕΥΦΡΟCΥΝΟC inscription at the top of the scene attempts to convey that the pleasures of life should be indulged against the infinity of death. The skeleton figure and the ‘enjoy’ inscription guide the diners as the motto of the times.

In the mosaic art of Antioch, the local ateliers, both in terms of style and repertoire, were conservative regarding the continuity of the Hellenistic tradition in Late Antiquity⁹⁵. The scenes taken from the plays of the Athenian New Comedian poet Menander were being materialized in the 3rd century Antiochian mosaic ateliers. Menander himself is seen in the Menander and Glykera mosaic⁹⁶, and the staging of Menander’s four plays can be seen in the new Menander mosaic⁹⁷ from Daphne (Harbiye). The parasite character, or parasite mask, one of the comic figures of the New Comedia, was used in mosaic art in Pompeii and Mytilene⁹⁸. In Menander’s play *Samia*, Demeas says that Chaerephon never pays for what he eats and introduces him as a freeloading parasite⁹⁹. A rushing man trying to attend dinner on time, as seen in the sundial panel, displays a general character personified in the Sundial House from Daphne as the parasite introduced in Menander’s plays¹⁰⁰.

The figurative panel, in terms of its subjects and stylistic iconography, reflects characteristics of the 3rd and 4th century A.D. dominant in the Antioch mosaics. According to the coin found in the house, its construction occurred between 276-337 A.D., and this fits with the date of the mosaic panels as well. In the figurative panel, the depiction of bathing and the convivium – phenomena which were the most important activities of Roman socio-cultural life – are expressed. A city-dweller trying to find a place for himself among the elite class by getting out of the bath and then hurrying to attend dinner (the most important event of the day) is depicted in a comical manner. While the sundial and parasite themes are seen in the Antioch mosaics, the skeleton motif used in the panel to express convivium is seen here for the first time in the repertoire. The skeleton seen in the Pompeii mosaics and the theme of death used by Latin poets to understand the value of life reflects Roman traditions and a Roman philosophy of life as well as provide information about the landlord’s own world view. The way that the skeleton rests its left arm on the cushion and the drinking cup in its hand, the way it extends its feet and the relaxed reclining position with his feet together, as well as the way it raises its hand to its head, suggest the continuity of life in the face of death and the power of life.

In this recently found mosaic panel, the decisive moment of ‘a parasite attending dinner’, inspired by Antiquity’s famous parasite Chaerephon attending a dinner, the ‘bath theme’ with the black figure, and the convivium scene with the banqueting skeleton figure are all depicted. Roman social life of the period is truly reflected through this ironic narration.

⁹⁴ Dunbabin 2003, 135.

⁹⁵ Balty 1995, 162-174; Balty 2004, 257-269.

⁹⁶ For the Menander and Glykera mosaic, see Levi 1947, 201 ff.; Cimok 2000, 180-181; Kondoleon 2000, 74-76.

⁹⁷ For the Daphne Menander mosaic, see Gutzwiller – Çelik 2012, 573-623.

⁹⁸ Gutzwiller – Çelik 2012, 615; Webster et al. 1995, 1:5, 24. Cat. No. 3DT 17b.

⁹⁹ See note 51,

¹⁰⁰ Levi 1947, 220; Kondoleon 2005, 187.

Abbreviations and Bibliography

- Antioch II R. Stillwell (ed.), *Antioch on the Orontes*, Vol. II (1938).
- Alciphron Alciphron: Literally and completely translated from Greek with introduction and notes, Athenian Society (1896), https://archive.org/stream/bub_gb_RxJCAAAAIAAJ#page/n3/mode/2up (Erişim tarihi: 1.2.2016).
- Alpi 2007 F. Alpi, "Maison païenne et chrétienne: représentation de l'habitat domestique a Antioche chez quelques auteurs tardo-antiques (IVe-VIe s.) in From antioch to Alexandria", in: K. Galor – T. Waliszkeski (eds.), *Recent Studies in domestic Architecture* (2007) 37-50.
- Amm. Marc. Ammianus Marcellinus, *History*⁶ II Books 20-26. J. C. Rolfe (with an English trans.), Loeb Classical Library (2000).
- Athenaeus Depinosophist Athenaeus, *The Deipnosophists or Banquet of the Learned of Athenaeus*, Volume I, Books I-VI. C. D. Yonge – Henry G. Bohn (trans.) (1854) <https://archive.org/stream/deipnosophistsor01atheuoft#page/382>
- Balmelle et al. 1985 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemee – J. P. Darmon – A. M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, *Le Décor Géométrique de la Mosaïque Romaine* (1985).
- Balty 1995 J. Balty, *Mosaïques antiques du proche-orient: Chronologie, iconographie, interprétation*, Centre de Recherches d'Histoire Ancienne 140 (1995).
- Balty 2004 J. Balty, "Les Mosaïques d'Antioche: Style et rayonnement", in: B. Cabouret – P.-L. Gatier – C. Saliou (eds.), *Antioche de Syrie: Histoire, images et traces de la ville antique* (2004) 257-269.
- Campbell 1938 W. A. Campbell, "The Fourth and Fifth Seasons of Excavations at Antioch –on-the-Orontes: 1935-1936", *AJA* 42/2, 205-218.
- Campbell 1988 S. Campbell, *The Mosaics of Antioch* (1988).
- Causey 1980 F. Causey, "A Larva Convivalis in the Getty Museum", *The John Paul Getty Museum Journal*, Vol. 8, 1980, 171-172.
- Cimok 2000 F. Cimok, *Antioch Mosaics* (2000).
- Demir 2004 A. Demir, "The Urban Pattern of Antakya: Streets and Houses", in: B. Cabouret – P.-L. Gatier – C. Saliou (eds.), *Antioche de Syrie Histoire, images et traces de la ville antique*. TOPOI Supplément 5 (2004) 191-219.
- Desanges 1976 J. Desanges, "L'Iconographie du noir dans l'Afrique du nord antique", in: *L'image du Noir dans l'art occidental I*, 1976, 246-268.
- Dickey – Hamilton 1991 E. Dickey – R. Hamilton, *New Selected Odes of Pindar, Commentary* (1991).
- Diogenes Laertios Diogenes Laertios, *Vitae Philosophorum*. C. Şentuna (trans.) (2004).
- Dobbins 2000 J. J. Dobbins, "The Houses at Antioch", in: C. Kondoleon (ed.), *Antioch the Lost Ancient City* (2000) 50-61.
- Doğer 1991 E. Doğer, *Antikçağda Amphoralar* (1991).
- Downey 1961 G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest* (1961).
- Dunbabin 1989 K. M. D. Dunbabin, "Baiaurum grata voluptas: Pleasures and Dangers of the Baths", *PBSR* 57, 1989, 6-46.
- Dunbabin 2003 K. D. M. Dunbabin, *The Roman Banquet Images of Conviviality* (2003).

- Dunbabin 2012 K. D. M. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*⁶ (2012).
- Ergeç 2007 R. Ergeç, *Belkıs/Zeugma and Its Mosaics* (2007).
- Gibbs 1976 S. L. Gibbs, *Greek and Roman Sun Dials* (1976).
- Görkay 2015 K. Görkay, *Belkıs-Zeugma Mozaikleri* (2015).
- Gutzwiller – Çelik 2012 K. Gutzwiller – Ö. Çelik, “New Menander Mosaics from Antioch”, *AJA* 116.4, 2012, 573-623.
- Gürler 1987 B. Gürler, *Anadolu’da Roma Evleri* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi 1987).
- Hales 2003 S. Hales, *The Roman House and Social Identity* (2003).
- Hesiod Th. Hesiod, *The Homeric Hymns and Homeric Hymns*. H. G. Evelyn – White (trans.), Loeb Classical Library (1914).
- Kaplan 2009 D. Kaplan, “Antik Çağ’da Zaman, Konik Güneş Saatleri ve Smintheion Örneği”, *Anadolu/Anatolia* 35, 2009, 87-97.
- Kondoleon 2000 C. Kondoleon, *Antioch. The Lost Ancient City* (2000).
- Kondoleon 2005 C. Kondoleon, “Catalogue: Mosaic of Dionysos and Ariadne”, in: L. Becker – C. Kondoleon (eds.), *The Arts of Antioch, Art Historical and Scientific Approaches to Roman Mosaics and a Catalogue of the Worcester Art Museum Antioch Collection* (2005) 182-189.
- Knudsen 2000 S. Knudsen, “Catalogue of Exhibition: IV. The Roman House”, in: C. Kondoleon (ed.), *Antioch the Lost Ancient City* (2000) 169-197.
- König 2012 J. König, “The Literature of Food and the Symposium in Greco-Roman and Early Christian Culture”, in: J. König, *Saints and Symposiasts: The Literature of Food and the Symposium in Greco-Roman and Early Christian Culture* (Greek Culture in the Roman World) (2012) 254-257.
- Ladstätter 2013 S. Ladstätter, *Terrace House 2 in Ephesos* (2013).
- Lassus 1983 J. Lassus, “L’eau courante a Antioche”, *Journées d’etudes sur les aqueducs romaines* 1983, 207-229.
- Levi 1947 D. Levi, *Antioch Mosaic Pavement, Vols. I-II* (1947).
- Libanius Or. Libanius, ‘*Oration XI Antiochikos*’ Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius. A. F. Norman (trans.) (2000).
- Liddell – Scott 1901 H. G. Liddell – R. Scott, *Greek-English Lexicon* (1901).
- Martialis, Epigrammata Marcus Valerius Martialis, *Epigrammata*. G. Varinlioğlu (trans.) (2005).
- Menander, Four Plays Menander, *Four Plays of Menander, Vol. III, The Hero, Epitrepontes, Periceirromene and Samia*. J. Williams White – C. B. Gulick (ed.), E. Capps (trans.) (1910).
- Menander, Samia Menander, Vol III, *Samia, Sikyonioi. Synaristosai. Pasma. Unidentified Fragments*. Loeb Classical Library 460. W. G. Arnott (trans.) (2000).
- Menander, Fragments Menander, *The Principle Fragments*, Loeb Classical Library. F. G. Allinson (trans.) (1921).
- Morvillez 2004 E. Morvillez, “L’Architecture domestique à Antioche dans l’Antiquité tardive”, in: B. Cabouret – P.-L. Gatiér – C. Saliou (eds.), *Antioche de Syrie: Histoire, images et traces de la ville antique* (2004) 271-87.
- Morvillez 2007 E. Morvillez, “A Propos de l’architecture domestique d’Antioche, de Daphne et Seleucie”, in: K. Galor – T. Waliszewski (eds.), *From Antioch to Alexandria: Recent Studies in Domestic Architecture* (2007) 51-78.

- Newett 2001 L. C. Nevett, *House and Society in the Ancient Greek World* (2001).
- Norman 2000 F. A. Norman (trans.), *Antioch as a Centre of Hellenic Culture as Observed by Libanius* (2000).
- Pamir – Yamaç 2012 H. Pamir – İ. Yamaç, “Antiocheia ad Orontes Su Yolları”, *Adalya XV*, 2012, 33-64.
- Peacock – Williams 1991 D. P. S. Peacock – D. F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide* (1991).
- Petronius Petronius, *Cena Trimalchionis*. M. J. Ryan (ed. and trans.) (1905).
- Pindar Pindar, *The Odes of Pindar*, W. T. Dawson (trans.) (1915).
- Pinon 2004 P. Pinon, “Permanences et transformations dans la topographie d’Antioche après l’Antiquité”, B. Cabouret – P.-L. Gatier – C. Saliou (eds.), *Antioche de Syrie Histoire, images et traces de la ville antique. TOPOI Suppl. 5* (2004). 191-219.
- Pollux Onomasticon Julii Pollucis, *Onomasticon cum Annotationibus Interpretum*, Curavit Guilielmus Dindorfius Vol. V. Pars I: VI-VIII, Lipsiae in Libraria Kuehniana (1824). <http://archive.org/details/pt1onomasticon05poll> (Accessed 20.12.2015).
- Radt 2002 W. Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları* (2002).
- Salman 2007 B. Salman, *Eskiçağda Güneş Saatleri* (2007).
- Salman 2009 B. Salman, “Mozaikler Üzerinde Güneş Saati Betimli Sahneler-Hatay Müzesinde Yer Alan İki Parça ve Diğer Örnekler Üzerine Araştırmalar”, *JMR* 3, 2009, 83-94.
- Sauvaget 1934 J. Sauvaget, “Le Plan de Laodicee-sur-Mer”, *Bulletin d’etudes orientales* T.4, 1934, 81-116.
- Stillwell 1961 R. Stillwell, “Houses of Antioch”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 15, 1961, 45-57.
- Tabak 2010 F. Tabak, *Anadolu’daki Güneş Saatleri Kataloğu* (2010).
- Verdan 2007 S. Verdan, *Systèmes numéraux en Grèce ancienne: description et mise en perspective historique*, CultureMATH (2007). <http://culturemath.ens.fr/histoire/pdf/Verdan.pdf>
- Webster et al. 1995 T. B. L. Webster – J. R. Green – A. Seeberg, *Monuments Illustrating New Comedy*³ I-II. *BICS Suppl.* 50 (1995).
- Weulersse 1934 J. Weulersse, “Antioche Essai de Geographie Urbaine”, *Bulletin d’etudes orientales* T.4, 27-79.
- Wissowa 1931 G. Wissowa, “Menandros”, *Paulys Real-Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, 29. Halbband (1931) 707-761.
- Zeyrek 2005 T. H. Zeyrek, *Anadolu Konut Mimarisinde Portikolu Avluların Gelişimi ve Değişimi* (2005).
- Zimmermann – Ladstätter 2011 N. Zimmermann – S. Ladstätter, *Wall Painting in Ephesos from the Hellenistic to the Byzantine Period* (2011).

Özet

Antakya Geç Antik Çağ Konutu Kurtarma Kazısından Güneş Saati ve Ziyafet Mozaïği

Antakya Kurtuluş Caddesi, İplik Pazarı mevkinde, Hatay Arkeoloji Müzesince 2013 yılında yürütölen kurtarma kazısında bir kısmı korunagelmış figürlü taban mozaïği içeren konut ve çevresi kazılmıştır. Kazı, günümüzden başlayan ve Geç Antik Çağ'ın başlarına kadar uzanan bir yerleşim katmanlaşmasını ortaya çıkarmıştır. Üst üste yapılaşma nedeniyle orijinal planı bozulmuş olan ancak 7 mekânı tanımlanabilmiş bir konutun, kuzey ve batı tarafı yol ile sınırlanmıştır. Hellenistik *insula* üzerinde kuzey ve batısı sokağa bitişen konut, avlu etrafında sıralanan mekânları ve avluya açılan geniş ziyafet salonu olan *tricliniumu* ile Geç Antik Çağ Antakya evlerinin planını vermektedir. Konutun inşası sikke buluntulara göre en erken M.S. 276 en geç M.S. 337 yıllarıdır.

Tricliniumda yer alan büyük kısmı yok olan taban kaplamasının koruna gelmiş figürlü mozaik tabanı konu bakımından birbiri ile ilişkili bu üç panelden oluşmaktadır. Üç mozaik panelin merkezinde: güneş saati önünde duran bir erkek figürü ve eşlikçisi; ikinci panelde kısmen korunagelmış elinde ikili çubuktan oluşan bir alet tutan Afrikalı figürü ve üçüncü panelde bir yastığa dayanmış hafif uzanmış, bir elinde içki kabı tutan iskelet, şarap amphorası ve ekmek tasvirleri işlenmiştir. Merkez paneldeki güneş saati ve üzerinde Θ (Theta) harfi, “*Trekbe Deipnos* Yemeğe Koş” yazıtı ve acele içinde erkek figürü, arkasında eşlikçi figürü ve “*Akairos* uygunsuz zaman” yazıtı ile davetli olduğu yemeğe yetişmek için saate bakarak acele ile koşuşturan bir kişinin yemeğe saatinde yetişme çabası gülünç bir şekilde yansıtılmaktadır. Bu telaş içindeki figür ve konu Menander'in oyunlarında tasvir edilen “Akşam yemeğini kovalayan parazitler” sahnesi olarak yorumlanmaktadır. Afrikalı figürün yer aldığı panelde, merkez panel ile ilişkili, Roma sosyal yaşamında akşam yemeğine katılmadan önce hamama gitme konusu işlenmiştir. Üçüncü panel ise bir yastığa rahat bir şekilde uzanmış elinde içki kabı tutan bir iskelet, şarap ve ekmek tasviri, “*Euphrosinos*, Neşe” yazıtı ile *convivium* ziyafet konusu işlenmiştir. Roma dünyasında, ziyafetlerde hayatın güzelliğini ve sevincini coşkusunu göstermek için ölüm temasını işleyen iskelet tasvirleri ziyafet salonlarında kullanılmıştır. Bu panelde *banquet* sahnesindeki insan iskelet figürü, şarap ve ekmek ve sahnenin üstündeki yazıt ile bir *convivium* sahnesi, ölümün sonsuzluğuna karşı, hayatın neşesine katılmak gerektiği anlatılmaktadır.

Üç konu ile günlük yaşamın anlatıldığı paneller gerek konusu gerekse farklı üslup ve tekniği ile özgün bir yere sahip olmakta ve Antakya mozaik repertuarına yenilik katmaktadır. Paneller, Antik Çağ'ın ünlü paraziti *Chairephon*'un yemek ziyafetine katılması konusundan esinlenmiş bir figür olan “bir parazitin yemeğe katılma” karar anı, zenci figür ile “hamam teması” ve *banquet* yapan iskelet figürü ile “*convivium*” sahnesini konu edinmekte, o dönemdeki Roma sosyal hayatını ironik bir anlatımla yansıtılmaktadır.

Geç Antik Çağ Antakya'sının evlerinin mozaik taban kaplamalarında, Klasik ve Hellenistik edebiyatın epik ve tragedyalarından alınma edebi, teatral ve mitolojik konular, Hellenistik yazın sanatının görsel sanat üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Figüratif panel içerdiği konuları, stilistik ve ikonografik eğilimi bakımından Antakya mozaiklerinde hakim olan M.S. 3. ve 4. yy. özelliklerini göstermektedir.

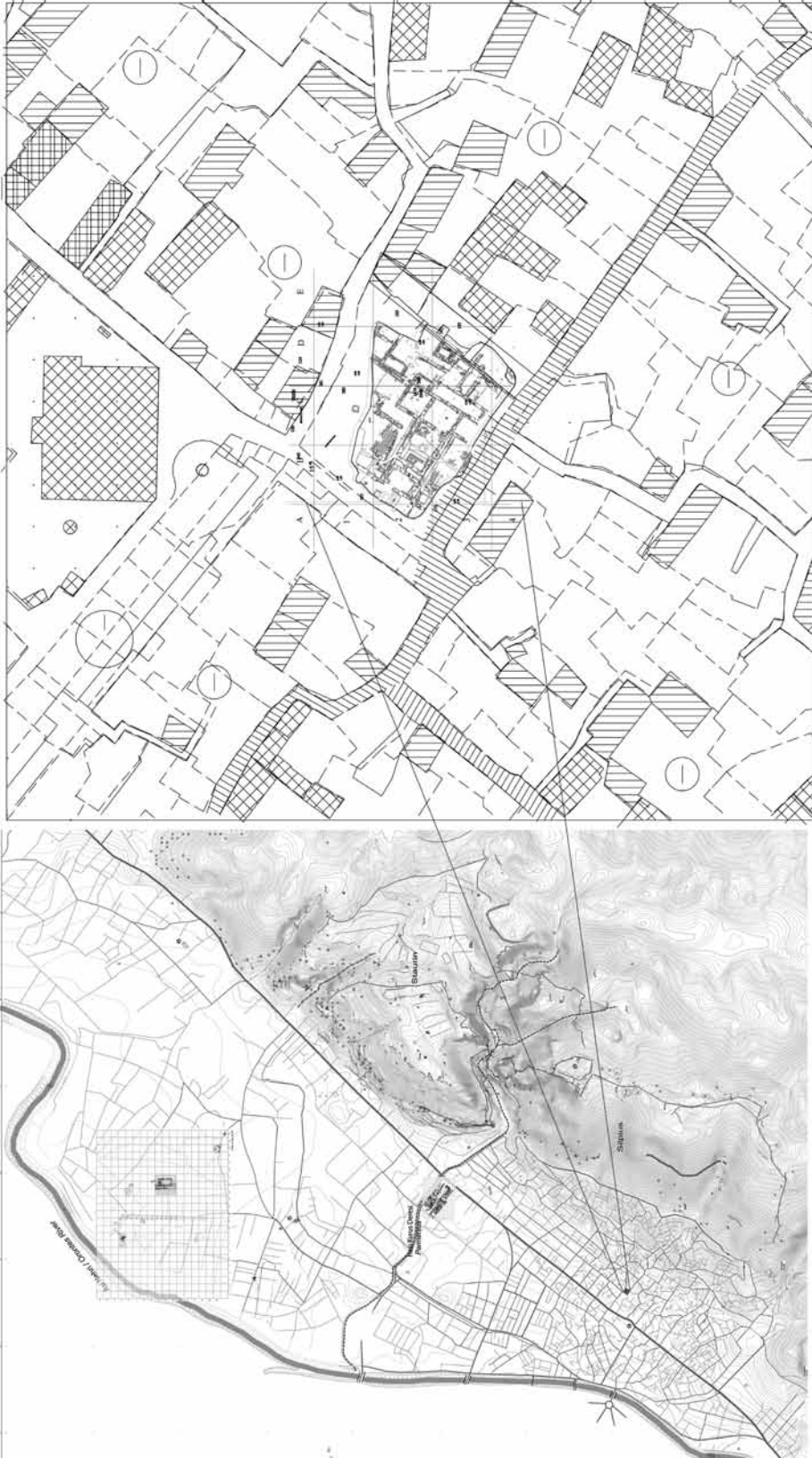

Fig. 1 Rescue excavation area on topographic plan of Antioch (Antakya Hipodrom ve Çevresi Kazısı Arşivi)

Fig. 2
Aerial view of
excavation area
(© Hatay
Arkeoloji Müzesi)

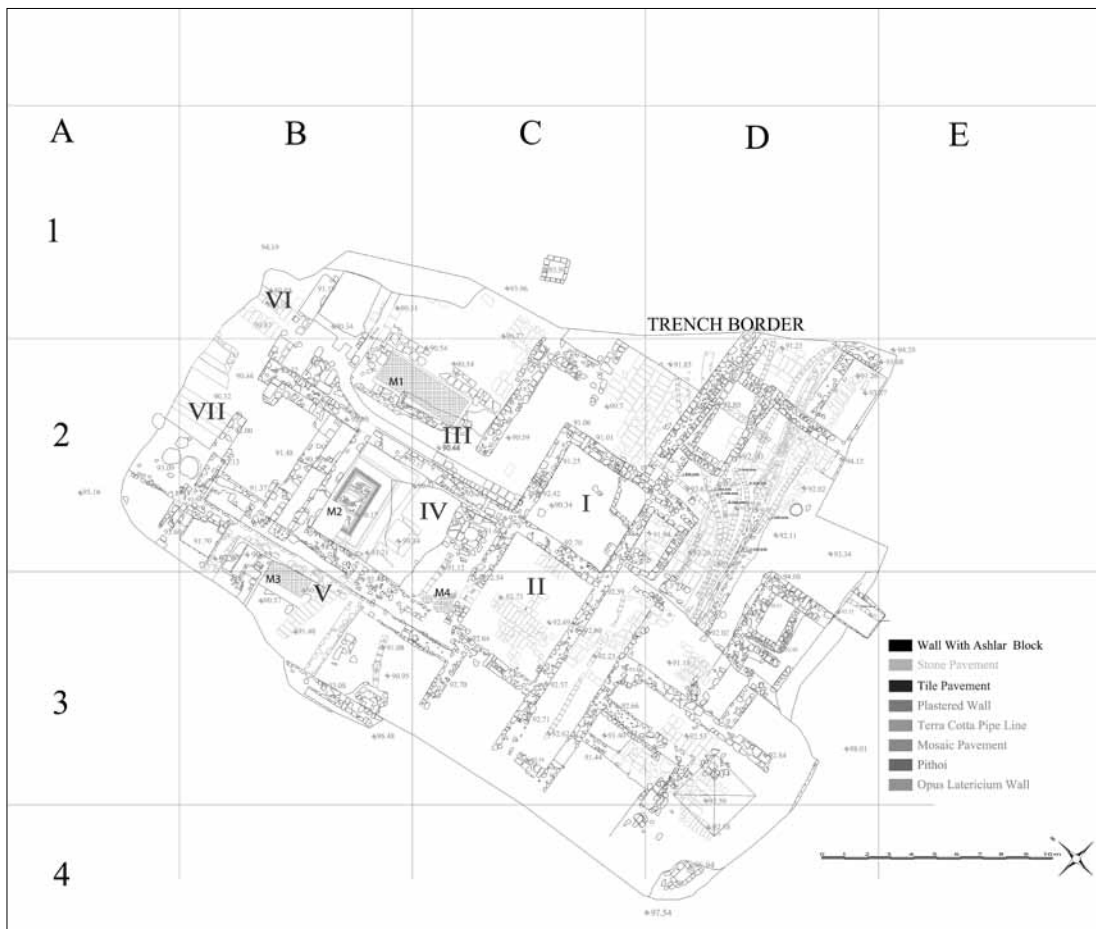

Fig. 3 Excavation ground plan (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

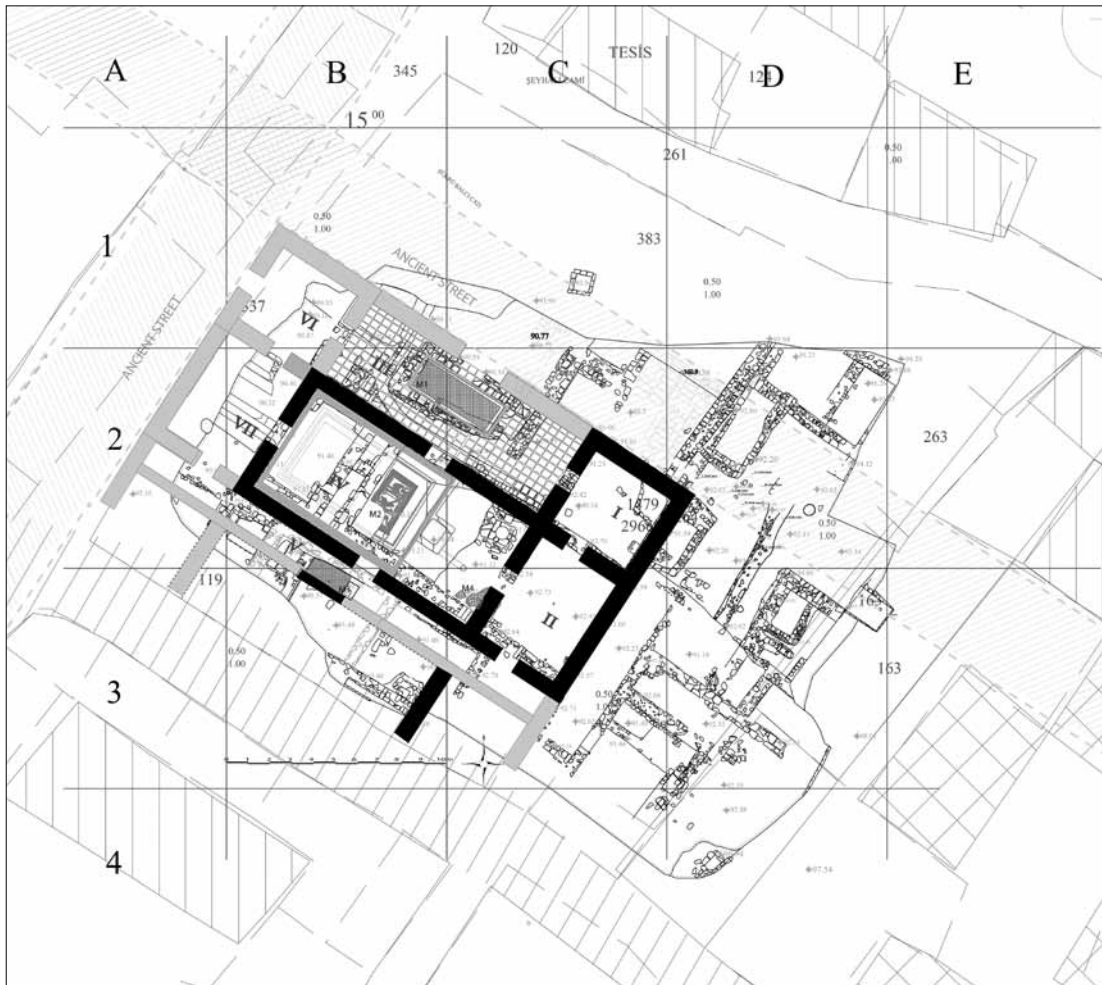

Fig. 4 Plan of house on ground plan (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 5 Room IV, later construction layers on triclinium: wall, drainage channel, well and terracotta pipes (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 6 Spolium door block in later divided wall of triclinium (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

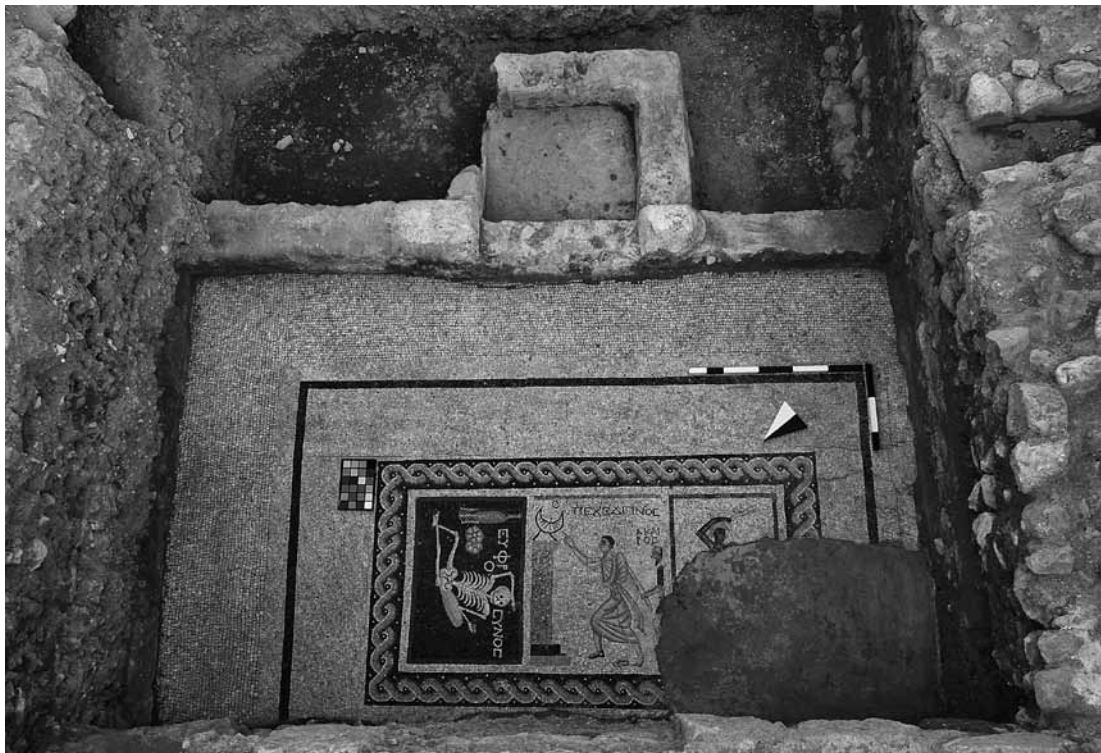

Fig. 7 Figural mosaic panel and the pool of nymphaion (©Hatay Arkeoloji Müzesi)

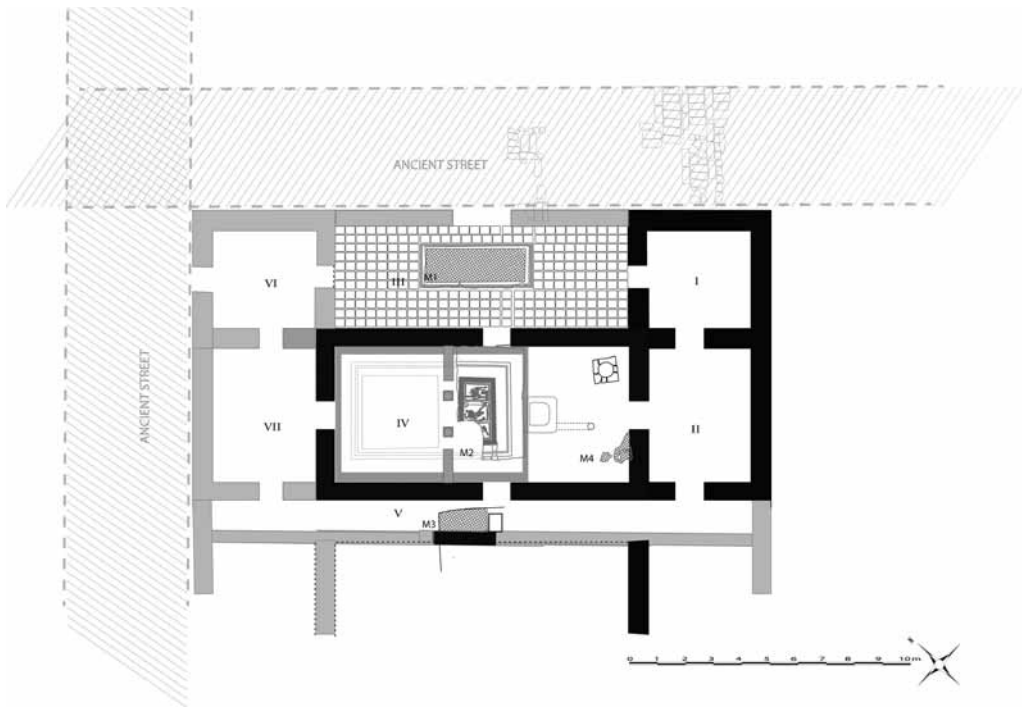

Fig. 8 Room IV as house's triclinium and ancient streets on house's hypothetical restitution plan
(© H. Pamir – K. Öncü)

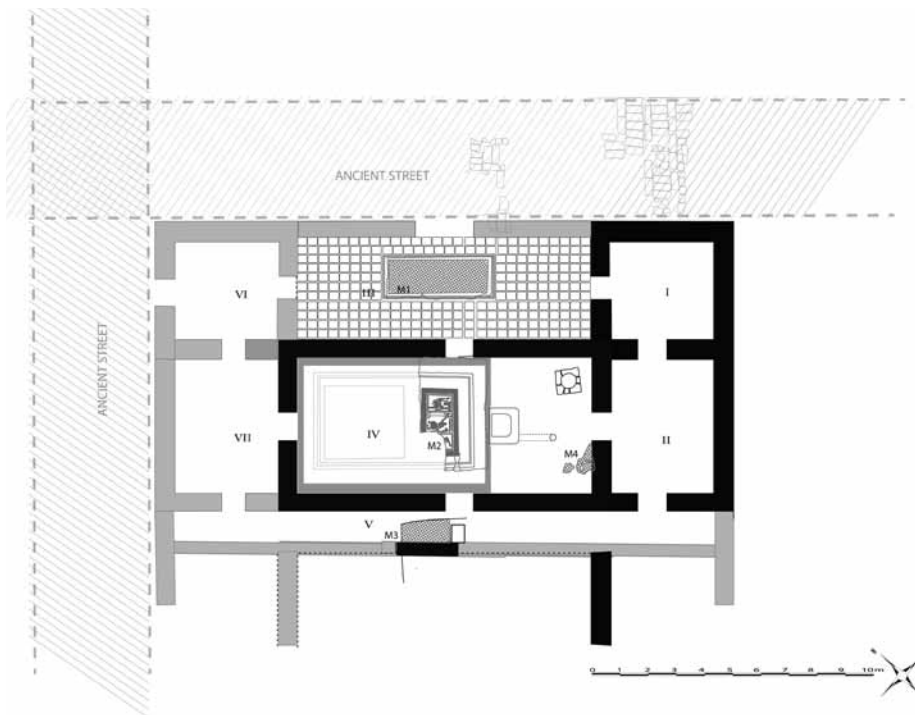

Fig. 9 Room IV, hypothetical restitution plan of triclinium
(© H. Pamir – K. Öncü)

Fig. 10
Numerianus coin
from Room IV
(© Hatay Arkeoloji Müzesi)

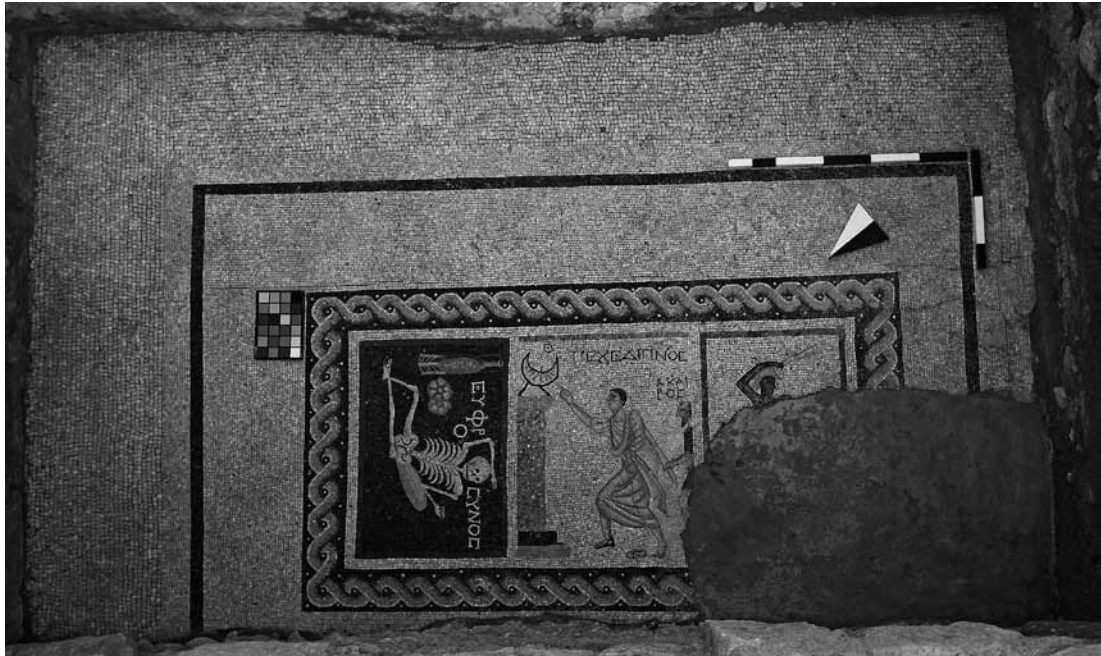

Fig. 11 Figural panel (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 12
Sundial and
African-figured
panel from
excavation
(© Hatay Arkeoloji
Μύzesi)

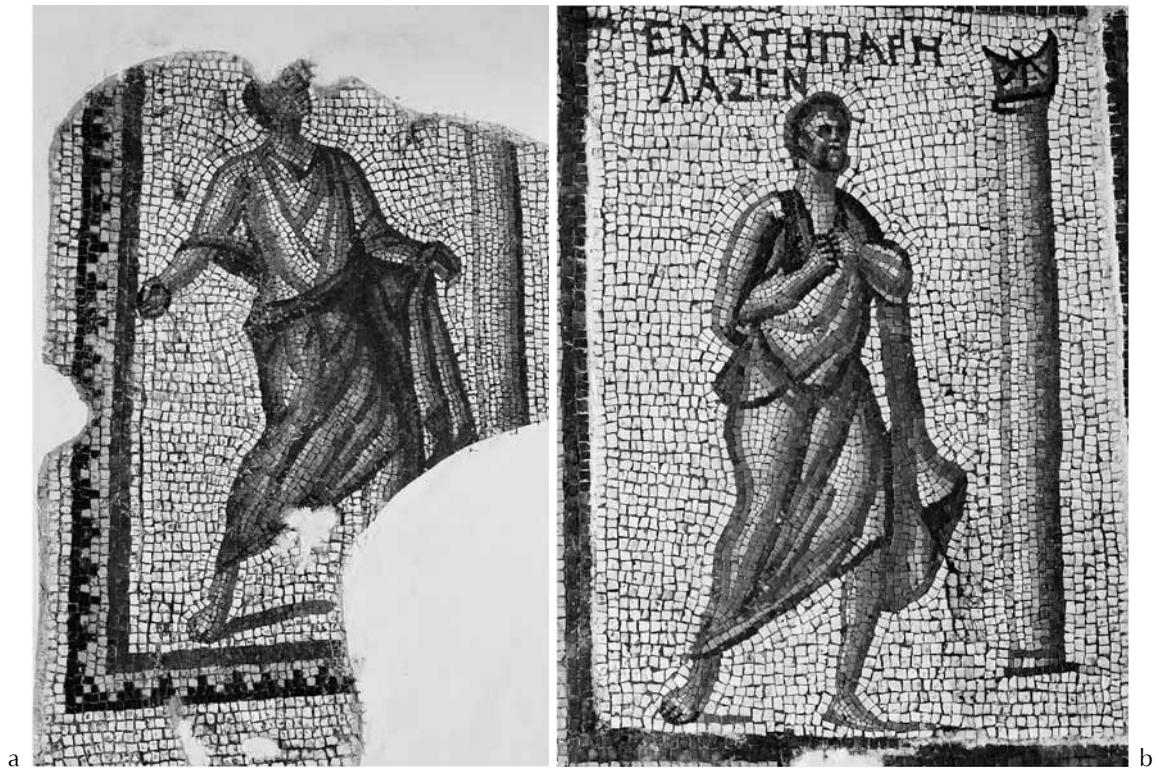

Fig. 13

- a. Sundial mosaic panels from Daphne,
Hatay Archaeology Museum Inv. No. 884;
b. Hatay Archaeology Museum Inv. No. 884
(© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 14
African-figured mosaic panel
(© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 15
African fisherman mosaic
(Hatay Archaeology
Museum Inv. No. 859;
© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 16 Reclining skeleton mosaic panel from excavation (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 17 Depiction of wine amphora and loaves on panel (© Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 18 Loaves depiction on Buffet Mosaic from Daphne (Hatay Archaeology Museum Inv. No. 937; © Hatay Arkeoloji Müzesi)

Fig. 19 Skeleton and banqueting paraphernalia relief on kalathos (Dunbabin 2003, 133, fig. 77; Berlin, Antiken Museum, Staatliche Museen Presusicher Kulturbesitz, Inv. No. V.1. 30141)

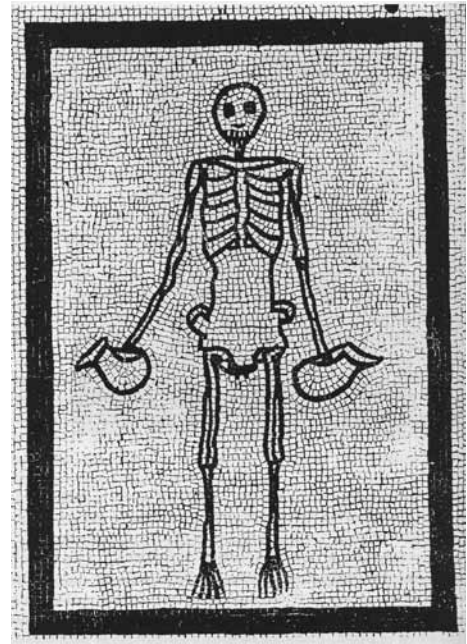

Fig. 20 Skeleton depiction on mosaic from Pompei (Dunbabin 2003, 134, fig. 78; Naples Museo Nazionale, Inv. No. Mann 009978)

Fig. 21
Grave Altar of Antonia Panace
(Dunbabin 2003, 135, fig. 78;
Naples Museo Nazionale
Inv. No. 2803)

Kilikya Ermeni Prenslığı'nin İkinci Başkenti Anavarza

Elmon HANÇER*

Giriş

Bu çalışmanın ana amacı; Kilikya Bölgesi'nde Ermeni halkının ilk yerleşiminden itibaren, tarihsel süreç içinde özellikle Ortaçağ'ın sosyopolitik koşulları altında Kilikya'daki kalelere yerleşmelerine, 1080-1375 yılları arasında, önce bir prenslik veya baronluk, daha sonra bir krallığa dönüşerek 300 yıl sürecek bir devlet haline gelmelerine kısaca değinmektir. Kilikya Ermeni Devleti, coğrafi kopuşuna rağmen yıkılmış eski Ermeni Devletleri'nin son temsilcisi olarak, ana vatanı ile sosyo-kültürel bağlarını yaşatırken, Ermeni sanatını, bilim ve kültürünü de doruk noktasına taşımıştır. Kilikya Ermeni Krallığı, ilk kez dağlık bölgelerden deniz kıyısına inerek Batı ile sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel bağlamda etkileşim içine girmiş, Uzak Doğu ile de uzun süreli iyi ilişkiler kurmuş ve güttüğü akılcı siyaset sayesinde, sıkışık bir jeopolitik konumda uzun soluklu bir varlık gösterebilmiştir. Bu makalede, ilk yerleşimlerinden itibaren Ermenilerin Kilikya'daki varlığına ve krallığa doğru giden tarihsel gelişim sürecine değinilerek, bu süreçte büyük bir rol oynamış olan Anavarza Kalesi incelenecektir. Ermenilerin ilk yönetim merkezi olan Vahka (Feke) Kalesi'nden sonra, ikinci başkent olarak yerleştikleri Anavarza Kalesi'nde bıraktıkları kültürel mirasın izleri, askeri ve –bu bölgede ilk kez inşa ettikleri– dini mimari bağlamında kısaca ele alınacaktır. Anavarza Kalesi'nde yaptığımız arazi çalışmasıyla elde edilen verilerin yanı sıra özellikle özgün kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anavarza tarihsel olarak Roma İmparatorluğu Dönemi'nde (M.Ö. 27-M.S. 395)¹ önem kazanan Çukurova'nın en büyük antik kentidir. Adana'nın kuzeydoğusunda, Adana'dan 75 km. uzaklıkta, Ceyhan'ı besleyen Sumbas veya Kesik suyunun Ceyhan Irmağı ile birleştiği (Sis ve Saura/Isauria ırmaklarının karıştığı) yerin 8 km. kuzeyinde, Kadirli, Ceyhan ve Kozan ilçe sınırlarının kesiştiği noktada, Kadirli'nin 22 km. güneybatısında bulunmaktadır. Kozan sınırları içerisinde bulunan Anavarza Kalesi, Geç Antik Çağ Anavarza kentinin doğu yamacında, Yukarı Çukurova'nın ortasında, kente ve çevreye hâkim bir kayalık üzerinde bulunan konumundan ötürü diğer kaleler ve İskenderun Körfezi buradan görülebilmektedir². Anavarza Ortaçağ'ın ünlü liman kenti Ayas'ın 50 km. kuzeyinde, Sis'ten³ sonra Ovalık Kilikya'nın en büyük ikinci kenti olmuştur.

* Dr. Elmon Hançer, Kazım Silivri Sok. Uğur Apt. No: 3/9, 34149 Yeşilköy – İstanbul.
E-posta: elmonhancer@gmail.com

¹ Roma İmparatorluk tarihi için bk.: Akşit 1985.

² Kozan.

³ Ayas'ın günümüzdeki adı Yumurtalık, Sis'in ise Kozan'dır.

R. W. Edwards'ın aktardığı bilgilere göre; Kilikya Pedias'ın merkezinde, geç antik Anavarza kentinin yanibaşında, 200 m. yüksekliğindeki büyük görkemli bir kireçtaşı çıkıntısı üzerinde yer alan Anavarza Kalesi Toprak, Bodrum, Amuda, Bucak, Sis, Tumlu ve Yılan Kaleleri tarafından net bir şekilde izlenebilen stratejik bir konuma sahipti. Kuzeyden güneye doğru uzanan yollara da hakim olan Anavarza Kalesi'nin doğusundan –Ceyhan Nehri'ne ulaşan– Sombaz Çayı geçmektedir. Kayanın tüm batı yamacından başlayarak ovanın alüvyon zeminine neredeyse dikey inen uçurumlar bulunmaktadır. Kayanın geniş güney ucunda ve doğu kanadında eğim daha yumuşaktır. Geç antik Anavarza Kenti'nin dairesel çevre duvarları batı kanadı 4,5 km.'nin üzerinde uzunluğu olan kayalığa dayanmaktadır. Anavarza Kenti Ortaçağ boyunca yaşamıştır⁴.

Tarihi coğrafyada zikredildiği şekliyle Cilicia Pedias'ın (Har. 1)⁵ merkezinde, günümüzde Dilekkaya adlı bir köyün yakınında yer alan Anavarza, Geç Roma Dönemi kenti ve Ortaçağ kalesi ile dikkate değer tarihsel mimari mirası gözler önüne seren bir panoramaya sahiptir⁶. Ovaya doğru uzanan, –Ermenilerce adlandırıldığı biçimiyle– Anarzapa Kalesi ve batı yamacının altında, bir zamanlar kare surlarla çevrili geç antik Anazarba kentinin harabeleri 19. yy.'dan itibaren gezginlerin uğrak yeri olmaya başlamıştır⁷. Texier; bu kentin adının doğulu bir kökeni akla getirdiğini, fakat antik tarihçilerin kentin kuruluşuna dair hiçbir bilgi vermediklerini yazmaktadır. Texier'in de işaret ettiği gibi kalenin ve kentin konumu ve mimari üslubu, eski Van ili ve Tuşba Kayası üzerinde yükselen Şamiram'ın Kalesi'ninki ile açık bir benzerlik göstermekte idi⁸. Bizanslı Stefanos ve Suidas gibi Grek tarihçiler, Anazarba adının etimolojik anlamını kentin kurucusu Anazarbas veya Anazarbo adlı bir efsanevi kişiliğe atfetmektedirler. Bizanslı Stefanos ayrıca, çevredeki kayalıkların sarımtırak rengine işaret eden, Arapça Ayn Zarba (sarı kaynak) sözcüğünden türetilmiş olabileceği tezini de ileri sürmüştür. Suidas'a göre⁹; kentin ilk adı Diocaesarea idi¹⁰. M.S. 96-98'de kent yıkılmış ve Anazarbo adlı bir senatör tarafından yeniden kurulmuş ve bu olaya izafeten kent Anazarba adını almıştır. Fakat bu varsayım, Anazarba adına zaten aşına olan Yaşlı Plinius tarafından doğrulanmamıştır¹¹. Doğu'ya yaptığı bir yolculuk sırasında buranın askeri konumunu beğenerek kenti büyüten İmparator Augustus (M.Ö. 30-M.S. 14), M.Ö. 19'da kente “Caesarea ad Anazarbum” unvanını armağan etmiştir. Dönemin imparatorluk sikkeleri bu bilgiyi doğrulamaktadır¹². Eski adların yanı sıra Günta¹³ olarak da zikredilmiş olan Anavarza'nın bu tarihten itibaren ilk çağı başlamıştır. 3. yy. başlarında başkent olarak anılan Anavarza, II. Theodosius döneminde Kilikya ikiye bölündüğünde (M.S. 444), 2. Kilikya'nın başkenti olarak kaydedilmektedir¹⁴. Büyük tarihçiler Anazarba adını farklı biçimlerde yazmışlardır: Smpad;

⁴ Edwards 1987, 65.

⁵ Gough 1952, 86.

⁶ Matoda 2012, 261-266.

⁷ Anavarza adını taşıyan Geç Roma Dönemi kentine ve kalesine dair kapsamlı çalışmalar için bk.: Gough 1952, 85-150; Edwards 1983, 156-161; Edwards 1987, 65-72.

⁸ Texier 1862, 580-581.

⁹ Hovhannesian 1989, 140'dan bk.: Suidas, I, 1866, 167-168 ve II, 104; Langlois 1861, 434; Alishan 1885, 237.

¹⁰ Kimi araştırmacılar bu adı, Silifke'nin 30 km. kuzeyindeki, günümüzde Uzuncaburç olarak tanınan Olba ören yeriyle karıştırırlar. Bk.: Hovhannesian 1989, 143. Oysa Olba'nın, bir yazıtın ve Roma sikkelerinin kanıtlandığına göre İmparator Vespasianus döneminden itibaren Diocaeseria olarak adlandırıldığı kaydedilmektedir. Bk.: Akurgal 1990, 550.

¹¹ Hovhannesian 1989, 140, 143'den bk.: Plinius, Lib. V, XXVII; Langlois 1861, 434.

¹² Bk.: Langlois 1861, 434; Alishan 1885, 237.

¹³ Alishan 1885, 237.

¹⁴ 1. Kilikya'nın başkenti ise Tarsus'tur. 5. yy.'da yaşamış en büyük Ermeni tarihçisi Khorenatsi de bu bilgiyi doğrulamakta ve Kilikya'da 365 kale ve Suriye'ye açılan iki geçit bulunduğunu yazmaktadır, bk.: Khorenatsi 1881,

Anarzapa, Vartan; Anavarza, Urfalı Mateos ise; Haçlılar zamanında 2. Kilikya'nın başkenti olan Anavarza'yı Yeni Truva (Drovata) olarak zikretmişlerdir. Bu ad şüphesiz onun çok sağlam ünlü istihkamlarından ötürü verilmiştir¹⁵. 6. yy.'da yaşanan birkaç depremin akabinde harap olan kent Bizans İmparatoru Justinianus (M.S. 527-565) tarafından yenilenmiş, bundan ötürü kent Justinianopolis olarak adlandırılmıştır¹⁶.

Yüzyıllar boyunca gelişmiş, depremler nedeniyle yıkılmış ve her seferinde yeniden ihya edilmiş olan Anavarza, Urfalı Mateos'a göre Kilikya'daki diğer kentlerden daha sık biçimde Araplar'ın ve Romalılar'ın işgaline maruz kalmıştır. Arap tarihçilere nazaran, ilk kez 8. yy. sonlarında Harun-el-Reşid kenti ele geçirmiş, ve İran ve Hindistan'dan topluluklar naklederek burada iskan etmiştir¹⁷. Onu takiben 9. yy.'ın ilk yarısında Emir Mutasım'ın ve 860'ta Mütevekkil'in eline geçen kenti, 880'de Bizans İmparatoru I. Basileus tekrar geri alsa da, bu kez de Emir Abdullah surları yıkarak burayı ele geçirmiştir. 10. yy. ortasında Mısır emirleri bu bölgelere hakim olmuşlarsa da, Araplar bölgeyi geri almışlardır¹⁸. Ancak, Doğu'ya yaptıkları seferlerde Ioannes Tzimiskes ve II. Basileus Anavarza'ya tekrar sahip olmuşlardır. Böylece birkaç kez Araplar ve Bizanslılar arasında el değiştiren ve 11. yy. sonuna kadar Bizans'ın yönetiminde kalan Anavarza, Kapadokya'dan Kilikya'ya giren ve Antakya'ya doğru ilerleyen ilk Haçlı ordusunun da geçiş yeri olmuştur¹⁹. Bütün bu el değiştirmeler sırasında 10. yy.'da boşalan, 11. yy.'da Bizans tarafından tekrar güçlendirilen, 1097-1098 yıllarında Haçlılar tarafından ele geçirilen Anavarza'nın, 1104 yılında Rupinyan Prensi I. Toros'un fethi ile ilk kez Ermenilerin kontrolüne geçtiği kayıt edilmektedir²⁰.

Kilikya Bölgesi'nde Ermeniler'in Varlığına Bir Bakış

Ermeniler Kilikya'da aslında çok eski zamanlardan itibaren Yunan-Roma, Arami ve Yahudi halkları ile birlikte yaşamaktaydı²¹. Daha eskiye dayandığını bildiren kimi bilgilere karşın Ermenilerin Kilikya ile ilk yakın temaslarının kesin olarak II. Dikran döneminde (M.Ö. 95-55) kurulduğu bilinmektedir²². II. Dikran²³ (Büyük Tigranes - M.Ö. 140-55 yılları arasında yaşamış) Doğu Akdeniz Kıyıları'ndan güneye, Filistin'e doğru yaptığı seferler sırasında Ovalık Kilikya'yı da krallığının sınırları içine katmıştır. Kilikya'da diğer halklarla birlikte yaşamakta olan Ermeniler'i doğuya göç ettirerek doğuda bir Ermeni yerleşmesinin de temellerini atmıştır. II. Dikran M.Ö. 84'ten 70/69'a kadar Suriye'yi, Kommagene'den Roma'nın elindeki Dağlık Kilikya'ya kadar Ovalık Kilikya'yı ve daha sonra Kapadokya'yı topraklarına katarak Hazar

28. Anavarza'nın Adana, Mamistra, Tarsus ve diğerleri ile birlikte en güçlü kale kentlerinden biri olduğu 12. yy.'da, Grek tarihçi Michael Glycas tarafından da zikredilmektedir. Bk.: Hovhannesyanyan 1989, 143,151.

15 Hovhannesyanyan 1989, 143. Yeni Truva adı için bk.: Urfalı Mateos 1987, 191, dn. 211.

16 Harutyunyan 1992, 360; Texier ise Justinopolis olarak zikretmiştir, bk.: Texier 1862, 581.

17 Harutyunyan, 796'da Harun Reşid'in, 861'de de Halife Mütevekkil'in burada onarımlar yaptıklarını zikretmektedir. Bk.: Harutyunyan 1992, 360.

18 Urfalı Mateos, Anavarza ve Haleb'i Mısır'ın elinden Arapların değil N. Phocas komutasındaki Grekler'in (Bizanslılar'ın) geri aldığı belirtmektedir. Bk.: Urfalı Mateos, 5-6, dn. 11. Esasen 750-1258 yılları arasında geniş bir coğrafyaya yayılan Abbasi İmparatorluğu'nun zayıfladığı bir dönemde, 905-1004 tarihleri arasında bir Arap Hanedanı olan Hamdaniler Musul ve çevresi ile Kuzey Suriye'de hüküm sürmüşlerdi. Bk.: Karaaslan 1997, 446-447.

19 Hovhannesyanyan 1989, 151-153.

20 Harutyunyan 1992, 360; Alışhan 1885, 243-244. Oysa Edwards Anavarza Kalesi'nin fethinin 1111'den önce gerçekleştiğini yazmaktadır. Bk.: Edwards 1987, 67.

21 Harutyunyan 1992, 351.

22 Hovhannesian-Payaslian 2008, 1.

23 II. Dikran'ın yaşamı ile ilgili bk.: Movsisyan 2010, 10 vd.; II. Dikran dönemi için bk.: Grousset 2005a, 81-98.

Denizi ve Kura Nehri'nden, Akdeniz ve Mısır sınırlarına, Partlar'ın topraklarından güneyde Filistin topraklarına kadar yayılan bir krallık kurmuştur. Ancak kısa süren bu genişleme döneminin ardından; Pompeius tarafından yenilgiye uğratılan Dikran (M.Ö. 67/66), Ermenistan'a çekilmek zorunda kalmıştır²⁴.

Öte yandan kaynaklar bu dönemde Kilikya'ya yerleşmiş olan Ermeniler'in burada yaşamaya devam ettiğini yazmaktadır²⁵. Hattiler'den Persler'e kadar birkaç kavmin yönetiminde kalan ve M.Ö. 333'de Makedonyalı Büyük İskender eliyle Yunanlılar'a geçmiş olan Kilikya Hellenistik kültür ve sanatının etkileriyle gelişme kaydetmiştir. Daha sonra Seleukoslar'ın ve nihayet M.Ö. 103'de Romalılar'ın eline geçen Kilikya sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamda önemli bir bölge haline gelmiştir. Özellikle Tarsus kenti Kilikya'nın Atina'sı olarak ünlenmiştir. M.S. 1. yy. başlarında anadili Yunanca olan Romalı bir Yahudi olarak dünyaya gelen ve Tarsus kökeninin her zaman altı çizilen Paulus (Hıristiyanlığı çok sonra kabul eden), Tarsus'ta eğitim aldıktan sonra dini eğitimini Kudüs'te tamamlamıştır²⁶. Kilikya Roma'dan sonra Bizans yönetimi altına girmiştir. Bu dönemde de, Suriye'ye giden Ermeni kervanları Tarsus'a uğrayarak ticaret yapmaya devam etmişlerdir. Esasen Kilikya bu dönemde Persler'den ve Araplar'dan kaçan Ermeni halkının sığınağı olmuştur. Ünlü Bizanslı kilise babası Ioannes Chrysostomos Kilikya'da 405'te, başlarında kendi yöneticileri, kilise ve ruhani önderleri bulunan kalabalık Ermeni yerleşimleri gördüğünü bildirmiştir²⁷.

Mutafian'a göre; Kilikya'daki Ermeni halkı bu bölgede, üç ana olayın akabinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki; Ermeni Devleti'nin Hıristiyanlığı devlet dini olarak 301'deki kabulünden sonra, 451 Kalkedon Konsil kararlarını reddetmesi ve bunun sonucunda Ortodoks Kilisesi'nden kopuşudur. İslamiyet'in yayılması ve Arap istilaları sonucunda Ermenistan'ın Bağdat halifesinin topraklarına katılması ile 8. yy.'dan itibaren Kilikya'nın, Arap ve Bizans toprakları arasında bir sınır haline gelmesi diğer önemli etkenlerdir²⁸. Araplar'ın, 7. yy. ortalarında Kilikya'da Ermeniler'in mukavemeti ile karşılaştıkları bilinmektedir. Binlerce Ermeni, 8.-10. yy.'lar arasında Arap-Bizans savaşları sürecinde, savaşan tarafların baskılarına ve zorunlu göçlerine maruz kalarak Kilikya'ya yerleşmiştir. 10. yy.'da Kilikya'daki Ermeniler'in sayısındaki artış karşısında Ermeni Katolikosu Khaçik I. Arşaruni (973-992), burada bir Ermeni piskoposluğu tesis etmiştir²⁹.

963-969 yılları arasında Bizans İmparatoru olarak tahta oturacak olan Nikephoros Phokas komutasındaki Bizans ordusu 962'de Anazarva kentinden başlayarak Antakya'ya kadar tüm

²⁴ Bk.: Manantyan 1972, 67-72; Pasdermadjian 1986, 38; Hovhannesian 1989, 5; Mutafian 1993, 15; Acaryan 2002, 349; Grousset 2005a, 84-86. Büyük Dikran olarak anılmış olan II. Dikran'ın kurduğu büyük Krallık için bk.: Movsisyan 2010. II. Dikran, tarihte ilk ve son kez sınırlarını Kilikya'dan Pontus'a, Kafkasya'dan Hazar Denizi'ne ve güneyde Filistin topraklarından daha güneye inerek, kısa ömürlü olsa da, M.Ö. 1. yy. sonlarına doğru Yakın Doğu ve Anadolu'nun en büyük krallığını kurmuştur. Bk.: Hagopyan 2013, 568.

²⁵ Mutafian 1993, 15. Roma yönetiminde, Kilikya çevresinde birçok Ermeni şehidinin adı günümüze ulaşmıştır. Mutafian, bunlardan Malatya'daki asker aziz Ermeni (Boğigdos) Polyektos'u işaret eder (ö. 9/10 Ocak 259). Bk.: Kalusdyan 1978, 107-108. Antakya doğumlu Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus (M.S. 322-400), İssos ya da Alekandretta Körfezi'ni (Küçük İskenderiye-günümüzde İskenderun) Ermeni Körfezi olarak zikretmiştir. Bk.: Anonim 1995, 671.

²⁶ İsa Peygamber'in habercisi, Hıristiyanlığın en güçlü vaizi ve öğreticisi olarak kabul edilen, aslında Hz. İsa'nın 12 havarisinin dışında olmasına rağmen havari kimliği ile anılan Paulus hakkında bk.: Wallace – Williams 1999.

²⁷ Ioannes Chrysostomos sürülmüş olduğu Kokison'dan yazdığı bir mektupta, kendisine acıyan ve iyiliklerini esirgemeyen Ermeniler'den ve diğer halklardan söz ederek bir bakıma buradaki Ermeniler'in varlığına işaret etmiştir. Bk.: Acaryan, 2002, 349.

²⁸ Mutafian 1993, 15-16.

²⁹ Shakhgyan 2007, 315-316.

Kilikya'yı yeniden fethetmeye başlamış, daha sonra gelen İmparator Ioannes Tzimiskes (969-976) Kuzey Suriye'ye girerek buradaki Arap hakimiyetine son vermiştir. İmparatorluk, bu toprakları yeniden Hıristiyan unsurlarla nüfuslandırmış, özellikle Kilikya'da Ermeniler çok geçmeden en kalabalık topluluk olarak varlık göstermiştir³⁰. Aslında bu tarihten çok daha önce Fırat'ın batı ve güneybatısında, Kilikya ve Suriye'nin üst kısımlarında yerleşmiş bir Ermeni toplulukları zaten mevcuttur³¹. Başkenti Ani olan Ermeni Pakraduni Devleti'nin askeri ve ekonomik gücünü zayıflatmak düşüncesiyle Bizans İmparatorluğu 11. yy. başlarında Ermenistan'dan, özellikle de Vasburagan'dan (Van ve dolaylarının Ermenice adı) Ermeni halkının büyük bir kısmını göçe yönlendirmiştir. Ermeniler'in yurtlarından Bizans topraklarına doğru göçü Selçuklu saldırıları nedeniyle daha kitlesel bir hal almıştır. Göçenlerin büyük bir kısmı Kilikya topraklarına yerleşmiştir. Vasburagan Ardżruni Krallığı'nın Bizans İmparatorluğu tarafından yıkılmasının ardından (862-1021/22), Pakraduni Krallığı'nın (885-1045) güçlü başkenti Ani 1045'te Bizans'ın eline geçmiştir³². Bizans İmparatorluğu son Pakraduni Kralı II. Gagik'e ve Vasburagan Kralı Senekerim'e, Ani ve Vasburagan'a karşılık olarak Anadolu'da ve özellikle Kapadokya çevresinde topraklar vermiştir (Sivas-Kayseri dolayları). Böylece; krallarının, soyluların ve ruhban sınıfının öncülüğünde kendilerine verilen bölgelere doğru ilk büyük Ermeni göçü yaşanmıştır. Alparslan komutasındaki Selçuklular'ın Ani'yi, Kars'ı ve tüm Ermenistan'ı fethi (1064)³³, Kapadokya ve Fırat Nehri'ne nakledilecek olan Katolikosluk makamının, neredeyse bir yüzyıllık sürgününün başlangıcı olmuştur³⁴.

Bizans Devleti'ni yenilgiye uğratan Türkler Malazgirt Zaferi'yle (1071) Anadolu'ya kesin olarak yerleşmiş, 11. yy. sonunda, Anadolu Selçuklu Sultanlığı bütün Ermenistan'ı ve iç Anadolu'yu ele geçirmiştir. Bu durum, Ermeni prens ve asilzadelerinin maiyetleriyle birlikte Bizans'ın elinde kalan Küçük Asya'daki topraklara, özellikle Kapadokya, Kilikya ve Fırat boylarına³⁵, Toros, Anti-Toros ve Kuzey Suriye'de Ermeni prenslerin yönetimindeki kent ve kasabalara yönelen ikinci göç dalgasını tetiklemiştir³⁶. Bizans, Arap dünyası ile sınır teşkil eden topraklarının güvenliği için bölgedeki önemli kentlerin başına kimi Ermenileri yönetici olarak atamış, bir anlamda onların güçlenmesine de zemin hazırlamıştır. Kapadokya'dakilerin bir kısmı güneye inerek diğerleriyle birleşmiş, bir yüzyıl sürecinde Kilikya'nın dağlık bölgelerinden Akdeniz'in kuzeydoğu kıyılarına doğru yayılmıştır. Kısa sürede artan göçler sonucunda 12. yy.'da Kilikya etnik dokusunun ağırlığını Ermeniler oluşturmuştur. Bu bölgelerdeki kaleleri, kentleri ele geçirerek, askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel bağlamda güç kazanan Ermeni yöneticileri, ilk aşamada Dağlık Kilikya'da Bizans'tan bağımsız Rupinyan Hanedanı önderliğinde 1080'de birleşerek bir prenslik haline gelmiştir³⁷.

³⁰ Mutafian 1993, 16; Grousset 2005, 479 ve 510.

³¹ 4.-5. yy.'a tarihlenen kaynaklar Kilikya'da yerleşik Ermenilerin ruhani ve sivil yönetimlerine dair belirgin bilgiler verir. Arap-Bizans Akınları nedeni ile Ermenistan dışına yönelen Ermeni kitlelerinin önemli bir kısmı 8.-10. yy.'lar arasında Kilikya'ya sığınmıştır. Bk.: Morgan 1947, 217; Ulupapyan 1991, 398; Dédéyan 1982, 307.

³² Grousset 2005a, 540, 564.

³³ Grousset 2005a, 598-600.

³⁴ Ermeni Krallıkları yy.'in ortalarında tamamen yıkılmış olsa da, –geleneksel olarak Ermeni asilzade ailelerinden biri olan Pahlavuniler'den seçilen– Katolikos'un veya yüce patrikin temsil ettiği güç ve saygınlık devam etmiştir. Bk.: Mutafian 1993, 17.

³⁵ Mutafian 1993, 16; Dédéyan 1982, 307.

³⁶ Harutyunyan 1992, 351.

³⁷ Nersessian 1973, 1: 329-30, 343. Kilikya Ermeni Krallığı için temel kaynaklar: Alishan 1885; Morgan 1947; Vosgyan 1957; Nersessian 1973; Boase 1978; Dédéyan 1982; Pasdermajian 1986; Mutafian 1988; Hovhannesyanyan 1989; Mutafian 1993; Mutafian 2001; Bedrosyan 2005; Hovhannisian – Payaslian 2008.

Yeni Ermenistan Prenslığı'nin Oluşumu (1080-1198)³⁸

Pakraduni Devleti'nin son kralı II. Gagik, Bizans'ın yürüttüğü politika ve Ermeni Pakraduni Krallığı'nın yüksek idari memurlarından vestis Sarkis'in ve son patriki Bedros Kedatarts'ın gizli emelleri sonucunda, hile ile Konstantinopolis'e davet edilmiştir. Feodal Ermeni Beyleri Kral II. Gagik ile birlikte İstanbul'a giderek, büyük çoğunlukla krala verilen yeni araziler üzerinde yerleşmişlerdir³⁹. Böylece onun çevresinde küçük bir saray oluşturmuş olan bu aristokrasinin büyük bir kısmı, az ya da çok Pakraduni Hanedanı'nın⁴⁰ yakın akrabaları idi. Bu aristokratlardan biri kral II. Gagik Pakraduni'nin akrabalarından Rupen'di (1080-1095)⁴¹. Pakradunilerin son kralı II. Gagik 1073'te ülkesine karşılık kendisine verilen Kapadokya topraklarında, Gizistra'da öldürülmüştür⁴². Bu olaydan sonra onun kumandanlarından biri olan –Arşaguni Hanedanı'ndan– akrabası Rupen, Anavarza ve Sis'in kuzeyindeki Kilikya Torosları'nda yer alan Partsraper, Gobidar ve Goromoz'a sahip olmuş ve buraya yerleşmiştir⁴³. Pakraduni Devleti'nin yıkılışından sonra Katolikosluk makamı yeni kurulacak olan Kilikya Ermeni Prenslığı topraklarına taşınmıştır. Böylece Kilikya 300 yıl boyunca, son Ermeni Devleti'nin ve aynı zamanda Ermeni katolikosluğunun merkezi haline gelmiştir⁴⁴.

Kilikya Prenslığı veya Baronluğu'nun kurucusu Rupen'in ölümünden sonra oğlu I. Konstantin (1095-1099) de burada yaşamış⁴⁵, 1091'de Bizans'ın Göksu ırmağı kıyısındaki Vahka / Feke Kalesi'ni ele geçirerek prensliğin topraklarını genişletmiş, Kilikya'da Rupinyan yönetiminin temelini atmıştır. Türkler'den ele geçirdiği Toroslar'ın önemli bir bölümünü, Toros Dağları'ndaki geçitleri ve özellikle Kayseri-Anavarza yolunu kontrol altında tuttuğundan Haçlılar, I. Konstantin ile görüşmelerde bulunmak zorunda kalmışlardır⁴⁶. Olumlu gelişmeler sonucu Ermeni Prensi Batılılar'ın rahatça geçişlerini sağlamış ve Antakya'nın fethi sırasında onlara erzak temin etmiştir. Bu hizmetlerinin karşılığında Latinler kendisine Baron unvanını vermişlerdir⁴⁷.

³⁸ Küçük Ermenistan da denilen Kilikya Ermeni Prenslığı, Batılılar tarafından The Barony of Lesser Armenia olarak adlandırılmıştır, bu dönem için bk.: Hewsen 2008, 33-38.

³⁹ Morgan 1947, 215-216.

⁴⁰ Pakraduni Devleti, 885/886-1045 yılları arasında Kafkas Dağları-Karadeniz ve Van Gölü'nün kuzeyindeki alanda, özetle bugünkü Ermenistan ve kuzeydoğu Anadolu topraklarında hüküm sürmüş Ermeni Krallığı'dır. Başkenti ise, Kars yakınlarında Arpaçayı'nın iki yakasında kurulmuş olan Ani kenti idi. Bk.: Grousset 2005a, 373-619.

⁴¹ Nersessian 1973, 332; Morgan bazı tarihçilere göre Kilikya Ermeni Prenslığı'nin kurucusu Rupen'i, Ardzruniler'in eski feodal beyliklerine, bazılarına göre de Pakraduni Hanedanı'na mensup olduğunu zikretmektedir. Bk.: Morgan 1947, 215-216.

⁴² Grousset 2005a, 617-618; Bedrosyan 2005, 430'dan dn.: 38; Dédéyan 1982, 289-296.

⁴³ Hovhannesian 1989, 15-17, Alishan 1885, 44, 160, 167-169; Morgan 1947, 221; Sahagyan 2007, 315.

⁴⁴ 11. yy.'ın ikinci yarısından itibaren, Kilikya topraklarında birkaç kez yer değiştirerek, 1150'lerde Rumkale'ye yerleşen Ermeni Katolikosluk makamı, 1293'te Krallığın başkenti Sis'e getirilmiş, 1441'de asıl yerine yani Ermenistan'a, bugünkü Eçmiadzin Katolikosluk merkezine taşınmıştır. Bk.: Ormalyan 1912, 1300 vd.; Ormalyan 1913, 87-90; Acaryan 2002, 352.

⁴⁵ Rupinyan Hanedanı'nın kurucusu I. Rupen'den sonra oğlu I. Konstantin 1095-1099 yılları arasında –bazı kaynaklara göre 1100/1102– yönetime geçmiştir. Kilikya Baronları ve Kralları kronolojisi için bk.: Nersessian 1947, 143; Kilikya Devleti yöneticileri için ayrıca bk.: Boase 1978, Appendix 186; Pasternadjan 1986, 200 vd. Grekçe Konstantinos adı Ermenilerde Konstantin olarak kullanılmıştır.

⁴⁶ I. Konstantin'in sahip olduğu yerleşim yerleri konusunda belirsizlik vardır. Kimi tarihçiler; Türkler'den birçok kale ele geçirdiği yolunda birtakım bilgiler verirler. Büyük olasılıkla Vahka/Feke'nin güneybatısındaki dağlık bölgenin bir kısmı belki Kilikya kapılarına kadar elinde bulunmakta idi. "Kilikya Kronolojisi" nde Konstantin ve Urfalı Toros'un kendilerine gönderdikleri bir mektupta; Haçlılar'ın Botantos'tan salimen geçişlerini sağladıklarından söz ederler. Bk.: Nersessian 1969, 383-384.

⁴⁷ Bk.: Hewsen 2008, 33-38.

Rupinyan Ermeni Prenslığı bir taraftan kuzey, kuzeybatı ve doğudan gelecek saldırılara karşı güvenliğini korumaya, diğer taraftan ekonomik ve ticari açıdan büyük önem arz eden Ovalık ve Kıyı Kilikya'ya inmeye çalışmakta idi. Ermeni takvimine göre 551'de⁴⁸ ölen Kostantin'in yerine geçen oğlu I. Toros 1102'de, Seyhan Nehri'nin yukarı boylarındaki Vahka (Feke) Kalesi civarında yayılan Rupinyan arazilerinin sahibi olmuştur⁴⁹. Kardeşi I. Levon'a da araziler vermiş, Vahka Kalesi'ni kendisine merkez yapmış olan I. Toros'un görünüşe göre Rumlar'a karşı olan kırgınlığı nedeniyle, Bizans İmparatorluğu ile olan ilişkisi zayıflamıştır⁵⁰. Tüm 12. yy. boyunca başlıca düşman Kilikya'nın gerçek sahibi Bizans İmparatorluğu idi. Kilikya Ermeni yönetiminin başına geçen I. Toros (1100-1129) temkinli hareket etmiş, Bizans Devleti ve Antakya Prenslığı arasında Ovalık Kilikya'nın başlıca kentleri için süren mücadeleye dahil olmamıştır⁵¹. Batıda ve kuzeyde ise Selçuk ve Danişmend hükümdarları bu bölge üzerinde hak iddia etmekte idiler. Bu dönemde 1107'de kendi toprakları Müslümanlar tarafından talan edilmiş olan Toros 1110'lara doğru, Pakraduni Devleti'nin son kralı II. Gagik'in Gizistra⁵² Kalesi'ndeki katlinin intikamını almak için Mandale'nin oğullarını⁵³ Herakleia'da öldürtmüş, Herakleia'yı⁵⁴ soyup, tahrip etmiştir. Ardından Bizanslılar'ın idaresindeki antik Anavarza Kenti'ni ele geçirmiş, kenti ve kaleyi güçlendirdikten sonra burayı Prenslığın merkezi haline getirmiştir. Bölgenin doğusunun hakimi Ermeni Prens Kohg Vasil ölünce onun yerini alan I. Toros bu zorlu şartlar altında güçlenmiş ve 12. yy. başlarında Sis'i de ele geçirmiştir⁵⁵.

Akabinde Müslümanlar 1110-1111'de daha büyük bir ordu ile hiçbir mukavemet görmeden Anavarza'ya doğru inmişti. 1112-1113'te kendi topraklarında Selçuklu Türkleri'ne karşı yürütülen savaşlarda da herhangi bir tarafta yer almamış olan I. Toros, 1118'de kardeşi I. Levon'un kumandasındaki bir ordu ile Antakya'lı Rocher tarafından başlatılan Azaz'ın işgaline ve fethine katılmıştı. Öte yandan da, Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın oğullarından –ağabeyi Mesut'a karşı ayaklanan– Arap'ı da desteklemişti⁵⁶.

Anavarza'yı ele geçirmesine rağmen Bizanslılar ile iyi ilişkiler kurabilmiş olan I. Toros'un asıl endişesi Latin prensler ile dostluk ilişkilerinin korunması olmuştur⁵⁷. Ermeni prenslerine ait Kilikya dışındaki hemen hemen tüm toprakları ele geçiren güçlü Latin komşularına karşı dikkatli bir politika geliştirmiştir. Bizans İmparatoru'na ve Antakya prenslerine karşı ince bir

⁴⁸ Ermeni Takviminde verilen bir tarihin üzerine 551 eklemek suretiyle, günümüzde kullandığımız Miladi tarih elde edilmektedir. Ancak burada yararlanılan kaynaktaki (Miladi: 24 Şubat 1102 veya 23 Şubat 1103) olarak geçmektedir. Bk.: Chalandon 2005, 154.

⁴⁹ Mutafian 2001, 379-380.

⁵⁰ Chalandon 2005, 154-155.

⁵¹ Chalandon 2005, 154-155.

⁵² Strabon, Gizistra/Gizistara/Kyzistra'yı "Cybistra" olarak belirtmiştir. Günümüzde Kapadokya'da Develi-Karahisar olduğu belirtilmektedir. Bk.: Urfalı Mateos 1987, 157; Grousset 2005a, 617.

⁵³ Mandale olarak zikredilen Bizanslı Pantaleon'un, Gizistra Kalesi'nin sahipleri olan üç derebeyi oğlundan söz edilmektedir. Tarihçilere göre; 1077/1080 arasında tarihlenen son Pakraduni Kralı Gagik'in öldürülmesi ile Pakraduni Hanedanı son bulmuştur. Bu tarih Kilikya Ermeni yönetiminin de bir anlamda başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bk.: Nersessian 1969, 385; Urfalı Mateos 1987, 157-158; Grousset 2005a, 617-618.

⁵⁴ Umar Kappadokya güneybatı yanındaki Herkleia'nın eski adının "Kybistra" olduğuna işaret etmekte, bugün Konya'ya bağlı ilçe merkezi Ereğli olduğunu belirtmektedir. Bk.: Umar 1993, 314; Umar 1982-1984, 157, 333.

⁵⁵ Edwards 1987, 67; Mutafian 2001, 380. Dédéyan ise, Sis ve Anavarza'nın ele geçirilişini 1111-1117'ye tarihlenmektedir. Bk.: Dédéyan 2008, 87.

⁵⁶ Mesut Danişmend emiri Gümüştekin Gazi'nin damadı ve müteffiki idi. Görünüşe göre bu nedenle; I. Toros'un ölümünden sonra tahta çıkan kardeşi I. Levon'un ilk yıllarında (1129-1137) Danişmendliler Kilikya'ya saldırmışlardır. Bk.: Nersessian 2005, 386. Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler ve Selçuklu ve Ermeni ilişkileri bağlamında bk.: Ersan 2007.

⁵⁷ Nersessian 1973, 385-386.

diplomatik strateji uygulayarak vasal unvanını korumuş, Müslümanlar'a karşı mücadelelerinde Haçlılar'a yardım etmiştir⁵⁸. Bütün bu siyasi çekişmelerin arasında kalmış olan Rupinyan Prensi I. Toros zor koşullarda Ermeniler'i bir araya getirmeye başarmış, Anavarza'yı ve ardından Sis'i topraklarına katarak güçlenmesi Kilikya'da toplanmakta olan Ermeni halkı için önemli bir dönüm noktası olmuş, ilk kez bir Prenslük veya Baronluk kimliği kazanan bir yönetime kavuşmuştur (Har. 2)⁵⁹. Vahram Rapuni'ye göre; Anavarza'yı fetheden I. Toros cesur bir prens olup diğer milletlerce saygı görmüş, Kilikya'da ele geçirdiği topraklar "Toros'un ülkesi" olarak anılmıştır⁶⁰.

Kilikya Ermeni Prenslüğü'nde muhtemelen ilk kez para bastıran yönetici Rupinyan I. Toros'tur⁶¹. Güttüğü dikkatli politik ilişkileri sayesinde Kilikya Ermeni Prenslüğü'nin sınırlarını dağlık bölgeden ovalık Kilikya'ya kadar indirebilmiştir⁶². Fetihleri konusunda yeterince aydınlatıcı veri bulunmayan Toros 1129 yılında öldüğünde büyük olasılıkla kendi inşa ettirdiği Trazarg Manastırı'na defnedilmiştir. Prens I. Toros'un oğlu Kostantin daha önce öldürülmüş olduğundan tahta Toros'un kardeşi I. Levon geçmiştir⁶³.

Anavarza Kalesi 1137 yılına kadar Rupenian baronluk merkezi olarak kalmış, ancak Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos'un 37 günlük kuşatması sonunda kale ele geçirilmiş, I. Levon ailesi ile birlikte esir alınarak İstanbul'a götürülmüştür. Levon'un oğlu II. Toros kaçmayı başarmış, Kilikya'ya geri dönerek 1148'de Anavarza'yı geri almıştır⁶⁴. İmparator I. Manuel 1158/59'da Anavarza'yı işgal etmişse de II. Toros'un itaatine karşılık ona "sebastos" unvanı vermiştir. Gough'a göre; yönetim merkezi 1184'te Tarsus'a ve daha sonra Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılışına kadar başkent olarak kalacak olan daha kuzeydeki Sis Kalesi'ne taşınmıştır. Gough, Anavarza'nın önemli bir kale olarak kalmasına karşın, aşağı kentin yıkılmaya yüz tuttuğuna işaret etmektedir⁶⁵.

II. Toros'tan sonra tahta geçen II. Levon (1187-1219)'un hükümdarlık dönemi, Ermeni Kilikya Baronluğu'nun bir krallığa dönüştüğü ve gücünün zirvesine eriştiği bir süreç olmuştur. Ağabeyi III. Rupen, Trazark Manastırı'na çekilerek kendini dine adanmış ve tahtını kardeşi II. Levon'a bırakmıştır (1187)⁶⁶. Der Nersessian'a göre; III. Haçlı seferleri öncesinde Kilikya Ermeni Prenslüğü Levant'ın önemli ve aktif Hıristiyan devletlerinden biri olarak kabul edilebilirdi⁶⁷. III. Rupen'in tahtını bıraktığı kardeşi II. Levon, yürüttüğü başarılı siyaset sonucunda 1080'de Rupinyan Prenslüğü olarak kurulan Kilikya Ermeni Devleti'nin bir krallığa dönüşmesini sağlamıştır. Büyük kutlamalar eşliğinde Tarsus Ana Katedrali olan Surp⁶⁸ Sofia Kilisesi'nde 6 Ocak 1198'de I. Levon olarak taç giymiştir⁶⁹. Süryani Patriği Hagopik, Tarsus Rum Metropoliti ve

⁵⁸ Mutaftian 1993, 22-23; Nersessian 2005, 385.

⁵⁹ Hewsen 2008, 35.

⁶⁰ Rapuni için bk.: Mutaftian 2001, 380. Kilikya Ermenilerinin lideri olan Rupen'den sonra başa geçen oğlu I. Konstantin (1092) Kilikya'nın dağlık bölgesine hakim olmuş, 1100 tarihinin başlangıcında Haçlılar'a yapmış olduğu yardımlara mükafatı olarak, onlar tarafından kendisine "Baron" ünvanı verilmiştir. Bk.: Chalandon 2005, 154; Pastermadjian 1986, 202. Rupenian Hanedanı'nın 8. Prensi olarak kraliyet tacı giyecek olan II. Levon'a kadar olan halefleri aynı ünvanı taşımışlardır. Bk.: Urfalı Mateos 191'den dn. 209.

⁶¹ Mutaftian 1993, 21.

⁶² Dédeyan 2008, 91-92.

⁶³ Mutaftian 2001, 380; Hovhannesian 1989, 153; Chalandon 2005,155.

⁶⁴ Hovhannesian 1989, 156. Kimi kaynaklar kalenin geri alınışını 1148'den önceye tarihlemekte dirler.

⁶⁵ Gough 1952, 98.

⁶⁶ Nersessian 2005, 395.

⁶⁷ Nersessian 2005, 396.

⁶⁸ Surp = Aziz, kutsal anlamını taşımaktadır.

⁶⁹ Mutaftian 2001, 403-404; Sahagyan 2007, 317.

birçok din görevlisi ve askeri komutanın huzurunda, Katolikos 6. Krikor Abirad'ın kutsadığı Kral I. Levon'a kraliyet onur nişanları Konrad Maynetsits tarafından verilmiştir⁷⁰.

Kilikya Ermeni Krallığı toprakları 40 bin m²'lik bir alana, kıyı çizgisinde ise 500 km.'lik bir coğrafyaya yayılmakta idi (Har. 3)⁷¹. Akdeniz Kıyısı boyunca sıralanan Adalya (Antalya), Side, Alanya, Anamur, özellikle de Akdeniz'in kuzeydoğu köşesinde yer alan Ayas ve Korykos Limanları⁷², elverişli doğal iklim koşulları ve coğrafi konumu ile Kilikya askeri ve ticari yolluklar bağlamında Doğu ile Batı arasında transit bir rol oynamakta idi. Diğer taraftan Toros ve Anti Toroslar'dan doğarak ovalık Kilikya'yı aşır Akdeniz'e dökülen Pyramos (Ceyhan), Saros (Seyhan) ve diğer nehirlerin belirli yerlerinde gemicilik yapılmaktaydı. Böylece kara, deniz ve nehir yollarının kesişme noktasında yer alan Kilikya Ermenistanı'nın kentleri ticaret ve zanaat üretiminde önemli merkezler haline gelmişlerdi. Uluslararası deniz, Yakın Doğu ve Avrupa ülkeleri ile geniş çaplı ilişkiler sürdürmekte olan Kilikya Ermeni Devleti'nin güçlenmesinde ve bağımsızlığı yolunda sürdürülen ısrarlı ve uzun soluklu mücadelelerinde, askeri ve ticari yollar üzerindeki stratejik öneme sahip kalelerin sayısı net olarak belirlenememiştir. Kilikyalı yöneticiler kısa süreli olsa da Haçlılar'a da hizmet etmişlerdir⁷³.

Akdeniz limanları üzerinden Avrupa'yla bağlantı kurmaya elverişli olan Kilikya'da elde ettikleri bu yeni jeopolitik konum, Ermeniler'in ilk kez Hıristiyan Avrupa'ya açılmasını sağlamış, Latin dünyasıyla yakınlaşmaları Rupinyanlar'ı krallığa taşıyan I. Levon zamanında (1187-1219) gerçekleşmiştir⁷⁴. Kral I. Levon'un ölümünden sonra tahta çıkan I. Hetum (1226-1269)⁷⁵, Anadolu'ya giren Moğol gücünün önemini sezmiş, Karakurum'a yaptığı diplomatik seyahatlerle Moğollar'ın desteğini almış, böylece onlarla barış anlaşması yapan ilk Hıristiyan devlet olmuştur⁷⁶. İzlenen akılcı politikalar, 200 yılı aşkın bir süre Kilikya'da Ermeni kültürünün gelişmesine elverişli bir ortam sağlamıştır. Kilikya'nın parlak yükselişi Mısır Memlukları'nın saldırılarıyla zayıflamış, Moğol desteğini⁷⁷ kaybeden krallık V. Levon Dönemi'nde 1375'te sonlanmış ve ardından ülke 1400'de Timur'un eline geçmiştir. Bu aşamada Ermeni Krallığı Anadolu'daki siyasi varlığını kesin olarak yitirmiş, Ermeni halkının göç dönemi başlamıştır⁷⁸.

⁷⁰ Kimi tarihçiler Levon'un taç giymesini 1197 veya 1199 olarak da zikretmektedirler. II. Levon, 6 Ocak 1198'de Epifani / Hz. İsa'nın Doğumu ve Vaftizi Yortusu'nda, Tarsus Surp Sofia Katedrali'nde I. Levon adı ile kraliyet tacını giyerek kutsanmıştır. Kilikya Ermeni yönetiminin bir krallığa dönüşmesinin hem Batı Roma yani Papalık tarafından, hem de Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu tarafından kabul gördüğüne değinen tarihçiler bu dini seremoniyi, katılan yüksek rütbeli din adamlarını ve devlet görevlilerinin adlarını ayrıntılı olarak aktarmaktadırlar. Bk.: Nersessian 1947, 13; Mutafian 2001, 404; Nersessian 2005, 399-400; Hewsen 2008, 36-38; Zekiyan 2011, 29.

⁷¹ Hewsen 2008, 35.

⁷² Ermeni Krallığı Dönemi'nde Antalya'dan Fırat boylarına kadar yayılan Kilikya Ermeni coğrafyasında, Kilikya limanları için bk.: Zulalyan – Pornazyan 1976, 3, 685; Alishan 1885, 308-323. Özellikle Antalya'nın ne kadar süre Ermenilerin kullanımında kaldığı henüz etraflıca araştırılmamıştır. Ancak Kral I. Levon'un yazıtına ve bazı kaynaklara dayanarak bir süre Ermeniler'in kontrolünde kaldığı açıktır.

⁷³ Harutyunyan 1992, 351. Anadolu'dan Kudüs'e uzanan Haçlılar'ın kurdukları Frank ve Levand Krallıkları'na, Haçlı Tarihi'ne, Haçlı Komnenos dönemi Bizans ve Ermeni ilişkilerine dair Grousset, Runciman ve Chalandon'un ve ilaveten Der Nersessian'ın eserlerinin Ermenice bir derlemesi olan Der Bedrosyan'ın kitabı bu bağlamda çok aydınlatıcı bir kaynaktır. Bk.: Bedrosyan 2005; Grousset 2005b; Grousset 2005c; Runciman 2005; Nersessian 1969..

⁷⁴ Kral I. Levon kraliyet ünvanını, önce Roma'yla birleşme akti pahasına Latin Batı'dan, sonra Bizans'tan aldı. Bk.: Evans, 1999, 244. Mutafian, Bizans'tan daha uzak olan Avupa'nın kesinlikle Bizans kadar, anti-Kalkedonist olan Ermeniler'e düşman olmadığını belirtir. Bk.: Mutafian 1993, 16.

⁷⁵ I. Levon'un varisi Zabel'le Hetumyanlar'ın oğlu Hetum'un evliliği iki rakip hanedanı birleştirir. Bk.: Evans 1999, 245.

⁷⁶ Nersessian 1973, 346 vd.; Dédéyan 1982, 310.

⁷⁷ İslamiyeti benimseyen Moğollar Kilikya'dan desteğini çekmiştir, bk.: Mutafian 2001, 458-467.

⁷⁸ Janashian 1970, 47; Hançer 2010, 89.

Kilikya'da ve Anavarza Kalesi'nde Ermeni Kültürünün İzleri

Dünyanın en eski medeniyet beşiklerinden biri olan Kilikya, farklı çağlarda Mısır, Hitit, Asur, Babil ve Pers Akhamenid Devletleri'nin yönetiminde kalmış, Yunan ve Roma hakimiyetinde Yunanlılar ve Romalılar tarafından iskan edilmiş, kısa bir süre ünlü Ermeni kralı II. Dikran'ın toprakları içerisinde yer almış, Ortaçağ'da ise Bizans İmparatorluğu'na dahil olmuştur. Kilikya Bölgesi'ndeki Antik Dönem ve Ortaçağ medeniyetlerinin şehircilik ve mimari mirasının çok katmanlı zenginliği, bu tarihsel geçmişinden kaynaklanmaktadır. Kilikya Ermeni Devleti'nin siyasi ve ticari başarısı, kültürel, sanatsal ve hatta bilimsel alanlarda ileri düzeyde gelişme sağlamasına zemin hazırlamıştır. Teoloji, felsefe, tıp, edebiyat, tiyatro, resim ve özellikle minyatür resmi ile müzik alanında parlayan sanatçılar kendi eserleri ile Ortaçağ Ermeni kültürünü zenginleştirmişlerdir⁷⁹. 11.-14. yy.'lar arasında bu mimari birikim üstüne Ermeni yapı sanatı yerleşmiştir. Ortaçağ Ermeni yapı sanatında Kilikya Bölgesi, 1080'den itibaren, ancak daha ziyade 12.-14. yy.'lar arasına yayılan siyasi varlıkları sürecinde, şehircilik ve özellikle askeri mimari bağlamda önemli bir yer tutmaktadır. Geleneksel Ermeni mimarisi, Kilikya'daki Yunan-Roma ve Bizans mimari mirasıyla birlikte yeni bir yapı sanatı sentezi meydana getirmiştir⁸⁰.

Kilikya Ermenistanı'nın ovalık Kilikya'da sayısı onu bulan önemli kentleri arasında krallığın başkenti Sis'ten başka Tarsus, Adana, Anavarza (Anarzapa), Mamestia (Misis) yer almakta idi. Kıyı Kilikya'da yer alan Ayas ve Korykos'un yanı sıra, Antalya, Anamur, Alanya ve Side Güney Anadolu'nun en önemli limanları idi. Daha eski çağlarda kurulmuş olan bu kentlerden bir kısmı yeniden inşa edilerek Kilikya Ermeni Devleti tarafından kullanılmıştır. Askeri stratejinin temelini oluşturan kalelerden Vahka (Feke), Pertus, Partsapert, Levonkla (Levonkale), Lampron, Gaban, Kuklag, Baberon, Til-Hamtun, Mut, Ganç ve Dumlu, Hromkla (Rumkale), Silifke Kalesi ve birçokları yenilenmiştir. Adları geçen kalelerin ve kentlerin yenilenmesinde ve yenilerinin inşasında Kilikya Ermeni prensleri ve kralları önemli rol oynamışlardır. Özellikle ilk kral olarak I. Levon adıyla taç giyen II. Levon verimli inşa faaliyetleri ile dikkat çekmektedir⁸¹.

Tarihsel süreçte farklı zamanlarda inşa edilmiş olan kentler ve kalelerin savunma ve diğer yapılarında yeniden inşa ve yenilenme izleri açıkça farkedilmektedir. Yapılan incelemelerde Yunan-Roma, Bizans ve Ermeni yapı sanatının birleşimi, özellikle duvar örgülerinde ve örtü konstrüksiyonlarında kendini güçlü biçimde aksettirmektedir. Araştırmalar bölgedeki Ortaçağ duvar örgü türlerinin, ister işlenmemiş ister düzgün şekillendirilmiş taşlarla inşa edilmiş olsunlar, Ermenicesi «mitis» denilen kireç harcından bir iç dokuya sahip olduklarını ve üç katmanlı olduklarını göstermiştir⁸². Yapılarda yerel kumtaşı, kireçtaşı ve granit kullanılmış, duvarlar kireç harcına benzer bir harç ile, bazen harap durumdaki antik veya Bizans yapılarının mermerleri ile –devşirme olarak– kaplanmıştır. Kilikya'nın Ermeni taş ustaları işledikleri taşlar üstüne tıpkı Ermenistan'da olduğu gibi kendi işaretlerini bırakmışlardır. Lampron'da, Tarsus'ta ve bazı diğer kentlerdeki yapılarda bu işaretler günümüze kadar ulaşmıştır⁸³.

Kilikya Ermeni Kiliseleri'ne dair veriler nispeten azdır. Kilise mimarisi Kilikya'daki Ermeni mimarisinde özel bir önem taşımaz fakat hemen hemen her kalede bir kilise, kentlerde ise

⁷⁹ Harutyunyan 1992, 351, 353; Khalpakhchian 1979, 417-428; Nersessian 1993; Hançer 2010, 89-113; ayrıca bk.: Bozoyan 2008, 67-78; Halfter 2008, 111-129; Coulie 2008, 261-274; Vardanyan 2008, 275-295.

⁸⁰ Harutyunyan 1992, 351.

⁸¹ Hovhannessian 1989, 154-157; Harutyunyan 1992, 353.

⁸² Harutyunyan 1992, 353; Edwards 1987, 21.

⁸³ Harutyunyan 1992, 353; Edwards 1987, 277.

birkaç kilise inşa edilmiştir. Yapısal olarak en yaygın şekli tek veya üç nefli bazilikal planlıdır. Kalelerde ve küçük yerleşmelerde genellikle tek nefli, dikdörtgen planlı, kemerli bir iç mekân, doğusunda yarım daire apsis çıkıntısı ile tamamlanır. Kimi kiliseler kaya kütlelerine (Çanter, Levon Kalesi /Yılan Kale vd.) oyularak meydana getirilmiştir⁸⁴. Büyük kentlerde ve yerleşmelerde ikişer taşıyıcı sütunla bölümlenen, üç nefli bazilikal planlı kiliseler inşa edilmiştir. Bu tipin en erken örneği 12. yy. başına tarihlenen Anavarza Kalesi'ndeki Zoravarats Kilisesi'dir⁸⁵.

Yapılan çalışmalar çerçevesinde bilinenlerin ışığında bölgedeki kiliselerin mimari açıdan kubbesiz tek nefli veya üç nefli bazilika tipolojisine girdiği görülmektedir. Adana, Baberon, Anavarza, Hromkla ve birçok diğer Kilikya Kenti'ndeki mabetler bu plan tasarımında idiler. Levonkale Kilisesi ise mağaraya oyulmuş bir yapıda idi. Başkent Sis'te ondan fazla kilise bulunmakta olup bunlardan biri olan Surp Sofia Kilisesi kubbeli bir bazilika olarak I. Hetum döneminde, 1230 yılında inşa edilmiştir. Kiliselerin yalın ve gösteriştan uzak mimarisine karşın, bir geçiş kulesi⁸⁶ ile girilen iç kalelerde, sağlam zeminlerinde yükselen kraliyet şatolarının mermer ve mozaik kaplı cepheleri olduğuna dair bilgiler vardır ve Anavarza'daki hisar da bunlardan bir tanesidir⁸⁷. Kentlerde hamam, kervansaray, okul ve hastane gibi kamusal yapılara dair belirgin veriler yeterli değildir. Kilikya'nın elverişsiz koşullarına rağmen tek veya çok gözlü köprü, sarnıç, su kanalları ve diğer mühendislik gerektiren yapıların mimari gelenekte önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir⁸⁸.

Kilikya Ermeni Prenslığı Dönemi'nde Anavarza Kalesi

Anavarza Kalesi, büyüklüğü ile topoğrafik ve stratejik konumu itibariyle Ortaçağ'ın güçlü askeri mimarileri arasında özel bir öneme sahiptir. Güçlendirilmiş surları, içinde yer alan dini yapıları, güney avluyu kuzeye bağlayan ve iç kaleye geçiş veren –kitabeli– sarayı ve iç kaledeki kraliyet yapılarının kalıntıları ile Ermeni kültürel mirasının izlerini taşıyan, gerek kültürel, gerek Ermeni Kilikya tarihindeki siyasi rolü açısından Sis'ten sonra, kalesi ve kenti ile birlikte Ovalık Kilikya'nın ikinci büyük kenti olmuştur⁸⁹.

Ermeni tarihçilerden Mkhitarist rahibi Peder Ğugas İnciciyan 1800 başlarında Anavarza Antik Kenti'ni ve kalesini ziyaret etmiştir. Daha sonra yazdığı Coğrafya adlı kitabında kenti ve kaleyi şöyle betimlemektedir: “Anarzapa veya Aynzarbe...kale kenti Ceyhan'ın kıyısında, Sis (Kozan)'in güneyinde ve 6 saat uzaklıkta, batıya doğru dağın eteğindeki Çukur Ova denilen düzlükte yer alır. Düzgün ve iri kesme taştan iki sıra surla tahkim edilmiş olup, sur duvarları arasında bir hendek, bir surdan diğerine ve kente geçit veren bir köprü bulunur. Genellikle güzel ve iri taşlarla inşa edilmiş çok sayıda kilise, hamam, büyük bir köşk ve bir ev görülür. Tamamen terk edilmiş olan kentte insanların yerine yılanlar yuva yapmıştır. Köşkler içinde yabancı ağaçlar ve otlar bitmiş, birçok yerde evlerin, sarayların taşları sokaklara dökülmüştür. Öyle ki yıkıntılar arasında yılanlardan korkmadan özgürce dolaşamadığımızdan, böylesi bir kentin neden terk edilmiş ve boş olduğunu anlayamadık. Kentin surları aşağıdan yukarıya, sivri dağın

⁸⁴ Alishan 1885, 74, 251; Khalpakhchian 1961, 54; Langlois 1861, 440; Strzygowski 1918, 741-742.

⁸⁵ Khalpakhchian 1961, 54-55; Langlois 1861, 440, Bell 1905, 1-29; Gough 1952, 85-150; Edwards 1987, 67-72.

⁸⁶ Anavarza Kalesi'nde, içkaleye geçit veren ve giriş cephesini oluşturan üç katlı bir saray yapısı olup, Batılılar'ın donjon olarak adlandırdıkları bir mimaridir.

⁸⁷ Harutyunyan 1992, 353-354; Hovhannesian 1989, 154-155.

⁸⁸ Harutyunyan 1992, 354.

⁸⁹ Gough 1952, 85-150; Anonim 1973, 501.

doruğunda geniş bir alana yayılmış olan kaleye kadar uzanır. Oldukça sarp olan bu dağda, alttaki kentten kaleye kadar, kayaya oyulmuş yilankavi bir merdiven yükselir (Res. 1-2). Tepedeki düzlükte evlerin yıkıntıları ve hala ayakta kalmış bir şapel görülür. Kalenin doğu eteğinden Ceyhan Nehri geçer. Anarzapa yakınlarında içinde birçok yaban domuzunun yaşadığı çok sayıda bataklık bulunur⁹⁰.

Eprigyan'a göre kentten 700 adım yükseklikte olan Anavarza Kalesi'ne, üç yönden de erişilemez ve sadece bir yönden güçlükle ulaşılabilir⁹¹. Avrupalı gezgin Ch. Texier'den sonra V. Langlois; Pyramos Ovası ile izole edilmiş olan Anazarba kentinin, büyük bir kalker kayalığının ayağında yer aldığına, birçoğundan çok daha sağlam, surlarla çevrili dış ve iç bölümden meydana gelen kalenin, Kilikya'nın en önemli askeri yapılarından biri olduğuna işaret etmektedir⁹² (Res. 3-7, Plan 1).

Gough Anavarza'ya dair yayınladığı makalesinde, Ortaçağ kalesinden ziyade alt tarafındaki düzlüğe yayılan Roma Dönemi Geç Antik kentini ele almıştır. Kalenin krokisini hazırlayan Gough (Plan 1)⁹³ burada kendi dönemine kadar kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapılmadığını, Anavarza'nın ilk ziyaretçilerinin C. Texier, W. Barker ve V. Langlois olduğunu zikretmektedir. Langlois "Kilikya'ya Seyahat" adlı eserinde 1852'de on gün geçirdiği bölgede, Anavarza'daki Ermeni izlerini sürmüş, burada tarihsel bağlamda önemli olan iki Ermenice kitabeyi okumuş ve kopyalayarak belgelemiştir. İç kaleye giremeyen Langlois dış kaledeki kilisenin durumunu incelemiş, çok önceleri zarar görmüş olan bu kitabeyi Bell'den yarım yüzyıl önce kopyalamıştır⁹⁴. Texier de kaleyi gezmiş, kiliseyi görmüş, yazı kuşağını ve fresk bezemelerinden söz etmiştir. Kalenin ikinci bölümünün ulaşılabilir olduğuna, daha sonra kral olacak olan II. Levon'un yazıtının da yer aldığı saraya (donjon/şato baş kulesi) dair bilgiler aktarmıştır⁹⁵. 1905 yılında G. Bell Suriye ve Kilikya'yı ziyaret ederken buraya da uğramış, Anavarza kentini ve kalesini ziyaret etmiştir. Buradaki üç kilisenin vaziyet planını hazırlamış, mimari anıtların tanımlarını yapıp, kendisinden evvelki tüm dökümanları da kullanarak kenti anlatmış ve yeni kitabelere ulaşmıştır⁹⁶. Kalede hayli iyi bir durumda bulunduğu mabedi içten (Res. 8-12, Plan 2) ve dıştan görüntülediği fotoğraflarla belgelemiştir. Tüm mabedin bir Ermeni Kilisesi olduğunu belirtmiş ve yapının cephelerini dolanan kornişteki Ermenice kitabeyi de görüntülemiştir⁹⁷. Edwards, Ani Samuel'in kronolojisine dayanarak bu yapının 1111 yılında tamamlanmış olabileceğini belirtmiştir⁹⁸. Günümüzde yarı yıkık bir haldeki mabedin kitabesi, ilk Rupinyan Hanedanı soyuna mensup kişilerin adlarını vermesi açısından önemli bir tarihi belge niteliği taşımaktadır⁹⁹.

⁹⁰ İncicyan 1806, 365-366; Hovhannesyan 1989, 143, 145.

⁹¹ Eprigyan 1903-1905, 165-166. Khalpakchian kalenin, araziyle uyumlu bir şekilde, üst ve alt kademede çifte yüksek surlarla çevrili olan antik kentin 200 m. yukarısında eğimli yamaçlarla yükselen tepede yer aldığını yazmaktadır. Antik kentin, bir beşgen oluşturacak şekilde 34 m. aralıklarla dizilmiş, 11,50 m. eninde 56 adet kare formlu burçla güçlendirilmiş surlarını, batı girişi önünde bir zafer takının bulunduğunu kaydetmektedir. Tepedeki Anavarza Kalesi ise yarım yuvarlak burçlarla güçlendirilmiş surlarla çevrilmiştir. Bk.: Khalpakchian 1961, 49.

⁹² Texier 1862, 580-583; Langlois 1861, 440.

⁹³ Gough'un kalenin krokisini, G. Bell'in kilise planı ile birlikte yayınlayan Edwards'dan alıntı, bk.: Edwards 1983, res. 19.

⁹⁴ Langlois 1861, 440.

⁹⁵ Texier 1962, 582.

⁹⁶ Gough 1952, 89-91.

⁹⁷ Langlois 1861, 440; Bell 1906, 24-28; Alishan 1901-1902, 344; Hovhannesyan 1989, 153.

⁹⁸ Edwards 1982, 156.

⁹⁹ Mutafian 1993, 24.

Tarihçilere göre Anavarza Kalesi'ni ele geçiren ve burayı Vahka'dan sonra, –Gough'a göre 1100'de– prensliğin ikinci başkenti haline getiren Prens I. Toros kalede ve çevresinde yoğun imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Kalenin surlarını güçlendirmiş, yeni yapılar yaptırmıştır. Özellikle 1114'teki yıkıcı deprem sonrasında Anavarza Kalesi'ni yeniden inşa ettirmek zorunda kaldığı bilinmektedir. Güneyden kuzeye doğru uzanan kalenin güney girişinden sonraki ilk düzlükte Prens I. Toros, Aziz Kevork ve Aziz Toros (Grekçe: Theodoros)'a ithafen “Zoravarats” adlı bir kilise inşa ettirmiştir (Res. 8)¹⁰⁰. Kilikya Ermenileri'nin bu bölgede yaptırdıkları ilk kilise olarak bilinen bu mabedin kalıntıları ve birçoğu dökülmüş olmasına rağmen, saçağın altında kiliseyi çepeçevre dolanan ve yüksek kalitede kaligrafik değer taşıyan ithaf kitabesinin bir kısmı bugün halen görülebilmektedir¹⁰¹ (Res. 10,13). 19. yy. ortalarına dek büyük çapta ayakta kalmayı başarmış olan kilise (Res. 8), yukarıda ifade edildiği üzere Surp Kevork ve Toros adlı asker azizlere adanmıştır. Nitekim burada bulunan sikkelerden biri, ilk kez kendi adına para bastıran I. Toros'un dönemine ait olup, sözkonusu örneğin ön yüzünde asker azizlerin figürleri görülmekte ve bunların adları okunabilmektedir (Res. 14)¹⁰². Üç nefli küçük bir kilise olarak tanımlanan¹⁰³ bu ibadethaneye dair Vahram Rapuni şu bilgileri vermektedir: Anavarza'yı fet-heden I. Toros Zoravarats (asker azizler) adına kutsanmış bir kilise yaptırmış, Meryem Ana'nın bir portresini kiliseye yerleştirmiş ve İncicyan'ın da zikrettiği gibi Rupenyan Hanedanı krallarından bazılarının (yergatakir)¹⁰⁴ adlarını belgeleyen bir saygı kitabesi yazdırmıştır¹⁰⁵. I. Toros'un ayrıca Vahka / Feke Kalesi yakınlarında, –1113'den itibaren Kilikya'daki en eski minyatürlü el yazmacılığının ve kültürünün ünlü merkezlerinden biri haline gelen– Trazarg ve Maşgevor manastırlarını inşa ettirdiği veya yenilediği kaydedilmektedir. I. Toros'un 1129'daki ölümünden sonra Trazarg Manastır'na defnedildiği söylenmektedir¹⁰⁶.

20. yy. başlarında Kilikya'yı gezen Strzygowski, Toros'un kilisesini de incelemiş ve bir takım görüşler sunmuş, I. Toros'un Anavarza'da 1100-1129 tarihleri arasında yaptırdığı kentin 3 numaralı kilisesinin hala iyi durumda olduğunu yazmıştır. Üç nefli, uzunlamasına planlanmış ve iki payenin taşıdığı tonozlu mekânın apsisi biraz daha alçaktır (Res. 11). Kalenin harap durumuna değinen Strzygowski, kiliseyi detaylı bir biçimde tanımlamaktadır. Kilisenin dış beden duvarlarında, saçağın altında bir kitabenin eski Ermeni kiliselerinde olduğu gibi binayı çepeçevre dolandığını anlatmaktadır. Kapının üzerindeki sivri kemeri dolgulayan taşların büyük ihtimalle eski bir Hıristiyan yapısından alınmış olduğuna işaret eden araştırmacı, Ermenistan'da asla eski yapı parçalarının, ikinci kez yeni bir yapıda kullanılmamış olduğunu zikretmektedir. Ermeni mimarisinin üslubunun daha ziyade iç mekânda hissedildiğini, yapının diğer ayrıntılarına dayanarak, Anavarza'da 1100'lerin Ermenistanı'nda görülen tipik Ermeni yapılarına benzemeyen, daha çok Ermeni ve Küçük Asya'ya özgü zanaatkâr performansları arasında kalmış bir mimari üslup aksettirildiğini belirtmektedir¹⁰⁷.

¹⁰⁰ Kévorkian – Paboudjian 2012, 296.

¹⁰¹ Nersessian 1973, 333; Nersessian 2005, 385;

¹⁰² Mutafian 1993, 22.

¹⁰³ Langlois 1861, 440; Eprigyan 1903-1905, 165-166.

¹⁰⁴ Yergatakir = Ermenice sikke, kitabe ve el yazma metinlerinde kullanılan bir kaligrafi üslubudur.

¹⁰⁵ İncicyan 1806, 366; Mutafian 2001, 379-380.

¹⁰⁶ Mutafian 1993, 21; Mutafian 2001, 380; Vosgyan 1957, 159, 235.

¹⁰⁷ Strzygowski 1818, II, 740-741. Bu durumu Lambronlu başpiskopos Nerses'in (1196) açıklamasına dayandırarak, buraya gelenlerin yakında memleketlerine geri dönecekleri umuduyla önceleri küçük kiliseler inşa ettiklerini, ama sonradan buradaki kiliseler de anavatandakiler gibi yapmaya başladıklarını anlatmaktadır.

Sadece doğu cephesinin bir kısmı ile ayakta kalabilmiş harap durumdaki Surp Zoravarats Kilisesi'nin (Res. 10 ve 13), yıllar evvel sağlam kalmış kısımlarından okunabilmiş olan Ermenice kitabesinin tercümesi şöyledir:

Ben Teotos...Sepasdos, Rupen'in oğlu Kosdantin'in oğlu, Bu kiliseyi yaptım....

Kilisenin doğusunda devam eden kitabenin tercümesi şöyledir:

Benim rubumun kurtulması ve ailemin batırası için ve yaşamı için şefaati...

Kuzey duvarındaki metin bütünüyle tahrip olmuş olup batıdaki bölümün Türkçesi şöyledir:

Teotos'u, oğlum Kosdantin'i hatırlayınız, Allah'a ve Hisus Kristos'a değerli kutsal dualarınıza.taribinde¹⁰⁸.

Surp Zoravarats Kilisesi'nin kuzey duvarına paralel, Bell ve Gough'a göre Bizans Dönemi'nden kalma, bir veya iki metre mesafede tek nefli uzunlamasına bir şapelin izleri görülmektedir. Ancak bu iki yapı aynı hizada olmayıp şapelden günümüze ulaşan dışarı taşkın eliptik apsis kalıntısı, kilisenin doğu cephesinden daha öne uzanmaktadır (Res. 10, 15)¹⁰⁹. Gough, çevreye saçılmış kimi mimari parçaların bu şapelden alınarak kilisede kullanılmış olabileceğini belirtmektedir (Res. 16). Diğer taraftan kilisenin güneybatısında tonozlu bir mekânın varlığından bahsetmiş ve buranın bir mezar alanı olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmüştür¹¹⁰.

Khalpakhcian Zoravarats Kilisesi'nin tasarımına dair şu bilgileri vermektedir:

Kemerlerle bölünmüş yan nefler ve daha geniş orta nef yarım daire apsilerle tamamlanmaktadır. Kiliseyi oluşturan dikdörtgen formundaki beden duvarlarıyla düz bir yüzey halinde dışa yansıyan apsiler birer tepe penceresi ile gün ışığını almaktaydı. Kuzey-güney beden duvarlarının merkezindeki yan girişler ve batı cephesinden açılan bir ana giriş mekâna geçit vermekte idi. Yan neflerin küçük apsilerle tamamlanan doğu uçları küçük dua hücreleri olarak tasarlanmıştır (Plan 2). Apsiler kilisenin yüksekliğine oranla daha alçak olarak dış hacime aksettirilmiştir. İç mekândaki yalın bezeme söz konusu olduğunda özellikle apsis yarım kubbe-leri, halen izleri görülebilen freskodan kutsal betimlemelerle değerlendirilmiştir¹¹¹ (Res. 11). Dış cepheleri tamamen yıkılmış olan ve bugün sadece doğu cephesi görülebilen kilisenin Ermeni mimarisine özgü, özellikle Ani kiliselerinde en tipik örnekleri görülen, dış beden duvarlarını hareketlendiren dar-uzun ve derin duvar nişleri görülmektedir. Bu yapıda nişler paralel kesitli bir uzanım ile açılmıştır (Res. 10). Kaynaklara dayanarak batıdaki ana kapının üst sövesinin dairesel-ışınsal bir kabartma bezeme ile taçlandırılmış olduğu tahmin edilebilmektedir. Saçak altındaki bezemeli yüksek kabartma ve Ermenice geniş bir kitabe kuşağı beden duvarlarını dolandırmakta idi¹¹².

Anavarza Kalesi iki bölümlü bir yapıya sahiptir. Yeterince keşfedilememiş kuzeydeki iç kale daha az belirgin olup, tek bir duvar ve kayalığın batı kanadı boyunca hatırı sayılır bir yükseklikte seyrek kulelerle tahkim edilmiştir (Res. 17). Güney kalede olduğu gibi, kuzey

¹⁰⁸ Hovhannesian 1989, 153; Alishan 1885, 238; Langlois 1854, 14.

¹⁰⁹ Bell 1906, 28; Gough 1952, 127. Şapelin kilise ile arasında yaklaşık 1 / 1,5 m.'lik bir mesafe olduğunu gördük.

¹¹⁰ Gough'un öne sürdüğü görüşü destekleyecek verilere ulaşmak ancak arkeolojik bir çalışmayla mümkün olacaktır.

¹¹¹ Nersessian söz konusu duvar resimlerini tanımlamıştır, bk.: Nersessian 1978, 123. Gough, Surp Zoravarats Kilisesi apsis yarım kubbesindeki fresko betimlemelerini incelemiş, Ermeni dini sanatının Bizans'tan esinlendiğini belirtmiştir. Ancak, Edwards'a göre kalan izler bu görüşü yeterince desteklememektedir. Bk.: Edwards 1982, 159.

¹¹² Khalpakhchian 1961, 55.

muhafazanın batı sınırında neredeyse dikey uçurumlar oluşmuştur (Res. 18). Güney avlunun güney duvarı dört adet atnalı biçiminde burç ve batıda bir tek kare planlı kule ile güçlü bir bariyer oluşturmaktadır (Plan 1, Res. 3). Güney avlu beş inşa dönemini aksettiren beş farklı duvar dokusuna sahiptir (Res. 4-7). Doğrudan kuzey kulesine açılan orijinal girişin yıkık kemerli Bizans yapısı olup, Arap öncesi döneme ait tek belirgin kalıntıdır. Batı duvarı Ermeni Dönemi'nde yeniden inşa edildiğinde bu kapı kapatılmış ve muhtemelen bir çeşit müstemilata dahil edilmiştir¹¹³ (Res. 5). Langlois, kalenin batısında yükselen yapıları ve yarım daire kuleleri rustik taşlarla örülmüş duvar dokusuna istinaden Bizans Dönemi'ne, doğu bölümünü ise Ermeni Rupinyan Prensleri Dönemi'ne tarihlendirmiştir¹¹⁴ (Res. 3-7).

Prens II. Levon (daha sonra Kral I. Levon) tahta çıktıktan sonraki ilk yıllara denk gelen 1187'de kalenin batı ucundaki kayalığı ustalıklı bir biçimde yardırarak, arka tarafındaki iç kale ile bağlantılı, üç katlı bir saray (donjon/şato baş kulesi) yaptırmıştır (Res. 5, 19). Giriş kapısı üstünde zamana direnerek günümüze ulaşmış olan Ermenice kitabe bu sarayın konumunu, yaptırmanın dehasını ve cesaretini aksettirmektedir¹¹⁵ (Res. 20). Ortaçağ'da saraya ve iç kaleye geçiş sadece –bugün mevcut olmayan– hareketli bir köprü ile yapılabilmekte idi ve bu sebeple daha geç tarihlerde ulaşılamaz olmaları nedeniyle bu yapı ve içkalenin incelenebilmesi mümkün olamamıştır. Öte yandan günümüzde buraya ulaşım mümkün hale gelmiş olup, sarayın alt koridorlarından geçilerek iç kale gezilebilmektedir (Res. 21). Sarayın ara katları yıkık olduğundan ne yazık ki üst katlara çıkılamamaktadır (Res. 20). Çeşitli kaynaklara göre 1187 veya 1188'e tarihlenen Ermenice kitabenin Türkçe tercümesi şu şekildedir (Res. 20):

Güneş karardı, yıldızlar göründü, Kutsal Kudüs kenti Türklerin oldu. Aynı sene Stepane'nin oğlu Rupen öldü ve onun koltuğuna imanlı Levon oturdu, Toros dağlarından ve Kara dağlardan deniz kıyısında Adalya'ya kadar Kilikya'ya sabip oldu. İktidarının ikinci yılında başkent Anavarza'daki kaleyi yaptırmaya başladı. Kayalığı güçlü demirle yardı ve çok büyük taşlardan sağlam bir sur kurdu ve ...demir ve kurşunla sağlamlaştırdı.

*Ve bunu bir yılda yaptı*¹¹⁶.

Başkent 1173 yılında, Kilikya Baronluğu henüz krallığa dönüşmeden önce Sis'e taşınmış olsa da¹¹⁷, Anavarza Kalesi siyasi, kültürel ve ekonomik önemini korumuştur. Kentin mimari dokusu Prens II. Levon döneminde (1187-1219) büyük ölçüde değişmiş, burada birçok yapı ve köşk inşa edilmiştir. Levon, kenti kalın çifte surla çevirmiş ve bunu iç kaleyle birleştirmiştir. 1198'de krallık tacını giyen I. Levon kaleye daimi bir muhafız bölüğü yerleştirmiştir¹¹⁸. Bugün

¹¹³ Edwards 1987, 67. Daha ciddi bir araştırmaya gereksinim duymakla birlikte makalede, kaynaklar ışığında ve yerinde gözlemlenerek, bu bilgileri destekleyecek en uygun görüntüler kullanılmaya çalışılmıştır.

¹¹⁴ Langlois 1861, 440. Bu makalede mimari bir inceleme-karşılaştırma yapılmamıştır. Daha sonraki bir çalışmamızda özellikle askeri mimari bağlamında yapım tekniği ve plan tasarımı ele alınacaktır. Genel olarak belirtmek gerekirse, kaledeki duvar dokusu, kule ve burçlar ana hatları ile Ermeni mimarisinin inşa tekniğini aksettirmektedir.

¹¹⁵ Hovhannesyan 1989, 156-157. 13. yy.'ın ilk on yılında (1211-1212), o sıralarda Kral I. Levon'un misafiri olan Willebrand, hayranlıkla "Navarsa" olarak adlandırdığı kenti tasvir etmiştir: "Navarsa'ya geldik, ki burası yüksek bir kayalığın üstüne konulanmış çok güçlü bir kale, sanki doğa onu bir yaylanın ortasında kralın seyri için hazırlamış olmalı. Bu nedenle kral genellikle kendi bayrağının sembolünü "Navarsa" olarak adlandırır". Bk.: Von Oldenburg 2000, 43; Edwards 2008, 163 dn.: 22'de, Von Oldenburg'un seyahatnamesinin özgün adı "Peregrinatio" olarak zikredilmiştir.

¹¹⁶ Hovhannesyan 1989, 154-155; Alishan 1885, Sisuan, 239; Langlois 1854, 16.

¹¹⁷ Ayvazyan v.d. 2007, 317. Edwards; başkentin Anavarza'dan Sis'e naklinin –resmi bir kayıt bulunmamasına karşın–, kesin olarak 1180-1190 tarihleri arasında gerçekleşmiş olduğuna işaret etmektedir. Bk.: Edwards 2008, 199.

¹¹⁸ Hovhannesyan 1989, 156-157.

iç kalede ikinci kez kullanıldığı izlenimi veren (devşirme) ve sanat değeri yüksek olan mimari plastik parçalara rastlanmaktadır (Res. 22-23)¹¹⁹. Bu alanda göze çarpan toprak yüzeyinden taşan silindirik bir yapı kalıntısı, büyük olasılıkla buradaki bir sarnıçla bağlantılı, bir su mimarisinin temel izleri olabilir (Res. 24). Bunun dışında, kuzeye doğru yükselen kalenin tepesinde iki tane de küçük ölçekli yapı bulunmaktadır (Res. 24). Bunlardan doğu suruna yakın olan yapı Edwards tarafından bir şapel olarak tanımlanmıştır. Edwards tarafından planı çizilmiş olup, iç mimari tasarımı bu küçük mabedin bir dua mekânı olduğunu aksettirmektedir (Plan 3, Res. 25). Şapelin yakınında görülen daha harap durumdaki küçük ölçekli yapının işlevi anlaşılammıştır (Res. 24). Kalenin bu kısmında, söz konusu kalıntılardan başka özellikle surun kuzey batı ucuna doğru yayılan birçok temel izi de göze çarpmaktadır (Res. 24, 27). Kuzeybatı yönünde, kalenin aşağısındaki antik kente bakan ve surun içinde ancak zeminden daha alt kotta yer alan tonozlu ve kemerli bir yapı kalıntısı özellikle dikkat çekmektedir (Res. 26). Gerek güney kale ve gerek kuzeydeki iç kalede arkeolojik bir inceleme ve araştırmanın yapılması elzemdir. Kuzeye doğru daralarak uzanan kayalığın üzerindeki iç kale surları dairesel ve dikdörtgen iki burçla sonlanmaktadır (Res. 28).

Kilikya Krallığı'nın yıkılışına sebep olan Memlûk saldırılarının ilki 1279 yılında gerçekleştirilmiştir. Ermeniler nihai olarak 1374'te Anavarza Kalesi'nden çıkarılmış ve kale hemen hemen tüm 15. yy. boyunca Memlûk Devleti'nin bir garnizonu olarak kullanılmaya devam etmiştir¹²⁰. Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'te ortadan kalkmasından sonra da Ermeni halkı burada azalarak da olsa yaşamaya devam etmiş, 20. yy.'ın başlarına kadar Anavarza ve çevresinde varlıklarını sürdürübilmişlerdir.

Açık bir biçimde görülebileceği üzere, bugüne kadar Anavarza Kalesi'nde kapsamlı ve sistematik bir arkeolojik çalışma yapılmamış, sahip olduğumuz bilgiler burayı ziyaret eden araştırmacıların gözlemleri ve kısıtlı belgeleme çalışmalarıyla sınırlı kalmıştır. Araştırmacıların yaptıkları inceleme ve öngörülerin doğrulanabilmesinin ve gerek askeri mimari, gerek dini ve sivil mimari bağlamında kaledeki kalıntıların nihai bir değerlendirmesinin yapılabilmesinin ancak modern yöntemlerle gerçekleştirilecek arkeolojik bir çalışma sonucunda mümkün olabileceği burada belirtilmelidir.

Öte yandan kalenin altındaki düzlükte bulunan Anavarza Geç Roma Dönemi kentinde belirli ölçüde bir arkeolojik çalışma yapılmış, bulunmuş olan mimari plastik parçalar numaralanmak suretiyle tescillenmiş ve bir alana yerleştirilmiştir. Üç yıl evvel burada görülen iki küçük su havuzunun mozaikle oluşturulmuş taban döşemeleri de kapatılarak koruma altına alınmıştır. Ancak kaleye çıkan yol boyunca sağa sola dağılmış lahitleri, Bizans Dönemi kilise kalıntıları kendi haline bırakılmıştır. Kalede ise, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, dış surlardan itibaren iç kaleye kadar herhangi bir çalışma yapılmamış olduğu gözlenmektedir. Kalenin özgün konumu, özellikle güney kalenin silindirik yüksek burçları, sur tahkimatının görece sağlam durumdaki bölümleri, döneminin kale kapısı yapım tekniğini aksettiren ana girişi ile dikkate değer güçlü bir askeri mimari olduğunu gözler önüne sermektedir. Buna ilaveten tarihi Kilikya coğrafyasında koruyucu azizlere ithaf edilen Ermeniler'in ilk dini mabedi olan, I. Toros döneminde inşa edilmiş Surp Zoravarats Kilisesi, yalın ve küçük ölçekli mimarisine karşın, son derece yüksek bir kaligrafi kalitesi arz eden ve bir belge niteliği sunan kitabe kuşağı, iç mekânda ana apsiste izleri açıkça görülebilen fresk bezemeleri ile birlikte özel bir önem ihtiva etmektedir. Hemen

¹¹⁹ Matoda 2012, 261-266.

¹²⁰ Edwards 1987, 67.

yakın çevresinde yapılacak arkeolojik kazılarla elde edilecek bulgular yapıya ve çevresine dair daha belirgin bilgiler elde edilmesine, yapının çevresiyle birlikte ele alınarak etraflıca incelenmesi ve dört bir yana dağılan yapı ve bezeme parçalarının toplanıp tasnifi, yapının yeniden özgün şekliyle ayağa kaldırılabilmesine olanak sağlayabilecektir. Kilisenin yanı başındaki Bizans şapeli ile birlikte değerlendirilerek yeniden yapılandırılması, bölgedeki diğer kalelerde bulunan dini mimarilere örnek teşkil etmesi bağlamında önemli bir adım olacaktır. Bu görkemli kale çağdaş bir yaklaşımla burada çalışacak genç arkeolog, sanat tarihçisi ve tarihçileri beklemekte, burada başlatılacak araştırmalar birçok önemli soruya yanıt bulunmasını sağlayacağı gibi, bölgede gerçekleştirilecek diğer çalışmalara, çeşitli proje ve çalıştaylara zemin oluşturacak elverişli bir ortamın oluşmasına da vesile olacaktır.

Kısaltmalar ve Bibliyografya

- Acaryan 2002 H. Acaryan, "Giligya", The History of Armenian Diaspora (Ermenice) (2002) 349-384.
- Akşit 1985 O. Akşit, Roma İmparatorluk Tarihi (M. Ö. 27 – M. S. 395) (1985).
- Akurgal 1990 E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları³ (1990).
- Alishan 1885 Ğ. Alishan, Sisuan (Ermenice) (1885).
- Alishan 1901-1902 Ğ. Alishan, Ermeniname (Ermenice) I-III (1901-2).
- Anonim 1973 Guide-Atlas DENOEL, Voyages et civilisations de la Turquie (1973).
- Anonim 1995 Küçük Ermeni Ansiklopedisi (Ermenice) 2 (1995).
- Bedrosyan 2005 L. Der Bedrosyan, Haçlılar ve Ermeniler (Ermenice) I (2005).
- Bell 1906 G. L. Bell, "Notes on a Journey through Cilicia and Lycaonia", *Révue Archéologique*, VI, 1906, 1-29.
- Boase 1978 T. S. R. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia (1978).
- Bozoyan 2008 A. Bozoyan, "Armenian Political Revival in Cilicia", *Armenian Cilicia*, bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.) (2008) 67-78.
- Chalandon 2005 F. Chalandon, "Les Comnènes: Etudes sur l'empire byzantin aux XIe et XIIe siècles", (I, 1900, II (1-2), 1912'den Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 143-191.
- Coulie 2008 B. Coulie, "Manuscripts and Libraries: Scriptorial Activity in Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 261-274.
- Dédéyan 1982 G. Dédéyan, *Histoire des Arméniens* (1982).
- Dédéyan 2008 G. Dédéyan, "The Founding and Coalescence of the Rubenian Principality, 1073-1129", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 79-92.
- Edwards 1982 R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *DOP* 36, 1982, 155-176.
- Edwards 1983 R. W. Edwards, "Ecclesiastical Architecture in the Fortifications of Armenian Cilicia", *DOP* 37, 1983, 124-146.
- Edwards 1987 R. W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, *DOP* 23 (1987).
- Edwards 2008 R. W. Edwards, "The Role of Military Architecture in Medieval Cilicia: The Triumph of a Non-Urban Strategy", bk.: R. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia*, *UCLA Armenian History and Culture Series* 8 (2008) 153-244.
- Eprigyan 1903-1905 H. S. Eprigyan, *Bütün Dünya Sözlüğü* (Ermenice) I (1903-1905).
- Ersan 2007 M. Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler* (2007).
- Evans 1999 H. C. Evans, "Imperial Aspirations: Armenian Cilicia and Byzantium in the Thirteenth Century", bk.: A. Eastmond (yay. haz.), *Eastern Approaches to Byzantium* (1999) 243-253.
- Gough 1952 M. R. Gough, "Anazarbos", *AnatSt* 2, 1952, 85-150.
- Grousset 2005a R. Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Histoire de l'Arménie des origines à 1071*. S. Dolanoğlu (çev.) (2005).
- Grousset 2005b R. Grousset, "Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem" (I, 1934, II, 1935, III, 1936'dan Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler*, (2005) 193-327.
- Grousset 2005c R. Grousset, "L'Empire du Levant: Histoire de la Question d'Orient" (Nouvelle édition revue, 1949'dan Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 329-360.

- Halfter 2008 P. Halfter, "Papacy, Catholicosate, and the Kingdom of Cilician Armenia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 111-129.
- Hagopyan 2013 H. Hagopyan, *Khorenatsi ve Sepeos'a göre Büyük Dikran ve Haygazuniler* (2013).
- Hançer 2010 E. Hançer, "On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Kilikya Ermeni Minyatürü Bağlamında Bizans ve Komşu Kültürlerle İlişkiler", bk.: A. Ödekan v.d. (ed.), *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu (On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim) - Bildiriler*, 25-28 Haziran 2007, İstanbul (2010) 89-113.
- Harutyunyan 1992 V. Harutyunyan, *Ermeni Mimarlığının Tarihi (Ermenice)* (1992).
- Hewsen 2008 R. H. Hewsen, "Armenia Maritima: The Historical Geography of Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 27-66.
- Hovhannesyan 1989 M. Hovhannesyan, *Ermeni Kilikya Kaleleri ve Kale-kentleri (Ermenice)* (1989).
- Hovhannisian – Payaslian 2008 R. G. Hovhannisian – S. Payaslian "Armenian Cilicia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 1-26.
- İncicyan 1806 Ğ. İncicyan, *Coğrafya; Ermenistan (Ermenice)* (1806).
- Janashian 1970 M. Janashian, *Ermeni Minyatürü* (1970).
- Kalusdyan 1978 Ş. Kalusdyan, *Evensel Hıristiyan Azizler (Ermenice)* (1978).
- Karaaslan 1997 N. Ü. Karaaslan, "Hamdaniler", bk.: *Diyanet İslam Ansiklopedisi* 15 (1997) 446-447.
- Kévorkian – Paboudjian 2012 R. H. Kévorkian – P. B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. M. Saris (çev.) (2012).
- Khalpakhchian 1961 H. Kh. Khalpakhchian, "Kilikya'daki Ermeni Krallığı'nın Mimarlığı" (Ermenice), *Etchmiadzin XI*, 1961, 45-59.
- Khalpakhchian 1979 H. Kh. Khalpakhchian, "Kilikya", *Ermenistan Sovyet Ansiklopedisi (Ermenice) V* (1979) 406-428.
- Khorenatsi 1881 M. Khorenatsi, *Harita (Ermenice)* (1881).
- KMKD Kültürel Mirası Koruma Derneği
- Kozan www.kozan.bel.tr/?/tarihi-degerler (Erişim tarihi: 1.1.2016).
- Langlois 1854 V. Langlois, *Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie* (1854).
- Langlois 1861 V. Langlois, *Voyages dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus executé pendant les années 1852-1853* (1861).
- Manantyan 1972 H. Manantyan, *II. Dikran ve Roma (Ermenice)* (1972).
- Matoda 2012 C. Matoda, "Some Considerations on the Armenian Lapidary Lexicon at Anavarza", *Review of Social Sciences of Academy of Sciences of the Armenia (Ermenice) 1* (633), 2012, 261-266.
- Morgan 1947 J. De Morgan, *Histoire du peuple Arménien*, (1919'dan Ermenice). S. Yergaynyan (çev.) (1947).
- Movsisyan 2010 A. Movsisyan, *Büyük Dikran (Ermenice)* (2010).
- Mutafian 1988 C. Mutafian, *La Cilicie au carrefour des empires*, 2 cilt (1988).
- Mutafian 1993 C. Mutafian, *Le Royaume Arménien de Cilicie XIIe - XIVe siècle* (1993).
- Mutafian 2001 C. Mutafian, *La Cilicie Au Carrefour Des Empires (Ermenice)* (2001).

- Nersessian 1947 S. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire – A Brief Study of Armenian Art and Civilization* (1947).
- Nersessian 1969 S. Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", bk.: K. M. Setton (ed.), *A History of the Crusades II* (1969) 630-659.
- Nersessian 1973 S. Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia", *Byzantine and Armenian Studies* 1, 1973, 329-352.
- Nersessian 1978 S. Der Nersessian, *Armenian Art* (1978).
- Nersessian 1993 S. Der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century* 1 (1993).
- Nersessian 2005 S. Der Nersessian, "Kilikya Ermeni Krallığı" (Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 379-411.
- Oldenburg 2000 W. Von Oldenburg, *Filistin ve Küçük Asya'ya Seyahat*. M. Erksan (çev.) (2000).
- Ormanyan 1913 M. (Patrik) Ormanyan, *Ermeni Kilsesi*³ (Ermenice) (1913).
- Pasdermadjian 1986 H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie depuis les origines jusqu'au Traité de Lausanne*⁴ (1986).
- Sahagyan 2007 S. Sahagyan, "Kilikya Ermeni Devleti XI.-XIV. Yüzyıllar" (Ermenice), bk.: S. Sahagyan – V. Melkumyan v.d. (ed.), *Kutsal Ermenistan (Armenia Sacra)* (2007) 315-321.
- Shakhgyan 2007 K. Shakhgyan, "Kilikya Ermenistanı Mimarlığı" (Ermenice), *Kutsal Ermenistan (Armenia Sacra)* (2007).
- Strzygowski 1918 J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa II* (1918).
- Runciman 2005 S. Runciman, "A History of the Crusades" (I, 1951, II, 1952, III, 1954'ten Ermenice çevirisi), *Haçlılar ve Ermeniler* (2005) 361-377.
- Texier 1862 C. Texier, *L'Univers, histoire et description de tous les peuples, Asie Mineur* (1862).
- Ulupapyan 1991 P. Ulupapyan, *Tarihten Konuşmalar (Zrutsaran – Ermenice)* (1991).
- Umar 1982-1984 B. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi I-II* (1982-1984).
- Umar 1993 B. Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (1993).
- Urfalı Mateos Urfalı Mateos, *Vekayi-Name*² (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli 1136-1161. H. Der Andreasyan (çev.) (1987).
- Vardanyan 2008 S. Vardanyan, "The Medical Heritage of Cilician Armenia", bk.: R. G. Hovhannisian – S. Payaslian (ed.), *Armenian Cilicia* (2008) 275-296.
- Vosgyan 1957 H. H. Vosgian, *Kilikya Manastırları* (Ermenice) (1957).
- Wallace – William 1999 R. Wallace – W. Williams, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*. Z. Z. İlkelen (çev.) (1999).
- Zekiyan 2011 B. L. Zekiyan, "From the Icon of Stone to Knowledge of the Book: A Timeless Odyssey of Challenges", bk.: G. Uluhogian – B. L. Zekiyan – V. Karapetian (ed.), *Armenia Imprints of a Civilization* (2011) 19-33.

Abstract

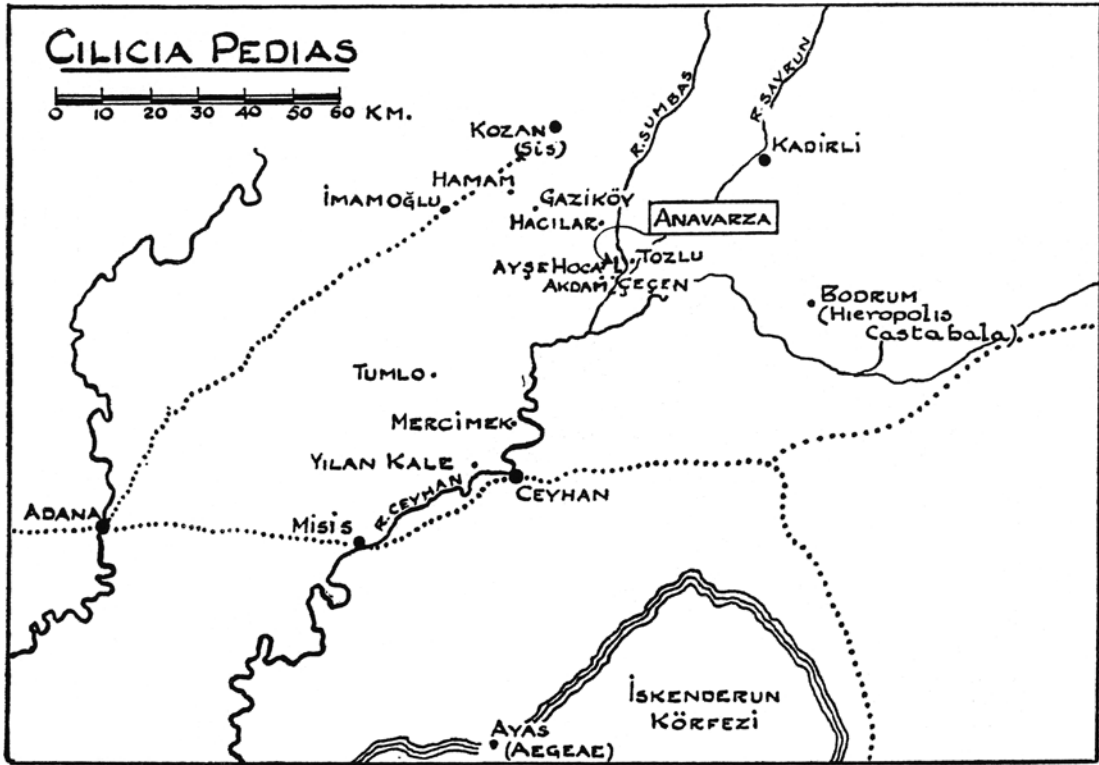
The Second Capital of the Armenian Principality of Cilicia: Anavarza

Located within the territory of the district of Kozan, about 75 km. north-east of Adana, Anavarza was the largest Late Antique city of Smooth Cilicia (Çukurova). It gained in importance in the Roman period (1st cent. B.C.), and in the Middle Ages it became the second biggest city after Sis (Kozan) on the Cilician Plain during the period of the Armenian Principality of Cilicia. The city of Anavarza is known for its citadel on the rocky hill to the east, at a strategic location with a viewing range that reaches the Gulf of İskenderun and encompasses other Cilician fortresses. It changed hands between the Arabs and Byzantines a few times and was a stopping point for the First Crusaders. However, time had its toll and pushed the city into the mist of history. Today there is a village called Dilekkaya on the site, and travelers and historians have been frequenting it since the nineteenth century.

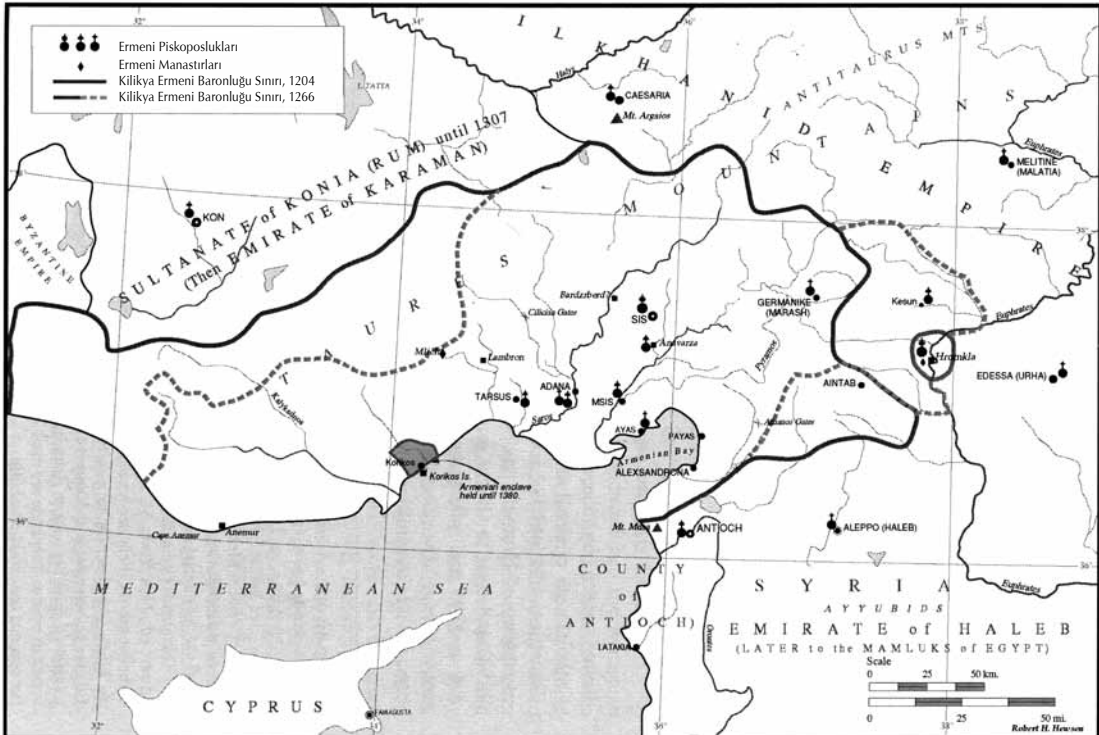
The Armenians lived in Cilicia together with the Greek-Romans, Arameans and Jews since the reign of Tigranes II (95-55 B.C.) as attested in literary sources. The first bishopric was founded in the 10th century by the Armenians, who were forced to migrate and settle in Cilicia in the course of the Arab-Byzantine wars of the 8th to 10th centuries A.D. When the Byzantines recaptured Cilicia and North Syria from the Arabs, the kingdoms of Pakraduni (885-1045) with its capital at Ani and of Ardžruni (862-1021/22) with its capital at Vasburagan (Van) ended. The last kings of these two kingdoms and their katholicos seats were deported to the Kayseri and Sivas areas. Following the decisive triumph of the Turks over the Byzantines at Manzikert in 1071 that opened the doors of Anatolia to them, the Anatolian Seljuk Sultanate conquered the entirety of Armenia and Central Anatolia. This triggered a second wave of migration for the Armenian princes and nobility together with their entourage to the Anatolian regions still in Byzantine hands such as Cappadocia, Cilicia, Euphrates, and the cities and towns under the control of Armenian princes in North Syria, the Taurus Mountains and the Anti-Taurus Mountains. To create a buffer zone between Byzantium and the Arab world, the Byzantines paved the way for Armenian migration into these areas. In the 12th century aristocratic members close to the Armenian royal dynasty captured the fortresses and cities in Cilicia, where the ethnic weight belonged to the Armenians. They united under the leadership of Roupen, a relative and commander of the last Pakraduni king, Gagik II, and founded a barony independent from Byzantium in Rough Cilicia in 1080. Roupen lived at Partsraper, Gobidar and Goromoz in the Cilician Taurus Mountains (1080-1095). Following his death, his son and successor Constantin I (1095-1099) took under his control the Vahka/Feke Castle, the passes in the Taurus Mountains, and especially the Anavarza-Kayseri road, thus laying the foundations of the Roupenian rule in Cilicia. Therefore, the Crusaders negotiated with him and then were

able to continue their journey with his support. The Roupenians reinforced their security and started to progress into the plains and littoral of Cilicia. Thoros I (1100-1129), succeeding his father Constantin I, moved his center to Vahka (Feke) Castle and took every step with much caution, despite weakening relations with Byzantium. He tried to remain on good terms with the surrounding states of Byzantium, the Latin Barony of Antioch on the Orontes, the Seljuks, and the Danishmendids, particularly trying to keep a balanced friendship with the Latins. By 1110 he conquered Anavarza from the Byzantines and reinforced the city and its fortress. After making Anavarza his capital, he then annexed Sis. Thoros I was the first ruler to unite the Armenians under difficult conditions, and the Roupenian rule attained the status of a principality or a barony. During Thoros's reign the borders reached down into the Cilician plains. Thoros I died in 1129 and was succeeded by his brother Leon I, during whose reign Anavarza passed into Byzantine hands between 1137-1148. Since Anavarza kept changing hands, the Armenian Barony of Cilicia moved its center first to Tarsus and then to Sis in the last quarter of the twelfth century. The reign of Leon II (1187-1219), son of Thoros II son of Leon I, witnessed the transformation of this barony into a kingdom that reached the zenith of its power. He was crowned as Leon I at the Surp Sophia Cathedral of Tarsus on 6 January 1198/9. His reign brought the Cilician harbors up to Antalya under their control, thus putting them in direct contact with European Christians and the Latin world. Leon was succeeded by Hetoum I (1226-1269), who sensed the importance of the Mongol power penetrating Anatolia and was the first Christian ruler to make a truce with them. During the existence of the Armenian Kingdom of Cilicia, art, culture and science reached their zenith, and the land became a bridge connecting East and West via land, river and marine trade routes. These two centuries of wealth in every sense ended with the Mamluk attacks in 1375, and the land was conquered by Timur in 1400. The Armenians were pushed out of Anavarza in 1374, but Armenian people continued to live there, although decreasing in number, until the beginning of the twentieth century. In addition to the political, social and cultural aspects, Armenian Principality of Cilicia was also the seat of Armenian katholikos. The seat of Armenian katholikos shifted places in Cilicia a few times starting in the second half of the eleventh century but settled at Rumkale about 1150s. Then it was moved to Sis, the capital, in 1293 and remained there even after the fall of the principality. Finally, in 1441 it was moved to Echmiadzin in Armenia, where it still is based.

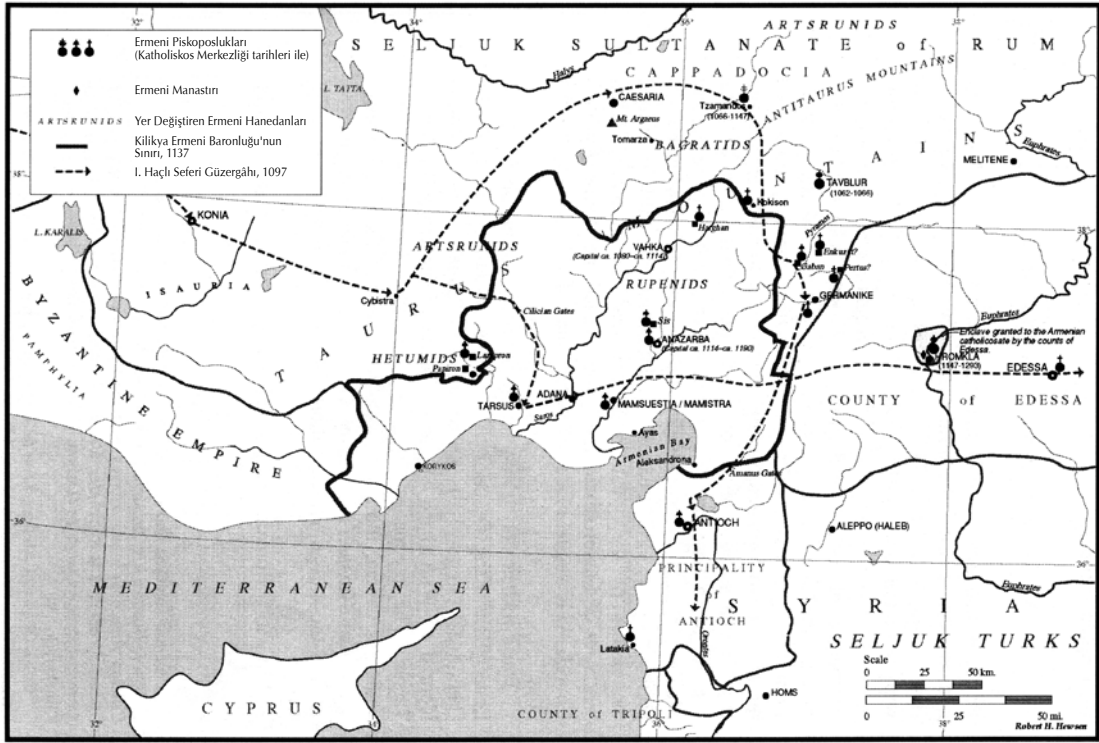
Anavarza, the second capital of Armenian Principality of Cilicia, still houses the remains of its Armenian past. The Surp Zoravarats Church was dedicated to protecting saints by Thoros I. The remains of its inscription band run around under the eaves with high calligraphic and documentary qualities, and traces of frescoes can be seen on its apse. Its fortifications mostly date to the Armenian period, and the inner castle was reinforced with double walls by Leon II before his coronation. The transitory tower, now in ruins, has an Armenian inscription by Leon II. Other ruins include the palace, the inner castle chapel, various buildings, and the architectural remnants of its water system. The Anavarza Citadel has not been the focus of a systematic and comprehensive archaeological study, and the data available are limited to the observations and limited documentation of visiting scholars. Archaeological studies to be conducted at this grandiose fortress with modern methods will certainly yield answers to many questions and expose the variegated cultural strata here. Certainly it will also pave the way for other studies, various projects, and workshops in the region.

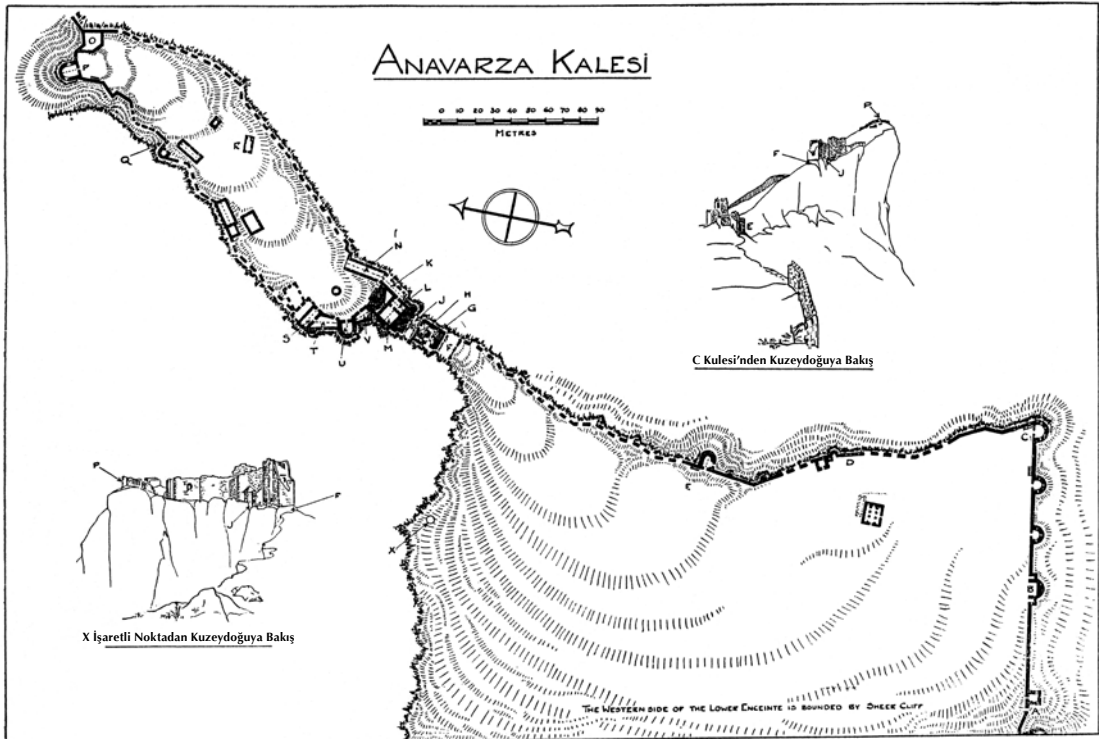
Har. 1 Kilikya Pedias (Gough 1952, 86)

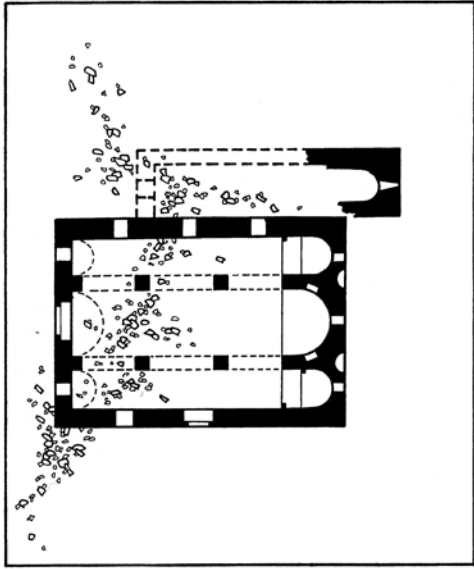
Har. 2 Kilikya Ermeni Baronluğu (Hewsen 2008, 35'ten lejant Türkçe'ye uyarlanmıştır.)

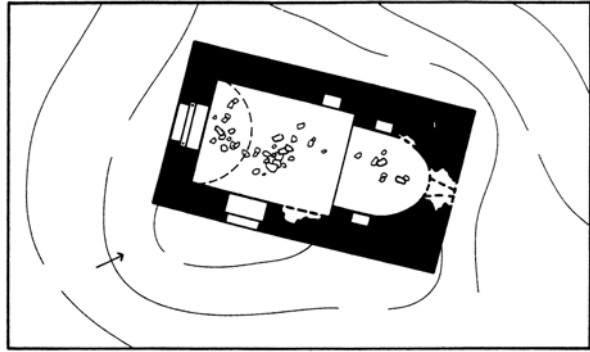
Har. 3 Kilikya Ermeni Krallığı (Hewsen 2008, 35)

Plan 1 Anavarza Kalesi vaziyet planı (Gough 1952, 120'den)

Plan 2
Anavarza güney kaledeki
Sarp Zoravarats Kilisesi
(Edwards 1982, Res. 1)

Plan 3
Anavarza iç kaledeki şapel
(Edwards 1983, Res. 2)

Res. 1
Antik Anavarza Kenti'nden
kalıntılar ve Ortaçağ Anavarza
Kalesi'nin yerleştiği kayalık
(A. Manassian - KMKD arşivi)

Res. 2
Antik Anavarza Kenti'nden
kalıntılar, solda kaleye
uzanan taş basamaklar
(D. Davtyan - KMKD arşivi)

Res. 3
Anavarza Kalesi surları
güneyden görünüm
(D. Kertmenjian –
KMKD arşivi)

Res. 4
Anavarza Kalesi'nin
ilk bölümü olan
güney düzlüğü
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)

Res. 5
Anavarza Kalesi,
güneydoğudan kuzeye
bakış, donjon ve iç kale,
tepede şapel kalıntısı
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)

Res. 6
Anavarza Kalesi doğu
surlarından vadiye
açılan ana kapı
(D. Davtyan –
KMKD arşivi)

Res. 7
Anavarza Kalesi girişinde
güney doğudan farklı
inşa dönemleri gösteren
sur kalıntısı (E. Hançer –
KMKD arşivi)

Res. 8
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats
Kilisesi (Kévorkian-
Paboudjian 2012)

Res. 9
Anavarza Kalesi'nde
Surp Zoravarats Kilisesi
güney doğudan görünümü
(D. Kertmenjian –
KMKD arşivi)

Res. 10
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats Kilisesi doğu
cephesi ve kitabe şeridi kalıntısı
(Elmon Haçer – KMKD arşivi)

Res. 11
Anavarza Kalesi Surp
Zoravarats Kilisesi ana ve
yan neflerin apsisleri.
Ana apsiste fresko izleri
(B. Pekol – KMKD arşivi)

Res. 12
Anavarza Kalesi
Surp Zoravarats Kilisesi
iç mekândan bir görünüm
(Bell 1906, 28)

Res. 13
Anavarza Kalesi Surp
Zoravarats Kilisesi
çevresindeki mimari
bezeme parçaları
(D. Kertmenjian -
KMKD arşivi)

Res. 14 I. Toros'un sikkeleri, üstte; ön yüzünde solda asker Azizler Theodoros ve Kevork'un figürleri. Arka yüzündeki Grekçe yazıtta "Théodore sebaste Roubénide iki güçlü şehitlerin koruması altında" kayıtlıdır. Alttaki sikkeler ise Ermenice'dir (Mutafian 1993, 22).

Res. 15 Anavarza Kalesi Surp Zoravarats Kilisesi'nin kuzey duvarı boyunca uzanan Bizans Şapeli (D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 16 Anavarza Kalesi Surp Zoravarats Kilisesi çevresindeki mimari bezeme parçaları (A. Manassian - KMKD arşivi)

Res. 17 Anavarza Kalesi, iç kalenin batı surları ve ön planda sarayın zemin katı (D. Davtyan – KMKD arşivi)

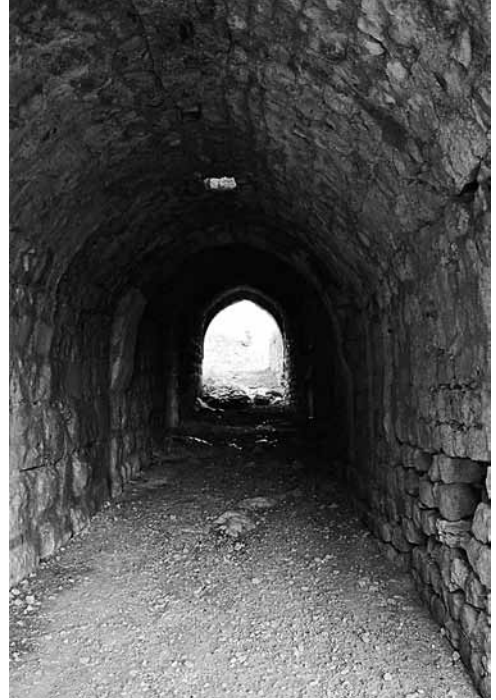
Res. 18 Anavarza Kalesi'nin aşağıdaki kentten, kuzeydeki uç noktadan güneye doğru görünümü. Resmin alt tarafında sağdaki yapı olasılıkla bir Bizans kilisesi kalıntısıdır (D. Kertmenjian – KMKD arşivi)

Res. 19
Anavarza Kalesi, güney
kaleyi kuzeydeki iç kaleye
bağlayan üzeri kitabeli Kral
I. Levon'un sarayı (donjon /
şato baş kulesi)
(E. Haçer – KMKD arşivi)

Res. 20 Anavarza Kalesi, Sarayın inşasını anlatan
Ermenice kitabe (D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 21 Anavarza Kalesi, saraydan
iç kaleye geçiş koridorlarından biri
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 22
Anavarza Kalesi, iç kalede görülen
değişime bitkisel motifli kabartma
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 23
Anavarza Kalesi, iç kalede görülen
devşirme figürlü kabartma
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 24 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeye doğru
genel görünüm, ön plandaki silindirik yapı kalıntısı
bir sarnıçla bağlantılı su tesisi olabilir
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

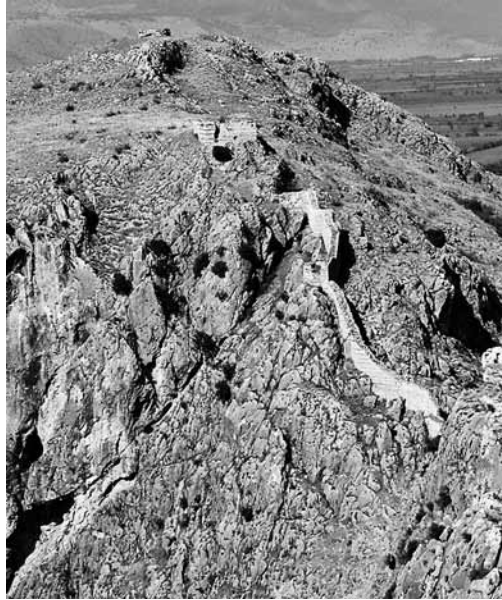
Res. 25 Anavarza Kalesi, iç kaledeki
şapelin güneybatıdan görünümü
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 26 Anavarza Kalesi, iç kalede antik kent yönünde
kuzeybatı suru içinde, alt kottaki yapı kalıntısı
(D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 27 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeybatı ucuna doğru genel görünüm (D. Davtyan – KMKD arşivi)

Res. 28 Anavarza Kalesi, iç kaleden kuzeye uzanan kayalığın uç noktasına doğru bakış (D. Davtyan – KMKD arşivi)

Rencontres Méditerranéennes autour de Spinoza. Asaf Hâlet, Pessoa, Calvino... et l'inconnue Maria Barbas

Cemal Bali AKAL*

...dans la caverne du moi
il y a un tas de livres
quand on regarde de près
les yeux de leurs personnages se meuvent
et ils parlent tous
leurs visages comme le mien
et leurs yeux comme mes yeux¹

Le court chapitre intitulé Le Flux du *Miroirs de la ville* d'Elif Şafak² débute avec une épigraphe faisant référence à l'*Ethique*: *L'Amour et le désir peuvent être des états extrêmes de passion*³. Etant donné que Spinoza rejette ce type d'extrêmes, il conseille non pas d'être séduit par l'amour et la passion, mais d'en connaître la source. De chercher à comprendre le corps et ce qu'il est capable de faire. Ce parcours est aussi celui de *Pinban*, un autre roman de Şafak. Même si on n'y trouve pas de renvoi direct à Spinoza, *Pinban* est un livre qui baigne dans sa pensée, qui aborde plusieurs thèmes chers aux spinozistes: Une Perle par exemple qui symbolise la perfection universelle, tout comme chez Vermeer, Celan, etc. Mais comme il n'existe pas de limite à l'effritement ou à la transformation ou à la fusion, la Perle, nous rappelant les villes invisibles de Calvino, va se transformer et devenir Istanbul; et par la suite, allant de la totalité à la partie, de l'univers à un point précis elle se confondra avec un corps humain. Le maître derviche qui initie le héros lui dira: *Dans l'univers nous ne sommes qu'une goutte, surtout n'oublie pas qu'un seul point contient la totalité des secrets (...) là où tend ton Cœur (...) dans un univers où il n'y a ni péché ni mal puisqu'il n'y a ni passé ni futur (...) quelque soit la voie que tu choisis (...) surtout n'ai jamais honte de toi. Entre dans la ville qu'est ton corps; contemple-le. Contemple-le sans retenue. Nous pensons qu'il ne faut pas ignorer le Moi, mais le connaître*⁴.

Se connaître soi-même et pouvoir s'accepter. Mais comment? Cela est parfois totalement impossible pour les personnages de Borges. Le héros des *Autres*, Roger Spinoza va s'exprimer

* Prof. Dr. Cemal Bali Akal, İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Bölümü, Dolapdere Kampüsü, 34440 Beyoğlu İstanbul. E-mail: cbakal@bilgi.edu.tr

¹ Çelebi 2009, 11.

² Un autre roman de Şafak traduit en Espagnol (Şafak 2009).

³ "L'amour et le Désir peuvent être excessifs", Spinoza, 427.

⁴ Şafak 1997, 33, 34, 218, 187, 60, 61.

ainsi: *Après la mort de mon fils, d'un homme je me suis transformé en un autre, puis en un autre encore. Je n'y ai été pour rien, tout cela m'arrivait et m'emportait, soudain j'étais un autre. J'ignore ce qu'ont voulu ceux que j'ai été, j'ignore quels autres hommes m'attendent, j'ignore si moi-même, ici, Spinoza, ne suis pas l'un des autres.*⁵ Ce tourbillon infini de transformations⁶ va entraîner Asaf Hâlet Çelebi (1907-1958) aussi, par exemple dans ses *Pas*:

*J'ai fait un pas
qu'est-ce qu'il y avait là
qui s'est perdu quand j'y étais*

*à chaque pas
je mets des 'moi' infinis
dans le vide
et pourtant je ne suis pas rempli*

*des lieux par lesquels je suis passé
regardant au-dedans de moi-même
au devant
et derrière
j'ai mis
un tas
de moi(s)
enfants les anciens
vieux les nouveaux.*⁷

Dans *La compagnie des femmes* de Gordon, un enseignant se demande quels penseurs ou artistes se promènent, comme lui, avec des sacs à dos grotesques. D'après lui, Spinoza va transporter un sac vert qu'il aura rempli de ses lentilles. Il pense certainement que le penseur se promène de rue en rues le sac sur les épaules pour les vendre. En plus, *se transformant lui-même en Spinoza*, il le rend boiteux et le fait marcher en le faisant cligner des yeux et prendre des notes sur un papier qu'il tiendrait à la main⁸. Les Spinozas que l'on rencontre dans les écrits littéraires, quelque soit le personnage auquel ils le font ressembler, ne sont pas des Spinozas proches de celui qu'a fait sien Borges en intégrant sa philosophie; mais il est vrai qu'il n'est pas facile de comprendre Spinoza. Selon Deleuze, Miller compte parmi les écrivains qui ont abordé le sens symbolique du geste de polir les lentilles: *A mon sens, voyez-vous, les artistes, les savants, les philosophes semblent très affairés à polir les lentilles. Tout cela n'est que vastes préparatifs en vue d'un événement qui ne se produit jamais. Un jour la lentille sera parfaite et ce jour-là nous percevrons tous clairement la stupéfiante, l'extraordinaire beauté de ce monde.*⁹ Et Grelinger va rappeler le lien étroit entre la philosophie et le polissage en faisant dire à Spinoza, qu'en polissant les verres son activité apporte un nouveau souffle à

⁵ Borges et alii 1974, 131, 132.

⁶ Voire aussi l'essai intitulé "Hola Spinoza, soy Borges" (Abós 1997, 61, 62, 64, 67).

⁷ Çelebi, "Adımlar", dans : Çelebi 2009, 43.

⁸ Gordon 1980, 155.

⁹ Deleuze 2005, 21.

la philosophie, que grâce à ses lentilles les secrets infinis seront découverts¹⁰. En découvrant enfin le monde, les autres et par ce biais soi-même.

Valérie chante à voix basse dans *Les Autres*, en faisant juste quelques petites modifications, *Celui... qui est toujours ses étoiles* (ou *Ô Toi qui pour toujours est toutes Tes étoiles*)¹¹. Peut-être chante-t-elle aussi *celui qui est toujours les autres*? Comme le chante Pessoa qui va créer d'autres identités extérieures et *se regarder*¹². Selon l'expression de Paz, *le vrai Pessoa est toujours un autre. Vivre c'est être un autre*¹³, morcelé à l'infini, unifié à l'infini. Etre morcelé, regarder, voir et de nouveau fusionner. Ces thèmes communs sont aussi ceux de Çelebi¹⁴ qui demande: *Qui les yeux ont-ils vus?*

*Je me suis assis dans les chambres
j'ai rempli les chambres
j'ai marché dans les rues
j'ai rempli les rues
j'ai été tout ce qui se voit
et tout a été l'œil qui me voit
et j'ai été invisible
qui les yeux ont-ils vu?*¹⁵

L'une des réponses est dans le *Bolero* de Cortázar:

*Tu as toujours été mon miroir
je veux dire que pour me voir (je et tu à la fois) devais te regarder*¹⁶.

On peut trouver peut-être une autre réponse dans deux poèmes de Çelebi qui s'appellent *Mariyya*: L'un est dédié *A Maria Barbas de Lisboa* et l'autre commence par une épigraphe: *Perguntas-me o que significa/ Saudade, vou te dizer/ Saudade é tudo o que fica/ Depois te tudo morrer*. Et en-dessous ce nom: *Maria Barbas*. Ce sont les premiers vers d'un Fado, la *Resposta fácil* de Domingos Gonçalves da Costa. Qui les yeux de Çelebi a vu? Qui était Maria Barbas? Chantait-elle au poète la *Resposta fácil*? Était-elle une amie, comme on le prétend, qui venait le voir à Istanbul. Ou une femme qu'on rencontre dans les rêves, comme dans *La Poche* de Çelebi?

*Je t'ai trouvé dans mes rêves
et comme je t'ai bien aimé
je n'ai pas voulu sortir de mes rêves*

¹⁰ Grelinger 1930, 22.

¹¹ Borges 1925-1965, 191.

¹² Frederico Reis, Alexander Search, Charles Search, Bernardo Soares, Baron de Teive, Antonio Mora, Raphael Baldaya, Charles Robert Anon, A. A. Crosse, Thomas Crosse, Jean Seul, Abilio Quaresma... .

¹³ Paz 2000, 2.

¹⁴ Dans l'œuvre d'Orhan Pamuk, surtout à partir de la Citadelle Blanche (El Castillo Blanco), il est impossible de ne pas apercevoir une forte influence Borgesienne, ce qu'il accepte lui-même d'ailleurs. Mais il ne faut pas oublier que Pamuk est aussi le continuateur des grands écrivains de la première moitié du 20ème siècle, comme A. H. Çelebi, qui ont développé des thèmes semblables, influencés par une tradition soufie.

¹⁵ A. H. Çelebi, "Gözler Kimi Gördüler?", dans : Çelebi 2009, 45.

¹⁶ Siempre fuiste mi espejo/ Quiero decir que para verme tenía que mirarte (Cortázar 2004, 153).

*maintenant nous sommes dans la profondeur
et dans l'ampleur
et moi-même je suis le rêve*

*je me vois
et je contemple dans le moi*

*j'ai une poche
sombre
de-là comme jouets
des soleils
des jardins
et des mers sortent
et quand j'en ai assez je les mets dans une autre poche*

*toi mon plus beau jouet
quand mes jardins ne m'amuse pas
viens
console-moi¹⁷.*

Dans le rêve ou non, se regarder par les yeux des autres est-il le seul moyen de se connaître? Au *Pays des bons vœux* ou au pays de Spinoza, Hamdi Koç fait rencontrer son héros avec Spinoza dans une queue pour la liberté, c'est-à-dire une queue pour un cours de philosophie. Le Turc attire l'attention d'une Hollandaise, Clara, alors qu'il fait la queue pour s'inscrire à ce cours optionnel, surtout parce qu'il ressemble à Spinoza. Clara lui dira: Tu as le même visage que lui, l'aimes-tu? Can, qui n'a aucune idée précise sur le philosophe et ne sait pas non plus qu'il lui ressemble, va répondre brusquement: Je ne lui ferais même pas essayer mon cul! Clara lui demandera alors pourquoi il fait la queue. En réalité, le cours concerne la philosophie des Lumières, mais étant donné qu'il est nécessaire que chaque pas permette d'avancer dans la vie vers la liberté, d'après Clara, cette queue est aussi celle de Spinoza: Plus les hommes savent de choses et particulièrement plus ils en savent sur eux-mêmes et se connaissent plus, ils se dirigent vers la liberté. Can qui voulait être libre, tranquille, oisif, sans être aux ordres de personne, veut suivre son propre chemin. Il va quand même à une bibliothèque pour trouver un portrait de Spinoza et pense qu'il partage avec lui des choses importantes. Il commençait à voir sur le visage de Spinoza ce que Clara a vu sur son visage. Le visage de quelqu'un content de lui, qui sait ce que sont la vie et la mort. Quelqu'un qui affirme être unique et dont le regard à ce moment précis laisse percer une lueur de mélancolie. Un regard qui à la fois est dégoûté et essaye de fuir et qui dans le même temps ne parvient pas à oublier. Can pense que même s'il n'y avait pas la pensée du philosophe, son visage et son regard l'auraient aidé. Un regard qui peut expliquer la vie et sa vie à Can. Et aussi, qui peut permettre à Can de se voir désormais à travers les yeux de la jeune Hollandaise et de se connaître ainsi. Clara quant à elle ne recherche pas une amitié intellectuelle, elle désire seulement que son Spinoza reste auprès d'elle. Elle va le regarder en l'élevant, le plaçant au loin, au-dessus, avec admiration. Plutôt que de se transformer en Spinoza, Can est devenu le Spinoza de quelqu'un et pour la première fois de sa vie commence à exprimer quelque chose de plus qu'il n'est lui-même. Au lieu du regard

¹⁷ A. H. Çelebi, "Çep", dans : Çelebi 2009, 51.

de Spinoza qui explique la vie à Can, ce sera désormais le regard de Clara qui lui parlera de la vie. Le regard d'une femme qui cherche la liberté mais qui sait en même temps qu'elle ne pourra pas la trouver et qu'elle ne pourra pas se satisfaire de moins que cela. Mais dans ce regard, se trouve aussi quelque chose de propre à Can, qu'il ajoute de lui-même et qui va lui permettre de se sentir un peu plus proche de l'infini; quelque chose de spinoziste ou bien simplement peut-être quelque chose d'humain. Cette amitié à multiple identité de Spinoza, de Can et de Clara qui regardent le monde et eux-mêmes et qui ont pu saisir ce qui était simplement humain, va s'arrêter lorsque Can après avoir fait l'amour avec Clara deviendra un homme en cessant d'être Spinoza et Clara une femme. Avec peut-être la disparition aussi de ce qui est simplement humain parce qu'ils se sépareront, l'entité à multiple identité une fois abolie¹⁸.

Plus proche de l'infini: Aillaud nous parle d'un Spinoza qui vit comme un poisson dans l'eau¹⁹. Comme un poisson dans l'eau ou bien un mollusque dans l'univers qui nous rappelle Çelebi avec son *Trilobite*:

*Les mondes
les étoiles
la moindre des choses
ayant allongé ma langue avide
je les ai tous un à un englouti
je me crois un peu rafraîchi

il y a 50.000.000 d'années
trilobite
dans une mer tiède
j'ai connu la mélancolie
en oubliant ce qu'est la durée
la gueule ouverte
j'ai bu toutes les mers
et moi-même disparaissant
je devins mers
mers infinies²⁰.*

La condition humaine de Spinoza ou de son lecteur: L'être singulier, dans l'autonomie spinoziste, mais aussi dans la richesse infinie de l'univers s'identifie aux Autres et toutes choses se mélangent dans le Tout. La Spirale de Calvino, réunit des créatures très diverses, sous le poids d'une nécessité étonnante de cette diversité de la vie: Un train plein de touristes Hollandais et un lecteur d'Hérodote; un troupeau d'abeilles qui suit la reine des abeilles; un camion qui transporte les fascicules d'une encyclopédie où l'on trouve des données concernant la vie de Spinoza; dans le jardin d'un observatoire, une jeune fille qui lit une revue dans laquelle se trouve la photo de la star du film Cléopâtre; une camionnette de vendeur de glaces et *une Spirale de 50.000.000 d'années*, aussi âgé que le Trilobite de Çelebi, suivant tout ce spectacle. La Spirale regarde cette diversité sans s'étonner le moins du monde. Parce que la

¹⁸ Koç 2005, 155-157, 159, 161.

¹⁹ Aillaud 1993, 19.

²⁰ A. H. Çelebi, "Trilobit", dans : Çelebi 2009, 30.

formation de sa coquille, l'élaboration du miel, le règne de Cléopâtre, les pyramides, les télescopes, l'œuvre d'Hérodote, de Spinoza sont la partie d'un tout. Comme si la Spirale, en faisant sa coquille, les faisait eux aussi. Et c'est pourquoi elle évite de dire *c'est moi*, de se tromper en le disant et d'induire en erreur celui qui se trouve en face d'elle et qui risque de la prendre pour un autre; pour empêcher que l'on confonde l'abeille avec le vendeur de glace ou bien un baigneur avec un poisson ou bien un lecteur d'Hérodote avec Hérodote, Spinoza avec un chauffeur²¹ et le poète avec un *Voleur*:

*Clair-de-lune
pénètre
par les fenêtres
il y a un voleur dans cette maison
au clair de la lune
assis à la fenêtre
je me vois
moi-même*

*si je sonne à la porte
c'est moi qui sortirai ouvrir
comme je désirerai me voir
sortir*

*il faut que je réveille
le moi qui est à la fenêtre
j'ai peur
que le voleur
ne soit
moi²².*

Dans cet univers d'aller-retour infinis où chacun et chaque chose peut se confondre avec chaque autre, il est difficile d'être Spinoza pour Roger, Oscar²³, Julius²⁴, Monsieur Propre²⁵,

²¹ Calvino 1968, 209-212.

²² A. H. Çelebi, "Hırsız", dans : Çelebi 2009, 73.

²³ Dans *Straight* de Steve Knickmeyer, Richard, le tueur à gages est aussi un intellectuel qui lit Sartre Camus, Kant et bien entendu Spinoza et qui va se choisir comme surnom celui d'Oscar Spinoza. La raison de ce choix est simple: Straight a entendu dire que très peu de gens en parlaient et, à la poursuite de sa victime, lorsqu'il loue une voiture ou bien qu'il doit remplir les fiches d'un hôtel, plutôt que d'utiliser le nom de Smith ou de Jones, sait qu'il est préférable d'utiliser le nom de Spinoza. Mais les ressemblances ne sont pas non plus inexistantes. La solitude de ce samuraï moderne peut évoquer celle de Spinoza (Knickmeyer 1977).

²⁴ Le héros anti-Hegélien de Jean-Bernard Pouy (1996).

²⁵ S. Jaoui, dans *Spinoza et moi* raconte l'aventure qui conduit son jeune héros depuis la lecture de Spinoza à la connaissance d'un autre Spinoza et enfin à être lui-même un troisième Spinoza. Le personnage principal du roman, Sacha, va être sauvé par un patron de bar dont le surnom est Spinoza, juste au moment où il allait avoir des ennuis avec la police (Jaoui 2005, 64, 65, 78, 79).

Nasispo²⁶, etc.; et même parfois pour un chat qui s'appelle Spinoza²⁷. Difficile aussi pour Borges d'être Borges; surtout lorsque Spinoza s'infiltré entre Borges et Borges. Le fameux texte commence ainsi: *C'est à l'autre, à Borges, que les choses arrivent*. Et finit comme-ça: *Je ne sais pas lequel des deux écrit cette page*²⁸.

Crumey entreprendra ce thème dans *Pfitz*. L'un des multiples identités du roman ayant mal lu sur un dessin le mot *Pfütze* (flaque d'eau) va créer un Autre, le serviteur Pfitz, qui va étudier la pensée de Spinoza afin de pouvoir engager des conversations augmentant les forces actives, avec son maître. Dans une atmosphère qui rappelle *De la rigueur scientifique*²⁹ et *Les villes invisibles*³⁰, dans un monde de déterminations infinies, des villes superbes ont été créées sur le papier jusqu'au plus précis détail, avec en même temps tous les gens qui y vivent (ou qui y vivront). Et ceux qui ont été créés créent d'autres créatures en même temps que leurs propres créateurs, y compris l'auteur du roman. Pfitz, en tant que créature créée, lorsqu'il raconte ce qu'a vécu son père avec son commandant, nous rappelle tout à la fois les relations qu'il a entretenues lui-même avec le Comte et celles de Jacques le Fataliste avec son capitaine spinoziste: La détermination de ceux qui déterminent, à l'intérieur d'une montre fantastique ou bien d'une machine d'une complexité inintelligible, d'une telle grandeur qu'elle ne peut être appréhendée³¹. Dans l'*Univers* de Çelebi devant une telle grandeur le Moi peut quand-même se morceler infiniment:

*Microbe sur microbe
de plus en plus petit
montagne sur montagne
de plus en plus grand

le moi qui ne devient
ni petit ni grand
est plein de fourmis
infinis*³².

L'Autre du Pfitz, Spontini, est celui qui est obligé d'écrire au sujet duquel un autre est obligé d'écrire. *Moi d'un autre côté, je ne suis rien d'autre que son instrument* dira Spontini, un écrivain créé par d'autres écrivains qui écrivent ses écrits. L'écrivain qui crée une nouvelle invente le narrateur de cette nouvelle et le narrateur invente celui qui l'écoute. Il y a là un clin d'œil à Borges: D'un côté le créateur du créateur de Pfitz qui crée son père, pense à Borges; d'un autre côté un troisième Borges pense à Borges et soi-même et ils se rencontrent tous. Et ils réfléchissent tous sur la vie qui coule et passe comme un fleuve et concluent que chaque chose

²⁶ En 1912, Otoline Morrell et Bertrand Russell vont écrire un roman: *The perplexities of John Fortice*. Dans ce texte, un personnage du nom de Nasispo représente Spinoza et les lettres de ce prénom, Nasispo, placées différemment sont aussi celles du mot *Passion*. Les auteurs ne vont pas faire publier ce roman, fruit de leur relation (Macherey 1993, 287).

²⁷ Dans *Portnoy et son complexe* [en vérité *Portnoy's complaint*] de Philip Roth, un chat est prénommé Spinoza (Roth 1970, 294).

²⁸ Borges 1965, 102, 103.

²⁹ Borges 1965, 198, 199.

³⁰ Calvino 1974.

³¹ Crumey 2001.

³² A. H. Çelebi, "Kâinat", dans : Çelebi 2009, 58.

est fausse d'un certain point de vue. Chaque tentative cherchant à comprendre la situation des hommes dans le monde et le monde lui-même, ou bien cherchant à philosopher dessus, est condamné dès le départ à se terminer par une contradiction. Spontini va écrire ainsi les mots dont il sait qu'il n'est pas l'auteur et qu'un Autre aurait pu écrire: *Je sais que tout en ce monde m'abuse sans cesse, par sa subtilité, sa complexité qui dépasse l'entendement, par le fait qu'il est en réalité une partie d'un tout uniforme qui ne peut être réduit et compris. Je sais aussi que l'esprit qui opéra au sein de ce corps s'abuse sans cesse, en ce sens qu'il crée pour lui-même des images qui, si elles ne sont pas entièrement fausses, n'en sont pas moins des déformations optimistes d'un monde qui n'a jamais été conçu pour le recevoir. Je sais que ce monde me connaît, et que je ne sais rien.*³³ Si selon Calvino *ma vue est en réalité la vue que les autres ont de moi*³⁴, le Moi en tant que l'autre des autres se regardera dans le poème de Çelebi pour dire:

*Ceux qui me regardent
voient mon corps
je suis ailleurs...*³⁵.

³³ Crumey 2001, 219, 221, 223, 190.

³⁴ Calvino 1968, 217.

³⁵ A. H. Çelebi, "Djuneïd", dans : Çelebi 2009, 75. La suite du poème: ...ceux qui m'enterrent/ enterrent mon corps/ je suis ailleurs/ ouvre ton manteau/ que vois-tu/ l'invisible/ où est-il/ qu'est-il devenu/ ce qui arriva à toi/ et à moi/ lui est advenu/ il a disparu/ dedans son manteau.

Abbréviations et bibliographie

- Abós 1997 A. Abós, *El Cuarteto de Buenos Aires* (1997).
- Aillaud 1993 G. Aillaud, *Vermeer et Spinoza* (1993).
- Borges 1965 J. L. Borges, "Borges y Yo", *L'auteur et autres textes*. El Hacedor. R. Caillois (trad.) (1965).
- Borges et alii 1974 J. L. Borges – A. B. Casares – H. Santiago, *Les Autres Scénario Original* (1974).
- Borges 1925-1965 J. L. Borges, *Oeuvre poétique 1925-1965*.
- Calvino 1968 I. Calvino, *Cosmicomics*. J. Thibaudeau (trad.) (1968).
- Calvino 1974 I. Calvino, *Les villes invisibles*. J. Thibaudeau (trad.) (1974).
- Cortázar 2004 J. Cortázar, *Salvo el crepúsculo* (2004).
- Crume 2001 A. Crume, Pfitz. A. Gnaedig (trad.) (2001).
- Çelebi 2009 A. H. Çelebi, *Bütün Şiirleri* (2009).
- Deleuze 2005 G. Deleuze, *Spinoza. Pratik Felsefe*. U. Baker – A. Nahum (trad.) (2005).
- Gordon 1980 M. Gordon, *La compagnie des femmes* (1980).
- Grelinger 1930 Ch. Grelinger, *Spinoza. Biographie lyrique en quatre épisodes* (1930).
- Jaoui 2005 S. Jaoui, *Spinoza et moi* (2005).
- Knickmeyer 1977 S. Knickmeyer, *Les tueurs sont tristes*. M. Charvet (trad.) (1977).
- Koç 2005 H. Koç, *İyi Dilekler Ülkesi* (2005).
- Macherey 1993 P. Macherey, "La dissociation de la métaphysique. Russell lecteur de Spinoza", dans : O. Bloch (dir.), *Spinoza au XXe Siècle* (1993).
- Paz 2000 O. Paz, "Fernando Pessoa. Kendisine Yabancı", dans : *Fernando Pessoa. 20. Yüzyılın yalnızı*. A. Özer (trad.) (2000).
- Pouy 1996 J.-B. Pouy, *Spinoza encule Hegel* (1996).
- Roth 1970 H. Roth, *Portnoy et son complexe*. H. Robillot (trad.) (1970).
- Spinoza Spinoza, *Ethique*. B. Pautrat (trad.) (1999).
- Şafak 1999 E. Şafak, *Şehrin Aynaları* (1999).
- Şafak 1997 E. Şafak, *Pinhan* (1997).

Özet

Akdeniz Karşılaşmaları: Asaf Halet, Pessoa, Calvino... ve Maria Barbas

Spinoza sevgi ve arzuyla baştan çıkmayı değil, sevgi ve arzunun kaynağını tanımayı önerir: Bedeni ve onun ne yapabileceğini öğrenmeye çalışmak. Bütünden parçaya, âlemden noktaya giden bu yolda kendini tanımak ve kabul edebilmek. Borges'in kahramanları için bazen düpedüz imkansızdır bu. "Dönüştüğüm bu insanların ne istediğini bilmiyorum, başka hangi adamlara dönüşeceğimi de bilmiyorum". Bu sonsuz dönüşüm girdabı, filozof Spinoza'yı ve Borges'i de içine alacaktır. Pessoa da benzer biçimde birçok dışkımlık yaratacak ve *onlara bakacaktır*. "Gerçek Pessoa hep bir başkasıdır" ve *yaşamak öteki olmaktır*. Sonsuzca parçalanmış, sonsuzca birleşmiş. Parçalanmak, bakmak, görmek ve yeniden birleşmek. Bu ortak tema Asaf Hâlet'in iki şiirine getirir okuru. Önce *Adımlar'a*, sonra *Gözler kimi gördüler'e*.

Aillaud'nun *Vermeer et Spinoza*'sında Spinoza, dünyada su içindeki balık gibi yaşar ve "ele avuca sığmaz". Evrende bir Yumuşakça'nın konumu veya Spinoza'nın ya da okurunun konumu. Spinozacı özerklikte, tekil varlık evrenin sonsuz zenginliğinde Ötekiler'den farksızlaşır ve Bütün içinde her şey birbirine karışır. Calvino'nun öyküsü *Sarmal* da, Asaf Hâlet'in *Trilobit*'ini hatırlatan biçimde, hayatın sınırsız çeşitliliğinde, şaşkıncu bir zorunlulukla, farklı varlıklar bir araya gelir: Her şeyin her şeyle özdeşleşebildiği bu sonsuz gel-gitler evreninde Borges için de Borges olmak zordur. Hele Borges'le Borges arasına Spinoza girdiğinde: "İkisinden hangisinin bu sayfayı yazdığını bilmiyorum". Spontini, yazdıkları başkaları tarafından yazılarak yaratılan yazardır, Crumey'in *Pfitz*'inde. Bir öykü yaratan yazar bu öykünün anlatıcısını yaratırken, öyküyü anlatan da öyküyü dinleyeni yaratır ve *hepsi, bir ırmak gibi akıp giden bayat üzerine düşünüp* her şeyin bir ölçüde yanlış olduğuna karar verir. Dünyayı ve insanın dünya üzerindeki konumunu anlamaya ya da onlar üstüne felsefe yapmaya yönelik her çaba, daha başlangıçta, bir çelişkiyle son bulmaya mahkûmdur: "Bu dünyada her şeyin, akla sığmaz karmaşıklığıyla, sınırsız ayrıntılarıyla beni sürekli yanılttığını biliyorum; çünkü akıl aslında, özetlenerek yakalanamayacak ve anlaşılamayacak tek düzenli bir bütünün parçasından başka şey olamaz".

The Abandoned Khan of Louroujina, Cyprus: A Case Study of a Vanishing Building Type

Marko KIESSEL – Sevinç KURT – Yasemin MESDA*

The village Louroujina (Lurucina), or Akıncılar, is located in the southern part of the central lowland, the Mesaoria, in the hilly Mallaoura valley. Today the once mixed but mainly Turkish Cypriot village is part of North Cyprus next to the Green Line, which has separated the north and the Republic of Cyprus since 1974¹. The Kitchener map of 1885 shows Louroujina on a secondary road branching from the main route from Larnaca to Nicosia, but remaining close to it (Fig. 1). The latter appears on maps since the second half of the 19th century². This diversion from the main road, leading to Dali (ancient Idalion), corresponds with the course of the Roman road from Larnaca (ancient Kition) to Politiko (ancient Tamassos)³.

The village's origins go back at least to the Venetian period (1489-1571) during which 186 'freedmen' (*francomates*) were recorded as inhabitants⁴. Louroujina belonged to the sphere of a nearby centre of agriculture and commerce – the latter based on the transportation by mules – midway between the capital and Larnaca: Athienou. It surely benefitted from its location in the Mallaoura valley. So the population grew from 129 taxable inhabitants in 1831 to 598 in 1881⁵. In the 20th century the overall growth of the village population steadily continued until it reached 1963 in 1973⁶.

According to di Cesnola, Luke and Gunnis, important figures for Cyprus research in the 19th and early 20th centuries, the village was once a centre of the 'Linobambaki' – Catholic inhabitants who converted to Islam after the Ottoman conquest (1571) in order to save their lives and property, but who secretly kept their Christian faith⁷. According to another author, however, these scholars neglected the fact 'that a new wave of Turkish families arrived to the village between the mid-18th and the early 19th centuries... which completely changed the

* Assoc. Prof. Marko Kiessel, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Cyprus International University, Haspolat-Lefkoşa, via Mersin 10, Turkey. E-mail: markom@ciu.edu.tr

Assoc. Prof. Sevinç Kurt, Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Cyprus International University, Haspolat-Lefkoşa, via Mersin 10, Turkey. E-mail: skurt@ciu.edu.tr

M. Arch. Yasemin Mesda Faculty of Fine Arts, Design and Architecture, Cyprus International University, Haspolat-Lefkoşa, via Mersin 10, Turkey. E-mail: ymesda@ciu.edu.tr

¹ Kurt et al. 2013a, 133, fig. 1.

² Counts – Parvis 2012, 60.

³ Bekker-Nielsen 2004, 191-193, maps 17-19.

⁴ Counts – Parvis 2012, 57.

⁵ PRIO 2016; Counts – Parvis 2012, 60-61.

⁶ PRIO 2016.

⁷ Gunnis 1973, 327, 330; Families of Lurucina 2016 (1).

ethnic make-up of the village'. Census documents also confirm that the current population mainly dates from this new immigration⁸.

The time frame with which this study is mostly concerned spans the late Ottoman period in Cyprus (ending in 1878), the British Colonial period (1878-1960), and the initial years of the Republic of Cyprus (1960-1970s). Our research examined the abandoned khan of Louroujina with the background of the development of this building type in Cyprus. It was part of a TÜBİTAK project which focused on Louroujina to develop awareness for and attitudes of protection and preservation of the natural and built environment, revitalisation of the cultural heritage, and sustenance of the architectural heritage⁹.

The Khan in Cyprus

The 'khan' building type was introduced to the island after the Ottoman conquest of 1571¹⁰. It provided short-term accommodation for merchants and travellers and storage space for their goods, carts and animals. The building type therefore included storage spaces, stables, water reservoirs and guest rooms¹¹.

The (scholarly) literature on the khans of Cyprus is scarce. The disinterest in this building type goes back obviously a long time. Hence, none of the European travellers of the 17th and 18th centuries mentions any khan¹². At least nineteen khans once existed in the old town of Nicosia, more or less along the commercial east-west axis between the Paphos and Famagusta Gates¹³. Among them are the well-preserved ashlar buildings of the Büyük and Kumarcılar Khans with two-storey (arcaded) porticoes around a square or rectangle court. The porticoes gave access to storage and stables on the ground, and guest rooms on the first floors. Both khans correspond to typical Anatolian khans of the Ottoman period, e.g. in Bursa and Istanbul¹⁴. The other khans in Nicosia were of a rather plain, purely functional type, formerly widespread on the island, but mostly vanished without record or surviving today in a badly preserved, heavily altered situation. None of these khans were documented comprehensively concerning typology, building phases, building materials, functional aspects, and concerning their role for the cultural and economic history of the island. The building type was an essential element of a domestic and international network of commerce and trade which fostered contacts between various ethnic groups and which served as hubs of social/cultural exchange and of information¹⁵.

⁸ Families of Lurucina 2016 (1).

⁹ For the Tübitak project 112M417, carried out at Cyprus International University between 2012 and 2015, see: Kurt et al. 2013a, 131. We are grateful for their support. The authors also would like to thank C. Çakmak (M. Arch. cand.), İ. Mesda (M. A. Archaeology), O. Olukoya Paul (M. Arch.) for their assistance in data collection and for their invaluable contribution in preparing the drawings and images according to the instructions of the authors. The authors would also like to thank Mr. Hasan Barbaros, the Mayor of Louroujina, and the Rauf Family, the owner of the khan, for their support and for creating the opportunity for the researchers to conduct the field survey. The authors are indebted to Dr. J. Stubbs of Cyprus International University for proofreading this article.

¹⁰ Bağışkan 2009, 452.

¹¹ Stierlin – Vogt-Göknil 1965, 179.

¹² Yıldız 2009, 126-127.

¹³ Bağışkan 2009, 451-452; Bakshi 2012, 111-113, 115, fig. 3. For the origins of this east-west axis, see Coureas – Grivaud – Schabel 2012, 148.

¹⁴ Rizopoulou – Egoumenidou 2012, 296. For Bursa see Goodwin 1971, 54, fig. 49. For earlier khans in Bursa (14th/15th cent.) and Istanbul (after A.D. 1453), see Stierlin – Vogt-Göknil 1965, 178-180.

¹⁵ Concerning functional aspects, the most detailed publication on the plain khan so far is on the Hacı Dimitri Khan in Nicosia; see Bakshi 2012, 119, fig. 5. On the socio-economic role see Bağışkan 2009, 451; Bakshi 2012, 114.

Six khans of the plain type existed in the Turkish quarter of Limassol around Ankara Street¹⁶. In Famagusta at least five khans existed of which none survived, being named after their Greek owners. These complexes, most probably of the plain type, consisted of a courtyard surrounded by ground-floor stables and storage rooms, and first floors with two to four guest rooms¹⁷. A plain but unusual type, lacking a courtyard but equipped with exterior porticoes and stables on the slopy ground floor, is preserved in Kaleburnu/Galinoporni¹⁸. In other towns, such as Kyrenia, Larnaca, Morphou/Güzelyurt and Paphos, a number of khans must have existed too. However, records do not exist, according to the knowledge of the authors.

The first and biggest khan built in Cyprus is the Büyük Khan of Nicosia of 1572, which was originally a foundation (*vakf*) of Sultan Selim II, and later became state administered¹⁹. Apart from the Büyük Khan, only the Deveciler Khan is listed as Evkaf property. The other khans of Nicosia were built, owned and run privately²⁰. However, Jennings generally mentions the ‘many’ khans among the other buildings of Lefkoşa (Nicosia) as one source of income for the pious foundations²¹.

The gradual decline and finally disappearance of this building type began in the British Colonial era (1878-1960) when European-type hotels began to emerge, at least in the bigger towns²². Another reason for their decline is surely the gradual modernisation of transportation in the first half of the 20th century accompanied by the establishment of a bus network and the asphalt paving of the roads²³. This motorisation reduced the duration of travel between the villages and towns, a circumstance that made accommodation along the travel route between Larnaca and Nicosia increasingly unnecessary. So the Deveciler Khan (‘Camel-driver’s Khan’) in Nicosia was transformed from the final stop of camel caravans to the terminus of village buses²⁴.

Until the mid-1950s, however, many of the khans, at least in Nicosia, were still in use for accommodation and as places of ethnic coexistence. This is also indicated by the short text descriptions of the khans of Limassol²⁵.

The Khan of Louroujina

The khan of Louroujina, although deserted, heavily damaged and rapidly decaying, is to a large extent preserved in its original state²⁶. It therefore offers the chance to study one of the few surviving khans of the plain type concerning its architectural details, building phases, and functional relations between the various buildings. It is situated close to the central square (Fig. 2)²⁷, and was part of a network of traffic between Larnaca and Nicosia. At least one other

¹⁶ Akif – Akif 2008, 61-64; Bağışkan 2009, 451.

¹⁷ Keshishian 1985, 105.

¹⁸ UNHCR 1995, 134-143. Concerning the structure of the building, this is so far the most detailed publication of the plain khan.

¹⁹ Gaziöğlü 1990, 280; Jennings 1993, 46; Bağışkan 2009, 452; Yıldız 2009, 125-126.

²⁰ Bakshi 2012, 112, n. 16.

²¹ Jennings, 1993, 62. For the foundations of khans in the Ottoman world, see Stierlin – Vogt-Göknil 1965, 280; for the Evkaf system in Cyprus, see Yıldız 2009; Jennings 1993, 40-68.

²² Bağışkan 2009, 452; Markides 2012, 351.

²³ Keshishian 1985, 80; Keshishian 1990, 290-292; Markides 2012, 351.

²⁴ Markides 2012, 351.

²⁵ For Nicosia see Bakshi 2012, 114; Bağışkan 2009, 451-452; for Limassol see Akif – Akif 2008, 61-64.

²⁶ Kurt et al. 2013b, 475-486.

²⁷ For its location in the village see Kurt et al. 2013b, 478, fig. 2.

khan existed on that route, according to an oral source²⁸. It is not listed as an architectural monument to be protected.

Method, Sources of Research, and Objectives

The study is based on the measured, drawn and photographic architectural and archaeological documentation of the mainly unpublished remains of the khan (Figs. 3-6). The present documentation is more comprehensive and corrected in detail, compared to Kurt et al. (2013b) who focus on the preservation of the substance of the khan. Archival sources do not exist apart from two problematic cadastral maps of Louroujina of 1916 and 1967, which are discussed below. This is due to the private ownership, as in the case of the khans in Nicosia of which only the Evkaf properties – the Büyük and the Deveciler Khans – are well documented²⁹. The historical, typological and functional analysis of the documentation is thus supported by oral history, obtained mainly from Mr. Hasan Barbaros, the present mayor of Louroujina.

Finally, the limited scholarly literature that discusses examples of khans in Cyprus has been consulted, such as Bakshi (2012), Bağışkan (2009), Akif – Akif (2008) and UNHCR (1995), as well as literature that deals with the vernacular architecture of Cyprus, such as Ionas (2003). The building type is not discussed by Given (2000), Given – Hadjianastasis (2010), or Schriwer (2002).

The first objective of the study was to document the present state of preservation for one of the last surviving examples of this building type in Cyprus. The measured dimensions slightly differ at some points from the cadastral map of 1967 (a detail of the latter is shown in Fig. 2), obviously concerning the arched portico of Building G. This may have been caused by differing points of reference during measurements, as some of the floors are currently inaccessible, and due to collapsed or damaged walls. However, the dimensions of the portico of G certainly are wrong on the map of 1967. The urgency of the documentation is proven, for example, by the ongoing decay during the period of the project. Figure 7, taken in 2012, shows the first floor of Building F with the remains of a door, which indicates the access to the guest rooms of the inn from the courtyard. However, Figure 8, taken in 2014, displays the complete disappearance of traces of that door. Figure 5 shows the rear facade of Building A and to the right a small attached passage-way to a neighbouring complex. It almost completely collapsed in the spring of 2015 after heavy rainfall.

The second objective was to document this building type as representative of the generally endangered body of Cypriot vernacular architecture³⁰. The third objective was to reconstruct the chronology of the building phases of the complex and the functional relations of its individual parts. The focus of the architectural-archaeological analysis is the unclad Buildings A and B and the courtyard (Figs. 3, 6, 9-10). Examination of the other buildings was more problematic as their inner and outer walls are still covered extensively with plaster. In addition, the facades oriented to the village square have been whitewashed in recent years (Fig. 4). The plaster protects the endangered substance but disguises the history of the buildings. Additionally, some spaces are barely accessible due to the debris of collapsed walls, ceilings and roofs.

²⁸ Information from Mr. Hasan Barbaros, present mayor of Louroujina.

²⁹ Bakshi 2012, 112, n. 16.

³⁰ Dinçyürek – Mallick – Numan 2003, 1472.

General Typology

The typology of plan of the typical Anatolian khan, such as the square Büyük Khan³¹, differs from the plain khan, as documented in Louroujina and elsewhere in Cyprus, such as in Limassol³². The latter are not separate, free-standing structures, i.e. surrounded by streets on all sides, but are tightly inserted into the irregular, organic urban tissue. They lack the typical inner two-storey porticoes/arcades that would surround the central courtyard. Instead, they resemble the Cypriot vernacular courtyard-house complexes of their immediate neighbourhood³³. Moreover, the *dichoro* (Building E and to some extent also G) and *macrinari* (Building B) are typical elements of the courtyard-house complex, while Building A resembles the ‘vestibule’ type of entrance, after the house-typology of Ionas (Fig. 3)³⁴. Probably due to this circumstance as well as to private ownership, the khans of the Cypriot countryside were not discussed in the introductory chapters of Ionas concerning village buildings of public character³⁵.

A typological indicator for the plain vernacular type of khan may be the presence of a hall, which is equipped with a row of open arches facing the inner courtyard and serving as the entrance building to the complex and/or as storage for goods and carts. This element appears in the Deveciler Khan in Nicosia, in a khan in Larnaca³⁶, and in the form of Building A in Louroujina (Figs. 5, 9).

Material and Techniques

In contrast to the ashlar of the Anatolian-type Büyük Khan in Nicosia, a mix of building materials can be encountered in the vernacular khan of Louroujina. Proper ashlar appears only on several frames and lintels of the gates, doors, windows and arches³⁷. Otherwise, rubble stone was used for the foundations (as uncovered in Building B), more or less cut rubble stone for the elevation of single-storey buildings (like Building E), ground-floor walls (as in Building A, Fig. 11), or for the lower layers of adobe walls (as in the filling of the arches of Building A, Fig. 5).

The foundations of rubble stone are laid on solid bedrock. Their depth below the inner or outer floors depends on the uneven level of the bedrock, as in Building B where the bedrock slopes considerably from west to east within Trench B-A. Therefore the western wall has vanished nearly without trace, while the east wall survives with a deeper foundation below the inner and outer floors³⁸. Above the ground or floor level, the height of stone layers of a stone-founded adobe wall may reach to more than 1 m., as the wall of the small passageway building to the west of A demonstrates (Fig. 5)³⁹.

The thickness of the walls amounts to 0.40-0.60 m. Stone walls are built of two shells and the filling. At the top of the walls one layer of square stone slabs was laid as a basis for the

³¹ Bağışkan 2009, 452-456; Goodwin 1971, 54, fig. 49; Stierlin – Vogt-Göknil 1965, 178-180.

³² For the remark on the typological difference, see Bakshi 2012, 114. For khans marked on cadastral maps of Limassol, see Akif – Akif 2008, 61-64 with appendix.

³³ Courtyard houses: Ionas 2003, 44-45; Given 2000, 7; Dinçyürek – Mallick – Numan 2003.

³⁴ Ionas 2003, 46-48, 53.

³⁵ Ionas 2003, 31-39. See above on the issue of ownership.

³⁶ Bağışkan 2009, 459, figs. 433-436; Rizopoulou-Egoumenidou 2012, 296-297, fig. 64; 351, fig. 44; Gazioğlu 1990, 357, middle figure.

³⁷ Standardized width of window frames of 0.23 m. or 0.26 m. For the technique of arches see Ionas 2003, 151-152.

³⁸ For foundations see Ionas 2003, 145.

³⁹ Ionas 2003, 147: 0.5-1 m.; Deviren 1999, 49: 0.60-0.70 m.

roofing material (Figs. 5, 11)⁴⁰. The mortar contains a considerable amount of lime or consists of the same adobe mix like the mudbricks⁴¹.

In Cyprus, adobe consists of soil and straw and is moulded by a wooden frame⁴². The size of the mudbricks measures to 0.45x0.30 m. and 0.05 m. thickness. It corresponds to one of two standard sizes which were usual to around 1910. Afterwards only the size of mudbrick as recorded in the khan survives. Because the measurements are equivalent to 1½ x 1 feet x 2 inches, Ionas suggests that they date back to the British Colonial period⁴³. The adobe bricks are usually plastered inside and outside⁴⁴.

The wooden lintels of bigger doors or gates consist of several timber beams as in Buildings E (Fig. 8) or A where the lintel is hidden behind the representative ashlar arch of the facade⁴⁵. The roofs consist of timber beams, which are covered transversely with reed, above which a layer of soil is laid and then covered with standardised ceramic roof tiles (Figs. 12-14). This roof technique corresponds to technique A+D after Ionas and D after Dinçyürek⁴⁶. The tiles measure 0.37 m. in length and 0.15-0.19 m. in width. Their usage in villages dates back to the British Colonial period and became more common after World War I⁴⁷. Like the typology of the plan, the construction material also classifies the Louroujina khan as a vernacular type. The size of the adobe bricks suggests that the khan as a whole does not date prior to 1878.

Basic Dating of the Complex

An inscription of the date '1882' exists on the central pillar of the double arch of the Building G, known as the coffee house (Figs. 3, 12). Such inscribed dates usually indicate the year of construction of a building. This inscription probably marks the beginning of the history of the khan. According to oral history, a mayor named Yusuf Rauf built the coffee house G and adjacent buildings, i.e. Building F and probably part of the group of buildings H. His son Ali, who died at the age of 80 in 1974 or 1975, was associated with the construction of the new additions, probably at least Building B which marks changes in the usage of A (Figs. 3, 14). Ali was born in 1894 or 1895. So the oral history and the date '1882' in Building G coincide.

The khan, with all its individual buildings, appears on a cadastral village map of 1967 without being marked as a khan (Fig. 2)⁴⁸. It is shown identically on a damaged cadastral map without a surviving date and caption, said to be of 1916⁴⁹. That the 1916 map is older in origin than the 1967 map is proven by the fact that a few details of neighbouring buildings of the khan which appear on the 1967 version are not shown on the 1916 map. The practice of surveyors was to add details to already existing maps rather than producing completely new ones. So the 1916 map contains details, added with a red pencil which do not even appear on the map of 1967. Black-and-white copies of this very map, as on the web site of Families

⁴⁰ Ionas 2003, 145-146; also 160, figure at the top.

⁴¹ Kurt et al. 2013a, 133.

⁴² Dinçyürek 1998, 26.

⁴³ Ionas 2003, 141.

⁴⁴ Ionas 2003, 143, 148; Dinçyürek – Mallick – Numan 2003, 1465.

⁴⁵ Lintels behind ashlar see Ionas 2003, 164, figure at the top.

⁴⁶ Ionas 2003, 160; Dinçyürek – Mallick – Numan, 1466, fig. 2.

⁴⁷ Given 2000, 7.

⁴⁸ Louroujina Map 1967. The authors own a copy of it.

⁴⁹ Families of Lurucina 2016 (2). The authors possess a photo of this.

of Lurucina, do not make these changes comprehensible. If properly updated/edited and re-published, the map would show the term 'revised' and a more recent date in the caption, just like the 1967 map or maps of the surroundings of the village⁵⁰. If this happened to the 1916 map (before the additions with red pencil), it cannot be further verified due to the missing caption. Therefore, on the basis of these maps and the inscription '1882', it cannot be ascertained that the khan complex as a whole had been built prior to 1916; only that all buildings had been built before 1967. Its final demise began with the division of the island in 1974 when Louroujina suddenly became peripheral and therefore lost its importance as a centre between Larnaca and Nicosia.

Building A

This two-storey building, through which the courtyard was accessed by animals and carts, is marked on the cadastral map of 1967 as 'arch-way/passageway' (Figs. 2-3, 5, 9-11). It is equipped with a classicising ashlar gate. Two main phases of the building have been discovered.

Phase 1 included four bays of which the exterior walls of the ground floor consist of stone, whereas the 'first' floor and the dividing walls between Rooms 1, 2 and 3 consist of adobe (the latter on stone foundation). The eastern bay (Room 1) communicated to the courtyard with a single window. The three western bays (Rooms 2-3) are defined by pointed, about 3.40 m. wide stone arches which face the courtyard (Figs. 5, 9). They are carried by 0.38 m. wide ashlar pillars with sculpturally emphasized capitals on the western and eastern sides of the pillars (Fig. 15). The eastern arch is part of the passageway between the court and the street. The two western bays connect to the street via two windows, whereas the eastern bay originally was supposed to open to it with one window (Room 1). Instead the void was closed with mud brick while building up the first floor. The lintels of the street-oriented ground-floor windows correspond with the last layer of the stone wall (Fig. 11).

The lower part of the western wall of Room 3, shared with a neighbouring passageway building, does not belong to the first phase of A because it is not joined with the stone walls and is different in technique. Most probably it is older, but this does not suggest that the passageway building as a whole is older too (Figs. 9, 13). Two stone-founded adobe walls with a door each divide Building A into a hall (3), passageway (2) and room (1) while being joined with the exterior adobe walls of the 'first' floor (Figs. 9-10).

The fact that the dividing walls consist of adobe and a low stone foundation instead of being built completely in stone on the ground-floor level like the exterior walls may lead to the suspicion that the adobe walls – and therefore also the joined exterior adobe walls of the 'first' floor – belong to another, later building phase. However, the authors think that in this theoretical case, the space of Room 1 would not make sense, which was originally supposed to have two windows on the ground floor, of which the one to the courtyard had been realized. This 'room' would have been a niche, fully open to the passageway, but additionally opened to the courtyard by a window.

The jointless connections between the stone walls of the ground floor, the adobe walls of the 'first' floor, and the neighbouring buildings/walls up to a height of about 1 m. below the roofline of A suggest that the neighbouring buildings had been built prior to Building

⁵⁰ Louroujina Map 1967; Families of Lurucina 2016 (3).

A, although the time span between the construction was not necessarily long. A final layer measuring around 1 m. of adobe up to the roofline then is joined in all four main corners of the 'first' floor of A (Figs. 9-10, 13). A real first floor on timber beams existed only in Room 1 and is no longer accessible. The ends of the beams are inserted into the eastern and western walls of Room 1, of which the first floor is lit by three windows (Fig. 10), one opened to Passageway 2. The windows of the 'first floor' of Hall 3 worked only as an additional source of daylight.

The exterior classicizing ashlar gate with its segmental arch belongs to a standard type (Fig. 11). Gates of ashlar might not date prior to the British Colonial period, according to Ionas⁵¹. As the lintel, consisting of several timber beams, is hidden behind the ashlar arch, the arch might be a later addition, replacing an older wooden framework.

In phase 2 the building experienced the closure of the two western arches with stone-founded adobe walls. The adobe layers of the filling of the middle arch display a joint of adobe-type of mortar and plaster with the dividing wall between Rooms 2 and 3 (Figs. 9, 14-15). The mortar was applied in order to ease the plastering of the corner and the protruding capital of the pillar.

The eastern wall of Building B, joined with the filling of the westernmost arch, may support the dating of the filling of the arches. It would be pure speculation to connect the barely legible inscribed date '1951' on the right exterior frame of the gate of Building A with the beginning of phase 2.

The floor in Hall 3 and Room 1 consists of a kind of (recent) mortar/cement and is slightly higher than the soil floor of Passageway 2. The floor of the courtyard in front of the door of building G is 0.40-0.50 m. lower than in Passageway 2, thus A is safe from the usual heavy rainfalls during winter. The S-formed indicators for accesses on the cadastral maps are generally unreliable: the access from A to the street is not shown (Figs. 9, 2).

The building of phase 1 served most probably as storage for carts and goods. Accommodation was possible on a first floor in Room 1. In phase 2 the building may still have been used for the storage of goods in a then closed Room 3. To drive in carts, the door connecting Rooms 3 and 2 was too narrow.

A similar hall, serving also the access, existed in Deveciler Khan in Nicosia. The closest equivalent can be seen on a drawing of a khan of unknown name in Larnaca⁵². The two-storey building, seen from the courtyard, consists of four bays. The left bay was apparently always closed, right of this bay follow three bays with pointed arches on the ground floor, originally open to the court. The arch on the very right had been walled off at a later date. The arch on the left served also as passage from the street through the exterior gate to the court, just as in Building A. The row of windows in the first floor suggests that guest rooms were allocated there, in contrast to Building A.

A rectangular structure is located in front of the building on the map of 1967 (Fig. 2): This was perhaps a water reservoir for animals of which no traces survived, comparable to the shape and location of such a reservoir in the Haci Dimitri Khan in Nicosia⁵³.

⁵¹ Ionas 2003, 64-65 with figure.

⁵² For Nicosia see Rizopoulou-Egoumenidou 2012, 296-297, fig. 64; Bağışkan 2009, 459, figs. 433-436, esp. 435. For Larnaca see Gazioğlu 1990, 357, middle figure.

⁵³ Bakshi 2012, 119, fig. 5.

Buildings B, C and Courtyard

On the map of 1967 the narrow Building B is marked as 'arch-way/passageway'. Its first phase marks the end of phase 1 of Building A as its eastern wall is joined to the filling of the western arch of Building A (Figs. 2-3).

The upper elevations of the walls of both buildings have nearly vanished. (According to oral reports, the destruction was due to a fire in the 1990s, after which the material was reused elsewhere.) Their course, however, is partially understandable, despite the covering debris and vegetation (Fig. 14). The dividing wall between Buildings B and C could no longer be traced, despite examination through excavation. On the maps an access from B to C is indicated (Fig. 2). Approximately 6 m. in distance to the western arch of Building A, the elevation of the eastern wall was preserved best, which led to the decision to open up a trench (B-A, 1.5 m. wide, 11.20 m. long) at this point, directed east-west (Figs. 3, 6).

Within the interior of Building B the topsoil contained several roof tiles, reed and debris, including muddy soil, probably from the roofing material. Underneath, the remains of the collapsed eastern wall were found. Many of its stones, then in vertical position, were still joined by a limelike-clayish mortar. The height of the wall amounted to at least 1.80 m., according to the length of the collapsed remains. Towards the western wall only a few stones and muddy soil were encountered. Maybe the western wall equally had collapsed towards the west, i.e. not into the interior of the building. No traces indicate that Building B was two-storied. On the contrary, traces of a roof, sloping to the courtyard, existed in the middle of the elevation of the eastern adobe wall of the recently collapsed passageway building adjacent to Building A. A row of six little rectangle openings was all that remains of the timber roof beams.

Underneath the collapsed wall an approximately 0.01 to 0.02 m. thick layer of loose, dark-brownish soil was discovered, from which a small animal bone was derived. This layer extended apparently on a 0.10 to 0.20 m. thick, hard layer of soil and lime which contained a few flat stone slabs. This layer was identified as inner Floor-level B (Figs. 16-17). It is 234.81 m. above sea level in Trench B-A, and 234.69 m. at the eastern wall next to Room D. The floor of D is 234.56 m. above sea level.

Towards the western wall of Building B the laid Floor B turns into bedrock, upon which a last stone of the vanished western wall remains *in situ*. The level of the bedrock slopes considerably on the site. In Trench B-A it declines from about 234.80 m. close to the western wall to about 234.20 m. east of the eastern wall of Building B (Figs. 6, 16).

The eastern wall displayed traces of the southern ashlar frame of a door or gate in Trench B-A – 6.20 m. distant from the filling of the arch of Building A. The remaining cubic stone of this frame S2 is laid onto two blocks of foundation and is linked to the adjacent wall by horizontal layers of small stones (Figs. 18-20). This method of adjusting the ashlar frames to the adjacent walls is a typical feature in the vernacular building tradition and can be seen also on the gate of Building A (Fig. 11). The outer floor level, corresponding to Inner-floor B but being slightly lower than B, was C (Fig. 16). The iron handle of a bucket derived from the surface of C.

Traces of the threshold, typically laid on layers of stone⁵⁴, belonging to Floors B and C have not been found. Neither have clear traces of the second northern frame of the door/gate been discovered in the additional Trench M-N, which could not be unearthed to the same depth as

⁵⁴ Ionas 2003, 164.

Trench B-A due to lack of time (Figs. 6, 22). The only indicator of the northern frame could be the presence of an apparently stronger foundation underneath Stone S4. The width of the opening between S2 and S4 amounts to about 1.40 m. The discovery of the remains of an iron locker-system in Trench M-N, measuring 0.50 m. in length, and due to its size surely deriving from a gate⁵⁵, only generally proves the existence of an opening at this spot.

Floor B extends on the two carefully-laid Layers D and E, consisting of slightly differently coloured soil and containing few fragments of stone (Figs. 16-17). These cover the older Floor F which differs in thickness in Sub-trench A'-B' due to the slope of the bedrock (compare Profile A'(2) – A"(2)). This slightly uneven floor, which is harder than Floor B, can be traced also outside Building B. It is of a greyish-brownish colour and contains a considerable amount of rubble stone (Figs. 16, 21). It is reminiscent of the typical surfaces of exteriors such as courtyards and village roads⁵⁶, which are more resistant to rain due to the inclusion of stone. However, nothing indicates that Floor F existed before the eastern wall of Building B was laid. In fact, the apparently undisturbed connection between this floor and the wall, east and west of the wall suggests otherwise (Figs. 20-21).

Outside of the building, the surface of Layer F reaches to the upper surface of the foundation of S2 (Figs. 19, 21). Most probably the first and older threshold, belonging to Floor F, is to be found in the first layer of stones above the foundation of S2, north of S2 (Figs. 19-20). This layer of stones corresponds to the stone slab on the exterior Floor F which was placed immediately next to the wall (Fig. 18). Its level (ca. 234.40-50 m. above sea level) fits approximately to the floor level of the passageway north-west of A. A possible reason for laying the second Floor B is the development of moisture on the lower Floor F. The gate of Building B and its framework – the documented southern one and the assumed northern one – was used in both building phases, but the threshold as the floor were raised in phase 2.

Assuming that the construction of B (and possibly C-E) should be associated with Yusuf Rauf's son Ali, who is said to be responsible for additions to the complex and who passed away in 1974/1975 at the age of 80, and assuming that the khan as a whole had been completed prior to 1916⁵⁷, then one would expect the construction of phase 1 to be completed just shortly before 1916 since Ali was just 21 or 22 years old in 1916. It is more likely, however, that Building B goes back to a date after 1916, also because of the uncertain date(s) of the revision(s) of the '1916'-map.

A badly preserved British coin, issued in 1955⁵⁸ and found in the exterior Floor F provides a *terminus post quem* for the construction of Floors B and C, and the second (lost) threshold of the gate. They cannot predate the year 1955. This corresponds to the piece of yellow polyethylene (plastic foil) from Layer E (Fig. 17; northern profile of B-A, next to the wall). Unfortunately, the coin does not provide a *terminus ante quem* for the construction of Floor F and for phase 1 of Building B, because it is uncertain when exactly the coin ended up in Floor F. So a date can be narrowed down only to a timeframe <probably after 1916 and surely before 1967>.

⁵⁵ As Ionas 2003, 168, figure at the top.

⁵⁶ Ionas 2003, 29, 75.

⁵⁷ According to the dubious '1916' map; see Families of Lurucina 2016 (2).

⁵⁸ Zapiti – Michaelidou 2008, 220, 226, nr. 36: Elisabeth II, 1955. Obverse: crowned bust of queen Elisabeth II right (nearly not readable); [QUEEN ELISABETH] THE SECOND. Reverse: Ingot-bearer left (only part of the ingot identifiable); in lower right field: value mark 5; [GOVE]R[NMENT O]F CYPRUS[+FIVE MILS+1955+].

Building B can be defined as *macrinari*, the first of the typical living spaces of vernacular courtyard houses. It is an enclosed rectangular space accessible in the centre of one of the longer sides. The interior may have been shared by people and animals. The usage of space was determined by the central position of the access. The type stands in the tradition of the near-eastern 'Breitraum'⁵⁹. The building most probably functioned as a stable or for storage.

Room D, Building E

The largely destroyed stone Building E was single-storied, as marked on the 1967-map. It lost its roof and western wall while the supportive arch has collapsed. Its southern and northern walls are attached, not joined with the western wall of Building F (Figs. 2-3, 7-8). This fact may indicate that E belongs to a different building phase than F. However, it may also simply be a consequence of the process of construction.

Its interior was divided by a single, east-west-oriented arch into a northern and southern bay. Therefore the slope of the roof must have been oriented to the north and south just as the roof of G. A 1.95 m.-wide preserved gate opens to the south. Its horizontal lintel consists of several timber beams. Another door, of which only its northern frame could be traced in the debris, connected the northern bay of E with D. It is not indicated on the cadastral maps of '1916' and 1967, although no traces suggested that the door had been walled-off at some time.

E is typologically a *dichoro* like Building G (actually two *macrinari* parallel to each other), the second of the typical living spaces of vernacular courtyard houses that could have been shared by people and animals⁶⁰. The separation of functions was marked by the position of the arch(es). The main access was located usually opposite of the course of the arch(es). According to the mayor of the village, E functioned as a horse stable.

This was confirmed when remains of a built manger along the northern wall were unearthed from the soil and debris⁶¹. The bench-like structure is about 0.60 m. high (the original floor was not ascertained), subdivided into six equal compartments of which four are well preserved. The compartments are about 0.70 m. wide and deep and separated by bars about 0.10 m. wide (Figs. 3, 23).

In the outer corner between E and Building F, about 1 m. above ground level, a 0.87 m.-high niche with an arch was inserted into the wall of E (Figs. 3, 7). Its lateral ashlar frames are each 0.23 m. wide, a value which is encountered also on the frames of the western window and door of Building G, proving again the existence of standardised measurements. Such exterior niches are typical in the vernacular Cypriot architecture, for they often occur next to or underneath staircases⁶².

The almost completely destroyed Room D is marked on the 1967 map as 'passage-way'. Rests of a southern wall or of a door/gate could not be found. The room may have had the character of an access corridor as indicated by the legend of the 1967 map. Traces of a door connecting C and D, of which only the northern frame was still visible, were recorded. The door, which corresponded approximately with the door connecting D and E, was later walled

⁵⁹ Ionas 2003, 46-48; Kurt et al. 2013a, 134.

⁶⁰ For the *dichoro*, see Ionas 2003, 46-48; Kurt et al. 2013a, 134-135.

⁶¹ For the manger, see Ionas 2003, 100, 189, fig. 1; for the *dichoro* with a manger opposite the main entrance, see also Ionas, 199-201.

⁶² Ionas 2003, 94.

off (Figs. 2-3). Again, it is not indicated on the cadastral maps of '1916' and 1967, probably because it had been plastered over.

Building F

This is marked on the map of 1967 as two-storied, equipped with a large yard and a balcony on its eastern side (Fig. 2). The first floor in adobe is currently not accessible due to the partially collapsed western wall, roof and floor. The eastern wall with its three small windows is oriented to the village square. Its exterior facade has been restored (whitewashed), and two new single-storey rooms were added on the spot of the originally open yard (Figs. 2-3). In 2012 the western wall still displayed traces of a door in the first floor, which must have been accessible by a wooden staircase as no traces of a stone-built staircase survive. In 2014 the remains of this door had vanished completely (Figs. 7-8). The ground floor is not fully accessible due to debris from the first floor. A door allows access to its northern part, which is also equipped with a single window. The ground floor walls consist of stone except the southern adobe wall which is laid on a foundation of stone layers and which is shared with Building G.

The building must have served as a guesthouse for travellers. Access to the first floor from the courtyard corresponds to the usage of the Anatolian khans, of the typical Anatolian house, and of the majority of vernacular Cypriot courtyard houses⁶³.

Building G

This is a single-storey building as marked on the 1967 map, of which the roofing material – layers of soil and tiles – have largely vanished (Figs. 2-3, 7, 12). It is decorated with representative classicising ashlar doors (arched) and windows (rectangle), facing the courtyard to the west and the square to the east (Figs. 3-4, 7). Towards the village square the building is additionally equipped with a whitewashed, single-arched patio, marked on the map as an 'archway' (Figs. 2, 4). The arch of the patio is carried by about 1.20 m.-tall engaged pillars with sculpturally emphasized capitals. The access to the courtyard is not indicated on the cadastral maps of '1916' and 1967.

The western facade and the southern wall consist of stone up to an uneven line above the western door. They are completed with adobe up to the roof beams (Figs. 7-8). However, to the north stands an adobe wall on a stone foundation, which is partially shared with Building F and which still carries a lot of plaster. The left part of this wall is attached to or joined with the north-south-oriented eastern wall of F, the narrow side of the latter being visible on the photo documentation (Fig. 12). To the right, the adobe material of G's north wall looks different than on the left, but this impression might be deceptive. In any case, the tight connection between the two buildings suggests a parallel construction.

More traces of changes to building G's substance are evident in two walled-off doors with wooden lintels which can be seen in the plaster-less exterior of the southern wall (Fig. 3). The eastern one is partially covered by a north-south-oriented wall of the group of Buildings H. This stone wall is joined with the filling of the walled-off door. However, it displays a change of stone material from bottom to the top beyond about 0.40 m. in distance from the southern wall of G. This indicates building changes of parts of H as well. The short deviation to the

⁶³ Stierlin – Vogt-Göknil 1965, 179; Ionas 2003, 73-74.

south of the southern wall of G is not joined with the east-west-oriented parts of that wall. Possibly the present western facade of G, including the niche in the south-western corner, do not date back to the same phase like the other east-west-oriented walls and the eastern facade. The former exterior of the northern wall of G, which has been partially disguised by newer additions east of F (Fig. 3), displays an older classicising arched ashlar door into which a smaller door with a wooden lintel has been inserted. The older door was a third representative access to Building G which became unnecessary after the younger additions.

Similar to E, the building is typologically at first sight a *dichoro*, equipped with two east-west-oriented moulded arches on three low pillars, two of them engaged with the walls (Figs. 3, 12). The pillars carry sculpturally emphasised capitals, similar to the ones in A. The arches divide the interior into a northern and southern bay. The relation to the living space *dichoro* becomes also evident by the remains of a *souventza* on the western wall (Fig. 12), a moulded decorative cornice of stucco typical for the interior of a *dichoro*⁶⁴.

However, Building G was known among the villagers as a coffee house. The coffee house, considered a public building, is located in the heart of the village. In towns and villages it played an important role in the social life of the male population. Its roof is usually supported by arches⁶⁵. The street-oriented portico is a typical feature of coffee houses⁶⁶. In the vernacular tradition of private courtyard-house complexes, the portico usually appears facing the courtyard⁶⁷. Also, the location of the main access parallel to the orientation of the arches is not typical for the use of space in a *dichoro*⁶⁸.

The eastern arch carries the inscribed date '1882' above the middle pillar, which approximately corresponds to the oral history about the construction of the khan. G is the oldest, datable building of the complex. Eventually, it became the office of the mayor. The latest function before the decay of the building was a butcher's shop, according to oral history.

Group of Buildings H

The buildings south of G are grouped around a small court. They are marked on the map of 1967 mainly as two-storied (Figs. 2-3, 8). Access to the courtyard of the khan is not verifiable, and it is therefore unclear if the buildings originally belonged to the khan. If a connection to the khan existed, a residential function for guests as in F was most likely. The original substance changed: the parts facing the courtyard by decay/collapse, the parts oriented to the street/square by (whitewashed) restoration.

Conclusion

This study resulted in the architectural-archaeological documentation of a decaying complex of buildings. Despite the decay, it is largely preserved in its original state and offers therefore the chance to analyse in detail one of the few surviving khans of a plain, formerly widespread type in Cyprus, of which none has been documented comprehensively so far.

⁶⁴ Ionas 2003, 94-97.

⁶⁵ Given 2000, 6-7; Ionas 2003, 31-39, esp. 36. On the origins of the *kabvehane* in the Ottoman world in the 16th century, and its frequent relation to vakfs, see Yıldız 2009, 126.

⁶⁶ Given 2000, 7.

⁶⁷ Kurt et al. 2013a, 138.

⁶⁸ Ionas 2003, 46-48.

The complex of Louroujina combines two functions: 1) as a khan which was an important element of rural and urban transportation and economy being found only in towns and villages of outstanding size and importance and/or of convenient location, and 2) as a coffee house which was the centrepiece of (male) social village life. The importance of the village Louroujina, between Nicosia and Larnaca and in the wider sphere of Atheniou, is confirmed by the presence of the khan. The importance of the complex within the village is proven by its central location and inclusion of the coffee house.

Neither archival documents nor oral history were able to contribute considerably to the understanding of the building complex, which is remembered by the people rather generally. This fact – besides the decay – is evidence of the low value of this once-important building in peoples' mind in the recent past, and it explains to some extent why the building type in general has vanished from the towns and villages without leaving many traces.

The complex displays a fusion of several typologies: of the typical Anatolian khan, of the vernacular courtyard house complex, including the residential near-eastern 'Breitraum' types, the *macrinari* and *dichoro*, and of the vernacular coffee house. Apart from the residential spaces and the public space of the coffee house, several buildings for the storage of vehicles, goods and animals are identifiable.

On the basis of two cadastral maps it can be only ascertained that the associated buildings had been completed by 1967. The inscribed date '1882' in the coffee house G, which is the oldest datable building, corresponds approximately to the oral history about the beginnings of the khan. The date also corresponds with the thesis that the specific size of the adobe material indicates that construction of the complex began during the British Colonial period (after 1878). The dimensions of the mudbricks also prove the existence of standardisation in the Cypriot vernacular just like the width of ashlar frames, the shape of the ashlar gate of Building A and the size of the roof tiles.

A date for the construction of the newer building B (-C) and phase 2 of building A can be narrowed down, on the basis of available data, only to a timeframe of <probably after 1916 and surely before 1967>. Because Building B marks the end of phase 1 of Building A, a narrower timeframe may be concluded from the change of function of Building A. It had been a semi-open space for the storage of carts and goods in its first phase. In phase 2 the storage of carts was abandoned as the building was transformed into an enclosed space.

Now this fact may reflect the general development of Cypriot khans during the 20th century, examined on the basis of data from the capital. According to this data, the original function of the khans, namely the accommodation of people and transport animals and the storage of goods and carts, declined in the first half of the century. This is due to the emergence of other type of hotels and the increase of motorisation, although the accommodation of people continued in Nicosia at least into the 1950s.

Most probably declining demand for storing transport vehicles and animals led to the change of the function of building A through the construction of Building B. And this decline emerged most probably close to the middle of the 20th century in Louroujina. Phase 1 of Building B marks therefore not only the beginning of phase 2 of Building A but also of phase 2 of the khan in general.

The value of the complex is based on the extent of its preservation, on being an exponent of the generally endangered vernacular architectural heritage of the island, and on its role as an essential element of the agricultural/economic, social and cultural history of the island.

Abbreviations and Bibliography

- Akif – Akif 2008 O. Akif – S. Akif, *Echoes from the Past: The Turkish Cypriot Community of Limassol and its Heritage* (2008).
- Bağışkan 2009 T. Bağışkan, *Ottoman, Islamic and Islamised Monuments in Cyprus* (2009).
- Bakshi 2012 A. Bakshi, “The Legacy of Ottoman Building in Nicosia: Hans as Spaces of Coexistence in Pre-conflict Cyprus”, *International Journal of Islamic Architecture* 1 (1), 2012, 107-128.
- Bekker-Nielsen 2004 T. Bekker-Nielsen, *The Roads of Ancient Cyprus* (2004).
- Counts – Parvis 2012 D. B. Counts – J. A. Parvis, “Mapping Malloura: A Carto-Historical Survey from the Early Modern Period to the Present”, in: M. K. Toumazou – P. N. Kardulias – D. B. Counts (eds.), *Crossroads and Boundaries: the Archaeology of Past and Present in the Malloura Valley, Cyprus* (2012) 55-65.
- Coureas – Grivaud – Schabel 2012 N. Coureas – G. Grivaud – C. Schabel, “Frankish & Venetian Nicosia 1191-1570”, in: D. Michaelides (ed.), *Historic Nicosia* (2012) 111-229.
- Deviren 1999 S. A. Deviren, “Search for Individuality: Rural Settlements in Northern Cyprus”, *METU Journal of the Faculty of Architecture* 19 (1-2), 1999, 45-56.
- Dinçyürek – Mallick – Numan 2003 O. Dinçyürek – F. H. Mallick – I. Numan, “Cultural and Environmental Values in the Arcaded Mesaorian Houses of Cyprus”, *Building and Environment* 38 (12), 2003, 1463-1473.
- Dinçyürek 1998 O. Dinçyürek, *The Adobe Houses of Mesaoria Region in Cyprus* (Eastern Mediterranean University Unpublished Master’s Thesis 1998).
- Families of Lurucina 2016 (1) Village History Part I.
<http://www.familiesoflurucina.moonfruit.com/#/village-history-p1/4553428967>
(accessed 9 January 2016).
- Families of Lurucina 2016 (2) Map 6 (plots 222-224).
http://www.familiesoflurucina.moonfruit.com/#/maps-of_lurucina-village/4571962024
(accessed 9 January 2016).
- Families of Lurucina 2016 (3) Map 11: Surveyed by Dept. of Lands and Surveys, 1916. Revised from D.L.O. plans. May 1970.
<http://www.familiesoflurucina.moonfruit.com/#/maps-of-lurucina-village/4571962024>
(accessed 9 January 2016).
- Gazioğlu 1990 A. C. Gazioğlu, *The Turks in Cyprus, A Province of the Ottoman Empire (1571-1878)* (1990).
- Given 2000 M. Given, “Agriculture, Settlement and Landscape in Ottoman Cyprus”, *Levant* 32 (1), 2000, 215-236 (= <http://eprints.gla.ac.uk/3011/> with page-nrs. 1-36).
- Given – Hadjianastasis 2010 M. Given – M. Hadjianastasis, “Landholding and Landscape in Ottoman Cyprus”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 34 (1), 2010, 38-60.
- Goodwin 1971 G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (1971).

- Gunnis 1973 R. Gunnis, *Historic Cyprus. A Guide to its Towns and Villages, Monasteries and Castles*³ (1973).
- Ionas 2003 I. Ionas, *La maison rurale à Chypre (xvme-xxe siècle), Aspects et techniques de construction*² (2003).
- Jennings 1993 R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* (1993).
- Keshishian 1985 K. K. Keshishian, *Famagusta, Town and District, Cyprus: A Survey of its People and Places from Ancient Times* (1985).
- Keshishian 1990 K. K. Keshishian, *Nicosia, Capital of Cyprus Then and Now*² (1990).
- Kitchener 1885 H. H. Kitchener, *A Trigonometrical Survey of the Island of Cyprus, Executed Under the Direction of Captain H. H. Kitchener* (1882).
- Kurt et al. 2013a S. Kurt – M. Kiessel – Y. Mesda – T. Shagbaor, 'Vernacular Architecture in Louroujina, Cyprus: Typology of Houses', in: G. F. Yücel (ed.), *Proceedings of Kerpic '13. New Generation Earthen Architecture: Learning from Heritage. Istanbul, 11th-15th September 2013* (2013) 131-140.
- Kurt et al. 2013b S. Kurt – I. Bay – Y. Mesda – T. Shagbaor – B. Işık, "Repairing and Maintaining Damaged Buildings in Louroujina Village/Cyprus: a Case Study for Old Khan", in: G. F. Yücel (ed.), *Proceedings of Kerpic '13. New Generation Earthen Architecture: Learning from Heritage. Istanbul, 11th-15th September 2013* (2013) 475-485.
- Louroujina Map 1967 Louroujina Map 1916. 1110V01, Block 01. Surveyed by Dept. of Lands and Surveys, Revised from D.L.O. plans. November 1967 (Plots 222-224).
- Markides 2012 D. Markides, "Nicosia under British Rule", in: D. Michaelides (ed.), *Historic Nicosia* (2012) 325-407.
- PRIO 2016 PRIO 2016, *Internal Displacement in Cyprus: Mapping the Consequences of Civil and Military Strife* <http://www.prio-cyprus-displacement.net/default.asp?id=325> (accessed 9 January 2016).
- Rizopoulou-Egoumenidou 2012 E. Rizopoulou-Egoumenidou, "Nicosia under Ottoman Rule 1570-1878-Part II", in: D. Michaelides (ed.), *Historic Nicosia* (2012) 265-322.
- Schriwer 2002 Ch. Schriwer, "Cultural and Ethnic Identity in the Ottoman Period Architecture of Cyprus, Jordan and Lebanon", *Levant* 34 (1), 2002, 197-218.
- Stierlin – Vogt-Göknil 1965 H. Stierlin – U. Vogt-Göknil, *Osmanische Türkei* (1965).
- UNHCR 1995 United Nations High Commissioner for Refugees, *Twelve Traditional Cyprus Houses* (1995).
- Yıldız 2009 N. Yıldız, "The Vakıf Institution in Ottoman Cyprus", in: M. N. Michalis – M. Kappler – E. Gavriel (eds.), *Ottoman Cyprus: a Collection of Studies on History and Culture, Near and Middle East Monographs* 4 (2009) 117-160.
- Zapiti – Michaelidou 2008 E. Zapiti – L. Michaelidou, *Coins of Cyprus: From the Collection of the Bank of Cyprus Cultural Foundation* (2008).

Özet

Metruk Lurucina Hanı (Akıncılar, Kuzey Kıbrıs): Yok Olan Bir Yapı Tipi Üzerine İncelemeler

Bu makalede Kuzey Kıbrıs'ta Lurucina (bugünkü Akıncılar)'daki bir yapı kompleksinin mimari ve arkeolojik belgelemesi sunulmaktadır. Bir miktar tahribata karşın, büyük oranda orijinal halinde korunmuş olan kompleks, Kıbrıs'ta basit tipte hanlardan günümüze ulaşan bir örneği ayrıntısıyla inceleme fırsatı sunuyor. Eskiden yaygın olmasına karşın bu tip hiç bir zaman kapsamlı şekilde belgelenmemiştir. Yapı kompleksinde iki işlev bir aradadır: 1) yalnızca kentlerde ve çok büyük ve önemli köylerde ve/veya uygun lokasyonlarda kırsal ve kentsel nakliyat ve ekonominin önemli bir unsuru olarak han işlevi, ve 2) (erkek-merkezli) sosyal köy yaşamının kalbinde yer alan kahvehane işlevi. Ne arşiv belgeleri ne de sözlü tarih, bu yapı kompleksinin anlaşılmasına katkıda bulunabildi. Komplekste birkaç tipolojinin kaynaştığı görülür: 1) tipik Anadolu hanı, 2) Yakın Doğu 'Breitraum' konut tipleri *macrinari* ve *dichoro* da dahil vernaküler avlulu ev kompleksi, ve 3) vernaküler kahvehane. İki kadastro haritasına dayanarak söz konusu ilintili yapıların 1967 yılına kadar tamamlandığı söylenebilmektedir. Kahvehane G'nin üzerinde yazılı '1882' tarihi, sözlü tarihe göre hanın kuruluş tarihine yaklaşık karşılık gelmektedir. Bu tarih ayrıca, kesme taş çerçeveler, A yapısının kesme taş kapısının şekli ve çatı kiremitlerinin ebatları gibi kerpiç malzemenin ebatlarının da 1878 sonrası İngiliz kolonyal dönemine karşılık geldiği teziyle uyum içindedir. Daha yeni olan B Yapısı, ve A Yapısının ikinci evresinin inşa tarihi içinse sadece 1916 sonrası ile 1967 öncesi şeklinde geniş bir yelpazeden söz edebiliyoruz. Nakliye araçlarının ve hayvanlarının depolama talebinin ortadan kalkması, A Yapısı'nın işlevinde, B Yapısı'nın inşa edilmesiyle değişikliğe yol açmıştır. Bu durum aslında Kıbrıs hanlarında 20. yy.'da gözlenen genel gerilemeye işaret ediyor olabilir. Kompleksin değeri, iyi korunmuşluğunda, adanın genelde tehdit altında olan vernaküler mimari mirasının güzel bir örneği olmasında, ve adanın tarımsal/ekonomik, sosyal ve kültür tarihinin temel bir unsuru rolünde yatmaktadır.

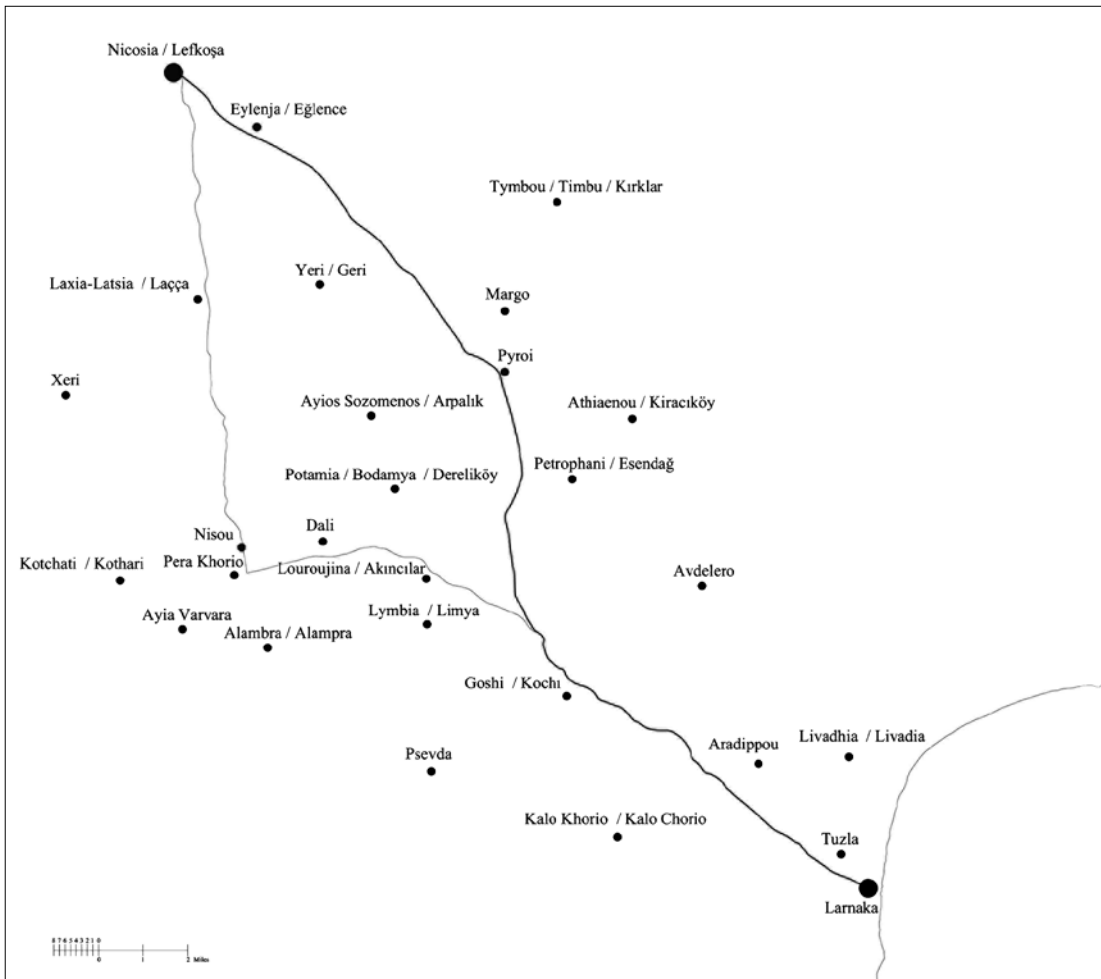

Fig. 1
Regional map of Cyprus with
Louroujina midway between
Nicosia and Larnaca
(Authors' creation based on
1885 Kitchener map)

Fig. 2
Louroujina/Akıncılar,
detail of cadastral 1967 map,
area of main square, khan in
centre (plots 222-224)

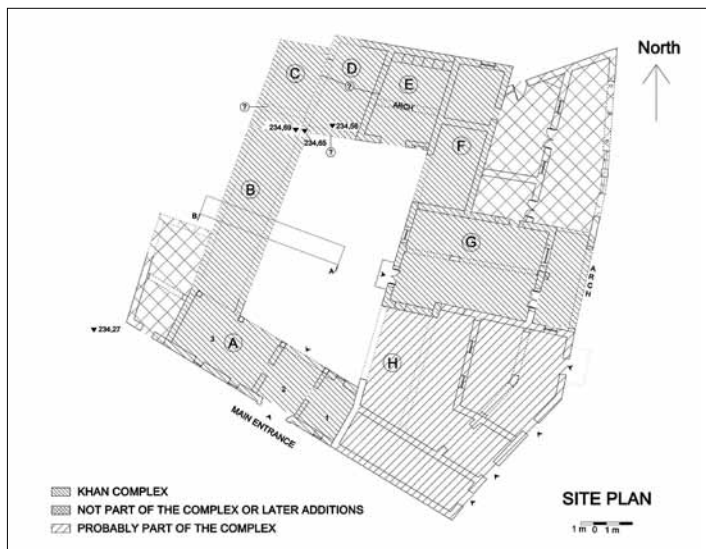

Fig. 3
Louroujina Khan,
ground-floor plan

Fig. 4
Khan, east elevation of
Building G towards main square;
restored facades of Building F on
right (with later additions) and
group of Buildings H on left

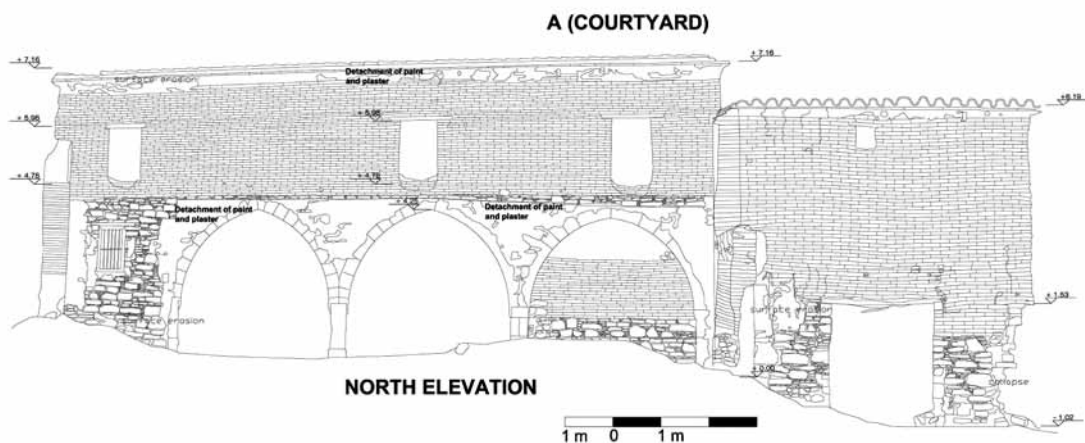

Fig. 5 Khan, north elevation towards courtyard;
left: Building A; right: unassociated passageway to neighbouring complex

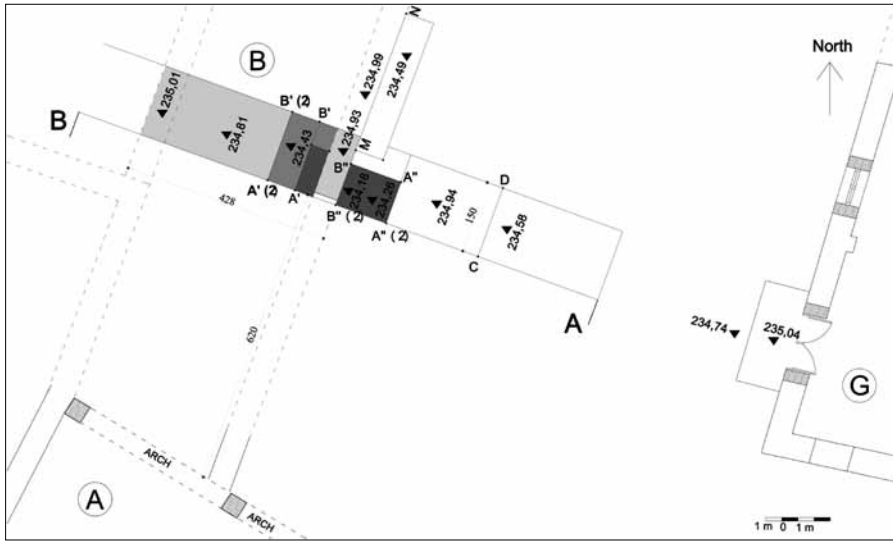

Fig. 6
Khan, Building B,
courtyard and
Trench B-A

Fig. 7
Khan, view towards east,
over destroyed Building
B to unrestored facades
of Stable E (left in front),
Guesthouse F (two-storey,
with rests of door on first
floor), Coffee house
G (center), H (right).
In front of G unrelated
square structure

Fig. 8
Khan, view towards east over
destroyed Building B
and trench markers onto
unrestored facades of
Stable E (left in front),
Guesthouse F, Coffee house
G (center), H (right), A (far
right) and unassociated
passageway (far right/in front)

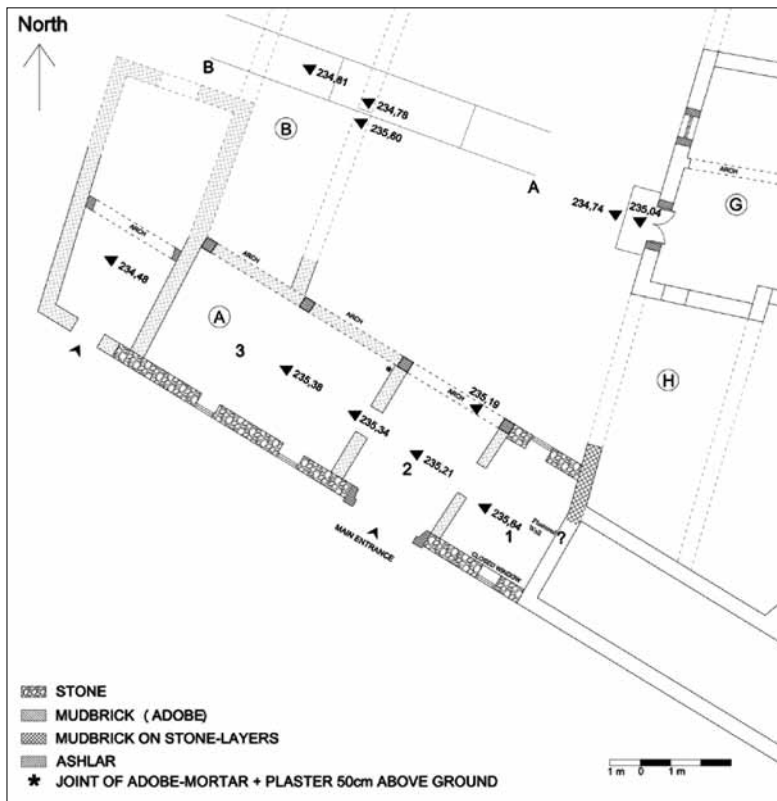

Fig. 9
Khan, Building A,
ground-floor plan

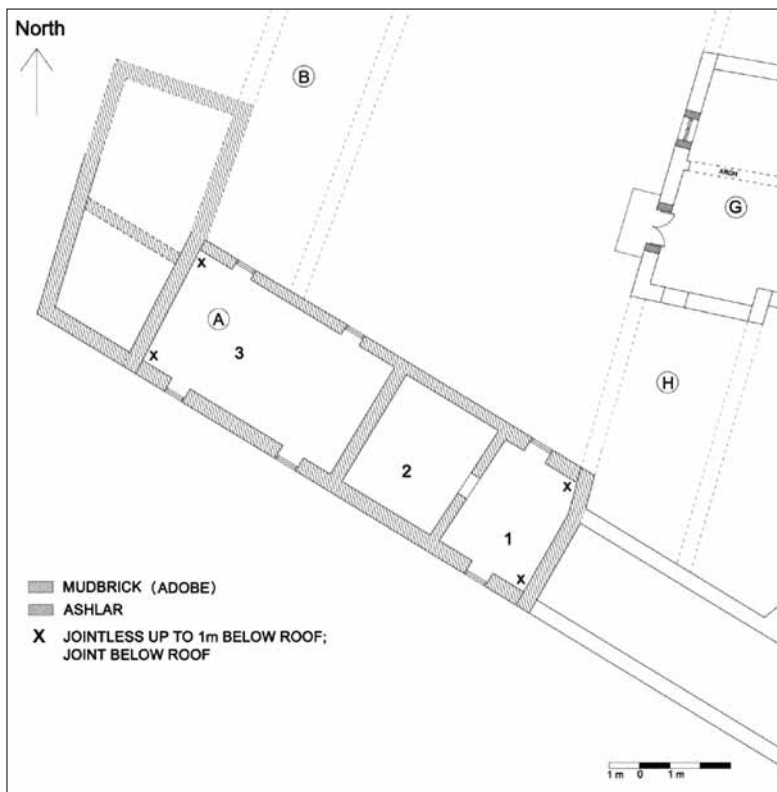

Fig. 10
Khan, Building A,
'First-floor' plan,
level above stone
wall and arches of
ground floor

Fig. 11
Khan, Building A, south
elevation towards street;
left: unassociated passageway

Fig. 12
Khan, Building G (coffee house),
view from southern bay towards
northern wall, *souventza*
(cornice) on wall to left,
middle pillar reinforced
by concrete cover

Fig. 13
Khan, Building A, view into
south-west corner and of
western wall of Room 3
shared with unassociated
passageway

Fig. 14
Khan, destroyed Building B,
view towards south onto
north elevation of Building A;
right: unassociated passageway,
slight traces of walls of B
under debris and vegetation

Fig. 15
Khan, Building A, rest
of filling of middle
arch and ashlar pillar
with capital

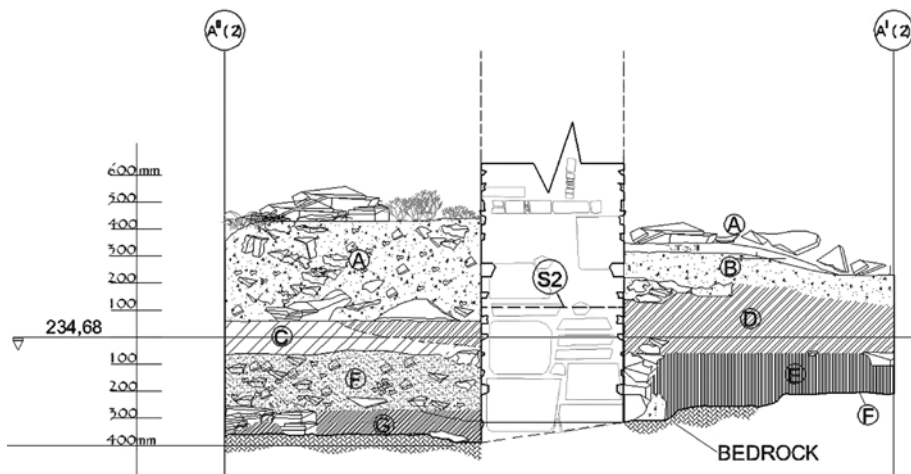

Fig. 16
Khan, Building B/
courtyard, Trench B-A,
detail; drawing of
south profile A'(2) –
A'' (2) over east wall
of B, exterior and
inner floor levels C,
B and F

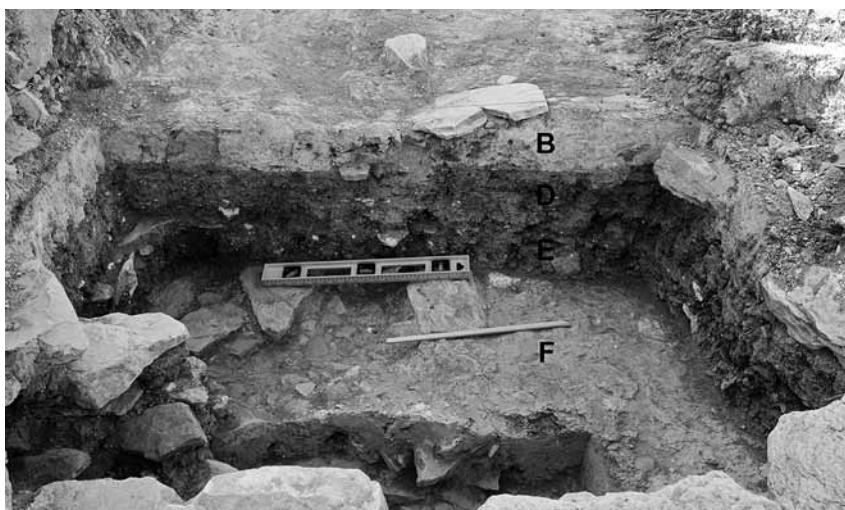

Fig. 17
Khan, Building B,
Trench B-A, view
towards west with
excavation next
to eastern wall,
until A' (2) - B'(2);
Inner floor
Levels B and F

Fig. 18
Khan, Building B/courtyard,
Trench B-A, view towards
south; right: eastern wall of B,
far right: inner floor level B;
Left of ashlar Block S2 (rest of
frame of door/gate): exterior
floor level F with stone slab
next to the wall

Fig. 19
Khan, Building B/courtyard,
Trench B-A, view towards
west onto eastern wall of B;
bottom: bedrock

Fig. 20
Khan, Building B,
Trench B-A, view towards
east onto the east wall of B,
left: floor level F,
bottom: bedrock

Fig. 21
Khan, courtyard/Building B,
Trench B-A, view towards south.
South profile B''(2) - A''(2) east of
eastern wall of B with floor levels
C and F; right: ashlar Block S2

Fig. 22
Khan, courtyard/Building B,
Trench M-N next to eastern wall
of B, view towards west

Fig. 23
Khan, Building E, Unearthed
remains of a manger along
northern wall, view towards west

J. Paul Getty's Motivations for Collecting Antiquities

Erin L. THOMPSON*

Collecting is a curious behaviour. Hardly anyone has not formed a collection, however small. And yet, for all its universality, the collecting impulse, especially the impulse to collect classical antiquities, has been surprisingly little studied. Thanks to inventory lists, household expense records, architectural plans, and other archival records, we know many of the practical facts of most major private collections of antiquities: how much collectors paid for them, from whom they purchased them, where in their homes or private museums they displayed them. Yet, answering the questions of who, when and where bring us very little closer to answering the question of why.

Part of the reason that we have made so little progress here is that observers of collecting have been unusually consistent in assuming that they already know the answer. Antiquities collectors, you will read in many scholarly texts, collect out of a desire for social prestige and have little true appreciation for the beauties of what they own.

Scholars have long studied the human habit of collecting and exhibiting objects in order to communicate one's self-image to others¹. However, there is a pervasive tendency to see collecting and displaying as a hypocritical activity, one that creates a façade of false identities to cover the true being of the collector. For example, J. Alsop, the author of what is otherwise one of the more discerning histories of collecting, insists that the "true collector" lacks any "inner relationship" to what he collects, and instead gathers together "objects belonging to a particular category the collector happens to fancy, as magpies fancy things that are shiny"². Pierre Cabanne even more reductively claims that "small countries, short men, [and] religious minorities" are especially inclined to collect because "the collections they bring together give them a reputation and add to their stature or distinction"³.

This type of analysis is reductionist, dismissive and not sufficient – it does not explain, for instance, why the collector acquires antiquities and not real estate, horses or even contemporary art, all of which could also display social prestige. And this scholarly perspective is not that far removed from the satirical criticisms levied against collectors since Roman times, which paint them as greedy, effeminate, stupid, uncultured, arriviste, sexually incontinent or all of the

* Assistant Professor, Erin L. Thompson, Assistant Professor, John Jay College, City University of New York 10017, USA. E-mail: ethompson@jjay.cuny.edu

¹ Scholarship on the use of art to fashion public identities has been especially fruitful for the Renaissance period; see Greenblatt 2005; Jardine 1998; Thornton 1998; Syson 2001.

² Alsop 1982, 70.

³ Cabanne 1963, viii.

above⁴. Yet, ascertaining motivations of antiquities collectors is crucial, because these collections can shape our perception of the world, or knowledge of its past, and the course of its future⁵.

One particularly under-examined strand of the history of collecting are American antiquities collectors of the 20th century including William Randolph Hearst, J. P. Morgan, Leon Levy and Shelby White⁶. They were either born in humble circumstances or made their money in oil fields, yellow journalism, or other realms not known for their intellectual sophistication or Old World flavour. Antiquities allowed these men and women to forge new identities for themselves, as sophisticated connoisseurs who had more in common with Tiberius than Texas or with Catherine the Great than the slaughterhouses of Chicago⁷. These American collectors used antiques to display an imaginary ancestry, but, instead of a claim of literal decent, they asserted spiritual ancestry. And they displayed this ancestry to as many members of the public as they could.

Americans have long had a conflicted attitude towards classical antiquity. Like the British peerage, who found models for Parliament's gains in power at the expense of the king, Americans were also interested in using antiquity to provide prototypes for their own desired political changes. The philosophy of the American Revolution was derived from classical texts, especially those of Republican Rome, and orators, philosophers, politicians and other educated Americans steeped themselves in antiquity as they sought a justification for revolution and advice for the establishment of a new governmental system⁸. But even with growth of interest in antiquity, the Americans' experience of original ancient art was almost non-existent. Instead, they experienced it through books, prints, a few casts and buildings such as Monticello that were modelled on the antique.

In this, Americans mirrored a trend of suspicion of ancient art established by certain British thinkers and travellers. James I established a permanent embassy in Venice, cementing and creating diplomatic and trade relations with northern Italy. He also ended the wars with Spain,

⁴ Pollitt 1978, has summarised the two main positions, the "Catonian" and the "Connoisseur", taken in Roman debates about the propriety of collecting Greek art, which began almost with the first importation of conquered Greek art in the late 3rd century B.C. and lasted until the 2nd century B.C. The Catonians argued that Greek art caused a decay in Rome's moral standards. The most outspoken critic of this decay was Cato the Elder, renowned for his rejection of all foreign cultures and especially for what he believed to be the "diverse vices, avarice, and luxury" and "every sort of libidinous temptation" infecting Rome from its contact with Greece and the East (Livy Rom. Hist. 34.4.4).

⁵ For example, the history of radical restorations and modifications of antiquities can only be understood in the context of collectors' motivations, since they ordered these manipulations of fragmentary artefacts in order to shape them to their desired uses. For examples of such manipulations, see, e.g., Howard 1968; Howard 1982; Howard 1991; Picón 1983; Fejfer 2003; Marvin 2003; Zirpolo 2008.

⁶ For Hearst, see Levkoff 2008; Procter 1998; Procter 2007. For Morgan, see Auchincloss – Morgan 1990; Strouse 2000; Moore 2005. For Levy and White, see von Bothmer 1990.

⁷ Of course, there is a long history of collecting antiquities in order to craft and express a new or modified identity. See, for example, the *bovattieri*, "cattlemen," a new class of elites that arose in Rome in the 14th century. Their wealth came from banking and the cloth and spice industries, and they collected antiquities in a quest to counter their provincialism by "proving" their noble origins by displaying antiquities to support fabricated family lineages. See Christian 2010, 68-74. One should also mention the collecting activities of Thomas Howard, the Earl of Arundel, whose habits of collecting set the pattern for centuries of subsequent British and then American collecting: the use of a private antiquities collection to display wealth and power; the preference for imported rather than the local antiquities of Roman Britain; the heavy restoration of any works in less than perfect condition; the willingness to obtain antiquities both through purchases from existing collections and through new excavations; and, above all, the belief that the collector was in a better position to appreciate and cherish the antiquities than the current possessors, and thus that the collector was justified in circumventing export restrictions and all other manner of laws and regulations in order to acquire his antiquities. See Howarth 1985 and Scott 2003.

⁸ Dyson 1998, 4. See also Mullett 1939.

allowing the English to travel in the south. The intensity of English distrust of the papacy and the power of the Inquisition lessened, and the pan-European political situation increasingly favoured travel after the end of the Thirty Years' War in 1636 and the War of the Spanish Succession in 1713. More and more, young Englishmen began to follow Arundel's example and make what became known as the Grand Tour: a slow progression across the continent, culminating in a stay in Italy, to mark the completion of their university education.

Most Grand Tourists passed through the Roman forum after the English Civil War, the execution of Charles I, and the Glorious Revolution had firmly established that ultimate power in England resided in its Parliament, not in its king⁹. English philosophers and politicians from the late 17th through the 18th centuries eagerly sought historical models and justifications for political systems ruled by a parliamentary body. Englishmen had long read Sallust, Livy, Tacitus and other Roman Republican political thinkers during a traditionally heavily classical education. Thus, it is not surprising that the newly powerful English oligarchy justified their power by comparing themselves to the senators of ancient Rome. The model was so useful that both Tories and Whigs identified themselves with the Roman Senate¹⁰.

The English elite displayed their claimed links to Rome not only in their writings and speeches¹¹, but also by commissioning portraits of themselves in Roman garb and displaying antiquities, both original and casts, in their homes and gardens. Such continuing reminders were necessary, because the idea of Republican Rome was not important merely as a one-time justification for oligarchic rule. Rather, the English elite remained concerned that their power could be undermined, either through invasion by pro-royalists from the Continent or, as happened in ancient Rome, through infighting and decadence among the aristocracy that gave rise to civil war, to be stopped only through the rise of an emperor. Rome provided a cautionary model as well as one to emulate.

This reluctance to take in without question everything that antiquity had to offer extended to art as well. Lord Tavistock declared he would 'not give a guinea for the finest torso ever discovered'¹². And Lord Chesterfield ordered his son, travelling in 1749, not to run through Italy '(to use a ridiculous word) *knick-kanckically*... I beseech you; no days lost in poring upon almost imperceptible *intaglios* and *cameos*; and do not become a virtuoso of small wares'¹³. And those who did purchase antiquities, either on or after their Grand Tours, showed an overwhelming preference for portrait statues and busts, since these would bring the model personages of Rome back to life, without being subject to the criticism of participating in the merely luxurious.

By contrast, very few Americans travelled to Europe until the early 19th century, when the end of the Napoleonic Wars meant made travel within Europe easier, regular steamship service made crossing the Atlantic quicker and safer, and a growing and increasingly educated American middle class began both to feel the importance of first-hand exposure to European culture and to be able to afford it¹⁴.

⁹ For the impact of this history on Grand Tourists, see Ayres 1997.

¹⁰ The same would later be true in the United States, whose Revolutionary thinkers were similarly eager to adopt the Roman Republic as a model; see Gummere 1963, viii.

¹¹ For example, see Oldmixon 1730, iv-v, describing the Whigs as *patres patriae*; see also Montagu 1759; Lee 1681; Addison 1712.

¹² Jackson-Stops 1985, 47.

¹³ Quoted in Scott 2003, 109 (emphasis in the original).

¹⁴ For the early history of American relationships to antiquities, see Dyson 1998.

And not all of the Americans who made the trip were equally impressed with ancient art. Ralph Izzard Middleton of South Carolina wrote home during his 1836 visit to Rome, after having seen the Belvedere Torso, to comment that artists should go look at it, but for people ‘who could not model a dog out of a piece of wax (among which I enroll myself) to go and spend hours together in the middle of winter in the Vatican constantly exclaiming how beautiful, how beautiful, when they are all the while thinking how cold, how cold, this I think utterly absurd’. In the same letter, he huffs that ‘triumphal arches and old tottering columns, the dilapidated statues and smoked frescoes, all these are fudge’¹⁵.

Middleton’s attitude was characteristic of many 18th and 19th century Americans. Having formed a nation on the belief that America was capable of producing all that it needed, without assistance from the Old World or its false claims of superior culture, many Americans must have thought it incongruous to form large-scale collections of antiquities. Such collections were possessed by the aristocracy, and, for Americans, would have been especially associated with the same 18th century English elite against whom they had rebelled. Thus, for example, even Hearst and Morgan, both seemingly insatiable collectors of all variety of artworks, accumulated only a relatively few number of antiquities, and these mostly minor objects such as terracotta vases.

Especially early in the 19th century, the first Americans to bring home classical souvenirs from their European travels acquired relatively few and minor antiquities. Exceptions were treated with suspicion. The captain of the U.S.S. Constitution purchased a Roman sarcophagus in Beirut in 1839 and presented to the American government to serve as a resting place for Andrew Jackson. Jackson, at that point two years out of office and with six more years to live, agreed with the government that an ancient sarcophagus had too imperial of a flavour, and it was donated to the Smithsonian Museum instead¹⁶.

J. Paul Getty (1892-1976) was one of the first private American collectors to both recognise and crave the imperial qualities that had led to the rejection of works like the sarcophagus (as opposed to the separate history of antiquities collecting by American museums, which took a distinct path)¹⁷. Getty grew up in the quintessentially American settings of the scraped-together oil boom towns of the Great Plains in the late 19th century and the brand new expanses of Los Angeles in the early 20th century. He made his first million by the time he was 24, in 1916, prospecting for oil in Oklahoma as he had learned to do from his father. He promptly retired, declaring that he would henceforth live a life of enjoyment of beaches and fast cars.

This California idyll proved so tiresome for Getty that he began to work again after little more than a year. He worked for the rest of his long life, travelling constantly, sleeping little, trusting few, and accumulating a vast fortune – somewhere around two billion dollars by the time of his death, thanks to Getty Oil’s worldwide network of oil production and distribution. Most crucially, he negotiated a concession to drill in lands belonging to Saudi Arabia and Kuwait. Oil had never been found there, but Getty suspected, quite correctly, that he would strike it.

Getty had two amusements: women and art. Along with constant long- and short-term affairs, he married and divorced five times, all to strikingly beautiful women, all in their late

¹⁵ Middleton 1836.

¹⁶ Perkins 1958; Dyson 1998, 22.

¹⁷ For Getty’s collecting, see Hewins 1960; Getty 1965a; Getty 1965b; Le Vane – Getty 1955; Getty 1968; Getty 1986; Lapatin 2011.

teens or early twenties when they married the increasingly older Getty, and all effectively abandoned when they became pregnant and Getty lost interest. His heart was more constant with art, possibly because he treated collecting as if it were a business.

Getty wrote frequently and self-analytically about his collecting. He gives us a complete history of the development of his collecting habit, which he traces back to visits to the Louvre and the London National Gallery while travelling with his parents in his late teens, although neither 'made much of an impression on me'¹⁸. Nor did the many European museums he saw while a student at Oxford. His first art purchases were two bronzes and some carved ivory acquired in China when he was twenty, but it would be eighteen years before he purchased any more art. Then came the Great Depression:

Now, many of the strong hands that formerly held some of the finest examples of art on the face of the earth were forced to relax their grip. Many choice items became available for purchase, and art prices, like all other prices of the time, dropped.... As I became aware of this, my long-dormant urge to collect things of beauty and examples of fine art finally awoke¹⁹.

Getty made a second burst of purchases from European collectors selling their collections for low prices just before and during World War II²⁰. And then, 'having been infected by the virus, I proved to have a chronic disease'²¹. He kept collecting, even as prices rose in a recovered post-war art market. He called himself 'an apparently incurable art-collecting addict', and noted that he had vowed to stop collecting several times, only to suffer 'massive relapses'²².

He even published a book, *The Joys of Collecting*, in 1965, in which he claims: 'I continued collecting until 1964, when I more or less stopped. I felt that I had acquired enough, that I had assembled a collection of which I could be proud, and that I should leave the field to others'²³. But in a 1976 autobiography, he ruefully noted that as 'the history of my art collecting activities between 1965 and 1975 [proves], when it comes to collecting, I am also a chronic prevaricator', for he continued to make substantial purchases²⁴.

Though Getty joked about his 'addiction' to collecting, he also evolved a philosophy of collecting that inextricably linked art to business and business to immortality. He began from the conviction that 'great wealth is generally due to imagination', since a businessman will be successful only if he has enough imagination to see or create new ways of investing and risking his capital, ways unexploited by others²⁵. Getty thought that an appreciation for culture was key to developing this imagination in several ways.

First was the merely practical: the American must feel comfortable navigating other cultures in order to negotiate business transactions with foreign partners, or else 'American businessmen will allow their fears to paralyze them and stop expansion and trade'²⁶. Getty

¹⁸ Getty 1965a, 11.

¹⁹ Getty 1965a, 12.

²⁰ Getty 1968, 97.

²¹ Getty 1968, 98.

²² Getty 1986, 256-257.

²³ Getty 1965a, 12.

²⁴ Getty 1986, 258.

²⁵ Quoted in Hewins 1960, 360.

²⁶ Quoted in Hewins 1960, 366.

was consumed with his self-imposed goal of fluency in other cultures. He could have easily afforded the best translators, but he learned languages from records, practicing alone late at night in his hotel rooms. Languages were not the only way he sought to blend in to the different cultures through which he travelled. He 'did not mimic manners and mannerisms. He assumed them', as one of his wives describes, calling the result his 'perfect coloration'²⁷. Getty even purchased and stored a different wardrobe in various European capitals so that he would not stand out by wearing, say, a Spanish-made suit in Berlin.

More mystically, Getty saw a crucial role for appreciation of past culture in the life of a businessman. He thought that an interest in the past would stimulate other interests, 'invigorating the individual and adding breadth and depth to his whole existence'²⁸. He repeatedly stressed that, 'notwithstanding all the demands made on my time and energies, I have consistently striven to live a rounded existence, to avoid becoming bogged down in a narrow groove.... Any such one-dimensional course would, I am sure, have proven fatal to my career – to say nothing of my individuality'²⁹. He believed that if he 'concentrated on business to the exclusion of all else, I would soon lose my sense of perspective and proportion. I would atrophy and lose whatever capacity I possessed to decide and direct'³⁰. In other words, the pleasures of collecting were essential to his business.

Getty's beliefs about the importance of art to business were so strong that they led him to found a museum, first opening his California home and its collection to visitors, then constructing a special building, the Getty Villa, to house the collection, and ultimately leaving the bulk of his fortune to a trust to fund the museum's continued operation (much to the disappointment of various mistresses)³¹. He explained his impulse to open his collection to the public as a product of 'conscience pangs':

After acquiring a large number of examples of fine art, one develops conscience pangs about keeping them to himself. The difference between being a barbarian and a full-fledged member of a cultivated society is the individual's attitude toward fine art. If he or she has a love of art, then he or she is not a barbarian. It's that simple, in my opinion. Tragically, fifty per cent of the people walking down any street can be classed as barbarians according to this criterion. Twentieth-century barbarians cannot be transformed into cultured, civilized human beings until they acquire an appreciation and love for art. The transformation cannot take place until they have had the opportunity to be exposed to fine art – to see, begin to understand and finally to savour and marvel. These were among the many reasons why the Getty Collection 'went public'³².

Getty, characteristically, exaggerated his collection's importance, since Los Angeles was hardly bereft of art or museums: the Los Angeles Museum of History, Science and Art, later the Los Angeles County Museum of Art, was founded in 1910, and the Natural History Museum of

²⁷ Quoted in Hewins 1960, 212.

²⁸ Getty 1968, 105.

²⁹ Getty 1968, 16.

³⁰ Getty 1968, 40.

³¹ Getty's writings point out, at exhaustive length, the cost of constructing his museum. He claims that he paid out of his own pocket nearly 17 million dollars to construct the Getty Villa (he also gives the total as a pre-tax amount), and calculates its annual maintenance costs of 1.5 million dollars as a per-visitor amount of \$10; Getty 1986, 268.

³² Getty 1986, 259-260.

Los Angeles County opened in 1913. But, regardless of the true state of their exposure to art, Getty wanted to transform the 'barbarians' of southern California not because he believed in the value of art for art's sake, but because of the last tenant of his personal philosophy of art and business. After exercising his imagination to find investment opportunities, the truly great businessman would not, Getty thought, rest content to have made his own fortune. Instead, as Getty did after emerging from his premature retirement, a businessman should continue to expand his existing enterprises and create new ones in order to create jobs for as many people as possible:

I most decidedly do not view my fortune as money that is exclusively mine, nor do I regard my holdings as my personal property. To me they are businesses and industries which produce goods or perform services for the benefit of the entire public. So that they will contribute to the progressive movement of the economic cycle, they must remain productive and whenever possible, expand. I look at my business interests in terms of thousands of jobs which make possible homes, cars, and comfortable living for my associates and employees. Any wealth that comes to me comes from the working partnership of us all. I supply capital and direction and, if I may say so, the inspiration and stimulus. This adds up to a very real partnership. The loyal work of my employees deserves my utmost effort for their welfare, prosperity, and security³³.

Getty's philosophy concludes with the conviction that the benefits provided by this employment should then rightly render a businessman famous: 'I believe that the able industrial leader, who creates wealth and employment, is as worthy of historical notice as the politician or soldier who spends an ever increasing share of the wealth created by industrial initiative and courage'³⁴.

In Getty's philosophy, an interest in art could not be merely passive to give the full effect of 'invigorating' imagination. Getty was thus intensely personally involved in his collection and every decision surrounding it. He did not use agents to make purchases, and he even bid on his own behalf at auctions, although he knew that he would be recognized and thus probably pay higher prices. He scrutinized all of the plans for the Getty Villa, even though, phobic of airplanes and too busy for a ship or rail passage, he never visited California after its construction. He also spent long hours researching both potential purchases and objects he had already acquired. And, most strangely for a hard-boiled oil tycoon with a constant press of business, he also wrote and published several short stories about antiquities in his collection.

The longest of these, 'A Journey from Corinth', features Getty's favourite antiquity, the Lansdowne Hercules (named after its former owner, the Marquess of Lansdowne)³⁵ (Fig. 1). In the story, a Greek landscape architect named Glaucus emigrates from Corinth to the Bay of Naples in 147 B.C., a year before Corinth's conquest by Rome. He finds employment working for a Roman aristocrat, Lucius Calpurnius Piso, on the construction of his new home in Herculaneum, the Villa of the Papyri. As part of his work, Glaucus attends an auction of the spoils from the sack of Corinth and purchases a statue of Hercules – the very one by which he had sat while courting his wife in Corinth's agora. After adorning Piso's villa for a time, the story records the statue's subsequent fate as a gift to the emperor Nero, who 'took a great fancy to

³³ Quoted in Hewins 1960, 373.

³⁴ Quoted in Hewins 1960, 360.

³⁵ For an analysis of this story, see Lapatin 2011, 275-277.

the young Herakles, and used this young man of marble as his audience when rehearsing roles he was going to play in the theatre³⁶.

Much of the story is impossibly anachronistic. Piso was not born until sometime around fifty years after the sack of Corinth, and the Lansdowne Hercules, whose history Getty imagines in the story, was not carved until after the eruption of Vesuvius, nearly two hundred years after that. Moreover, a closer inspection shows that much of the story is influenced by Getty's life, with Glaucus as his alter-ego. Glaucus purchases the Hercules, as Getty did, and designs the landscape surrounding the Villa of the Papyri, as Getty would design the details of the Getty Villa, whose plans he ordered to be based on the Villa of the Papyri. Glaucus and his fiancé Daphne marry in haste in order to leave the threatened Corinth, just as Getty had married T. Lynch, his wife at the time of the writing of the story, in haste in Rome on the eve of the declaration of war between Italy and America.

However, other aspects of the character of Daphne seem to be wishful thinking. By contrast to the independent Teddy, who lived apart from Getty for most of their marriage in order to pursue an opera career, Daphne is described as 'rather a shy young woman, she was never anxious for any company other than that of her husband. Strangers made her nervous.' And much of her dialogue consists of praising Glaucus with statements such as 'How wise you are, dearest. And how silly I am'³⁷. During his voyage to Italy, Glaucus offhandedly invents the idea of navigation by means of noon readings of the sun's position, echoing Getty's pride in his wartime training in naval navigation. Glaucus also spouts Getty's unmistakable politics, instructing Daphne that the 'Romans are hated by the mob because Rome protects the rule of the propertied classes, doubtless because she deems them less likely to take risks and cause trouble'³⁸. Anyone familiar with the career of the historical Piso's son-in-law, Julius Caesar, would doubt that the propertied classes of the late Roman Republic, with their habit of raising private armies and engaging in protracted civil war, were so little likely to cause trouble. The story even faithfully reflects Getty's obsession with financial minutia: the reader learns the amount of the fare for Glaucus's passage to Italy, how much he gave each sailor on the ship as a tip, and the charge for the customs duties he paid upon arrival in Italy, and his exact financial status upon arrival when Glaucus and Daphne's 'joint capital consisted of personal belongings of no great intrinsic value and about five thousand drachmae in cash'³⁹.

Getty knew that such detailed speculations about the history of the objects in his collection were best framed as fiction: 'We [collectors] begin by reading a brief catalogue description of our treasure. Then we elaborate on it. And the next thing we know we're reconstructing its life – creating a history, plus'⁴⁰. His use of the word 'reconstruction' to describe his activities means that he did not regard himself entirely as a fabulist. He believed in the truth of his reconstructions, even if he knew that he could not prove them. After all, he had arrived at them by conducting extensive research, consulting the most eminent of artists, and using his imagination. And imagination, to Getty, was not the flighty and unreliable tool that it so often proves to be for most of us. Instead, it was the source of the investment ideas that had produced billions

³⁶ Le Vane – Getty 1955, 325.

³⁷ Le Vane – Getty 1955, 313-314.

³⁸ Le Vane – Getty 1955, 287.

³⁹ Le Vane – Getty 1955, 310.

⁴⁰ Le Vane – Getty 1955, 68.

for him. Why not trust this evidently uniquely capable imagination to discern true from false in the world of antiquities, just as it had so successfully discerned bad from good in the realm of investment opportunities?

Because, as the benefit of hindsight proves, Getty knew oil better than marble. His purchase of a number of what now seem to be obvious forgeries shows that the skills he learned as a child, as an unreconstructed American, were stronger than those he acquired as he attempted to turn himself into an art historian later in life. For example, Getty believed that a torso of Venus he purchased in 1939 from an Italian art dealer, who told him it was found in the sea just off the coast near Anzio (ancient Antium), came from the villa the emperor Nero built there. This belief was partially due to his consultation of an expert, the antiquities dealer, who provided him with the information about where a fisherman had dived to find the work; partially to his research, which showed that the changing coast line meant to that villa site was now underwater; and partially to his imagination. In a short story written in the early 1950's, 'A Stroll along Minerva Street', Getty describes the emperor Nero purchasing a statue of Venus in Pompeii and installing it in his villa. Although the story is presented as fiction, the tone shifts in the last paragraphs, when Getty writes of his purchase of the torso and asks:

Is it too far remove from the realm of possibility to suggest that this torso... might be the remains of a seven-eighths life-sized status of Venus, bought by the Emperor Nero from the dealer Trimalchio of Neopolis, nineteen centuries ago? After all, she *was* found in the sea. And on the exact site where Nero's great villa, which time and the elements have since destroyed, once stood⁴¹.

Unfortunately for Getty's imagination, while the realm of possibility might have allowed the torso to have been a possession of Nero if it were in fact found 'on the exact site' of his villa, the dealer was lying. The torso is a 19th century forgery⁴².

Getty bought several expensive works from the Roman dealer in question, A. Barsanti, and he seems to have known his client's tastes well, and especially that, for Getty, the most important thing about a potential purchase was that it could be connected to an eminent former owner. Even Nero, the emperor generally known for his bloodthirstiness, depravity and insanity, could be sufficiently rehabilitated to provide an illustrious provenance. Before it enters into the reconstructed description of Nero's purchase of the statue, Getty's 'A Stroll Along Minerva Street' begins with a nonfictional defence of the character of Nero. At least, Getty claims, Nero was a pacifist, his taste in art was 'discriminating', and 'his seizure of property is also modest when compared with the deeds of contemporary confiscators'⁴³. By 'contemporary confiscators', Getty probably means the Internal Revenue Service. His writings are filled with complaints about the amount of taxes he had to pay, thus allowing the money to be wasted by the inefficiencies of government instead of turned into new jobs by supporting Getty's further investments⁴⁴.

Though Nero would do, Getty above all preferred to acquire antiquities previously owned by the emperor Hadrian or by 18th century English aristocrats – or, ideally, by both, as he

⁴¹ Le Vane – Getty 1955, 337 (emphasis in the original).

⁴² Lapatin 2011, 277.

⁴³ Le Vane – Getty 1955, 330.

⁴⁴ Getty also published one further short story in this genre, 'The Emperor's Birthday', which provides a speculative history for his bust of the empress Livia, claiming that it might have been a birthday gift for her husband, the emperor Augustus, from the citizens of Nola, his birthplace.

believed was the case for the Lansdowne Hercules⁴⁵. He purchased this sculpture from the noble English Lansdowne family, which had possessed it since its purchase in 1792 by the first Marquess of Lansdowne, after it was reportedly excavated at the site of Hadrian's Villa in 1790. Getty elevated this claim, which may have been merely part of the sales pitch offered by the 18th century dealer, into a direct connection with Hadrian: 'There is evidence to suggest that this ... statue was a great favorite of the Roman Emperor Hadrian, who was the most sophisticated of all ancient Roman emperors'⁴⁶. He thrills that his purchase of it means that 'this magnificent marble sculpture, which once delighted the Emperor Hadrian and for a century and a half was a pride of Britain, is now completely "Americanized" – on view for all to see at the Getty Museum'⁴⁷.

Getty repeatedly claimed that he bought from collections of well-known connoisseurs in order to avoid forgeries, but the attraction of acquiring works with a distinguished provenance went far deeper than that⁴⁸. Getty remarked to one confidant that:

I have always felt I had a great deal in common with two people widely separated in time – [William] Randolph Hearst and Hadrian. I can scarcely be a reincarnation of Mr. Hearst with his being a contemporary of mine, but I have wondered for many years why I have for so long felt such a close affinity with Hadrian. When I read about him and his villa and his life, I feel I already know it all and understand why he made the decisions he did. I would very much like to think that I *was* a reincarnation of his spirit and I would like to emulate him as closely as I can... Hadrian, Hearst and I are alike – we have all liked things on a grand scale⁴⁹.

Getty thought that Hearst, the newspaper magnate and great art collector, 'lived like a Roman emperor', and Hearst's estate at San Simeon reminded him of Hadrian's villa⁵⁰.

Getty's belief in his close ties – whether of reincarnation or not – to Hadrian and the Hadrian-like Hearst were a product not just of their shared interest in art, but also of their shared power over the economic lives of their dependents:

...I feel no qualms or reticence about likening the Getty Oil Company to an 'Empire' – and myself to a 'Caesar'. In fact, I'm willing to go so far as to argue that Getty Oil is more of an 'Empire' than Exxon or a great many other oil companies far larger than Getty Oil. This is because there *is* a 'Getty.' That fact is known to

⁴⁵ Getty is not the only American collector to have especially sought out antiquities from aristocratic British collections. See, e.g., the collection of Gilbert M. Denman, Jr., who, later in the 20th century, would purchase a Trajan a Marcus Aurelius, and a Cupid and Psyche from the Lansdowne collection, a Sleeping Ariadne and a bust of a woman from Wilton House, a statue of Athena possibly from the Hope collection, a fragment of a sculpture of two men cooking a boar from Lowther Castle, and a seated philosopher from Wentworth Woodhouse; see Hoffmann 1970, 34, 100, 104.

⁴⁶ Getty 1965a, 17.

⁴⁷ Getty 1965a, 18.

⁴⁸ Getty purchased most of his antiquities through dealers or directly from collections, but he also obtained a few works by acquiring and privately excavating several ancient villa sites on Italian coast. However, Italian law prohibited him from exporting most of the objects he uncovered. It is greatly to be regretted that the museum he founded did not similarly limit itself to purchasing antiquities with full provenance histories. Instead, the museum purchased a number of antiquities that had been recently looted, with the result that it has so far repatriated around 40 antiquities worth around \$44 million to Italy; see Getty Trust 2007a; Getty Trust 2007b; Rosenbaum 2013.

⁴⁹ Lapatin 2011, 283.

⁵⁰ Getty 1986, 234.

and by every employee of Getty Oil, by every member of the 'Empire.'. And every Getty Oil employee knows that he or she can always make a final and direct appeal to Caesar – to an individual named Getty who is not only the president of the company, but who also owns or controls the majority of the company's stock-shares⁵¹.

Getty modelled his life on Roman and European aristocracy, not only through the power of his rule over the Getty Empire, but also by activities characteristic of the leisure-time interests of these aristocrats, including his extensive travels, the construction of the Getty villa, and, most importantly, his art collecting. But why was it so important for Getty to reinforce his belief in his true spiritual ties to the aristocracy? Why did the famously cheap Getty – who installed a pay phone in his English country manor to prevent guests from sticking him with charges for long-distance phone calls – spend millions on his collection and museum?

This was because he wanted to display his collections to the public to fix the dangerous weakness he saw at the heart of American society, one that he explores over and over again in his writings: the 'cultural illiteracy so often displayed by Americans and particularly by American men'⁵². Getty believed that Americans thought that culture is 'for women, long-hairs and sissies', with the result that 'the moment the average American male steps through the doors [of a museum], he assumes a truculently self-conscious half-strut, half-shamble that tries to say: "I don't really want to be here. I'd much rather be in a bar or watching a baseball game"⁵³. Getty argued for a far different view of the relationship between masculinity and culture:

Far from emasculating or effeminizing a man, a cultural interest serves to make him more completely male as well as a more complete human being. It stimulates and vitalizes him as an individual – and sharpens his tastes, sensibilities and sensitivity for and to all things in life. The cultured man is almost invariably a self-assured, urbane and completely confident male. He recognizes, appreciates and enjoys the subtler shadings and nuances to be found in the intellectual, emotional and even physical spheres of human existence – and in the relationships between human beings. Be it in the board room or a bedroom, he is much better equipped to play his masculine role than is the heavy-handed and maladroit... barbarian⁵⁴.

In other words, Getty believed himself to be essentially masculine, felt threatened in this masculinity, and turned to the past for role models to help him forge a persona that would reconcile his self-perceptions with his circumstances.

Getty's beliefs about antiquities had far-reaching consequences for the antiquities themselves. We might simply dismiss Getty's 'reconstructions' as harmless storey-spinning by an involved collector, but the tales told by the founder of a museum do not disappear so easily.

For example, in 1953, Getty purchased a much-damaged fragment of a low relief, showing the head and neck of a horse being led by a now-missing bridle by a young man, part of whose upper body remains (Fig. 2). The Getty's website describes the relief as a Greek work from around 500 B.C. and describes its history as follows:

⁵¹ Getty 1986, 315.

⁵² Getty 1965b, 158.

⁵³ Getty 1965b, 158-159.

⁵⁴ Getty 1965b, 172.

In 1911 a farm laborer in Cottenham, near Cambridge, England, dug up this relief, known as the Cottenham Relief. How did a Greek antiquity end up in the English countryside? An antiquarian named Roger Gale lived in Cottenham in 1728, and this relief probably belonged to him. How it came to be lost or disposed of by him and then buried remains unknown.

Despite substantial advances in scholarship and opportunities to re-examine the work, the Villa's dating and description of the relief exactly follows Getty's own thoughts about the work, down to the rhetorical question:

How did this sublime example of archaic Greek art reach England and become 'lost' and 'found' there? The precise details will never be known, but an entirely satisfactory skeleton of the explanation can be readily reconstructed.... Somehow, possibly during the moving of [Roger Gale's] effects into or out of the house, the fragment was dropped on the ground.... It is even within the realm of possibility that the fragment was left behind and thrown away by the subsequent occupants⁵⁵.

Getty drew his information about the finding of the relief and the possible connection with Gale from the first publication of the work in a 1917 article by the respected scholar Arthur Bernard Cook. Cook reports that he was informed by one Arthur Bull, a landowner and amateur archaeologist interested in Roman Britain, who brought him the relief, that a labourer working on Bull's farm in 1911 had uncovered the relief 'at a depth of some eighteen inches below the present surface of the soil'. Since the relief 'appears to be an isolated relic, thrown out in all probability from a house formerly existing in the neighbourhood', Cook speculated that 'it is at least possible that this relief' had belonged to Gale, 'acquired by him one cannot guess when or where' and had 'at some later date, and by some less instructed owner, been cast away as a broken and worthless bit of marble'⁵⁶.

There is much in this account to inspire scepticism, if one is not as eager as Getty or the Getty Villa to acquire or possess a work from one of the highest periods of Greek art. Cottingham is the name of both a village and a parish, and we do not know the exact location within it of Gale's manor, or whether this manor was relatively close to or distant from Bull's farm. Gale died in 1744, and it seems improbable that something removed from his manor at that time would remain within eighteen inches of the modern soil surface over 160 years later – or that something, even if deposited much later, would not soon be disturbed, lying at such shallow depth on a farm in one of England's most-cultivated agricultural districts.

And if we, like Getty, want to exercise our imaginations to reconstruct an object's history, why not speculate that Bull, seeking to make a splash in his circle of amateur historians, fabricated both the relief and the story of its finding? It would have been relatively easy to obtain a slab of Greek marble and carve this small work, just under eleven inches across. Every forger needs inspiration; conveniently, the British Museum has had in its collections, and published illustrations of it in its catalogues, an exactly similar relief since 1805 (Fig. 3).

This story of forgery might be true or might be false, but it is certainly 'within the realm of possibility', as Getty was so fond of writing. Now so distant from the time of the finding of the relief, we are unlikely to uncover any more evidence than what we have. And the current state

⁵⁵ Getty 1965a, 19.

⁵⁶ Cook 1917, 116.

of scientific testing tells us simply that the marble is as old as any other piece of marble, but not when it was carved. But the Getty Museum has not challenged the wisdom of its founder, and very few visitors, reading the text next to the relief, will think to question the story it presents as a certainty.

The treatment of this relief is an example of the ways in which Getty's attempts to transform his own past continue to transform our contemporary perceptions of the ancient past. More broadly, it is also an example of what this article has argued is the importance of engaging in deeper scholarship in both the nature of the impulse to collect classical antiquities and the effects that such collecting has had on the record of the past, from forgeries to restorations to illicit digging to the privileging of certain cultures, interpretations, and types of artefacts. Collectors like Getty play a role in how we encounter the past long after their death, and it is much to be hoped that these influential collectors receive the scholarly attention that they deserve rather than the facile dismissing of the importance of their activities that they have so often received.

Abbreviations and Bibliography

- Addison 1712 J. Addison, *Cato* (1712).
- Alsop 1982 J. Alsop, *The Rare Art Traditions: The History of Art Collecting and Its Linked Phenomena Wherever These Have Appeared* (1982).
- Auchincloss – Morgan 1990 L. Auchincloss – J. P. Morgan, *The Financier as Collector* (1990).
- Ayres 1997 P. Ayres, *Classical Culture and the Idea of Rome in Eighteenth-Century England* (1997).
- Cabanne 1963 P. Cabanne, *The Great Collectors* (1963).
- Christian 2010 K. Christian, *Empire without End: Antiquities Collections in Renaissance Rome, c. 1350-1527* (2010).
- Cook 1917 A. Cook, “A Pre-Persic Relief from Cottenham”, *JHS* 37, 1917, 116-125.
- Dyson 1998 S. Dyson, *Ancient Marbles to American Shores: Classical Archaeology in the United States* (1998).
- Fejfer 2003 J. Fejfer, “Restoration and Display of Classical Sculpture in English Country Houses: A Case of Dependence”, in: J. B. Grossman – J. Podany – M. True (eds.), *History of Restoration of Ancient Stone Sculptures* (2003) 87-104.
- Getty 1965a J. Getty, *The Joys of Collecting* (1965).
- Getty 1965b J. Getty, *How to be Rich* (1965).
- Getty 1968 J. Getty, *The Golden Age* (1968).
- Getty 1986 J. Getty, *As I See It: My Life as I Lived It* (1986).
- Getty Trust 2007a Getty Trust, Press Release, “The Italian Ministry of Culture and the J. Paul Getty Museum Sign Agreement in Rome”, Aug. 1, 2007.
- Getty Trust 2007b Getty Trust, Press Release, “Ministry of Culture for the Hellenic Republic and J. Paul Getty Museum Sign Agreement Finalizing Return of Objects to Greece”, 7 February 2007.
- Greenblatt 2005 S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning: From More to Shakespeare* (2005).
- Gummere 1963 R. Gummere, *The American Colonial Mind and the Classical Tradition* (1963).
- Hewins 1960 R. Hewins, *The Richest American: J. Paul Getty* (1960).
- Hoffmann 1970 H. Hoffmann, *Ten Centuries that Shaped the West: Greek and Roman Art in Texas Collections* (1970).
- Howard 1968 S. Howard, “Henry Blundell’s Sleeping Venus”, *Art Quarterly* 21.4, 1968, 405-420.
- Howard 1982 S. Howard, *Bartolomeo Cavaceppi: Eighteenth-Century Restorer* (1982).
- Howard 1991 S. Howard, “Ancient Busts and the Cavaceppi and Albacini Casts”, *JHC* 3.2, 1991, 199-217.
- Howarth 1985 D. Howarth, *Lord Arundel and His Circle* (1985).
- Jackson-Stops 1985 G. Jackson-Stops (ed.), *The Treasure Houses of Britain: Five Hundred Years of Private Patronage and Art Collecting* (1985).
- Jardine 1998 L. Jardine, *Worldly Goods: A New History of the Renaissance* (1998).
- Lapatin 2011 K. Lapatin, “The Getty Villa: Art, Architecture, and Aristocratic Self-Fashioning in the Mid-Twentieth Century”, in: S. Hales – J. Paul (eds.), *Pompeii in the Public Imagination from its Rediscovery to Today* (2011) 270-285.

- Le Vane – Getty 1955 E. Le Vane – J. Getty, *Collector's Choice: The Chronicle of an Artistic Odyssey through Europe* (1955).
- Lee 1981 N. Lee, *Lucius Junius Brutus* (1681).
- Levkoff 2008 M. Levkoff, *Hearst, the Collector* (2008).
- Marvin 2003 M. Marvin, "Possessions of Princes: The Ludovisi Collection", in: J. B. Grossman et al. (eds.), *History of Restoration of Ancient Stone Sculptures* (2003) 225-239.
- Middleton 1836 R. Middleton, Letter to Nathaniel Russell Middleton, 28 March 1836, South Carolina Historical Society, Middleton Family Papers 1736-1929 (1168.00).
- Montagu 1759 E. Montagu, *Reflections on the Rise and Fall of the Antient Republicks Adapted to the Present State of Great Britain* (1759).
- Moore 2005 M. Moore, "A Note on a Horse Bit from the Collection of J. Pierpont Morgan in the Metropolitan Museum of Art", *AntK* 48, 2005, 40-54.
- Mullett 1939 C. Mullett, "Classical Influences on the American Revolution", *CJ* 35.2, 1939, 92-104.
- Oldmixon 1730 J. Oldmixon, *History of England during the Reigns of the Royal House of Stuart* (1730).
- Perkins 1958 J. Perkins, "Four Roman Garland Sarcophagi in America", *Archaeology* 11.2, 1958, 98-104.
- Picón 1983 C. Picón, *Bartolomeo Cavaceppi: Eighteenth-Century Restorations of Ancient Marble Sculpture from English Private Collections* (1983).
- Pollitt 1978 J. Pollitt, "The Impact of Greek Art on Rome", *TAPA* 108, 1978, 155-174.
- Procter 1998 B. Procter, *William Randolph Hearst: The Early Years, 1863-1910* (1998).
- Procter 2007 B. Procter, *William Randolph Hearst: Final Edition, 1911-1951* (2007).
- Rosenbaum 2013 L. Rosenbaum, "Getty's Latest Repatriation (Plus AAMD Members' Loose Interpretation of Cultural-Property Guidelines)", *Arts Journal Blogs*, 13 January 2013, available at http://www.artsjournal.com/culturegrill/2013/01/gettys_latest_repatriation_plu.html.
- Scott 2003 J. Scott, *The Pleasures of Antiquity: British Collectors of Greece and Rome* (2003).
- Strouse 2000 J. Strouse, "J. Pierpont Morgan: Financier and Collector", *MMAB* 57.3, 2000, 1-64.
- Syson 2001 L. Syson, *Objects of Virtue: Art in Renaissance Italy* (2001).
- Thornton 1998 D. Thornton, *The Scholar in His Study: Ownership and Experience in Renaissance Italy* (1998).
- Von Bothmer 1990 D. von Bothmer, *Glories of the Past: Ancient Art from the Shelby White and Leon Levy Collection* (1990).
- Zirpolo 2008 L. Zirpolo, "Severed Torsos and Metaphorical Transformations: Christina of Sweden's Sale delle Muse and Clytie in the Palazzo Riario-Corsini", *Aurora* 9, 2008, 29-53.

Özet

J. Paul Getty'nin Eski Eser Koleksiyonu Yapma Nedenleri

Eski eserler, 20. yy. Amerikalı koleksiyonerlerin Avrupa ile ruhani bağları bulunan sofistike duayenler olarak kendilerine yeni bir kimlik oluşturmalarını sağladı. Bu sayede, 18. ve 19. yy.'ların Amerikalılarında görülen, istedikleri siyasi değişimler için Eski Çağ'dan prototip aranma şeklindeki çelişkili tavırdan büyük bir sapma yaşandı. Fakat bunun yanı sıra büyük çaplı eski eser koleksiyonu yapmayı da genelde reddettiler çünkü Amerika'nın ihtiyacı olan her şeyi, Eski Dünya'nın yardımı veya daha üstün kültür iddiaları olmaksızın üretecek gücü olduğu inancıyla kurulan bir ulusun bunu yapmasının uygun olmayacağı kanısı yaygındı. Bu makalede, petrolcü ve koleksiyoner J. Paul Getty'nin (1892-1976) Amerikan koleksiyonculuğunda dönüm noktası olması irdelenmektedir. Getty, klasik antikalara atfedilen emperyal ve elitist özelliklere olumlu bir gözle bakan ilk Amerikalı koleksiyonerlerdendir. Kendi başına milyarder olan Getty, varlığının çoğunu sanata ve Kaliforniya Los Angeles'ta Getty Müzesi ve Vakfı'nı kurmaya yatırıyordu. Kendi koleksiyonculuğu üzerine sık sık ve kendi kendini analiz eder şekilde yazıyordu; koleksiyonculuğa Büyük Buhran ve II. Dünya Savaşı sırasında koleksiyonlarını ucuzatan Avrupalı koleksiyonerlerden faydalanarak başlamıştı. Zamanla bir koleksiyon toplama felsefesi geliştirdi ki, bu felsefe sanatı işe ve işi de ölümsüzlüğe içinden çıkılmaz şekilde bağlıyordu çünkü sanata maruz kalmanın hem iş hayatında başarı için gerekli 'hayal gücünü' artıracağına hem de Amerikalı işadamlarının bu sayede yabancı ortaklarla iş yaparken ihtiyaç duyacağı kültürel akıcılığı sağlayacağına inanıyordu. Getty'e göre, yatırım fırsatları bulmak için kendi hayal gücüne egzersiz yaptırdıktan sonra, gerçek büyük bir işadamı kendi dünya varlığını yapmış olmakla tatmin olamazdı. Bilakis, bir işadamı mümkün olduğunca daha çok kişi için iş yaratmak üzere mevcut girişimlerini büyütme ve yenilerini ortaya çıkarmaya devam etmelidir ki, bir Sezar kadar ünlü olsun. Ne var ki, Getty'nin felsefi inançları eski eser alırken onu sahte eser konusunda, özellikle satıcı ilgi çekici bir öykü anlatıyorsa, korumasız bıraktı çünkü Getty için yapılacak alımda en önemli husus, eserin daha önce, tanınmış bir sahibi bulunmasıydı. Her şeyden önce Getty, daha önce İmparator Hadrianus'un veya 18. yy. İngiliz aristokrasininin, ya da ideal olarak her ikisinin sahip olduğu eski eserleri satın almayı tercih ediyordu – tıpkı Lansdowne Heraklesi örneğinde olduğu gibi. Getty, hayatını, hem Getty İmparatorluğu üzerindeki egemenliği aracılığıyla hem de kapsamlı gezileri, Getty villasının inşası ve de en önemlisi sanat eseri koleksiyonculuğu dahil olmak üzere Romalı ve Avrupalı aristokratların tipik boş zaman etkinlikleri aracılığıyla söz konusu aristokratlara göre biçimlendiriyordu.

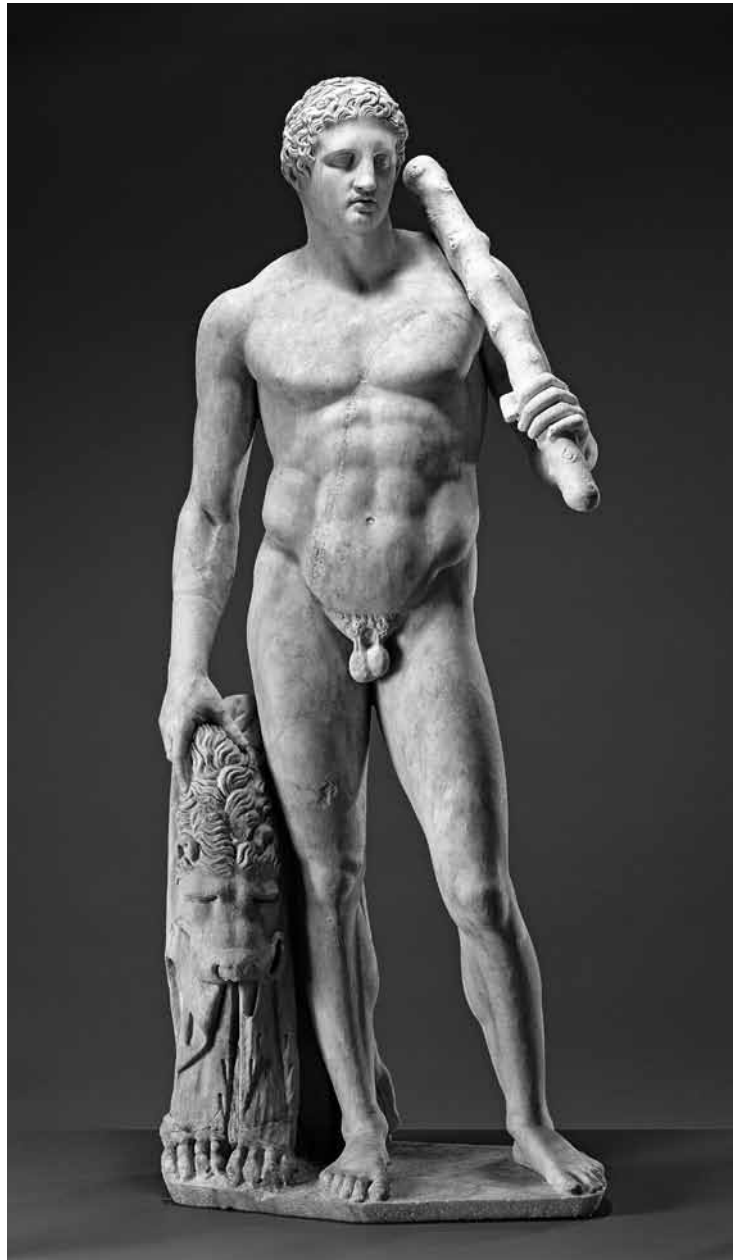

Fig. 1 Roman marble statue of Hercules (Lansdowne Herakles),
c. 125 A.D. The J. Paul Getty Museum (70.AA.109.1).
(Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program)

Fig. 2 Marble votive relief (Cottenham Relief).
The J. Paul Getty Museum (78.AA.59).
(Digital image courtesy of the Getty's Open Content Program)

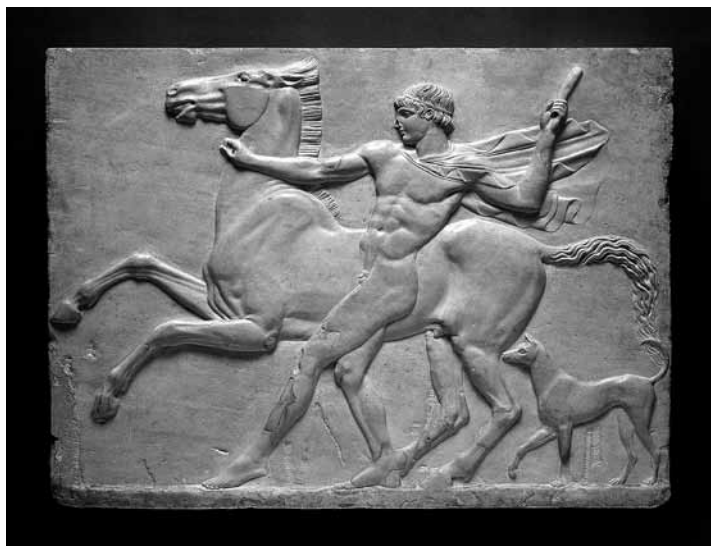

Fig. 3 Roman marble relief of a boy with horse, c. 117-150,
purchased by Charles Townley in 1768. British Museum (1805,0703.121).
(© Trustees of the British Museum)

Akdeniz Yaylalarında Transhümant Mekân Örüntülerinin Karşılaştırmalı Analizi: Belgeler Işığında Antalya (Türkiye) ve Abruzzo (İtalya)

Kemal Reha KAVAS*

1. Giriş¹

Tarih boyunca elverişli iklim, arazi ve su kaynağının bulunmadığı coğrafyalarda yerleşik tarım kültürleri gelişmemiş olduğundan hayvancılık temel geçim kaynağı olmuştur. Otlak alanlarının mevsimsel döngülere göre nitelik değiştirmesi de hayvanlarına besin arayan toplulukların mevsimsel hareketliliğini mecburiyet haline getirmiştir. Böylece göçerlik ve hayvancılık bir bütün halinde gelişmiştir. Göçerliğin Latin kökenli dillerdeki karşılığı “nomad” kelimesinin kökünün “hareketli çoban” anlamına gelmesi² bu bütünleşmenin etimolojik yansımasıdır.

Braudel Avrasya'yı “Atlantik Okyanusu'ndan Çin'e kadar uzanan bir çöller denizi” biçiminde tanımlayarak Avrasya'nın alt bölgelerinde sıkça görülen su ve otlak kıtlığından dolayı tarih boyunca göçerlik tekniklerinin geliştiğini ifade eder³. Genel çerçevesi bu şekilde çizilebilen göçerlik çevreye özgü koşullar, mekândaki hareketlilik stratejileri ve yerleşik kültürler ile kurduğu ilişkilerin doğası gibi faktörler bakımından tarih boyunca farklı biçimlenmeler göstermiştir. Uzun mesafeler kat eden ve temel olarak askeri karakter taşıyan ve güzergâhları öngörülemez göçer hareketler derin siyasi dönüşümlere sebep olmuşlardır⁴.

Buna karşın Akdeniz havzasındaki birçok ülkede günümüzde halen izleri sürülebilir ve “transhümant” olarak adlandırılan, bölgesel, güzergâhları tanımlı ve askeri karakter taşımayan

* Doç. Dr. Kemal Reha Kavas, Akdeniz Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Kampüsü, Antalya.
E-posta: kemalkavas@akdeniz.edu.tr

¹ Bu çalışmaya kaynaklık eden araştırma sürecinin Eylül 2011'de ve Eylül 2013'te gerçekleşen İtalya ayağının yürütülmesindeki rehberliklerinden dolayı kurum yöneticilerinden Dr. Mimar Paola Ardizzola'nın şahsında İtalya'nın Abruzzo ilinde bulunan MusAA (Museo Architettura e Arte) adlı araştırma kurumuna ve L'Aquila Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. R. Continenza'ya teşekkürlerimi sunarım.

Kavas 2013. Aynı zamanda bu çalışma Antalya Bölgesi transhümant mekân örüntülerinin çevre estetiği kuramına göre çözümlendiği bir çalışmamın da devamı niteliğindedir. Önceki çalışmamda Antalya bağlamında ortaya konan düşünceler bu çalışmada İtalyan Akdenizi'ndeki belirli bir transhümant kültür ile karşılaştırılarak incelenmekte ve Akdeniz havzasının farklı noktalarında yer alan transhümant kültürlerin ortak ve değişen özelliklerini tespit etmektedir.

² Chailand 2004, 7.

³ Braudel 2002, 161-162.

⁴ Chailand 2004, 5-6. Tarihte devletlerin göçer toplumlarla mücadeleleri zorlu olmuştur. Askeri açıdan Orta Asya göçerlerinin yüksek hareket ve manevra kabiliyeti ile lojistik organizasyon düzeyine ulaşmak yerleşik toplumlar için imkânsızdı. Dolayısıyla M.Ö. 6. yy.'da İskitler'den başlayarak 17. yy. ortalarında Çin idaresini ele geçiren Mançular'a kadar Orta Asya göçerlerini oluşturan Ural - Altay toplumları tarihte merkezi bir role sahip olmuştur.

bir yarı göçerlik biçimi gelişmiştir⁵. “Nomad” kelimesinin karşıladığı tamamen göçebe çoban yaşamından farklı olan transhüman yerleşik karakter taşıyan toplulukların “yaylacılık” faaliyeti ile oluşur⁶. Transhümanın çerçevesini doğru çizebilmek için öncelikle “yayla” ve “yaylacılık” kavramlarını tanımlamak gerekmektedir. Bu kavramlar Akdeniz havzasındaki yükselti ve iklim şartları ile yakından ilgilidir⁷.

Örneğin Toros sıradağlarının kıyıya paralel olarak uzandığı ve sahilden iç kesimlere doğru ani yükselti artışlarının gözlemlendiği Türkiye’nin Akdeniz bölgesinde yükselti, iklim ve flora bakımından “alt zon” ve “üst zon” olmak üzere iki ayrı bölge bulunur⁸. Kışın otlak imkânı sunan kıyıya yakın alt zonlarda yaz mevsimindeki yüksek sıcaklık ve nem bu imkânları tamamen bitirir. Bu sırada kışın kar ile kaplı üst zonda Nisan-Mayıs aylarından itibaren karlar erir ve çayır lar gelişir⁹. Böylece kırsal faaliyet yazın üst zonda kışın ise alt zonda yoğunlaşır ve bu iki zon arasında mevsimsel hareket zorunluluk haline gelir¹⁰. Bu coğrafi bağlamda otlak bulmak amacıyla bahardan itibaren ve yazın hayvan sürülerinin çıkartıldığı ve “yayıldığı” üst zonun yüksek dağ sırtlarındaki yamaç ve düzlüklerine “yaylak” veya “yayla” adı verilmiştir¹¹. Alt zonda bulunan ve kışın otlak ve tarım imkânı sunan mahallelere de kış otlak anlamına gelen “kışlak” adı verilir¹². Ek olarak yaylak ve kışlak arasında gelişen mevsimsel harekette ara bir yükseltide bulunan ve genelde güz (sonbahar) mevsiminde hayvanlar ile birlikte yaşanan mahallelere “güzlek” veya “güzle” adı verilir¹³.

Türkiye’nin Akdeniz Bölgesi’nde kışlakta tarım ve hayvancılık faaliyetinde bulunan ve yukarıda ifade edilen coğrafi nedenler ile bahardan itibaren hayvanları ile birlikte yaylalara çıkarak yaz sonuna kadar buralarda konaklayan toplulukların yaşamsal faaliyetleri bir bütün halinde “yaylacılık” olarak tanımlanır¹⁴. Yaylacılık, hayvancılığa dayalı “göçebe çoban hayatından” tamamen farklı olarak yerleşik insan topluluklarının hayvan sürüleriyle birlikte mevsimsel hareketler yaptığı, yerleşik topluluklara özgü ve “göçebe hayvancılık” olarak tanımlanabilen bir yaşam biçimidir¹⁵. Transhüman da yerleşik toplulukların yaylacılık temelinde sürdürdüğü göçebe hayvancılığın bir şeklidir¹⁶. Bu bağlamda transhüman, yerleşik hayat süren sürü sahiplerine ait sürülerin çobanlar nezaretinde kışlak – güzlek – yaylak hatlarında mevsimsel salınımlar yaptığı bir yaşam biçimidir¹⁷.

⁵ Johnson 1969, 4; Biondi v.d. 2008, 3; Tunçdilek 1967, 79; Emiroğlu 1977, 21.

⁶ Emiroğlu 1977, 12.

⁷ Tunçdilek 1967, 79.

⁸ Tunçdilek 1964, 19-20.

Braudel 2002, 21. Genel kanının aksine Akdeniz ikliminde yaşam şartları kolay olmamıştır çünkü Akdeniz coğrafyası sadece deniz ile değil, aynı zamanda sahilleri dar şartlara hapsederek kıyıya paralel biçimde uzanan dağlar ile de çerçelenmiştir.

⁹ Tunçdilek 1967, 141.

¹⁰ Darkot 1968, 131-132.

¹¹ Darkot 1968, 131-132.

¹² Emiroğlu 1977, 18.

¹³ Emiroğlu 1977, 18.

¹⁴ Emiroğlu 1977, 18-19.

¹⁵ Emiroğlu 1977, 27.

¹⁶ Emiroğlu 1977, 12.

¹⁷ Johnson 1969, 18; Emiroğlu 1977, 21.

Kışlak ile yayla arasındaki hatların topografyada düşey ya da yatay olarak uzanması mümkündür¹⁸. Örneğin söz konusu hareket Türkiye'nin iç kesimlerinde yatay şekilde, dağlık kıyı kesimlerinde düşey şekilde gerçekleşir¹⁹. Dolayısıyla transhümanın gerçekleştiği bölgelerde yaylalar ile kışlaklar arasında daima yükseklik farkı bulunmak zorunda değildir²⁰. Yaylaları evrensel olarak tanımlayan mutlak fiziki koşullar yoktur çünkü yaylalar ancak kendi yerel bağlamlarında kışlağı tamamlayan ek bir ekonomik faaliyet mahali olarak bağli şekilde tanımlanabilir²¹. Türkiye örneği incelendiğinde genel olarak Orta Anadolu'da yatay transhüman, Akdeniz Bölgesi'nde ise düşey transhüman belirginleşir. Coğrafya biliminin ortaya koyduğu bu önemli tespiti yaptıktan sonra çalışmanın bağlamı daha doğru şekilde tanımlanabilir. Bu çalışma karşılaştırma için seçtiği yöreler itibarı ile Akdeniz Bölgesi'ndeki düşey transhüman ve bu düşey karakterde konumlanan yaylalara odaklanmaktadır.

Yaylalar transhümanı organize ederek dağlık sahaların en önemli potansiyelini meydana getirmiştir. Yaylalar ve vadiler arasında gerçekleşen transhümanın neredeyse hiç değişmeden tarih öncesinden günümüze kadar süregeldiği düşünülmektedir²². Akdeniz iklimi ve topografik şartlarından doğan transhüman tarih boyunca Akdeniz havzasındaki birçok ülkede sürdürülmüştür²³. Transhüman özellikle düzlükler, yaylalar ve dağlık bölgeler arasındaki karşıtlıkların keskin olduğu coğrafyalarda tarih içerisinde doğal olarak gelişmiştir²⁴. İklimle dayalı olarak otlak alanlarının ve hayvan sürüleriyle insanların mevsimsel olarak zon değiştirmeleri transhüman hayvancılık ekonomisinin doğuşu ve gelişiminin temel gerekçesidir²⁵.

Transhüman yaşama tanımlayıcı karakterini kazandıran ve bu yaşam biçimini diğer yaşam biçimlerinden ayıran ana faktör Akdeniz coğrafyasının yüksek kotlardaki yaylaları ve yaylalarda yazın süren geleneksel yaşamdır. Yayla, ek bir geçim sahası ve temel bir yaşamsal dayanak olarak devamlı yerleşmelerin ekonomik yönden tamamlayıcısıdır. Yaylalar sayesinde sürüler taze ve verimli otlaklarda beslenebilmekte, hayvansal ürünler üretilebilmekte, tarımsal faaliyet de gerçekleşebilmektedir²⁶. Yaylalar çevresel verileri ve doğal kaynakları açısından çok özel alanlardır. Dolayısıyla bu karşılaştırmalı çalışmanın ana odak noktasını yaylalara uyum sağlayan mekânsal örüntüler oluşturmaktadır. Kışlaklardaki mekân örüntülerine ise sadece ana hatlarıyla değinilmektedir. Karşılaştırmalı analiz de Akdeniz havzasının iki farklı örneğinde özgünlüklerin, kışlaklardan ziyade, yaylalarda gelişen karakteristik mekân örüntüleriyle sağlandığını göstermektedir²⁷.

Genelde kışlık ve yazlık yaşam alanlarında sınırlı seviyede tarım ile de meşgul olan ve bu uç noktalardan birinde kalıcı konutları bulunan transhüman topluluklar hem sabit hem de geçici yaşam alanlarına sahip olabilir. Transhüman topluluklar her sene aynı mevsimde aynı

¹⁸ Tunçdilek 1964, 17; Johnson 1969, 19.

¹⁹ Tunçdilek 1964, 18.

²⁰ Emiroğlu 1977, 17.

Bu çalışmanın kapsamı dışında kalan Orta Anadolu yaylacılığı yatay transhüman iyi bir örnektir.

²¹ Emiroğlu 1977, 10.

²² Tunçdilek 1985, 146.

²³ Tunçdilek 1967, 148.

²⁴ Biondi v.d. 2008, 3-9.

²⁵ Tunçdilek 1967, 79.

²⁶ Doğanay – Coşkun 2013, 3.

²⁷ Tunçdilek 1985, 146-147.

Karadeniz ve Toros Dağları'nda ve iç bölgelerdeki dağlarda yaylacıların faydalandığı yüzlerce dağ yaylası bulunur. Ot potansiyeli ile bu dağ yaylaları hayvancılık ekonomisinin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

noktalarda duraklar ve geçici barınaklarda belirli bir süre geçirdikten sonra tekrar tanımlı güzergâh boyunca hareket eder²⁸.

Bu toplulukların yaşam biçimleri ve yaşam çevrelerinde ortak özellikler tespit edilebilmektedir. Örneğin transhümant karakterdeki kültürel peyzajların ana öğeleri yaylalar vb. konak noktaları, yaylalar ile kışlakları bağlayan göç koridorları ve transhümansın yerleşim merkezleriyle etkileşime geçtiği yerel pazarlardır²⁹. Buna rağmen yerel bağlamlara özgü olarak gelenekler, idari yapılar, yerleşik toplum ile ilişkiler gibi birçok özelliğin farklılaşması ile Akdeniz havzasının farklı yörelerindeki transhümant toplulukların kendilerine has özellikleri ortaya çıkmaktadır. Bu özgünlükler mekânsal düzene de yansır.

Bu çalışmada mekânsal düzeni anlatmak üzere başvurulan kavram olan “örüntü”, en sade tanımıyla geleneksel toplumlarda belirli coğrafi bağlamda belirli işlevleri karşılayan karakteristik mekânsal kurgudur. Alexander’a göre “örüntü” (*pattern*), bir bağlam, o bağlamdan kaynaklanan bir problem ve problemi çözmeye yarayan kültürel yaklaşımın üst üste çakışması olarak tanımlanmıştır³⁰. Dolayısıyla bir “örüntü” üç öğenin çakışmasından oluşur: Belirli bir çevresel bağlam, bu bağlamın ortaya çıkardığı bir problemler kümesi ve bu bağlamsal problemleri çözen ve kültürel tepkilerle biçimlenen karakteristik bir mekânsal kurgu³¹. Bu soyut “örüntü” tanımı tüm kültürler için geçerlidir fakat yukarıda verilen kural uyarınca şekillenışı kültüre özgüdür³². Bu düşünceler ile Türk ve İtalyan Akdenizi’nden seçilen örnekler (Res. 1) ortak yönleri ve kültüre özgü olarak farklılaşan yönleriyle ele alınmalıdır.

Bu çalışmada Türk ve İtalyan Akdenizi’ni örneklemek üzere sırasıyla Batı Toros Sıradağları’nın biçimlendirdiği Antalya ve Adriyatik Kıyısı’ndaki Apennin Sıradağları’nın biçimlendirdiği Abruzzo İlleri’nden (Res. 1) seçilen iki farklı geleneksel transhümant kültürün yaşamlarını sürdürülebilir kılmak için yaylalarda geliştirdikleri mekânsal örüntüler karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Bu karşılaştırmalı analizin temel hedefi değişen sosyal, ekonomik ve idari yapılar sebebiyle yok olma sürecine giren³³ bu özgün kültürlerin zor yaşam koşulları içerisinde geliştirdikleri sürdürülebilirlik stratejilerinin mekânsal düzene yansması bağlamında ortak ve farklı özellikleri vurgulamak, bu değerli bilgi kaynağı hakkında farkındalık oluşturmak ve önemli bir eksikliğin giderilmesine katkı sağlamaktır³⁴.

²⁸ Tanyeli 1996, 405-471.

²⁹ Herzog v.d. 2005, 82.

³⁰ Alexander 1979, 247.

³¹ Alexander 1979, 247-253.

³² Alexander 1979, 463.

³³ Chailand 2004, 13.

Transhümans ticari takas vb. yollar ile yerleşik toplumlar ile daha barışçı ilişkiler kurduysa da idari yapılarla çatışmalar ve ekonomik gelişmeler neticesinde göçer kültürler kaybolmaktadır. Genelde devletler göçerleri yerleştirmeye ve kontrol edilebilir çiftçiler haline getirmeye çalışmıştır.

Bakır 1995.

Bakır, bu çalışmanın Türkiye ayağının odaklandığı Batı Toroslar bağlamında transhümant Yörük topluluklarının Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri’nde ne tür iskân stratejilerine maruz kaldıklarını ve Yörükler’in yerleşme ve mekân sorunlarını incelemektedir.

Bu çalışmanın İtalya ayağında tespit edilen veriler ise özellikle 15. yy.’da özgün şartlar dolayısıyla yerleşik devlet otoritesi – transhümans ilişkileri için istisnai bir durum oluştuğunu, ekonomik ve siyasi nedenlerle devlet otoritesinin transhümanı desteklediğini göstermektedir. Ne var ki bu istisnai örneğin günümüzde olduğu nokta dünyadaki diğer örneklere benzer biçimde transhümansın kayboluşu yönündedir.

³⁴ Anadolu’da göçer karakterli toplumların mekân organizasyonu hakkında mimar araştırmacılar tarafından ortaya

2. Akdeniz Yaylalarında Transhümant Mekân Örüntüleri: Antalya (Türkiye)

2.1. Coğrafi ve Kültürel Yapı

Batı Toroslar'daki Yörük kültürü Akdeniz Havzası'ndaki değişik ülkelerde bulunan coğrafi temelli transhümansız izlerini taşır. Anadolu'da hayvancılığa dayalı kültürlerin izleri Hitit ve Urartu Dönemleri'ne kadar gitmekle birlikte³⁵ yaylacılık kültürü olasılıkla coğrafi nedenler ve yaşamsal mecburiyetler dolayısıyla Anadolu Akdenizi'nin yerel kültürlerinden biri olmuştur. Bununla birlikte, Anadolu'ya Orta Asya'dan göçen Türkler'in bu kültürü zenginleştirdikleri ve günümüzdeki konumuna ulaşmasında pay sahibi oldukları düşünülmektedir. Anadolu Selçukluların Dönemi'nde Orta Asya'dan gelen diğer gruplar yanında çok sayıdaki göçer Türkler'in yer arama çabası askeri bir hareketin ötesine taşınarak sistematik bir yerleşmeye (iskân) dönüşmüştür³⁶. Bu süreçte Yörük toplulukları, toprağa bağlanarak yerleşmenin dışında kalarak, Akdeniz havzasında coğrafi ve çevresel etkenler çerçevesinde gelişen transhümant kültüre adapte olmuş ve yaşamlarını yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Genel olarak transhümant kültür merkezi yönetim sistemi ile çelişmiştir³⁷. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri'nde tarımsal üretimin artırılması için Yörükler yerleşmeye zorlanmış³⁸ ve idare ile çatışmalar yaşamışlardır.

Anadolu'ya gelen Oğuz boyları Orta Asya kökenli boy, dağ, nehir vb. adları devam ettirerek Anadolu'da bulunan Akdeniz karakterli transhümant yaşama adapte olmuş, alçak ovalar ve çevresindeki dağlarda 100-200 km. civarında salınımlar ile yaz ve kışa bağlı hareketliliklerini sürdürmüşlerdir³⁹. Orta Asya'daki göçebe hareketleri ciddi siyasi değişimlere neden olurken Anadolu'daki transhümant kültür bölgesel kalmış ve bugüne kadar devam eden mevsimlik yaşam döngüsünün devamlılığı üzerine kurulmuştur⁴⁰. Batı Toroslar'da topoğrafya ve iklime bağlı olarak Kasım ayından Mayıs ayı başına kadar ılık sahil bölgesinde (kışlakta); yazın ise Eylül ayına kadar serin yüksek dağ sırtlarında (yaylada) yaşanmaya başlanmıştır. Yayla ile kışlak arasında ilkbahar ve sonbahar aylarında kalınan "güzlek" oluşturulmuştur⁴¹. Mevsimlere göre "kışlamak, güzlemek ve yaylamak" halk arasında kullanılan yerel terimler haline gelmiştir⁴².

Batı Toroslar'da transhümant kültürü temsil eden topluluklar genel olarak "Yörük" olarak adlandırılmaktadır. 1965-67 yılları verilerine dayanan 1976 tarihli Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü İskân Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan Planlama Raporu'na göre Türkiye'de 5657 aileden oluşan 38.100 nüfuslu Yörükler'in; 2716 aile ve 16.550 nüfusu Akdeniz

konan ve mimariye odaklanan Bakır (1995) gibi çalışmalar sınırlı sayıdadır. Genelde göçerlerin mimarisi etnografya ve coğrafya araştırmaları (Tunçdilek 1964, Johnson 1969, Emiroğlu 1977, Yalman, 1993a-b; Seyirci 2000) içerisinde kültürel bir boyut olarak ele alınmıştır.

³⁵ Emiroğlu 1977, 24.

³⁶ Köprülü 1972.

³⁷ Yalman 1993, 38-40.

³⁸ Bakır 1995, 18.

Bakır, Osmanlı İmparatorluğu gerileme döneminden itibaren çıkarılan iskân kanunlarına rağmen göçebe hayvancılığın yüksek ekonomik değere sahip olması vb. nedenlerle göçer yaşam kalıplarının devam ettiğini fakat 1950'lerden başlayarak "tarım topraklarının meralar aleyhine artması, orman kanunu hükümlerinin sertleştirilmesi" nedenleriyle göçebe yaşamın güçleştiğini ifade eder. Neticede birçok Yörük aşireti kışlak olarak kullandıkları bölgelere yerleşerek ilkbahardan sonbahara kadar az sayıda hayvanla yaylaya göçmeye başlamışlardır. Tarım teknolojisindeki gelişmeler ve hayvancılık gelirlerinin düşmesiyle birlikte daha çok toprağa bağlanan Yörüklerin yaz aylarında ancak bir – iki ay yaylaya çıkmaları söz konusudur.

³⁹ Bakır 1995, 33.

⁴⁰ Tanyeli 1996, 415-440.

⁴¹ Seyirci 2000, 5.

⁴² Yalman 1993, 220.

Bölgesi'nde yer almaktadır. Buradan en çok Yörük ailesinin Akdeniz Bölgesi'nde olduğu anlaşılmaktadır. Yörükler'in Akdeniz Bölgesi'nde yoğunlaşmalarında arazi yapısı önemli rol oynamaktadır. Antalya İli arazi dağılım durumu bunu açıkça göstermektedir. Antalya'da orman ve fundalık alanlar (%53,6) ile tarım dışı arazilerin (%20,1) toplamı oldukça geniş yer tutmaktadır (%73,7). Arazinin bu durumu, göçerliğe dayalı geleneksel yapı ve iklim yapısı ile birleştiğinde bölgeyi transhümant kültürün merkezi durumuna getirmektedir⁴³.

Yörükler coğrafi olarak "Batı Toroslar" adıyla anılan Antalya – Mersin – Konya üçgenindeki dağlık yörede yoğunlaşır (Res. 2). Yaşayış biçimi ve topoğrafik yapının gösterdiği ortak özellikler dolayısıyla Batı Toroslar çevresel ve kültürel özellikleri bakımından kendi içinde tutarlı ve özgün bir bölgedir. Batı Toroslar, Antalya Körfezi'nin iki yanında yer alan ve kuzeydeki göller yöresinden güneye doğru birbirinden uzaklaşarak biri Batıda Teke ve Güney Mentеше Yörelere'ne uzanan, öteki güneydoğuda İçel Yöresi'ne doğru yönelen iki kol halindedir. Bu bölgede yüksek dağların yakınında vadilerle yarılmış yüksek yaylalara ve geniş ovalara rastlanmaktadır. Bunların hemen hepsi tektonik asıllı çöküntülerden oluşan çukur alanların alüvyonla dolmasıyla ortaya çıkan birikim ovalarıdır. Kıvrımlı dağlık yapı Teke Yöresi'nde (Beydağları 3069 m.) ve Göller Yöresi'nde (Barla Dağı 2734 m., Dedegöl Dağı 2992 m.) büyük yükseltilere ulaşmaktadır⁴⁴.

Bölge Akdeniz İklimi etkisi altındadır. Bu iklim kıyıdan 700-800 m. yükseltiye kadar bütün özelliklerini göstermektedir. Dağların bazı kesimlerde denize fazla yaklaşmış olması, gerçek Akdeniz İklimi'nin etki alanının fazlasıyla sınırlamakta ise de bu iklim, yükseltisi fazla olmayan büyük ovalarda ve vadi yarmalarında hayli içeri sokulur. Bölge yağış fazlalığı, orman varlığı ile İç Anadolu coğrafyasından farklılaşır. Dağlık ve fundalık Akdeniz Bölgesi'nde "dağ (yaban) keçisi," ovalık ve otçul örtülü İç Anadolu Bölgesi'nde ise "yabani koyun" doğal olarak yetişmektedir. Yörükler'e "güzlek" ve "yaylak" alanları sunan Toroslar'ın Akdeniz'e bakan güney yamaçları yabani zeytin, harnut, erik, ahlat, çam, meşe, kayın, ardıç, sedir ormanlarıyla doludur⁴⁵.

Bölgede keçi varlığı bodur fundalık bitki örtüsüne bağlıdır. Karstik yapı sonucu toprak yüzeyinin kuruluğu ve toprak yetersizliği ot ve çayırların gelişmesini engeller. Bu yüzden koyun varlığı azdır. Ilık geçen kış mevsiminde kıyılarda oluşan otlar, ısının artması ve yağışların azalması ile kuruyarak yukarılara doğru çekilmektedir⁴⁶. Koyun ve keçi besleyen Yörükler buna bağlı olarak hareket eder. Kışın rahat geçmesi yayla dönemindeki performansa bağlıdır. Yaylada iyi beslenen hayvan kışı rahat geçirmektedir. Yayladaki süt, yağ, peynir üretiminin yakın çevredeki pazarlara sunulmasıyla gelecek kazanç kış yaşamına katkı sağlar⁴⁷.

2.2. Yerleşim ve Mimarlık

Transhümant Yörük toplulukları mekândaki yüksek hareket kabiliyetleriyle iklimsel döngüler uyarınca kültür - doğa uyumunu sağlamışlardır⁴⁸. Değişik kültür ve coğrafyalar ile karşılaşan Yörük toplulukları mekânsal kurguları ile çevre verilerini ekonomik şekilde değerlendirmiştir. Yaylacılık yapan Yörükler yaylakta hayvancılık, kışlakta ise ziraat ile uğraşmaktaydılar.

⁴³ Saraçoğlu 1989.

⁴⁴ Saraçoğlu 1989.

⁴⁵ Yalman 1993, 176.

⁴⁶ Saraçoğlu 1989.

⁴⁷ Seyirci 2000, 5.

⁴⁸ Yalman 1993, 53-57.

Bu durum yerleşiklik ile göçebelik arasında bir ara biçimdir⁴⁹. Mekân kullanımı genellikle kış mevsiminde yerleşik düzendeki kalıcı evlerde oturma, yazın ise yaylalarda çadırlarda barınmak şeklinde gerçekleşir⁵⁰.

Transhümant karakterdeki Türk toplulukları tarih boyunca karşılaştıkları değişik kültür ve coğrafyalar bağlamında özgün mekânsal kurgular üretmişler ve çadırlar bu hayatın ayrılmaz parçasını oluşturmuştur⁵¹. Orta Asya'dan Anadolu'ya geçiş ile birlikte coğrafi ve iklimsel özelliklerde köklü değişimler olduğu ve aynı zamanda Anadolu'nun tarihsel derinliği içerisinde çevresel koşullar ile bütünleşmiş çeşitli yapı gelenekleri⁵² ile karşılaştığı bilinmektedir. Anadolu'ya gelen Türkler Orta Asya iklim ve topoğrafyasına benzer kısmen tarıma uygun İç Anadolu Bölgesi'yle karşılaştılar. Yanlarında getirdikleri koyun sürüleri ile keçe örtülü "topak evler" (Res. 3) bozkır şartlarına uyum sağlamıştır. Anadolu'nun engebeli, ormanlı ve yağışlı olan Akdeniz Bölgesi ise yeni çevresel problemler getirdiğinden bu bölgelerde coğrafi temelli transhümant yaşam biçimine uyum sağlandı. Toroslar'a iyi uyum gösteren keçi beslenmeye ve yağmur suyunu bünyesinde tutmayan kıldan yapılmış kara çadırlar kullanılmaya başlandı⁵³ (Res. 4).

Geleneksel yaşamda Yörükler ısının yükselmesiyle sahilden yüksek rakımlı yaylalara doğru göçmeye başlarlar. Göç başlamadan önce komşu obalar ile de müzakere edilerek göçün zamanı ve fiziki yapısına ilişkin olarak katar başının seçilmesi, yiyeceklerin, çadır malzemelerinin hazırlanması, eksiklerin giderilmesi, işbölümü gibi hususlar önceden tasarlanır⁵⁴. Bir günlük yürüme mesafesinde uygun yerlerde 2-3 gün konaklayarak yaylaya çıkılır. Su çevredeki kaynak, çeşme, sarnıç veya kuyulardan alınır, tuluk ile eşeksirtındaki heybelerde taşınır. Sonbaharda havaların soğuması ile birlikte aynı şekilde sahile yakın bölgelere geri dönülür. Bölgedeki Yeni Osmanlı, Sarıkeçili, Karatekeli, Karakoyunlu ve Gebizli Yörükleri bu tür göçebe yaşayan aşiretlerdendir⁵⁵.

Yukarıda ifade edilen genel kalıplar içerisinde özgün bir transhümant topluluk olan Yeni Osmanlı Yörükleri 1945'lere kadar Antalya Yöresi'nde yaşayarak koyun ağırlıklı hayvancılık ile uğraşmış, aynı zamanda keçi, sığır ve at beslemişlerdir. Yaylada Mayıs-Eylül arası kalıp güzleye inen Yeni Osmanlılar 1-1,5 ay güzlemeden sonra Antalya'nın Döşemealtı, Kömürcüler, Çıplaklı, Odabaşı gibi köylerine inerler. 1987 yazında Yeni Osmanlılar'ın kullandığı Söbüce Yaylası'nda 70 çadır bulunduğu kaydedilmiştir⁵⁶ (Res. 5). Başka bir tespite göre Söbüce Yaylası'nda çadır sayısı 1943'den önce 500, 1960'larda 300-350, 1985'de 107, 1989'da 94'tür⁵⁷. Söbüce Yaylası tüm hayvansal üretimin yapıldığı yer olduğu kadar; günümüzde havası ve suyu için de çıkılan bir yayladır. Günümüzde bu yaylada kalıcı yayla evleri inşa edilmekte ve doğal doku tahrip edilmektedir⁵⁸.

⁴⁹ Seyirci 2000, 111.

⁵⁰ Bakır 1995, 7.

⁵¹ Yalman 1993, 53-57

⁵² Naumann 1991.

⁵³ Bakır 1995, 7.

⁵⁴ Yalman 1993, 189.

⁵⁵ Atabeyli 1940, 213-224

⁵⁶ Bakır 1995, 81-83.

⁵⁷ Seyirci 2000, 98.

⁵⁸ Kavas – Bakır 2015.

Batı Toroslar'daki yaylalarda gelişen mekânsal organizasyonlar iki ana kategoride incelenebilir. İlki ve en çok bilineni "kara çadır" olarak tanınan geçici mekânlardır. İkincisi ise genelde yığma taş sistem ile inşa edilen tek katlı ve basit barınaklardır. Bu iki tip mekân üst zondaki geçici barınakları meydana getirir⁵⁹.

Yıl boyunca hayvanları ile birlikte yeni otlaklar peşinde olan Yörükler'de çadırlar, hayvan sürülerinin karışmaması için 150 ile 500 m hatta bazen 1 km.'ye varan mesafe aralıklarıyla kurulurlar. Barınma birimleri olan çadırlar dışında, Korkuteli – Söbüce Yaylası'nda olduğu gibi, etrafı alçak duvarlar ile çevrilerek tanımlanmış bir açık hava mescidi (namazgâh) bulunabilmektedir (Res. 5). Toplanma, saygı duyulan yaşlı Yörükler'in çadırlarında genellikle akşam oturması şeklinde olur. Pazar, Cuma namazı gibi toplu ihtiyaçlar en yakın yerleşme merkezlerinde giderilir⁶⁰.

Kara çadırların örtüsünü ve asma-germe mantığıyla strüktürel sistemini oluşturan modüler birimler (kanatlar) 0,65-0,70 m. eninde ve 4-7 m. uzunluğunda olup yan yana dikildikten sonra enine "kolan" adı verilen dokuma kirişlerle bağlanır. Üst örtü düşey yönde 2,30-2,50 m. yükseklikte ve aşiretlere göre değişen sayıda ahşap direklerle taşınır⁶¹ (Res. 6). Yatay yönde kazıklara bağlanan iplerle (örme) yapının dengesi sağlanır. İç mekânı istenmeyen çevresel şartlardan korumak için çadır strüktürünün yan kısımlarına 1-1,5 m. aralıklı ahşap kazıklarla desteklenen çığ ya da dolak hasırları yerleştirilir. Bu inşa sürecinin bir sonucu olarak çadırlarda iç mekânı üstte çadır çulu, yanlarda gergiler, altta ise tabii toprak zemin belirler. Bu kurgusu ile çadır, Yörükler için "kolay taşınabilen, kurulabilen, detaydan arınmış, işlevsel esneklikler sağlayan" taşınabilir bir barınak haline gelir⁶² (Res. 4, 6).

Genelde 3 m. eninde ve 5-7 m. boyunda bir alanı kaplayan çadır iç mekânından azami ölçüde faydalanılmaktadırlar. Bu mekân depolama, yemek yapma, yeme, uyuma, oturma, misafir ağırlama gibi tüm fizikî ve sosyal ihtiyaçları karşılar. Yapı sisteminin kuruluşu fiziksel problemlere çözüm getirdiği gibi sosyal ihtiyaçlar ile de uyum içerisinde şekillenmiştir. Bu düzende iç mekânda kullanılan araç-gereçler de genelde kolay taşınabilir kazanlar, sahanlar, saç, oklava, şilte, çuval, dokuma tezgâhı vb. olup bu araç-gereçler az sayıdadır⁶³. Dürülüp kaldırılabilen elemanlar hareket kabiliyeti sağlar. Göçer hayatta daha hareketli olmayı gerektiren yaylakta zorunlu donanım taşınır, diğer fazlalıklar (ağır) kışlakta tanıdık bir köy evinde bırakılır.

Çadırlar gibi taşınabilir strüktürlerden farklı olarak yaylalarda *alaçık*, *pür ev*, *manar*, *çivrik* gibi adlar verilen yarı kalıcı şekilde inşa edilen evlere de rastlanmaktadır⁶⁴ (Res. 7). Yüksek yaylalarda geçici ve mevsimlik iskâna hizmet eden alçak tavanlı ve tek katlı barınaklar gözlenmektedir⁶⁵. Yaylalardaki geçim faaliyeti ağırlıklı olarak hayvancılık olduğundan bu barınaklar ikiye bölünerek bir bölümü ağıl, diğeri ise yaşamın geçtiği oda olarak kullanılır⁶⁶. Sert iklim şartları ağaç varlığını kısıtladığından mimaride ahşap kullanımı azalır ve söz konusu barınakların temel malzemesi taş dönüşür⁶⁷.

⁵⁹ Tunçdilek 1967, 57.

⁶⁰ Bakır 1995, 82-83.

⁶¹ Bakır 1995, 195.

⁶² Bakır 1995, 195.

⁶³ Yalman 1993, 257.

⁶⁴ Bakır 1990; Karpuz – Bakır 1991; Kavas 2012.

⁶⁵ Bulut 1998, 111-114.

⁶⁶ Tunçdilek 1967, 57.

⁶⁷ Tunçdilek 1967, 57.

Batı Toroslar'daki yaylalarda tespit edilen mekânsal organizasyonların iki tipi de sivil mimarlık kapsamında değerlendirilmeye uygun niteliktedir. Hayvancılık ekonomisinin birinci sırada geldiği yaylalarda genel olarak geleneksel barınakların son derece yalın olduğu, buna karşın, yaylalarda tarımsal faaliyetlerin öne çıktığı durumlarda yayla evlerinin daha karmaşık hale geldiği görülür⁶⁸. Giriş bölümünde ifade edilen sebeplerden dolayı bu çalışmada transhümant kültürün belirleyici özelliğini yansıtan yayla yaşamı ve yaylada kullanılan mekân kalıplarına odaklanılmıştır. Kışlaktaki mekân kalıpları hususunda detaya girilmeyerek bu konuda genel tanımlar ile yetinilmektedir.

3. Akdeniz Yaylalarında Transhümant Mekân Örüntüleri: Abruzzo (İtalya)

3.1. Coğrafi ve Kültürel Yapı

Abruzzo İli Orta İtalya'da, başkent Roma'nın bulunduğu Lazio İli'nin doğu sınırından Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan ve L'Aquila, Teramo, Pescara ve Chieti İlçeleri'ni kapsayan bir idari bölgedir (Res. 8). L'Aquila İlçesi Abruzzo İli içerisinde denize kıyısı olmayan tek idari birim olarak daha çok Gran Sasso ve Maijella adlı Sıradağlar, küçük göller, ormanlar, ovalar ve yaylalardan oluşan engebeli, dağlık bir arazi yapısına sahiptir. L'Aquila sınırları içerisinde özellikle Ortaçağ'da inşa edilmiş surlarla çevrili, topoğrafya ile bütünleşik birçok kırsal yerleşim merkezi bulunur (Res. 9-10). Bu kırsal yerleşimler hayvancılık temelli geleneksel bir ekonomik modelin oluşturduğu çevresel bir ağ (omurga) sistemi ile birbirine bağlıdır⁶⁹.

İtalya Yarımadası'nın orta kısmında Adriyatik Denizi ile Apennine Sıradağları arasında yer alan Abruzzo Bölgesi'nin kabaca dikdörtgen biçiminde olduğu söylenebilir. Bu dikdörtgenin kuzeybatı-güneydoğu doğrultusuna oturan uzun kenarı yaklaşık 125 km., kuzeydoğu-güneybatı doğrultusuna oturan kısa kenarı ise yaklaşık 90 km. uzunluğundadır⁷⁰. Yaklaşık 10.800 km².lik alanıyla Abruzzo, Molise ile birlikte İtalya Yarımadası'nın en dağlık bölgelerinden biridir. Abruzzo'nun iç kesimlerinde Apennin Sıradağları'nın en yüksek zirveleri bulunmaktadır. Abruzzo Bölgesi'nin yarıdan fazlasının rakımı 600 m.'nin üzerindedir ve çoğunlukla tepelerin doğrudan deniz ile buluştuğu görülmektedir⁷¹. Abruzzo kuzeyde Tronto, güneyde ise Trigno Irmakları tarafından sınırlanır. Bu iki su kaynağının arasında kuzeyden güneye uzanan Vibrata, Salineno, Tordino, Vomano, Saline, Pescara, Foro, Feltrino, Sangro ve Sinell Irmakları bulunur⁷².

Bölgenin fiziksel yapısı üç ana bölüme ayrılan büyük sıradağ kütleleri tarafından karakterize edilmektedir. Bu üç bölüm de kabaca paralel olarak kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda uzanır. Bu üç bölümden en önemlisi en doğudaki Laga-Gran Sasso-Morone-Maiella dağ sırasındır. Bunun sebebi sadece bu bölümün en yüksek zirveleri içermesi değil aynı zamanda doğudaki iç-Apennine Bölgesi'yle batıdaki dağlar platosunun kesin sınırlarını oluşturmasıdır. Özet ile sözü edilen sıradağlar bölümü Adriyatik Abruzzo ile İç Abruzzo'yu birbirinden ayırır⁷³. Morfolojik ve jeolojik açılarından bakıldığında İç Abruzzo ile Adriyatik Abruzzo'nun

⁶⁸ Tunçdilek 1967, 147.

⁶⁹ Kavas 2009, 85-89.

⁷⁰ Totani 2008, 31.

⁷¹ Totani 2008, 31.

⁷² Totani 2008, 42.

⁷³ Totani 2008, 31-32.

farklı özellikler gösterdiği tespit edilmektedir⁷⁴. Coğrafi açıdan İç Abruzzo “üst zon”, Adriyatik Abruzzo da “alt zon” karakterine⁷⁵ sahiptir.

Adriyatik Abruzzo olarak adlandırılan bölüm tepeler ile dolu olup kıyı çizgisine paralel şekilde uzanmakta ve denize doğru eğim ile alçalmaktadır. Adriyatik Abruzzo nispeten daha düşük rakıma sahip dağ ve tepeler ile kireçli ve kumlu sahillerden ve bazı kesimlerde falezlerden oluşur. Böylece Apeninler’in doğu sınırında deniz ile buluşmalar farklı kesitler ile meydana gelmiştir. Doğal peyzaj geniş düz veya hafifçe eğimli yüzeylerden müteşekkil olarak derin vadilerce yarılar ve kıyıda falezler vasıtasıyla deniz ile buluşur. Derin yarıklarla dolu olan Adriyatik Abruzzo ortalama olarak 25 km. genişliğe sahip olup geniş platolar ve hafif eğimli arazilerden oluşur. Bu kesimin batı-doğu yönünde birçok akarsu dağlık iç kesimlerden kaynaklanarak Adriyatik Denizi’ne dökülür⁷⁶.

Abruzzo’da hayvancılığın yaygın olduğu kesimler tarımsal arazilerin gerisindeki dağlık bölgelerdir. Buralar yün başta olmak üzere birçok yerel ürünün geçmişte Toskana ve Puglia ile değiş-tokuş yapıldığı merkezdir. İç Abruzzo orman varlığı bakımından zengindir. Ormanların büyük kısmını meşe ve kayın ağaçları oluşturur⁷⁷. Bölgedeki maddi kültür verileri ve yazılı kaynaklar, tarihi antik dönemlere kadar geri giden ve küçükbaş hayvancılığa bağlı yün ticaretinden beslenen bir ekonomik modelin bulunduğunu gösterir. Bu modele göre hayvan sürüleri ve çobanlar hayatlarını yazları yüksek rakımlı yaylalarda, kışları da denize yakın bölgelerdeki kışlık yerleşimlerde geçirirlerdi. Çağlar boyunca bölgede uzunluğu birkaç yüz kilometreye ulaşan yazlık – kışlık salınımlar ile oluşmuş transhümant kültür gelişmiştir⁷⁸. Ortaçağ boyunca bu kültür bölgedeki siyasi otoritelerce desteklenmiştir. Bölgeye hâkim olan yerel lordlar ve aileleri yün ticaretini güvenlik altına almak için “tratturo” adı verilen sistemli göç yolları ve yollar üzerinde kontrol kuleleri, konaklama noktaları vb. tesisler inşa etmiştir. L’Aquila’da kültürel miras değeri taşıyan tarihi yerleşimler bu “çevresel omurga”⁷⁹ sistemi çerçevesinde birbirleriyle ilişkilidir.

L’Aquila’yı Puglia İli’ndeki Gran Sasso Yaylaları’na ve deniz kıyısına bağlayan ana yol Navelli Yaylası’nın içinden geçmektedir (Res. 9-10). Bu ana yol Abruzzo ve Orta İtalya’nın tarihinin yazıldığı ve transhümant faaliyetin gerçekleştiği ana akstr⁸⁰. Bu kırsal bölgeler anı, duygu, kültür ve hayal gücüyle yüklü zengin bir kültürel miras barındırır⁸¹. Abruzzo, Molise, Campania, Puglia ve Basilicata Yöreleri’nden geçen geleneksel göç patikaları yaklaşık 3.063 km. uzunluğunda olup 21.000 hektarlık yüzey alanına sahiptir⁸². Nisan - Mayıs aylarında sıcaklık yükseldiğinde yaylalara ve dağlık bölgelere göç başlar, Eylül - Ekim aylarında güz soğuğu etkisini göstermeye başladığında tekrar düşük rakımlara inilir⁸³. Sözü edilen transhümant hareketlilik hayvanların sağlığı açısından çok faydalıdır. Bu hareket ile hayvanlar daha güçlü hale gelir, yaylalardaki taze ve kaliteli besinden istifade ederek süt üretimleri ve yün kalitelerini artırırlar⁸⁴.

⁷⁴ Totani 2008, 41.

⁷⁵ Tunçdilek 1964, 19-20.

⁷⁶ Totani 2008, 41-44. Bu coğrafi bağlam Braudel (2002) tarafından tarif edilen karakteristik Akdeniz kıyı özelliklerini göstermekte ve transhümant yaşam biçiminin gelişmesindeki temel çevresel etkenleri üretmektedir.

⁷⁷ Totani 2008, 53.

⁷⁸ Marini 2008, xi.

⁷⁹ Kavas 2009, 85-89.

⁸⁰ Marini 2008, xxiii.

⁸¹ Biondi v.d. 2008, 5.

⁸² Biondi v.d. 2008, 3.

⁸³ Biondi v.d. 2008, 3-4.

⁸⁴ Biondi v.d. 2008, 4.

Göç yüksek bir organizasyon kabiliyeti ile idare edilmekteydi. 1000 baş hayvan 10 çoban tarafından güdülmekte ve böylece, kişi başı 100 koyun olmak üzere, 15.000 – 20.000 baş hayvan yaklaşık 150 – 200 çoban tarafından kontrol edilmekteydi. Dolayısıyla bir göç mevsiminde göç yollarında hareket eden 3-5 milyon civarındaki koyun ile birlikte 30.000 – 50.000 civarında insan göçe katılmaktaydı⁸⁵. Abruzzo Apenin Dağları ve yaylalarının yazlık otlakları ile Puglia çayırlarındaki kışlık otlaklar arasındaki transhümant salınım tam anlamıyla gerçek bir biyolojik döngü olarak yüzlerce yıl boyunca dağ nüfusunun tüm yaşamını düzenlemiştir⁸⁶.

Transhümant çobanlar tarafından yürünen büyük ve yeşil patikalar farklı kesimlerden geçseler de dağ - deniz arasındaki genel yönelimleri bakımından paralelliklerini korurlar (Res. 9). Arazide bu biçimde bıraktıkları izler ile patikalar bölgeyi yoğun bir yol ağı ile geçer ve bu coğrafyaya transhümant kültürün damgasını vurur. Hem dağların sert kışlarından hem de kıyının yaz sıcaklarından kaçınarak her mevsim için ideal konak yerlerini bulmayı mümkün kılan bu coğrafyanın mekânsal zenginlikleri transhümant kültürün yüzyıllar boyunca ayakta kalmasını sağlayan temel çevresel girdi olmuştur⁸⁷.

3.2. Yerleşim ve Mimarlık

L'Aquila ve Celano'dan Foggia'ya, Pescaressoli'den Candela'ya, Castel di Sangro'dan Lucera'ya uzanan geniş patikalar (Res. 9) yüzlerce yıl insanların, ticari malların ve hayvanların dağlardan kıyıya ve kıyıda dağlara aktarımını sağlayan arterler olarak çalışmıştır. Bölgenin kültürü de bu arterler çevresinde gelişerek kamp alanları, geçici barınaklar, türbeler, kiliseler, kasabalar ve kentler bu ana aks etrafında biçimlenmiştir⁸⁸. Söz konusu arterlerin bu yönden "çevresel omurga" oluşturdukları söylenebilir⁸⁹.

Yerleşim ve mimarlığa ilişkin özgün yapı da bu çevresel omurganın içerisinde vücut bulmuştur. Mevsimsel değişimlere uygun olarak ve periyodik bir salınım halinde binlerce transhümant çoban ve beraberlerindeki milyonlarca küçükbaş hayvan dağlık kesimlerden yaylaya oradan da sahile yakın düzlüklere inip çıkmıştır. Çevre tarihi bakımından bir okuma yapıldığında transhümant kültürün dağlar ile deniz arasında mevsimsel diyaloglar kurduğu söylenebilir⁹⁰. Braudel'in ifadesiyle Akdeniz coğrafyasının sınır koyucuları olan deniz ile dağlar⁹¹ transhümant kültürün dinamik yapısıyla verimli bir diyaloga geçmiş, tarih boyunca kültürel olarak birbirlerini

⁸⁵ Biondi v.d. 2008, 4; Manhi 2008, xi-xii.

⁸⁶ Totani 2008, 30.

⁸⁷ Marini 2008, xxi.

Biondi v.d. 2008, 5. Transhümant dair bilgiler nesiller arasında aktarılmaktaydı. Bu aktarımda transhümant toplumlar için evrensel ölçekte geçerliliği bulunan hayvanlar, hastalıkları ve tedavileriyle ilgili bilgiler, zehirli bitkilere ilişkin bilgiler, gökyüzü gözlemleriyle hava tahminleri, haydutlara karşı savunma yöntemleri gibi bilgiler öğretilirdi.

⁸⁸ Marini 2008, xxii.

⁸⁹ Kavas 2009, 170. Söz konusu zinciri soyut bir düzeyde bir *omurga* olarak düşünebiliriz. *Omurga (armature)* kavramı, değişik alanlarda değişik anlamlarda kullanılmıştır. Sanatta bir heykelin taşıyıcı çerçevesini tanımlarken, biyolojide, kaplumbağa kabuğu gibi, bir organizmanın koruyucu öğelerini niteler. Her iki tanımda da etrafına ikincil öğelerin takıldığı birincil taşıyıcı çerçeve önerisi vardır. Ana çerçeveye karşıt olarak, ikincil öğeler yapısal (taşıyıcı) değildir ve değiştirilebilirler. Sanatsal ve biyolojik analogide olduğu gibi, çerçevenin yapısı belli bir mantık kuralı çerçevesinde bir araya gelen öğelerden müteşekkil bir zincir biçiminde olabilir. İkincil öğeler yapısal olarak otonom olmasalar da bir araya geliş biçimleri sayesinde parçaları birbirini dengeleyen, destekleyen ve bütünleyen kararlı bir yapı teşkil eder. Bu kavramsal çerçevede *Omurga*, ikincil elemanların bağlı olduğu bir taşıyıcı çerçeve olarak düşünüldüğünde, Abruzzo'da birbiriyle karşılıklı bağımlılık gösteren yerleşimlerin çevre ölçeğinde bir *omurga* sistemi oluşturdukları düşünülebilir.

⁹⁰ Marini 2008, xxi-xxii.

⁹¹ Braudel 2002, 21.

beslemiş ve yerleşme karakteri ile mekânsal örüntüler bu diyalogun sonucunda biçimlenmiştir.

Bu yönleriyle transhümant yaşam dağ toplumları tarafından konuşulmuş olan ilk kültürel dil olarak görülebilir. Bu dil doğaçlamadır çünkü tam anlamıyla yerin karakterine bağlı olarak kendi kuralları çerçevesinde gelişmiş ve zaman üstü bir ritim ile yüzyıllar boyu tekrar ederek gelenek görenek ve kültürel etkileşimin kaynağı olmuştur. İlk bölümde ifade edildiği gibi Abruzzo Apennin Dağları tarafından iç Abruzzo ve Adriyatik Abruzzo olmak üzere iki ana kesime ayrılmaktadır. Bu coğrafi ayırım mimarlık ve yerleşim kültürü bakımından da anlamlıdır. Böylece Abruzzo'nun temel tarihsel karakterini oluşturan kırsal uygarlık ve mekânsal örüntüleri vücut bulmuştur⁹².

Adriyatik Denizi boyunca Tronto ve Pescara Irmakları arasında uzanan dağların etekleriyle deniz kıyısı arasında su baskını risklerinin, bataklıkların ve sıtma salgınının bol olduğu dar bir şeritte küçük ölçekli kıyı yerleşimleriyle transhümant kültürün kışlakları bulunmaktaydı. Buralarda kalıcı konutların az olduğu, daha çok çobanlar ve koyunlarının barınması için basit ve taşınabilir yapılar geliştirildiği anlaşılmaktadır. Arazide dağınık olarak ağır yapılarının izleri de sürülebilmektedir. Tarıma elverişli araziler Laga-Gran Sasso-Morone-Maiella Dağları'yla Pescara Irmağı'nın kuzey kesimi arasında ve ek olarak Pescara ve Trigno Irmakları arasında yoğunlaşmıştır. Kıyı kesiminin neredeyse yarısını kaplayan bu araziler aile çiftlikleriyle Abruzzo'nun geleneksel tarım üretimini sağlar. Patikalardan oluşan yoğun bir yol ağıyla evler pazarların kurulduğu yerleşim merkezlerine bağlıdır.⁹³

Transhümans bakımından evrensel nitelikte olan mekânsal örüntüler Adriyatik Abruzzo'daki kıyı bandına ve dar ovalara sınırlanmış kışlaklardaki kırsal konutlar ile iç Abruzzo'da transhümant göç güzergâhları üzerindeki konma noktalarında kullanılan çadır benzeri geçici ve taşınabilir mekân düzenlemeleri ve kalıcı nitelikteki küçük ölçekli yığma barınaklardır.

Göç esnasında mümkün olduğunca hafif malzemeler kullanılmaktaydı. Göç kafilesi çobanlar, koyunlar, eşekler, çadır malzemeleri ve diğer araç gereçlerden oluşuyordu. Çobanların kişisel bohçaları çok hafifti ve içinde sadece yün battaniye, ahşap oyma gereçleri, gaz lambası ile birlikte zeytinyağı ve tuz gibi temel gıda maddeleri bulunurdu⁹⁴. Kafile günlük ortalama 15 – 20 km. yol kat edebiliyordu. Konaklama noktaları su kaynaklarına yakın yerlerden seçilirdi. Bu noktalarda çadırlar kurulur, süt sağılır ve sütün işlenmesinden peynir ve çökelek üretilirdi. Yemeklerde peynir, çökelek, kesim vakti gelmiş bir koyunun eti ve soğan olurdu. Çadırların tabanları yaprak ve çalılar ile kaplanarak bu yüzeylerde uyunurdu⁹⁵. Çadırlara ek olarak göç hatları üzerindeki kayalık alanlarda çobanların kısa süreli barınmalarına imkân veren yığma taş yapıların bulunduğu da tespit edilmektedir⁹⁶. Bu küçük ölçekli yapılar kubbe veya tonoz sistemlerinin kullanımı ile olumsuz iklimsel şartlardan korunmayı sağlayan kapalı mekânlar oluşturur (Res. 11).

Akdeniz havzasında transhümant yaşama bağlı olarak gelişen mekânsal örüntüler genellikle sivil mimarlık kategorisinde sınıflandırılmaktadır. Bu yapılar yönetici sınıflar veya devlet

⁹² Marini 2008, xxi.

⁹³ Totani 2008, 48.

⁹⁴ Medoro 2008, 26. Bu mütevazı yaşam biçiminde sürekli hareket halinde olunmasına rağmen gündeğümü ve akşam duaları mutlaka yapılırdı. Çobanlık İncil'e göre peygamberlerin uğraşlarından biri olduğu için transhümant inanç sisteminde de çobanlığın özel bir yeri vardı.

⁹⁵ Biondi v.d. 2008, 4.

⁹⁶ Bu tespitler yazar tarafından Eylül 2013'teki alan araştırmalarında yapılmıştır.

otoritesi tarafından stratejik amaçlarla inşa edilmiş anıtsal ve büyük ölçekli kale, mabet vb. yapılar dışında kalan ve halkın kendi mütevazı imkânları içerisinde yakın çevresinde bulabildiği malzemelerle ve yöresel tekniklerle inşa ettiği yalın konutlardır. Göç yollarında kullanılan çadırlar veya kışlaklardaki kalıcı kırsal konutlar sivil mimarlık örnekleridir. Türkiye'deki Batı Toroslar'da bulunan Yörük kültürüne özgü çadır ve kırsal konutlar ile İtalya'da Abruzzo Apenninleri'ndeki çadır yapıları da bu kategoridedir. Abruzzo'daki transhümant çobanların kullandıkları çadırlar hakkında sadece yazılı bilgiler bulunmakta ve konstrüktif detayları hakkında somut verilere ulaşılamamaktadır.

Abruzzo transhümant kültürünün özgün mekânsal örüntüleri yaylalarda yoğunlaşmıştır. Abruzzo yaylalarının karakteristik özelliği çadırlar gibi sivil mimarlık kapsamına giren diğer mekânsal üretimler dışında anıtsal niteliğe sahip yapıların devlet otoritesi tarafından ciddi yatırımlar ile transhümansa bağlı olarak inşa edilmiş olmasıdır. Anıtsal nitelikteki bu mekân organizasyonları Abruzzo'nun özgün tarihsel gelişimi içerisinde devlet otoritesi ile transhümant faaliyetin ortak hedefler ile uzlaşma sağladığı 15. yy. ve takip eden iki yüzyıllık dönemde üretilmiştir (Res. 12).

Abruzzo'da transhümant faaliyetin ilk organizasyonları antik Roma Dönemi'ne kadar geri gider⁹⁷. Tarihte birçok coğrafyada tekrar eden yerleşik – göçer çatışması Orta İtalya bağlamında da gerçekleşmiştir⁹⁸. Romalılar bu hareketliliği kontrol altına almak üzere askeri müdahalede bulunmuşlar ve galip gelerek ilk resmi transhümant rotalarını oluşturmuş ve bunları kontrol altına almışlardır. Orta İtalya'da transhümant kültür altın çağını Ortaçağ sonlarından Yakın Çağ başlarına kadar uzanan yaklaşık üç asırlık dönemde ve özellikle 15. yy.'da yaşamıştır. Bu dönemde transhümant faaliyetin etkileri Orta İtalya sınırını aşarak Toskana'ya kadar yayılmış ve transhümans Medici ailesi gibi İtalyan Rönesansı'nın önemli patronlarının yün ticaretini destekleyen hayati önemde bir ekonomik faaliyet haline gelmiştir⁹⁹.

15. yy. ortalarında bölge üzerinde egemenlik sağlayan idareci Aragonlu Alfonse (1396-1458) 1447'de "Puglia'daki koyuna bağlı faaliyetlere ilişkin gümrükleme" konusunda çıkardığı yasa ile transhümant faaliyet ile ilgili tüm sorunların çözümünde devlet otoritesini sorumlu kılmıştır¹⁰⁰. Transhümant kültürün yy.'lar boyunca doğal akışı içerisinde yakalamış olduğu sürdürülebilirlik başarısı 15. yy. itibarı ile devlet otoritesi tarafından fark edilerek bu sistemin kurumsallaştırılmasına çalışılmıştır. Anılan yasa gereğince koyuna bağlı ekonomide verimliliği sağlamak üzere yirmi ve üstü sayıda koyuna sahip olanlar transhümant rotalarını takip etmek zorundaydı ve göç güzergâhlarının güvenliğinden ve altyapı yatırımlarından devlet sorumluydu¹⁰¹.

İtalyan Akdenizi'ndeki transhümant mekân örüntüleri bakımından Orta İtalya ve Abruzzo Yöresi'nin özel konumu yukarıda açıklanan tarihsel nedenlere dayanır. Abruzzo'daki ortagüney Apennin Sıradağları arasından geçen transhümant göç hatları dünya üzerindeki benzer örnekler ile karşılaştırıldığında en yoğunlarından biridir ve bu hatlar boyunca kasabalar, kiliseler, çeşmeler ve birçok mimari eser ve yerleşim dokusu öbekleşmektedir. Bu yönüyle

⁹⁷ Capezzali 2008, 64.

⁹⁸ Marini 2008, xiii. Yerleşik kültürün gözünden bakıldığında Transhumans yalnızlık, yoksulluk ve mülklerden vazgeçme anlamındadır. Altın çağ boyunca yerleşik ve göçer kültür bir çıkar çakışması sonucu ittifak yapmış olsa da birbirlerini anlamakta zorluk çekmiştir çünkü göçerin gözünde yerleşik kendini belirli bir mekâna hapsedtiği için anlaşılabilir, yerleşik gözünde de göçer yalnız, yoksul ve yersiz-yurtsuzdur.

⁹⁹ Marini 2008, xxi.

¹⁰⁰ Capezzali 2008, 68-71.

¹⁰¹ Totani 2008, 54.

göç koridorları sanat, kültür ve ekonomi tarihi açısından çok zengin veriler sunmakta ve kırsal kültür bu koridorlarca karakterize edilmektedir¹⁰².

Başlıca göç yolları, “Kral Patikası” veya “Campo Imperatore – Castel del Monte Patikası” olarak da bilinen 244 km.’lik L’Aquila – Foggia hattı, 207 km.’lik Celano-Foggia hattı, 211 km.’lik Pescasseroli-Candela hattı ve 127 km.’lik Castel di Sangro - Lucera hattıdır¹⁰³ (Res. 9). Göç koridorlarının kendi fiziki yapıları büyük bir altyapı yatırımı olarak anıtsal nitelikleriyle dikkat çekmektedir. L’Aquila’dan Foggia’ya uzanan ve “Kral Patikası” olarak bilinen ana aks yaklaşık 111 m. genişliğindedir¹⁰⁴ (Res. 9, 12). Bu göç koridorları geniş ve yeşil yollar olarak Abruzzo ve Molise dağlık yörelerinin yazlık otlaklarını Puglia Platosu’nun ılıman iklimli düzlüklerine bağlamaktadır¹⁰⁵. Yolu yaklaşık 111 m. genişliğinde olması sayesinde binlerce koyunun eş zamanlı olarak geçişi mümkün olmuş ve koyunların daha kolay kontrol edilerek çevredeki tarım arazilerine zarar vermeleri engellenmiştir. Abruzzo - Puglia hattında gelişen geleneksel göç yolları ırmağın üzerinden ve dağların eteklerinden geçerek karmaşık, özelleşmiş ve sürekli hareket halindeki transhümant organizasyonun üretmesini ve ürettiklerini pazarlamasını mümkün kılmıştır. Ana göç yolları ve ana yolu köylere bağlayan tali yollar toplamda 20.000 hektarlık yüzey alanına sahiptir¹⁰⁶.

Bu devasa genişlik ve yüzey alanları ile standartları oluşturulmuş ve kiliseler, kaleler, gözetleme kuleleri, köprüler gibi birçok mekânsal donatı ile takviye edilmiş olan ana yola verilen isim de devlet ile transhümant arasındaki uzlaşının izlerini taşır. Devleti ve yerleşik uygarlığı simgeleyen “kral” sözcüğü ile kırsal kültürü ve transhümanı hatırlatan “patika” sözcükleri ana göç güzergâhının adı konarken kavramsal bir bileşim oluşturmuştur. Tarihte genelde çatışma ve uyuşmazlık halindeki bu iki kültür “kral patikasında” karakteristik bir ortaklığa kavuşmuştur. Abruzzo transhümantına özgü en önemli mekânsal örüntüler de yerleşik-göçer uyumunu simgeleyen bu ana *omurga* etrafında ve yaylalarda biçimlenmiştir. İç Abruzzo’nun etkileyici doğal çevresi burçların, savunma duvarlarının ve üzerinden milyonlarca koyun ve binlerce insanın göç ettiği “yün yolunu” veya “kral patikasını” kontrol altında tutmak üzere stratejik olarak konumlandırılmış ve hassasiyetle tasarlanmış gözetleme kuleleri ve müstahkem dağ köylerinin inşa edilmesine şahitlik etmiştir¹⁰⁷.

Abruzzo transhümant kültürünün altın çağı esnasında her göç döneminde yaklaşık beş milyon hayvanın bu patika üzerinden transfer edildiği düşünülür. Patika uğradığı köy ve kentlerdeki pazarları çobanların doğal üretimleri olan at, peynir ve yün ile destekledi. Bu ticari aksın getirdiği zenginlik bu hatta yapılan yatırımların yüksekliği yol boyunca tespit edilen türbe, kilise vb. mimari eserlerden okunabilir. Coğrafya her noktasındaki farklı yerleşme özellikleri ve mimari öğeleriyle transhümant kültürün izlerini taşımaktadır. Her ne kadar transhümant kültür ortadan kaybolmuşsa da bu izler günümüzde dahi okunabilmektedir¹⁰⁸.

Navelli yaylasında bulunan San Pio delle Camere adlı müstahkem dağ köyü kral patikası üzerinde gelişen karakteristik bir kırsal yerleşim örneğidir. San Pio delle Camere Navelli Yaylası’na hâkim bir sırta yerleşmiştir (Res. 10). Bu bölgedeki her küçük kale gibi ovada çalışan

¹⁰² Biondi v.d. 2008, 3.

¹⁰³ Totani 2008, 55.

¹⁰⁴ Marini 2008, xxi.

¹⁰⁵ Biondi v.d. 2008, 3.

¹⁰⁶ Totani 2008, 55.

¹⁰⁷ Totani 2008, 30.

¹⁰⁸ Marini 2008, xi-xii.

çiftçiler üzerinde kontrol sağlamayı amaçlamaktadır. Yüzyıllar boyunca bu arazilerin yöneticileri kaledeki kuleden transhümant hareketliliği de takip etmişlerdir. San Pio delle Camere'nin topografya ile ilişkisi ve silüetini karakterize eden kulesi Abruzzo Apennineleri'nin ve Navelli Yaylası'nın en gerçek ve en önemli tarihsel fenomeni olan transhümant faaliyetin yerleşim dokusu ve mimarideki yansımalarıdır.

Transhümant kültürün mekânsal örüntüleri hakkında daha kapsamlı bilgi üretebilmek için ana göç güzergâhı ve ona doğrudan bağlı olarak gelişen köylerin yanı sıra iç Abruzzo'nun dağlık kesimlerinde ve yaylalarının çevrelerinde nispeten ücra konumlara dağılan kırsal yerleşimlerin de incelenmesi gerekir. Bu bölgelerde araziye dağılmış konutlar veya konut grupları gözlenmez. Bunun yerine kompakt ve sıkışık bir dokuda düzenlenmiş yerleşim merkezleri bulunur. Bu yerleşim merkezlerinde en dış çeperde yükselen evler sürekli olarak uzanan bir koruma duvarı oluşturur. Genelde bu tür müstahkem yerleşim merkezleri tarımsal arazilerin yakınlarında, çoğunlukla da tarım arazileri ile otlakların arasında, su kaynaklarına veya göllere yakın konumlarda yer alır. Bu yerleşim dokusu, Sangro Vadisi ile Cinque Miglia Ovası arasında kalan Gran Sasso ve Velino Sirente Dağları bağlamında, yüzyıllarca devam etmiş olan transhümant yaşamın özellikleriyle açıklanabilir¹⁰⁹.

Her 1.000 baş koyun için en az 10 çoban gerektiği ve sürülerin binlerce baş hayvandan oluştuğu düşünüldüğünde iç Abruzzo Yöresi'nde bulunan genç işgücünün neredeyse tümünün transhümant faaliyette çalışması gerektiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla çobanlık yapan genç erkekler kış boyunca bu yerleşim merkezlerinden uzakta olmak durumundaydı. Ekim - Mayıs ayları arasındaki bu uzun süre boyunca sert iklim şartlarına maruz kalan bu yerleşim merkezlerinde yaşlılar, engelliler, kadınlar ve çocuklar tehlike altında ve izole bir şekilde yaşam zorundaydı. Bu mecburiyetler iç Abruzzo'daki S. Stefano di Sessanio, Carapelle Calvisio, Castelvecchio Calvisio gibi müstahkem yerleşim merkezlerinin (Res. 10) kalın ve sağlam duvarlar ile çevrili sıkışık yerleşim dokusunu, kar ve yağmurdan korunmak üzere gelişmiş dar sokakları ve geniş saçaklar oluşturan kemerli ve tonozlu mimari tasarımları (Res. 13) açıklamaktadır¹¹⁰.

Bu tür müstahkem dağ köylerindeki maddi kültür verileri tüm yerleşime tek bir fırının hizmet ettiğini ve kent meydanının oluşmadığını göstermektedir. Bu durum çevresel kaynakların en verimli şekilde kullanılması gerektiği bir ortama ve kullanım alanı kıtlığına işaret eder. Olasılıkla Adriyatik Abruzzo'daki yerleşim dokusuna karşıt olarak iç Abruzzo'nun dağ köylerinde yerel pazarlar kurulmuş ve yöre insanı yolların açık ve güvenli olduğu mevsimlerde dağlık bölgelerin çeperlerinde yer alan bölgesel pazarlara gitmek zorunda kalmıştır¹¹¹.

Bu bağlamda iç Abruzzo'da oluşan müstahkem dağ köylerine örnek olarak Carapelle Bronluğuna bağlı olan Carapelle Calvisio (baronluk idare merkezi), Castelvecchio Calvisio, St. Stefano di Sessanio, Rocca Calascio ve Castel del Monte verilebilir. Bütün bu yerleşimlerden daha üst kotta bulunan ve baronluğa bağlı tüm köyleri izleyebilen Rocca Calascio güçlü bir kale olarak sistemin hâkim ögesidir (Res. 10 ve 14)¹¹².

Rocca Calascio Kalesi transhümant sistemin bölgesel devlet otoritesince kontrolüne şahitlik eden bir kültürel miras örneğidir. Kare tabanlı masif yapının duvarları yerel kireçtaşından üretilmiş büyük taş bloklar ile örülmüştür. Dışarıdan iki kademe sur ile çevrili olan kule

¹⁰⁹ Totani 2008, 53.

¹¹⁰ Totani 2008, 54.

¹¹¹ Totani 2008, 54-55.

¹¹² Redi 2008, 150-151.

Carapelle Baronluğu'na bağlı tüm köyleri hatta Navelli Yaylası'na kadar uzanan çok geniş bir sahayı izleyebildiği gibi çevresinden geçen tüm transhüman yollarını da kontrol altında tutarak yüksek yaylalardaki yazlık otlaklar gibi ücra alanlarda bile kraliyet otoritesinin varlığını hissettirmektedir¹¹³. Karakteristik bir Ortaçağ Donjonu olan Rocca Calascio, 15. yy. ortalarında hem çevre duvarları hem de ana kütesi bakımından güçlendirilerek bugünkü biçimini almıştır (Res. 14). Kare tabanlı ana yapının her köşesine yarım silindir formunda bir kule entegre edilmiştir. Rocca Calascio'yu çevreleyen ilk kademe duvarlar ile ikinci kademe duvarlar arasında kemerli ve tonozlu geçitler ile örtülü dar sokaklar ile birbirine bağlanan konutlar ve kiliseler bulunur. Yün ekonomisinin getirdiği zenginliği temsil eder nitelikte duvar resimleri ve üst sınıfa ait evler kraliyet ailesi ve zengin sürü sahiplerinin ailelerinin bu özel kalede korunduklarını göstermektedir¹¹⁴.

Carapelle Baronluğu'nun hâkimiyeti altındaki Castelvechio Calvisio adlı müstahkem dağ köyü vaziyet planı ile organik ve doğaçlama bir gelişimden ziyade belirli bir bağlamsal işlev doğrultusunda tasarlanmış özel bir yerleşime işaret eder (Res. 15). Dar ve birbirlerini dik kesen sokaklardan oluşan bir ızgara sistemi en dışta sur halini almış kule evler ile çevrilmiştir¹¹⁵. Dıştaki koruma duvarı planda eliptik bir dış form oluşturur. Bu eliptik form eşyükselti eğrileriyle uyum sağlamakta ve elipsin orta aksı yüksek kotlara otururken kot çeperlere doğru düşmektedir. Böylece höyüğü andıran bir silüet ortaya çıkar. Genelde iki kat olan evlerin zemininde ağıl veya atölyeler, üst katında ise yaşam mekânları bulunmaktadır. Üst katlara çıkan merdivenler masif tonozlar ile taşınırlar. Böylece bu dış merdivenler evlerin beden duvarlarından konsol çıkarak sokağın üzerini örten derin saçaklar oluşturur (Res. 13). Derin saçaklardan oluşan özgün mekân örüntüsünü ifade eden bu karakteristik sokak kesitleri kardan ve soğuk rüzgârlardan korunmayı sağlamıştır. Köyün evlerinin tarihlenebildiği en erken dönem 13. yy.'ın ikinci yarısıdır¹¹⁶.

Carapelle Baronluğu'nun hâkimiyeti altındaki başka bir müstahkem köy olan Santo Stefano di Sessanio bölgedeki tarım ve hayvancılık faaliyetlerini düzenlemek ve kontrol etmek üzere inşa edilmiştir. Yerleşim merkezinde bölgeye bir dönem hâkim olan ünlü Medici Ailesi'nin adını taşıyan bir kule bulunmaktadır. Aquila Vadisi ve Barisciano Yaylası arasında, iki vadi arasındaki düzlüğe hâkim bir tepe üzerinde yer alan S. Stefano di Sessanio bölgede geleneksel mimari doku bakımından en değerli örneklerdendir. Ortaçağ'da surlarla çevrili olan köyün orijinal yapılanması tepe noktasındaki kule etrafında gelişen planlanmış bir elips formundadır¹¹⁷. Yerleşim dokusu, sokaklar, mimari elemanların çeperleri, üzeri kemerlerle örtülü sokak geçitleri yörenin iklimsel, topoğrafik ve ekonomik bağlamına uyumlu olarak biçimlenmekte ve genel karakteriyle Castelvechio Calvisio yerleşimiyle benzeşmektedir¹¹⁸.

Abruzzo Apenninleri boyunca tespit edilebilen yaylalarda transhümant kültür etkisi altında gelişen mekânsal örüntüleri üç kategoride incelemek mümkündür.

¹¹³ Redi 2008, 151-152.

¹¹⁴ Redi 2008, 173.

¹¹⁵ Morico 2003, 107-117.

¹¹⁶ Redi 2008, 156.

¹¹⁷ Continenza 1996, 11-13.

¹¹⁸ Zamanla işlevlerini yitiren surlar üzerinde pencereler, balkonlar inşa edilerek surlar konut cephelerine dönüştürülmüş olsa da genel itibarı ile yerleşim Ortaçağ'daki orijinal dokusunu büyük ölçüde korumuştur. 6 Nisan 2009 tarihinde meydana gelen 6,3 şiddetindeki L'Aquila depreminde yerleşimin simgesel ögesi olan 18 m. yüksekliğindeki "Medicea Kulesi" tamamen yıkılmış, birçok tarihi yapı tahrip olmuştur. Kule yerleşim silüetinin ayrılmaz bir parçası ve simgesi olduğu için silüetteki yerini hatırlatmak için kulenin bulunduğu yere çelik çerçeve ile bir yapı inşa edilmiş ve olası tahribatlardan korunmak için tarihi yapılar çelik takviyeler ile korumaya alınmıştır.

Birinci tip örüntü transhümant çobanların göç güzergâhlarında kullandıkları çadırlar ile üretilen geçici, hafif, taşınabilir strüktürlerden oluşur. Bu kategoriye ilişkin somut fiziksel veriler tespit edilememektedir. İkinci tip örüntü göç güzergâhlarında yığma taş sistem ile inşa edilmiş olan ve çobanların kısa süreli barınmalarına imkân veren küçük ölçekli kubbe veya tonoz yapılarıdır. Bu çalışmanın odak noktasını oluşturmayan bu iki mekânsal kalıbı “sivil mimarlık” kategorisinde incelemek mümkündür.

Bu karşılaştırmalı analizde İtalya ayağındaki özgünlüklerin kaynağı olarak öne çıkan üçüncü tip mekânsal örüntü ise göç yollarının çevrelerinde ve dağlık arazilerde gelişmiş olan müstahkem dağ köyüdür. Devlet otoritesi tarafından tasarlanan ve finanse edilen bu mekânsal örüntü ilk iki tip örüntüye karşıt olarak planlı yerleşim dokusu, burçlar, kuleler ve yüksek sanat ürünü kiliseler ile anıtsal nitelikler göstermektedir. Orta İtalya transhümant kültürüne bağlı olarak gelişen mekânsal örüntüler içerisinde en özgün değere sahip olan bu son mekânsal örüntü tipidir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışma Akdeniz havzasının farklı köşelerinde kendine özgü coğrafi, ekonomik ve siyasi şartlar altında biçimlenmiş iki farklı transhümant kültürü geliştirdikleri mekânsal örüntüler bakımından belgeler ışığında ve karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Her iki transhümant kültür için ortak olan noktalar aşağıdaki şekilde özetlenebilir. Öncelikle mekânsal kurgularında çevreleriyle tam bir uyum sergilemektedirler. Zor coğrafi şartlarda sürdürülebilirliği sağlayan transhümant yaşam biçimi yüksek organizasyon kabiliyeti gerektirmektedir. Çok sayıda insan ve hayvanın dâhil olduğu mevsimlik göç hareketinin organizasyonu ve bu sürece adapte edilen çadır gibi esnek mekânsal kurgular ortak özellikler olarak öne çıkmaktadır. Mekânda farklı işlevlere cevap vermek üzere kullanılan donatının hafif ve esnek malzemelerden üretilmiş olması da ortak bir yaklaşımdır (Res. 4, 6).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan iki transhümant kültür arasındaki temel farklılaşma ise yerleşik kültürler ile kurdukları ilişki biçimlerinden kaynaklanmaktadır. Türkiye’deki örnekte transhümant kültür ile yerleşik idari sistem arasında sürekli olan gerilimli bir ilişki söz konusudur¹¹⁹. Yörükler’in iskân edilmesi doğrultusunda gelişen bu mücadele geçen yüzyılın sosyal ve ekonomik şartları içerisinde transhümant kültürün sona ermesine neden olmuştur. İtalya’dan seçilen örneğin de vardığı sonuç benzer olsa da geç Ortaçağ ile Yakın Çağ arasında geçen birkaç asırlık dönemde yerleşik devlet otoritesi ile transhümant sistem arasında ortak menfaatlere dayalı bir işbirliğinin kurulduğu görülmektedir¹²⁰. Bu tarihsel işbirliği sonucunda İtalyan yaylaları bağlamındaki mekânsal örüntüler Türkiye örneğine karşıt olarak devlet otoritesi tarafından finanse edilmiş, ölçek, malzeme ve sanatsal üslup bakımlarından anıtsal özellikler taşımış ve stratejik planlama ve tasarımların ürünleri olmuştur (Res. 13-15).

Türkiye örneğinde transhümant kültürün yaylalarda ürettiği mekânsal örüntüler iki kategoride incelenmiştir. Birincisi Yörükler’in göç güzergâhları üzerindeki konaklama noktalarında ve “güzlek”, “yaylak” gibi mevsimlik konma noktalarında kullandıkları taşınabilir barınaklar olan çadırlardır (Res. 4-6). İkinci mekânsal örüntü ise yaylalarda bulunabilen kalıcı barınaklardır (Res. 7). Burada tespit edilen mekânsal örüntülerin ikisi de sivil mimarlık kapsamında değerlendirilmiştir.

¹¹⁹ Bakır 1995.

¹²⁰ Capezzali 2008, 68-71.

Abruzzo (İtalya) yaylalarında bulunan transhümant kültürün mekânsal örüntüleri üç kategoride incelenmiştir. Birinci tip örüntü göç güzergâhlarında kullanılan çadırlardır. İkinci tip örüntü göç güzergâhlarında yığma taş sistem ile inşa edilmiş olan ve çobanların kısa süreli barınmalarına imkân veren küçük ölçekli kubbeli ve tonozlu yapılardır (Res. 11). Buradaki ilk iki tip mekânsal örüntü “sivil mimarlık” kategorisinde incelenmiştir. Üçüncü tip mekânsal örüntü ise göç yollarının çevrelerinde ve dağlık arazilerde gelişmiş olan müstahkem dağ köyüdür (Res. 10, 13, 14, 15). Devlet otoritesi tarafından tasarlanan ve finanse edilen bu mekânsal örüntü tipi ilk iki örüntü tipine karşıt olarak planlı dokuları, anıtsal burç ve kuleleri ve yüksek sanat ürünü kiliseleri ile anıtsal nitelikler göstermektedir. Müstahkem dağ köyü Orta İtalya transhümant kültürüne bağlı olarak gelişen mekânsal örüntüler içerisinde en özgün değere sahip olanıdır.

Antalya (Türkiye) ve Abruzzo (İtalya) yaylalarındaki transhümant mekân örüntüleri karşılaştırıldığında Türkiye örneğinde yayla yerleşim örüntüsünün organik bir şekilde zaman içerisinde gelişerek doğayla bütünleştiği, çoğunlukla taşınır nitelikte olduğu (Res. 4, 6), İtalya yaylalarında ise duvarlar ile çevrili sabit yerleşimler olduğu görülür. İç Abruzzo Yaylaları'nı kontrol eden bu tür müstahkem köyler hassas bir tasarım ile bir seferde inşa edilmiştir (Res. 15). Türk ve İtalyan yaylalarında gelişen iki farklı mekânsal örüntü arasında etkileyici bir karşıtlık bulunmaktadır. Karşılaştırmadan ortaya çıkan başka bir önemli sonuç da kışlaklarda ve yaylalarda kalıcı ve taşınabilir mekân örüntülerinin dağılımıdır. İtalya örneğindeki müstahkem köyler yaylalarda yer alır. Dolayısıyla yaylalarda kalıcı konutlar bulunmakta, kışlaklarda ise geçici barınaklar kullanılmaktadır. Oysa Türkiye'deki örneklerde genellikle kalıcı yerleşim kışlakta olup yaylalarda geçici ve taşınır mekânsal çözümler geliştirilmiştir. Sözü edilen farklılıkların hepsi de coğrafyaya özgü sebeplerden dolayı oluşmuştur.

Her iki örnekte de transhümant topluluklar mekândaki yüksek hareket kabiliyetleriyle doğa ile yakından ilişkili olmuşlar ve iklimsel döngüler uyarınca yer değiştirerek kültür - doğa uyumunu kurmuşlardır. Bu veriler ışığında her iki bağlamdaki mekânsal kalıpların çok boyutluluğu ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca benzer çevresel şartlarda benzer yapı sistemlerinin kullanılması tesadüf değildir. Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği gibi mekânsal kalıplar kültür ve çevreye özgü değerlerle birlikte şekillenmiştir. Benzer coğrafi ve iktisadî şartlar doğrultusunda benzer mekânsal sonuçlar vücut bulmuştur¹²¹. Belgeler ışığında Akdeniz havzasında tespit edilen farklı transhümant kültürlerin mekânsal yaklaşımlarındaki benzerlikler ortak bir “Akdeniz coğrafyası” ve “Akdenizlilik” fikrini desteklemektedir¹²². Bu bağlamda tarihsel ve coğrafi farklardan kaynaklanan özgünlüklerine karşın Türkiye ve İtalya'daki mimari geleneklerinin Akdeniz coğrafyasındaki ülkeler ile sürekliliklerinden söz etmek mümkündür.

Bu çalışmanın sonuçları Akdeniz havzasındaki transhümant kültürler hakkındaki araştırmaların zenginleşmesi ihtiyacını da vurgulamaktadır. İncelenen yerleşme ve mimarlık örnekleri transhümant toplulukların kültür - çevre ilişkileri ve ekolojik sürdürülebilirlikte elde ettikleri başarıları da ortaya çıkartmaktadır. Bu bakımdan mimarlığın çevresel uyumunu sağlayan ekolojik tasarım arayışlarının gündemde olduğu çağımızda incelenen mekânsal ilkelerin kavranması ve bunların çağdaş yorumlarının üretilmesi gerekmektedir. Bu çalışma sözü edilen arayış için de tarihsel bir altlık oluşturmuştur.

¹²¹ Johnson 1969; Tunçdilek 1986, xix.

¹²² Ginio 2006.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Alexander 1979 C. Alexander, *The Timeless Way of Building* (1979).
- Atabeyli 1940 N. K. Atabeyli, "Teke (Antalya) Yörükleri Hakkında Notlar", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* IV, 1940, 213-224.
- Bakır 1990 İ. Bakır, "Toroslarda Göçebe Mimarisi", *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (1990) 17-30.
- Bakır 1995 İ. Bakır, *Batı Toroslarda Göçerlerin Yerleşme ve Mekân Sorunlarının Çözümü Üzerine Bir Deneme* (1995).
- Biondi v.d. 2008 L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi – E. Peretti Elio – G. Totani, "Introduction", bk.: G. Totani – L. Biondi– F. Celli – F. Merlonghi (ed.), *Tratturi e Transhumanza: Arte e Cultura/Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage* (2008) 3-9.
- Braudel 2002 F. Braudel, *The Mediterranean in the Ancient World* (2002).
- Bulut 1998 İ. Bulut, *Torul'un Coğrafi Etüdü* (1998).
- Capezzali 2008 W. Capezzali, "Transhumance in History and Bibliography", bk.: G. Totani – L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi (ed.), *Tratturi e Transhumanza: Arte e Cultura/ Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage* (2008) 61-92.
- Continenza 1996 R. Continenza, *Argomenti di rappresentazione urbana* (1996).
- Chailand 2004 G. Chailand, *From Mongolia to the Danube: Nomadic Empires* (2004).
- Darkot 1968 B. Darkot, *Türkiye İktisadi Coğrafyası* (1968).
- Doğanay – Coşkun 2013 H. Doğanay – O. Coşkun, "Türkiye Yaylacılığındaki Değişme Eğilimleri ve Başlıca Sorunları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı 30, 2013.
- Emiroğlu 1977 M. Emiroğlu, *Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık* (1977).
- Ginio 2006 A. Ginio, "Akdeniz Düşüncesi: Henri Pirenne, Shelomo Dov Goitein ve Fernand Braudel", bk.: E. Özveren – O. Özel – S. Ünal – K. Emiroğlu (ed.) *Akdeniz Dünyası: Düşünce, Tarih, Görünüm* (1991).
- Herzog v.d. 2005 F. Herzog – R. H. Bunce – M. Pérez-Soba – R. Jongman – A. Gómez Sal – I. Austad, "Policy Options to Support Transhumance and Biodiversity in European Mountains", *Mountain Research and Development*, Vol. 25 No 1, 2005, 82-87.
- Johnson 1969 D. L. Johnson, *The Nature of Nomadism: A Comparative Study of Pastoral Migrations in South-Western Asia and Northern Africa* (1969).
- Karpuz – Bakır 1991 H. Karpuz – İ. Bakır, "Türkiye'de İkinci Konut olarak Yayla, Mezra ve Tatil Evleri", *Türkiye Aile Yıllığı*, 1991, 301-310.
- Kavas 2009 K. R. Kavas, *Environmental Aesthetics of the Rural Architectural Tradition in the Mediterranean Highlander Settlement: The Case Study of Ürünlü* (2009).
- Kavas 2012 K. R. Kavas, "Türk Konut Mimarisinde Tarihsel Süreklilikler: Orta Asya ve Anadolu", *Belleten*, Vol. LXXVI, 2012, 503-538.
- Kavas 2013 K. R. Kavas, "Mimariyi Dokumak: Anadolu-Batı Toros Göçerlerinde Çevre – Kültür İlişkisi", *Bilgi*, Sayı: 64, 2013, 231-258.
- Kavas – Bakır 2015 K. R. Kavas – İ. Bakır, "A Comparative Analysis of the Past and Present: Plateau Settlements and Semi-Nomadic Life in the Taurus Mountains (Turkey)", *Athens Journal of Mediterranean Studies* 3, 2015, 235-247.
- Köprülü 1972 M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (1972).

- Marini 2008 F. Marini, "Presentation", bk.: G. Totani – L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi (ed.), Tratturi e Transumanza: Arte e Cultura/Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage (2008) xi-xiv.
- Medoro 2008 E. Medoro, "Memory, Emotion and Imagination: a Comment to Adagio Transhumante by Elio Peretti", bk.: G. Totani – L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi (ed.), Tratturi e Transumanza: Arte e Cultura/Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage (2008) 25-27.
- Morico 2003 W. Morico, Castelvechio Calvisio: Storia e territorio (2003).
- Naumann 1991 R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı (1991).
- Redi 2008 F. Redi, "Landscapes of Transhumance", bk.: G. Totani – L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi (ed.), Tratturi e Transumanza: Arte e Cultura/Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage (2008) 129-190.
- Saraçoğlu 1989 H. Saraçoğlu, Akdeniz Bölgesi (1989).
- Seyirci 2000 M. Seyirci, Batı Akdeniz Bölgesi Yörükleri (2000).
- Tanyeli 1996 U. Tanyeli, "Anadolu'da Bizans, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Dönemlerinde Yerleşme ve Barınma Düzeni", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme - T.C. Başbakanlık TOKİ II. B.M. İnsan Yerleşimleri - Habitat 1996 Konferansı Bildiriler ve Sergi Kitabı (1996) 405-471.
- Totani 2008 G. Totani, "Indelible Memory: the Shepherds' Abruzzi", bk.: G. Totani – L. Biondi – F. Celli – F. Merlonghi (ed.), Tratturi e Transumanza: Arte e Cultura/Sheep-Tracks and Transhumance: A Great Heritage (2008) 29-60.
- Tunçdilek 1964 N. Tunçdilek, "Türkiye'de Yaylalar ve Yaylacılık", İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 14, 1964, 15-28.
- Tunçdilek 1967 N. Tunçdilek, Türkiye İskân Coğrafyası (1967).
- Tunçdilek 1985 N. Tunçdilek, Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı (1985).
- Tunçdilek 1986 N. Tunçdilek, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi (1986).
- Yalman 1993 A. R. Yalman, Cenupta Türkmen Oymakları (1993).

Abstract

Comparative Analysis of the Transhumant Spatial Patterns in the Mediterranean Plateaus: Antalya (Turkey) and Abruzzo (Italy) in the Light of Documentary Evidence

The Mediterranean basin, which has been the home of numerous major civilizations, involves local geographies where transhumant societies were active throughout history. The transhumant life patterns have appeared due to the characteristic geographical, climatic and cultural features of the coastal regions around the Mediterranean. These transhumant communities usually live around those regions with dramatic changes of altitude in the mountain ranges lying parallel to the coastline. Taking advantage of the topographical outlines and responding to the problems of vegetation and food, these societies have kept on changing their habitat according to the different seasons of the year. It can be observed that during the hot and humid summer months the transhumant communities move to the plateaus in the higher elevations where the weather is cool and vegetation is fresh and abundant enough for successful animal breeding. Whereas, during the winter they stay in lower altitudes closer to the coast.

This vertical movement to the plateaus constitutes the fundamental characterisation of the life pattern called transhumance. During the winter, on the other hand, transhumant communities move down to the lower altitudes closer to the sea to take advantage of the warmer coastline. In their seasonal destinations the transhumant cultures may produce permanent dwellings, while elsewhere they may use temporary dwellings forms like tents or other types of lightweight structures. The type of these spatial configurations are determined by the specific environmental context. Around the different countries of the Mediterranean basin, transhumant cultures with long histories are observable. These societies may be analysed through a set of common features sharable through different regions of the Mediterranean. However, these cultures also differ according to their local customs, environmental context, social institutions and relations with neighbouring sedentary cultures and ruling authorities.

This study analyses the spatial configurations and settlement patterns of two exemplary transhumant cultures of the Turkish and Italian Mediterranean around the provinces of Antalya and Abruzzo and identifies their common and differing features. The principal factor that differentiates transhumant cultures from other forms of life is the summer habitat on the high plateaus of the Mediterranean landscape. That is why in Turkish *yaylacılık*, is the word associated with transhumance. It signifies “a form of life dependent on the plateau” (*yayla*). The plateau/*yayla* is a very special place in terms of environmental inputs and natural resources. Therefore, the real focus of this comparative study is comprised by the spatial patterns adapted to the plateaus. Meanwhile the spatial patterns of the winter habitat (*kışlak*)

are mentioned very broadly. The comparative analysis indicates that the unique features of the two different case studies are constituted mainly by the spatial patterns of the plateaus (*yayla*) rather than those of the winter settlements (*kışlak*).

In its simplest definition, a “spatial pattern” is the juxtaposition of a local context, a spatial problem introduced by the local context and a cultural solution to the problem. This abstract definition of “pattern” applies to all cultures; however, its spatial embodiment is culturally specific. While the above-mentioned abstract definition becomes the underlying principle of commonalities, the local context poses different spatial solutions. Therefore, the case studies representing the Turkish and Italian Mediterranean contexts should be compared by considering their common features and culturally specific differences.

As a result of the comparative analysis in the light of documentary evidence, the common features of the two transhumant traditions may be summarised as follows. Firstly, their spatial configurations are in perfect harmony with their environment. Their transhumant form of life required high capacity of organisation in difficult geographical circumstances. The organisation of the seasonal movement involving a great number of people and animals and the flexible and lightweight spatial configurations of this process, such as the tents, can be regarded as the common features.

The fundamental difference between the two transhumant cultures originates from their differing relations with the sedentary cultures. The Turkish case exemplifies a historical tension between the transhumant culture and sedentary administrations. As a result of this tension, the transhumant communities were obliged to settle down, and transhumance has come to an end due to social and economic circumstances. Although the Italian case exemplifies a similar result, its historical process is quite different. Over a couple of centuries between the late Medieval and the final phases of the Early Modern period, due to mutual interests, there was cooperation between transhumance and sedentary authority. As a result of this historical cooperation, some transhumant spatial patterns were financed by the state. This underlying strategic planning and design has produced architecture of monumental character.

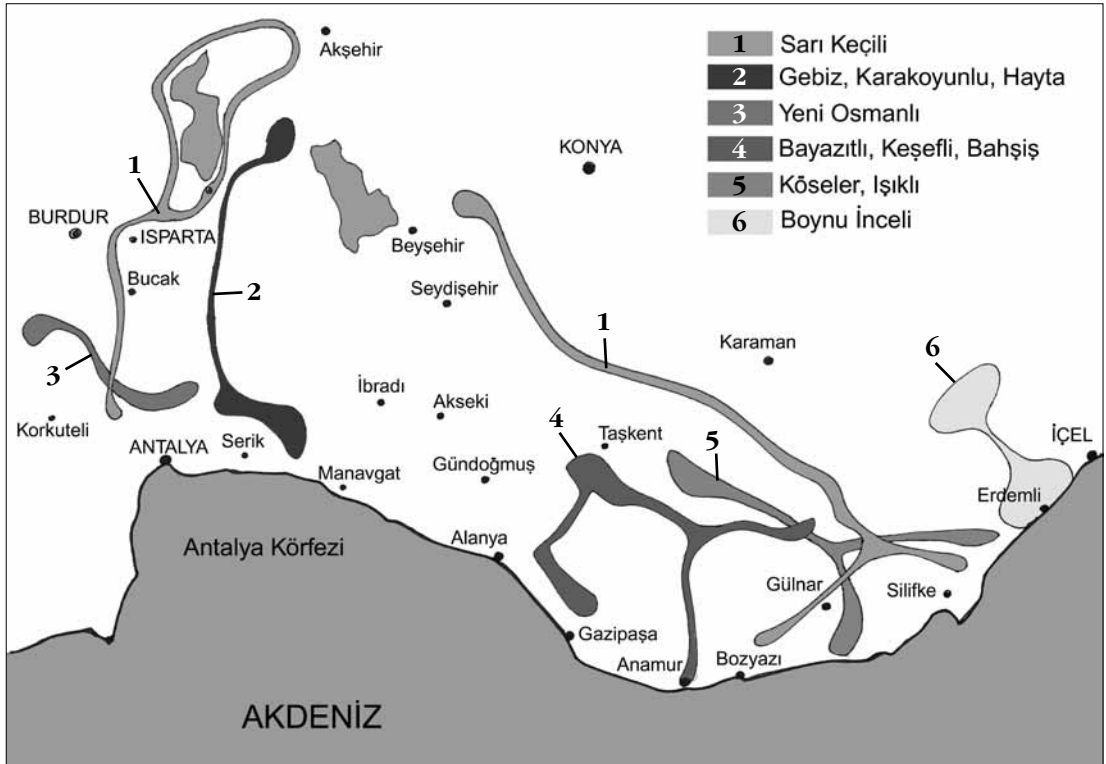
As a result of this comparative analysis the spatial patterns of transhumance in the Turkish and Italian cases can be categorized according to their socioeconomic context. The spatial patterns of transhumance in the Turkish case can be analysed in two categories. The first spatial pattern is constituted by tents, which were temporary dwellings used during seasonal movement or in the plateaus. The second pattern is defined by the permanent dwellings in the plateaus. Both of these patterns can be interpreted as examples of vernacular architecture. The spatial patterns of transhumance in the Italian case can be analysed in three categories. The first spatial pattern is constituted by tents, which were temporary dwellings used during seasonal movements. The second pattern is defined by the modest domed and vaulted structures of masonry which were used temporarily by the shepherds. These two spatial patterns can be categorized as types of vernacular architecture. In contrast to the first two patterns, the third one is a monumental pattern. The third spatial pattern is the fortified village built in the plateaus. This pattern which is designed, financed and produced by the state authority has monumental features due to its planned settlement and churches of high art. The fortified mountaineer village is the most characteristic pattern representing the Italian case study. While the vernacular patterns are the consequences of an organic growth in a long time span, the monumental pattern is the result of a single and planned construction process.

Another significant result of this comparative analysis is concerned with the distribution of temporary and permanent dwellings in the winter and summer habitats. The case study of Italy indicates that the fortified villages, which are the examples of permanent spatial pattern, is situated in the high plateaus. However, the dwellings used during seasonal movement and winter habitats are temporary. In contrast, the case study of Turkey demonstrates that in general the permanent dwellings are situated in the winter settlements and temporary dwellings, such as tents, are used in the high plateaus. All of the above-mentioned differences are due to cultural and geographic reasons.

The common features of the selected case studies of the Mediterranean basin reinforce the idea of a common “Mediterranean” identity. In spite of spatial differences related with historical, cultural and geographical characteristics, transhumance and its spatial patterns define significant continuities across Mediterranean countries such as Turkey and Italy. The conclusions of this study also emphasise the necessity for enriching studies regarding transhumant cultures and their spatial configurations. The study also aims to develop consciousness about these unique cultures which are in the process of disappearing due to the changing environmental, social and administrative conditions. By comparing the architectural and spatial dimensions of these transhumant cultures, the study uncovers their characteristic strategies to sustain a habitat in harmony with the environment.

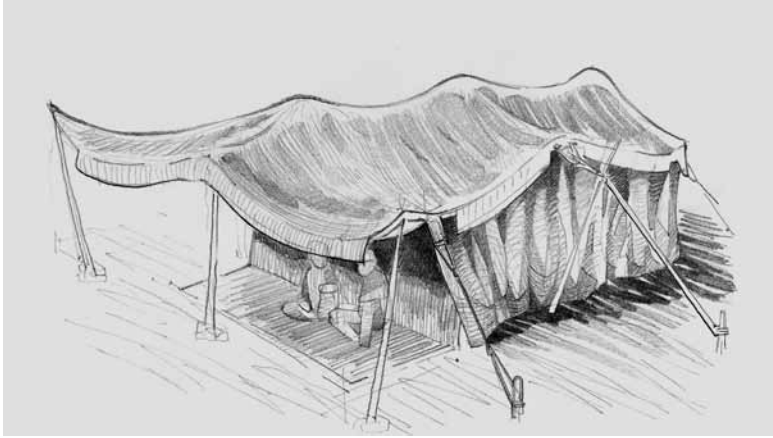
Res. 1 Akdeniz Havzası ve seçilen araştırma alanları

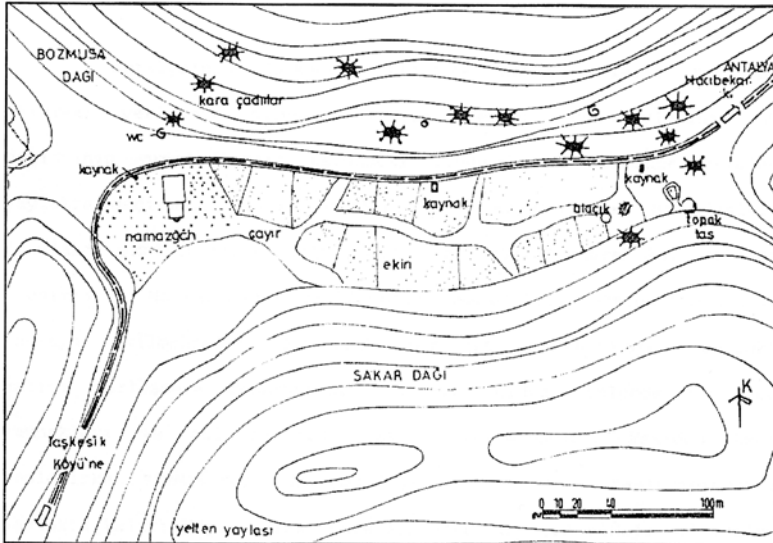
Res. 2 Batı Toroslar'da Yörük topluluklarının göç güzergâhları ve etki sahaları (Bakır 1995, 76'dan yararlanılarak yeniden çizilmiştir)

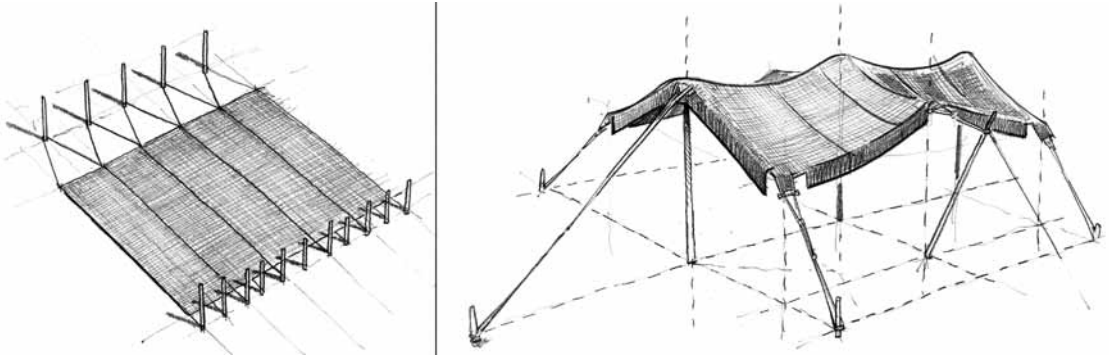
Res. 3
“Topak ev”
(Kazakistan, 2011)

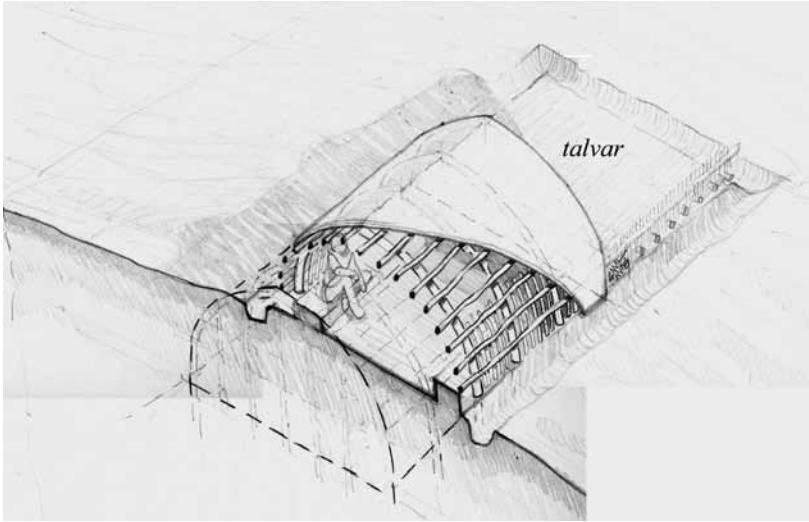
Res. 4
“Karaçadır”
(Kavas 2013)

Res. 5
Antalya – Korkuteli
Söbüce Yaylası'nda Yeni
Osmanlı konar-göçerlerinin
yerleşme Dokusu
(Bakır 1995, 82)

Res. 6 Yeni Osmanlı Yörükleri'nde kara çadırın üretimi ve konstrüksiyonu: kanatların bir araya getirilmesi ve direkler ve gergi elemanlarıyla bağlanması (Kavas 2013, 255)

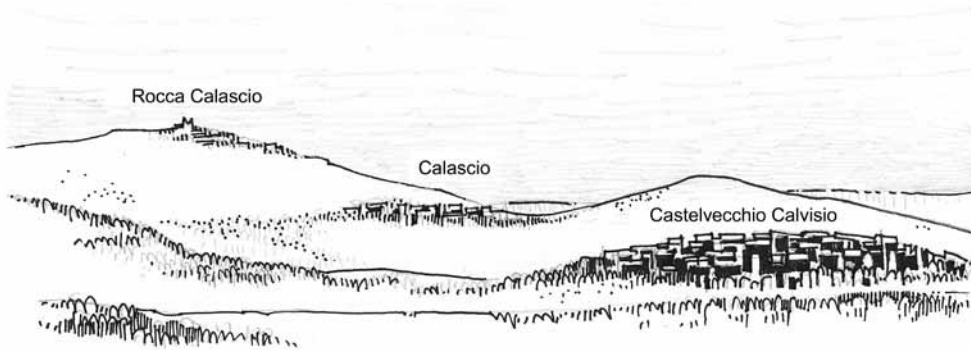
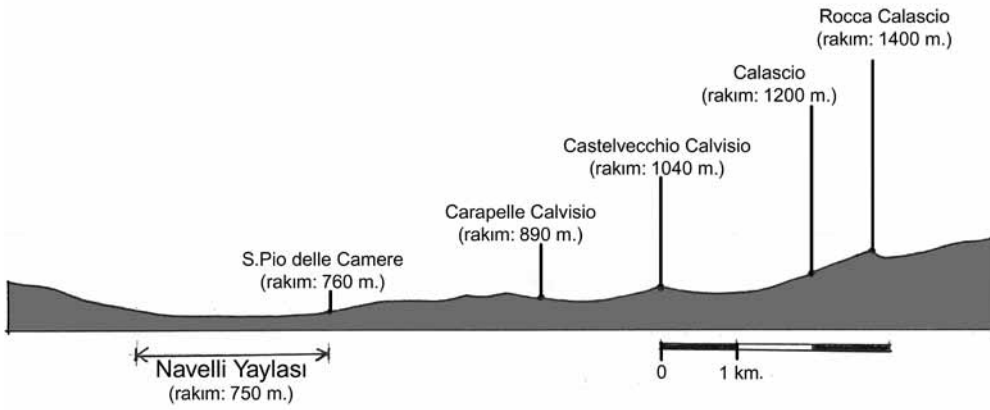
Res. 7
"Alaçık" veya
"Talvar" adı verilen
kalıcı mekânın
kurgusu
(Kavas 2012, 531)

Res. 8 Abruzzo ili ve bağlı ilçelerin Orta İtalya'daki konumu

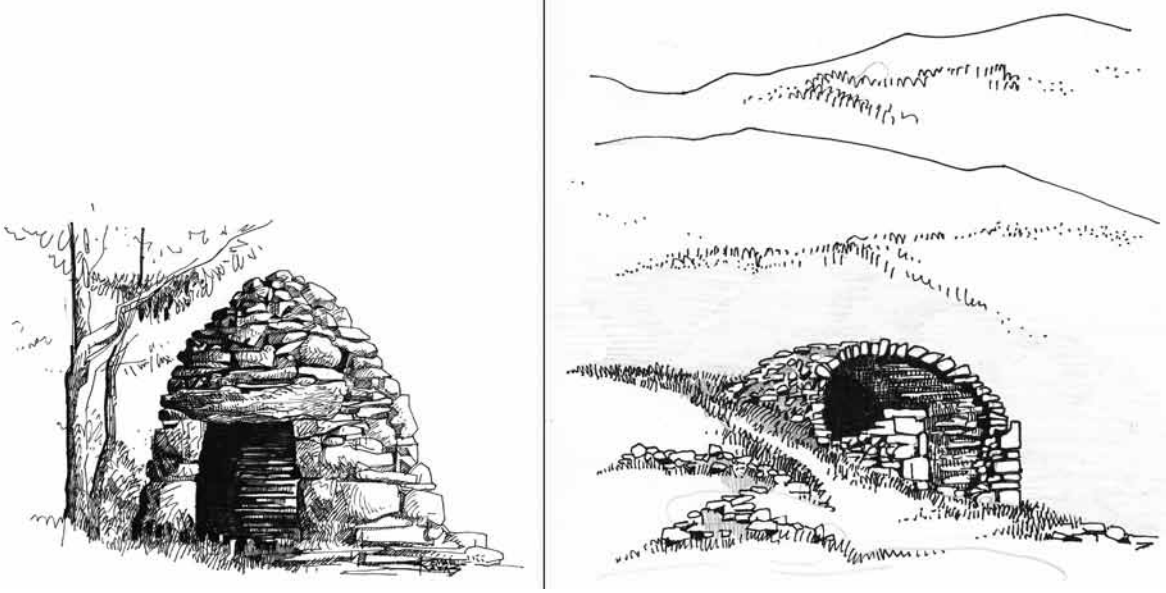

Res. 9
Abruzzo'yu
Foggia bölgesine
bağlayan ana
göç yolları
(Totani
2008, 56'dan
yararlanılarak
yeniden çizilmiştir)

Res. 10 Navelli Yaylası'ndan geçen kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki kesit (üstte)
ve bu kesitin bir kısmının araziden görünüşü (altta)

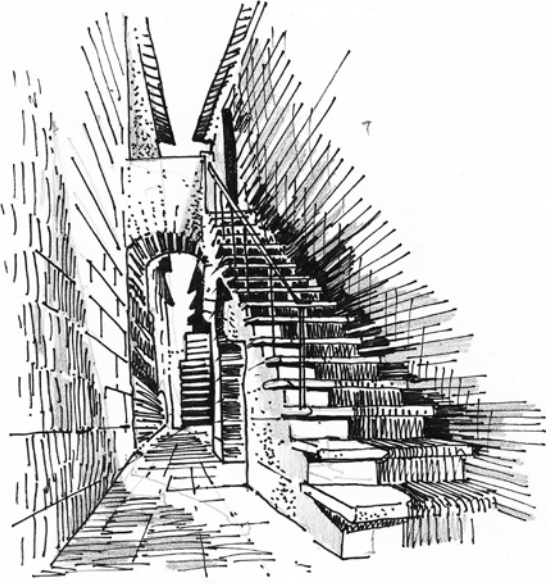
L'Aquila – Puglia ana göç yolu (Kral Patikası) üzerinde yer alan San Pio delle Camere ile yolun iç kesimlerinde yer alan 15. yy. Carapelle Baronluğu'na bağlı müstahkem köyler: Carapelle Calvisio, Castelvecchio Calvisio, Calascio, Rocca Calascio ve Santo Stefano di Sessanio. Batıda göç başlangıç noktası olan L'Aquila ilçe merkezi bulunur.

Res. 11 Navelli yakınlarında kubbeli bir yığma çoban barınağı, Orta İtalya (solda)
Maijella Dağları'nda tonozlu bir yığma çoban barınağı, Orta İtalya (sağda)

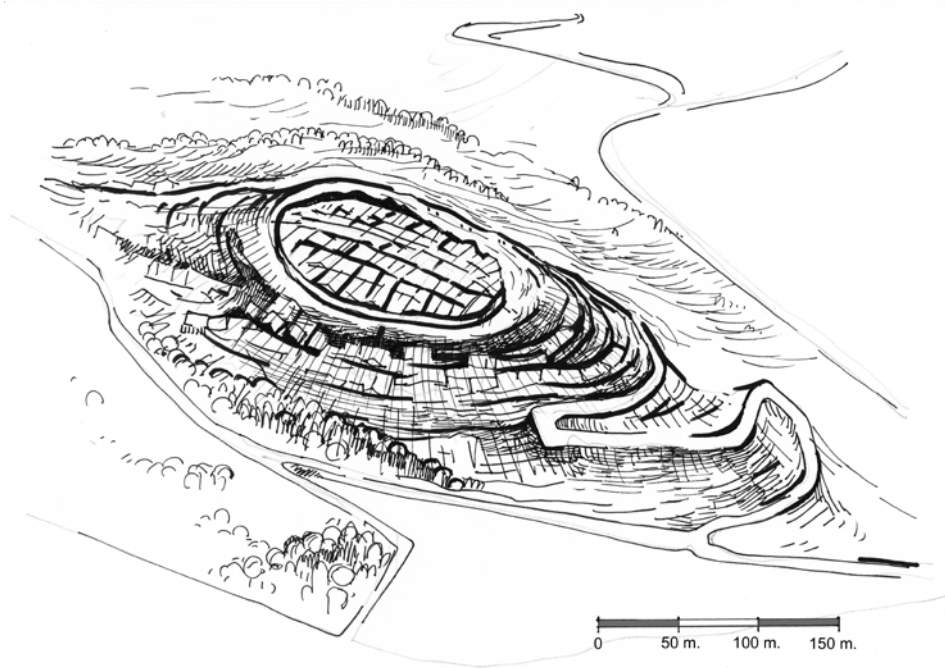
Res. 12 Navelli Yaylası'nda göç yolunun izleri ve kıyısında Santa Maria
in Cinturelli Kilisesi (Eylül 2013)

Res. 13 Castelvecchio Calvisio müstahkem yerleşiminden karakteristik bir sokak perspektifi (Eylül 2013)

Res. 14 Rocca Calascio (Eylül 2013)

Res. 15 Castelvecchio Calvisio. Müstahkem dağ köyünün elips biçimli ana çekirdeğinde dar sokaklardan oluşan ızgara sistemi açıkça okunabilmektedir. 15. yy. yerleşiminin etrafındaki yeni yapılar çekirdeğin disiplinli tasarımıyla karşıtlık oluşturmaktadır.

La présence du témoin

François HARTOG*

Le témoin est une figure centrale des communautés humaines. Par son entremise, on peut relier le passé et le présent: le passé de ce qui a eu lieu et le présent de son attestation. Les codes lui ménagent une place. Le juge fait appel à lui, tout comme l'historien, qui reprendra ce schéma, en enquêtant directement avec des témoins, soit indirectement en traitant les documents comme des témoignages. «J'y étais, j'ai vu et entendu», et «je dis ce que j'ai vu et entendu»: tels sont les traits essentiels du témoignage, les termes du contrat qui le fonde et de l'autorité qui en découle. Le «et» est fondamental. En effet, qu'est-ce qui conduit vers ou oblige à ce passage du voir au dire, qui est l'acte constitutif de l'être du témoin? A dire, et à être prêt à redire à quelqu'un, puisqu'il n'est pas de témoignage sans un autre à qui l'on rapporte. A qui dit-on et pourquoi? Surgit là la question des usages et des effets du témoignage. Existe, en outre, tout un versant religieux du témoin ou mieux un façonnage du témoin par le religieux. De fait, les religions révélées ont eu besoin de lui et lui ont ménagé une place importante. C'est vrai du judaïsme, de l'Islam et, plus encore, du christianisme, puisque le témoin est au fondement même de la foi chrétienne et que l'histoire du Salut est celle de la diffusion d'un témoignage.

I. Le témoin entre droit et religion

Comment les communautés humaines ont-elles encouragé, mis en forme et en scène, dramatisé, contrôlé, empêché aussi cette présence et cette parole toujours potentiellement dérangeantes? Le témoin est un rouage du fonctionnement d'un groupe: on fait appel à lui pour garantir un engagement, dont il devient ainsi la mémoire. Il rapporte des manquements aux règles ou aux lois du vivre ensemble. Cette démarche est bien ce qui le constitue comme témoin. Opérateur indispensable du jeu social, il intervient à la croisée des deux grands domaines du droit et de la justice, d'un côté, et du religieux, de l'autre. Même s'il est bien clair qu'ils n'ont guère cessé d'interférer l'un avec l'autre. Dès l'instant, en effet, qu'il y a, par exemple, prononcé d'un serment et présence d'un témoin, que ce témoin soit une personne physique ou une puissance divine, le religieux et le juridique sont convoqués et entremêlés. Ce témoin-garant est aussi celui qui sera à même de dénoncer, voire de punir les manquements à la parole donnée. Les Grecs pouvaient jurer en faisant appel à Zeus, selon la formule *Istô Zeus* (Que Zeus l'atteste, soit témoin); les Romains, quant à eux, disaient plutôt *Audi Juppiter* (Entends, Jupiter). En grec, l'étymologie du mot témoin, *martus*, conduit vers le radical d'un verbe signifiant se souvenir (*smarati* en sanscrit, en grec *merimna*, qui a donné en

* Prof. François Hartog, EHESS-CRH, GEHM 190-198 Avenue de France 75013, Paris – France.
Courriel: hartog@ehess.fr

latin *memor(ia)*. Le témoin est mémoire. En latin, le nom *testis* (témoin) mène vers *terstis*, soit celui qui est là en tiers.

En Grèce ancienne, pour accéder au passé et régler un différend, le discours judiciaire, ainsi que l'a établi Aristote dans sa *Rhétorique*, déploie toute une série de moyens. Dans un procès, l'orateur peut faire appel à deux sortes de «preuves». Mieux vaudrait d'ailleurs dire deux moyens d'emporter la conviction (*pisteis*), dans la mesure où la *Réthorique* est un traité de l'argumentation. Il y a, d'un côté, les preuves dites *techniques* (*entechnoi*), celles qui sont «fournies par la méthode et nos moyens personnels», de l'autre, les preuves *atechnoi*, celles «qui n'ont pas été fournies par nos moyens personnels». Les premières sont, dit Aristote, à «inventer», tandis que les secondes sont «données». Ce sont justement les témoignages, mais aussi les aveux sous la torture et les écrits (des textes de lois, par exemple) (*Rhétorique*, 1355b 35-39, et 1375a 20-25). Si donc le témoin a bien une place reconnue dans la procédure, elle n'est pas centrale: il n'est qu'un élément de preuve, que l'orateur peut mettre en valeur, s'il lui est favorable ou, au contraire, minimiser, s'il lui est contraire.

En revanche, du côté de l'ancien Israël, le Deutéronome reconnaît au témoin un rôle décisif. Aussi en a-t-il codifié précisément l'usage. En cas d'accusation d'idolâtrie, il est stipulé que c'est «sur le dire de deux ou de trois témoins» que «sera mis à mort celui qui doit mourir, mais «il ne sera pas mis à mort sur le dire d'un seul témoin. C'est d'abord la main des témoins qui sera contre lui pour le faire mourir» (17, 6-7). Témoigner engage donc radicalement celui qui s'y risque. De façon plus générale, «un seul témoin ne pourra se dresser contre un homme pour quelque faute ou quelque péché que ce soit, mais sur le dire de deux témoins ou sur le dire de trois témoins l'affaire sera réglée [...] Si le témoin est un faux témoin, s'il a accusé faussement son frère, vous lui ferez ce qu'il avait projeté de faire à son frère» (19, 15-16). Le droit romain, quant à lui, a aussi récusé le témoin unique. Constantin en fit une loi, intégrée ensuite au code de Justinien. Reprenant la formule deutéronomique, le Moyen Âge aboutit à la maxime bien connue, *testis unus, testis nullus*.

Dans le code pénal français, il demeure que le témoin participe à la manifestation de la vérité (d'où sa prestation de serment et le caractère oral du témoignage) et que le témoignage a valeur probante. Mais, pour être pleinement recevable, le témoignage doit être encadré et se conformer à certaines règles de procédure, dont la plus connue est la stricte injonction à s'en tenir aux faits, rien qu'aux faits. La parole doit, en somme, être dépersonnalisée et le témoin s'absenter de lui-même pour que ses mots (sans affect ni pathos) viennent conforter, illustrer (ou, au contraire, ruiner) la qualification des faits, telle qu'elle a été établie par le juge. C'est, en somme, l'inscription dans un cadre rationnel, voire positiviste de cette parole qu'on ne peut récuser mais qu'il faut contrôler.

Sur le versant directement religieux du témoignage, observons que l'irruption de la dimension prophétique transforme le témoin, mais sans que s'efface, pour autant, la dimension judiciaire. Dans l'Ancien Testament, on passe de la divinité invoquée, convoquée comme témoin, c'est-à-dire comme garante d'un engagement solennel (comme en Grèce ou à Rome), à une configuration bien différente, où ce sont les hommes qui sont appelés à témoigner de leur dieu et pour lui. Ainsi, dans le Deuxième Isaïe, Dieu, s'adressant à Israël, proclame: «Vous êtes mes témoins», et aussi «Vous êtes mon serviteur que j'ai élu» (43, 10). Et encore, «Vous êtes mes témoins: y a-t-il un dieu hormis moi?» (44, 8). A Israël, il revient donc de témoigner, en devenant son serviteur, que Yahwé est son dieu et qu'il est le dieu unique. Aux nations de produire, s'il se peut, des témoins en faveur de leurs (faux) dieux. «Annoncez, leur demande Yahwé, ce qui se produira dans l'avenir et nous saurons que vous êtes des dieux» (41, 22). Evidemment,

elles en sont incapables. On demeure bien dans un contexte judiciaire: celui d'une compétition entre vrai et faux dieux, entre vrais et faux témoins, mais ce qui constitue Israël en témoin (véridique), c'est sa relation privilégiée avec son Dieu. Remarquons, et le point est d'importance, que dans cette économie prophétique du témoignage, Yahwé, en se définissant comme «Je suis celui qui suis», est le seul qui se trouve en position de témoigner de lui-même et pour lui-même. A lui ne peut évidemment s'appliquer la règle des deux témoins. «Par moi-même j'ai juré», annonce-t-il, à Abraham, «je te bénirai et je multiplierai ta race...» (Gen, 22,16). En prononçant ce serment, il est bien à lui-même son propre témoin, et il ne peut en être autrement. C'est le signe même de sa divinité.

Avec le christianisme, la figure du témoin devient plus centrale encore et plus complexe aussi, puisqu'entre Dieu et Israël surgit un tiers, Jésus, qui est le Messie et qui s'impose comme le témoin par excellence jusqu'au sacrifice suprême. Jusqu'au martyr. Mais ce tiers, à la fois dieu et homme, se tient également du côté du père et du côté des hommes. Témoigne-t-il pour lui-même? Oui, mais, précise-t-il, pour autant que le père témoigne pour lui, et lui, pour le père. C'est une façon d'«adapter» la règle qui veut que seul Dieu puisse témoigner de lui-même, tout en répondant aux accusations des pharisiens à son encontre. Il y a, si je puis dire, échange de bons procédés entre le père et le fils.

Du côté des hommes, tout l'édifice du christianisme est affaire de témoins, puisqu'il repose sur une chaîne de témoins, depuis le premier d'entre eux, Jean-le-Baptiste jusqu'à l'ultime proclamation de Jésus, au moment de l'Ascension, reprise et écho directs de celle qu'on trouvait chez Isaïe: «Vous serez mes témoins», annonce Jésus, en ajoutant «jusqu'au bout de la terre» (Actes, 1, 8). Telle a été, est, et sera toujours la mission de l'Eglise.

Dans l'évangile de Jean, comme dans celui de Luc, les témoins, ce sont, selon l'acception ordinaire du mot, ceux qui ont vu et entendu, à quoi s'ajoutent immédiatement «ceux qui sont devenus serviteurs» (Luc) ou, ce qui revient au même, «ceux qui ont cru» (Jean). Il en découle que celui qui voit et entend sans croire n'a pas vraiment vu et entendu, et il ne peut donc témoigner. Ce point est crucial, car il est ce qui permet l'instauration d'une tradition et la transmission des témoignages au-delà de la génération des premiers apôtres, qui sont les seuls témoins oculaires. En outre, chez les chrétiens, le témoignage est reçu et constamment réactivé par les célébrations liturgiques. Même s'il n'a pu ni voir ni entendre Jésus, celui qui croit voit et entend, et il peut donc témoigner à son tour, en prenant place dans cette lignée témoignante, qui a commencé du jour où les disciples ont pénétré dans le tombeau vide. Il peut donc se compter au nombre des témoins du Christ. Par ailleurs, en créant avec Eusèbe de Césarée, le genre nouveau de l'*Histoire ecclésiastique*, l'Eglise a fait reposer la légitimité de son histoire depuis les apôtres, sur une chaîne ininterrompue de témoins et de témoignages. Eusèbe s'en est fait le premier recenseur. On trouve là le point de départ de la figure, si importante de nos jours, de celui qu'on nomme en anglais un «vicarious witness», un témoin délégué. L'Eglise est faite d'une longue théorie de témoins, et de témoins de témoins, qui sont au fondement de son autorité.

II. Le témoin contemporain

Pourquoi avoir commencé par ce rappel et cette rapide archéologie du témoin dans, pour le dire vite, la tradition occidentale, *via* la Grèce, Rome, le judaïsme et le christianisme? Parce qu'ils peuvent nous aider, je crois, à mieux comprendre la situation contemporaine, dans laquelle le témoin, après une relative éclipse, est venu occuper une place considérable. Mais qui est-il ce témoin d'aujourd'hui? De quoi est-il fait, comment est-il appréhendé?

Dans un gros ouvrage collectif, publié en 1972, et intitulé *Le Témoignage*, réunissant des philosophes et des exégètes, G. Vattimo commençait son intervention, en notant que ce colloque lui donnait «une vague impression d’anachronisme». Pourquoi? Parce que, pour lui, le témoignage, le mot lui-même, était lié au moment de l’existentialisme. Or, l’existentialisme était en plein déclin, alors que s’était imposé le structuralisme sur fond de crise du sujet, dont la mise en cause avait été engagée par Nietzsche déjà et développée par Heidegger¹. Aujourd’hui, en 2015, la remarque de Vattimo paraît, elle aussi, bien anachronique. Le structuralisme n’est plus, le sujet est depuis longtemps de «retour» et le témoin est partout. Aussi la table des matières du volume peut-elle donner au lecteur une impression d’anachronisme, mais pour une autre raison que celle soulignée par Vattimo: aucun texte ne traite ou n’envisage le témoin contemporain, celui qui a survécu à ce qu’on n’appelait pas encore la *Shoah* et, depuis, à d’autres génocides, ou qui a traversé d’autres catastrophes. Pourtant, le procès Eichmann s’est tenu en 1961, P. Levi a publié *Si c’est un homme* en 1958 et R. Antelme *L’espèce humaine* en 1957. Mais ce témoin-là n’avait pas encore fait son chemin dans les réflexions sur le témoin.

Alors, quel est-il ce témoin contemporain? Par contraste, Ch. Péguy peut apporter un intéressant éclairage. Un témoin, écrit-il dans *Clio* en 1912, croit que, pour être un bon témoin, il doit parler comme un historien. Péguy pensait à l’affaire Dreyfus, la grande crise de sa vie, trop vite passée de la mémoire à l’histoire: à ce qu’il nommait un «souvenir historique». «Vous allez trouver ce vieillard, écrit-il. Instantanément, il n’est plus qu’historien. Instantanément, il vous récite un morceau de l’histoire de France. Instantanément, il est livre, il vous récite un morceau de livre²». Pourquoi ferait-il, pour vous, une «remémoration»? À cette difficile «opération de mémoire», qui consiste à «plonger», à «s’enfoncer intérieurement dans sa mémoire», il préfère l’*appel à ses souvenirs*. «À une remémoration organique, il préfère un retracé historique. C’est-à-dire que comme tout le monde il faut dire le mot, il aime mieux prendre le chemin de fer. L’histoire est ce long chemin de fer longitudinal qui passe tout au long de la côte (mais à une certaine distance), et qui s’arrête à toutes les gares que l’on veut. Mais il ne suit pas la côte elle-même, il ne coïncide pas avec la côte elle-même³». Bref, le témoin devait parler comme un historien et faire de l’histoire, alors qu’aujourd’hui, c’est exactement l’inverse, l’historien devrait commencer par parler comme un témoin et s’occuper de mémoire.

Le survivant, la victime

Porté par la houle de fond de la mémoire, le témoin, entendu lui-même comme porteur de mémoire, s’est, en effet, peu à peu imposé dans nos espaces publics. Il a pris le visage du survivant et de la victime, du survivant comme victime. L’usage public du passé s’est intensifié, selon la formule employée en 1986 par J. Habermas, au moment de la querelle des historiens allemands sur le nazisme et l’histoire allemande⁴. Or, pour l’établissement de cette histoire que des historiens, en France, venaient de nommer «histoire du temps présent», multiples sont les acteurs et les ayants droit. Parmi eux, les témoins ont pris une place grandissante, au point que l’historienne A. Wieviorka a pu retracer la montée de ce qu’elle a nommé *L’ère du témoin*, ouverte, en 1961, avec le procès Eichmann à Jérusalem⁵.

¹ Heidegger 1972, 125.

² Péguy 1972, 1188.

³ Péguy 1972, 1191.

⁴ Hartog – Revel 2001.

⁵ Wieviorka 1998; Hartog 2007, 236-266.

Reconnu, recherché, présent, voire omniprésent, ce témoin est moins le *testis* que celui que le latin désignait par *superstes*, c'est-à-dire, soit celui qui se tient sur la chose même, soit celui qui subsiste au-delà, qui a survécu⁶. Les témoins de la *Shoah* sont ceux qui ont traversé et sont revenus. «Si les Grecs ont inventé la tragédie, les Romains la correspondance et la Renaissance le sonnet, notre génération a inventé un nouveau genre littéraire, le témoignage». Cette formule d'Élie Wiesel vaut ce qu'elle vaut, mais chacun comprend ce qu'elle veut dire. Il s'est lui-même défini comme *le* témoin et est devenu le barde de l'Holocauste. Il y a aussi, dans ce même rôle du témoin, mais sur un mode plus sobre, plus laïc et plus tragique, Primo Levi qui, comme le Vieux Marin de Coleridge, doit dire son histoire chaque fois qu'à une heure incertaine revient cette agonie⁷. La littérature de témoignage est bien un genre à part entière et, aujourd'hui, beaucoup d'auteurs écrivent en adoptant la position du témoin de témoins.

Depuis le procès Eichmann, témoins et victimes, c'est-à-dire les témoins comme victimes, sont venus en pleine lumière. L'autorité du premier s'est trouvée renforcée par la qualité de la seconde. Le temps des dépositions, l'accusé est face à quelques-unes de ses victimes. Pour la première fois, en effet, des témoins étaient appelés à témoigner, non sur Eichmann qu'ils n'avaient évidemment jamais vu, mais sur ce qu'ils avaient vécu⁸. Un témoin devenait d'abord la voix et le visage d'une victime, d'un survivant qu'on écoute, qu'on fait parler, qu'on enregistre et qu'on filme. À cet égard, l'entreprise la plus considérable a été celle lancée, en 1994, par la Fondation Spielberg, avec l'objectif de recueillir *tous* les témoignages de *tous* les survivants des camps nazis, et d'avoir ainsi «en direct» (*on line*) la véritable histoire de la déportation par la voix des victimes. Idéalement, rien ne devait venir «parasiter» le face-à-face entre le témoin et le spectateur, qui était appelé à devenir, à son tour, un témoin de témoin, un *vicarious witness*.

Dans les années 1990, la montée en puissance et en évidence de la figure de la victime a été renforcée par l'extension de la catégorie du traumatisme. Formé à partir de la notion médicale de blessure corporelle, devenu, à la fin du XIXe siècle, une catégorie psychologique, puis, à la fin du XXe, une catégorie de la nosographie psychiatrique, le traumatisme est désormais un fait social d'ordre général. Comme tel, il institue «une nouvelle condition de la victime»⁹. Or, ce renversement est récent, puisqu'il y a «encore un quart de siècle le traumatisme n'avait guère droit de cité, en dehors des cercles fermés de la psychiatrie et de la psychologie». On est donc passé, en l'espace de quelques années, du doute à la reconnaissance: le traumatisme est «revendiqué» et la victime «reconnue»¹⁰.

Avec le traumatisme se donne un «nouveau langage de l'événement», dans la mesure où il permet de nommer «un nouveau rapport au temps, à la mémoire, au deuil, à la dette, au malheur et aux malheureux»¹¹. Désigner un événement comme traumatique instaure un rapport immédiat d'empathie avec celles et ceux qui en sont les «victimes/témoins». L'appellation vaut statut avec les «droits et les devoirs» qui vont avec: se comporter «en victime» et témoigner. Le déploiement instantané d'équipes de soutien psychologique et l'organisation de rituels, dans certains cas au nom de la nation tout entière, doivent permettre aux victimes de faire face,

⁶ Benveniste 1969, 276.

⁷ Levi 1989, 10; Rastier 2005.

⁸ Wieviorka 1998.

⁹ Fassin – Rechtman 2007, 16.

¹⁰ Ibid., 15.

¹¹ Ibid., 405.

au plus vite, à la «catastrophe» survenue et d'engager sur le champ un «travail de deuil». Pour une victime, le seul temps disponible risque fort d'être le présent: celui du drame qui vient de survenir ou, tout aussi bien, qui a eu lieu il y a longtemps, mais qui, pour elle, est toujours demeuré au présent. Soit un présent figé ou un passé qui ne passe pas. Cette temporalité propre à la victime s'inscrit fortement dans la configuration présentiste dans laquelle nous sommes, mieux, elle la travaille, la structure et la renforce¹².

Dans le même temps, s'est développé dans le domaine du droit international un droit des victimes. Ainsi une résolution de l'ONU de 1985 a étendu la notion de victime et donc de témoin, en incluant «la famille proche ou les personnes à la charge de la victime directe». Cette extension va de pair avec la volonté de faire reconnaître un droit à la vérité. Une victime a droit à la vérité et l'Etat est, en principe, tenu de répondre à ses questions. Du côté de l'Europe, une décision-cadre de 2001 est venue donner une définition juridique de la victime au niveau communautaire (mais on en reste à la seule personne physique qui a subi un préjudice).

Commémorer, juger

Placer les témoins, les vétérans, les rescapés, les survivants en première ligne a été un trait commun des dernières grandes commémorations de la Seconde Guerre mondiale. En juin 2014 encore, à l'occasion de l'anniversaire du Débarquement, les vétérans étaient disposés au premier rang. Derniers témoins directs de ce passé, ils étaient aussi les premiers spectateurs de ces cérémonies destinées à les honorer et à rappeler le souvenir de tous ceux qui étaient tombés: ils témoignaient de et pour ceux qui étaient tombés sur ces plages soixante-dix ans plus tôt. Témoins, ils étaient donc aussi des témoins délégués. Mais, pris dans la machinerie de ce spectacle conçu pour les télévisions du monde entier, ils devenaient aussi des acteurs d'aujourd'hui dans cette représentation: ils étaient là pour se souvenir et pour transmettre. Eux qui allaient bientôt disparaître apportaient l'authenticité et l'émotion. De même, en 2005, le soixantième anniversaire de la libération des camps réunissait à Auschwitz-Birkenau, autour d'un millier de survivants et de témoins directs, les dirigeants de quarante-cinq pays. Là encore, le face à face des derniers témoins et des représentants politiques vaut engagement de se souvenir et de transmettre. Les images montrent des dirigeants qui, au nom des peuples qu'ils représentent, viennent occuper dans ces cérémonies la position de témoins de témoins. De fait, ils parlent de «mémoire partagée», se soucient de transmission et de leçons. Une résolution du Parlement européen évoque les «enseignements à tirer de l'Holocauste». Comme si, en prenant appui sur la présence de ces témoins, on croyait pouvoir remettre en marche l'ancien modèle de l'*historia magistra vitae* et sa rhétorique de l'exemple, comme si pouvait être réactivé ce que je nomme l'ancien régime d'historicité, où du passé vient l'exemple. Mais un exemple négatif: à ne pas suivre. La leçon, souvent invoquée dans les musées de la mémoire, du «plus jamais ça».

Depuis la Charte du tribunal de Nuremberg, l'action publique est devenue, comme on le sait, imprescriptible dans le cas des crimes contre l'humanité, et avec l'inauguration de la Cour pénale internationale en 2003, ce régime d'imprescriptibilité est désormais reconnu par une grande majorité d'États. Imprescriptible veut dire que, en l'espèce, le temps prescrit, qui est l'ordinaire de la justice, ne vaut pas. Pas plus que ne vaut le principe de non-rétroactivité de la loi. Comme l'avait noté le juriste Yan Thomas, «le contraire de l'imprescriptible n'est

¹² Hartog 2012.

pas le temps qui passe, mais le temps prescrit»: l'un et l'autre sont également construits¹³. Imprescriptible veut dire que le criminel demeure contemporain de son crime jusqu'à sa mort, tout comme nous, nous demeurons ou devenons, du même coup, les contemporains des faits jugés pour crimes contre l'humanité, et donc potentiellement des témoins. Qu'on songe au procès de Maurice Papon, l'ancien secrétaire général de la préfecture de la Gironde entre 1942 et 1944, qui a été finalement jugé et condamné, en 1997, pour complicité de crime contre l'humanité, où aucun des jurés n'avait directement connu la guerre.

«La question n'est pas: quels sont les effets du temps? Mais: quels effets décidons-nous d'attribuer au temps?» Il s'agit donc toujours d'une «opération politico-juridique sur le temps»¹⁴. L'imprescriptibilité «par nature» du crime contre l'humanité fonde une «atemporalité juridique», en vertu de laquelle le criminel a été, est et sera contemporain de son crime jusqu'à son dernier souffle. Si, lors d'un procès, l'historien entre dans cette atemporalité, la seule place que lui ménage le droit pénal français est celle d'un témoin dont on sollicite oralement, comme le prévoit le code, le témoignage. Mais, au-delà de la seule sphère du droit, des glissements se sont opérés entre le temps du droit et le temps social, voire des échanges entre les deux, au nom de la responsabilité, aux titres du devoir de mémoire et de la repentance. Une reprise dans l'espace public du régime de temporalité de l'imprescriptible est, en effet, une des marques de la judiciarisation de cet espace, qui est un trait majeur de notre contemporain, avec comme corollaire le recours indispensable au témoin.

Le culte du témoin

Ainsi, qui veut cerner la place du témoin aujourd'hui dans les sociétés occidentales doit, me semble-t-il, être attentif à plusieurs traits. Nous vivons dans une économie médiatique de plus en plus dématérialisée mais qui, à tout instant, a besoin, de produire des témoins (quitte à en fabriquer, si nécessaire). Des témoins qui ont vu, entendu, et, très souvent, subi. Les exigences de proximité, d'authenticité, l'*aura* de la compassion pour la victime font qu'il faut être à même de produire immédiatement des témoins. À la différence du témoin de Péguy, le témoin aujourd'hui ne parle plus, ne doit plus, ne peut plus parler comme un livre. D'autant moins que la part du visuel dans le témoignage n'a fait que croître, au point de devenir constitutive de son authenticité et de sa vérité. Le *smartphone* fait merveille! Dans une époque qui valorise l'immédiat, l'empathie, le présent, où de plus en plus de choses se passent sur écrans ou par écrans interposés, le témoin comme présence réelle semble d'autant plus nécessaire: il est la pierre de touche du réel, du malheur et de la brutale réalité du mal. Au point que nous pourrions même parler d'un véritable culte du témoin, prenant parfois les allures d'une religion, voire d'une religion sans dieu ou de l'absence de dieu.

En Europe et aux Etats-Unis, la montée du témoin en survivant est allée de pair avec la centralité acquise par Auschwitz ou l'Holocauste, culminant, au milieu des années 1980, dans la figure de ce témoin «absolu», mis en scène par C. Lanzmann dans son film *Shoah*. Une des expressions les plus puissantes en est fournie par le *United States Holocaust Memorial Museum*, construit sur le *Mall* à Washington et inauguré en 1993. Chaque mot compte: commémoré sur ce périmètre sacré, l'Holocauste devient un événement de l'histoire américaine inscrit dans la mémoire collective. Dans son architecture, le bâtiment est déjà témoignage et machine à faire du visiteur un témoin délégué. Les formes, l'usage de la brique, les poutrelles métalliques

¹³ Thomas 2011, 269-271.

¹⁴ Ibid., 269.

rappellent *the hard industrial forms* de l'Holocauste¹⁵. Après l'entrée, le visiteur commence par traverser un espace justement nommé *Hall of Witness*, espace froid qui, selon l'architecte, est «comme une gare» ; de là, il est obligé d'emprunter des ascenseurs pour gagner les étages réservés à l'exposition permanente, avant de rejoindre l'espace hexagonal vide (à l'origine) du *Hall of Remembrance*.

L'exposition combine photos, films et objets, comme autant de stratégies d'appréhension du réel. Les organisateurs du musée ont en effet pensé qu'il était important d'avoir des objets authentiques, présents dans leur matérialité, permettant presque un contact physique, qui sont autant de témoignages concrets. Si bien qu'ils se sont faits collectionneurs et même archéologues de l'Holocauste. Quant aux photos, tous ces portraits attestent que ces enfants, ces femmes, ces hommes ont été et ne sont plus, façon de rendre présente l'absence de tous ces visages qui ne demandaient qu'à vivre. Toute la pédagogie du musée vise à amener les visiteurs, pendant leur visite, à s'identifier avec les victimes. Dans les premiers temps, on distribuait même à chaque visiteur le fac-similé d'une pièce d'identité d'un déporté, dont il pouvait, au fur et à mesure, suivre le destin¹⁶. Ainsi le parcours lui-même vise à transformer chaque visiteur, et ils se comptent par millions, en un témoin délégué, un témoin de témoin, un *vicarious witness*. Sur la brochure distribuée à l'entrée, on retrouve la citation (si lourde de sens) d'Isaïe «You are my Witnesses». Au-delà de lui-même, enfin, le *Memorial* a servi de référence architecturale et d'inspiration à d'autres musées de la mémoire construits depuis dans le monde. Ainsi, le visiteur du Musée de l'Apartheid à Johannesburg reçoit un ticket, portant, soit la mention «Blanc», soit «non-Blanc» et correspondant à deux entrées dans le musée parallèles et séparées. Ce sont autant de manifestations contemporaines qui donnent la mesure du glissement opéré du témoin, qui, au sens premier, a vu ou entendu vers celui qui, par position, est, ne peut être qu'un témoin de témoin.

Témoigner de quoi et pour qui?

Recueillir, enregistrer, conserver, fixer les témoignages, chacun et, si possible tous, telles ont été, dans les années 1980, l'ambition et l'urgence. Face à elles, le vieil impératif deutéronomique d'avoir deux témoins au moins n'a pas lieu d'être, puisqu'il s'agit d'écouter chacun dans sa singularité, en lui permettant de dire son histoire, enfin ou à nouveau. Chacun est donc invité à se faire son propre témoin: pour que la mémoire de ce qu'il a subi soit conservée, c'est-à-dire transmise. En Europe, de la relative indifférence de l'après-guerre à la reprise dans les années 1970, la courbe du témoignage (dans sa réception au moins) a enregistré, à coup sûr, une urgence générationnelle, mais aussi la volonté plus que légitime de contrecarrer ces quelques «assassins de la mémoire» (pour reprendre l'expression de l'historien Yosef Yerushalmi), venus installer leur triste entreprise exactement en ce point crucial et douloureux du témoignage. Ceux qui se prétendent des révisionnistes et qui ne sont que des négationnistes de l'existence des chambres à gaz. Puisque le plan d'extermination prévoyait aussi la suppression de tous les témoins et l'effacement des traces du crime, le témoignage a tenu d'emblée une place centrale. Or, au fil des années, le nombre des témoins et la masse des témoignages retrouvés et découverts ont été grandissants. Le plan a bel et bien échoué, mais les négationnistes avaient repris exactement là où les nazis s'étaient arrêtés, désireux qu'ils étaient, en somme, d'achever le

¹⁵ Linenthal 1997, 88.

¹⁶ Identification Card: carte d'identité, avec, au-dessus de l'aigle américain, la devise «For the dead and the living we must bear witness».

travail. «Montrez-nous, ne serait-ce qu'un seul témoin, disaient-ils!» Et l'ironie veut que le père du révisionnisme, le français Paul Rassinier, ait d'abord fait jouer sa qualité de témoin, lui qui avait été déporté à Buchenwald en 1944. Mais son témoignage visait d'emblée, non pas à dire ce qu'il avait vu et enduré, non pas à «établir les faits», mais à réviser déjà: «à *rétablir*, comme il l'écrit, la vérité à l'intention des historiens et des sociologues de l'avenir»¹⁷.

Tout à l'opposé, C. Lanzmann a voulu «réhabiliter» dans *Sboab* le témoignage oral. Il s'est, en effet, opposé avec constance aux historiens, à leur religion du document et à leur «point de vue surplombant». *Sboab* est un film de «témoins et sur le témoignage», mais, ajoute-t-il, «pas sur les survivants et leur destin»: bien plutôt sur la «radicalité de la mort». *Sboab*, a-t-il dit et répété, n'est pas de l'ordre du souvenir, mais de l'«immémorial», car sa vérité est dans «l'abolition de la distance entre passé et présent»¹⁸. Sa force est, en effet, de faire voir au spectateur des hommes qui, véritablement, «entrent dans leur être de témoin»¹⁹. Ainsi la scène avec Bomba, l'ancien coiffeur retrouvé dans le Bronx, qu'il a tournée dans un salon de coiffure, est proprement sidérante. Si je reprends le vocabulaire de Péguy, Bomba fait, sous nos yeux, un exercice de «remémoration» et de transformation à vue: il accepte dans la douleur de rejoindre et d'habiter à nouveau l'être qu'il était alors, ce jeune homme chargé de couper les cheveux des femmes avant qu'elles ne soient poussées dans la chambre à gaz. En un sens, il devient témoin de lui-même et témoin de celui qu'il a été. La caméra permet de saisir, en temps réel, cette abolition du temps, que Lanzmann justement nomme «l'immémorial», ou ce court-circuit opéré entre présent et passé. En outre, cette abolition, dans la mesure où elle est filmée, vaut aussi pour le spectateur. Bomba s'incarne en témoin, et il est donné au spectateur de devenir le témoin de cette incarnation, donc, en ce sens, témoin lui aussi, participant à l'immémorial: témoin de témoin. Et cela, à chaque fois que le film est projeté et aussi longtemps qu'il le sera.

Différente, semble avoir été la position de Primo Levi. «Nous les survivants, écrit-il, ne sommes pas les vrais témoins [...] ce sont eux, les musulmans, les engloutis, les témoins intégraux, ceux dont la déposition aurait une signification générale. La destruction menée à son terme, personne ne l'a racontée, comme personne n'est jamais revenu pour raconter sa propre mort»²⁰. Il n'y a là ni incarnation, ni surgissement de l'immémorial. Pour Levi, le témoin est toujours déjà un témoin de substitution, un témoin de l'absence irrémédiable. Il témoigne non de lui-même, mais de et pour ceux qui ont disparu. Mais, en retrouvant les gestes qu'il accomplissait, en se muant en témoin, Bomba ne fait pas autre chose: en redevenant celui qu'il était, il se fait aussi le témoin délégué de toutes celles dont il a dû couper les cheveux. Paul Celan a écrit:

Niemand
zeugt für den
*Zeugen*²¹.

Souvent cités ces cinq mots veulent dire: le témoin est seul, car personne ne peut témoigner pour lui. Il n'a personne vers qui se retourner pour partager avec lui cette charge. Entre ce dont il a été témoin et ceux devant qui il témoigne, il n'y a que lui. Et il est d'autant plus

¹⁷ Rassinier 1950. Cette phrase est la dernière de la dédicace de l'édition de 1998; cf. Fresco 1999.

¹⁸ Lanzmann 1998, 136.

¹⁹ Deguy 1990, 40.

²⁰ Levi 1989, 82.

²¹ Celan 1967, 68.

seul que le «vrai» témoin ne peut être là pour témoigner. Il est donc déjà ou d'emblée un témoin délégué ou de substitution, sur qui pèse, alors d'autant plus lourd, le devoir d'avoir à témoigner, et ce non pas un jour, une fois, mais jusqu'au bout de la «radicalité de la mort».

Nouveaux témoins

Depuis le procès Eichmann, le témoin comme victime et comme survivant est donc devenu la figure majeure du témoin. Elle est la référence et la mesure. Le témoin est celui qui, au titre du traumatisme subi, doit pouvoir dire son histoire, a droit à la vérité et devrait avoir accès à des réparations. Nous avons pointé le glissement du témoin vers le témoin délégué et noté, dans le même temps, les liens très anciens entre les deux depuis la parole de Yahwé à Israël «Vous êtes mes témoins» et sa reprise par les chrétiens. Tout témoin n'est-il pas aussi et d'emblée un témoin délégué? D'un dieu unique, d'un dieu ressuscité, d'un dieu absent, de la «radicalité de la mort»?

Au cours des années 1970, a commencé à s'imposer une mobilisation inédite de cette figure contemporaine du témoin: celle délibérément mise en œuvre par les ONG, celle de celui qu'on pourrait nommer le témoin humanitaire. Ainsi des organisations, comme Médecins sans Frontières et Médecins du Monde, ont été fondées avec le but explicite, non seulement de soigner mais aussi de parler, c'est-à-dire de témoigner²². Et de témoigner au nom des victimes et au titre de la compassion à laquelle elles ont droit. Cette dimension, qui fait partie de leur mission, est aussi un élément de leur stratégie de communication dans le monde médiatisé d'aujourd'hui. Les «French doctors» ne témoignent évidemment pas de ce qu'ils ont subi, mais de ce qu'ils ont vu. Ils occupent donc la position du *testis*, du tiers. Mais, dans la mesure où ils parlent en lieu et place des victimes (qui, ou ne peuvent parler, ou, n'ont, de toute façon, aucun moyen de se faire entendre), ils occupent aussi la position de la victime, celle que le latin désigne, comme nous l'avons vu, par *superstes*. Ils parlent donc à la fois à la première personne et à la troisième. Reliant par là même le *testis* et le *superstes*, ils ajoutent une nouvelle extension à la figure du témoin délégué, du témoin de témoin. Mais cela ne va pas sans parfois un risque de confusion entre les deux positions, d'autant plus que l'arène où tout se joue est celle des médias, où l'immédiateté et l'émotion sont les éléments clés de la construction d'une cause.

Reste une dernière figure du témoin, hélas très présente, celle du martyr, à la fois ancienne et nouvelle. Voilà, en effet, qui nous reconduit directement vers le religieux du début de notre réflexion. Selon l'étymologie grecque, le martyr est, en effet, un témoin (*marturos*): il est prêt à témoigner jusqu'à la mort de sa foi. Le christianisme est placé sous le patronage de Jésus, qui a accepté le martyr de la crucifixion. Mais si l'Eglise a entretenu et célébré la mémoire de ses grands témoins que sont les martyrs, elle n'a jamais encouragé le martyr. Aujourd'hui, c'est en terre d'Islam que cette figure du témoin-martyr, le *shabib* (qui signifie témoin) est la plus sollicitée. Si à ceux qui tuent et se tuent, l'on ajoute ceux qui sont tués par l'ennemi, les victimes donc, et qui sont proclamés «martyrs», les martyrs se comptent par milliers, et leur nombre va croissant. Faute de compétences, je ne m'avancerai pas plus avant dans l'examen de cette économie sanglante du témoignage et de ses usages politiques, mais la passer sous silence serait ignorer une des formes contemporaines de la présence du témoin et de la puissance redoutable de cette figure à laquelle les sociétés n'ont jamais cessé de faire appel.

²² Fassin 2008, 536-537.

Abbreviations et bibliographie

- Benveniste 1969 É. Benveniste, *Vocabulaire des institutions indo-européennes* (1969).
- Celan 1967 P. Celan, "Aschenglorie", dans : *Atemwende* (1967).
- Deguy 1990 M. Deguy, *Au sujet de Shoah, le film de Claude Lanzmann* (1990).
- Fassin – Rechtman 2007
D. Fassin – R. Rechtman, *L'empire du traumatisme, Enquête sur la condition de victime* (2007).
- Fassin 2008 D. Fassin, "The Humanitarian Politics of Testimony: Subjectification through Trauma in the Israeli-Palestinian Conflict", *Cultural Anthropology*, 23, 3, 2008, 536-537.
- Fresco 1999 V. N. Fresco, *Fabrication d'un antisémite* (1999).
- Hartog 2007 F. Hartog, "Le témoin et l'historien", dans : *Evidence de l'histoire, Ce que voient les historiens* (2007) 236-266.
- Hartog 2012 F. Hartog, *Régimes d'historicité, Presentisme et Expériences du temps* (2012).
- Hartog – Revel 2001 F. Hartog – J. Revel (eds.), *Les Usages politiques du passé* (2001).
- Heidegger 1972 M. Heidegger, "Ambiguïté de la notion de Témoignage", dans : *Le Témoignage Actes du Colloque de Rome* (1972) 467-476.
- Lanzmann 1998 C. Lanzmann, "Interview", *Les Inrockuptibles*, No: 136 (1998).
- Levi 1989 P. Levi, *Les naufragés et les rescapés* (1989).
- Linenthal 1997 E. T. Linenthal, *Preserving Memory, The Struggle to create America's Holocaust Museum* (1997).
- Péguy 1972 Ch. Péguy, "Clio, Dialogue de l'histoire et de l'âme païenne", dans : *Oeuvres*, t. III (1972).
- Rassinier 1950 P. Rassinier, *Le mensonge d'Ulysse* (1950).
- Rastier 2005 F. Rastier, *Ulysse à Auschwitz. Primo Levi le survivant* (2005).
- Thomas 2011 Y. Thomas, *Les opérations du droit* (2011).
- Wieviorka 1998 A. Wieviorka, *L'ère du témoin* (1998).

Özet

Tanığın Mevcudiyeti

Bu çalışmada tanık ve tanıklık Akdeniz dünyasına özgü tarihî bir incelemenin konusu olarak ele alınmaktadır. Kavramların kökenini göstermek için, hukuk ve din ilişkileri çerçevesinde, Antik Yunan'dan Roma İmparatorluğu'na, Eski Ahit'ten Yeni Ahit'e uzanılmakta; ardından da modernite içinde tanık ve tanıklık olgusu ele alınmaktadır. Kavramların gerçek ve gerçeklikle bağlantılarını vurgulayarak Fransız Ceza Hukuku'ndan örnekler verilmekte; Eichmann ve Dreyfus davalarından karşıt örnekler sunarken de G. Vattimo'nun, R. Antelme'in, P. Levi'nin, Ch. Péguy'nin saptamalarına yer açıp "kurban" ve "hafıza" kavramları kullanılmaktadır. J. Habermas'tan yola çıkarak sorun Nazizm çerçevesinde işlenmekte ve bu çerçevede önem kazanan "soykırımdan kurtulmuş tanık" ve onun tanıklığıyla, A. Wiewiorka'nın deyimiyle bir "Tanık Çağı"nın başladığı öne sürülmektedir.

Bu süreçte kurbanlara ilişkin bir uluslararası hukuk dalının ortaya çıkışı ele alınarak kurbanın hafızasıyla yargılama arasında yeni bir bağ kurulduğu savlanacaktır. Sorunu C. Lanzmann'ın Shoah adlı filminden örnekler vererek tartıştıktan sonra, kurbanın tanıklığının son zamanlarda dönüştüğü hem güncel hem de dinî anlamını yeniden kazanmış bir versiyona değinilmekte ve tanıkla "şehit" arasında kurulan ilişki saptanarak çalışma sonlandırılmaktadır.

ADALYA

SUNA-İNAN KIRAÇ AKDENİZ MEDENİYETLERİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ YILLIĞI
THE ANNUAL OF THE SUNA & İNAN KIRAÇ RESEARCH INSTITUTE ON MEDITERRANEAN CIVILIZATIONS

NO. XIX / 2016

ISSN 1301-2746

İçindekiler / Contents

Hande Bulut <i>Karain Mağarası Örnekleri Işığında Bark Extractor (Ağaç Kabuğu Soyucu): Yeni Bir Öneri</i>	1
Emma L. Baysal <i>Beadwork in a Basket: An Ornamental Item from the Final Halaf Level of Mersin Yumuktepe</i>	17
Gonca Dardeniz <i>Cultic Symbolism at the City Gates: Two Metal Foundation Pegs from Tell Atchana, Alalakh (Turkey)</i>	31
S. Gökhan Tiryaki <i>Demir Çağ Milyas Mezarlıkları ve Ölü-Gömme Gelenekleri Üzerine Bir Ön-Değerlendirme</i>	51
Pınar Bursa Sturtevant <i>Eskiçağ'da Anadolu'nun Güney ve Batısında Yer Alan Bölgelerde Balık ve Balıkçılık</i>	75
Laura Slatkin <i>Sophocles' Antigone and the Paradoxes of Language</i>	95
Hüseyin Sami Öztürk <i>Myra'dan Lykia Birliği Rabibi Platon ile Ailesinin Onurlandırılması</i>	103
Ebru N. Akdoğan Arca <i>Lykia'ya Özgü Bir Kavram Olarak Sitometroumenoi Andres'i Plinius'un X, 116/117. Mektupları Işığında Yeniden Değerlendirme</i>	115
Murat Tozan <i>Some Remarks on the Date of Caesar's Capture by Cilician Pirates</i>	133
Hakan Öniz <i>Demre Beymelek Gölü'nde Sualtımda Kalmış Liman ve Yapı Formları</i>	151
Işıl R. Işıklıkaya-Laubscher <i>Perge Mozaik Atölyeleri ve Akdeniz Havzası Mozaik Ekolleri İçerisindeki Yeri</i>	169
Mark Wilson <i>Saint Paul in Pamphylia: Intention, Arrival, Departure</i>	229
Hatice Pamir – Nilüfer Sezgin <i>The Sundial and Convivium Scene on the Mosaic from the Rescue Excavation in a Late Antique House of Antioch</i>	251
Elmon Hançer <i>Kilikya Ermeni Prensiği'nin İkinci Başkenti Anavarza</i>	281
Cemal Bali Akal <i>Rencontres Méditerranéennes autour de Spinoza. Asaf Hâlet, Pessoa, Calvino... et l'inconnue Maria Barbas</i>	313
Marko Kiessel – Sevinç Kurt – Yasemin Mesda <i>The Abandoned Khan of Louroujina, Cyprus: A Case Study of a Vanishing Building Type</i>	323
Erin L. Thompson <i>J. Paul Getty's Motivations for Collecting Antiquities</i>	349
Kemal Reha Kavas <i>Akdeniz Yaylalarında Transbümant Mekân Örüntülerinin Karşılaştırmalı Analizi: Belgeler Işığında Antalya (Türkiye) ve Abruzzo (İtalya)</i>	367
François Hartog <i>La présence du témoin</i>	397